TURAN NEŞRİYAT YURDU

Prof. Dr. OSMAN TURAN

Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi

Türk Dünya Nizamının Millî İslâmi ve İnsânî Esasları
Cilt : I

Levent Şahverdi Arşivi

TURAN NEŞRİYAT YURDU

1073

Prof. Dr. OSMAN TURAN

Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi

Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmi
ve İnsânî Esasları

CİLD: I

İSTANBUL
1969

Levent Şahverdi Arşivi

I. Cild

FİHRİST

I. TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

1. Tarih ve Mefkûre 1
2. Türklerin Adı ve Anayurdu 19
3. Türklerin Irkî Husûsiyetleri 26
4. Moğol Tesiri ve Mubalâğalandırılması 34
5. Türkçenin Tarih Sahnesine Çıkışı 40
6. Eski Türklerin Dini 48
7. Kamlar ve Dinî Vazîfeleri 54
8. Türkler Arasında Yabancı Dinler 62

II TÜRK CİHÂN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ

1. Destân ve Efsânelere göre 75
2. Cihân Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihî Akisleri 83
3. Vatan, Milliyet ve Din Duyguları 88
4. Cihân Hâkimiyetinin İlâhî Menşei 94
5. Hakanların Babalık Vazîfesi 102
6. Cihân Hâkimiyetinin Maddî Kaynakları 111
7. İçtimaî ve Siyâsî Bünyenin Kudreti 118
8. Kadınların İçtimaî ve Siyâsî Rolleri 126

Levent Şahverdi Arşivi

III. TÜRK - İSLÂM CİHÂN HÂKİMİYETİ

1. İslâmiyet ve Türkler 133
2. İslâmiyetin Mâverâünnehir'de Yerleşmesi 142
3. İslâmlaşmayı Kolaylaştıran Sebepler 149
4. İslâmiyetin Millî Din Olması 157
5. Büyük Türk Muhacereti ve Selçuk Hâkimiyeti 163
6. Selçuklular ve İslâm Dünyasının Şükrân Hisleri 170
7. Türk ve İslâm Mefkûrelerinin Kaynaşması 179
8. Selçuklu Sultanlarının Cihangirlik Dâvâları 188
9. Melikşâh ve Sancar'ın Dünya Nizâmı Mefkûreleri 195
10. Türk Cihângirliği ve Hıristiyanlar 202
11. Anadolu'da Türk Destânları ..... 209—216

Levent Sakverdi Arşivi

BAŞLANGIÇ

«Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!»
(Bilge Kağan)

Milletlerin istikbali için tarih yazmak yapmak kadar mühimdir. Zira devrimizde tarih şuûrunu taşıyan milletler millî kudret ve medeniyet hamlelerinde bu hazineden faydalandıkça tarihin onlar için faydası vardır. Bu sebeple tarih yazılıp bir kültür ve şuûr kaynağı olmadıkça, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiç bir mâna ifade etmez. Nitekim çağımızda her ileri millet veya her medenî hamleye girişen memleket hummalı bir şekilde tarih tedkiklerine girişmiş ve onu çok yüksek bir seviyeye eriştirmişlerdir. Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkie sâhip ise onun tedkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kaldığı bir hakikattir. Bu münasebetle millî tarihin siyasî, içtimaî, iktisadî, dinî, hukukî, kültürel, edebî ve sanat bölümleri üzerinde ciddî eser ve araştırmaların ya çok az veya hiç olmadığını belirtmekte hiç bir tereddüd bulunmadığını ifâde edebiliriz. Bu durumda Türk tarihinin manevî ve mefkûrevî âmilleri hakkında bir tedkikin meydana çıkmamış ve hatta böyle bir meselenin varlığının düşünülmemiş olmasını hayretle karşılamamak gerekir. Bu sebeple «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» adı ile çıkan bu eserin, bu şartlara göre, ilk bakışta yadırganması mümkündür. Lâkin millî tarihin cihânşümûl azameti ve medeniyet âbidelerinin ihtişâmı dolayısiyle umumî bir bilgiye ve sağlam bir muhakemeye sâhip bir kimsenin bir takım büyük manevî ve mefkûrevî âmillerin mevcudiyetini düşünmesi ve böyle bir eseri de ilmî ve millî bir tecessüsle karşılaması normaldir. Büyük ve ileri milletlerin Üniversitelerinde kendi siyasî düşünceleri tarihine mahsus ders veya kürsülerin konulduğuna şâhid olanlar Türklerin de tarihî fikir ve mefkûreleri olduğunu düşünmüş; bu sebeple de ilmî ve millî bir boşluğun varlığını hissetmiş olmaları tabiîdir. Zira muhteşem tarihi olan bir milletin bu husûsta elbette zengin malzemeye ve hazinelere sâhip bulunduğunu istidlâl etmekte isabet vardır.

Levent Şakiroğlu Arşivi

X

Filhakika milletlerin tarihleri ile siyasî düşünce ve inançları arasında, zarurî olarak, bir takım münasebetlerin bulunması muhakemesi bize de Türk tarihi üzerinde müessir mefkûrevî âmilleri düşünmeği telkin etmiş ve nitekim yirmi yıldan beri devam eden araştırmalarımız bu duygu ve düşüncelerin hem varlığını ve hem de tarihin inkişafında büyük rollerini sarahatle göstermiştir.[1] Gerçekten «*Türk Cihân Hâkimiyeti mefkûresi tarihi*» veya «*Türk Dünya nizâmının millî, islâmî ve insanî esasları*» adını alan bu eser bu istikamette ilerleyen ve gittikçe kaynak malzemesi zenginleşen çalışmalarımızın bir mahsûlü olarak vücuda gelmiştir. Bazı tezadların mevcudiyeti hissedilse bile milliyet, din ve insanlık ideallerinin ahenkli bir şekilde kaynaşması ve dünya nizâmı hâlinde yükselmesi cidden dikkate şayan bir hâdisedir. Zira Türk kağan ve sultanlarının bir yandan ilâhî irâde ve hâkimiyetle teyid olunduklarına ve Tanrının himâyesine mazhar ve mümtâz bir milleti olduklarına inanmaları ile insanlık ideali arasında bir tezadın olacağı akla gelir. Lâkin millî hudutlar genişleyip yabancı kavim ve dinler üzerinde kurulu büyük imparatorluklar meydana çıktıkça milliyet duygularının insanlık ideali ile birleşmesi ve yükselmesi kolay olmuştur. Zira içtimaî adâlete ve nizâma bağlı millî devlet ve demokratik cemiyet anlayışının genişlemesi sâyesinde milletin babası sayılmakta olan Türk hükümdarları imparatorluk halinde ve hususiyle İslâm çağında derhal «Cihân ailesinin babası» mevkiine yükseliyor ve bunu bizzat ifâde ediyorlardı. Öte yandan Türkler İslâm çağında olduğu gibi Şamanî devrinde de ne kadar dindar ve Allaha inanmış idiyse yabancı dinlere saygı göstermeyi de o derece kendi hâkimiyet, adâlet ve insanlık duygularına uygun buluyorlardı. İşte Türk Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûreleri de bu temel üzerinde ve bu sâyede gelişiyordu.

Türkler millî, islâmî ve insanî duyguların ahenkli bir terkibi sâyesinde böylece bir dünya nizâmı dâvâsına bağlanırken bu esaslara göre Allahın cihân hâkimiyetini kendilerine emânet ettiğine inanıyorlardı ve bu emânete saygı göstermek suretiyle de bir hânedân, bir sınıf ve zümrenin veya sadece bir milletin değil hüküm sürdükleri bütün kavim ve dinlerin hâmisi olduklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple de Türk imparatorluklarında milliyet, din ve sınıf tezâd ve mücâdelelerine rastlanmamış; adâlet ve ahenk hüküm sürmüştür. Türk Cihân Hâkimiyeti ve nizâmının milletler-arası bir mahiyet alması, islâmî

[1] Bu hususta yaptığımız tedkikat ve neşriyat için bak. s. 11, not 6.

ve insanî esaslar dahilinde tekâmülü bu sâyede mümkün olmuştur. Orta-Asya'da kurulmuş Şamanî Türk devletleri yalnız yabancı din mensuplarına sığınak ve himâye bahşetmemiş; bizzat Türkler de bu dinlere girerek türlü cemaatler hâlinde ve âhenk içerisinde bir arada yaşamışlar ve bu suretle tarihte din hürriyetine aid ilk ve en güzel örnekleri vermişlerdir.

Türkler İslâmiyeti kabûl edip İslâm dünyasına, daha sonraları da, sıra ile, Anadolu'ya, Balkanlara ve Orta-Avrupa'ya hâkim olunca bu millî an'anelere ve İslâmın yüksek dinî ve hukukî prensiplerine bağlı kalarak, asırlar boyunca, bir çok yabancı kavim, din ve mezheplere hak ve hürriyet bahşetmekle Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvâlarını da en yüksek bir dereceye eriştirmişlerdi. Bu âdil ve insanî dünya nizâmı mefkûresi ve tatbikatı sâyesindedir, ki Bizans imparatorluğunda baskı ve zulüm gören bir çok Hıristiyan kavimler, daha sonra da Katolik tahakkümü endişeleri karşısında millî varlıklarını ve dinlerini kurtarmak isteyen bizzat Ortodoks ve diğer milletler Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir. Bu tercihin Bizans'a karşı bizzat Rumlar tarafından da yapıldığına dair pek çok misal vardır. Hatta XVI ıncı asırda Papalığın tahakkümü ve zulmü karşısında din hürriyetine kavuşmak isteyen Almanya protestanları da âdil Osmanlı idaresinin imdada yetişmesini arzu ediyorlardı. Hıristiyan devletlerin Ortaçağda olduğu gibi modern çağlarda bile müslümanlara hiç bir hayat hakkı tanımadıkları, Hıristiyanlık ve ölüm şıklarından birini tercih durumuna düşürüldüklerini hatırlayınca durum daha iyi anlaşılır. Türkler İslâm dünyasında hüküm süren şiddetli mezhep mücadelelerine de nihâyet vermişlerdi. İşte İslâm devrinde, bütün din ve mezhep mensuplarının, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarına bağlanmaları, çok defa kendi arzuları ile onların idarelerine yaklaşmaları sebebi budur. Türk cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı da bu esaslara dayanarak bir realite olmuş ve millî tarihin azameti de bu sâyede yaratılmıştır. İslâm ve Hıristiyan kaynakların fâtih Türkleri beklemeleri ve onların hâkimiyetlerine karşı şükran hislerini ifadeleri durumu çok güzel aydınlatmaktadır. Türk, İslâm ve Hıristiyan kaynakların bu hususa dair verdikleri vesikalar o kadar zengin ve çeşitlidir, ki bunların karşısında hayran olmamak mümkün değildir. Nitekim eski devir müelliflerinin naklettiği hâdiseler ve yabancı bir hâkimiyet hakkında yazdıkları medhiyeler dünya tarihinde emsalsiz ve müstesna kalmaktadır. Her milletin tarihinde zulümler, yabancı ırk ve din mensuplarına karşı yapılmış birçok vahşetler yerine Türk tarihi sâdece adâlet, şefkat, yabancı kavim ve dinlere hürriyet ve nihâyet nizâm şuûru örnekleri ile dolu-

dur. İşte zengin malzemeye dayanan bu inkişaflar artık bir Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi ve dünya nizâmı dâvâsının tarih boyunca tabiî olarak hüküm sürdüğünü meydana koymuştur. Bu sebeple de bu mühim mevzu yalnız Türk tarihi değil dünya tarihi bakımından da aydınlanmak icap ediyor ve aksi takdirde tarihin bu âmilleri de karanlığa gömülmüş bulunuyordu. Esasen Türk cihân hâkimiyeti adâlete, insanlık duygularına ve milletlerin arzularına dayanmasa idi Türk kudretinin tarih boyunca yaşaması da mümkün olamazdı. Burada mukayese için sadece Türklerin Hindistan'da dokuz asır hüküm sürdüğünü, İngilizlerin ise, bütün kıtada, ancak bir asır kalabildiğini hatırlatmak yerinde olur. Türk hâkimiyeti yüz milyonluk bir Pakistan'ı ve İngiliz hâkimiyeti de, sayısız diller arasında, müşterek bir anlaşma vasıtası olarak, İngilizceyi bırakmıştır. Zira Türk hâkimiyeti Avrupalılarınkinden farklı olarak yerli halkları ikinci sınıf veya esir muamelesi yapmıyor; istismar gayesi de gütmüyordu. Bu esaslar Şamanî devri için birinci bölümün bir bahsinde *(Türkler arasında yabancı dinler)*, İslâm devri için de beşinci bölümde tafsilâtiyle tetkik edilmiş; bu bölüme aid bulunan bahislerin bir kısmı vaktiyle Avrupa'da, Fransızca ve İngilizce olarak, neşredilen araştırmalar olup aynen bu kitaba nakledilmiştir.

Türklerin bu insanî davranış ve siyasetleri, şüphesiz, millî mefkûre ve içtimaî demokrasi anlayışının bir genişlemesi ve tekâmülüdür. Gerçekten Türk kağan ve sultanları, başka milletlerden ve meselâ komşu Moğollardan farklı olarak, halkın devletin kuruluşu ve yükselişinde hizmetlerini beyan ederek millî ve demokratik görüş ve duygularını belirtiyorlardı. Nitekim resmî vesikalara göre hakanlar nasıl ilâhî hâkimiyetlerini ve milletin saâdeti için mücadele vazifesiyle mükellef olduklarını ifade ediyorlarsa Türk halkının da kendileri gibi ilâhî menşeden geldiğini, devlet ve hükümdarları için çalışmayı öylece vazife saydığını da açığa vuruyorlardı. Bu karşılıklı anlayış milliyetçi ve demokratik duyguların temelini teşkil ediyordu. İşte Türk tarihinde devletin kudsiyeti ve hükümdarların babalık sıfatı da bu zihniyetin mahsulü idi. Osmanlı mefkûresi ve «*Nizâm-i âlem*» dâvâsı da *din* ve *devlet, mülk* (vatan) ve *millet* gibi dört mukaddes unsura dayanıyor ve devlet dinden sonra mevki alıyordu. Kitabın ikinci bölümü Türk devlet anlayışını, millî ve insanî mefkûrelerin nasıl bir cihân hâkimiyeti istikametinde yükseldiğini ve dinin de bu gelişmelerde nasıl bir temel teşkil ettiğini göstermektedir. Türk tarihinde bu mefkûrelerin zuhûrunda maddî kudretin rolü aşikâr olarak meydana çıkmakta; içtimaî şartların, boy teşkilâtı, askerî kuvvet ve tekniğin inançların doğuşuna nasıl yardım ettiği de göze çarp-

maktadır. Bu sebeple bu hususlara da ayrı bahisler tahsis edilmiştir. Boy beyleri ile kadınların siyasî ve hukukî mevkileri de Türk devleti teşkilâtında mühim bir âmil olarak kendini göstermiş; bunların da müsbet ve menfî neticeleri ile tetkiki gerekmiştir. Zira Şamanî çağında olduğu gibi Osmanlılara kadar İslâm Türk devletlerinde de boy beyleri ve kadınların siyâsî rolleri ile bu millî devlet anlayışı devam etmiştir.

İslâm dini ve medeniyetine girmekle Türkler yalnız millî tarihlerinde büyük bir inkılâp yapmamışlar; İslâm ve dünya tarihlerinde de bir dönüm noktasına gelmişlerdi. Bu sebeple İslâm devrinde, yâni Selçuklular zamanında Türk mefkûresi ve cihân hâkimiyeti dâvâsı meselelerine girişmeden önce Türklerin bu dini kabûllerine âmil olan şartlar ve İslâmlaşma cereyanının inkişafı üzerinde ayrı bahisler halinde durmak zarureti hasıl olmuştur. Filhakika Türklerin, diğer yabancı dinlerden farklı olarak, İslâmiyeti kabûllerini kolaylaştıran ve süratleştiren sebeplerin bir kısmı İslâm medeniyetinin yüksekliği idiyse, diğer kısmı da İslâmiyetin onların mizac ve ideallerine uygun bulunması, bu arada Türklerin kâinatın hâliki, insanların akıl ve kaderlerine hâkim tek bir Tanrıya inanmaları ve onun İslâmın Allah inancı ile gösterdiği yakınlıktır. Bundan dolayıdır, ki İslâmın cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmını kendi rûh ve inançlarına uygun bulan, Hazreti Peygamberin hadîsleriyle ve evliyânın tebşiratı ile de cezbedilen Türkler, diğer dinlerden farklı olarak, İslâmiyeti süratle kabûl etmiş; onu, az bir müddet süren intikal devresinden sonra, umumî ve millî bir din hâline getirmişlerdir. Bu münasebetle bu meseleler üzerinde ayrı bahislerin konulması gerekmiştir. İslâm çağında üçüncü bölümü teşkil eden Türk Cihân Hâkimiyeti, bir çok yabancı kavim, din ve kültürler üzerinde kurulmuş ve yalnız Müslüman milletler değil, çok defa Hıristiyanlar da bu Türk idaresini kurtarıcı ve mes'ûd olarak vasıflandırmışlardır. Kitabın giriş kısmını teşkil eden birinci bölüm, doğrudan doğruya siyasî düşünce ve inançlarla ilgili bulunmamakla beraber, Türklerin Ana-yurtları, ırkları, dilleri, dinleri ve yabancı dinlerin yayılışı hakkında da toplu tedkiklere ihtiyaç göstermiş ve bu bölüm de bu sebeple bu hususlara aid bahisleri ihtiva etmiştir. Böylece bu üç bölüm birinci cildi teşkil etmiştir.

Üç kıtanın ortasında ve iç denizler (Ak-deniz dâhil) üzerinde kurulan Osmanlı İmparatorluğu Türk milletinin en büyük eserini, Türk, İslâm ve dünya cihân hâkimiyeti tarihinin de en yüksek siyasî teşkilâtını temsil eder. Gerçekten Osmanlı imparatorluğu siyasî istikrarı, içtimaî adâleti ve bünyesinin sağlamlığı, kavimler ve dinler arasında kurduğu âhengi, «*Nizâm-i âlem*» şuûr ve iradesiyle, çok yüksek ve ince idâre ma-

kinesi, kudretli ordusu, yüksek askerî tekniği, geniş hukukî faaliyetleri ile ve nihayet edebiyat, sanat ve mimâride vücûda getirdiği ihtişâmlı eserleri ile de tarihte müstesna mevkiini almıştır. Osmanlı devri bu azameti, hiç bir devlete nasip olmayan zengin millî ve ecnebi tarih kaynakları, muazzam arşivleri ile kendi Nizâm-i âlem dâvâsını çok geniş bir şekilde tedkik imkânlarını bahşetmektedir. Bununla beraber Osmanlı mefkûrevî inançlarını, anahatları ile meydana koymak için başlıca kaynaklara müracaat kâfi gelmiştir. Bu sebeple de ikinci cildin dördüncü bölümünü teşkil eden Osmanlı devrinde Cihângir pâdişâhlardan yalnız Fâtih, Yavuz ve Kanunî için hususî bahisler konmuş; aynı büyüklükte gözüken ilk sultanlar ve meselâ dehâsı ve müstesna hasletleriyle tanınan II. Murad hakkında ancak diğer bahislerde çok kısa bilgiler verilmiştir. Bütün bahislere şümûlü dolayısiyle insanlık ideali beşinci bölümü teşkil ederek Osmanlı devri sonuna konmuştur. İnhitat devirlerinin mefkûrevî durumu, son manevî buhran ve ideolojik sarsıntılar da altıncı bölümde tetkik olunmuş ve bu son üç bölüm de ikinci cildi teşkil etmiştir.

Türk milletinin millî, İslâmî ve insanî mefkûrelerini, cemiyet ve dünya nizâmı dâvâlarını ve bunlarla ilgili meseleleri tetkik eder, bunların millî tarihin azameti ve yükselişinde birinci derecede âmil olduğunu izah ederken bu suretle, şüphesiz, büyük bir tarihi anlamak ve ilmî bir ihtiyacı karşılamak istiyoruz. Türklerin siyasî düşünce ve inançlarını ve bunları birinci derecede temsil eden Kağan, Sultan ve beylerin irade ve duygularını ve nihayet halkın psikolojisini aksettiren kaynakların hususiyetlerine de dikkati çekmeliyiz. Filhakika bizzat tarihî kaynaklar yanında dinî inanışlar, destân ve efsâneler, *kam* (şaman)ların kehânetleri, evliyâ menkibeleri ve başta Hazreti Peygamberin Türklere dair hadîsleri, Müslüman büyüklerinin kerâmetleri, nücûmî istihraçlar, hakanlara ve din adamlarına aid ve yaygın rüyâlar ve tâbirleri, atasözleri ve bir takım kelimeler bizim için çok mühim olup birinci derecede vesikalar arasında yer alır. Bu sebeple tarihi geniş mânâsiyle ve bilhassa psikolojik unsurları ile inşaya çalışan ileri görüşlü bir ilim adamı bu türlü malzemeyi ihmal ettiği veya sıkı metodlara göre kullanamadığı takdirde gayeye ulaşamaz. Bu münasebetle de tarihçi için meselâ bir hadîsin *sahîh* veya *mevzu* (uydurma) olmasından ziyâde onun cemiyet psikolojisinde ve hâdiseler üzerinde icra eylediği tesir derecesinin ehemmiyeti olduğunu belirtmeliyiz. Hususiyle bu esere aid meseleleri tetkikte bu türlü kaynakların rolü, başka mevzulara nazaran, çok daha fazladır. Bu sebeple bu kitapta bu cins vesikalara, sık-sık, müracaat edilmiştir. Türk âlimleri Hadîsden başka bir âyette geçen «*Belde-i tayyibe*» kelimeleriyle İstan-

bulun kastedildiğini ileri sürmek ve hatta *Ebced* hesabiyle bunun fetih tarihini gösterdiğini belirtmek suretiyle de Türkler Allahın tebcilino mazhar bulunduklarına ve Allahın askeri *(Cund Allah)* olduklarına inanıyorlardı. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed Hazreti Peygamberin hadîsleri gibi Kur'an âyetine de mazhar ve tâziz olunduğunu fetihnâmelerinde belirtiyordu. Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi Şamanî ve daha ziyade İslâm çağlarında kuvvet kazandığından bu kitapta bu devirlere aid bu türlü vesikalar üzerinde durulmuş ve zaten diğer dinler çerçevesinde bu cins malzemeye de pek az tesadüf edilmiştir.

Türk tarihinin yükselişinde büyük mefkûrevî âmilleri ve rollerini meydana koyduktan sonra *Tanzimat*la başlayan ve son devirde ağırlaşan manevî buhran dolayısiyle sarsılan millî mefkûre ve inançların nasıl bir durum arz ettiğini de VI. Bölümde belirtmekte fayda vardır. Gerçekten millî kültür ve mefkûrenin sarsılması ve kısırlaşması neticesinde aydınlar arasında ideolojik husumet cepheleri yaratılır ve bütün müesseseler, nifak gayretlerine hedef teşkil ederken halk kitlelerini de etnik ve mezhebî tefrikalarla parçalamak fesadları gözden kaçmamakta; millî kültür, mefkûre ve vatan şuûru ile birlikte millî birlik de tehdide maruz kalmaktadır. Halbuki, tarihî mefkûresiyle, Cihân harbi destânlarını ve İstiklâl harbi menkibelerini yaratan Türk milleti, İmparatorluğun yıkılışına ve azîm kayıplara karşı Anadolu'da millî birlik ve tecânüse kavuşmakla teselli buluyor; bu sâyede daha kuvvetli olacağını ve kazanacağı huzûr ile medeniyet yolunda rahatça yükseleceğini ümid ediyordu. Böylece Türk milleti, ilim ve medeniyet dışı bir anlayışla tarihinde görülmemiş ağır bir manevî ve ideolojik buhrana düşmüştür. Bununla beraber bu mefkûrevî sarsıntının sebebi olan fikir ve kültür sukutunu buradan (altıncı bölümde) ziyâde «*Dünya buhranı karşısında Türk-İslâm medeniyetinin ihyâsı*» adlı eserimizde tedkik ve izah edeceğiz. İlim ve medeniyet tarihinin, rehberliğine dayanan bu eserde millî, islâmî ve Avrupaî unsurların terkibi sâyesinde yeni bir medeniyet yolunun bulunacağı; bugünkü manevî kargaşalık, fikir ve mefkûre kısırlığı ve yıkıcı «*Kültür ihtilâli*»nin kendiliğinden bertaraf olunacağı gösterilecektir. Bu da, şüphesiz, ilmin ve medeniyet tarihinin görüşü olmak gerekir. Bu münasebetle Avrupa medeniyetinin de, selefi eski medeniyetler gibi, ömrünü tamamladığını, bu medeniyetin son harikulâde teknik keşiflerine ve seyyâreler-arası seyahat hazırlıklarına rağmen mukadder âkibetine doğru süratle ilerlediğini de izaha çalışacağız. Zira madde-rûh muvazenesini kaybeden bu medeniyet boğulduğu materyalist hastalıklarla daha şimdiden inhitatını göstermiş; dünya hâkimiyetini de elden çıkarmıştır.

Türklerin üstünlük ve inhitat devirlerine aid mefkûrevî durumlarını mukayese ile bu eserin ilmî olduğu kadar millî ve terbiyevî bir gayesi de bahis mevzuudur. Bu kitapta kültür ve mefkûre kaynaklarımızı meydana koymakla yeni neslin zekâ ve enerjisini ateşleyen büyük ve ebedî kıymetlerin cazibesi her şeyin üstünde bulunmakta; kabiliyetlerin ulvî gayeler uğrunda harekete geçirilmesiyle işe başlamanın lüzûmu belirmektedir.

İşte çok mütevazi imkânlarla kurulan «*Turan Neşriyat Yurdu*» milletimizin tarih ilmi ve şuûruna, millî kültür ve mefkûresinin yükselmesine hizmet gayesiyle, ilk önce, bu «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» ile neşriyata girişmeyi uğurlu bir başlangıç saymaktadır. Müessesenin genç sâhipleri gayelerine uygun bulunduğu ve maddî imkânları el-verdiği nisbette her türlü telif ve tercüme eserleri de programına almak ve Türk efkârına sunmak niyetindedir. Zira biz Türk kültürüne hizmet ederken ciddî neşriyatla sarsılan millî ahlâk ve mefkûreyi korumaya yardım edeceğimizi de düşünüyoruz. Maarif ve üniversitenin kifayetsizliği ve bozuk neşriyatın sel halini almasiyle gittikçe derinleşen manevî buhranın tedavisinde yüksek hislerin ilim ve şuûra dayanması şarttır. Bu sebeple mahdud da olsa ciddî neşriyatın devamlı tesir ve faydaları inkâr olunamaz. Esasen zengin tarihî mirâsa, kültür hazinelerine ve yüksek hasletlere sâhip milletimizin az bir emekle millî hayatiyet ve mefkûresini muhafaza edeceğinden ve sarsılan «*Millî nizâm*»ını sağlam temeller ve madde-rûh muvazenesi üzerinde kurarak medeniyet yolunu açacağından ve eski kudretini kazanacağından şüpheye hiç bir sebep yoktur. Nitekim bütün mahrumiyetlere, iç-dış menfî kuvvet ve ideolojilerin mâhirâne tertiplerine ve baskılarına rağmen idealist memleket çocukları yine de millî vazifelerini yapmaktadırlar. Vatana hizmet aşklarına karşı çeşitli engellerle mağlûbiyetlere veya maddenin ifsadı ile uğratılan pek çok kayıplara rağmen milletin henüz sağlam kalan kökü yine de yeni ve gür filizler çıkararak kendileri ve yeni nesilleri korumaktadır. Esasen bu millî hayatiyet dolayısiyledir, ki imparatorluğun yıkılmasından sonra da Türk milleti kem gözlerden kurtulamamış; menfî gayretler duraklamamış ve millî rûhu ve birliği ifsâd faaliyetleri tahribatını yapmıştır.

Tarih boyunca tek bir Tanrıya inanmış; bin yıl boyunca da İslâmın Allahı, hak ve adâlet uğrunda cihâd yapmış bir milletin, yaşayan hasletleri sâyesinde, tekrar ilâhî himâye ve yardıma mazhar olacağına inanıyor ve bunu diliyoruz. Nitekim, bu kitapta görüleceği üzere, Türk hakanı «T a n r ı T ü r k m i l l e t i y o k o l m a s ı n v e y ü k s e l s i n d i y e» müşkül zamanlarında nasıl hayırlı evlâdları vasıtasiyle yardımı-

mı esirgememiş; büyük Alp Arslan'ın Buharalı imamı kendisine nasıl: «Ey Sultan! sen Allahın başka dinlere zafer vadeylediği İslâmiyet uğrunda cihâd yapıyorsun. Bu sebeple ben Tanrının zaferi senin adına yazdığına inanıyorum» ifadesiyle ilâhî müjdeyi bildirmiş ise bu millet yine aynı yolda Hakkın teyidine mazhar olacaktır.[2] Orhon Kitâbeleri nasıl Çin esâretine düşmeyi milletin değil idareci ve aydın sınıfın millî mefkûre ve rûhtan uzaklaşması neticesi olduğunu, millî ıstırap ve şeref duyguları ile harekete geçen Türk hakan, halkı ve başbuğları sâyesinde kurtulduklarını heyecanlı hitâbelerle bildirmiş ise bugun de ahlâk ve mefkûresini kaybetmiş; maddenin esiri olmuş münevverler de aynı rolü oynamaktadır. Bu münasebetle Bilge Kağan'ın «Ey Türk Milleti, titre ve kendine dön!» ihtârına göre milletimizin kendi irâde ve ideallerini temsil eden akıllı, imanlı, mefkûre ve cesâret sâhibi hakikî evlâdlarını bütün müesseselerinde hâkim kıldığı zaman Türk milletinin tarihî kudretini ve millî saâdeti bulacağını söyleyebiliriz.

Neşriyat Yurdu cihân hâkimiyetine dair ilk eserini büyük Türk cihângir ve gazilerinden Alp Arslan tarafından 1071 de kazanılan Malazgird zaferi ile bu vatanın, Süleymanşâh tarafından 1075 İznik fethi ile de

---

[2] Yahya Kemal'in *Alp Arslan'ın Rûhuna gazel:*

İklim-i Rûm'u tuttu Cihângîr savleti
Târih o işde gördü şîr savleti
Titretti arş u ferşi Malazgird önündeki
Cûş u hurûş-i rahş ile şemşîr savleti
On yılda vardı sâhil-i Konstantiniyye'ye
Yer - yer vatan diyârını teshir savleti
Ey şanlı Cedd-i ekberimiz âb-ı tığının
Bihad imiş güneş gibi tenvir savleti
Tasvir eder mi böyle şahinşâhı ey Kemâl
Şimşekten olsa şiirde ta'bir savleti

Ömer Öztürkmen de şu güzel şiirine :

Bir cuma sabahı semâya karşı,
Malazgird'de elli dört bin er;
Besteledîler en güzel marşı:
Allahu ekber, Allahu ekber!

O büyük zaferin derin ve ilâhî mânasını sıkıştırmıştır.

Türkiye devletinin kuruluş tarihlerinin 900 üncü yıl dönümlerinin hâtıralarına armağan ederken üzgünlüğünü de ifâde etmek ister. Zira bir çok üniversiteleri, ilim cemiyetleri ve resmî müesseseleri olan bu memlekette, bu mübârek günler için, ciddî bir ilmî hazırlığın henüz başlamadığını ve bu münasebetle de Türkiye'nin ilmî, millî ve mefkûrevî bakımlardan nasıl bir kayıtsızlık içinde bulunduğunu müşahede etmekle müteessir olmamak mümkün müdür? Mütevazi imkânlarımıza rağmen bu eserimizi Selçuklular tarihi hakkında, diğer ciltler takip edecek ve müşâhede ettiğimiz âzim bir ilmî ve millî boşluğu bir derece olsun doldurmağa çalışacaktır. Nitekim bir kaç yıl önce de aynı ihtiyacın ciddiyetle karşılanamıyacağı endişesiyle başka bir müessese tarafından neşredilen «*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*» adlı eserimiz de yüce Gazi Alp Arslan'ın rûhlarına ithaf edilmişti. Neşriyatınızın birinci serisi bu tarihe tahsis olunmuştur.

Bu kitap tamamiyle ilmî bir tez olarak yazılmakla beraber mevzuun ehemmiyeti ve cazibesi dolayısiyle daha geniş bir münevver zümreyi alâkalandıracağı kanaatindeyiz. Bu münasebetle eserde anahatları ile bir Türk tarihi kadrosunun yazılması lüzûmu da düşünülmüş; fakat hem esas mevzuun dağılmaması, hem de hacim zorluğu bizi bundan vaz geçirmiş ve nihayet okuyucunun umumî tarih bilgisine sâhip olması da derpiş olunmuştur. Esere aid bibliyografya ve indeksleri yalnız ikinci cildin sonunda derc etmeyi münasip bulduk. Öte yandan Osmanlı devrine aid ve çok ağdalı olmayan bir kısım vesikaları da hemen aynen naklederken metinlerin sadeleştirilmesine de lüzûm görmediğimizi; Türk aydınlarının bir az zahmetle ana dilinin tarihî metinlerine âşinâ olmalarını da istediğimizi belirtmeliyiz. Kullanılan vesikaların ve ileri sürülen fikirlerin ehemmiyeti nisbetinde kaynak ve mehaz gösterilip umumî bilgi veya malûm sayılması gereken yerlerde bunların kaydından ve kitap isimlerini sıralamaktan vaz geçilmiştir. Kitabın intişarından sonra yeni tetkik ve tenkidler sâyesinde onun daha mütekâmil bir seviyeye ulaşacağını ve müteakip baskılarının da buna göre yapılacağını umuyoruz. Tenkîd, mütalâa ve sualler bile esere ve dâvâya hizmet edeceğinden bunları büyük bir memnuniyetle karşılıyacağız. Türkiye'de ciddî tenkidlerin henüz bir an'ane hâline gelmemiş; hücum ve medh mahiyetinde kalmış olduğunu veya bazan tabiî yahut kasıtlı kayıtsızlık halinde davranışlara sebebiyet vermiş bulunduğunu da belirtmeliyiz. Bu münasebetle resmî müessiselerde görülmemiş ilmî aşırmaların vuku bulduğunu, bu suiistimallerin isbatına rağmen, resmî müessese ve makamların, karışık âmillerle, bu kanun ve ahlâk dışı hâdiseleri himâye ettiklerini de görüyor; sâdece fâille-

rini mânen yıkan böyle çirkin bir hâdisenin Türkiye'de cereyan etmesinden dolayı hâsıl olan hazîn duruma işâret etmiş bulunuyoruz.

Neşriyat Yurdu *hilâl* içinde *ok* ve *yay* işaretlerinden mürekkep bir şekli bu kitap için olduğu kadar bütün eserleri için de uğurlu bir nişan veya remz *(symbole)* saymaktadır. Zira hilâl Türk ve İslâm mefkûrelerinin en eski ve mukaddes bir alâmetidir. Ok ve yay ise, bu kitabın çeşitli yerlerinde görüleceği üzere, destânî Oğuz Han'dan beri bütün Türk kağan ve sultanlarının hâkimiyet işaretidir. Gerçekten asker bir millet olan ve dünya hâkimiyeti dâvâsında bulunan bu milletin eski kağanları gibi Müslüman sultanları da ok ve yay alâmetlerini mektup ve fermanları başına koyarken bu hâkimiyet düşüncesiyle hareket ediyor; onu kendi isim ve unvanları ile süslüyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere Oğuz Türkleri hakanların bu nişânlarına *Tuğra* adını veriyordu. Nitekim kaynaklar Selçuk tuğralarının ok ve yay biçiminde bulunduğunu, hatta Selçuklu *çatr* (sultanlara mahsus bir nevi şemsiye) larının da ok ve yay şeklinde yapıldığını söylerler. Osmanlı tuğralarının pâdişâhların sadece isim ve ünvanlarından mürekkep bulunduğu gözükürse de aslında bunların da ok ve yay şeklinin bir tekâmülünden başka bir şey olmadığı küçük bir dikkatle anlaşılmaktadır. Esasen her türlü sanat ve ihtişamın zirvesine ulaşan Osmanlılar tuğra ve fermanları ile yazı sanatında da incelik ve azametin en güzel örneklerini vermişlerdir. Öyle ki mimaride Süleymaniye ve Selimiye ne ise yazıda da tuğra ve fermanlar aynı ihtişamı ve cihân hâkimiyeti mefkûresini ifade eder. Nitekim mimarî, müzik, ve daha sair sanatlarda olduğu gibi İslâm yazıları da en güzel örneklerini Osmanlılara borçludur. İşte hilâl içinde ok ve yayın bu güzel kompozisyonu Turan Neşriyat Yurdu sembolüne bu suretle tuğraya benzer bir hüviyet vermiştir. Tuğra'nın I. Murâd'ın 1365 de Raguza Cumhûriyeti ile yaptığı bir muahede-nâmeye, yazı bilmediği için, el-pençesini basmasından meydana geldiğine dair Hammer'e ait bir düşünce, ilim âlemi dışında, bir efsâne hâlinde yaygın ise de, Osmanlı tuğraları hakkında yapılan neşriyatta ne bu efsâne çürütülmüş, ne onun menşei üzerinde durulmuş ve ne de onun, 2500 yıldan beri, Türk hâkimiyet sembolü olarak üç ok ve yay işâretlerinin san'atkârâne bir tekâmülü neticesinde Osmanlı tuğrasını meydana getirdiği düşünülmüştür. Ayrı bir makalemizin mevzuu olan bu mesele hakkında, şimdilik yapılan araştırmalar için, P. Wittek tarafından yazılan *Notes sur la Tughra Ottamane* (Byzantion XX, 1950) adlı makalede neşriyatın bir bibliyografyası da mevcûddur.

İşte «*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*» veya «*Türk Dünya*

nizâmının millî, İslâmî ve insanî esasları» adını alan bu eserle ilmî ve millî bir meseleyi meydana çıkarır ve aydınlatırken millî an'aneden kaynağını alan, millî tarihin ihtişâmına ve Türk sanatının zerafetine uygun olarak millî hâkimiyetin alâmeti sayılan bir sembolü böylece bu kitap için de en münasip bir alâmet olarak kazanmış bulunuyoruz. Bu kitaba uygun bulunan bu sembolün gayemize de yakışması bütün neşriyatımızı temsil etmesine sebep olmuştur. Bu sembol ve kapak kompozisyonu, yüksek sanat kabiliyeti olan ve ailesinden irs ederek bir çok sahalarda bu kabiliyeti gösteren aziz refikam Sâtıa Turan'ın eseridir. İlmî ve millî bir dâvâ aşkiyle hayırlı bir teşebbüse girişen «*Turan Neşriyat Yurdu*» Hakkın ve hak uğrunda tarihî cihâdını yapmış bir milletin yardımcı olması dileğiyle işe başlıyor ve bunu Allahtan niyâz ediyor.

Osman Turan

Bahçelievler, 60. Sok. 11/7

Ankara, 29.XI.968

I. Bölüm

TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

1. Tarih ve Mefkûre

«Üstte mavi gök, altta yağız yer ve iki-si arasında kişioğlu yaratılmış; kişioğul-ları üzerinde de ecddâm Bumın Kağan ve İstemi Kağan hükûm sürmüşlerdir.»

(Bilge Han)

Tarih şuûru din duygusu kadar eski olup insanların manevî vasıfları ve medeniyet seviyeleri nisbetinde derinleşir. Cemiyetlerin iptidâî devirlerinde ataların ta'zîm ve takdis edilmesi veya bu münasebetle ecdat kültlerinin teşekkülü tarih ve vatan şuûrunun ilk bir belirtisini, insanî ve millî hislerinin de bir başlangıcını teşkil eder. Eski devirlerde halk kitlelerine ait efsâne, destân ve menkîbeler cemiyetlerin tarih ihtiyacı ile teşekkül ediyor ve onun şuûrunu yaratıyordu. Bunlar cemiyetlerin geçmiş zamanlarına ait yaşayış, düşünüş ve inanışlarının akisleri olarak bugün de tarihin inşasında ve eksikliklerini tamamlamakta mühim bir kaynak vazifesini görür. Bununla beraber tarih ve efsâneler uzun zaman birbirine karıştırılmıştı. İslâm medeniyeti, tarihi, efsâne ve destânlardan ayırmakla Yunan medeniyetine bir üstünlük kaydeder. Nitekim eski Yunan ve Avrupa dillerinde kullanılan «*Historia*» kelimesi menşede hikâye mânasına geldiği halde İslâm dünyasında, hakîkî medlûlüne uygun olarak, «*Târih*» ıstılâhı zamanla kayıtlı hâdiseleri ifade eder. Beşeriyetin hâfızası ve insanlığın tecrübesi mevkiinde bulunan tarih şuûrda yaşadıkça, milletlerin şahsiyetlerini geliştirmeğe, kültür ve mefkûrelerini kuvvetlendirmeğe hizmet eder. Tarihini bilmeyen ve şuûrunu taşımayan milletler hâfıza ve idrâklerini kaybetmiş şaşkın kimselere benzer. Böyle bir durumda milletlerin yükselmeleri veya millet vasfını muhafaza etmeleri ve hattâ dağılmamaları zordur. Beşeriyetin tekâmülünde bu derece ehemmi-

yeti olan tarih, medeniyetin yükselmesi ile muvazi olarak ilerler ve milletlerin istikbalini hazırlamakta yardımcı olur. Bu sebeple târih kültürü ve şuûru cemiyetlerin idareci ve seçkinleri için rehberlik vazifesi görür. Nitekim Ortaçağ İslâm dünyasında târih hükümdarlara ve yüksek tabakaya mahsus ve imtiyazlı bir ilim sayılmıştı.[1] Bugün de milletlerin medenî seviyelerini tarih tetkiklerindeki gayret ve kabiliyetlerine göre tayin etmek mümkündür.

Tarihin geniş bir tetkîki, cemiyet ve medeniyetlerin yükselişinde, maddî-manevî kuvvetler arasında bir muvazenenin nasıl âmil olduğunu meydana koyduğu gibi sukutlarının da bu muvazenenin bozulması ile vuku' bulduğunu gösterir. Maddenin tahakkümü ile cemiyetler manevî buhran ve kargaşalıklara, rûhun hâkimiyeti ile de uyuşukluğa düşer ve sukut mukadder olur. Birincisinde din ve mefkûreler, ikincisinde de akıl ve hayatın isyânı ile tekrar muvazene kurulmağa ve medenî inkişafa yol açılır. Türkler eski çağlardan yakın zamanlara değin, 2500 yıllık tarihleri boyunca, maddî-manevî unsurlar arasında daha fazla muvazene kurabilmiş ve bu sâyede azametli devirler yaratmış bir millettir. Gerçekten tarihte itidâl ve ihtiyatı ile, vekar ve adâleti ile temâyüz eden Türk milleti millî, dinî ve insanî duygulara bağlı kalmış ve bunların âhengi üzerinde de bir Cihân hâkimiyeti mefkûresine inanmıştır. Üç kıt'a üzerinde ve geniş ülkelerde kurulan tarihî Türk hâkimiyeti bu muvazene ile gelişmiş, bu sebeple de ânî yükseliş ve sukut inkılâplarına da pek fazla mâruz kalmamıştır. İslâmdan önce Türkistan, İslâm devrinde de Yakın-şark ve Türkiye merkez olmak üzere Çin, Hindistan, Afganistan, Horasan, Şarkî ve Orta Avrupa, Balkanlar, İran, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu, Rumeli, Irak, Suriye, Mısır ve Şimalî Afrika Türklerin başlıca istilâ, göç ve hâkimiyet sahaları olmuştu. Türkler bu ülkelerde birçok devletler ve imparatorluklar kurmuşlar; muvakkat yurtlara ve devamlı imparatorluklara sâhip olmuşlardır. Şamanî çağında Kun *(Hiung-nu)* ve Gök-türk kağanlıkları, İslâm çağında Selçuklu ve Osmanlı Sultanlıkları Türk cihân hâkimiyetinin dört büyük devrini teşkil eder.[2] Avrupa Hunları, Ak-Hun'-

[1] Türkiye'de tahsilin kifayetsizliği, yazı değişikliği ve bununla ilgili tedbirlerin alınmaması ve nihâyet dil fâciası mâzi ile istikbal arasındaki bağları koparmakla Türk kültürü ve millî mefkûre ile birlikte tarih şuûrunu da öyle sarsmıştır, ki bu suretle hâsıl olan manevî kayıpların derecesini burada anlatamk kolay değildir.

[2] Burada tarihî devirler kasdedilip Türklerin eski devirlerine ait birtakım nazariyeler ve hususiyle hayâlî tarih tezleri bahis mevzuu değildir. Medeniyet ve din münasebetlerinin ehemmiyetine göre Türk tarihini Şamanî ve İslâm olmak üzere iki çağa ayırmak daha isâbetlidir. Bununla beraber İslâm devrinin büyük ehemmi-

lar, Hazar, Uygur ve Bulgar hanlıkları, Oğuz ve Karluk yabgulukları, müslüman İtil Bulgarları ve Karahanlılar, Gazne, Hârezm, Mısır-Suriye Memlûk ve Hindistan sultanlıkları, Türkistan, Orta-şark ve Altun-ordu hanlıkları, Timûrlü, Babürlü ve Safevî imparatorlukları bu dört büyük devre dâhildir.

Bu muazzam tablo, Türk tarihinde maddî-manevî büyük âmillerin rol oynadığını veya bu devirlerin Türklerin şuûrunda birtakım siyasî inanç ve mefkûrelerin teşkkülüne sebep olduğunu istidlâle kâfidir. Gerçekten Türkler, başka milletlerden farklı olarak, daha peygambere sâhip olmadan, kendi anlayışları ile tek bir Tanrı inancına yükselmişler; millî ve insanî duygularla birlikte tarih sahnesine çıkmışlardır. Dünya tarihinde bu müstesna vasıflarla tanınan, maddî-manevî kuvvetlerin imtizacı ile de asırlarca cihân hâkimiyeti mefkûresine bağlanan Türkler İslâmiyeti kabûl edince bu yeni dinde kendi rûh ve mefkûrelerini bularak daha yüksek bir mevkie sâhip oldular. Bu sebepledir, ki son bin yıl zarfında İslâmiyet ve Türklük, zat ve sıfat olarak, öyle kaynaşmıştır, ki artık İslâmiyet Türklerin millî dini mahiyetini kazanmış ve bu iki unsurun birbirinden ayrılması mümkün olmamıştır. Türk tarihinin inkişafında ve azamet devirlerinin yaratılmasında müessir maddî-manevî kuvvetlerden hangisinin daha önce âmil olduğu belli değildir. Zira Türkler tarihlerinin ilk devirlerinde siyasî teşkilât ve askerî kabiliyetleri, dünyada ilk defa ata binerek onu bir muharebe vasıtası halinde kullanmaları sâyesinde komşu kavimlere üstün bir kuvvet olarak meydana çıkmışlar; o zamandanberi de tek Tanrı'ya inanmış; millî şuûra ve insanlık duygularına bağlanmış ve cihân hâkimiyeti dâvasına girişmişlerdi. Bu maddî-manevî kuvvetlerle geniş imparatorluklar kuran Türkler hâkimiyetleri altına aldıkları ve münasebetlerde bulundukları kavimlere siyasî teşkilâtlarını ve askerî tekniklerini vermişler; Uzak ve Yakın-şark ülkeleri, Asya ve Avrupa kıt'aları arasında din, kültür ve alfabelerin, ticarî ve sınaî maddelerin mübadelesine imkân hazırlayarak medeniyet tarihine hizmet etmişlerdir.

Şamanî çağında Türkler Uzak-şark'tan Balkanlara ve Orta Avrupa'ya kadar yayılmışlar; Çin, Hindistan, İran, Roma ve Bizans İmparatorluk veya ülkeleri hudutlarını aşmışlar; zaferler kazanmış ve bu uzak ülkelerde birtakım siyasî ve etnik teşekküller vücuda getirmişlerdir. Lâkin bu geniş yayılışlara rağmen Türkistan yine de Türk tarihi ve nüfus ke-

yeti dolayısiyle Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresinin Şamanî, Selçuklu ve Osmanlı adları ile üç bölümde tetkikini yerinde bulduk.

safetinin merkezi kalmıştır. Bu çağda vuku' bulan fetih ve göçler, kurulan yurt ve devletler dünya tarihinde mühim bir rol oynamakla beraber bunların te'sirleri gittikçe asırların derinliklerine gömülmüş; buralarda geçen hâtıra ve tarihlerin izleri tedricen azalmış ve nihâyet bu Türk kavimleri zamanla yerli ve komşu halklar tarafından temsil edilmiştir. Bu sebeple, Ana-yurt dışında cereyan eden tarih Türkler için mühim bir mîrâs bırakmamıştır. Gerçekten bu temsil edolayısıyle tarihe karışan eski Türklerin Çin, Hindistan, İran, Rusya, Balkan ve Orta-Avrupa kavimlerinin kanlarına, siyasî ve kültürel inkişaflarına kattıkları unsurlar sanıldığından çok daha fazla olmuştur. Nitekim, bugün de, Uzak-şark'tan Orta-Avrupa'ya kadar birçok ülke, deniz, nehir ve kavimlerin adları bu devrin hâtıralarını muhafaza eder. Hıristiyan Gagavuz ve musevî Karayım Türkleri de bu tarih denizinin son bakıyyeleridir.

İslâm çağında Türk tarihinin ağırlık merkezi Türkistan'dan Yakınşark'a ve hususiyle Türkiye'ye intikal eder. Eski medeniyet dünyası ve Akdeniz havzası Türk hâkimiyet sahasına dahil olur. Bu devirde millî ve İslâmî mefkûrelerin imtizacı sâyesinde Türkler daha yüksek bir medeniyet ve daha kudretli bir cihân hâkimiyeti ile yeni bir tarih devresine girerler. Türkler İslâm dini ve medeniyeti çerçevesinde kendi ideallerini bularak yükselirken iç buhranlara ve dış istilâlara marûz kalan İslâm dünyasını ve hayatiyetini kaybeden müslüman milletlerini de kurtarmışlardır. Bu yeni devirde Türklerin Türk, İslâm ve cihân tarihlerinde rolleri o derece artar, ki bütün müslüman ve hıristiyan kavimlerin kaderleri üzerindeki tesirleri bugüne kadar devam eder. Gerçekten İslâm dünyası, X. asırda, dinî, içtimaî ve siyasî buhran ve nifakla içeride, Bizans ve Avrupanın istilâları ile de dışarıda öyle tehlikeli bir duruma düşmüştü, ki müslümanların tek tesellisi bu asırda İslâmiyetin Türkler arasında sür'atle yayıldığına dair gelen haberler idi. Bu münasebetle Fâtih Türklerin İslâmiyeti kurtaracağına dair birtakım hadîsler, evliyâ tebşîrleri ve kehânetler müslümanlara ümid verirken Türkler üzerinde de İslâmiyetin cazibesini arttırıyor ve ihtidâları sür'atlendiriyordu. Türkler böylece millî ve islâmî mefkûrelerin kaynaşması ile cihân hâkimiyeti dâvalarını canlandırırken müslüman mütefekkirleri de İslâmiyete yaptıkları hizmetler dolayısıyle onlara karşı şükranlarını bildiriyor ve Türkler artık İslâmın hâmisi ve bayrağı mevkiine yükseliyordu. Türkler İslâm dünyasını içeride siyasî ve manevî birliğe, dışarıda da istilâlardan emîn bir duma getirdikten sonra da Orta-Asya'yı, Kafkasya'yı, Anadolu'yu Rumeli'yi, Şarkî Avrupa ve Karadeniz'in şimal sahillerini, nihayet şimalî Hindistan'ı İslâm dini ve medeniyeti hudutları içerisine dâhil ettiler. Yeni kültürel ve ikti-

sadî hamlelerle de İslâm medeniyeti ikinci yüksek devrini idrâk etmiş ve ona XVII. asra kadar uzun bir ömür ve üstünlük sağlamıştır.

Selçukluların hâkimiyeti ve cihangirâne hamleleri sâyesinde İslâmın bu kudreti kazanması Bizans imparatorluğunun artık inhitata uğramasına; fakat, geri olmasına rağmen, Hıristiyan Avrupa'nın da meşhûr Haçlı seferleri ile birkaç asır süren taarruzlarına sebep oldu. Milyonlarca insanın kanına mal olan bu Haçlı taarruzları nihâyet Türk kudreti karşısında kırılmış ve Avrupalılar memleketlerine eli boş olarak dönmüşlerdir. Lâkin onlar hiç farkına varmadan bu seferlerin büyük bir mükâfatını görüyorlardı. Filhakika Avrupalılar bu münasebetle İslâm medeniyetini tanımış; Şarktan ilim ve kültür aşıları almak ve Akdeniz ticaretine hâkim olmak sâyesinde Yeniçağlar medeniyetinin temellerini atmağa muvaffak oldular. Öyle ki, Hıristiyanlığın unutturduğu ve Avrupa'nın hayrân olduğu eski Yunan medeniyeti de ancak müslümanlar sâyesinde öğrenilebildi. Böylece Türk hâkimiyeti bir yandan İslâm medeniyetinin hayatiyetine ve yükselmesine imkân verdi; öte yandan da Avrupa medeniyetinin doğuşuna hizmet etti. Türklerin İslâm dini ve medeniyeti sâyesinde yükselişlerine dair bir hâdiseye de burada dikkati çekmek yerinde olur. Karadeniz şimalinden vuku'bulan bin yıllık sayısız Türk göçlerine rağmen buralarda Türklük nihâyet tarihe karıştığı halde cenup yolu ile vuku'bulan muhaceretler yüksek medeniyete ve nüfus kesafetine sâhip bulunan Yakın-şark ve Anadolu'da Türkmenler yalnız varlıklarını muhafaza etmemişler; aynı zamanda en büyük imparatorluklar kurup yüksek bir medeniyetin ve cihân hâkimiyeti dâvasının da ileri bir temsilcisi olabilmişlerdir.

Selçuklular devrinde istilâcı Haçlılara karşı Anadolu'da ve Suriye'de cihâd yapan Türkler Osmanlılar devrinde uğradıkları ikinci devir Haçlı taarruzlarını, daha beylik halinde başlamak üzere, Rumeli'de, Orta-Avrupa'da, Akdeniz'de ve hattâ Okyanus'larda karşılayarak daha derin bir mefkûre ve daha kudretli ordular sâyesinde daha muhteşem zaferler kazandılar. Osmanlı pâdişâhlarının kudreti ve dehâsı sâyesinde Türk cihân hâkimiyeti dâvası en yüksek derece ve seviyesine ulaştı. Böylece Katolik kilisesinin giriştiği bu yeni Haçlı taarruzları neticede Türk hâkimiyetini Avrupa'nın ortalarına ve Akdeniz havzasına kadar genişletti. Nitekim Macaristan zaferinden dönen Kanunî Sultan Süleyman, Avrupalı elçilere, Hıristiyan devletler ecdâdıma karşı beyhûde daimî Haçlı taarruzlarına girişmeseydi bu kadar kan dökülmezdi derken savaşların mes'uliyetinin onlara ait bulunduğunu ve yapılan fetihlerin de bu zaruretle olduğunu mey-

dana koyuyordu. Türk milletinin tarihte en büyük eseri olan Osmanlı imparatorluğu dünya tarihinde de ancak Roma ve Halifelik İmparatorlukları ile mukayese edilebilecek bir siyasî varlıktır. Fakat, aslında, bu devletin onlardan da üstün vasıfları vardı. Filhakika Osmanlı İmparatorluğu maddî-manevî kudret kaynakları, idaresinde yaşıyan çeşitli kavim, din ve mezhepler-arası âhengi, siyasî istikrarı ve içtimaî âhengi ile iki evvelki imparatorluktan da daha sağlam ve kuvvetli bir nizâmın temsilcisi idi. O, Roma İmparatorluğu gibi yabancı istilâların tehdidi ve haraç verme mecburiyeti altında değildi. Halifelik imparatorluğu gibi de sür'atle siyasî otoritesini ve birliğini kaybetmemişti. Materyalist hastalıklara, dinî ve içtimaî buhranlara düşmemekle, yüksek zenginler ve ezilen sefil halk kitleleri ve sınıflar-arası uçurumlar yaratmamakla da mümtaz idi. Osmanlı devrinde üstün Romalı ve aşağı yabancı milletler tasnifine benziyen bir ayrılığa da rastlanmamıştır. Fransız âlimi Fr. Grenard'm ifadesi ile Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman milliyetler tezadına, din ve mezhep mücadelelerine fırsat vermemiştir. Bu âhengi ile Osmanlılar yalnız eski imparatorluklar değil, hürriyet, demokrasi, lâiklik ve insanlık fikirlerinin yaygın bulunduğu Modern çağ imparatorluklarından da daha ileri ve emsâlsiz bir nizâmın sâhibi idiler. Osmanlı İmparatorluğu siyasî istikrarı, dinler-arası âhegi ve içtimaî adâleti ile Büyük Selçuklu İmparatorluğundan da daha üstün bir siyasî teşkilât idi. Bu sebepledir, ki emperyalist devletlerin taarruz ve tahriklerine kadar yabancı milletlerin isyân veya istiklâl hareketleri de bahis mevzuu değildi. XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu üç kıt'ada, eski medeniyet ülkelerinde, iç denizlerde ve pek çok kavimler üzerinde hükûm sürerken İslâm dünyasının geri kalan memleketleri de diğer Türk devletlerinin idaresinde bulunuyordu. Hindistan'da Babürlü ve İran'da Safevî şahlıkları, Türkistan'da ve Altun-ordu'da başka Türk hanlıkları bulunuyordu. Böylece bu asırda Türk milletinin hâkimiyeti ve yayılışı Viyana kapılarından Ganj nehri vâdilerine, Altay dağlarından Atlas dağlarına, İtil boylarından Habeşistan'a ve Büyük Sahra'ya kadar eski dünyanın yarısına kadar yayılıyordu. Bu sebepledir, ki bazı Avrupa tarihcileri (meselâ *E. Driault*) haklı olarak bu devre «Türk asrı» adını vermişler, ki Avrupalıların Muhteşem dedikleri Kanunî Sultan Süleyman bu devrin ve Türk cihân hâkimiyeti dâvasının tâcını temsil eder. Türkiye'de, Türkistan'da, Hindistan'da ve İslâm dünyasının diğer ülkelerinde yükselen büyük mimarî âbideleri Türk ihtişam. mefkûre ve san'at duygularının terkibini ve en güzel maddî ifadelerini teşkil eder. İslâm mütefekkirleri de, XIII. asırda, dünyanın dörtte birinin

Türklere ait bulunduğunu söylerken bu hususu da bu milletin üstünlükleri hakkında başka bir delil olarak gösteriyorlardı.

Osmanlı mütefekkirleri İmparatorluğun madd-manevî kudret kaynaklarına o derece inanmışlardı, ki XVII. asırda başlıyan inhitatı arizî sayıyor; bir takım islâhat tedbirleri sâyesinde Kanunî devrini tekrar diriltebileceklerine inanıyorlardı. Hattâ XVIII ve XIX. asırlarda, Rusya ve Avrupa karşısında, uğranan ağır mağlûbiyetlere rağmen Türkler yine de millî ve İslâmî değerleri hakkında hiçbir şüpheye düşmüyor ve aslâ manevî mağlûbiyeti kabûl etmiyorlardı. Gerçekten bu devletin hayatiyeti ve kudsiyeti Türklerin şuûrunda o derece yerleşmişti, ki İbn Haldun'un devletlerin doğuş, yükseliş ve sukut nazariyesine bağlı kalan Osmanlı tarihçileri İmparatorluğun «D e v l e t - i e b e d m ü d d e t» bulunduğuna ve bu sebeple de bu nazariyeden müstesnâ olduğuna inanıyorlardı. İmparatorluk, çok ağır şartlar içinde ve büyük hatâların kurbanı olarak, Birinci cihân harbinde yıkılırken bile hayatını tarihî şeref ve azametine uygun hamaset destânları ile kapatıyordu. Hattâ İstiklâl Harbinin zaferle neticelenmesi ve yeni Türkiye'nin doğuşu da Osmanlı Türklerinin ölüm sırasında dahı nasıl bir mefkûrevî kudrete sâhip olduğunu göstermiştir. Böylece manevî teslimiyet mânasına gelen Tanzimat'tan sonra Avrupa karşısında küçük bir münevver zümrenin düştüğü aşağılık duygusu ve ruhî çöküntü yine de bu manevî kudreti sarsacak bir derecde değildi. Dikkate şâyandır, ki Müslüman âleminin üstünlüğü karşısında Yakın-şark hıristiyanları ve hususiyle Rumlar tam bir aşağılık duygusuna gömüldükleri ve bu suretle de kendi sukutlarını bizzat hızlandırdıkları halde Avrupa'da ne Araplar ve ne de Türkler karşısında böyle bir ruhî çöküntü husûle gelmemiş; Kilisenin hâkimiyeti ve Hıristiyanlığa bağlılık böyle bir duruma fırsat vermemişti. Lâkin ilmin ve fikir hürriyetinin inkişafı ile Hıristiyanlığa karşı uyanan bir itimatsızlık dolayısiyle Yeni-çağlar Avrupasında da Türklerin içtimaî, ahlâkî, dinî ve mefkûrevî üstünlüklerine dair bazı fikirler ileri sürülmüşse de Osmanlı İmparatorluğunun gittikçe ağırlaşan inhitatı bu düşüncelerin aşağılık duygusu halinde gelişmesine fırsat vermemiştir. Halbuki bugün yeni Türkiye'de, tersine bir medeniyet anlayışı, millî kültür, ahlâk ve mefkûrenin tahribine sebep olmakla aydınlar arasında ağır bir manevî buhran ve aşağılık duygusu yaratmış; kaba materyalizme kurban ve rûhsuz nesillerin yetişmesi ilericilik sayılarak Türk tarihinde ilk defa olarak millî birliği tehdid eden tehlikeler başgöstermiştir.

Türklerin maddî-manevî kuvvet kaynakları ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri sâyesinde yaratılan tarihin azamet devirlerini izâh ederken başka ka-

vimlerin yaşayış, düşünüş ve inanışları ile tarihî inkişafları arasında mevcûd münasebetler de tabiatiyle alâkamızı çeker. Hindistan'da doğan dinlerin savaşı ve hayvan kesmeği yasak etmesi de bu ülkede yaşayan kavimlerin iklim ve hayat şartları ile ilgili olup Hindlilerin siyasî bir kudret ve kabiliyet gösterememeleri ve yabancıların idareleri altında kalmaları bu münasebetlerin tabiî bir neticesidir. Hindistan'da halkların aşılmaz sınıf *(kast)* uçurumları ile birbirlerinden uzaklaşmaları ve *parya*lara revâ görülen sefil hayat ve zülûmler bu dinî inançların insanî bir menşe'le ilgisini bertaraf eder. Hayat şartları ve inançlar arasındaki münasebetler dolayısıyle Türkler de, Hindlilerin aksine olarak, savaşı günah değil varlıkları için meşrû' ve hattâ savap sayıyorlardı. Nitekim millî destâna göre Oğuz Han devletini oğullarına taksim ederken: «Ey oğullarım! Ben artık çok yaşlandım; çok savaştım; Göktanrıya borcumu ödedim» demekle cidden savap işlediğine inanıyordu. Bu sebepledir, ki Türkler kendi mizaclarına uyğun gelmiyen Hindistan dinlerini kabûle yanaşmıyorlardı. Nitekim Buda dini, VI-VIII. asırlar esnasında, Orta-Asya'da yayılma faaliyetine girişirken Gök-Türk hükûmdarı Bilge Han ve onun hâkîm veziri Tonyukuk bu dinin kabûlünü reddediyor; onun yumuşaklık ve miskinlik telkin ettiğini, savaşı ve hayvan kesmeyi yasaklıyarak Türklerin hayat şartlarına uymadığını, mücadele güclerini bozacağını düşünüyor ve kalabalık Çinliler karşısında istiklâllerini korumakta zorluk çekeceklerini ileri sürüyorlardı. Böylece bu mümtaz devlet adamları hakikaten millî hususiyet, ihtiyaç ve endişelere göre hareket etmişlerdir. Bu münasebetle IX. asır Arap mütefekkiri Câhiz'in *Mani* dinini kabûlden sonra Uygurların savaşçı kabiliyetlerini kaybettiklerine dair beyânını da hatırlamak yerinde olur.

Şamanî Türkler savaş gibi o esnada düşmanı öldürmeği de günah değil hattâ savap sayıyorlardı. Bu sebeple de Gök-Türk kağanları ve beyleri öldürdükleri düşman büyüklerinin çirkin heykellerini veya, kendi tabirleri ile, *Balbal*larını mezarları kenarına dikiyor ve bunların âhirette kendilerine hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Bu hâdise de Türklerin savaşcı kabiliyetleri ve inanışları ile hayat şartları arasındaki münasebetlere güzel bir misâl teşkil eder. Bununla beraber Orhun kitâbelerine göre Türk kağanları kendi milletinin sel gibi akan kanlarını ve dağ gibi yığılan kemiklerini anlattıkları halde zaferleri esnasında öldürdükleri düşmanlarının miktarından bahsetmeye ve bununla iftihara tenezzül etmemişlerdir. Buna mukabil birçok eski ve çağdaş hükûmdarlar düşmanlarına karşı yaptıkları zülûmlerle öğünüyorlardı. Gerçekten kağanlar daima

s u l h ve n i z â m i ç i n savaştıklarını ve muharebeyi sadece içeride isyânları bastırmak, dışarıda da tecâvüzleri önlemek maksadı ile yaptıklarını belirtiyor ve bu münasebetle de onların günah *(yazuk)* işlemelerini sebep olarak gösteriyorlardı.[3] Bu durum, Türklerin savaş gayelerini ancak İ s l â m ı n c i h â d m e f k û r e s i ile mukayese ettiğimiz takdirde hakikî mânasında anlamanın mümkün olacağına delâlet eder. Selçuklu ve Osmanlı sultanları da Türk-İslâm esaslarına göre tecâvüz ve tehlike karşısında harp ilân ediyor ve icabında da bunu dinî bir *fetvâ* ile meşrû'laştırıyorlardı. Esasen İslâmın cihâdı da bazan yanlış anlaşılmış ve ancak bu gibi kayıt ve zarûretlerle müslümanlara farz kılındığına dair hükûmlere dikkat edilememiş; kendi nizâmına aldığı Semavî dinlere ve mensuplarına da geniş hürriyet ve kanunî haklar tanımıştır. Halbuki Hıristiyan kiliseleri yalnız yabancı dinlere değil, kendi mezhep ve tarikatlerine de aslâ müsamaha etmemiş; hattâ mensuplarına hayat hakkı dahi tanımamıştır. Türk kahramanları atları ile gömülürken bunların dünyada olduğu gibi ahirette de kendilerine binek olarak hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Mogol hanları ise, aynı hizmet inancı ile, i n s a n k u r b a n ediyorlardı, ki bu iki kavim arasında mevcûd insanlık ve medeniyet seviyeleri farkını göstermesi bakımından kayde değer. Bir hâkanın Türklerin yalnız savaşta hileye cevâz verdiğine dair üzüntüsünü de bu vesile ile hatırlatmak yerinde olur.[4]

Dinlerin kavimlerin tabiatı üzerinde olduğu gibi kavimlerin de dinler üzerinde tâdil edici te'sirlerde bulunduğu tarihî bir hakikattır ve sosyolojik kanunlara uygundur. Bu sebeple Câhiz'in Uygurlar hakkındaki beyânını biraz mübalâğalı bulmak iktiza eder. Nitekim, X. asır İslâm kaynakları, Uygurların, daha küçük bir devlet iken bile, kendi dindaşları *Manihaist*leri himâye maksadı ile Sâmânileri tehdid edebilecek bir kudrette olduğunu belirtiyorlar.[5] Gerçekten aynı sosyolojik kanununa göre Buda dini Uzak-şarkta ve Hıristiyanlık da Avrupa'da hayli değişikliklere uğramıştır. Meselâ Avrupalılar, Hıristiyanlığın telkinlerine aykırı olarak, eski savaşçı kabiliyetlerini zayıflatmamışlar; yine Hazret-i İsâ A l l a h ' ı n h a k k ı n ı A l l a h ' a ve K a y s e r ' i n h a k k ı n ı K a y s e r ' e bıraktığı halde Saint Thomas'nın «B e d e n r û h a t â b i d i r» düstûruna göre Papalık ruhanî hâkmiyet yanında dünyevî hâki-

[3] Türklerin bu insanî ve barışçı rûhu ve karakterlerine ilk defa W. Barthold dikkat etmiş ve E. Chavanes'nin hatasını düzeltmiştir *(Orta-asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927, s. 10 - 11).

[4] Aşağıda Türkler'in dini bahsine bakınız (I. Böl. 6. bahis)

[5] Türkler arasında yabancı dinler bahsine bak. Böl. I. bahis 8.

miyeti de elde etmeğe çalışmış ve bu uğurda uzun mücadelelere girişmiştir. Arap, Acem ve Türk milletlerinin de İslâm mezhep ve tarikatleri üzerinde tesirlerini görmemek mümkün değildir. Meselâ İranlılar, eski dinleri ve millî duyguları sebebiyle, İslâmiyeti tadil eden bir takım mezhepler ve hattâ ilk zamanlarda İslâmiyete düşman dinî zümreler *(sectes)* vücuda getirmişlerdi. İslâmiyeti sâf şekline sokmak maksadı ile İbn Teymiyye'nin fikirleri üzerinde kurulan Vehhabilik kuru, sert ve san'attan uzak bir hüviyet alırken Arabistan'ın şartlarına uyuyordu. Türkler, diğer milletlerden farklı olarak, Hazret-i Peygamber sevgisi ile bir M e v l û d â y i n i ihdâs ederlerken hem derin kudsiyet duygularını ve hem de ince san'at arzularını tatmin ediyorlardı. Bazı Türk tarikatları içinde mûsiki ve *semâ'* (raks)ın büyük bir dinî veced vasıtası hâline gelmesi de eski Türk *kam*larının te'sirlerini gösterir. Tasavvufî Türk tarikatlarına ait sayısız zâviyeler ve imâretler, bunlar vasıtasıyle yayılan hayir işleri de eski Türk insanlık ve misafirperverlik duygularının İslâmiyetle birlikte yükselmesinden başka bir şey değildir.

Türk tarihinde millî, dinî ve insanî duygulara dayanan bir cihân hâkimiyeti mefkûresinin askerî ve siyasî kudretle muvazi olarak gelişmesini izah ederken manevî kuvvetlerin daha bâriz rollerine de dikkati çekmeliyiz. Filhakika bir avuç Arap kahramanının devrin Sasanî ve Bizans gibi iki muazzam imparatorluğu yıkmasını veya kanatlarını kırmasını Hazret-i Muhammed'in getirdiği ilâhî rûh ve İslâm mefkûresinin kudretinden başka bir sebeple anlatmak mümkün değildir. Roma İmparatorluğu da, bütün şiddet ve zulümlerine rağmen, fakir hıristiyanlara karşı yenilmekten kurtulamamış ve yeni dinin zaferini önliyememiştir. Türkler tarih sahnesine çıkışlarından beri, Şamanî ve İslâm çağlarında, tek bir Allah'a bağlı bulunmuş; T a n r ı n ı n m ü m t a z b i r k a v m i olduklarına ve onun kendilerini koruduğuna, kağan ve sultanlar A l l a h ' ı n c i h â n h â k i m i y e t i n i kendilerine ihsân ettiğine ve bu sebeple de dünya nizâmını kurmağa memur bulunduklarına inanıyorlardı. İslâmın ilk mu'cizesini nasıl büyük fetihleri teşkil etmiş ve müslümanlar zafer müjdelerine inanmış idiyse Selçuklu ve Osmanlı Türkleri de öylece İslâmî ve millî imanla kudret kazanıyorlardı. Bu gibi sayısız manevî âmiller karşısında da K. Marx'ın T a r i h î m a t e r y a l i z m i, tek taraflı bir izâh olarak, tabiatiyle, ilmî tenkidlere dayanamamış ve kolaylıkla iflâs etmiştir. Manevî değerlere bağlı bulunan Türk kağan ve sultanları milletlerinin istiklâli, birliği, refâh ve yükselişi uğrunda mücadeleyi tabiî bir vazife saydıklarını beyân ederlerken Türk halkı da ancak d e v l e t i v e k a ğ a n ı m e v c û t o l d u k ç a çalışmanın fayda-

sına inandığını belirtiyor; böylece millî duygular tarihinde idareci ve idare edilen olarak mühim bir kaynaşma hâdisesi vuku'buluyordu. Bu sebeplerdir, ki Türkler devleti baba ve mukaddes sayıyor ve «D e v l e t b a b a» tâbiri de bu tarihî inançtan doğuyordu. Gerçekten Türkler en eski devirlerden millî duygulara sâhip olmakla dünya milletleri arasında mümtaz bir mevki almışlardı. Nitekim millî duygular tarihinde emsaline rastlanmıyan Orhun kitâbelerinin bu rûhuna dikkat eden Rus şarkiyatçısı W. Barthold da: «E s k i T ü r k l e r d e m i l l î v i c d â n ı n t e ş e k k ü l e t m i ş o l d u ğ u n a a s l â ş ü p h e c â i z o l m ı y a c a k b i r d e r e c e d e t a m b i r s a r a h a t v a r d ı r» hükmünü verir ve bu husus «*nâdir bir şeydir*» derken bizi te'yid eder. Nitekim bu kitabın çeşitli bölümlerinde Türklerin millî, dinî, insanî ve demokratik duygularla birlikte ve bunlar üzerinde bir cihân hâkimiyeti mefkûresine inandıklarını gösteren pek çok vesika vermiş bulunmuyoruz. Türkler, başlangıçtan Osmanlılara kadar, boy beyleri idâresinde kabile birliğine ve feodal esaslara dayanan bir siyasi teşkilâta ve devlet anlayışına sâhip oldukları için, bazan ayrı boy ve devletler halinde, birbirleriyle savaşmaktan da geri kalmıyorlardı. Lâkin bu siyasî parçalanma ve mücâdelelerin üstünde yine de millî şuûr ve cihân hâkimiyeti mefkûresi mevcuttu. Nitekim birbirleriyle daimî savaş halinde bulunan eski Yunan siteleri de müşterek bir Yunanlılık şuûruna bağlı idiler.[6]

Milliyetçi fikir cereyanlarının gelişmesini ve millî devletlerin teşekkülünü Fransız ihtilâline bağlamak doğru ise de millî duyguların doğuşunu ve hattâ milletlerin teşekkülünü de onunla ilgili bulmak o derece dar ve kifayetsiz bir görüşü temsil eder. Gerçekten milli duygular da din duyguları gibi eski devirlere kadar çıkar. Müşterek dil, din ve kültürlerin, ortak sevinç, bayram, tehlike ve mâtemlerin başlamasından itibaren millî duyguların tabiî olarak mevcûd olduğu sâbittir. İslâmiyet ve Hıristiyanlık gibi iki cihânşümûl din kendi ümmet birliği ve dünya nizâmı

[6] Bundan önce «*Türkler ve İslâmiyet*» (Dil, Tarih Fak. Dergisi, IV. 4 (1946), s. 457 - 486; *The Ideal of World domination among the Medieval Turks*, Studia İslamica; Paris 1953 (IV), s. 77 - 90; *Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti* (Ankara 1965) adlı makale ve eserlerimizde Türklerin Cihân hâkimiyeti mefkûresi hakkında ileri sürdüğümüz fikirler araştırmalarımızın ilerlemesi ve genişlemesi neticesinde bu kitap meydana gelmiştir. Türklerin yabancı kavim ve dinlere karşı gösterdikleri hürriyet ve adâlet de «*Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non - musulmans*», Studia İslamica, I (1953), s. 65 - 100; «*İslamlaşma dönemi ile Türkiye'de Mayan - âge*» (Studia İslamica, X (1959), s. 137 - 152) adlı araştırmalarımızda ele alınmıştır. Türkler'de Milliyet ve İnsanlık İdealleri adlı tedkikimiz için de *Türkiye'nin Manevî Bahranı* (Ankara 1964, s. 157 - 184) adlı eserimize bak.

için ayırıcı millî hareketlere müsaade etmiyor. Bununla beraber bu duygular yine de varlıklarını hissettirmiş ve tarihî rollerini de yapmışlardır. Hattâ millî duygular bazan din ve mezhep ayrılıkları ile birleşmiş veya bu nâm altında birbirlerini desteklemişler; bu suretle de milletlerin varlıkları canlı bir uzviyet gibi devam etmiştir. Meselâ Yakın-şark hıristiyanları, hususiyle Süryaniler ve Ermeniler mezhep farkları ile Bizanslılara karşı millî varlıklarını korumuşlardı. Romalı vasfını kaybetmeğe ve yunanlılaşmağa başlayan Bizans imparatorluğu Şark milletlerini ortodoks yapmak ve rumlaştırmak siyaseti ile onlara karşı zulümlere girişmiş ve bu hareket de yabancı kavimlerin millî ve dinî mukavemetlerini arttırmış; böylece Bizans'ın cihân hâkimiyeti dâvası Türklere nazaran çok dar ve adâletsiz bir mahiyet almıştı. İslâm istilâsı altında kalan İran, eski dinî inançlarını yeni fikir ve mezhepler halinde, hususiyle aşırı Şiî *(Gulât-ı Şia)* adı altında diriltmekle millî ve manevî istiklâl gayesini güdüyordu. Büyük İran şâiri Firdevsî kendi Şahnâmesinde «Bu otuz yıl zarfında çok sıkıntı çektim. Ama bu farisî ile Acem'i de dirilttim» derken eserini ne derece derin bir millî duygu ile yazdığını meydana koymuştu.[1] Bu zamanda İran'ın şarkında Türk Gazneliler ve garbinde de Şiî Acem Büveyhliler hükûm sürdüğü halde Firdevsî yine de Araplara karşı nefret ve hakaret duygularını gizlememiş; İslâm istilâsına karşı millî hislerinin daha üstün olduğunu göstermiş ve bu sebeple de dindar muhitlerde onun İslâmlığı ve eseri şüphe ile karşılanmıştır. Türkler kendi arzuları ile İslâm olduğu ve İslâm dünyasına hâkim bulunduğu için de bu türlü dar düşünce ve duygulara sâhip olmamışlardı.

Araplar Emevî halifeliği zamanında İslâmiyeti kendi millî hesaplarına göre kullanıyor; diğer müslüman kavimlerinden üstün olduklarını, onlara ikinci derecede bir mevki tanıdıklarını, kendileri sâyesinde hidâyete erdiklerini ileri sürüyor ve bu sebeplerle Arap olmayanları kendi Mevâlî (âzâdlı-köle)leri sayıyorlardı. İslâmın müsavilik rûhuna ve ümmet birliğine aykırı bulunan bu tefrik veya aşırı milliyetçilik diğer müslüman kavimlerde de mukabil duygu ve cereyanları kışkırtmış; İslâm tarihinde meşhûr *Şu'ûbiyye* (milliyetçilik) cereyanını doğurmuştu. Böylece Arap olmayan müslümanlar arasında da kendilerinin Arapların

[1] Beytin aslı :

Besi renc bûdem derin sâl-isi
Acem zinde kerdem bedin Pârisi

üstün olduklarına dair fikirler meydana çıkmış ve eserler yazılmıştır. Bu aşırı siyaset Emevî devletinin sukutunda ve Abbasî hilâfetinin iktidara gelmesinde başlıca âmillerden biridir. Hattâ Abbasî devleti Araplara değil, daha ziyâde, önce İranlılara, sonra da Türklere dayanarak İslâmın müsavilik esaslarına bağlı kalmıştı. Ona karşı meydana çıkan Şiî Fatımî hilâfeti, Sünnî mezheplere olduğu gibi hıristiyanlara karşı da çok derin bir taassuba saplanmış ve zulümler yapmıştı. Selçuklu ve Osmanlı Türkleri, İslâm esaslarına ve Türk an'anelerine bağlı kalarak, dinler ve mezhepler arası bir âhenk kurmakla cihân hâkimiyeti dâvalarını kolaylıkla geliştirmiş; hıristiyan Bizans ve Avrupaca meçhûl kalan bu dinî hürriyet ve adâlet sâyesinde yabancı kavimlerin kalblerini kazanmışlardı. Bu âhenkli cihân hâkimiyeti mefkûresi yanında Türk halkları ve askerleri arasında daima millî duyguların mevcûdiyetine de rastlanmıştır. Esasen millet realitesini kabûl eden İslâmiyet de dinî ve insanî gayelere aykırı bulunmayan mutedil bir milliyetçiliği yasak etmiyor; milletler-arası üstünlük ve nefret duygularına, yâni kendi tâbiri ile bir nev'i ırkçılık demek olan kavmî asabiyete cevâz vermiyordu. Bu münasebetle milliyet, din ve insanlık duyguları arasında tam bir âhenk kurmanın mümkün olduğunu, Türklerin tarihte kendi cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvaları ile bugün sâdace nazariyatta kalan Birleşmiş Milletler idealine fazlası ile yaklaşmış bulunduklarını belirtmekte bir tereddüd yoktur.

Milletlerin tarihî kudret ve zaaflarına göre yükseliş veya sukutlarına dair bir takım siyasî duygu ve inançlara sâhip olduklarını biliyoruz. Eski Roma, İran ve Bizans imparatorlukları, Büyük İskender ve Cengiz Han da cihât hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvasını güdüyorlardı. Osmanlılar, milletler, dinler ve sınıflar-arası âhenk ve adâletin te'sisinde hepsinden üstün ve İslâm dünya nizâmı esaslarına bağlı bulunmakla eski Türk devletlerini ve Abbasî halifeliğini de geçmişlerdi. Beşeriyetin son ileri hamlesini temsil eden Avrupa medeniyeti de dinî ve millî taassup hareketleri, sınıflar-arası mücâdeleler ve materyalist hastalıklarla mâlûldü. Filhakika Garp dünyası ya Kilisenin ilme ve medeniyete baskısı ile veyahut ta ilim ve medeniyetin dine karşı isyanı ile karşılaşmış; medeniyetin bekası ve beşeriyetin saâdeti için zarurî olan madde-rûh muvazenesini bir türlü yaşatamamıştır. Gerçekten dünyanın gözlerini kamaştıran Garp medeniyeti materyalist bir istikamette gelişince Avrupa'lılar dünyayı hâkimiyetleri altına almış; milletleri de üstün *Âri* veya Beyaz ve geri ırklara göre sınıflara ayıran bir takım bâtıl fikir ve nazariyelerden kurtulamamıştır. Bununla beraber materyalist ve aşırı milliyetçi fikirler bizzat Avrupa milletleri arasında da mücâdeleleri körüklemiş ve kendi mede-

Levent Zahiroğlu Arşivi

niyetleri ile birlikte bütün dünyayı da ağır buhranlara sürüklemiştir. Böylece Yeni çağlar medeniyetinin inkişafında ilim-din ve mezhepler arası mücadelelerle boğuşan Avrupa buna çare olarak din ve dünya münasebetlerini vicdân hürriyeti esasına göre ayırıp huzûra kavuşmak isterken, materyalist ve aşırı milliyetçi emeller onu daha büyük sarsıntılara düşürmüştür.

İngilizler adalarda yaşamalarına rağmen ancak Yeni çağlarda denizden nasîbini almağa başlamış; deniz ticareti ve şirketleri sâyesinde tarihin yeni bir tip ve büyük bir imparatorluğunu kurarak Eski çağdaki Fenikelileri, Ortaçağlardaki İtalyanları ve Yeni çağlardaki komşularını çok geride bırakmışlardır. Bu cihânşümûl imparatorluğun hususiyetine ve İngilizlerin karakterine göre bu millet çağdaş imparatorluklara nazaran daha mutedil ve yumuşak bir nizâmın ve cihân hâkimiyeti şuûrunun temsilcisi olarak yalnız diğer ırklardan değil, bizzat kendi Âri ırkdaşlarından daha üstün olduğunu hissediyor; hattâ bu vasıfları ile Avrupa medeniyetini kurmakta aynı hizmeti gören Alman, Fransız ve İtalyanlardan da daha yüksek bazı kabiliyetlere sâhip olduklarına inanıyordu. İngiliz tarih felsefecisi A. Toynbee, yüksek idare kabiliyeti bakımından ve hâkimiyet an'anelerinden gelen hasletler dolayısıyle, Garpte İngilizleri ve Şarkta da Türkleri misâl olarak zikreder ve birbirine benzetir. Siyasî birliğine kavuşmakta ve müstemleke imparatorluğu kurmakta geciken Almanlar ise yüksek ilim, kültür, san'at ve tekniklerine, beyaz ırkın en sâf kolunu teşkil ettiklerine inanarak kuvvetli bir milliyetçilik ve *Pan-germanizm* şuûru ile de bir cihân hâkimiyeti dâvasına girişmiş bulunuyordu. Fakat Yeni çağlar Avrupasında esaret psikolojisinden cihân hâkimiyeti dâvasına atılan Çarlık Rusyası çok dikkate şâyan bir örnek olarak üzerinde durulmağa değer.

Filhakika eski Rus kroniklerinin beyânına ve bizzat Slav âlimlerinin de tetkiklerine göre siyasî teşkilât ve devlet kurma kabiliyetinden mahrum bulunan Slavlar bütün Eski ve Ortaçağlar boyunca Türk ve Cermen kavimlerinin idaresinde esir olarak yaşıyor ve bu sebeple de tarihte değil coğrafyada mühim bir mevki alıyorlardı. Nitekim Avrupa dillerinde köle mânasında kullanılan *esclave* kelimesi de aslında *Esclavus* (Slav) adından gelmiştir. Slavlaşan Türkler Balkanlarda Bulgar devletini kurmuş ve Hazarların idaresinde bulunan Kief prensleri de onlardan *kaganus* ünvanını almıştı. Esasen Rus prensliği ve Rus adı da İskandinavyalıların eseridir. Rus prensleri Bizans'tan Ortodoks hıristiyanlığını, kültür ve yazılarını aldıktan ve nihâyet Altun-ordu hanlığının parçalanmasından sonra kuvvetlenmeğe, şarka ve cenuba doğru genişliyerek eski Türk ül-

kelerini istilâya başladılar. Bizans'ın sukutu üzerine onun vârisi olduklarını ve İstanbul'dan sonra Moskova'nın üçüncü Roma mevkiine yükseldiğini iddia ediyor; Rus prensleri de artık bu suretle *Çar* (Kayser) yâni imparator ünvanını alarak yeni ve büyük bir dâva ile ortaya çıkıyorlardı.[8]

Bu tarihî inkişaflar ve Rus imparatorluğunun genişlemesi çarlara artık bir cihân hâkimiyeti şuûru veriyordu. Nitekim çara tâc giydiren Moskova Patriki bunu İsâ'nın tâcı ve çarı da onun temsilcisi göstermekle Hıristiyanlığın en yüksek mevkiini ve dünya hâkimiyetini kendisine vermiş oluyordu. Ortodoksluğun vârisi olmak sıfatı ile de çar imparator şehri (Çarigrad) İstanbul'u almak, Osmanlı imparatorluğuna dâhil bütün Slav ve Hıristiyan milletler üzerinde hâkimiyet kurmak dâvasına girişti. Çarlar bu dinî mevkileri ve üçüncü Romanın hâkimi sıfatı ile Avrupa'ya karşı eski Ortodoks-Katolik rekabeti ve üstünlük iddiasına da girişmiş oluyordu. İçtimaî bünyesinin hastalıkları ve Avrupa medeniyetinin hazımsızlığı sebebiyle Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilâlini de Garbe karşı uyanan tarihî rekabet ve intikam duygularının bir devamı sayanlar da vardır. Çarlık devrinde Ortodoks dini ve Pan-slavizm nasıl çarlarda bir cihân hâkimiyeti emeli yaratmış idiyse, Bolşevik idaresinde de komünist ve milliyetçi fikirler de öylece Avrupa'ya ve dünyaya tahakküm ihtiraslarını doğurmuştur. Bu suretle tarihinde esaret psikolojisine sâhip bir millet, şartların değişmesi ile, sür'atle dünya hâkimiyeti şuûruna erişiyordu. Bununla beraber bu inkılâp Rusya'da küçük bir hâkim kadroya ait olup halk kitleleri ne Çarlık ve ne de Bolşevik devrinde henüz hürriyet ve millî şahsiyet kazanamamış; bu münasebetle de her iki devirde istibdâd ve zulüm idaresi hüküm sürebilmiştir. Nitekim Rus aydınları arasında istibdâda karşı açılan mücadeleler de çok defa ifrata varmış; materyalist ve *nihilist* mahiyeti ile cemiyeti normal tekâmülden uzaklaştırmıştır. Bir mütefekkir Bolşevik Rus devleti istibdâd ve zulmü ile kuvvetlendikçe Rus cemiyetinin de o nisbette sarsıldığını söylüyor, ki bu da millî ve siyasî şuûrun henüz kâfi derecede gelişemediğini ifade eder. Evliya Çelebi, kalabalık Rus milletinin teşkilâtlandığı takdirde Türk-İslâm dünyası için arzedeceği tehlikeye işaret ederken, devletin genişlemesine rağmen, Rusların henüz bir yığın halinde bulunduğunu belirtiyordu. Esasen milletlerin karakterleri kolaylıkla değişemediğinden Rusya'da hüküm süren istibdâdın temelinde de eski esaret psikolojisini görmek yerinde olur. Bolşeviklerin bütün dünyaya tahakküm cesareti de buradan gelmektedir.

---

[8] Slavlar için Böl. II. bahis 6. de bak.

Çarların istibdâdı hem Rus halkının bu tarihî durumuna hem de Bizans'tan gelen istibdâd an'anesine dayanıyor. Gerçekten Çarlık devri istibdâdına karşı hiçbir murakabe kuvveti ve müessesesi mevcud değildi. Avrupa'da kilisenin hâiz olduğu yüksek otoriteye ne Bizans ve ne de Rus imparatorluklarında rastlanamamıştır. Zira patrikhâne daima imparator ve çarların elinde bir âlet idi. Safevî İran'da olduğu gibi Rusya'da da nâzırlar saraydan aldıkları emirleri tatbikten başka bir sıfat ve selâhiyete sâhip değildi. Halbuki Osmanlı pâdişâhları devlet işlerini şeriate ve kanunlara göre idare ediyor; memleket mes'eleleri *Dîvan*'da müzakere olunup kararlara bağlanıyordu. Şeriat ve kanunların bekçisi olan âlimlerin ve dinî efkârın da murakabesi çok kuvvetli idi. Kudretli pâdişâhlar bazan şeyhülislâm veya müftülerin fetvâları karşısında kararlarından vazgeçiyorlardı. Osmanlı pâdişâhları zâten millî devlet anlayışına ve dinî nizâma bağlı bulunuyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, ihtiyarlığına ve hastalığına rağmen, son Macaristan seferine umumî efkârın baskısı ile çıkmağa mecbur kalmıştı.

Modern çağlarda büyük devletlerin, kudretleri ile muvazi olarak, bir cihân hâkimiyeti şuûruna ermeleri normal olmakla beraber bu inkişafta, eski Türklerde tabiî olarak doğan millî ve dinî inançlardan, insanî duygulardan ziyâde muhakemenin ve maddî hesapların rolü göze çarpar; aşırı milliyetçi gayelere göre istikamet alır. Bu sebeple modern imparatorluklardan hiçbiri milletler-arası âhenge, adâlete ve insanlık duygularına dayanan Osmanlı devlet nizâmı derecesinde bir idare kuramamış ve onun kadar uzun ömre, sağlam ve istikrarlı bir siyasî bünyeye sâhip olamamıştı. Milletlerin siyasî duygu ve inançlarında tabiilik şüphesiz bir üstünlük ve kuvvet kaynağı teşkil ediyordu. Polonya'lılar istiklâllerine, Türk süvarilerinin atlarını Vistül nehrinde suladıkları zamana bağlayan bir efsâne veya kehânete inanmışlar; Birinci Cihân harbinde Türk askerlerinin Galiçya cephesine varması ve nihâyet bu milletin kurtuluşu müjdenin isâbetine delil sayılmıştır. Halk kitlelerine ait tabiî inançlar hakkında bu güzel misale mukabil bazı milletlerin sun'î efsâne ve fikirlerle aşırı milliyetçi emellerini beslemeleri de bazan gülünç ve kötü neticeler vermiştir, ki küçük Yunanistan'ın *Megalo idea* hayâli de bu hususta kayde şayandır. Filhakika Türkler karşısında, XII-XV. asırlar zarfında, derin bir aşağılık duygusuna düşen Bizanslılar Türklerin üstünlüğüne ve kendilerinin de sukutlarına dair öyle bir inanca sâhip olmuşlardı, ki bu inançlarını bizzat yarattıkları efsâne ve kehânetlerle örmüş ve kendi inkırazlarını bu suretle de hızlandırmışlardı. Avrupanın ve Rusya'nın himâyesinde kurulan Küçük Yunanistan Osmanlı imparatorluğu-

nun uğradığı emperyalist gailelerden cesâret alarak bu eski sukut efsânelerini tersine çevirmeğe ve Türkler aleyhinde hayalî zaferlere dair bir takım yeni dinî efsâne ve kehânetler uydurmağa giriştiler. Osmanlı imparatorluğunu diriltmekten de çok daha imkânsız olan bu hayal için efsâneleri kilise ve maarif teşkilâtı ile yeni nesillerin şuûruna yerleştirmeğe uğraşırken Yunanlılar sadece gülünç olmadılar; aynı zamanda Tesalya'da Türk süngülerine, Sakarya kayalıklarına çarptılar ve İzmir'de de denize döküldüler. Bununla beraber Yunanlılar yine de bu ölçüsüz emellerin cezbesinden bir türlü kurtulamamış ve Türkiye aleyhinde Haçlı seferleri hazırlamaktan da vazgeçmemiştir. Nitekim bir yandan bu uydurma efsânelerle kafaları bozan faaliyetler devam ederken, öte yandan da Yunanistan hâlâ Fener Patrikhânesine bağlı kalmakta ve hattâ anayasası ile de İstanbul'u dinî merkez saymaktadır. Halbuki istiklâline kavuşan bütün ortodoks milletler Fener'den ayrılmış ve millî patrikhânelerini kurmuşlardır.

Tarihî mefkûre kudreti ile son Yunan hayallerini yıkan ve istiklâlini de o sâyede kurtaran Türkiye hem bu Yunan ihtiraslarına karşı bir gaflet içine düşmekte; hem de Türk milletini ayakta tutan bu mefkûre kaynaklarını, millî, dinî ve kültürel değerlerini, ilericilik iddiaları ile, sarsmağa girişmiş bulunmaktadır. Bu münasebetle Anadolu'yu vatan hâline getiren millî ve İslâmî mukaddesata ve türbelere yasaklar konduğunu, tarihî âbidelerin, evliyâ ve kahramanlara ait menkîbelerin nisyâne terkedildiğini; buna mukabil uydurma Hıristiyan ve Bizans ziyaret-gâhları ihdâs olunduğunu da belirtmek yerinde olur. İstanbul'un da tarihî mukaddesatı ve dinî merkez olma vasıfları giderildikçe, sebepsiz yere, Ortodoksluğun merkezi halinde bırakılması, Ayasofya ve diğer bazı câmilerin Bizanslaştırılması da adetâ Yunan emellerine cesâret veren teşebbüslerdir. Böylece bir yanda Yunanistan aşırı ve gülünç bir *Megaloidea* hayalî ile, öte yanda da Türkiye kendi manevî kıymetlerini ve mefkûresini tahrip ile birbirine zıd, fakat ilmî ve insanî esaslara aykırı bir inkişafa zorlanmışlardır.

Bu durum materyalist hızını alan Avrupa medeniyetinin, Rusya'da olduğu gibi Yunanistan ve Türkiye'de de nasıl bir hazımsızlığa uğradığını ve buhranlara sebebiyet verdiğini gösteren misallerden bir başkasını teşkil eder. Gerçekten insan madde ve ruhtan mürekkep olduğu, onun saadeti ve medeniyetin de âkıbeti bu iki unsur arasındaki muvazeneye bağlı bulunduğu halde azametli Avrupa medeniyeti bir türlü bu muvazeneyi bulamamıştır. Materyalist Roma'ya karşı şiddetli bir mücâdele üzerine kurulan Hıristiyanlık, hayatı ve dünyayı inkâr etmekle bu seler

de muvazene maddenin aleyhinde bozulmuş; ilim ve medeniyetin sukutu ile Ortaçağlar Avrupası uyuşuk ve karanlık bir devre sürüklenmişti. Haçlı seferleri esnasında İslâm medeniyetinden ilim, kültür ve teknik iktibaslar yaparak Modern çağlar medeniyetini yaratan Avrupa Hıristiyanlık ile ilim arasında başlayan ve mezhep mücâdeleleri ile devam eden sarsıntılara uğradı. Lâiklik prensipi ile ilim ve Kilise arasında kurulan sulh, hakikî bir anlaşmadan ziyâde, din ile medeniyetin birbirinden ayrı olarak, gelişmelerine, materyalizm ve dinsizliğin yayılmasına ve böylece yeni buhranların doğmasına sebep oldu. Avrupa'da gelişen aşırı-milliyetçilik ve ona karşı çıkan insaniyetçilik de bu materyalist temel üzerinde besleniyordu. Filhakika din ve milliyet ihtilâflarından kurtulmak isteyen bu sözde insaniyetçi veya beynelmilelci hareket bu tabiî duyguları inkâr etmekle hakikatte kendi gayesinden daha fazla uzaklaşıyor; daha materyalist ve buhranlı bir dünya yaratıyordu. Aslında dinler insanlığı ayırmaktan ziyade Allah, hayir, ahlâk ve şefkat yolunda birleştiriyor; onu maddenin esiri olmaktan kurtarıyordu. Tabiî bir duygu olan ve başka milletlerin haklarına saygı gösteren mutedil bir milliyetçilik de ilmî, millî ve insanî gayelere uygun olarak cemiyetlerin nizâmına sebep oluyordu. Bu sebepledir ki bu tabiî duygular yenilememiş; dünya da tarihinde en kuvvetli ve aşırı bir milliyetçilik devresine girmiş; kapitalist ve komünist ülkeler de bu mahiyeti ile ona mağlûp olmuşlardır. Komünizmin bir zulüm ve istibdâd rejimi hâline gelmesi de materyalist buhran ve kargaşalıklara düşen cemiyetlerin mukadder âkıbeti olmuş; Rusya ve Çin'in dünyaya tahakküm ihtirasları da buradan gelmiştir. Yeni kurulan Birleşmiş Milletler teşkilâtı ve ideali bu materyalist inkişaflar karşısında madde-ruh muvazenesini getiremediği için, Avrupa medeniyeti kendisi ile birlikte, bütün dünyayı da tehdit ve tehlikelerle karşılaştırmıştır. Öyle ki bugün dünyanın yaşadığı nisbî bir sükûn sâdece korku muvazenesine dayanmakta olup beşeriyet ve medeniyetin içine düştüğü bu manevî sukut aslında atom silâhlarının patlamasından da daha korkunçtur. Korku üzerine dayanan bir dünyanın âkıbeti meşkûk olduğundan beşeriyet, tarihi boyunca kazandığı manevî değerlere yüksek mevkiini iade edemedikçe buhran ve tehlikelerden kurtulmak imkânsızdır. Bu münasebetle Türklerin tarihlerinde, devirlerin şartlarına göre, bağlı bulundukları millî, İslâmî ve insanî duygulara dayanan cihân hâkimiyeti mefkûre ve nizâmlarının Birleşmiş Milletler idealine daha fazla yaklaşmış bulunduğunu belirtmeliyiz.

2. Türklerin Adı ve Ana-yurdu

«Benim Türk adını verdiğim ve Şarkta iskân ettiğim bir ordum vardır. Bir kavme gazaplandığım zaman onları o kavim üzerine saldırtırım.»

(Kâşgarlı Mahmud)

Eski devirlerde Kun, Gök-türk, Uygur ve başka devletlerin merkezleri Orkun havâlisinde bulunduğu için Moğolistan Türklerin ana-yurdu sayılıyordu. Bu ülke de Türklere ait bulunmakla beraber tarihi, lisânî ve destânî delillere dayanan araştırmalar Türk-anayurdunun Altay-Ural dağları arasında olacağını meydana koymuştur[9]. Gerçekten tarihî bilgilerimiz yanında destânî rivayetler de ana-vatan merkezinin Balkaş, Aral ve Isık-göl bölgesinde olduğunu göstermektedir. Nitekim destanî Oğuz han'a, Afrâsyâb'a ve diğer efsânevî hükümdarlara ait menkıbeler ile Gök-türk, Oğuz ve Karluklara mahsus bir çok tarihî hâtıralar hep bu bölgede temerküz etmiştir. Meselâ Sır-derya mansabında bulunan Oğuz yabgularının paytahtları Yengi-kent şehrinin Oğuz-han ve diğer mühim şehirlerin de Afrâsyâb tarafından kurulduğu destanî rivâyetlerde belirtilmiştir. O n i k i h a y v a n l ı T ü r k t a k v i m i'n i n icadı da efsânevî bir Türk hakanına ve İli nehri vâdisine bağlanmıştır[10] Oğuz

---

[9] Bak. G. Nemeth, *Türklüğün eski çağı*, trc. Şerif Baştav, Ülkü dergisi, LXXXVIII, I.. Başonyyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 9 - 15.

[10] Oğuz-nâme (Reşideddin, *Câmi ut - tevârih*, Topkapu, minyatürlü nüsha), Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği rivâyetlere göre Barskan, Sayram ve Koyaş şehirleri de Afrâsyâb (Oğuz han) tarafından kurulmuş olup, Hayvan takvimi ile Türk hanı tarafından İli vâdisinde îcad olunmuştur (*Dîvânu lügat it - Türk*, trc. B. Atalay, I, s. 112, 345, 392-93, 466, II. s. 413-415). Afrâsyâb dünyayı fethettiği için de İran kaynaklarına göre Harezm, Horasan, İran ve Azerbaycan'da da bir takım şehirlerin onun (veya Türkçe adı ile Alper - tunga) tarafından kurulmuş ve hâtıraları oralarda yaşamıştır (Nerşahî, *Târih-i Buhara*, nşr. Ch. Schefer, s. 14 - 15; Gerdizî, nşr. W. Barthold, *Academie imperial des sciences de Petersburg*, I 4, s. 81; *Mücmel ut - tevarih*, Tahran 1318, s. 98, 100; Nesevî, *Sîretu Celâluddîn*, nşr. Houdas, s. 225;

destânı Sır nehri havasını Oğuzların ana-yurdu olarak tasvir ederken, Çin kaynakları da Kunların neslinden gelen Gök-türklerin, istiklâl kazanmadan önce, Altayların cenubunda oturduklarını ve demircilikle meşgul bulunduklarını belirtirler. Burası millî an'anelerin Ergenekon adını verdikleri yer olup Türkler, Kun ve Gök-türk devrinde, her yılın beşinci ayının sekizinci gününde, orada Tanrı'ya ve atalarının ruhlarına kurban kesip dinî âyin ve bayram yapıyorlardı[11]. Mukaddes kitaplara bağlı rivâyetler de Yâfes'in oğlu «*Türk*» ün vatanını yine Isık-göl bölgesinde göstermiştir. Nitekim bu rıvâyetlere göre peygamber Nuh dünyayı oğulları Hâm, Sâm ve Yâfes arasında taksim ederken Türklerin ceddi olan bu sonuncuya Ceyhun (Amu) nehri ötesindeki memleketleri yâni Türkistan'ı vermişti[12]. Ak-hunların, garbî Gök-türklerin, muahhar Oğuzların ve Karlukların Sır nehri ve Isık-göl havzalarında oturmaları bu rivâyetlerin tarihî menşeini göstermektedir.

İran millî destânına veya *Şâh-nâme*'ye göre dünyayı üç oğluna taksim eden Feridûn Türkistan ve bütün Şark ülkelerini (Çin dahil) Türklerin ceddi *Tûr* veya *Tûrec*'e, İran ve Arap ülkelerini İran'lıların ceddi *İrec*'e, Rum ve Rus ülkelerini de *Selem*'e vermişti. İran kaynakları gibi, Çin, Yunan ve Arap kaynakları da Turanî ve İranî kavimlerin an'anevi hududunu Ceyhun nehri teşkil ettiğini ve Türk-anayurdunun Türkistan olduğunu belirtirler. İranlılar Tûr'a nisbetle bu ülkeye «*Turan*» adını verirler, ki bu isim farsça «Türk» kelimesinin cemi' şekli olan *Tur(k) an* dan, Tûr veya Turec de Türkten başka bir şey değildir. Aynı İran kaynaklarına göre; Türklerin efsânevî padişahi *Afrâsyâb* bu *Tur(k)*'un torunu olup Türkistandan sonra İran, Hindistan, Rum ve Rus ülkelerini fethetmiştir. İran-Turan mücadelelerinin kahramanı olan Afrâsyâb'ın payıtahtı Merv veya Belh şehri gösterilmiştir, ki tarih de Ak-hunların veya Eftalitlerin merkezi burası olduğunu bildirir. Destânî tarih bu memleketlerde Afrâsyâb'ın kurduğu bir çok şehirler ve ona ait hatıralar nakleder. Böylece Türk destânî rivâyetlerinde Oğuz-han İran rivayetlerinde Efrâsyâb olmuştur. Oğuz destânının İslâmî rivâyeti Oğuz-han'ı Yâfes'in torunu olarak gösterir, ki bunun da İslâm an'anesinden geçtiği muhakkaktır. Fars kaynakları gibi Çin tarihleri de kendi mitolojik ceddleri *Hia*'lar (M.Ö.

[11] O. Turan *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 67 - 70. St. Julien, *Documents sur les Tou - kioue*, Paris 1878, s. 25 - 26; E. Chavennes, *Documents sur les Tou - kiue Oxcidentaux*, Paris 1900, s. 15; Reşideddin, *Câmi ut - tevarih*, Tahran 1338 I, s. 29 - 44.

[12] Mukaddes kitaplardan intikal eden bu rivâyetler Ortaçağ tarihlerinde sık - sık geçer. Meselâ Gerdizi, s. 80; *Mucmel ut - tevarih*, s. 98.

XXII — XVIII. asır) ile Türklerin ceddi Hiung-nu'ların aynı menşede birleştiğini yazarlar.

Eski İran imparatorlukları, İskenderin istilâsı, İslâm ordularının baskısı ve nihayet Maveraünnehir'de Sâmânî devletinin kurulması Türk halkalarının şarka doğru kaymalarına sebep olmuş; bu husus tarihî ve destânî rivâyetlerle de te'yid edilmiştir[13]. Buna mukabil Hun, Ak-hun, Gök-türk ve Oğuz istilâları da Türklerin tekrar Maveraünnehir, Şarkî Türkistan, Efganistan ve Horasan'da kesafet kazanmalarına yardım etmiş ve Ceyhun nehri yine İran-Turan kavimlerinin an'anevî hududu kalmıştı. Tarihî devirler esnasında bu nehrin şarkında nasıl İranî *Soğdak*'lar ve *Harezmli*ler bulunmuş ise Turanî Ak-hunlar, Gök-türkler ve *Kalaç*'lar da onun garbinde yerleşmişlerdi. Garba doğru artan göçler dolayısı ile Türkler, X. asırda, Mogolistan'da çok azalmış ve Çingiz'den sonra artık bu ülkede Türk kalmıyarak şarktan gelen Mogollarla burası Mogolistan olmuştur.

XI. asırda büyük Türk ve Selçuklu göçleri ile Türk illerinin hudutları çok genişlemiştir. Bu sebepledir, ki XIII. asırda Türkistan veya Türk-ili *(Arz üt-Türk)* Çin ve Hindistan hudutlarından Rum ve Rus ülkelerine kadar yayılmış ve dünyanın dörtte biri olarak kaydedilmiştir. Aynı asırda Avrupalı seyyahlar da Kıpçak-ili *(Kumania)* dahil olmak üzere Tuna boylarından Altay dağlarına kadar uzayan bütün bölgeleri «Büyük *Turkia*» ve Selçuklu Anadolusunu da sadece «*Turkia*» adı ile gösteriyorlardı. Böylece Türkistan veya Türkiye adı Türklerin yayılışlarına göre geniş ülkeleri hudutları içerisine alıyordu. Buna mukabil X. asır Arap coğrafyacıları, Türk adını sadece Şamanî Türklere tahsis eylediği ve Müslüman Türkleri onlardan ayırdığı için, Türkistan adını İslâm hudutları dışında kalan ve Fârâb, hattâ Talas ötesinde bulunan Türk memleketlerine veriyorlardı. İslâmiyetin yayılışı ile hudutlar değiştiği halde bu hatâ muahhar kaynaklarda da tekrarlanmış ve bu husus bir takım tarihî karışıklıklara sebep olmuştur. Bundan dolayıdır, ki eski İran kaynaklarının «*Turan*» (Türklerin yurdu) adını verdikleri Türkistan Selçuklu devrine kadar İslâm eserlerinde, ekseriya, *Mâveraün-nehr* ismi ile anılmıştır[14].

---

[13] İskender istilâsı ile Türklerin Şarka doğru çekildikleri hakkında millî an'aneler Kâşgarlı Mahmud ve diğerleri tarafından kaydedilmiştir *(Dîvân*, I, s. 393, 452; Gerdizî, s. 89).

[14] Bak. Yâkut, *Mucem ul-buldân*, Beyrut 1955, I, s. 18, III, s. 23; Fahreddin Mübarek-şâh, *Tarih*, Londra 1927, s. 27; W. Rubruck, trc. Rockhill, Londra 1900, s. 37, 41, 44; Marco Polo, trc. A. Ricci, Londra 1950, s. 66, 359, 365.

Levent Şakirerdi Arşivi

Bununla beraber Araplar Türkistan'a geldikleri zaman Mâveraün-nehr dedikleri ülke Gök-türklere veya onlara tâbi' Han, Yabgu, Tarhan, Tekin, Tudun ünvanlarını taşıyan Türk hükûmdarları tarafından idare ediliyor; Araplara karşı Türk orduları savaşıyor ve bu sebeple de Ceyhun nehri ötesinde oturan halkları Türk olarak gösteriyorlardı. Nitekim Araplarla savaşan Buhara'nın kadın hükûmdarı da Türk idi. Hattâ Arap mütefekkiri Câhiz «Horasan lisânı ile Türk dili arasındaki fark Mekke ve Medine lehçeleri arasındaki farka benzer» derken de Türklerin Ceyhun nehrinin berisinde de bulunduğunu ifade etmiş olur. Bu da Ak-hunların veya Eftalit'lerin buralarda hâkimiyetleri ve yerleşmeleri vakıası ile alâkalıdır[15]. XIII. asırda etnik hudutlara delâlet eden Türkistan adı Tuna nehri boylarına kadar uzadığı gibi Osmanlı devrinde de Türkiye adı bazan siyasî bir mâna almış ve imparatorluğun geniş hudutları içindeki memleketleri göstermiştir.

Türk adının tarih sahnesine çıkışı VI. asırda Gök-türk devletinin kuruluşuna bağlıdır. Nitekim bu kavmi Çin'liler *Tu-kiu* Bizanslılar da *Turkoi* adı ile tanıyorlardı, ki Orhun kitâbelerinin keşfinden önce bu isimlerin «Türk» olduğu anlaşılmıştı. İslâmdan önce *Câhiliyye* şâirleri (A'şâ ve Nâbiga gibi) ve Hezret-i Peygamber'in hadisleri de Türkleri kendi isimlerile tanımıyor ve kaydediyorlardı. Gök-türk kağanları tabiiyetlerinde bulunan ve hattâ kendi devletlerine karşı isyân eden Oğuz, Türkeş ve Kırgız uluslarını da Türk adı ile zikrediyor ve bunları «kendi Türk milletim idi» *(Türküm budunum erti)* ifadesi ile gösteriyorlardı. Bu durum Türk adının sadece Gök-türk hâkanları hânedanın, mensup oldukları bir boya veya devlete ait olmayıp bütün bir millete şâmil bulunduğunu ifade eder. Türk adının bu kadar geniş bir mâna kazanması onun Gök-türklerden önce mevcut olduğuna bir delil teşkil eder. Nitekim eski İran ve Arap kaynaklarında Ak-hunlar *(Haytâlile)* da Türk adı altında gösterilmiş; destânî Turan isminin Türkten geldiği anlaşılmıştır. I. asır Lâtin müellifi *Pompenius* Ural (Yayık) ve İtil nehirleri arasında bir *Turkae* kavminin yaşadığını kaydeder. Hattâ meşhur sinoloji âlimi De Groot Hunlardan önce Çin'in şimalinde *Tük* adlı bir kavmin bulunduğunu ve bu adın da Türk ile ilgili olduğunu ileri sürmüştür[16].

Türk adının bu derece yaygın ve şumüllü mânası onun Gök-türk'ler-

[15] Câhiz, *Fezâil iil - Etrâk*, nşr. Van Vloten, s. 5.

[16] Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlân* Leipzig 1939, s. 215; Akdes N. Kurat, *Gök-Türk Kaganlığı*, Dil, Tarih F. Dergisi, X 1 - 2, (1952), s. 2.

den önce mevcut olduğuna delâlet ederse de eski devre ait kayıtlar henüz müphemdir. İsmin etimolojisi de onun eskiliği ile alâkalı olsa gerek. Çin kaynakları Türk ismini Gök-türklere bağlamakta isabet göstermekle beraber onun etimolojisini verirken de o derece masal kabilinden izahlar yapmışlardır. Filhakika bir rivâyete göre Altay dağlarının cenubunda, Avar'lara tâbi' olarak, yaşıyan Gök-türkler onlara demirden silâhlar yapıyorlardı. Yakınında bulundukları dağlardan biri tulgaya benzediği ve türkçe buna *Tu-kiu* denildiği için bu millet bu adı almış imiş. W. Thomsen ve G. Nemeth gibi meşhur türkologlar uygurca kuvvetli mânasında ve sıfat olarak kullanılan *türk* veya *türük* kelimesinin isim haline gelip Türk milletini ifade ettiği kanaatını ileri sürmüşlerdir. Halbuki Munkacsi ve Vambery gibi âlimler Türk adının *türemek* kökünden gelmiş olduğu düşüncesinde idiler. Nitekim nizâm, örf ve an'ane mânasında kullanılan *türe* kelimesi de bu köke bağlıdır. Bu görüşün isabeti bakımından göçebe Yürük isminin de *yürümek* kökünden doğduğunu kayda değer buluruz[17]. Bu izah Türk adının *türemiş*, yaratılmış, yâni mahlûk ve insan mânasında (türük, türk) olduğunu belirtir. Bu münasebetle yabancıları barbar sayan eski kavimlerin telâkkısına uygun olarak Türklerin de kişi ve insan mânasında bu kelimeyi kendilerine tahsis ettiği ve her Türk kavim ve devletine ait isimler üstünde Türk adının bütün Türkleri ifade için kullanıldığı kabûle şayân gözükür. Nitekim «*Türk Uygur tili*» tâbiri de her iki hususu ifade eder. Gök-türkler ismin başına gök *(kök)* sıfatını ekliyerek ona semavî ve kendilerine delâlet eden bir mâna vermiş oluyorlardı. Türk adının kuvvet mânasını kazanması ise Türk milletinin kudreti dolayısı ile aslî değil muahhar bir mânayı gösterir.

Türk ismi yalnız bütün Türk kavimlerini değil zamanla komşu ve akraba kavimleri de şumülüne alıyordu. Meselâ VI. asırda İslâm ve Hıristiyan müellifleri Kuban havalisinde oturan Macarları, şarkta bulunan Mogol ve Kıtay'ları da Türk sayıyorlardı. Hattâ Oğuz destânı ve İslâm coğrafyacıları Türklerin hâkimiyetinde yaşıyan *Saklab* (Slav)ları da Türklük camiası içine almışlardı. Araplar önce Amu ve daha sonra da Sır nehri ötesinde yaşıyan bütün kavimleri ve Mogolları Türk sayarken bu isim, Türklerin İslâmlaşması ile, Şamanî veya Müslüman olmıyan bütün diğer Türklere tahsis edilmişti. Müslüman Türkler de bu telâkkıye uymuş ve nitekim Müslüman Karahanlılar kendilerine Türk ve memleketlerine Türkistan adını verdikleri halde cihâd yaptıkları ırkdaşları Uygurları, kendilerinden ayırmak için, Türk *(Kâfir Türk)* ve kendilerini de Müslüman ismi ile gösteriyorlardı. Bu münasebetle Arapların ilk defa İran'-

[17] W.Barthold; *Dersler*, s. 26 - 27. H. Namık Orkun, *Türk adının aslı*.

lılara verdikleri *Acem* (Yabancı) adını sonraları bütün Arap olmayan kavimler için kullandıklarını hatırlatmak ve Türk ismini de onların tarafında ve şarkında bulunan Mogol ve sair kavimlere teşmil ettiklerini belirtmek yerinde olur. Bu sebepledir, ki Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, askerleri ve teb'ası arasında henüz çok miktarda Şamanî, Kıpçak ve Kanglı ulusları yaşadığı halde, gayrîmüslim Türkleri, hattâ Karahıtay ve Mogolları «Türk» ve hükûmdarlarını da «Türk hanı» sayıyor; kendisine de «*Pâdişâh-i Acem*» ve «*İskender-i sânî*» ünvanlarını veriyordu. Türkiye Selçukluları sultanı Alâeddin Keykubâd'ın denizaşırı Kırım ve Kıpçak seferi münasebeti ile de Şamanî kıpçaklar Türk adı ile gösterilirken kendileri de İslâm umumî ad veya sıfatı ile anılıyordu. Selçuklu ve Osmanlılar Oğuz han veya Afrâsyâb soyuna mensup olmakla, Türklük şuûru ve gurûruna bağlı bulunmakla beraber Türk adını eskiden Şamanî uruğdaşlarına, sonra da İslâm kültürü zayıf bulunan göçebelere ve köylülere tahsis ediyorlardı[18]. Bununla beraber göçebe ve köylüler dışında Türk adını asîl, doğru ve kahraman mânaları ile kendileri için de kullanıyorlardı. Bu tefrik Şamanî ve İslâm Türkleri adlandıracak başka bir isim bulunmamasından ve kendilerini gayrîmüslim Türklerden ayırmak endişesinden ileri geliyor; ve Türk adı da daha ziyade bu gibi ahvalde meydana çıkıyordu. İlk Osmanlı kaynakları derin bir İslâm mefkûresine rağmen daima ve gururla kendilerini Türk adı ile adlandırıyorlardı. Nitekim Bizanslılar ve Avrupalılar da Selçukluları ve Osmanlıları, umumiyetle, Türk adı ile anıyor ve hânedân veya devlet isimlerine pek az yer veriyorlardı. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Anadolu'da Selçuklu-İlhanlı devlet nizâmının müdâfii olarak, göçebe Türklerin ve hususiyle Karamanlıların isyân ve tahripleri dolayısıyle, bir yerde Türk adını yağmacı mânasında kullanırken bu göçebeleri kasdediyor ve sempatisini Türk olduğunu bildiği Selçuklular için izhar ediyordu. Esasen kendisi de bir rübaîsinde «*Aslım Türktür*» ifadesi ile de Türklüğe yüksek mevkı veriyordu[19].

Asırlar boyunca din, kültür ve devirlerin değişmesi ile Türk adı ve Türklerin yayılışı ile de Türkistan hudutları nasıl mâna farkları göstermiş ve buna dikkat etmiyen ilim adamları Türk tarihinin anlaşılmasında ne derece hatâlara düşmüş ise, Türk milletinin hep göçebe sanılması da o

[18] Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti*, Ankara 1965, s. 342.

[19] Mevlânâ Celâleddin Türkleri tahripçi olarak gösterirken (Eflâki, *Menâkıb ul - 'Ârifin*), şu cümle ile de «*aslem Türk - est egerçi Hindû gûyem*» (Ferîdûn Nâfiz Uzluk, *Mecâlis-i seb'a*, İstanbul 1937, s. 1) kendisinin Türk olduğunu belirtiyordu.

nisbette yanlış anlayışlara ve karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Bu da Kun, Gök-türk, Uygur, Hazar, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı hemen bütün Türk devletlerinin göçebeler tarafından kurulması ile alâkalıdır. Nitekim Hunlardan beri askerî kudret ve teşkilât olarak bütün Türk devletleri göçebelere dayanırken ziraat, sanayi, ticaret ve kültürce de yerleşik ve şehirli Türkleri de idarelerinde bulunduruyorlardı. Gerçekten biz İslâmdan önce Gök-türk, Uygur ve Hazarların bir çok şehirleri, yüksek kültür ve san'at hayatları hakkında zengin tarihî kayıtlara sahip bulunuyoruz. Esasen Türk hâkanları da kışın şehirlerde yazın da şehir gibi ordugâhlarında oturuyorlardı. Bu vesile ile Şamanî Türk devletlerinin hep göçebe Türklerden müteşekkil halklara dayandığı hatâsına dikkati çekmiş bulunuyoruz.

lılara verdikleri *Acem* (Yabancı) adını sonraları bütün Arap olmayan kavimler için kullandıklarını hatırlatmak ve Türk ismini de onların tarafında ve şarkında bulunan Mogol ve sair kavimlere teşmil ettiklerini belirtmek yerinde olur. Bu sebepledir, ki Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, askerleri ve teb'ası arasında henüz çok miktarda Şamanî, Kıpçak ve Kanglı ulusları yaşadığı halde, gayrîmüslim Türkleri, hattâ Karahıtay ve Mogolları «Türk» ve hükûmdarlarını da «Türk hanı» sayıyor; kendisine de «*Pâdişâh-i Acem*» ve «*İskender-i sânî*» ünvanlarını veriyordu. Türkiye Selçukluları sultanı Alâeddin Keykubâd'ın denizaşırı Kırım ve Kıpçak seferi münasebeti ile de Şamanî kıpçaklar Türk adı ile gösterilirken kendileri de İslâm umumî ad veya sıfatı ile anılıyordu. Selçuklu ve Osmanlılar Oğuz han veya Afrâsyâb soyuna mensup olmakla, Türklük şuûru ve gurûruna bağlı bulunmakla beraber Türk adını eskiden Şamanî uruğdaşlarına, sonra da İslâm kültürü zayıf bulunan göçebelere ve köylülere tahsis ediyorlardı[18]. Bununla beraber göçebe ve köylüler dışında Türk adını asîl, doğru ve kahraman mânaları ile kendileri için de kullanıyorlardı. Bu tefrik Şamanî ve İslâm Türkleri adlandıracak başka bir isim bulunmamasından ve kendilerini gayrîmüslim Türklerden ayırmak endişesinden ileri geliyor; ve Türk adı da daha ziyade bu gibi ahvalde meydana çıkıyordu. İlk Osmanlı kaynakları derin bir İslâm mefkûresine rağmen daima ve gururla kendilerini Türk adı ile adlandırıyorlardı. Nitekim Bizanslılar ve Avrupalılar da Selçukluları ve Osmanlıları, umumiyetle, Türk adı ile anıyor ve hânedân veya devlet isimlerine pek az yer veriyorlardı. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Anadoluda Selçuklu-İlhanlı devlet nizâmının müdâfii olarak, göçebe Türklerin ve hususiyle Karamanlıların isyân ve tahripleri dolayısıyle, bir yerde Türk adını yağmacı mânasında kullanırken bu göçebeleri kasdediyor ve sempatisini Türk olduğunu bildiği Selçuklular için izhar ediyordu. Esasen kendisi de bir rübaîsinde «*Aslım Türktür*» ifadesi ile de Türklüğe yüksek mevkı veriyordu[19].

Asırlar boyunca din, kültür ve devirlerin değişmesi ile Türk adı ve Türklerin yayılışı ile de Türkistan hudutları nasıl mâna farkları göstermiş ve buna dikkat etmiyen ilim adamları Türk tarihinin anlaşılmasında ne derece hatâlara düşmüş ise, Türk milletinin hep göçebe sanılması da o

[18] Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti*, Ankara 1965, s. 342.

[19] Mevlânâ Celâleddin Türkleri tahripçi olarak gösterirken (Eflâki, *Menâkıb ul - 'Ârifin)*, şu cümle ile de «*aslem Türk - est egerçi Hindû gûyem*» (Feridûn Nâfiz Uzluk, *Mecâlis-i seb'a*, İstanbul 1937, s. 1) kendisinin Türk olduğunu belirtiyordu.

nisbette yanlış anlayışlara ve karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Bu da Kun, Gök-türk, Uygur, Hazar, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı hemen bütün Türk devletlerinin göçebeler tarafından kurulması ile alâkalıdır. Nitekim Hunlardan beri askerî kudret ve teşkilât olarak bütün Türk devletleri göçebelere dayanırken ziraat, sanayi, ticaret ve kültürce de yerleşik ve şehirli Türkleri de idarelerinde bulunduruyorlardı. Gerçekten biz İslâmdan önce Gök-türk, Uygur ve Hazarların bir çok şehirleri, yüksek kültür ve san'at hayatları hakkında zengin tarihî kayıtlara sahip bulunuyoruz. Esasen Türk hâkanları da kışın şehirlerde yazın da şehir gibi ordugâhlarında oturuyorlardı. Bu vesile ile Şamanî Türk devletlerinin hep göçebe Türklerden müteşekkil halklara dayandığı hatâsına dikkati çekmiş bulunuyoruz.

3. Türklerin Irkî Hususiyetlerine dâir

«Türkler barışta melek, savaşta ifrit gibidir.» (Gazzi)

Bir milletin tarihine girerken onun ırkî durumu hakkında mâlûmat sahibi olmak gerekmektedir. Türklerin antrepolojilerine dair vuzuhsuzluk ve hatâlar da bir takım karışıklıklara sebebiyet vermiş; Kırgızların mavî gözlü ve sarışın olmaları bazı âlimleri onların aslında Türk olmadığı kanaatine sevketmişti. Sadece bu misal bile Türklerin henüz izah edilmemiş bulunan ırkî vasıflarını göstermek lüzûmunu belirtmeğe kâfidir. Bu kadar geniş coğrafî sâhalarda, çeşitli iklim ve karışma bölgelerinde yaşıyan Türklerin ırkî vasıflarında bir takım farkların belirmesi tabii idi. Filhakika eski devirlerde Çin, Yunan, İslâm ve Hıristiyan yazarlar Türkler arasında Sarı veya Mongoloid ırktan Aryânî ve Hindî tiplerine kadar değişen sîma farklarının mevcut olduğunu tesbit etmişlerdir. Türkleri Mogol veya Sarı ırkdan sayan modern yabancı âlimler gibi, bunun tamamiyle aksine, Arî veya Avrupalı gösteren yerli yazarların iki ifratı temsil ettiği muhakkaktır. Zira burada göreceğimiz gibi tarih bu hakikatı meydana koyan malzemeyi vermektedir. Rus âlimi, W. Barthold Gazneli Mahmud'un tarihcisi Utbi'nin, Karahanlı askerlerinin Mogol tipinde gösteren bir tasvirine dayanarak, «Türklerin Mogol kıyafetinde olmadıklarını iddia edenlerin aleyhine getirilecek delillerin en mühimmidir» ifadesini kullanmış ve böylece mes'elyi iyi tetkik edemediğini göstermiştir. Nitekim o, diğer bazı Avrupalı âlimler gibi Çin ve İslâm kaynaklarında Kırgızların şimal ırkına benzer tasvirlerini de bu sebeple anlıyamamış ve onları da Türk ve Moğollar dışında bir kavim sanmıştı[20].

Eski Çin ve İslâm müellifleri Kırgızların kumral saçlı, mavi gözlü ve uzun boylu olduğu üzerinde birleşmiş; modern bazı âlimler Türkleri Mo-

[20] *Dersler*, s. 29, 77. Evelce Türkleri sarı ırktan saymış Avrupalılara karşı hayalî tarih tezi ve ona daha ciddî bir araştırma ile uyan İsmail Hâmi Dânişmend (*Türklerle Avrupalıların menşe birliği*, İstanbul 1935) iki ifratı ve hissi temsil ediyorlardı.

gol ırkına nisbet ettikleri için onların Türkleşmiş bir kavim olduğu hükmünü çıkarmışlardır[21]. Halbuki umumiyetle şimal kavmi olan Türklerin diğer ulusları arasında Kıpçak (Kuman), Peçenek ve Bulgarlar da İslâtın, Ermeni ve Avrupalı kaynaklarca sarışın, beyaz tenli ve uzun boylu olarak tasvir edilmiştir. Nitekim Rus'lar ve Almanlar bile Kumanlara sarışın mânasına gelen *Polovtsi* ve *Falben* adlarını vermişlerdi. Kayde şayândır, ki XI. asırda büyük Türk muhaceretine katılan Kumanlardan bir kısmının türkçe *Sarı* ismini taşıdığını Mervezi de belirtmiştir[22]. Bu münasebetle Uygur ve Türkeşlerin iki kısım olup birer kısımlarının «Sari-Uygur» ve «Sari-Türkeş» adlarını aldıklarını da hatırlamak yerinde olur. Arap coğrafyacısı El-Omarî Mısır Memlük devletini kuran ve ordularını teşkil eden Kıpçakların «Yüzleri güzel, boyları tam, vasıfları zarif, vefakâr, dürüst ve kahraman» ve Türk ırkının en seçkinlerinden olduğunu söylerken diğer kaynakları te'yid eder[23]. Gürcü kıralı Dâvid, XII. asırda, Selçuklulara karşı Şamanî büyük Kıpçak kavminin hükûmdarı Karahan'ın oğlu Atrak ile ittifak etmiş; kızı ile evlenmiş ve 40 000 Kıpçak askerini aileleri ile birlikte Kafkaslardan geçirerek memleketine yerleştirmiş; bunların bir kısmı da orada hıristiyan olmuştur. *Kuman-duht* (Kuman kızı) ünvanını alan bu kıraliçe güzelliği ile meşhur idi[24]. Yeni keşfedilen VIII. asra ait Tibetce bir vesikaya göre de Uygurlara bazan dost, bazan düşman olan Kırgızlar «Mavi gözlü ve kızıl saçlı» gösterilmekle diğer kaynakları te'yid etmiştir[25]. Bu vesikalar Kırgızlar yanında diğer şimal Türk kavimlerinin de ırkî vasıflarını güzelce belirtmiştir. Bulgar ve Hazarlar arasında bulunan Burdas'ların da güzel yüzlü ve beyaz tenli olduğu kaydedilmiştir[26]. Esasen Şimal Türklerinin bugünkü ırkî vasıfları da tarihî kaynaklara uygundur.

Şimalde oturan Kırgız, Peçenek, Kıpçak ve Bulgarlar nasıl beyaz ırk

---

[21] Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 197 (*Ma Tuan-lin*'den); Gerdizi, s. 96; Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942, s. 87; Barthold, *Dersler*, s. 29.

[22] Urfalı Mathieu, *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 89; Minorsky, *Mervezi*, s. 73, 100; Gerdizi, s. 96; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937, s. 186-187; O. Turan, *Selçuklular*, s 73.

[23] Nşr. W. de Tiesenhausen, *Altın ordu tarihine aid metinler* (Yeni nşr. İ. H. İzmirli) İstanbul 1941, s. 370. Aslen Kıpçak kölesi olup Sıvas'ta satılan Sultan Baybars ise «esmer yuzlu, mavi gözlü ve uzun boylu» olarak tasvir edilmiştir (Makrîzî, *Sulûk*, Kahire 1936, I, s. 637; Ebi'l-Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1280, IV, s. 11.

[24] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 362.

[25] J. Bacot, *Reconnaissance en Haute Asie par Cinq envoyés Ouigours au VIIIe siecle*, JA (1956) 2, s. 146.

[26] Gerdîzî, s. 96.

vasıflarına sahip idiyse cenubtakiler de iklim şartlarına göre esmer renkte idi. Kâşgarlı Mahmud'a ve Oğuz-nâmeye göre yirmi dört Oğuz-boyundan birini teşkil eden Kalaç *(Halaç)*lar, eski zamanlarda Afganistan'a doğru ilerlemişler; Gazneli Sultan Mahmud'un ordusunda bulunmuşlar ve Hindistan fetihlerinde de büyük rol oynamışlardı. İslâm kaynakları onları ya Ak-hunların *(Hayâtile, Eftalit)* torunları sayıyor veya onlarla çok karışmış olduklarını belirtiyorlar. Eski müellifler bunların cenub ikliminin te'siri ile esmer bir renk aldıklarını ve bu sîmaları ile de diğer Türklerden ayrıldıklarını yazarlar[27]. Bununla beraber Hindistan'ın Türkler tarafından fetih ve iskânında mühim rolü olan bu Halaç'ların renkten başka bir değişikliğe uğramadıkları da anlaşılıyor. Keşmir'i bir Türk beldesi sayan Kâşgarlı Mahmud'dan sonra XIII. asır coğrafyacılarının bu memleket halkının Türklerle karışması sâyesinde güzel bir ırk meydana geldiğini ifade etmeleri bizim için dikkate şayân bir hâdisedir. Şimalî Hindistan (Pakistan)'ın Ak-hunlar, Gök-türkler, Gazneliler, Selçuklular ve Moğollar devrinde büyük ölçüde Türk göçlerine sahne olduğuna ve Halaç'ların bu ülkede tekâsüf ettiğine dair tarihî kayıtlar hayli zengindir[28].

Oğuzların şarkında bulunan ve Karahanlıların ana kitlesini teşkil eden Karluk, Yağma ve Çigiller ile Talas (Taras), Fârâb, Şâş (Taşkent) ve Fergana şehir ve bölge halklarının çok güzel olduğu, Türkler arasında boy, vücut tenasübü ve güzellikte meşhur bulundukları hakkında ittifak vardır. Taraz halkının güzelliğine dair Ebû'l Hasan Zeyd el-Bayhakî'nin bir kıt'a şiiri bize kadar gelmiştir. Kaynaklar güzellikte Şâş ve Fergana halklarının İranî unsurlarla karışmış olan Semarkand, Buhara ve Merv'den üstün olduğunu kaydeder. İbn ül - Fakîh Türklerin aristokrat tabakasını ve güzellerini Karluklar teşkil ettiğini ve Ezgişlerin de gür sakallı olduğunu yazar[29]. Bu kayıtlar Utbi'nin Karahanlılara dair verdiği bir kaydı tekzip etmektedir, ki bu husus aşağıda bahis mevzuu olacaktır.

---

[27] Curcânî, *Coğrafya*, Brit. Mus. Add. 7705, s. 36 b; Muhammed b. Bekrân, *Cihân - numâ*, nşr. Tahran 1342, s. 73. Mes'ûdî onları *Hayâtile*'nin torunları gösterirken (*Murûc*, nşr. B. de Meynard, I, s. 289) Gerdizi bu münasebetleri evlenme ve karışmaya atfeder (s. 84). *Selçuklular tarihine* de (s. 348) bak.

[28] *Selçuklular tarihi*, s. 189 - 190; İbn Said al - Magribî *Kitâb Bast ul - arz*, Tetuan 1958, s. 95 - 96.

[29] Mes'ûdî, *Murûc*, I, s. 139, 288, Mukaddesî, *Ahsen ut - takasim*, Leiden 1906, s. 336; Z. Kazvînî, *Asâr ul - bilâd*, s. 335, 344, 384, 544, 582; İbn ul - Fakih, Meşhed nüshası, Z. V. Togan, Belleten, XI,V (1948), s. 12; İ. Hâmi Dânişmend, *Türklerle Hindu - Avrupalıların Menşe birliği*, s. 295.

Hârizmli büyük Türk âlim ve filozofu Zamahşerî (1047-1134) Türk kadınları hakkındaki şiirlerinde bu güzellerin orta boylu, ince belli, uzun saçlı, yay (keman) kaşlı, çekik gözlü ve gövdelerinin bacaklarından daha uzun olduğunu tasvir etmiştir[30]. Sultan Sancar'a isyân eden Oğuz'ların bu hükûmdara vermeği taahhüt eyledikleri köle ve câriyelerin tasvirleri de kayde değer. Gerçekten Yağma ve başka Türk boylarına mensup bu kölelerin uzun boylu, uzun gerdanlı, ince belli, ak yüzlü, siyah saçlı ve düzgün bacaklı olmaları şart idi[31]. XIII. asırda Moğolistan'a giden Rubruck, Uygurları ve ülkelerini anlatırken onların «Bizim gibi orta boyludur» demekle iktifa eder. Uygurlara ait duvar resimlerinde güzel aryanî tiplere de rastlanmıştır[32]. Kâşgarlı Mahmud kız güzelliğini «Burnu *kıval* ve boyu *dal*» sıfatları ile ifade eder[33]. Bazı Türk kavimlerinin sarı ve kara diye iki kısma ayrıldıklarını ve böylece Kara-Hazar ve Kara-Türkeş kabilelerinin mevcudiyetlerini biliyoruz[34]. Fakat bununla renk ifade edildiği belli değildir. Nitekim Türklerin (Oğuzların) ceddi Karahan adı da bazan renk ile ilgili sanılmış ve bu hususta bir hikâye de uydurulmuştur[35].

Selçukluların ve garp Türklerinin esasını teşkil eden Oğuz veya Türkmenlere dair tarihî kayıtlar onların Moğol tipinden çok uzak ve İranlılara yakın ırkî vasıflar arzettiğini belirtirler. Reşideddin Oğuzların Türkmen adını aldığını, eskiden bu ismin mevcut bulunmadığını ve onların Karluk, Kalaç, Kıpçak, Kanglı, ve Uygurlardan ayrıldıklarını bildirdikten sonra «Bütün Türk şubeleri şekil ve lehçe itibariyle, birbirlerine yakın ise de, her ülkenin hava ve suyuna göre vücut, sîma ve şivelerinde bazı farklar» husule geldiğini anlatır. Nihayet Türkmen adını izah ederken de «Oğuzlar kendi ülkelerinden Meveraünnehre ve İran'a gelince buralarda neşilleri çoğaldı; iklim, hava ve su te'siri ile tedricen *Tacik* (Acem)lere benzediler. Fakat tam Tacik biçimini almadıkları için de İranlılar onlara «*Türk-mânend*» (Türke benzer) adını verdiler. İşte Türkmen ismi bu suretle meydana çıktı» mütaleasını ileri sürer[36].

---

[30] Şerefeddin Yaltkaya, *Türklere dair Arapça şiirler*, Türkiyat Mec. V, s. 322, 324.

[31] Reşideddin, *Câmi ut-tevârih*, (Selçuklular kısmı), Ankara 1960, s. 94.

[32] Rubruck, s. 152. Bir Çin kaynağı ise vucudlarının küçük olduğunu söyler (E. Chavannes, s. 27).

[33] *Dîvân*, I, 412 (B. Atalay tercümesi).

[34] İbn Havkal; nşr. Kramers, s. 394; *Hudûd al-Âlem*, nşr. V. Minorsky, s 300-301; Z. Kazvini, *Âsâr*, s. 584; Yakut, *Mücem*, II, s. 368.

[35] Mervezi, s. 43.

[36] *Selçuklular tarihi*, s. 352.

Türkmen adı hakkında yapılan bu izah şüphesiz bir halk etimolojisinden başka bir şey değildir. Fakat bu kayıt, XIII. asırda, Oğuzlar ile şark Türkleri arasında bir sîma farkı olduğunu, birincilerin Farslara daha yakın bulunduğunu göstermek bakımından çok mühimdir. Zira Reşideddin'in görüşüne aykırı olarak Oğuzların, muhacereti ile coğrafya, iklim ve zaman bakımından XIII. asırda bir değişikliğe uğramaları mümkün değildi. Çünkü Sır nehri-Hazar arası Oğuz yurdu ile Maveraünnehir, İran arasında mühim bir iklim farkı bulunmadığı gibi ciddî bir ırkî karışma da bahis mevzuu değildir. Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların Türkmen adını almasına dair, İskender istilâsı ile alâkalı, uzun bir hikâye anlatırken onların uzun saçları olduğunu ve Türklere ait âlâmetleri bulunduğunu ve bu sebeple *Türkmen*» (Türke benzer) adını söyler ve Reşideddin'in izahını iki asır önceye çıkarmış olur[37]. Böylece bu kayıt Oğuzlar ile şark Türkleri arasında, birincilerin kendi yurtlarından göçmelerinden önce de, bir sîma farkı bulunduğunu meydana kor. Bu vesika Oğuzların sîmasında iklim, zaman ve karışmaların bir te'sir yapmadığını gösterir. Esasen İslâmiyeti kabûl eden bazı Oğuz ve Karluk boylarına, daha X. asırda, Türkmen adı verildiğini, Oğuzların şarkında bir «*Müslüman Türkmen ülkesi*» ve Çu vâdisinde de bir «*Müslüman Türkmen hükûmdarı*» mevcut bulunduğunu İslâm coğrafyacıları bildirmektedir[38]. Kâşgarlı Mahmud Müslüman Oğuzlar gibi Müslüman Karlukların da Türkmen ismi ile isimlendirildiğini söylemekle bunu te'yid eder[39]. Bu hususta daha sarih bilgi veren Mervezi İslâm dünyası ile komşu olan «Oğuzların bir kısmı Müslüman olunca T ü r k m e n a d ı n ı a l d ı ve o n l a r l a M ü s l ü m a n o l m ı y a n T ü r k l e r arasında savaşlar başladı» der[40]. Böylece Türkmen adının Oğuzlara muhaceretten önce verildiği, ismin farsça «*Türk-mânend*» gibi halk etilomojisi ile değil türkçe tafzil «*men*» eki ile meydana geldiği, Müslüman oğuzları ifade eden «İman etmiş Türk» (*Türk İmân*) izahının da bir yakıştırma olduğu meydana çıkar. Kâşgarlı Mahmud, Oğuzlar ile Farslar arasında karışmalara işaret ederse de bununla ırkî değil lisanî ve kültürel münasebetler kastedilmiştir[41]. Esasen onun zamanında Oğuzların muhacereti çok yeni olduğu için kan karışması bahis mevzuu olamıyacağı gibi İslâmiyeti kabûl edinceye

---

[37] *Dîvân*, III, s. 304 - 307.

[38] Mukaddesi, *Ahsen ut - takasim*, s. 274, 275.

[39] *Dîvân*, I, s. 393; Barthold, *Dersler*, s. 68; *Selçuklular tarihi*, s. 38.

[40] Mervezi, s. 18.

[41] *Dîvân*, I, s. 76, 401 (B. Atalay).

kadar Karlukların Oğuzlardan daha fazla İran ve İslâm tesirlerine maruz bulunduğu da mâlûmdur[42].

Oğuzların şark Türklerinden olduğu gibi İranlılardan da farklı bir sîmaya sahip bulundukları ilk Selçuk devrinde müşahede ediliyordu. Filhakika Kirman Selçukluları hükûmdarı Turan-şah (1085-1097) zamanında ceryan eden bir hâdise bu bakımdan kayde şâyandır. Bu hükûmdar, sarayında çalışan bir marangoza, çırağının Türke benzemesi dolayısıyle, bu çocuğun kimin olduğunu sorar. Marangoz: «Bu mes'elenin mes'uliyeti size aittir. Zira K o n a k K a n u n u n a (*hükm-i nuzûl*) göre evimde bir Türk askeri oturmaktadır. Anası bu çocuğun benden olduğunu söylerse de bunun cevabını vermek size düşer» beyânında bulunur. Ustanın bu ifadesinden müteessir olan Turan-şah derhal sarayını ve ordugâhını şehrin dışına nakleder. Orada câmi, medrese, zâviye, hastahâne (*bîmâristan*) ve hamam yapar; bunlara vakıflar te'sis eder. Beyler (kumandanlar) ve devlet adamları da orada köşkler inşa eder; bu suretle hükûmet erkânı ile ordu şehrin dışına çekilirler[43]. Böylece esmer İranlılara nazaran Türkler daha farklı bir sîma arzediyorlardı. Bu gibi hâdiselere İlhanlılar zamanında da rastlanmıştır. Oğuzlar da Peçenek, Bulgar ve Kıpçaklar gibi, İranlılara nazaran, bir şark-şimal kavmi olarak tanınmakta idi.

Bununla beraber Türkler ile İranî kavimler arasında bazı kaynaşmalar da vuku buluyordu. Selçuklulardan önce Hârizmlilerin de «S u r e t v e t a b i a t l a r ı i l e T ü r k l e r e b e n z e d i ğ i» erkenden dikkati çekmişti. Nitekim Selçuklular ve Hârizemşahlar zamanında bu yüksek medeniyet ülkesi ilerlemeye ve Türkleşmeye devam etmiş ve Moğol devrinde bu etnik hâdise tamamlanmıştır[44]. Hârizm gibi Maverâ-ünnehir'de ve Şarkî Türkistan'da da asırlarca süren Türk göçleri sayesinde yerli Aryanî kavimler temsil edilmiş ve Türkleşmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, XI. asırda Buhara ve Semerkand bölgesinde Soğudlular,Şarkî Türkistan'da Gencek ve Hotanlıların türkçeden başka kendi dillerini de konuştuklarını belirtir. O: «*Tat'sız Türk, başsız börk bolmas*» atasözü ile Türkler ile Şarkî İran kavimleri arasındaki karışmalara işaret eder[45]. Bu gibi muayyen bölgelerde vukubulan bu karışmaların

---

[42] Barthold, *Dersler*, s. 69.

[43] Afdalüddin Kirmâni, *Vakayı - i Kirmân*, Tahran 1326, s. 18 - 19; M. İbrahim, *Tevârih Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houtsma, s. 20.

[44] Mukaddesi, s. 285; Kazvini, s. 520; Yakut, II. s. 369.

[45] *Dîvân*, II, s. 224; Mukaddesi, s. 285; Yakut, II, s. 396. Kazvini, s. 520.

göçebelerle değil, yerleşik hayata geçen Türklerle ceryan ettiğini de kaydetmeliyiz.

İlk Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının sîma tasvirleri de Garp Türklerinin ırkî vasıflarını tesbit bakımından lüzûmludur. Alparslan «Uzun boylu, uzun bıyıklı ve heybetli bir padişah» idi. Oğlu Sultan Melik Şah da beyaz-kırmızımtrak çehreli, güzel yüzlü, uzun boylu, top sakallı ve pazuları kuvvetli olarak tasvir edilmiştir. Sultan Sancar «Buğday renkli, güzel yüzlü, çiçek bozgunu, uzun boylu, geniş göğüslü, şişman, sakalları tam ve heybetli bir padişah idi»[46]. Bu sîma hususiyetleri henüz karışmamış bulunan ilk Selçuklu sultanlarının nasıl Moğol tesirlerinden uzak, İranlılardan ve hattâ Şark Türklerinden farklı olduklarını meydana koyar. Türkiye Selçuklu sultanlarının sîmaları hakkında daha az kayde sahibiz. Gürcü kraliçesi II. Tahamara Kılıç Arslan'ın oğlu şehzâde Süleyman'ın güzelliğini duymuş ve yaptırdığı resmini görünce kendisine evlenme teklifinde bulunmuştur. III. Gıyaseddin Keyhüsrev orta boylu ve yakışıklı idi[47]. Musul-Halep atabeyi Nureddin Mahmud uzun boylu, güzel yüzlü, alnı geniş, rengi esmer ve sakalları gür (bir rivâyete göre de yalnız çenesinde) olarak tarif edilmiştir[48].

Osmanlı sultanlarına ait tasvirler Oğuz tipinin dikkate şayân örneklerini gösterir. Kayı boyundan gelen Osmanlı sultanları, Osman ve Orhan gazi ince ve uzun boylu, burnu kavisli, mavi gözlü, kumral saçlı, yüksek alınlı, geniş göğüslü, beyaz tenli ve kolları adaleli idi. Bu kayıtlar resimleri ile iyi bildiğimiz «Fatih burnu»nun daha başlangıçta Osmanlı Hânedanında mevcut olduğunu, bütün karışmalara rağmen, harikulâde hâkim bir irsiyetle, bu vasfın son Osmanlı padişah, şehzâde ve sultanlarına kadar devam ettiğini ifâde eder. *Şemail-nâme* Sultan Murad'ın da kartal burunlu olduğunu gösterir. Fâtih gibi, sarayı resimlerle süsleyen Yavuz Sultan Selim, yapılan resmin dedesine benzemediğini, zira çocuk iken onun kucağında oturduğunu ve kartal burunlu olduğunu hatırladığını söyler. Kanuni Sultan Süleyman'ın da, resimlerine uygun olarak, kartal burunlu olduğu yabancı elçiler tarafından belirtilmiştir[49].

---

[46] Pavend, *Râhat us - Sudûr*, nşr. M. Iqbal, Lahore 1934, s. 117, 125, 152; Reşîdüd-din, (Zahîruddin Nişâpûri), *Tarih - Âl-i Selçuk*, nşr. A. nşr. Ateş, s. 10, 103; İ. Hâmi Dânişmend, *Türkler ile Hindu - Avrupalıların Menşe birliği*, s. 210 - 212.

[47] İbn Bîbî, *el - Evâmir ul - 'Alâiyye* Faksimile neşir, Tarih Kurumu, s. 28; Aksarayi, s. 88.

[48] İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 116; İbn ül - Esîr, *Tarih*, XI, s. 151.

[49] Hammer, *Osmanlı tarihi*, trc. M. Ata, I, s. 202, 237; Hoca Saadeddin, *Tâc ut - tevârih* (Selim - nâme), II, s. 617.

Dede-Korkut kitabının Oğuzlara ait tasvirleri de diğer kaynaklara uygundur.

Türkiye'de göçebe ve yerleşik Türklere ait tasvirler de garp Türklerinin sîma hususiyetleri için ehemmiyetlidir. XIII. asırda Sinop şehrini tasvir ve metheden bir Türk şâiri bu şehrin uzun boylu, mütenasip endamlı ve çok güzel kadınlarla dolu olduğunu ifade eder[50]. XIV. asrın ilk yarılarında Anadolu'yu gezen İbn Batûta halkın birçok meziyetlerini anlatırken «Allah bütün iyilikleri bu diyarda toplamış olup, ahalisi çok güzel bir surettedir.» der[51]. XV. asırda göçebe Türkmenler hakkında güzel bilgiler veren de la Broquière adlı fransız seyyahı Çukurova'dan bahsederken «bu çok güzel memleket deniz ile dağlar arasında olup tamamiyle Türkmenlerle meskûndur. Bunlar çok güzel insanlar olup çadırlarda otururlar» kaydını verir. Bir başka seyyah da çadırlarda yaşayan ve otlaklarda dolaşan Türkmenlerin «Çok misafirperver, âlicenap ve hayırsever; uzun boylu, yüzleri renkli, bakışları sert ve kadınları çok güzel» olduğunu söyler. Bu kadınların erkeklerden kaçmadığını, Türk kadınlarından daha renkli, taze ve zarif bulunduğunu söyler[52]. Anadolu'da yerleşen göçebe Türkmenler ve Yürükler bugüne kadar bu vasıfları muhafaza etmişler ve garp Türklerinin güzel bir tipini temsil etmişlerdir. Oğuz Destânı, Oğuz doğunca babası Karahan çocuğun «Güzelliğinden hayrette kalmış; kavmimiz ve uruğumuz içinde bu kadar güzel bir çocuk dünyaya gelmemiş» olduğunu belirtir. Destânın uygurca rivâyetinde «Oğuz'un yüzü gök, ağzı ateş gibi kızıl, gözleri mavi, saçları ve kaşları kara ve vücudu kıllı idi». Onun evlendiği kızların da gözleri gök gibi (mavi) ve saçları su gibi dalgalı olarak tasvir edilmiştir[53] İran ve Arap edebiyatları Türk güzellerine dair şiirlerle doludur ve bu sebeple de farsçada «Türk» kelimesi güzel ve sevgili mânasını almıştır.

1073

[50] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar, Ankara* 1958, s. 159 - 160.

[51] *Seyâhat-nâme*, trk. I. s. 310.

[52] *Voyage d'Outre-Mer*, Paris 1892, s. 92; F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris 1829, II. s. 137.

[53] *Oğuz - Kağan Destanı*, nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul, s. 11-15; Reşîdeddin, s.

4. Moğol Tesiri ve Mübalâgalandırılması Sebepleri

«Tat'sız Türk, başsız börk olmaz.»
(Kâşgarlı Mahmud)

Karahanlı hükûmdarı Kadir han'in ordusundan bahseden Gazneli Sultan Mahmud'un tarihcisi «*İlig* Han 50.000 kişilik ordusu ile Ceyhun nehrini geçti. Bu askerlerin yüzleri geniş, gözleri Hazarlarınki gibi küçük, burunları yassı ve başlarının ön kısımları traşlı idi» der[54]. Bu ifâde tam bir Moğol tasviri olduğu gibi saçların önden traş edilmesi de Türklere değil, Mogollara ait bir an'aneyi gösterir. Bu ifâde aynı zamanda Karahanlıların halkını teşkil eden Karluk, Çigil ve Yağma uluslarına dair kaynakların verdiği tasvirlere de tamamiyle aykırıdır. Bundan başka Gazneli Mahmud'un ordusunu da başlıca Halaçlar ve diğer Türkler teşkil ettiğine göre, iki taraf askerleri arasında fazla bir etnik ve sîma farkı bahis mevzuu olamaz. Bu metni şerheden Yunini de bu münasebetle Ye'cüc-Me'cüc kavmine isnat olunan bir hadîse işaret etmiş ve bu sîmanın Hoten Türklerine ait olduğunu belirtmiştir. Sadece bu şehir halkına isnat olunan bu tipin Karahanlıları temsil edemeyeceğini, bu şehrin İranî (Aryanî) olup yeni türkleşmeye başladığını da dikkate almalıyız.

Eski Hıristiyan ve Müslüman kaynakları şarkta efsânevî bir Ye'cüc ve Me'cüc kavmi bulunduğu, bu sebeple o tarafta yaşayan diğer kavimlerin onlar gibi ve Mongoloid vasfında gösterildiği, bu edebî an'anenin Müslüman oluncaya kadar Türkler, daha sonra da Moğollar için kullanıldığı mâlûmdur. İran şâiri Muhtarî Karahanlı Tamgaç han için yazdığı bir kasidede onu beyaz yüzlü ve siyah saçlı gösterirken başka bir çağdaş müellif de Sultan Mahmud'u, uzun boylu, kısa gerdanlı, köse sakallı, uzun burunlu ve yüzünü çirkince olarak tarif etmiştir, ki Karahanlılara nazaran daha fazla şark tipine yakındır[55]. Mongoloid ırk tasvirine ilk

[54] Utbi, *Tarih Yemini*, II, s. 83; Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s. 273.

[55] Said Neftsi, *Tarih-i Beyhak* zeyli, III, s. 1278; Nizâm ül-mülk, *Siyâsetnâme*, nşr. Halhalı, s. 34.

defa Heredot'un tarihinde rastlarız. O İskitlerin ötesinde basık burunlu bir kavmin mevcüdiyetini belirtir. Lâtin ve Bizans kaynakları Avrupa Hunlarını ve Attilâ'yi Moğol tipinden de daha mübalâgalı, çok hayâlî ve efsânevî bir şekilde tasvir etmişlerdir. Bunlar umumiyetle Hunları büyük başlı, kısa boylu, geniş omuzlu, yassı burunlu, ufak gözlü ve seyrek sakallı göstermişlerdir[56]. Halbuki Çin'liler Asya Hunlarına mensup sarı saçlı, mavi gözlü ve kızıl sakallı kabileler bulunduğunu bildiriyorlar[57]. Gök-türk hükûmdarı İşpara han, uzun boylu ve Çulu yabgu uzun çeneli, parlak gözlü, ayrık kaşlı ve sırtı kambur, Mukan han da mavi gözlü ve kızıl yüzlü olarak kaydedilmiştir[58].

İran müellifleri Türklerin vücutlarında az kıl bulunmasını kurt efsânesine bağlamışlardır. Bu efsâneye göre Türklerin ilk ceddi Yâfes çocuk iken hasta olmuş; anası kurt sütüne karınca yumurtası karıştırarak ona içirmek suretiyle tedâvi etmiş ve bu sebeple de vücudunda az kıl bitmiştir[59]. Bu kayıt Türklerin İranlılara nazaran şimal ırkı olarak daha az kıllı olduğunu belirttiği gibi, Gök-türklere ait kurt efsânesinin de bu şekilde yabancı kaynaklara intikal ettiğini meydana kor. Mübalâğalar bir yana bırakılırsa Türkler arasında Mongoloid te'sirlere de rastlanmıştır. Uzak-şarka doğru gidildikçe Türk, Moğol ve Çin karışması başlar; Türk hakânlarının Çin prensesleri ile evlenmeleri de mahdud ölçüde de olsa bazı ırkî değişikliklere sebep olmuştur. Gök-türk kahramanı Göl-tekin'in yeni bulunan heykeli ve Uygur duvar resimleri hafif Moğol tesirlerini aksettiriyor[60]. Türkiye Selçuklularına ait Konya ve Kubâd-âbâd sarayları çinileri üzerinde görülen resimlerde de Moğol vasıfları vardır. Fakat bu Anadolu Türklerini değil, Orta-Asya Uygur san'atının Anadolu'da devam ettiğini meydana koyar. Selçuklularla birlikte Türklerin XI. asırda vuku' bulan büyük muhaceretleri ve arkalarından Kara-hıtay

---

[56] Peter Vaczy, *Hunlar Avrupa'da*, s. 64; S. Eckhardt, *Efsâneler'de Attila*, s. 148 (Attila ve Hunlar, trc. Ş. Baştav, İstanbul 1962, adlı eser içinde).

[57] Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 67, 105, 109. Isık-göl havâlisinde oturan *Vu-Sun*'lar (M.Ö. 140 yılı) mavi gözlü ve kestane rengi sakallı idiler (Barthold, TM. I. s. 50).

[58] S. Julien, *Documents*, s. 31, 58; JA (1864), III, s. 331.

[59] Gerdizi, s. 81; *Mecmel ut-tevârih*, s. 105.

[60] Lumir Jisl, *Kül-tekin Anıtında yapılan arkeolojik araştırmalar*, Belleten, CVII (1963), s. 386-402 (sonundaki resimler); Uygur duvar resimleri arasında da Ari ve Mongoloid vasıflara rastlanmış; Hiung-nu'lar'da uzun boylu, uzun burunlu, sarı ve kızıl tipler kaydedilmiştir.

ve Moğol istilâları Türkistan'da kaynaşmaları ve Moğol ırkı tesirlerini arttırmıştır.

Türklere ve Moğolların ait ırkî tasvirlerin farkını anlamak için Moğollar hakkında verilen tarihî kayıtları kısaca nakle lüzûm vardır. Gürcü, Ermeni ve Avrupalı çağdaş müelliflere göre: «Başları büyük, burunları ezik, derileri beyaz, saçları siyah, gözleri çekik, boyları, kol ve bacakları küçük ve sağlam, sakalları çok az ve çenelerinde, sesleri ince ve keskin» olarak tasvir edilir[61]. Filhakika Moğolların sakalları sayılacak kadar az olduğuna dair ifadeler Müslüman tarihcileri tarafından da te'yid edilmiş ve meselâ, Kaydu han'ın yüzünde dokuz tâne kıl bulunduğu belirtilmişti[62]. Bu kayıtları toplıyan D'Ohsson'a göre gözleri siyah ve kapalı, yanak kemikleri fırlamış, burun kısa ve yassı, dudaklar etli, sakal seyrek, boy orta, omuz geniş, yüz ve kafa yuvarlak, renk zeytunî ve başın tepesinde saçlar traşlıdır[63]. Bu karakteristik vasıflar bugünkü Moğollarda, Kalmuk ve Buryatlar'da da aynen muhafaza edilmiştir. XIII. asra mensup Fransız tarihcisi Vincent de Beauvais, Plano Karpini ve Rubruck Türkler ile Moğollar arasında, dil ve kültür farkları yanında, kıyafetlerde ayrılıklar olduğunu belirtmişlerdir. Meselâ, «Türkler elbiselerini sol üzerine iliklediklerî halde, Tatarlar sağa iliklerdi», ki Türkler bu hususta Çinlilerden de ayrılırlar. Türkler saçlarını uzattıkları halde, Moğollar başlarının üstünü alınlarına kadar traş ederlerdi. Eski Türkler gibi ilk Selçukluların da saç örgüleri bulunduğunu İslâm ve Hıristiyan kaynakları belirtmişlerdir[64].

Büyük Türk milletinin idaresinde ve te'sirinde kalan Finogur'lar, Macarlar, Slav *(Saklab)* kavimleri gibi, Moğol ve Kıtaylar da ortaçağlar boyunca Türk sayılmıştı. Bu sebeple Türk'lerin ırkına dair vasıflardan bahseden yabancı tarihçilerin kendilerine benzeyen değil, çok farklı olan Moğol hususiyetlerini Türklere atfetmeleri tabiî idi. Hattâ Hıristiyan kaynakları gibi İslâmiyeti kabul edinceye kadar Müslüman müellifleri de Türkleri mukaddes kitapların bahsettiği efsânevî ve korkunç Ye'cüc-Me'cüc *(Gog magog)* kavmi sanıyorlardı. Türklerin Hun, Gök-türk ve diğer isimler altında yaptıkları istilâlarla İran, Roma, Hıristiyan ve Müslüman dünyalarını tehdid devirlerinde efsânenin Türklere tatbik edilmesi sebe-

---

61 Brosset, I. s. 485; Kiragos, TM. II, s. 172; Rubruck, s. 72-73.

62 ***Ravzat us-safâ*** **(Bombay), V, s. 46.**

63 *Histoire des Mongols*, I. s. 11.

64 Rubruck, s. 73; St. Julien, *Documents*, s. 8; *Selçuklular tarihi*, s. 48.

Türkler ile Moğollar arasında ırk, dil, kültür, inanç, siyasî ve içtimaî teşkilât v zihniyet bakımlarından da pek çok farklar olduğunu biliyoruz.

bini anlamak kolaydır. Türklere karşı, İran, Roma (Bizans) ve İslâm imparatorluklarının hudutlarda yaptıkları tahkimât ve kaleler de Makedonyalı İskender'in Ye'cüc-Me'cüc'e karşı inşa ettiği setler *(Sedd-i İskender)* sanılıyordu. Bunlar arasında Kafkaslarda Bab ül-Ebvab veya Derbend, Semerkand (Soğd) ın cenubunda Demirkapı bu istilâların cenuba akmalarını önlüyordu. İslâm coğrafyacıları bu seddin bulunması ve Ye'cüc-Me'cüc istilâsına karşı tamiri maksadı ile Abbasî Halîfesinin, X. asırda, hey'et gönderdiklerini yazarlar. Derbend'in - İskender seddi olduğuna dair kanaat çok yaygın ve umumî idi. Hunların, Gök-türklerin, Hazarların ve daha sonra Kıpçakların hep bu geçitten cenuba inmeleri onun ehemmiyetini ve tarihî efsânelerin burası ile alâkalı olarak teşekkül sebebini izah eder. Aslında bu hisar ve kaleler İskender değil, Sasaniler ve İslâmlar tarafından inşa olunmuştur. Müslümanlar buraya hâkim devlete nisbetle bazan «H a z a r G e ç i d i» *(Derbend-i Hazar)* adını veriyorlardı. Türkler, Orhun kitabelerine göre, Soğd'dekine olduğu gibi XIII. asır Avrupa seyyahlarına göre Derbend'e de «D e m i r K a p ı» adını veriyorlardı[65]. İşte bazı Hıristiyan ve İslâm - kaynaklarının İslâm dinini kabûlden önce Türkleri efsânevî Ye'cüc ve Me'cüc kavmi ile birleştirmeleri ve korkunç göstermeleri sebebi bu istilâlar idi[66]. Türklerin İslâmiyeti kabûlünden sonra ise takdir ve methiyeler başlayınca da artık bu dine girmiyen Moğollar Ye'cüc ve Me'cüc kavmi olarak gösteriliyordu. Moğolları Türk câmiası içinde sayan eski telâkkiler dolayısiyle de Türklerin lehinde rivâyet edilen bazı hadîsleri onlara da teşmil ediyorlardı[67].

Avrupalıların Hunları çok mübalâğalı ve hayâlî tasvirlerini XII. asır Yahudi seyyahı Benjamin de Tudelle'in aynı kelimelerle Türkler hakkında kullanması da eski efsânelerin edebî bir an'ane halinde nasıl devam ettiğini göstermektedir. Filhakika bu seyyah «Türkiye putperestleri» dediği göçebe Türklerden bahsederken onlar: «Ekmek yemez, şarap içmez, hayvanların eti ile geçinirler. Yüzlerinde burunları olmayıp onun yerine teneffüs ettikleri iki delik vardır. Bunlar yahudilerin dostudur»[68] derken eski çağ müelliflerinin Hunlar hakkındaki mübalâğalı ve hayâlî

---

[65] Plano Carpini, Rubruck (Rockhill) s. 100, 119, 120, 261, 262; İskender efsânesi için bak. Yule, *Marco Polo* I, s. 55; II, s. 537. Türkler Tuna'da da olduğu gibi bu gibi geçitlere *«Demir-kapı»* adını verirlerdi.

[66] Bu efsâneler kısmen İ. H. Dânişmend'in eserinde toplanmıştır.

[67] Osman Turan, *Aksarayi*, s. 51; 2. Kazvini, *Âsâr*, s. 581.

[68] *Voyage du Benjamin de Tudelle autour du Monde, Commencé l'an 1173*, nşr. Bergeron, Paris 1830, s. 82.

tasvirlerini aynen tekrarlamıştı. Bu da tetkiklerde kaynakları ne derece ihtiyatlı kullanmamız gerektiğini gösteren bir misaldir. Eski İslâm müellifleri ırk ve sîma farklarını iklimin insan uzviyeti üzerindeki te'sirleri ile izah ediyorlardı. Onlara göre soğuğun büzücü hassası dolayısıyle insanlar şimalde kısa boylu, küçük gözlü, dar ağızlı ve cenupta sıcağın te'siri ile Zenciler de siyah renkli ve kıvırcık saçlı olurlar[69].

Bu tetkik bize Türkler arasında, eski çağlardan beri, uzak coğrafî bölgelere, iklim değişikliklerine ve ırkî karışmalara göre bazı sîma farklarına rastlandığını, şarkta sarı veya Moğol te'sirleri, cenupta esmerleşme, şimalde sarışın renklerin mevcut olduğunu göstermiştir. Uzak-şarktan Orta-Avrupa'ya, Balkan'lara, Yakın-şarka ve Anadolu'ya kadar Türk milletinin şubeleri arasında bu derece farklarını artık tabiî bulmak icap eder. Esasen bugün ucra bölgelerde yaşıyan küçük kavimlerin bile bir ırkî birlik vücuda getiremedikleri sâbit olmuş; ırk ile millet birbirlerinden ayrı, maddî-manevî, iki mefhum olduğu kabûl edilmiştir. Bununla beraber Anadolu gibi birtakım eski kavim, din ve kültürlere sahne olan bir memlekette bile Türklerin sanıldığı kadar yerlilerle karışmadığı da anlaşılmıştır[70]. Uzun asırlar boyunca Türklerin şarkta Çinlileşmesi, Rusya'da, Balkanlarda ve Orta-Avrupa'da Hun, Ogur, Bulgar, Peçenek, Uz (Oğuz), Kıpçak (Kuman) türklerinin Hıristiyanlaşarak yok olmaları 1000 yıl zarfında Türk kanının yabancı kavimler üzerinde büyük hissesini gösterir[71]. Bununla beraber garp Türklerinin eski Oğuzlara ait sîma hususiyetlerini, ana-çizgileri ile, muhafaza ettiği de şüphesizdir.

Macar âlimi Türkolog L. Rasonyi'nin bizim tetkikimize uygun gelen Türk antropolojisine dair hükmünü buraya dercetmeyi yerinde buluyoruz. Ona göre Türkler'de boy ortadan biraz yüksek ve mutedil derecede uzun, kol ve bacaklar nisbeten kısadır, kafatası yuvarlak ve geniş,

---

[69] Mes'ûdî, I, 337; Sa'id ul Endelûsî, *Tabakat ul-Umam*, Fr. trc. R. Blacker Paris 1935, s. 37; Mervezi, s. 41.

[70] Bu husus için *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen âge*, Studia Islamica, X. s. 137-152) makalemiz bu kitaba alınmıştır. «*Anadolu'nun Türkleşmesi*» adlı eserimizin neşrine kadar *Selçuklular Tarihimize* (s. 67-76, 188, 195-198, 214-216) bakılabilir.

[71] Bazı Avrupalı ve Rus bilginleri Türk dilinin kudretini belirtirken Türklerin bu sâyede girdikleri ülkeleri türkleştirdiklerini ileri sürer; fakat kaybolan bunca Türk kavimlerini unuturlar. 1000 yıl zarfında Şarkı, Orta Avrupa ve Balkanlar'da yaşayan Türk kavimlerinden bugün çok küçük izlerden başka bir şey kalmamıştır. Bir Bulgar kavmi devleti ile birlikte Slavlaşmış; Çarların ve Bolşeviklerin müthiş Ruslaştırma siyâsetleri milyonlarca Türkü Rus yapmış ve yine de temsil ve imha faaliyetleri sona ermemiştir.

yüz değirmiye yakın ve öne çıkıktır. Burun ne Mongoloidlerde olduğu gibi yassı ve ne de Dinarit ırkta olduğu kadar büyüktür. Dudaklar şişkin değil, daha ziyade ince ve düzdür. Yanak hafifçe dolgun, çene ufak ve Dinarit ırkta olduğu kadar yüksek değildir. Kulak küçük ve hafif yapışıktır. Göz küçük, keskin ve koyu renktedir. Vücut kılları ne Ön-Asya kavimleri kadar sık ve ne de Moğollar kadar seyrektir[12]. Böylece tarihî kaynaklar Türk'lerin ırk bakımından uzak coğrafî bölgelere göre bazı farklı hususiyetler gösterdiğini, anahatları ile, Uzak-şark ve Moğol, Hind-İran (renk olarak) ve Avrupa ırkları arasında bulunduklarını meydana koymuş bulunuyoruz. Hunlar veya Türkler hakkında tarihî kaynakların verdiği bazı tasvirlerin çok hayâli ve hissî olduuğnu da tekrarlamalıyız.

[12] *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 17 - 10.

5. Türkçenin Tarih Sahnesine Çıkışı

«Türk dilini öğreniniz! Çünkü onların hâkimiyeti uzun sürecektir.»

(Kâşgarî, hadîs)

«Türk dili o kadar mükemmel ve kaideleri o derece kıyasîdir, ki bu dili sanki lisâniyat âlimleri vücuda getirmiştir.»

(Max Müller)

Lisaniyât *(Linguistique)* araştırmaları, XIX. asırda çok ileri bir dereceye erişirken Âri, Sâmi ve tek heceli (Çince) dil aileleri yanında bir de *Turanî* dil grupu meydana çıkarılmıştır. Meşhur dil bilgini Max Müller, başta türkçe olmak üzere, Moğol, Tonguz, Macar ve Fin dillerini Turanî ailede topluyor ve bir zamanlar Sümer, Japon ve Kafkas dilleri de bu aileye alınmış bulunuyordu. Araştırmaların gelişmesi ile daha sonra bu dil ailesi Ural-Altay adını aldı. Bununla beraber Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalığın menşe birliğine mi, yoksa kelime iştiraklerine mi dayandığı hususu hâlâ bir münakaşa mevzuudur. Nitekim, uzun süren Türk hâkimiyeti ve kültür te'siri dolayısiyle, Moğolcada ve Macarcada mevcut pek çok türkçe kelime menşe birliğinden ziyade kültür kaynaşmaları ile ilgilidir. Türkçe çok heceli olmakla Çinceden, *bitişken* (iltisaki-*agglutinante*) olmakla yâni köke ek takmakla da *bükülgen* (İnhinaî-*flexible*) bünyesi bulunan Sâmi ve Âri dillerden ayrılır. Esasen Ural-Altay dil ailesinin meydana çıkmasında başlıca âmil de bu hususiyettir. Türkçe yeni kelimeler yaparken kök sâbit kalır; Âri ve bilhassa Sâmi dillerde kök de değişikliğe uğrar. Fail, mef'ûl ve fiil sırası ile de türkçe bu dillerden ayrılır, onlara mukabil tahlilî değil, terkibî hüviyeti ile de mantıkan daha isabetli bir sırayı takip eder.

Türkçe kaidelerde hemen hiç istisnâların bulunmaması, âhenk kanunu, fiil kökleri ve sîgalarının zenginliği dolayısiyle dünya dilleri arasında çok mümtaz bir mevkie sahiptir. Bu hususiyetleri münasebeti ile de meşhur Max Müller: «Türkçenin g r a m e r k a i d e s i o k a-

dar kıyasî ve güzeldir ki bu dili lisaniyât bilginlerinden mürekkep bir hey'etin şurla yaptığını sanmak mümkündür.» ifadesi ile hayranlığını belirtmiştir. Nitekim tarihte de Kâşgarlı Mahmud, Fahreddin Mübarek şah ve Ali Şir Nevaî gibi Türk mütefekkirleri de türkçenin üstünlüğüne dair başka türlü sebep ve deliller ileri sürmüşlerdir. Türkçe çok muhafazakâr ve sağlam bünyesi sâyesinde ikibin yıllık bir tarihe sâhip olduğu ve çok uzak mesafelere yayıldığı halde az değişikliklere uğramış ve başka birtakım eski diller gibi istihalelere ve kaybolmağa mahkûm bulunmamıştır. Türklerin büyük imparatorluklar içerisinde siyasî birlikler halinde kalmaları ve göçlerle birbirlerine karışmaları da türkçenin yeni lehçelere ayrılmasına fazla fırsat vermemiştir. Bu sebepledir, ki bir yanda Yakutlar, öte yanda Çuvaşlardan başka yeni diller türememiş ve diğer Türk kavimleri arasında umumiyetle, dil birliği muhafaza edilmiştir. Yakut ve Çuvaş lehçeleri kelime başında Y'leri S, sonunda da Z'leri *R* yapmakla ana-türkçeden ayrılırlar. Meselâ *yetti* (yedi) Çuvaşça *sette* olur; yıl çuvaşça *sul* (Volga bulgarcasında *cal*), yirmi Çuvaşça *sirim* (Volga bulgarcasında *cirim*) gibi. Tuna Bulgarlarından kalan vesikalara göre onlar da bu eski Türk lehçesi ile konuşuyorlardı. Buna göre bizim kız *kır*, dokuz *tıkır*, otuz *utur*, öküz *vıkır*, sekiz *sakkır* (keza Çuvaşça) olmuştu. Avrupa'da Hunların bakıyyesi olan Ogur'lar da bu lehçeyi kullanıyordu. Bu sebepledir, ki *On-ogurlar* On-oğuz, *Uturgurlar* da Otuz-oğuz sanılmıştır.

Türkçenin yazı dili haline gelmesi Yeni-Sey ve Orhun kitâbeleri ile başlar, ki bunlar VI-VIII. asırlara aittir. Daha eski türkçe hakkındaki bilgilerimiz ise yabancı kaynaklara geçen birtakım isim, ünvan ve kelimelerden ibarettir. Bu mahdut malzeme sâyesinde biz yalnız Türk dilinin tarihi değil, bazı kavimlerin milliyeti, kültür ve dilleri hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Bununla beraber eski yabancı kaynakların ve hususiyle Çinlilerin kaydettikleri türkçe kelimeler Çincenin fonetik yazılmaması dolayısıyle çok defa asıllarına irca edilememiştir. En eski türkçe kelimeler Çinlilerin Hiung-nu dedikleri Kunlara aittir. Kun hükûmdarlarının ünvanı olarak Çinlilerin kaydettiği «*T'ang-li ku-tu*» nun türkçe «*Tangrı*» (gök ve tanrı) ve «*Kut*» (kutsî ve uğurlu) kelimeleri olduğu kolaylıkla anlaşılmıştır. Bu iki kelime ile birlikte nakledilen «*Tan-yu*» veya «*Şan-yu*»nun da Hun dilinde «Semânın oğlu» mânasına geldiği belirtilmiştir, ki bu sâyede bu kelimenin de Tangrı'nın başka bir şekilde zaptedilmesinden ayrı bir şey olamıyacağma hükmediyoruz. Nitekim Gök-türk ve Uygur metinlerinde hanlara ait «*Tengri tek tengri'de bolmış*» veya «*Tengri*

tek kut bolmış» ünvanları da bu eski inanış ve formüllerin bir devamıdır. Çin kaynakları Kunların oturdukları çadırları da «*U-tu*» şeklinde kaydetmişlerdir. Bunun da Osmanlı devrine kadar gelen meşhur «*otağ*» kelimesi olduğu ve milâttan öncelere kadar çıktığı artık tesbit edilmiş bulunuyor. Yerleşik hayata geçtikten sonra Türklerin *oda* ve Farsların da *otak* (oda, büyük çadır) yaptıkları kelimeler de bu menşee bağlıdır.

Kun hükûmdarı Tuman *(Teu-men)* adı da Türkçe duman veya 10.000 mânasına gelen tuman veya tümen'den başka bir şey değildir. Nitekim Gök-türk devletinin kurucusu Tuman (Orhun kitâbelerinde Bumın) Kağan ve daha sonraki bazı Oğuz yabguları da bu ismi taşıyordu. Onun oğlu Modun (Mete) nın aslında *türkçe bağatur* (bahadır) olacağı ileri sürülmüştür[73]. Çin kaynakları Hun dilinden «*Su-si tiligen (süligen) pu ku-ki tu-tang*» şeklinde restore edilmek istenen bir cümle veriyorlar. Bu da bugünkü türkçe ile «Orduyu yardı (sevketti) ve Bugu'yu tuttu» mânasında anlaşılmıştır[74]. Avrupa Hunlarına ait olup Lâtin ve Yunan kaynaklarına geçen bazı isimler de izah edilmiştir. Meselâ, Attilâ'nın babası *Moncuk* (boncuk, Selçuk devrinde hâlâ *moncuk)*, amcası Aybars *(Oibars)* oğlu *Dengizik* (deniz), *Arıkan* ve *Karaton* isimleri bu meyandadır. Milâdî II. asırda yaşıyan Batlamyüs ve daha sonra Bizans kaynakları Ural nehrinin adını «*Dayık*» şeklinde verirler[75]. Muahharen İslâm kaynaklarında Yayık (bazen *Cayıh*) adının aynı türkçe kelime olduğu ve yayılmış mânasına geldiği hiçbir şüphe uyandırmamıştır. Zira en eski Türkçe kelimelerden birini teşkil eden Dayık aynı zamanda bu ülkede oturan yerli

[73] O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China*, New York 1951, s. 450, 524. Oğuz-nâme Tuman adını duman mânasında tercüme eder.

[74] A. Remusat, *N. Melanges Asiatiques*, II (1829), s. 183; Abdülkadir (İnan), *Türk tarihinin ana hatları*, İstanbul 1934, s. 12; N. Atsız, *Türk tarihi üzerinde toplamalar*, İstanbul 1935, s. 99. Diğer tetkikler için bak. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, İstanbul 1958, s. 69.

[75] Berthelot, *L'Asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris, 1930, s. 222. Bizans kaynakları *Dayık* ve XIII. asır Avrupa seyyahları da *Jaik* adını kullanıyordu (Rockhill, *Journey of W. of Rubruck*, London 1900, s. 129). *Dayık*'ın Yayık olması Türkçe kelime ortasında vukubulan «*d*» lerin «*y*»'ye tebâdül hâdisesinin kelime başında da olduğuna bir misal teşkil eder. Gök-türk kağanının ölümü üzerine yapılan Yuğ (matem) merâsimini Bizans kaynakları «*dokiya*» (duğ yuğ) şeklinde kaydetmeleri ikinci bir tebâdül örneğidir. Yığlamak (ağlamak) fiili de yuğ'dan gelir. Selçuk'un babası *Tukak* adı da sonraları bazan Yukak olmuştur. Tuna Bulgarlarının da kullandığı Hayvan takviminde Yılan «*Dilom*» şeklinde olmakla bu tebâdülün dört misâl ile mevcudiyeti meydana çıkar. Barthold bu *Dayık* adını en eski Türkçe kelime sayarken Kunlara aid daha eski kelimeleri düşünememiştir *(Dersler*, s. 25). Herodot'un bahsettiği *Agathir* (Ağaçeri) lerin de buralardan bulunması (IV, 49) kayda şayandır.

halkın da Türkler olduğunu gösterir. Türklerin İtil (Volga) nehrine verdikleri ismin de Gök-türkler devrine kadar çıktığını tesbit edebiliyoruz[76]. Kâşgarlı Mahmud İtil nehrinin Kıpçak ülkesinden geçtiğini ve «*Bulgar*» (Hazar) denizine döküldüğünü söylerken bu denize ait yeni bir türkçe isim daha verir ve nehir hakkında da güzel bir şiiri nakleder[77].

Milâdın ilk asırlarında meydana çıkan Kırgızların «Ay» *(ai)* kelimesini kullandıklarına dair Çin kaynaklarının kaydı da mühimdir[78]. Avrupa Hunlarının bir devamı olan Tuna Bulgarlarına ait kitâbelerde de *Kuçi* (Koç), *Sigor* (Sığır), *Tok* (Tavuk), *Doks* (Domuz), *Dvanş* (Tavşan), *Veçem* (Üçüncü), *Altom* (Altıncı), *Tangrı* ve *Kağan* kelimeleri de eski türkçe bakımından kuvvetle şâyandır[79]. Ak-hunlara veya Eftalitlere ait bir kaç türkçe isim de bize kadar gelmiştir. İslâm kaynakları V. asırda yaşıyan Ak-hun hükûmdarının adını *Akşunvar* şeklinde vermişlerdir, ki bu isim türkçe *Ak-sungur* (Bazı Avrupalılara göre soğudca kıral mânasına *khşevan)* sanılmaktadır. VI. asır başlarında Hindistan'da hüküm süren Ak-hun hükûmdarı *Toraman* adını, Kâbil ve Gandara'da bulunan Eftalit reisi de *Tekin* ünvanını taşıyordu. Esasen İslâm tarihçileri Eftalitlerle Halaçların aynı dili konuştuklarını kaydederler.

---

[76] İtil adının «*Til*» şeklinde Gök-türkler zamanına kadar çıktığını Bizans tarihçisi Thecoplhylaktos yazar (Chavannes, s. 247). Daha sonra da onu *Attila, Atel, Atal* ve *Etil* şeklinde yemişlerdir. XIII. asır Avrupalı seyyahlar Volga adını kullanmışlardır, ki ismin bu nehir kenarında oturan Bulgar'ların adından geldiği ileri sürülüyor (Rockhill, *Jouney*, s. 107. Barthold, Marquart'in bu İtil'in Orhun kitabelerinde nehir mânasında Türkçe bir kelime olduğu fikrine itiraz ederek bunu eski bir Türk lehçesi olan Çuvaşca'ya bağlar *(O. A. Türk tarihi s. 22)*. Marquart Oxus (Ceyhûn) adı ile Türkçe Amu (Yincü Ögüz) ve Sır nehirlerine Türkçe verilen *Ögüz* (Öz) adları ile Öğüz arasında da bir münasebet düşünmüştür *(Osttürk - Dial-Stud*, s. 37).

[77] *İtil suyu aka turur*
Kaya tübi kaka turur
Balık tilim baka turur
Kölüng takı küşerür

Dîvân, I, 70. Onun Hazar denizine «*Bulgar denizi*» denildiğine dair kaydı mühimdir. İtil ve Yayık nehirlerinden sonra garptaki Don, Özi, Aksu nehirleri de Türkçe isim taşıyordu ve Osmanlılar da Ruscalarını değil bunları kullanırdı.

[78] *Tan - şu* Kırgızların her mevsim için üç ay saydıklarını ve bunu oniki hayvan takvimi ile kullandıklarını, yılbaşına da «*Mo-cheng ai*» (yani buz ayı) dediklerini yazar (A. Remusat, *Recherchas sur les langues Tartares*, I. 70; *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 50.

[79] Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 50, 52.

Kun hükûmdarları ile Çin impartorları arasında cereyan eden muhaberatta mektupların hangi dilde yazıldığını kaynaklar belirtmezler. Bununla beraber bu muhaberatın türkçe olamıyacağı gözüküyor. Yazının kullanılmasından önce Türk kağan ve beylerinin tâbileri ile muhaberelerinde bazı işaretlere sahip olduğu anlaşılıyor. X. asır Arap âlimi İbn ün Nedim, Bağdat'ta bir Türk kumandandan alarak verdiği kayde göre, büyük Türk hükûmdarı tâbilerine bir emir yazmak istediği zaman vezirini çağırır; oku yarmasını emreder. O da üzerinde birtakım işaretler yapar. Türk ileri gelenleri (beyleri) bunların mânasını bilir ve hükûmdarın maksadını anlar. Az işaret (nakış) ile çok şey ifade edilir. Dostluk ve sulh zamanlarında olduğu gibi harp esnasında da aynı şeyi yaparlar ve bu yazılı oku muhafaza ederler"[80]. Çin kaynakları da Türklerin mukavele yapmak maksadı ile tahta üzerinde işaret yaptıklarına dair kayıtları bunu te'yid eder ve aynı hâdiseyi belirtirler"[81]. İşaretli ok gönderme suretiyle emirlerin tebliği, Türkler arasında yazının kullanılışından sonra ve İslâm devrinde bile devam etmiştir. Asker bir millet olan Türklerin hayatında ok çok mühim bir rol oynamış; Kağana bağlı beyler ve boylar da bazan oklara göre isimlendirilmiştir. Yay-ok arasındaki münasebetlere göre de Oğuz han'a veya Hunlara kadar çıkan bir metbu'luk ve tâbilik hukuku da ortaya çıkmıştır. Nitekim Türk hakanlarının okunu (dâvetini) alan hükûmdar ve beyler hukukan onların tâbii sayılıyordu"[82]. Türkçede okumak nasıl ok ile ilgili ise bu işaretlerin yazı haline gelmesi de ona bağlı olarak gelişmiş ve Orkun alfabesi de böylece Kun devrinden beri başlıyan bu muhabere işaretlerinin tekâmülü ile meydana çıkmıştır.

Filhakika Gök-türk kağanları, daha VI. asırda, Çin imparatorlarına gönderdikleri mektupları türkçe olarak ve millî diplomasi usullerine göre yazdıkları, hayvan takvimine göre de tarihledikleri anlaşılmıştır. Bununla beraber Çin imparatoruna gönderilen bu mektuplar ve başlarındaki «T a n r ı t a r a f ı n d a n g ö n d e r i l m i ş B ü y ü k G ö k T ü r k ' l e r i n K a ğ a n ı» ibaresi bize sadece Çince tercümesi ile intikal etmiş olup Orhun kitâbelerinde ve daha sondaki resmî yazılarda görülen formüllerin başlangıcını teşkil eder"[83]. Nitekim Yeni-sey kitabe-

[80] İbn ün-Nedim, *Kitâb ul - Fihrist*, Kahire, s. 29 - 30. Muellif bu kumandanın İşnas'ın torunu Mehmed olduğunu kaydeder.

[81] St. Julien, *Documents*, s. 27.

[82] Bak. Osman Turan, *Eski Türklerde ok'un hukuki bir sembol olarak kullanılması*, Belleten XXXV (1945), s. 305 - 318. Topladığımız yeni malzeme ile bu mevzuu daha geniş olarak yazacağız.

[83] P. Pelliot, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale;* T'oung Pao, XXVI (1929), s. 205 - 206.

lerinin de aynı asırda yazıldığı tahmin olunuyor. Orhun alfabesinin Türklerin uzun bir çabalama devri sonunda meydana çıktığına dair bir delil de bu alfabede *K*, *Y* ve *B* harflerinin, ok, yay ve ev (eskiden *eb*-çadır) biçimlerinde olmasıdır. Çin kaynakları Gök-türklerin mezarları başına bir taş kitâbe koyduklarını ve burada ölünün hayat ve faaliyetlerini kısaca yazdıklarını kaydederler, ki bu kitabelerin bir çoğu keşfedilmiş, okunmuş ve yazının Türkler arasında oldukça yaygın olduğunu göstermiştir[84]. Gerçekten Türk kağanı Orhun kitâbesinde devletin tarihçesini anlatırken bir yerde «E y T ü r k v e O ğ u z B e y l e r i, m i l l e t i i ş i d i n i z!» hitabı ile halkı bu yazıları okumağa dâvet eder, ki bu da yazının yayılış derecesini gösterir[85]. Harflerin düz çizgiler şeklinde olması bu yazının taş ve tahta üzerinde yazıldığına ve Türklerin icadı olduğuna delâlet eder[86].

Uygurlar, ilk zamanlarda Şamanî dininde iken, Orhun yazılarını kullanmış; bilâhare Mani, Buda ve İsâ dinlerine girdikten sonra, bu dinlerle birlikte Yakın-şarktan gelen ve Arami menşei olan Soğd ve ondan türeyen Uygur alfabelerini kabûl etmişlerdi. Arap âlimi İbn ün-Nedim'in ifâdesine göre Soğd (Semerkand-Buhara bölgesi) da halkın *Seneviye* (dualist) ve Hıristiyan dinlerine mensup bulunduğunu, burada hem Soğd alfabesi ve hem de Mani yazısının kullanıldığını söyler[87]. Bununla beraber bu devirde bu ülkede İslâm dini ve medeniyeti çok yüksek derecede olduğundan bu ifade daha eski zamanlara ait olmak icap eder[88]. Fahreddin Mübârek-şah (1148-1215) da Türklerin yazıları ve kitapları olduğunu, bunları çocuklarına öğrettiklerini, alfabelerinden birinin yirmi beş harfli Soğd, diğerinin de sağdan sola yazılan ve yirmi sekiz harfi bulunan D o k u z - O ğ u z c a (*Toğuz-guzî*, Uygurca!) olduğunu ve bitişik yazılmadığını belirtir[89]. Birinci müellif Mani alfabesi ile uygurcayı kasdetmiş ise de ikinci müellifin Dokuz-Oğuz (Uygur) alfabesinin bitişik yazılmaması ve yirmi sekiz harfi bulunması ifâdesi ile Uygur alfabesinden ziyade Orhun yazısını kasdettiği gözüküyor. Lâkin İslâm âleminin

[84] St. Julien, *Documents*, s. 48, 49, 53.

[85] W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, s. 105.

[86] St. Julien, s. 10, 28, 135, 148, 201; E. Chavannes, *Documents*, s. 38, 71, 177. Orhun yazılarının yabancı bir menşeden gelmesi ihtimali ileri sürülmüş ise de bir netice elde edilememiştir.

[87] *K. Fihrist*, s. 26, 29.

[88] Nitekim aynı müellif bu zamanda Semerkant'da Mani dini sâliklerinin ancak 500 kişi olduğunu ve Uygur hanının himâyesinde bulunduğunu yazar (*Fihrist*, s. 372).

[89] *Tarih*, s. 44 - 46.

Gök-türk yazısından haberdar olduğuna dair başka bir kayde rastlanmamıştır. Bununla beraber Mani dinine ait Uygurca *Irk bitig* adlı fal kitabının Orhun alfabesi ile yazılması çok dikkate şayân olup Türklerin daha uzun müddet millî alfabelerini yaşattıkları anlaşılıyor.

İbn ün - Nedim'in Hazarların İbranice yazdıklarına dair kaydı, VIII. asırda Bizans'ın tazyiki ile, Musevîlerin bu ülkeye sığınmaları, hakan ve yüksek tabakanın bunların dinini kabûlleri arasında bir münasebet vardır. Mübârek-şah ise Hazarların Rus alfabesine nisbet edilen ve soldan sağa yazılan bir yazıları olduğunu belirtir. Bu da Bizans'lı papaz Kyril'in Slavlar arasında Hıristiyanlığı yaymak maksadı ile Yunan alfabesinden vücuda getirdiği yazı *(Kyrilique)* olup onun Hazarlar arasında da Hıristiyanlığı yaydığı rivâyeti ile ilgilidir. Fakat bize Hazarlardan kalma yazılı bir eser veya vesika intikal edememiştir[90]. Birinci müellif Hazarların komşusu olan Bulgarların da bir yazısı olduğunu kaydederse de X. asırda İslâmlaşan İtil Bulgarlarının yazılarına dair başka bir bilgimiz mevcut değildir[91]. Tarihçi Civeyni'nin, XIII. asırda, Uygurların eski ve yeni illerini (Moğolistan ve şarkî Türkistan) gezmiş; onların kitaplarından bilgi toplamış; tarihleri, dinleri ve aralarında Buda, Mani, Hıristiyan ve İslâm dinlerinin yayıldığını, Orhun bölgesinden Beş-balığ'a göçlerini tafsilâtı ile anlatmıştır. O, Uygurlara ait yazılı taşların, Orhun nehri üzerinde, Ordu-balığ (Kara-balgasun) şehrinde bulunduğunu, bunları kimsenin anlıyamadığını, Çinde oturan ve bu yazıyı bilen insanların getirtilip okuttuklarını bildirir[92]. Cüveyni'nin bahsettiği bu yazılı taşlar türkçe, çince ve soğdça olarak mahkük bulunan Kara-balgasun kitâbesi olup şimalî Çin'de yerleşen ve getirtilen Sarı-uygurlar tarafından okunduğu anlaşılıyor, ki bu mühim kitâbe bilâhare Avrupa'lı âlimler tarafından nevir ve tetkik olunmuştur[93].

Uygurca Orta-asya'da edebî ve resmî lisan olarak o derece yüksel-

---

[90] D. Dunlop, *Jewish Khazars*, Princeton 1954, s. 119; *Selçuklular tarihi*, s. 315.

[91] Z. Kazvînî İmâm ul - Harameyn'in dostlarından Kadî el - Bulgarî'nin, elimize geçmeyen, bir «*Tarih Bulgar*» yazdığına dair kaydı (*Âşâr*, s. 613) çok mühim olup XIII. asırda mevcud idi.

[92] *Tarih-i Cihân - güşâ*, I, s. 32 - 45, 192. Çin kaynakları Uygurların tarih ve edebiyat üzerinde zengin kitapları olduğunu, Moğolların (İslâm dünyasında olduğu gibi) Çin'de de Uygur dili ve yazısını kullandıklarını, Uygur âlim ve memurlarının Çince'den Uygurca'ya eserler tercüme ettiklerini yazarlar (Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s. 47, 53, 93, 102).

[93] E. Chavennes et P. Pelliot, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, J. A. (1913) I, s. 190, 195, 268.

miştir, ki uzun müddet devletler-arası münasebetlerde de diplomatik dil halini almıştı. Nitekim 1027 senesinde Uygur ve Kıtay hanından Gazneli Sultan Mahmud'a gelen elçi Türk usulü ve takvimine göre uygurca yazılı bir mektup getirmişti, ki bunun arapça tercümesi bize kadar gelmiştir[94]. Kâşgarlı Mahmud da, kadîm zamanlardan bugüne değin, Kâşgar'dan Yukarı Çin'e kadar bütün Türkler'in Hakan ve Sultanların Uygurca kullandıklarını, Çin'li ve diğer şark kavimlerinin de mektuplarını bu yazı ile Türklere yazdıklarını ve oralarda şehirlilerin türkçe bildiğini söylemekle uygurcanın ne derece yaygın bulunduğunu belirtir[95]. Harizmşahlar da şark Türkleri ile uygurca *(Hatt-ı uygurî)* yazılarla muhaberatta bulunurlardı. Bu durum uygurcadan kalan pek çok eser ve vesikanın meydana çıkması, Karahanlılara ait ilk eserlerin de uygurca yazılması sebeplerini gösterir. Moğollar zamanında ise uygurca İslâm dünyasında da çok yayılmış bulunuyordu[96]. Selçuklular İslâm olunca ve ata-yurdlarından İslâm ülkelerine gelince İslâm yazısı Türkler arasında yayılmağa ve hâkim olmağa başladı. Esasen yazı ile din ve medeniyet arasında daima sıkı bir müvazilik ve münasebet bulunduğunu tarih göstermektedir[97].

---

94 Mervezî, s. 7 - 8.

95 *Dîvân*, I, 10, 29, 30; Cuvayni, I, 136;

96 *Selçuklular tarihi*, s. 315 - 317.

97 Türkler arasında böylece pek çok yazı kullanılmıştır.

6. Eski Türklerin Dini

«Türkler yerlerin ve göklerin hâliki tek bir Tanrıya inanıyor; ona tapıyor ve kurban kesiyorlar.»

(Theophylaktos)

Eski Türkler çok geniş sahalara yayılarak hudut bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin te'sirlerine maruz kalmakla beraber, XI. asırda İslâmiyet umumî ve millî bir din haline gelinceye kadar Şamanîlik büyük göçebe kitleler arasında hâkim bulunuyordu. Heredot'un belirttiği bazı inanç ve merâsimlere bakılırsa Şamanîliğin tarihini M.Ö. VI. asra kadar çıkarmak mümkündür. Hunlar devrinde «*Tanrı*» kelimesi hem göğü, hem de ulûhiyeti ifâde ediyordu. Bu devrin hükûmdarlarına verilen «*Tanrı kutu*» ünvanı da Türklerin ilâhî hâkimiyet telâkkisinin başlangıcını, gökle alâkalı olduğunu ve tek Allah inancına doğru bir tekâmülün mevcudiyetini gösterir. Nitekim Gök-türkler devrinde gökle alâkalı olmakla beraber, mücerret mânası ile, tek bir «*Tanrı*»nın varlığı inancı meydana çıkmıştı. Gerçekten Orhun kitâbeleri y e r, g ö k ve b ü t ü n m a h l û k l a r ı n y a r a t ı c ı s ı, i n s a n l a r ı n i y i v e y a k ö t ü k a d e r l e r i n i tâyin edici bir «Tanrı» fikrinin artık teşekkül ettiğini göstermektedir. Türkler bu devirde yükseliş ve sukutlarına, kabiliyetli veya kabiliyetsiz kağan ve beylerin kendi kaderlerinde vasıta olmasını da ilâhî himaye veya cezanın bir neticesi olduğuna ve Tanrının kadir-i mutlak bulunduğuna inanıyorlardı[98]. Tardu kağan, bir seferinde, askerleri ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını Tanrı'nın bir gazabı sayıyor ve bundan titriyordu. Başka bir han da Çin'lilere mağlûbiyetini ilâhî kadere bağlıyordu[99]. Çağdaş Bizans tarihçisi Theophylaktos Türklerin, toprağı, suyu, ateşi, ve havayı (dört unsuru) takdis etmekle beraber, sadece, yerlerin ve göklerin hâliki bir Tanrı'ya taptıklarını, ona at, sığır ve koyun kurban ettiklerini, istikbali haber veren kâhin (kam) leri olduğunu

[98] De Guignes, *Türklerin tarih-i umumisi*, İstanbul 1924, I, s. 201.

[99] W. Thomsen, *Moğolistan'da Eski Türkçe kitâbeler*, T.M., III, s. 99.

söyler[100]. X. asrın ilk yarılarında Oğuzları ziyaret eden halifenin elçisi İbn Fadlan «Bir türk zulüm gördüğü veya bir zorlukla karşılaştığı zaman başını yukarı kaldırıp «*Bir Tangrı*» diye dûa ettiğini söylemekle Şamanî Türklerin Allah inancı hakkında bize güzel bir fikir verir[101].

Din adamlarını huzurunda münakaşaya çağıran Mengü Han da «Biz sadece tek bir Tanrı'nın varlığına, onun sâyesinde yaşadığımıza ve onun emri ile öldüğümüze inanıyoruz» derken Gök-türkler devrinde varılan yüksek bir ulûhiyet inancının devam ettiği görülmektedir[102]. Gerçekten Moğollar hakkında bilgi veren yabancı müellifler bu vesile ile Şamanîliği de aydınlatmaktadırlar. 1245 te Lyon'da toplanan Hıristiyan Ruhanî Meclis'inde *(Concile)* Rus Başpiskopusu Petro Moğolların her sabah ellerini göğe kaldırıp Hâlik'e dûa ettiklerini bildirir. P. Carpini ve Mathew Paris'e göre «Onlar tek Tanrı'ya inanırlar ve onu görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı bilirler Dünyada mücazât ve mükâfatı da onun emri sayarlar. Fakat ona dûa ve ilâhilerle ibadet etmezler» der. Marco Polo ise «Semavî en yüksek bir Tanrıya taparlar; fakat sadece hayat ve sıhhatları için dûa eder ve ona «*Mengü*» (ebedî) sıfatını verirler» ifâdesi ile bu inancı biraz daha aydınlığa kavuşturur[102].

Gök-türklerin tek Tanrı inancına yükselmeleri mühim bir hâdise olup millî şuûrun çok ileri bir dereceye ulaşması, kültür ve yazının yayılması da bu devre rastlar. Eski çağların Yunan'lı, Roma'lı ve başka medenî kavimleri çok Tanrılı bir devrede bulunmakla beraber din tarihçileri, haklı olarak, tek Tanrı inancına erişmeyi ileri bir derece sayarlar. Türkler bu yüksek ve mücerred Tanrı telâkkisine varmakla beraber, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Bu sebeple *Tanrı* kelimesi hem gök ve hem de Allah mânasında kullanılıyordu. Nitekim Türkler Allah'ı «*Gök-Tanrı*» adı ile anıyorlardı. Orhun kitâbelerinde «*Üze kök tangrı*» (Üstte mavi gök) terkibinde «tanrı» yine gök mânasını da muhafaza ediyordu. Allah'ın mekândan münezzeh olduğunu bildiren dinlerin dahı *semavî* sıfatını almaları ve bunu kullanmaları eski beşerî düşüncede Allah ile gök veya yücelik arasında münase-

---

[100] E. Chavennes, *Documents*, s. 38, 50, 248.

[101] İbn Fadlan, *Rihle* (Seyahat-nâme) nşr. Z. Velidi Togan, Leipzig 1939, s. 10.

[102] W. Rubruck, *Journey*, s. 235, 236.

bet izlerinin devam ettiğini gösterir. Tanrı'nın Türkleri koruması ve kendilerini başka milletlere üstün tutması, hakânların iktidarı ondan almaları inancı Türklerde milliyet ve cihan nizâmı şuûrunu doğurmuştur, ki bir vesile ile W. Barthold'un da işaret ettiği gibi millî vicdanın bu derece yükselmesi dünya tarihinde nâdir ve müstesnâ bir hâdisedir[103]. Bu imtiyaz ve inanç dolayısıyledir, ki Türkler Allah'a bazan «T ü r k T a n r ı s ı» adını veriyorlardı. Bu terkibe XI. ve XII. asırlarda da rastlanmıştır. «*Uluğ Tanrı*» tâbiri ise İslâm devrine de mal olmuştur. Bu ileri Tanrı anlayışı Türk Şamanîliğinin komşu kavimlerin dinleri ve *polytheisime*'in tesirinde kalmadığını gösterir. Bu Tanrı ile İslâm'ın Allah'ı arasında göze çarpan başlıca bir fark da onun Türkleri başka milletlerden üstün tutması ve himayesi olup bu bakımdan bir derece yahudilerin Yahovasına benzer[104].

Gök-türklerin, daha sonra Oğuz ve başka Türk kavimlerinin bu ileri ulûhiyet anlayışlarına mukabil Kırgız, Başkurt ve diğer bazı Türk ulusları, X. asırda bile, hâlâ bu dinî seviyeye ulaşamamışlardı. Meselâ Başkırtlar en büyüğü gökte olmak üzere çeşitli mâbutları tanıyor; Kırgızlar Hindliler gibi ölülerini yakıyor ve İslâmın tesiri ile bundan vazgeçip, cenazelerini defnediyorlardı. Başka Türk boyları da güneşe, yıldızlara, büyük dağ ve nehirlere tanrılık sıfatı veriyorlardı[105]. Onlar gibi geri bir seviyede kalan Altay Türkleri de, son zamanlara kadar, Kara han'ı tanrıların en büyüğü biliyorlardı.

İleri tanrı anlayışına erişen Türkler, aynı zamanda, rûhun ebediliğine ve bunun zarurî bir neticesi olarak da Âhiret hayatına, iyilik ve kötülüklere dair bir hesabın verileceğine de inanıyorlardı. Bu sebeple Türkler, bir çok eski kavimler gibi, meselâ Orhun kitâbelerinde kaydedildiği üzere Kağan ve beyler ölünce rûhlarının bir kuş gibi göğe, Tanrının yanına uçtuğunu *(uça-bardı)* kabûl ediyorlardı. Eski Türkçede «*uçmak*» kelimesinin aynı zamanda, *cennet* mânasına gelmesi ve İslâm devrinde bu mefhumu ifâde için kullanılması sebebi de budur. Bunun gibi kötü rûhlar da yer altına gider, ki buraya da *tamuğ* deniliyordu ve İslâm devrinde cehennem karşılığı olarak kullanılıyordu. Mevlânâ Celâleddin Rûmî Moğolların Mahşer Günü'ne inandıklarına ve hesapların görülmesi için bir *yargu* (mahkeme) kurulacağına dair sözlerini ciddiye almıyor ve

---

[103] W. Barthold, *Eski Türk kitâbelerinin tarihî ehemmiyeti*, s. 72.

[104] Sâdece burada «Türk Tanrısı» Yahudilerin Yahova'sına benzer.

[105] İbn Fadlan, s. 18 - 20; Mervezi, s. 18 - 19; Cerdizi, s. 83, 87; Fahreddin Mübarekşâh, s. 43; Yakut, I, s. 24.

bunu Müslümanlara böyle gözükmek arzuları ile ilgili buluyordu[106]. Plano Carpini onların ebedî hayat hakkında bir şey bilmediklerini söylerken dünyadan sonra başka bir âlemde de yaşayacaklarına inandıklarını ilâve eder ve bu suretle hem Hıristiyanlığa göre düşündüğünü belirtir ve hem de hatâsını düzeltir[107]. Bununla beraber Türkler rûh hakkında birtakım hususî akidelere de sâhip bulunuyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'a göre Türklerde rûhların yılda bir defa geceleri hayatta iken yaşadıkları şehirlere gelip halkı ziyaret ettiklerine ve «*tikı*» diye bir ses çıkardıklarına dair bir inanışın mevcudiyetini haber verir[108]. Göklere çıkan iyi rûhlar dünyadaki akrabaları için Tanrı nezdinde şefaatta bulunuyor ve yeraltına giden kötü rûhlar da insanlara fenalık yapıyorlardı. Türkler kıyamet gününe de «*Uluğ gün*» adını veriyor ve bunu da İslâm olduktan sonra kullanıyorlardı[109]. Türklerin ölünce atları ve silâhları ile birlikte gömülmeleri «b u h a y v a n a b i n i p C e n n e t e g i d e c e k l e r i n e» dair inancın bir neticesi idi. Bu inanç ve defin âdeti Hun, Gök-türk, Oğuz, ve Kıpçaklarda mevcut idi[110]. Şamanî dininde peygamber ve mukaddes kitap gibi, melek mefhumu da yoktu. Fakat Orhun kitâbelerinde ve başka kaynaklarda ona benzer rûh ve varlıklara rastlanmıştır, ki bunlar arasında *Umay* dikkati çeker. Kitâbelerde kağanların anaları Umay'a benzetilmekte ve çocukların da hâmisi sayılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud da kadınların Umay ile tefe'ül ettiklerini ve ana karnındaki çocukları da onun muhafaza ettiğine inanıldığını yazar[111]. Bugün türkçede çocukları korkutmakla alâkalı olan *umacı* tâbiri de bu eski inancın bir devamıdır[112]. Yüksek dağlar ve pınarlar da hayırlı rûhların makamı sayılıyordu. Bunlara *Yir-sub* (Yer-su) deniliyor ve onlar da tâzim ediliyordu. Nitekim buralarda Tanrı'ya dûa ediliyor ve kurbanlar kesiliyordu[113]. Bu makamlar İslâm evliyâlarının türbelerine benzemekte;

---

[106] Celâleddîn Rûmî, *Fîh mâfîh*, nşr. Firûzan Fer, Tahran, s. 65; W. Barthold da Şamanîlikte âhirette hesap verileceğine dair bir inanışın mevcûd olmadığını düşünürken yanlış olarak buna harpte öldürülen düşmanları misâl gösteriyor; fakat bunun sevap sayıldığına dikkat etmiyordu (*Dersler*, s. 13).

[107] Rockhill, *Journey of Rubruck*, s. 236.

[108] *Dîvân*, III, s. 230 (B. Atalay).

[109] F. Mübârek-şâh, s. 43.

[110] İbn Fadlan, s. 14; Rubruck, s. 78, 80 - 82.

[111] Thomsen, s. 103;*Dîvân* I, s. 111.

[112] Marco Polo Moğollarda çocukları, hayvan sürülerini ve hububatı koruyan ve bu sebeple takdis edilen *Natigay* adlı bir rûhdan bahseder, ki bu *Umay*'dan başka bir şey değildir (s. 85).

[113] St. Julien, *Documents*, s. 11.

vatan şuûrunu doğurmakta ve kuvvetlendirmekte idi. XI. asır İran'lı müellif Gerdizî de Türkeş yabgusunun memleketinde büyük bir dağ olduğunu, onların burayı «Tanrının makamı» saydıklarını ve bu dağ üzerinde yemin ettiklerini söyler, ki meşhûr Tanrı dağları da adını bu inançtan alsa gerektir. Bu sebepledir, ki Türkler bu gibi yerleri «*İduk*» (mübârek) tanırlardı[114].

İyi rûhların Tanrı yanına, göklere uçması ve akrabalarına şefaatte bulunması ecdadı ta'zim ve milli şuûr duygularının bir başlangıcıdır. Nitekim Hunlar, onların torunları Gök-türkler ve Uygurlar yılın beşinci ayında aynı mukaddes dağ üzerinde toplanır; Tanrı'ya ve atalara kurban keserlerdi. Gök-türklerin bu âyin ve merasimleri demircilikle uğraştıkları ve kurt menşe efsânesiyle bağlı bulundukları Altay dağlarının bir vâdisinde yüksek beylerin ve asillerin iştiraki ile yapılıyordu[115]. Çin kaynaklarında ecdâd mağarası olarak tanınan bu yer Türk an'anesinde Ergenekon ismini almış ve İslâm kaynaklarına kadar intikal etmiştir. Gerçekten Türkler her yılbaşı buraya gidip demircilik devrinin hâtırası olarak, bir miktar demiri örs üzerinde dövmek suretiyle, bir bayram yapıyorlardı[116]. Kötü rûhlar da, yer altında, cehenneme gidiyor; onların fenalıklarından kurtulmak için de *kam*lar, yâni din adamları vazife görüyorlardı. Altay'lıların yaratılış efsânesine (kozmogoniye) göre Tanrı Kara han yerleri ve gökleri «Kişi»den sonra yaratmıştır. Kişi de bu esnada yaratmak kudretine erişmek isteyince Tanrı onu ışık âleminden yeraltı karanlık diyarına atmış; başka yeni bir kişi yaratmıştır. Erlik adını alan bu ilk kişi ve onun kandırdığı kötü rûhlar da düşman oldukları insanları fenalıklara sevketmiştir. Burada, diğer dinlerin de kabûl ettiği, Allah-Şeytan münasebeti, insanın Allah'a isyânı ve sonsuz ihtirasları dolayısıyla günahkâr oluşu bahis mevzuudur.

Türklerin rûhların hayatına dair inanışları hakkında İbn Fadlan'ın naklettiği bir fıkra dikkate şâyandır. Onun Oğuzlar arasında dinlediğine göre bir ihtiyar, ölen komşusunu rü'yasında görür. Ölü ona akraba ve dostlarını takip edemeyip yalnız kaldığından şikâyet eder. İhtiyar bu hâdiseyi anlatınca akraba ve arkadaşları derhal mezarına gidip kurban keserler. İki gün sonra tekrar rü'yasına giren komşu ona «akraba ve arkadaşlarına artık rahat ettiğimi söyle» der[117]. Burada Oğuzlar arasında

---

114 Gerdizi, s. 102; *Dîvân*, s. 377, (B. Atalay).

115 De Guignes, II, s. 201; St. Julien, s. 11, 29; Chavennes, s. 15, 111.

116 Reşideddîn, *Câmi ut-tevârih*, Tahran 1338, I, s. 113-115.

117 İbn Fadlân, s. 14-15.

itibar gören bir din adamı veya bir *kam* (şaman) bahis mevzuudur. Eski Türklerin muntazam günlük ibadetleri ve ibadethâneleri olduğuna dair açık bilgilere sâhip değiliz. Gök-türklerin müşterek âyin ve bayramlarında, mukaddes yerlerde dûa ve kurbanlarından başka sefere çıkarken bir mâbede gidip zafer dûası yaptıkları ve ondan sonra da orduları harekete geçirdikleri gözüküyor. Filhakika Çin kaynakları *Fu yun-se* adını verdikleri bir tapınak veya ibadethânenin mevcudiyetini kaydetmişlerdir. Z. Kazvinî de Yedi-su havalisinde Karluklara ait bir ibadethâne olduğundan ve içinde eski hükûmdarların resimleri bulunduğundan bahseder[118]. Bununla beraber muntazam ibadet ve ibadethânelerin mevcut olmadığı, bazı müşterek âyin ve merasimler dışında, istenildiği veya ihtiyaç duyulduğu zaman baş açıp, yüzü ve elleri göğe kaldırıp Tanrı'ya dûa edildiği anlaşılıyor. Çingiz Han, Harizmşahlar imparatorluğuna karşı savaşa girişmeden önce, bir tepe üzerine çıkmış; başını açmış; kemerini boynuna bağlamış (itaat maksadı ile) ve yüzünü yere koyarak üç gün-üç gece zafer için Tanrı'ya dûa etmişti. Müslüman tarihçiler bu hâdiseyi Allah'a bağlanmanın faydaları ve gurûrun zararları münasebeti ile zikrederken Çingiz'in zaferini ve Harizmşah'ın mağlûbiyetini de bu davranışlarına bağlarlar[119]. Bir çağdaş müellif de dinlerinin «Yüzü şarka çevirip üç defa diz çökerek ebedî bir Tanrı'ya tapmaktan» ibaret olduğunu söyler[120]. Allah'a niyâz ederken baş açmaya Selçuklu, Osmanlı sultanları ve evliyâları arasında da rastlanmış ve bu eski âdetin İslâm ibadetlerinde devamı mahzurlu sayılmamıştır. Bu münasebetle Alparslan'ın ve büyük velî Akşemseddin'in, mühim hâcet dileklerinde, bu şekilde Allah'a niyâz ettiklerini kaydetmeliyiz.

---

[118] St. Julien, s. 180; *Âsâr*, s. 584.

[119] Cuveyni, *Tarih-i Cihân-guşâ*, I, s. 62; Bar Hebraeus, *Chronography*, tre. W. Budge, London 1932, s. 357; Aksarayi, s. 44.

[120] Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s. 486. 53.

7. Kamlar ve Dinî Vazifeleri

«Tanrı size kitaplar, bize de Kamlar verdi. Biz onların söylediklerini yapar ve rahat yaşarız.»

(Mengü Han)

Eski Türk dininde (Şamanlikte) bir peygamber ve mukaddes kitap olmadığı için kam (şaman)ların bir çok vazifeleri ve büyük nüfuzları vardı. Bu kamlar arasında Oğuzların destânî lıkıl-hocası ve Korkud-Atası, Çingiz Han'ın tarihî Gökçe'si çok kudretli şahsiyetler idi. Gerçekten bunlar Tanrının cihân hâkimiyetini Oğuz Han'a ve evlâdlarına Çingiz Han'a ihsân ettiğini müjdelemişlerdir. Gök-türk kitâbeleri Şamanlar hakkında bir şey söylemiyorsa da Çin, Bizans, İslâm ve Hıristiyan kaynakları Şamanların çeşitli dinî vazifeleri ve te'sirleri hakkında dikkate şayân bilgiler verirler. Çağdaş İran'lı tarihçi Cüveynî: «Uygurlar'da sihir ilmini bilenlere *Kam* derler. Bunlar şeytanlara hükmettiklerini iddia ederler... Bugün şehzâdeler onların söz ve dûalarına çok itimad ederler ve fikirlerini almadan bir işe teşebbüs etmezler. Hastaları da Kam'lar tedâvi eder» der. Suryanî tarihçisi Bar-Hebraeus Moğolların Uygurlarla temastan sonra çok mâhir kamlara sâhip olduklarını, bunların cin ve şeytanlarla münasebette bulunduklarını belirtir[121]. Müslüman ve Hıristiyan anlayışından farklı olarak kamların Tanrı ile münasebetlerine dair inanışlar mevcuttu. Cüveynî Çingiz adının menşeini izah ederken «Muteber Moğollar'dan işittim, ki şiddetli bir kışta, çıplak olarak, dağlara giden bir kimse vardı. O, «Tanrı ile konuştum, buyurduki yeryüzünü Timuçin'e ve oğullarına verdim; adını da Çingiz Han koydum» demiş. Bu adama *Tab Tangri* adını verirlerdi». Bununla kamların Tanrı ile münasebette bulunduğu inancı yaşıyordu. Reşideddin de «Tab Tangrı lâkabını taşıyan Gökçe'nin göğe çıktı-

---

[121] *Cihân - guşâ*, I, s. 43 - 44; *Chronography*, s. 355; Mervezi, s. 19; Reşideddin, I, s. 127.

ğından Tanrı ile görüştüğünden ve daima Çingiz Han'ın yanına gelip onun dünya hükûmdarı olacağından» bahsederdi kaydı ile bu hususu te'yid eder[122]. Kırgızların yılın muayyen bir gününde toplandıkları, musiki-şinasları ve şarkı âletleri hazırlandıktan sonra içmeye ve raksetmeye başlıyan kamların kendinden geçtiği, bu esnada ona istikbâlde vuku'bulacak hâdiseler hakkında sual sordukları, onun da o yıl zarfında bolluk-kıtlık, yağmur-kuraklık, hastalık, emniyet-düşman durumu hakkında haberler verdiği ve bunların doğru çıkacağına inanıldığı rivâyet ediliyor[123].

Tarihçi Cüveynî kamların istikbale ait haberlerini nücûm ile iştigallerine atfeder. Rubruck'a göre onlar astronomiden anlar; husûf ve küsûf hâdiselerini önceden haber verirler. Ay ve gün tutulunca halk evinde ayakta bekler ve bir kimse dışarı çıkmaz. Tutulma hâdisesi sona erince de halk içki ve müziğe başlar, ve eğlenir. Şamanlar onlara istikbâlin iyi ve kötü hâdiselerini bildirirler. Kamların tavsiyeleri olmadan orduyu toplamaz ve savaşa girişmezlerdi. Nitekim kâhinler müsaade etmediği için Moğollar uzun zaman bekledikten sonra Macaristan'a dönmüşlerdir[124]. Türk-Moğol şamanîliği arasında bazı farklar gözüküyorsa da bunları ayırmak kolay değildir. Söylendiği gibi kamların ay ve gün tutulmaları hakkındaki bilgileri muhtemel olarak Uygur medeniyeti ile temastan sonra, astronomlara ait bulunmak icabeder. Moğollar İslâm memleketlerini istilâ edince de riyaziye ve hey'et âlimlerini kıtaldan istisna etmişler ve onları yanlarına alarak istikbali keşfe çalışmışlardır. Mengü Han'ın sarayı karşısında baş şamanın ikametgâhı bulunurdu. Han onların sözlerinin yapılması lüzûmunu belirtirdi. Kumanlar da kamlara çok itibar eder; kehânetlerine, tebşirlerine ve sihirlerine itimat eder ve verdikleri haberlerin Tanrı'adn geldiğine inanırlardı. Şamanlar geceleyin dûa ve sihrî faaliyetlerini yapar; ellerindeki davulları şiddetle yere vurur; nihayet hiddetlenir ve bizzat kendisini bağlar. Bundan sonra karanlıkta rûh gelir ve haberler verir. Rivâyete göre bir Macar böyle bir merasim esnasında aralarında gizlenmiş; çadırın üstünde bulunan rûh içeride Hıristiyan olduğu için gelemiyeceğini haykırmış; bunu işiten Macar da sür'atle oradan kaçmıştır. Şamanlar hasta olunca da çağrılır; o da büyüye başlar ve hastalığın tabiî veya cin eseri olduğunu söyler ve tedâviye girişirdi. Kamlar çocukların doğuşunda da onların kaderlerini haber verirlerdi[125]. Ni-

[122] Cihân - güşâ, I, 28; Reşîdeddin, *Câmi ut - tevârih*, I, s. 307; Osman Turan, *Çingiz adı hakkında*, Belleten, XIX (1941), s. 268.

[123] Gerdizî, s. 37; Mervezî, s. 19.

[124] Rubruck, s. 240.

[125] Rubruck, s. 239 - 244.

tekim Dede Korkut da çocuk doğunca dâvet edilir; o da dûa eder; ismini koyar ve «Adını ben verdim, ömrünü Tanrı vere» dileğiyle vazifesini bitirirdi.

Kamların hastalık ve ölüm zamanlarında vazifeleri çok ehemmiyet kazanırdı. Bir kimse hasta olunca ona evinin yakınında bir çadır kurulur; hastalık fena rûhların eseri olduğu için hizmetine köle ve câriyeler bakar; çadır üzerine işaret konularak başkalarının yaklaşmamaları belirtilirdi. Sadece kam hastanın yanına gider; kendisine göre dûa ve vasıtalarla tedâviye başlar; akrabası iyileşinceye kadar kendi hastasını görmez ve ölünce de orada merasimle defnedilirdi. Türklerin ölüm ve defin merasimleri de ruhun ebediyetine ve âhirete inanışın bir icabı olup bu hususta çok zengin tarihî malzeme vardır. Gök-türklerde ölünün cesedi çadırın içinde yatırılır; akrabaları kendisine at ve koyun kurban ederlerdi. Hepsi ata biner; çadırı yedi defa dolaşır ve feryada başlarlardı. Çadırın kapısına geldikleri zaman bıçakla yanaklarını yaralar; kan gözyaşlarına karışırdı. Cesedin defni, mevsime göre, yaprakların yeşermesi veya dökülmesi zamanına kadar, yâni ilk ve son bahara değin, bekletilirdi. Defin esnasmda da ayni mâtem merasimi yapılırdı. Ceset ölünün silâhları ve kurban edilen atının külleri ile birlikte gömülür ve bu ata binerek cennete gideceğine inanırlardı. Esasen han ve beylerin atları da semavî bir menşeden gelirdi. Bu yüksek şahsiyetlerin mâtem merasimlerine yabancı devlet elçileri de katılır ve onlar da Türkler gibi yüzlerini yaralamağa ve aynı şeyleri yapmağa mecbur edilirdi. 572 de gelen Çin, 576 da gelen Bizans elçileri Mukan ve İstemi hanların mâtemlerine katılmağa zorlandıkları zaman bunu garip karşılamışlar; fakat nihayet sakallarını traş ederek mâteme iştirak etmişlerdir[126]. Türkler bu mâtem merasimine «Yuğ» adını verirdi, ki türkçe «*yığla-*» (ağlamak) da buradan gelir. Bizans kaynakları bu mâteme «*dohuya*» denildiğini söylerler. Bu da türkçede *D*'nin *Y*'ye tebadül ettiğini gösteren fonetik bir hâdise olup *Dayık* nehir adının *Yayık* olması ile de kendini göstermiştir.

Eskiden ölenlerin cesedleri yakıldığı halde bilâhare gömüldüklerine dair de bazı işaretler vardır. Ölen hükûmdar ve kahramanların mezarları üzerine öldürdükleri düşmanların taştan *balbal* denilen heykelleri konur ve bunların âhirette kendilerine hizmet edeceğine inanılırdı. İslâmiyet nasıl zaruret halinde cihadın farz ve sevep olduğunu emrediyorsa eski Türk dini de böylece savaşı dinî bir müdafaa vazifesi sayıyordu. Bu sebepledir, ki ömrünü muharebe ve fetihlere ayıran Oğuz Han «Çok savaş-

[126] St. Julien, s. 29; E. Chavannes, s. 348.

tım; Tanrıya borcumu ödedim» diyordu. Gök-türk han ve beylerinin mezarları üzerine tuğladan bir *bark* yapılır; içerisinde duvarlarına ölünün resmi ve yaptığı savaşların tasvirleri de çizilirdi. Avrupa'lı seyyahlar Tuna boylarından Altaylara kadar Kıpçak ve Kangh'ların Kurgan denilen tepe gibi mezarlarını ve üzerlerinde ölülerin heykellerini görmüşlerdi. Sonraları *taş-nine* denilen bu Kıpçak mezarlarına ait heykel *(Sin-taş)*ların başları kırılmış bulunuyordu. W. Barthold bu heykellerin kırılışını İslâm taassubuna değil, Moğollara atfediyor. Zira ona göre Moğollar eski insan resimlerini hayattaki kimselere zarar vereceği itikadında idiler, ki bu münasebetle de Türk ve Moğol inanışlarında bir fark daha kaydedilmiş oluyor. Çin kaynakları hâkan ve kahramanların mezarları üzerine bir âbide dikildiğini ve bunlara ölünün hayatı ve zaferlerinin de kısa hikâyeleri yazıldığını kaydederler. İşte Orhun ve Yeni-sey kitâbe ve âbideleri de bu tarihî kayıtları te'yid etmiştir. Hazar hanları ve idareci sınıf Musevî dinini kabûl ettikleri halde Şamanî inanışları ve defin merasimleri yine devam ediyordu. Filhakika «Hazar hâkanı ölünce kendisine kesme taştan ve tezyinatlı, üstünde ışık yanan bir mezar yapılmıştı. Âbide yirmi dört odadan terekküp ediyor ve bu muhteşem binanın her odasında bir mezar bulunuyordu. Bu sâyede kabrin bu odalardan hangisinde olduğu bilinmemekte ve bu suretle ceset insan, hayvan ve şeytan tecavüzlerinden korunmakta idi. Hâkan, bütün odaları altın işlemeli kumaşlarla döşeli olan ve cennet adını alan bu mezarda defnolunmuştur. Onu defnedenler yanaklarını yaralamışlardı.»[127]. Türklerin mâtem esnasında yaptıkları merâsim ve âdetlerden bazıları İslâm devrinde de devam etmiş ve Selçuklular zamanında türlü şekilleri ile yaşamıştır. Hastaların ayrı bir çadırda tutulması ve kimse ile temas ettirilmemesi bulaşıcı hastalıklara karşı sıhhat kaidelerine uygun bir tecrübenin dinî bir inanış haline geldiğini göstermektedir.

Gök-Türkler ve halefleri yabancıların, beraberlerinde zararlı ruhları

---

[127] St. Julien, s. 9, 10,18, 28, 105, 127, 135, 142, 148. Chavannes, s. 38; İbn Fadlân, s. 14-15; İbn Havkal, s. 395; Rubruck, s. 80 - 82, 85, 95; Marco Polo, s. 85; Kinagos, TM, II, s. 173; Dogulgnes, I, s. 201; Menandros (Cousin, *Hist de Constantinople;* III, s. 97); W. Barthold *Türklerde ve Moğollarda defin merasimleri*, Belkten, I.XIII, s. 515-519; A. İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 2-6; W. Thomsen, T.U. III. Eftalitlerin örfleri gibi ölüm âdetleri de Gök-Türklere benziyordu (Chavannes, s. 159). Moğollar'da at ve eşyadan başka ölen hanların köle ve cariyeleri de kurban edilerek birlikte gömülürdü. Barthold'un dediği üzere bu barbarca âdete Türklerde rastlanmadığı gibi Moğollar yine Türklerden farklı olarak ölülerin resim ve heykellerini de zarar vereceği inancı ile yapmıyorlardı (*Dersler*, s. 15).

getirdiklerine veya sihir yaptıklarına inandıkları için hudutlarda ve hâkanların huzuruna girişlerinde kamlar tarafından iki ateş arasından geçirilmek suretiyle bir merasime tabi tutuluyor ve temizleniyorlardı. VI. asırda Bizans elçisi Zemarkos Gök-türk hududunda böyle bir muameleye marûz kaldığını anlatmış; Plano Carpini de Altın-ordu hükûmdarı Batu Han'ın huzuruna kabülden önce iki ateş arasından geçirilmişti. Kendisine: «Han'a karşı fena bir şey düşünmeniz veya zehir taşımanız ihtimali dolayısiyle bütün fenalıkları uzaklaştırmak için bunu yapacağız. Bu sebeple korkulacak bir şey yoktur» denilmiş; o da şüpheli bir kimse olmaktan kurtulmak için mukaddes iki ateş arasından geçmiştir. Ateş fenalıkları temizlediği için ölülerin eşyaları da onunla temizlenmeden önce kullanılmazdı[128]. Bu da tecrübelerle mikroba karşı müdâfaanın nasıl bir dinî inanış haline geldiğini gösterir. Şamanların dûa ve ilâhileri tesbit edilememiştir. Zîra bu dûalar onların istiğrak halinde bulunduğu zaman irticalî olarak okunur ve bu esnada kendilerinden geçmiş bulundukları için de hatırlanamazlar. Yalnız Tanrı ile insanlar arasındaki münasebetlere dair haberler bize kadar intikal ettiğinden bunların böyle bir ruh haleti dışında olduğu anlaşılıyor.

Türkler arasında yağmur ve kar yağdırmaya dair inanış ve faaliyetler hakkında hikâyeler çok eski olup İslâm devrinde de devam etmiştir. Dinî ve sihrî mahiyeti dolayısıyle bu mes'ele üzerinde burada kısaca bilgi vermeği yerinde buluyoruz. İslâm müelliflerine göre Nuh Peygamber Türkistan'ı oğlu Yâfes'e verdiği zaman o bu kurak ülkede ne yapacağını sorar. Babası da oğluna yağmur yağdırma kudretini bahşeder ve üzerinde dûa (*İsm-i âzam*) yazılı olan bir taş (tılsım) verir; ihtiyaç halinde bu yazılı taş ile Allah'a dûa edilerek yağmur yağdırılırdı. Buna «*Yada* taşı» adı verilirdi. Rivayete göre bu taş Oğuzlar eline geçtiği için onlarla Karluk, Hazar ve diğer Türkler arasında, buna sahip olmak maksadı ile, savaşlar eksik olmazdı[129]. Türklerin ecdâdına Allah'ın yağmur yağdırma kabiliyeti verdiği rivâyeti Çin, İslam ve Hıristiyan kaynaklarında sık-sık zikredilmiştir[130]. Çin kaynakları, Gök-türk devleti kurulmadan önce, *Apangu*'nun kardeşi tabiat-üstü kuvvetlere hükmediyor ve istediği

---

128 Rubruck, s. 9, 240 - 241.

129 Gerdizi, s. 80; *Mucmel ut-tevârih*, s. 102; Quatremère *(Heft İklim)*, *Histoire des Mongols*, s. 428. Bu da Oğuzların Türklerin asîl ve üstün kolunu teşkil ettiğine dair bir delildir.

130 Taberi, *Tarih*, I, s. 348; Mukaddesi, *Kitab ul-Bed ve't - Tarih*, trc. Cl. Huart, IV, s. 20; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 14).

zaman rüzgâr estirip yağmur ve kar yağdırabiliyordu bilgisini verirler[131] Bu da onlara ataları Kunlardan geliyordu. Zira, Kunlar düşmanlarına karşı, yağmur, dolu ve kar yağdırarak veya fırtına ve rüzgâr çıkararak onları mağlûp ediyor ve bunu yapan kâhinlere sahip bulunuyorlardı. V. asırda kuvvetlenen Cücen (Avar) lerin bir istilâsına karşı kendilerini bu sâyede korudukları da kaydedilmiştir[132]. Böylece Yada taşı'nın hem kuraklığa, hem de düşmana karşı kullanıldığı rivâyet edilmektedir.

Abbâsi Halifesi Memun bile bu esrarengiz hâdiseyi duymuş ve onun hakkında tetkilerde bulunmak üzere Horasan valisi Esed bin Nûh'u me'mur etmiş; o da gereken bilgileri toplamış; fakat mahiyetini öğrenememişti. Eski Arap seyyahı Temîn bin Bahr Dokuz-oğuzlara (Uygurlara) gitmiş; «Onların beldelerinde garip bir taş olup bununla istedikleri zaman yağmur, dolu ve kar yağdırıyorlardı. Bu mes'ele onlar arasında çok yaygın ve meşhur olup kimse bunu inkâr etmez» der[133]. Coğrafyacı İbn ül-Fakîh'in rivâyetine göre Ab'ul-Abbas İsa Oğuzlar, Dokuz-oğuzlar ve Karluklar arasında yağmur yağdırıldığı haberlerini duyar; fakat bunlara pek inanmaz. Bilâhare Horasan valisi Davud Badgîsi ile görüşünce artık şüphesi kalmaz. Zira o Oğuz yabgusuna isyân eden oğlu Balkık'tan bu hususta tam bir bilgi almış; bunun bir hile ve sihirle değil Allah'ın kudreti ile olduğunu öğrenmiştir. Kâhinler (kamlar) vasıtası ile yağmur ve kar yağdırıldığına dair bir haber de Samanî hükûmdarı İsmail bin Ahmed (892-907) in Şamanî Türklere karşı giriştiği bir sefer münasebeti ile verilmiştir. İslâm kaynaklarına göre Samanî Emîri köle Türklerden ve yerlilerden mürekkep yirmi bin kişilik ordusu ile hareket edince askerleri arasındaki bu Türkler karşı tarafta akrabaları olduğunu ve onlardan aldıkları habere göre yarın kâhinleri (kamları) vasıtası ile yağmur ve kar yağdıracaklarını söylediler. Hükümdar askerlerine insanların böyle bir şeye kaadir olamayacağını ve buna inanmakla hâlâ kalblerinde küfür izleri kaldığını söyledi. Fakat Türk askerleri yarın güneş doğduktan sonra bunun gerçekleşeceği ve Emîr İsmail'in de bizzat bu hâdiseyi görebileceği üzerinde ısrar ettiler. Nitekim ertesi gün, aynı saatte, ordunun dayandığı dağ üzerinde büyük bir bulut peydah olmuş; her tarafı karanlığa boğmuş ve korkunç gürültüler duyulmuştu. Bu tehlikeli durumda Emîr İsmail atından inip Allah'a yal-

---

131 St. Julien, s. 3-4.

132 De Guignes, II. s. 150.

133 Nşr. V. Minorsky, BSOAS, XII (1948), s. 282; Yakut, II. s. 24.

varmış ve nihayet bulutlar Şamanîlere aid tepe üzerinde dolu halinde dökülmüş ve bu sâyede onların bozguna uğramaları ve kaçmaları sağlanmıştı[134].

Türk halkları hakkında en selâhiyetli bir kimse olan Kâşgarlı Mahmud: «Hususi bir taş olan *Yat* (Yada) ile kâhinlik yapılır; rüzgâr ve yağmur celbedilir. Bu, Türkler arasında çok yaygın olup buna Yağma boyu içerisinde bizzat şâhid oldum. Orada bir yangını söndürmek maksadı ile yapılmış; yaz esnasında, Allah'ın izni ile, kar düşmüş ve bu suretle yangın söndürülmüştü» der[135]. Bu usulün tatbikatı ve çeşitli maksatlarla kullanılışı hakkında kaynaklarda zengin kayıtlar vardır. Muhammed bin Hüseyin al-Tusî eserinde «Türkler arasında türlü renk ve cinsleri olan bir *yat* taşı vardır, ki onun mâdeni Hıtay ve Tavgaç dağlarından çıkar. Bu taş vasıtası ile yağmur, dolu ve kar celbedilir. Türkler ve Uygurlar bu sanata vâkıf olup bunu icrâ edene «*Yatçı*» derler. Bu işte mâhir olanlar köyün bir tarafına yağmur ve kar getirdikleri zaman diğer tarafında da güneş çalar. Türkler bunu muharebelerde yanlarında taşır ve o sayede düşmanlarına zafer kazanırlar. Türkistan'da bir tepeden çıkan bu taşlardan şehirlere götürülür; suya asar ve yağmur yağdırırlar» tarzında bir bilgi verir[136]. Ahmed bin Ebi Hâlid'in «*Kitab-ül Ahcâr*» adlı eserinden aldığını söyliyen Ahmed bin Yusuf el-Tifâşi bu inanç ve muamele hakkında daha fazla tafsilât verir. Harzemşah Alâeddin Muhammed'in ordusunda bir Türk gördüğünü, istediği zaman yağmur yağdırdığını, yağış ve sel zamanında *Sürhab* adlı bir kuşun yağmur ve sel zamanında sulak yerlere yumurta büyüklüğünde taşlar bıraktığını, bunların hükûmdarın hazinesinde toplandığını, yazın yağmur yağdırmak veya düşmana karşı fırtına çıkarmak gerekince kullanıldığını bildirdikten sonra «Yaşlı bir Türk tenha bir çadırda yağmur yağdırmağa başlayınca hazine emini ile birlikte biz de üstü açık olan bu çadırda idik. Önüne içi su dolu bir tas aldı. Sonra üç kalın kamışı tasın sağına, solına dikti; diğerini de ufkî bir vaziyette koydu. İnce ve kızıl yada taşı renginde bir yılanı, kuyruğu ufkî olarak kamışa bağlı ve başı su üzerinde tuttu. Bundan sonra iki yada taşını suya koyup birbirine sürttü. Bu işi yedi defa yaparken yanında bundan anlıyan kimseler de kendisine yardım ediyordu. Bu muameleyi müteakip yadacı başı açık, saçları dağınık, yüzü hiddetli ve köpürmüş olarak başını göğe kaldırdı; iki saat yağmur dûası yaptı. Nihayet gök bulutlanarak müthiş bir

[134] Yakut, *Mucem ul-buldân*, II. s. 25-26; Z. Kazvînî, s. 515-517.
[135] *Dîvân*, III. s. 2.
[136] Velyeddin Ef. No: 2512, s. 57-58.

yağmur yağdı». Hikâye sahibi bu işi yapanların mutlaka muvaffak olduğunu, zira bir çok defalar buna şâhit bulunduğunu, bununla beraber yadacıların ailesine bir ölüm, mal ve hayvanlarına bir zarar geldiğini, fakat Sultan'ın kayıplarını tazmin ettiğini ve bununla beraber yine de fakir yaşadıklarını ilâve eder. Harzemşah yazın (Şamanî) Türk beldelerine sefere çıkardı. Bir defa hudutta yağmur ve kar yağışına tutularak askerlerin helâk olmak tehlikesi ile karşılaşmış; bu durumda *candar*larını çıkararak dağı araştırmış ve yağmur yağdıran iki kişi buldurup getirtmiş. Karı kestirmek ve tehlikeyi atlatmak maksadı ile *yadacı*ları keçeye sararak canlı iken gömdürmüş ve bu sâyede hava düzelmiş[137].

Harzemşah Celâleddin Mengü-birti de seferlerinde yada taşını beraberinde taşıyordu. Şarkî Anadoluda Valaşgirt ovasında çok sıcak ve kuraklıkla karşılaşınca yada taşı ile yağmur yağdırmağa karar vermiş; Sultan'ın yanında bulunan tarihcisi Muhammed Nesevî buna inanmamıştı. Fakat Sultanla birlikte bizzat bu merâsime gittiğini ve neticede ovaya gece-gündüz yağmur yağdığını, Harzemşah'ın bu kudretinden dolayı da gurur duyduğunu yazar. Nitekim Dâye Hatun'un Sultan'a: «Ey dünyanın efendisi! Sen bu san'atta ölçüyü bilmiyorsun; zira bu şiddetli yağmur ile halkı azâba soktun. Halbuki başkaları ihtiyaç nisbetinde yağmur yağdırıyorlardı. Sultan: «Öyle değil; bu yağmur merdin eseridir ve benim himmetim başkalarından farklıdır» dediği rivayet edilmiştir[138]. Harzem ordusunda aslî unsuru teşkil eden Kanglılar arasında bu san'atta çok mâhir kimseler vardı. Bu sebeple, Çin seferinde zorlukla karşılaşan, Oktay kağan bir Kanglıyı *yay* (yada) yapmağa me'mur etti; yaz ortasında yağmur ve kar yağdırınca Çin'liler dehşete düştü. Nayman'lar Hıristiyan olmakla beraber yine de Şamanları çok rol oynuyordu. Muharebelerde *yaycı* (yadacıları) kullanıyorlardı. Nitekim Buyuruk Han da, bir defasında, Cengiz Han'a karşı bir muharebede bu vasıtaya başvurmuştu[139]. Fahreddin Mübârek-şah Türkistan'ın hassaları bulunan taşları arasında çeşitli yada taşları ve onların yağmur yağdırma te'sirleri hakkında daha farklı bilgiler verir[140]. Gimek'lerin ülkesinde bulunan yada taşları ile onlar da yağmur yağdırırmış[141]. Karluklar yurdu

---

[137] Ahmed bin Yusuf al-Tîfâşi, *Ahcâr ul-mülûkiyye*, Veliyüddin Ef. No: 2542, s. 550 - 560; Z. Kazvinî, *Acâib ul-mahlûkat*, trk. trc. Veliyüddin Ef. No: 2462, s. 1396.

[138] M. Nesevi, *Sîretu Sultan Celâluddin Mengü-bisti*, nşr. Houdas, s. 238; Farsça metin, nşr. M. Minovi, Tahran 1344, s. 268.

[139] Cuveyni, *Cihân - gušâ*, I. s. 152.

[140] Mübarokşâh, *Tarih*, s. 41-42.

[141] Z. Kazvini, s. 588.

ile Huttalan arasında bulunan bir boğazdan geçerken yağmur ve kar yağmağa başlarmış[142]. Türklerle karışan Keşmir'de de yada ve yağmur yağdırma san'atının mevcut olduğunu Marco Polo yazar[143]. Böylece Eski ve Orta çağlar boyunca Türklerin yağmur yağdırma an'anesi hakkında Türk, Çin, İran, Arap ve Avrupa müellifleri pek çok mâlûmat vermiştir, ki İbn Haldûn da bunlar arasındadır. Bu taşa yay, yat, yada, cada ve bunu yapana da yaycı, yatçı, yadacı ve cadacı denirdi. Moğol devrinde farsçada kullanılan «*yadamışi*» veya «*cadamışı kerden*» yada ile yağmur yağdırmak mânasına geliyordu[144]. Kâşgarlı Mahmud'un kitabında, Uygur metinlerinde ve farsça lûgatlarda bu tâbirlere rastlanır. Uygurların Orhun havalisinden Beşbalığ şehrine ve şarkî Türkistan'a muhaceretleri de kendi menkıbelerine göre saadetlerini sağlayan *Kut* dağı'nın Çin'lilerin hilesi ile parçalanması neticesinde kuraklık başlamış; canlı ve cansız her varlık «*Göç, göç!*» diye bağırmağa başlamış ve muhaceret de, Kırgızların istilâsı ile değil, Çin oyunu ile ve uğurlu tılsımın kaybolarak kuraklığın hükûm sürmesi ile izah edilmiştir[145]. Böylece Çin'lilerin fenalıklarına dair Türklerin kanaatları tarihî metinlerle olduğu gibi efsanelerle de sâbit olmuş ve milletin şuûru altında da yerleşmiştir.

---

142 M. N. Bekrân, s. 84.

143 Marco Polo, Pekin tabi, I. 87-88.

144 Diğer kayıdlar için bak. Quatremère. *Histoire des Mongols*, s. 428-440. Bu filolojik araştırma istisna edilirse bu hususta ilk dini-etnolojik tetkik F. Köprülü tarafından yapılmıştır (Edebiyat Fakültesi mec. IV (1925); A. İnan *Şamanizm* adlı eserinde bu husus için bir bahis ayırmıştır (Ankara 1954, s. 160-165).

145 Cuveyni, I. s. 40-45.

8. Türkler Arasında Yabancı Dinler

«Buda dini, insanlara yumuşaklık ve meskenet telkin ettiğinden, Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına aykırıdır.» (Tonyukuk)

Türkler eski devirlerde, Şamanî dininde iken, kültür birliğine sahip bulunuyorlardı. Fakat VIII-XI. asırlar arasında yabancı dinlerin yayılması bu manevî birliği parçaladığı gibi siyasî bakımdan da Türk dünyası daha fazla dağınık bir manzara arzediyordu. Şarkta Uygurlar, garpte Hazar ve Bulgarlar hanlık derecesinde olmakla beraber Oğuz ve Karluk gibi büyük Türk kavimleri daha küçük derecedeki yabguların idaresinde bulunuyor; Uzak-şarktan Balkanlara kadar büyük-küçük birçok devletlere ayrılıyorlardı. XI. asırda İslâmiyet Türklerin umumî ve millî dini olmağa başladıktan sonradır, ki tekrar büyük ve kudretli imparatorluklar doğmuştur. Zira İslâmiyet Türklerin mizaçlarına, tekâmüllerine ve medeniyet hamlelerine uygun bulunduğundan onların maddî ve manevî yükselişlerine yardım ediyordu. VIII-XI. asırlarda Türkler Maveraünnehir'de, Şarkî-Türkistan'da, Yedi-su ve Sır-derya boylarında, Hazar ve Karadeniz sahillerinde, İtil havzasında yerleşik hayata geçmiş; ticaret, sanayi ve kültürü yüksek pek çok şehirlere sahip olmuşlardı. Bununla beraber Uzak-şarktan Balkanlara kadar uzayan Bozkırlarda yine de göçebe hayatı sürüyor ve Şamanî dinine bağlı bulunuyorlardı. Fakat Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar ve Karluklar dinî ve kültürel bakımdan ileri seviyede iken, şimalde yaşıyan Gimek, Kırgız ve Başkırtlar dinleri ile birlikte daha farklı ve geri bir durumda idi[146]. Bu geniş bozkırların, Asya ve Avrupa'da dünya ile hududunu teşkil eden bölgelerde yabancı kültür, din ve yazılar da Türkler arasında yayılmış; fakat bu yayılışlar göçebelerden ziyade yerleşik halklar arasında vuku'bulmuştu.

Zerduşt, Buda, Mani ve Hıristiyan dinlerin Türkler arasına girmesi

[146] İbn Fadlân, s. 18 - 19; Gerdîzi, s. 83, 87, 102; Bîrûnî, *Âsâr ül - bakıyye*, s. 264; Mervezi, s. 19.

daha evelki asırlara çıkmakla beraber asıl yayılışı bu asırlarda kendini göstermiş; Musevîlik de bu devirde Hazar hâkanları tarafından kabûl edilmişti. İslâmiyet de, yine bu devirde, daha yüksek esasları ve medeniyeti ile Türk kavimlerini fethetmeğe başlayıp manevî ve siyasî birliğe zemin hazırlarken Türk dünyası böyle bir dinî parçalama içerisinde bulunuyordu. Buda dini Türkistan'da, hususiyle Buhara ve Belh şehir ve bölgelerinde kuvvetle yerleşmişti. Buhara'da çok miktarda Budist *Vihara* (manastır) ları kurulduğu içindir, ki bizzat bu şehir de adını bu manastırlardan almıştır. İslâm medreselerinin kurulmasında ve Selçuklular zamanında bu müesseselerin bütün İslâm dünyasına yayılmasında bu Viharaların te'siri olmuştur. Gök-türkler zamanında Buhara ve Belh Budizmin merkezi olmuş; 630 da buraları ziyaret eden Budist hacısı Hiuen Tsang pek çok Buda tapınağına, Viharalara ve râhiplere rastlanmıştır. İslâm istilâsında Kuteybe Buhara yakınında büyük bir ticaret merkezi olan Beyket şehrini işgal ve tahrip edince mâbedlerinde pek çok gümüş putlar ve mücevherat elde etmişti. Haccâc zamanında fethedilen Belh, Kandahar ve Bamyan mâbed ve manastırlarında çok miktarda altından Buda heykelleri ve mücevherat bulmuşlardı. X. asır İslâm coğrafyacılarının Belh, Buhara ve Semerkand'da *Nev-bahar* adı ile mevcudiyetini haber verdikleri sur kapıları *(derb)* da bu eski devrin dini hatıralarını ve oralarda yeni (nev) viharalar bulunduğunu gösterir[147]. Türkler de Budist putlarına «*Burkan*» ve tapınaklarına da «*Burkan evi*» adını veriyorlardı, ki bu da Viharadan geliyordu[148].

Gök-türklerin idaresinde yaşıyan bu beldelerin Türk Aryanî halkları arasında Buda dini bu merkezlerde yayılmış bulunuyordu. Budist râhipleri de dinlerini Türk kağanlarına ve halkına kabûl ettirmek için çok uğraşmışlardı. Nitekim Mukan Han'ın halefi Tapu *(To-po)* Han'ın (572-581), bir râhibin te'siri ile, Buda dinine girdiği, bir Buda mâbedi ve heykeli yaptığı, ve bu sâyede hükûmdarlığının yükseleceğine inandığı rivâyet ediliyorsa da bu hâdisenin dinin yayılışı hakkında hiçbir te'sirine rastlanmamıştır.[149] Görbî Gök-türklerin hâkanı Tung Yabgu, 626 da, kendisini ziyârete gelen bir râhibi saygı ile karşılamış ve ona ihsânlarda bulunmuştur. Aynı Han 630 da Tokmak ve Balasagun şehirleri yakınında bulunan yazlık ordugâhında Budist hacısını yaldızlı muhteşem ota-

[147] İbn un-Nedîm, *Fihrist*, s. 285-286; İbn Havkal, s. 483-492; İstahri, s. 316; Nerşahi, s. 16, 17, 43; Hiuen tsang, s. 46-48.

[148] Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân*, I, s. 343, 346; III, s. 84 (B. A.).

[149] St. Julien, s. 30.

ğında kabûl etmişti. Hacmın hatıratına göre, Han'ın yanında ipekli elbiseleri ve örgülü saçları ile muhafızlık yapan ikiyüz subayın manzarası göz kamaştırıcı idi. Ordusu da gözün görebileceği kadar uzaklara yayılıyordu. Bu süvari ordusu da ince yünlü elbiseler giyinmiş; ellerinde yay, uzun mızrak ve bayraklar bulunuyordu. Han hacıya içkili ve müzikli büyük bir ziyafet vermişti[150]. Bununla beraber bütün bu gayret ve propagandalara rağmen Türkler kendi Şamanî dinlerine bağlı kalmıştı.

Filhakika, VIII. asırda, Bilge kağan (716-734) Orkun'da Buda ve *Lao-tse* dinlerine birer mâbed yapmak düşüncesini akıllı veziri ve kayınpederi Tonyukuk ile görüşünce bu devlet adamı bu dinlerin insanlara yumuşaklık ve miskinlik verdiğini, bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmiyeceğini ve çok kalabalık olan Çin'liler karşısında mağlûbiyete ve temsile uğrayacaklarını anlatıyor; Han da bu hakîmâne tavsiyeleri doğru buluyordu[151]. Bilge Han, kitâbesinde, yabancı ve bilhassa Çin te'sirleri karşısında çok hassas davranıyor ve onların esaretine sebep olan bu te'sirler dolayısı ile acı şikâyet ve ihtarlarla milletinin millî kültür ve an'anelerini muhafazaya çalışıyordu. Bu sebeple onun veziri ile yaptığı bu müzâkerenin yabancı mâbetlerin kendilerinden ziyade bu dinlerin sâlikleri için düşünüldüğünü de telkin eder. Nitekim yabancı dinlere saygı gösteren ve tebealarının hürriyet ve ihtiyaçlarını düşünen bütün Türkler gibi Gök-türkler de, VIII. asırda, Keşmir'de Hatun ve Yel-tekin, Gandara'da da Hatun ve oğlu Tekin-şad tarafından yapılan Buda tapınakları da yerliler için yapılmış olmak icabeder. Bu eserler, aynı zamanda, Gök-türk hâkimiyetinin bu uzak beldelere kadar uzadığını ve onların medenî faaliyetlerini gösterir[152]. Böylece Budizmin Türkler ve bilhassa göçebeler arasında pek yayılamadığı ve onların rûh ve mizâçları buna sebep olduğu anlaşılıyor. Fakat Şarkî-Türkistan'ın Türkleşmesinden önce orada yerleşen Buda dini bu ülkeye göçen Uygurlar arasında bir derece yayılmış ve onlardan bize birtakım Uygurca dinî eserler kalmıştır. Gerçekten Şarkî-Türkistan'da da diğer din mensupları Budistlerden daha fazla idi. Bu suretle Budizm orada da uzun bir ömre sâhip olamadan Tibet'e, Hindiçini'ye, Japonya'ya ve diğer Uzak-şark memleketlerine göçtü.

Mani dinin Uygurlar arasında yayılması daha mühim tarihî ve kül-

---

150 E. Chavannes, s. 192, 194; Hiuen Tsang, trc. St Julien, JA (1847), s. 63.
151 St. Julien, s. 190 - 191.
152 E. Chavannes, s. 198.

türel neticeler doğurmuştur. Sasanilerin son devrinde İran'da vuku'bulan dinî ve içtimaî mücâdeleler dolayısı ile bu ülkeden Mâverâünnehre ve yüksek Asya'ya doğru Zerdüşt, Mani ve Hıristiyan dini mensupları göçüyor; Türkler arasında musâmaha ve himâye buluyorlardı. Sasaniler idaresinde zuhûr eden Mani (doğ. M.S. 215), Zerdüşt ve Hıristiyan dinlerinin karışmasından daha sonra Buda akîdelerini de içerisine almasından meydana gelen yeni bir din vücuda getirdi. Sasani devletinin yıkılması üzerine İslâmiyet karşısında tutunamıyan Manihaistler Türkistan'a ve Türk hâkanının himayesine sığındılar; dinlerini bu ülkede yaydılar. Büyük kervan yolu ile oradan Uzak-şarka kadar ilerlediler. Onlar kendileri ile birlikte Yakın-şarktan kültürlerini, âramice-süryânîceden türeyen ve Soğd alfabesi adını alan yazılarını da getirdiler. İslâmiyet Türkistan'da ilerledikçe burada sığınak bulan Mani ve İsa dini mensupları bu yüksek ve yeni din karşısında dayanamıyarak azalıyorlardı[154]. Bununla berabeı İslâm ve Türkistan medeniyetinin çok yüksek bir devri olan X. asırda bile Semerkand, Şâş (Taşkent) ve Tunket gibi büyük şehirlerde Manihaistlere ve Hıristiyanlara rastlanıyordu[155]. Böylece bir yandan Gök-türk devletinin yıkılması öte yandan İslâmiyetin ilerlemesi bunların ya İslâmiyeti kabûllerine veya Uzak-şarka göçmelerine sebep oldu.

Mani dininin Çin'de ilk yayılışı Gök-türklere tâbi' Toharistan yabgusunun, 720 de, Çin'e gönderdiği Tamuça adlı mühim bir astronomi âlimi ve râhibi ile başlar[155]. Gök-türk imparatorluğu yerinde, 745 yılında, Uygur devletini kuran Bayan Çur kağan'dan sonra onun halefi olup «*Tanrı'da kut bulmış Bilge kağan*» ünvanını alan oğlu Bugu Han (759-780), 762 de, Çin'e yaptığı bir sefer esnasında, orada tanıştığı Mani râhiplerini dönüşünde payıtahtı Karabalgasun şehrine getirdi. Bu suretle onun resmen Manihaizmi kabûlü İslâmiyet ve Hıristiyanlık karşısında çökmekte olan bu dine hayatiyet verdi. Uygurlardan kalan Mani eserleri (ve meselâ *Huastuanift)* sâyesindedir, ki bu din hakkındaki bilgiler hep ona düşman İslâm ve Hıristiyan müelliflerin tek taraflı görüşlerinden kurtulmuştur. Soğd'lu ticaret kervanlarının Çin'e götürdüğü bu din şimdi, Uygurlar vasıtası ile, tekrar Yüksek-Asya'ya dönüyordu. İslâm mü-

---

[153] İbn un-Nedim, s. 26, 472, 484; Mes'udi (Takı-zâde, *Mani ve din-i o)* Tahran 1325, s. 129; Barthold, *Orta-asya'da Hristiyanlık,* TM. I; Cl. Huart, *La Perse antique,* s. 219-226.

[154] Bîrûni, *Âsâr,* s. 209; Makdisi, s. 323; İbn Havkal, s. 498, 507; *Hudud al-Âlem,* s. 113.

[155] E. Chavannes, s. 292, 302.

elifleri Çin kaynaklarına uygun olarak bu dinin Uygurlar arasında yayılışını anlatmışlardır.

Mani dinine ait meşhur Karabalgasun kitâbesi: «E v v e l c e e t y e n e n b i r m e m l e k e t t e ş i m d i p i r i n ç y e n e c e k; e v v e l c e i n s a n ö l d ü r e n b i r m i l l e t a r t ı k h a y ı r v e s u l h i ç i n d e y a ş a y a c a k t ı r» ifadesiyle derin bir değişikliği meydana koyuyordu[156]. Bu hâdiseye temas eden Moğol devri İslâm tarihçisi Cüveynî Uygur hükümdarlarının semavî menşeine, Bugu Han'ın Afrâsyâb soyundan olduğuna ve tahta çıkışına dair destanî rivâyetleri naklederken payıtahtları Ordu-balığ yâni Karabalgasun şehrinin inşasını, bu şehrin harabeleri içerisinde bulunan arkeolojik buluntuları ve kitâbeleri anlatır. Nihayet Çin kaynaklarına uygun olarak, *Kut* dağı efsânesine göre felâketlerin başladığını, bütün varlıkların «*Göç, göç!*» feryâdları üzerine Uygurların garba doğru göçüp Beşbalığ ve Bulasagun şehirlerini kurduklarını, onların sihir ve nücûm bilen kamları olduğunu söyledikten sonra Bugu Han'ın Çinden getirttiği *Toyin* (Mani râhibi) lerle kamlar arasında yapılan dinî münakaşalar sonunda bunların ikincileri mağlûp ettiklerini bildirir. Ona göre manilerin *Nom* adlı kitapları insanlara ve hayvanlara eziyet ve zulüm yapmayı yasaklıyor; fenalığa karşı iyiliği tavsiye ve rûhların tenasühüne inanmayı emrediyordu[157].

Böylece Gök-türklerin milli rûh ve anlayışlarına aykırı bularak reddettikleri Buda dini yerine Uygurlar ona yakın olan Manihaizmi kabûl etmekle kendi kültür ve hayatlarını da bir derece değiştiriyorlardı. Gerçekten Orhun alfabesi yerine Soğdçadan meydana çıkan bir yazıyı alıyor (Uygur yazısı) ve savaş kabiliyetlerini de azaltıyorlardı. Bu sebeplerdir, ki IX. asır Arap mütefekkiri Câhiz, bu din değişikliği ile birlikte, Uygurların savaşçılığı da kaybettiklerini söyler. Ona göre bu cesur milletin evvelce galip geldiği Karluklara artık mağlûp olması sebebi Mani dinini kabûlleridir. Bununla beraber bu ifadede biraz mübalâğa olsa gerek. Zira Uygur hanları kendi dindaşlarını korumak için hem Çin imparn-

---

[156] E. Chavannes et P. Pelliot, *Un Traité Manichéen retrouvé en Chine*, J A (1913), s. 195 - 196, 268; P. Pelliot, *A. Propos des Comans*, J A (1920), I, 153; W. Barthold, *Dersler*, s. 43.

[157] Cüveynî, *Cihân - güşâ*, s. 39 - 45; Reşideddin, *Câmi ut - tevârih*, I, s. 105 - 107; Birûnî, *Âsâr*, s. 206 - 209; Mani dininin kabûlünde Manihaistlerin tedâvilerinin rol oynadığına dair rivâyetler vardır (Gerdizî, s. 90 - 91). Uygurca'da *nom* (kanun), Arapça'da *nâmûs*, *Farsça* (ve ordan Türkçe) *namaz* kelimeleri Yunanca *nomos*'tan gelmiştir. Türklerin secde ve namaz yerine kullandıkları *Yükünç* (yükünmek) tabiri İslâm devrine de intikal etmiştir.

torluğunu, hem de Maveraünnehir'de Sâmânî devletini tehdit edebilmişlerdir. Fiilhakika Halife Muktedir zamanında (908-932) Sâmânî hükûmdarı Semerkand'da bulunan Manihaistleri tazyik edince Uygur Hanı ona yazdığı mektubunda «Benim memleketimde bir kaç misli müslüman vardır. Eğer onları öldürürsen ben de müslümanları yok eder ve mescidlerini yıkarım» diyordu. Bunun üzerine Sâmânî emiri Manihaistleri takipten vazgeçmiş ve onları sâdece vergiye bağlamıştı. Mes'udi bu din mensuplarının İslâm memleketlerinde çok az kaldığını, Bağdad'da üçyüz kişiden beşe düştüklerini, Soğd'da ve Tunket şehrinde bir miktar bulunduklarını ilâve eder. Bu hâdise de Uygur devletinin Moğolistan'da Kırgızlar tarafından, 840'ta, yıkılışlarından ve Şarki Türkistan'a göçtükten sonra vuku bulmuştur, ki Uygurların küçüldüğü zamana rastlar. Buna rağmen Uygurlar yine de askeri kabiliyetlerini muhafaza ediyor ve Müslüman Karahanlara karşı da savaşlar yapıyorlardı. Kâşgarlı Mahmud Uygurları iyi ok kullanan bir kavim olarak göstermekle de bu hususu te'yid eder[158]. Bu münasebetle dinlerin kavimler üzerinde olduğu kadar, kavimlerin de dinler üzerinde te'sirleri bulunduğuna dair tarihi ve sosyolojik bir hakikatı hatırlamak yerinde olur. Nitekim Hazret-i İsa'nın talimâtına rağmen Avrupa'lıların savaşçı kabiliyetleri hiç değişmemiş ve yine papalar cismanî hâkimiyet mücâdelesine girişmekle de onun emirlerine muhalefet etmişlerdir. Budizm de Uzak-şark'ta aynı tadillere uğramıştır.

Şarki-Türkistan ve Yedi-su havâlisinde hükûm süren yeni Uygur devleti içerisinde Mani dininden başka Buda, Hıristiyan ve İslâm dinleri de bir arada yaşıyor ve Şamanlik de henüz devam ediyordu. İslâmiyet ve Hıristiyanlık karşısında yok olmak üzere bulunan Mani dininin Uygurlar tarafından kabûlü ile onun Şarkta tâlihini yükseltirken Garpta da bu din birdenbire geniş ölçüde yayıldı. Gerçekten Mani dini Bizans Anadolusunda *Pavlâkî'ler* (Arapça cemi' şekli ile *Bayâlıka*, fransızca *Paulicians*), Balkanlarda *Bogomil*'ler, Dalmaçya sâhillerinde *Kathar*'lar ve cenubi Fransa'da *Albigeois*'lar adı ile meydana çıkarak cihân-şümûl bir din olmağa başladı. Hıristiyan ilâhiyatçısı Saint Augustin bile gençliğinde bu dine mensup idi. Kilise bunlara karşı çok şiddetli davrandı ve XI. asırda ilk Haçlı hareketini de onlara karşı yaptı.

---

[158] Ibn un-Nedim, s. 472; Mes'ûdî, I, s. 288, 289-301; Tamim bin Bahr, *Journey to the Ughours*, nşr. Minorsky, BSOAS, XII (1948), s. 282; Barthold, *Dersler*, s. 47-49;

Çağdaş müellifler, yakınlık ve karşılıklı te'sirler dolayısı ile, bazan Buda ve Mani dinlerini birbirlerine karıştırıyorlardı. XIII. asır seyyahı W. Rubruck Uyguristan'da Buda, Mani, Hıristiyan, İslâm ve Şamanî Türklerin bir arada ve âhenk içinde yaşadıklarını müşahade etmişti. Mengü Han huzurunda çeşitli dinlerin mümessillerinin münakaşalarını dinledikten sonra: «Biz tek bir Tanrıya, onun emri ile yaşadığımıza ve öldüğümüze inanıyoruz» beyânı ile Budist, Manihaist ve Hıristiyanların mâbutlarından daha yüksek sıfatlara sâhip bir Tanrı'ya taptıklarını söylüyor ve «*Tanrı* size verdiği *kitaplara* mukabil bize de *kâhinler* (kamlar) vermiştir. Biz onların anlattıklarını yapar ve huzûr içerisinde yaşarız» derken Bilge Han gibi düşünmüştür. Avrupalı seyyahlara göre Uygurlar mâbedlerinde bulunan idollara tapmadıklarını, sâdece ölülerini temsil ettiklerini, Tanrı'nın tek ve gayrî maddî olduğunu söylediklerini yazar, ki burada daha ziyade Şamanîlik bahis mevzuu gözükmektedir[159]. İslâm ve Hıristiyan yazarlar Uygurlara ait Hoten, Yarkent, Kâşgar ve Kayalık şehirlerinde Budist, Müslüman ve Hıristiyanlar bulunduğunu, merkez Kara-hoca şehrinde ise Müslüman, Hıristiyan ve putperest (Şamanî)lerin bir arada yaşadığını belirtirler. Uyguristan'da din hürriyeti çok geniş olduğu halde Moğol devrinde Beşbalığ şehrinde Müslümanlara bir suîkasd hazırlanmış; fakat mes'ele Mengü Han'a intikal edince müteşebbisler *Yargu* (mahkeme) da cezalandırılmış ve bu sebeple de Uygur han'ı değiştirilerek yerine kardeşi Ögünç *İdi-kut* (kutsiyet sâhibi, han) makamına getirilmiştir[160].

Şarkta Uygur hanı nasıl Mani dinini devlet dini yapmış ve diğerlerine hürriyet tanımış idiyse Garpta da Hazar hanı aynı asırda, öylece Musevî dinini resmen kabûl etmiş; fakat küçük bir yüksek tabaka dışında halk Müslüman ve Hıristiyan dinlerine girmiş ve Şamanîlik de bu dinler arasında uzun müddet yaşamıştır. VI. asırda Gök-türklerin yabguları olarak batı bölgelerini idare eden Hazarlar metbû'larının zayıflaması üzerine kuvvetli bir kağanlık (imparatorluk) hâlinde yükselmişlerdi. Evvelce Gök-türkler gibi Sasanilere karşı Bizans'lıları daha müsait bulan ve onlarla ittifak yapan hâkanların, daha sonra, kuvvetli İslâm-Arap ve Hıristiyan-Bizans imparatorlukları karşısında, her iki dini de kabûl etmiyerek musevîliğe girişlerinde siyasî endişelerin rol oynadığı gözüküyor. Nitekim bir rivâyete göre Hazar hanı Bulan, 740 da, bu üç din mensupları ile, huzûrunda yapılan münakaşalar sonunda, Musevîliği tercih

159 Rubruck, s. 118, 228, 231 - 233, 235 - 236.

160 Rubruck, s. 112; Marco Polo, s. 63 - 64; Gerdizi, s. 91; Cüveynî, I, s. 31 - 39.

etmiştir. Mes'udî Musevî dinin kabûlünü Halife Harun Reşid zamanında (786-809) gösterir[161]. Bizans'ta imparator Romanos zamanında (919-944) girişilen dinî tazyik ve Hıristiyanlaştırma gayretleri üzerine Yahudiler Hazar devletine sığınmış ve himaye görmüşlerdir. Bu sâyede Musevî dini bu ülkede kuvvet buldu. IX. asırda Slavlar arasında olduğu gibi Hazarlar arasında da Hıristiyanlık propagandası genişlemiş ve Kyrille adlı meşhur papaz bu memlekete giderek İsa dinini yaymaya başlamıştır. İbn un-Nedim'in Hazar'ların İbranice bir alfabe kullandıklarını ve Fahreddin Mübarek-şâh da Slâvlar gibi soldan sağa doğru yazıları olduğunu söyler, ki iki dinle birlikte bu alfabelerin de Hazarlar arasında kullanıldığını meydana korlar[162]. Bununla beraber, yukarıda belirttiğimiz gibi, Hazarlardan bize kadar intikal etmiş Hazar Türkçesinde, bir vesika yoktur.

Hazarlar komşuları Türk, Rus ve diğer Slav kavimlerini hâkimiyetlerine alarak büyük ve kudretli bir Türk imparatorluğu vücuda getirmişlerdi. Rus'lar üzerinde yaptıkları siyasî ve kültürel te'sirler arasında han *(kaganus)* ünvanı Kief hükûmdarları tarafından kabûl edilmişti. Hazar ülkesi milletler-arası ticâret sâyesinde çok ilerledi; payıtahtları İtil şehrinden başka Balancar, Semender, Saksın (Sarığ-şın) ve Suvar gibi büyük şehirler meydana gelmiş; ziraat, ticaret ve sanayi hayatı canlanmıştı. Komşu İslâm medeniyetinin ileri derecesi ve Türklerin bu dine girmeleri Hazarlar arasında da İslâmiyetin yayılmasına hizmet etti. Hâkim ve idareci kadro dışında İslâm ve Hıristiyan dinleri halkın ekseriyetini kazanmıştı. Bu sebepledir, ki İtil şehrinde yedi mahkemeden ikisi İslâm, ikisi Hıristiyan, ikisi Musevî ve biri de Şamanî ve Rus tüccarlarının dâvalarına bakan hâkimlerin idaresinde bulunuyordu. Filhakika «Dinleri Oğuzların dinlerine benziyen» halkın bulunduğuna dair ifade de Şamanî Hazarlara aittir. Esasen Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden başka Putperest *(abedet-ül evsân)* halkın mevcûdiyeti kaydı ile Şamanîler kastedilmiştir. Kaynaklar en kalabalık halkın Müslüman ve en azının da Yahudi dininde olduğunu belirtirler[163]. Bundan başka diğer dinlere mensup olanların da henüz bazı Şamanî an'ane ve âdetlerini muhafaza ettikleri görülmekte; ölüm ve defin usulleri buna en güzel misali teşkil etmektedir. Hazar hâkanının Rus *(Sakalibe)* hükûmdarının kızı ile evlenmesi ve bu hatunun da İslâm dinine girmesi

[161] Mes'ûdî, I, s. 111-112 (Mısır tabı).

[162] İbn un-Nedîm, s. 29; F. Mübârek-şâh, s. 46; Dunlop, *Jews Khazars*, s. 111; *Selçuklular tarihi*, s. 315.

[163] İbn Havkal, s. 390.

İslâmiyetin hâkimiyeti bakımından kayde şâyan bir mısâldir ve din hürriyetine delâlet eder[164]. Bütün Türk kavim ve devletlerine mukabil Hazar hâkanları halktan çok uzak ve ayrı bir mevkie sâhipti. Bu sebepledir, ki halkın hükûmdar önünde secde ederek yerlere kapanması Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinde görülmemiş, bu münasebetle de «k a d î m p u t p e r e s t» âdetlerinin hâkim bulunduğu dikkati çekmişti[165]. Bu aşırı ta'zim hareketine başka Türklerde rastlanmaması yabancı bir te'sirin mevcûdiyetini düşündürmektedir.

Hazar devleti, tabiiyetinde bulunan Macar, Peçenek ve Oğuzların muhaceretleri ve onlarla savaşları neticesinde, zayıflayınca, kendisine vergi ile bağlı bulunan, Rus'lar da bu fırsattan faydalandılar. Kief prensi Sviatoslav, 965 te, taarruza geçerek Don nehri dirseğinde bulunan Sarkel şehrini işgal etti. Bu devirde Rus Knez (bey)leri henüz İsveç dilinde konuşan Cermenler idi[166]. Bizanslılarla müşterek hareket eden Ruslar Hazarlara ve Bulgarlara karşı bulunuyorlardı. Ruslar Azarbaycan'a kadar akınlar yapınca Hazar Hanı Harezmlilerin yardımına başvurdu. Harezmlilerin İslâmiyeti kabûl şartını ileri sürdükleri bildiriliyorsa da kendileri de aynı şekilde göçebelerin akınlarına mâruz kalıyordu. Rivâyete göre bu münasebetle Hazarlar ve bil'âhare hanları da İslâmiyeti kabûl etmiş ve zaten hâkim bir din hâlinde bulunan İslâmiyet daha da kuvvetlenmişti[167]. Bu sırada Rusların Müslüman olması mümkün gözükürken Bizanslılarla ittifakları onların Hıristiyanlığı kabûllerine sebep oldu. Bu sarsıntılar dolayısıyle İtil (Volga) ve Don nehirleri arasında sıkışan Hazar devleti Rus-Bizans hücumları neticesinde Taman (Tama-Tarkan) yarımadasına çekildi. Nihayet 1016 da hanları da Hıristiyanlığa girdi.

Hazarlar, Kıpçak (Kuman) lar gelinceye, yâni XII. asrın başlarına kadar, Taman ve Kırım'da küçük bir beylik halinde kalarak nihayet tarihe karıştılar. Lâtinler, XIII. asırda, Sudak ve diğer sâhil şehirlerinde ticaret yaparken buralarda Hıristiyan Hazarların bulunduğunu ve bu ülkeye «H a z a r - i l i» *(Gazaria)* adı verildiğini belirtirler,ki Müslüman müellifler bu devirde Karadeniz'e de «*Hazar Denizi*» denildiğini

---

[164] İbn Fadlân , s. 35, 38, 40, 44 - 45; İbn Havkal, s. 390, 391, 393, 395; İstahri, s. 220 - 221; Mes'ûdî, I, 112 (Mısır tabi); Gerdîzi, s. 93 - 96; Yakut, II, s. 367 - 369.

[165] İbn Havkal, s. 390.

[166] Barthold, *Dersler*, s. 56 - 59.

[167] İbn Miskveyh, *Tecrib ul - Umam* (Mısır), IV, s. 209; İbn ul - Esir, VIII, s. 186; Birûnî, *Kanun ul - Mes'ûdî;* (Haydar-âbâd tabi), II, s. 539.

kaydederler. Hattâ Avrupa'lı seyyahlar bazan İtil nehrine kadar uzayan bölgeleri de, XIII. asırda, hâlâ Hazar Ülkesi adı ile adlandırıyorlardı. Bilâhare Kumanların istilâsı Rusların ilerlemesini durdurmuştu. Bu devirde Hıristiyan propagandası Kıpçaklar ve «Büyük Bulgaristan»nın şarkında çobanlık eden Başgırtlar arasında da başlamıştı. Fakat Müslüman olan Bulgarların hâkimiyeti İslâmiyetin yayılışını kolaylaştırdı. XIII. asırda şarktaki Kıpçaklar müslüman olurken, garptekiler de Hıristiyan dinine giriyordu. Katolik papazları tarafından Türkçe-lâtince olarak vücûda getirilen *Kodex Kumanikus* adlı eser de bu maksatla yazılmıştı. Câhil papazların *kımız* içmeği yasak etmeleri dolayısıyle Hıristiyanlığın reddine dair basit vak'alar da görülüyordu. Hazarların idaresinde bulunan Gürcüler, Çerkesler ve Alan (As)lar Hıristiyan, Dağıstanlı, Lezgi ve diğer Kafkas kavimleri de müslüman olmuştu[168].

Gök-türklerin yabguları idaresinde bir *uc* beyliği hâlinde başlayan Hazar devleti nihayet büyük bir kağanlık olmuş; bütün komşularını hâkimiyeti altına almış; önce Sasanilere, sonra da İslâmlara karşı zaferler kazanmış; Azarbaycan ve Şarkî-Anadoluya kadar yayılmış ve çok defa da Bizanslıların müttefiki kalmıştı. Böylece dört asırlık parlak bir devir yaşıyan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hâkim olduğu bir zamanda, tarih sahnesinden çekilmişlerdi[169]. Alparslan, 1064 te, Gürcistan ve Şarkî-Anadolu seferini yaparken şimalde türlü Türk kavimleri ve o zaman «*Kâfir*» olan Komuklar da, göçlerin baskısı ile, Kafkaslardan Cenuba iniyorlardı. Bunlar arasında «Üç bin hânelik bir Hazar bakıyesi Derbend'i aşarak Kahtan havâlisine geldi; orasını imar etti ve vatan haline getirdi». 1131 de seyahat eden Ebu Hâmid el-Endülüsî yetmiş iki dil konuşan Kafkas milletlerinden bir kısmının İslâmiyeti Maslama bin Abdülmelik zamanında kabûl ettiğini söylerken Komukları da bunlar arasında sayar. Fakat yukarıdaki ifade dolayısıyle burada Dağıstan'lıların bahis mevzuu olduğu ve Komukların daha sonra İslâmiyeti kabûl ettiği anlaşılıyor[170].

Uygurlar gibi Hazarlar da, İslâm, Hıristiyan, Musevî ve Şamanî çe-

[168] P. Carpini, s. 36; Rubruck s. 42, 91, 92, 127, 151, 263. Macaristan'daki Kumanlar da sür'atle hristiyanlaşıyordu (Rubruck, s. 127).

[169] E. Chavannes, s. 253 - 256; Z. Velidî Togan, *İbn Fadlân*, s. 268 - 270; Dunlop, *Jews Khazars*.

[170] *Târih ul - Bâb*, nşr. Minorsky (*History of Sharvan and Darband*), Cambridge 1958, s. 23 - 24; Ebû Hâmid al - Andalusi, JA (1925), s. 83; *Selçuklular tarihi*, s. 106.

Levent Şahverdi Arşivi

şitli dinlere parçalanmış olarak bir arada, âhenk içerisinde, yaşıyorlardı. Hazar hanı da, hudutları dışında bulunan dindaşlarını, Uygur hanı gibi, himâye edebiliyordu. 922 yılında bir İslâm ülkesinde Yahudi havrası yıkılınca Han payıtahtı İtil şehrinde, kendi tebeasına ait, bir câmiin minâresini yıkmak ve iki müezzini öldürmek tehdidinde bulunmuş ve Müslüman memleketlerinde mevcût «diğer havraların tahribinden korkmasaydım, câmii de yıkardım» demiştir[171]. Devletin zayıflamasında ve yıkılmasında bu dinî parçalanmanın te'sirleri de bahis mevzuudur. Bu devletten birtakım yahudi cemaatlarının kalması tabii idi. Nitekim XII. asırda Alanlar arasında ve XIII. asırda Demirkapı (Derbend) yakınında, Samur şehrinde, çok miktarda Yahudi bulunduğu kaydedilmiştir[172]. Kırım'da ve Polonya'da türkçe konuşan ve Musevî olan Karayım Türkleri de Hazarların şüphesiz bugüne kadar kalan son bakıyelerini teşkil eder[173].

Şarkta Uygurlar Mani, şimalde Hazarlar Musevî dinlerine resmen girerlerken Türk dünyasının en uzağında, Balkanlarda, bulunan Bulgar hanları da, IX. asırda (863 de), Şamanîlikten Ortodoks hıristiyanlığa geçiyorlardı. Fakat Bulgarlar, evvelkilerden farklı olarak, başka dinlere bölünmeden kitle hâlinde Hıristiyan oluyor; millî dil, kültür ve an'anelerinden de ayrılıyorlardı. Böylece, bazı millî hâtıra ve dil bakıyelerini muhafaza etmekle beraber, bir Türk devleti ve kavmi toptan slâvlaşıyordu. Bulgarlar kendi ırkdaşlarından uzak kalarak Türklüklerini öyle unuttular, ki XII. asırda büyük bir Kuman kitlesi ile birlikte ikinci Bulgar devletini kurdukları zaman bile Türk unsuru yine hâkim olamamış ve Kumanlar da Balkanlarda Bulgarlar ve diğer Türkler gibi erimişlerdir. Böylece hâkim ve efendiler devlet kurma kabiliyetine sâhip olmayan slav tebealarına mânen mağlûp olmuş ve onların kesâfetleri içinde erimişlerdi. Hıristiyanlığı kabûl ile İncil, ilk defa, Bulgar slavcasına tercüme edilmiş ve diğer Slâv milletlerinin edebiyatları üzerinde bu bulgarca te'sir etmiştir. Müslüman Selçuklu Oğuzları İslâm dünyasına ve Anadoluya göçerken Şamanî Oğuz (Uz) lar ve arkalarında Kumanlar Balkanlara iniyordu. Sadece 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin miktarının 600.000 e baliğ olduğu rivâyet edilmiştir. XII. asırda Kıpçak hanı Atrak'a mensup Kıpçaklar da Kafkasları aşarak Gürcülerle ittifak ediyor; orada kısmen Hıristiyan olarak Müslüman ırkdaşları Selçuklularla savaşıyorlardı[174].

---

171 İbn Fadlân, s. 45; Yakut, II, 369.

172 Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 363.

173 Karayimler ve menşeleri hakkında hayli neşriyat yapılmıştır.

174 *Selçuklular tarihi*, s. 71 - 73, 169.

Garpte Bulgar, Kuman ve sair Türklerin Hıristiyanlığı kabûllerinden çok önce daha Sasaniler zamanında, Yakın-şarkta Bizans'ın takibine uğrayan Nesturîler ve hususiyle bunların âlim ve filozofları İran'a sığınmış; Hıristiyanlık bu suretle İran'da tutunmuş ve buradan da Türkler arasına girmişti. Fakat bu yayılış daha ziyâde Sasani devletinin yıkılışından sonra ve İslâm istilâsı sırasında vuku bulmuştu. Gerçekten eski İslâm kaynaklarına göre Araplar geldiği zaman Soğd'da, daha şarkta İspiçap'da Hıristiyanlar ve kiliseleri vardı, ki X. asra kadar bunların izlerine rastlanmıştır. Uygurlar arasında diğer dinler gibi Hıristiyanlık da bu suretle yerleşmiş ve bu dine ait birtakım türkçe vesikalar bize kadar gelmiştir. Mâverâünnehir'de yerleşen Buda ve Mani dinleri gibi Hıristiyanlık da buradan Şarka doğru itilmiştir. XI. asırda Moğolistan'da bulunan Nayman ve Kerait ulusları gibi Kunların da Nesturîliği kabûlleri bu suretle olmuştur. Bununla beraber bu yayılış fazla mübalâğa edilmiş; Kara-hıtayların Sultan Sancar'a karşı kazandıkları zafer, XII. asırda, Avrupa'da râhip Yuhenna (Jean) efsânesini doğurmuştu. Halbuki Karahıtaylar Hıristiyan olmadığı gibi bir zamanlar Oğuzların da evvelce Hıristiyanlığı kabûl etmiş bulunduğu sanılıyordu. Lâkin Hıristiyanlığın göçebe Türkler arasında nüfûz edemediği ve İslâmiyet karşısında da dayanamadığı anlaşılmıştır[175].

[175] Merv'ezi Kun'ların Nestûri hıristiyanlığını kabûl ettiklerini söylerse de (s. 18) bunda da yanlışlık veya mübalâğa vardır. Zîra bu göçebe kavim hıristiyan olsa idi tesirlerine rastlamak mümkün idi. W. Barthold'un, «*Orta-asya'da Hıristiyanlık*» makalesi (TM, I.) de mübalâğalı olup Oğuzların hıristiyanlığına dair hatası Z. V. Togan tarafından (TM, II) düzeltilmiştir.

II. Bölüm

İSLÂM'DAN ÖNCE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ

1. Destân ve Efsânelere Göre

«Oğuz Kağan: *Ey oğullarım! Çok savaştım, çok yaşlandım. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim.*»

(Oğuz Destânı)

Milletlerin yaşayış, düşünüş ve inanışlarını araştırırken millî destân, menkîbe ve efsâneler bazan tarih vesikaları arasında birinci derecede ehemmiyet kazanır. Bunlar yalnız tarihin eksikliklerini doldurmakla kalmaz: içtimâî rûhun akislerini, düşünce ve inançlarını meydana koymak bakımından da çok mühim bir mevki işgal ederler. Bu sebeple Oğuz destânı ile başlamakta isabet vardır. Eski Türklerin veya Oğuzların tarihi fetihlerini destânî bir şekilde anlatan *Oğuz-nâme*'ye göre ilk cihân hâkimiyeti Oğuz kağan tarafından kurulmuştur. Nitekim destân Oğuz Han'ın Çin, Hindistan, İran, Azarbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rûm), Rus ve hattâ Frenk ülkelerini fethettiğini anlatırken Kun (Hun), Gök-türk ve Selçuk devirlerini şumûlüne almakta ve hattâ destânın muahhar parçaları Osmanlılara kadar uzanmaktadır. Türklerin ilk fâtih atası, bütün millî nizâm ve müesseselerin kurucusu sayılan Oğuz Kağan semâvî bir menşeden gelmiş ve hârikulâde vasıflara sâhip olarak doğmuştur. O, daha çocuk iken birtakım kahramanlıklar yapmış ve kendisi gibi gökten inen bir kız ile evlenmiştir[1]. Destânın İslâmî rivâyetine göre Oğuz han daha doğuşunda, Müslüman olmadığı için, anasının südünü emmez. Büyüyünce de bu din ayrılığı onunla babası Kara-han arasında mücadeleye sebep olur. Oğuz han babasına galip gelir; tahta çıkar ve kağanlığını ilân eder[2]. Dört ta-

[1] Eski Türk kahramanlarının doğuşunda, sık-sık, rastlanan ışık motifi burada da kendini gösterir.

[2] *Oğuz Kağan Destânı*, nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul 1936, Farsça

rafta bulunan bütün kavimlere elçiler gönderek «Ben artık bütün dünyanın Kağanıyım» der ve hepsini kendisine itaata ve tâbiiyete çağırır. Esasen Oğuz han'ın çok akıllı ve keramet sâhibi olan müşaviri (veziri) Irkıl-hoca veya Uluğ-türk Tanrının cihân hâkimiyetini kendisine verdiğini de tebşir eder: «*Ey Kağanım, Gök-tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın*» der. Aşağıda görüleceği üzere Allah'ın birçok Oğuz kağan ve sultanlarına dünya hâkimiyetini bağışladığını Korkut-ata ve İslâm evliyâsı da müjdelemiştir.

Oğuz han ilâhî hâkimiyetini kabûl etmiyen milletler üzerine seferlere çıkıp dünyayı fetheder. Bu fetih hareketlerinde Türk destân ve an'anelerinde mühim bir mevkii olan ve menşe efsânelerine giren Bozkurt *(Böri)* Oğuz Han'ın da rehberidir. Gökten inen bozkurt: «Ey Oğuz, sen Urum (Roma) üzerine gitmek istiyorsun; ben senin önünde yürüyeceğim» der. Oğuz kurdu takiple sefere çıkar; Urum ve Urus (Rus) hükûmdarlarını yener; Çin, Hind, Suriye ve Mısır ülkelerini fetheder[3].

Ben sizlere oldum kağan
Alalım yay ile kalkan
Nişân olsun bize «buyan»
Boz-kurt olsun bize «uran»[4].

İslâmî *Oğuz-nâme*de kurt çıkarılmış ise de Selçuklularla birlikte Yakın-şarka ve Anadoluya gelen Oğuzlar destânla birlikte Boz-kurt hikâyelerini de getirmişlerdi. Nitekim XII. asır Süryanî tarihçisi Mihael'e göre: «Yeryüzü Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu. Garba doğru ilerlerken önlerinde köpeğe benzer bir hayvan (kurt) bulunuyor ve onlar da ona yetişemiyorlardı. Bozkurt hareket etmek istediği zaman «*Göç*» (Yâni, kalkınız!) diye bağırıyor;

Oğuz-nâme de Reşideddin'in *Câmi' ut-tevârih*'i içerisinde (bazı nüshalarda yoktur) «*Târih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyet-i Cihângîri-i O*» adı altında olup henüz neşredilmemiştir. Uygurca nüshaya karşı Farsça Oğuz-nâme'de Sır-derya Oğuz yabguları ve Selçuklular devri de destâna girmiştir. Aybeg el-Devâdâri'nin ifâdeleri daha mufassal bir Oğuz-nâme'nin İslâm devrinde mevcûd olduğunu gösterirse de böyle bir eser elimize geçmiş değildir. Onun Depe-göz'e ve onu öldüren kahraman Basat'a ait kayıtları Oğuz-nâme'nin bir parçası olan Dede-Korkut kitabına uygundur. Hayli zorluklar çıkaran Farsça metni neşrederken Destân ve Oğuzlar hakkında mühim meseleleri de aydınlatmak niyetindeyiz.

[3] *Oğuz Kağan Destânı*, s. 29.

[4] *Oğuz Kağan Destânı*, s. 17.

Türkler de durduğu yere kadar onu takip ediyor ve orada çadırlarını kuruyorlardı. Uzun zaman rehberlik eden kurt nihayet kaybolunca Türkler de artık geldikleri yerlerde oturup kaldılar», yâni Yakın-şark ve Anadolu'da göçlere son verip yerleştiler ifâdesi ile Oğuzlarla birlikte destânlarının da nasıl geldiğini ve başka milletlerce de bilindiğini meydana koymuştur[5]. Urallardan Avrupa'ya göçen Hunların da önünde kendilerine rehberlik eden bir geyiğin bulunduğu rivâyet edilmiştir[6]. Semavî bir nurdan doğan Bugu-han ve evlâdları elindeki *kut* taşı Uygurların saadetini ve hâkimiyetini sağlıyordu. Bunun elden çıkması da onların Şarkî-Türkistan'a göçmesine sebep olmuştu.

Destân Türk milletini Oğuz Han'ın oğullarından türeyen Oğuz boyları ile Oğuz han'ın kumandanları sayılan Karluk Kıpçak, Kanglı, Kalaç ve Uygurların nesli olarak bölümlere ayırırken Oğuzların hâkimiyeti altında millî birliği, bu uluslar-arası münasebetleri ve hukukî mevkileri de bir nizâma bağlamıştır. Oğuz dünya hâkimiyetini kurduktan ve ihtiyarladıktan sonra devletini altı oğlu arasında taksim ederken, feodal esaslara rağmen, millî birliği devam ettirmek ister. Gerçekten Oğuz'un her oğlundan doğan dört torunu ile çoğalan yirmi dört boy Oğuz milletini teşkil eder. Oğuz han'ın üç oğlu Gün, Ay ve Yıldız'dan on iki torunu (boy) sağ; Gök, Dağ ve Deniz'den on iki torunu da sol kolu teşkil eder. Oğuz han hâkimiyeti temsil eden yayı birincilere, tâbiiyeti temsil eden oku da ikincilere vermiştir. Oğuz beyleri ve boylarının siyasî ve hukukî münasebetleri de yayla ok münasebetine göre olduğundan sağdaki Boz-oklar, soldaki Üç-oklara üstündür. Yâni Üç-oklar Boz-oklara tâbidir. Bu hukukî kaide Selçuklulara ve hattâ bir dereceye kadar Osmanlılara kadar devam eder[7]. Millî ve yabancı çeşitli kaynaklarda Türk kağan ve sultanlarının boy beylerine, tâbi' Türk veya ecnebi hükûmdarlarına ok göndermeleri kendilerinin yayı ve hâkimiyeti, onların da oku ve tâbiiyeti temsil etmeleri dolayısıyledir. Gönderilen ok aynı zamanda hükûmdarın emrini ve huzuruna dâveti ifade ettiğinden onu alanlar derhal hâkan ve sultanların yanına koşar. Garbî Gök-türklere bazan *On-ok* adı verilmesi de onların büyük kağanlara tâbi' on boya ve idareye ayrılmaları ile alâkalıdır[8]. Muharebe ve mühim mes'ele-

---

[5] *Chronique*, trc. Chabot, III, s. 153, 155.

[6] S. Eckhardt, *Attila ve Hunları*, s. 148.

[7] A. İnan, *Orun ve uluş meselesi*, T. Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası I.

[8] Osman Turan, *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten XXXV, s. 305 - 318.

lerde hâkan ok gönderince bütün tâbi' yabgu ve beylerin iştiraki ile yüksek bir meclis (Kurultay) kurulur ve müzakereler olurdu.

Çin kaynakları Gök-türkleri Kunların torunu gösterir. Tatarları (Cücen veya Avar) hücûmuna uğrayan ve imha edilen asîl bir Hun çocuğu Bozkurt tarafından kurtarılmış ve Gök-türkler de onunla kurdun nesli olarak türemiştir[9]. Burada tarih ve destân birbirine karışmış; Gök-türklerin bayraklarında kurt başı bulunmuştur. Esasen Türk efsâne ve an'anelerinde mühim bir mevkii olan kurt hikâyeleri Hunlara kadar çıkar[10]. Bu sebepledir, ki kurt Türklerce at gibi uğurlu ve hattâ mübarek sayılmış; Kâşgarlı Mahmud ve Dede-korkut kitabının kaydettiği üzere bu telâkki İslâm devrine kadar gelmiştir[11]. Oğuzlar arasında kurttan başka her boyun kuşlardan ayrı ayrı mübareket *(iduk)* sayılan birtakım *ongun*lar da vardı[12]

Cihângir Oğuz han ile babası Kara-han arasında vukubulan mücadele, M.Ö. III. asır sonlarında, Kun imparatoru tarihî Mete (Modun) ile babası Tuman arasındaki savaşın destanî bir in'ikâsından başka bir şey değildir. Aslında Çin kaynaklarının ilk Türk fâtihi olarak gösterdiği Mete hakkındaki kayıtları bile daha Hunlar zamanında bu şahsiyetin destânî bir hüviyet kazandığını gösterir. Böylece *Oğuz-nâme'nin* Hunlar devrine kadar çıktığını belirtmiş oluyoruz[13]. Büyük Hun *Tan-yu*'su Mete'nin destânda Oğuz han olduğunu gösteren başka sağlam deliller de vardır. Gerçekten Hunlardan Osmanlılara kadar devam eden idarî, siyasî, Sağ-sol teşkilât tarihî ve destânî bu iki hükûmdara atfolunmakta ve bu suretle bu iki şahsiyet birleşmektedir. Mete'nin imparatorluğu yirmi dört kumandana taksimi yirmi dört Oğuz beyi ve boyuna tekabül eder. Her kumandanın maiyetinde 10.000 süvariden müteşekkil bir kuvvet (tümen) bulunması, orduda bundan sonra 1000, 100 ve 10 kişilik bir-

---

[9] St. Julien, s. 2 - 5, 25.

[10] Eberhard, *Çinin Şimal Kumşuları*, s. 67, 73, 85 - 87, 91, 104, 108.

[11] Dede - Korkut kitabında «*Kurt yüzü mübâreketir*» ifâdesi (Kilisli neşri, s. 26) bunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud çocuk doğunca «*Tilkü mü toğdı, azu böri mü*» sorulduğunu, tilki aldattığı için kızı, kurt da yiğitliği dolayısıyle erkeği temsil ettiğini söyler (*Dîvân* I, s. 359). Türkistanda da şu:

«*İl ogrısız bolmaz, dağ börisiz bolmaz*» ata sözü vardır.

[12] Reşîdeddin, *Câmi ut - tevârih*, I, s. 30 - 44, 206, 219; O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 43 - 45.

[13] Mete ile Tuman arasındaki mücâdele'nin destânı olduğuna O. Lattimore, *İnner Asian frontiers of China* (New York, 1951, s. 363 - 365) adlı eserinde işâret eder.

likler ilhâsı da Mete'ye isnat olunmuştur[14]. Onun, fetihleri, teşkilâtı ve vatanperverliği cidden milletin kalbinde destânî hüviyeti ile de yaşamasına imkân vermiştir. Destânın Oğuz boylarına tâyin ettiği hukukî mevki ve dereceler Türk cemiyetinde fi'len yaşamış; bu da tarihî kayıtlarla meydana çıkmıştır. Esasen Oğuz han'a ait başka te'sis ve icadlar da vardır.

Oğuz han altı oğlu ile birlikte dünyayı fethedip cihângîr olduktan sonra ana-yurduna *(yurt-i aslî)* döndü. Bir «*Uluğ Kurultay*» topladı. Binlerce hayvan keserek azîm bir *toy* yaptı; altun bir otağ kurdu. Üç büyük oğlu Boz-oklar sağda, üç küçük oğlu Üç-oklar solda oturdu: «E y o ğ u l l a r ı m ! Ç o k s a v a ş t ı m; a r t ı k ç o k y a ş l a n d ı m. D ü ş m a n l a r ı a ğ l a t t ı m; d o s t l a r ı s e v i n d i r d i m. G ö k - T a n r ı ' y a b o r c u m u ö d e d i m» dedi ve yurdunu oğulları arasında taksim etti. Ok-yay münasebetlerine göre Üç-okların Boz-oklara tabiiyetini bildirdi. Türeye ve birliğe bağlı kalmalarını vasiyet etti. Herbirine ait hukukî mevki *(orun)* ve damgaları belirtti; onların ongunlarını gösterdi[15]. Destânın İslâmî rivâyeti Oğuz handan sonra Sır-derya boylarında yaşıyan Oğuzların ve onların yabgularının hayatlarını içine alır. Onlardan sonra da Selçuklulara ve, muahhar parçaları ile de, Osmanlılara kadar uzanır. Dede-korkut, oğuz han tarafından inşa olunan ve *yabgu*ların payıtahtı olan Yengi-kent şehrinde oturur. *Oğuz-nâme*'ye ve Dede-korkut kitabına göre o çok yaşlı, ak sakallı, çok akıllı ve tecrübe görmüş, k e r â m e t s â h i b i b i r i n s a n d ı. H a n l a r ı n t â y i n l e r i n d e, d e v l e t i ş l e r i n i n m ü z â k e r e l e r i n d e, k u r u l t a y v e t o y l a r d a başlıca söz sâhibidir. Çünkü an'aneye göre Dede-korkut'un kerâmetleri, hikmet ve hikâyeleri çoktur; istikbal için ne demişse çıkmıştır. Eski devrin Şamanları ve İslâm devrinin evliyâsı vasıflarını gösteren Dede-korkut, Oğuz yabgularının başlıyan hâkimiyeti gibi son cihângîrliğin de, Oğuz boyları arasında birinci hukukî mevkii bulunan Kayı kabilesine ve Osmanlılara intikal edeceğini de kerâmeti ile keşfetmiş ve müjdelemiştir. Filhakika Dede-korkut kitabının başında: «*Resûl (a.s.) zamanına yakın Korkut-ata dirler bir er koptu. Ol kişi Oğuz'un bilicisi idi; ne dirse olurdu; gaipten haber söylerdi. Hak taâlâ anın gönlüne ilhâm iderdi. Korkut-ata eyitti: Âhir zaman olup Kıyâmet olunca (ya dek). Bu dediği Osman neslidür.*

---

[14] De Guignes, I, s. 200.

[15] *Oğuz Kağan Destânı*, s. 32 - 33; *Oğuz-nâme*, s. 343 b - 344 b (resimli nüsha).

İşte sürilüp gideyordur» ifadesi Korkut-ata'nın kerâmetleri arasında nakledilmiştir[16].

Dede-korkut'a atfolunan bu keşif ve tebşir ilk Osmanlı vakayi-nâmelerine ve bazı muahhar *Oğuz-nâme* parçalarına da intihal etmiştir. Filhakika II. Murad devrine ait türkçe *Selçuk-nâme* aynen bu metni ihtiva eder ve şöyle başlar: «Padişâhımız Sultan Murad Han, ki eşref-i Âl-î Osman'dur ve pâdişâhlığa enseb ve elyaktır. Oğuzların kalan hanları uruğundan ve Çingiz han uruğunun mecmûundan ulu asîl ve ulu *sükükdür*». Nitekim tarihî ve destânî rivyetlerde Kayılar daima başta gelmiştir. Osman gazi de Selçuklulara karşı Gök-alp neslinden gelmekle iftihar ediyor ve hâkimiyet hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürüyordu. Bu sebeple de Osman Gazi'ye «Siz Kayıhan neslindensiniz. Kayıhan hod Oğuz beylerinin, Oğuz'dan sonra ağaları ve hanları idi. Gün-han vasiyeti ve Oğuz türesi mucibince Oğuz neslinden kimse olmıyacak; hanlık ve pâdişâhlık Kayı soyu var iken özge soya değmez» düşünceleri bildiriliyordu[17].

Millî destan ve an'anelerle asırlarca milletin kalbinde, cihângîr olarak, yaşayan Oğuz-han İran kaynaklarında Afrâsyâb adı ile geçer. *Şahnâme*'ye göre Türklerin ilk fâtihi olan Afrâsyâb da Türkistan, İran, Azarbeycan, Hindistan ve Rum ülkelerini fethetmiş; buralarda bir çok şehirler kurmuş ve hâtıralar bırakmıştır. Destan dışında kalan kaynaklar da bu hâtıraları kaydetmişlerdir. Fakat ona ait hâtıraların en fazla Sırderya ve Isık-göl havâlisinde temerküz ettiği de millî ve İranî eserlerde gösterilmiştir. X. asır Arap müellifi Mes'udî de Türklerden ve Türk hakanlarından, Çin ile Horasan arasında oturan ve bir çok şehirlere sâhip bulunan çeşitli Türk kavimlerinden, Oğuz, Dokuz-oğuz, Karluk, Gimek, Hazar ve Barskan'lardan, Fergana ve Taşkent bölgelerinde oturan uzun boylu ve güzel Karluklardan bahsettikten sonra: «Afrâsyâb bu Türkler'in hükûmdarı ve hakanlar hakanı olup bütün Türk ülkelerine hâkim idi; diğer hanlar ona tâbi, bulunuyordu. İran'a hükmeden bu Afrâsyâb bu hakanlara mensup idi.» derken onu Gök-türk (Oğuz) menşeine ve hanedânına bağlıyordu.[19]

---

[16] Dede - Korkut kitabının başında.

[17] Türkçe *Selçuk-nâme*, Paris Bibl. Nat. No: 1185, s. 16 b;

[18] Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 21 - 22.

[19] *Murûc üz - Zeheb*, Kahire 1346, I, s. 80.

Kâşgarlı Mahmud Türklerin Afrâsyâb'e *Alp-er Tunga* dediklerini ve onun dünya hükûmdarı (*Ajun begi*) olduğunu bildirir. O, Afrâsyâb veya Alp-er Tunga için Türklerce mâtem âyinleri yapıldığını ve mersiyeler söylendiğini yazar ve bu münasebetle de şu kıt'ayı kayd-eder:

Alp-er Tunga öldi mu
Issız ajun kaldı mu
Özlük öcin aldı mu
Emdi yürek yırtılur

«Yâni Afrâsyâb öldü; dünya ıssız kaldı; felek öcünü aldı. Şimdi, onun devri ve devleti düşünülerek, yürekler yırtılmaktadır.». Kâşgarlı «Afrâsyâb için yapılan bir mâtem âyininde herkesin kurt gibi uluduğunu, gözyaşları döktüğünü ve haykırarak yakasını yırttığını» anlatan başka bir manzumedo de bu destanî kahramanın Türkler arasında ne kadar derin hâtıralarla yaşadığını gösterir[20].

İslâm kaynakları Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hânedânlarının Afrâsyâb'a mensup olduklarını ifade ederlerken bu münasebetle, onu tarihî ve millî an'aneye uygun olarak, Oğuz-han ile birleştirmişlerdir[21]. Türklerin Afrâsyâb'a Alp-er Tunga dedikleri rivâyeti bazı İslâm kaynaklarına *Tunga Alp* şekli ile geçmiştir[22]. Orhun kitabelerinde de mâtemi yapılan bir *Tunga Tekin*'e de rastlanmıştır[23]. Afrâsyâb'a ait rivâyetler, onun İran'ı fethedip orada hükûmdarlık yapması dolayısıyle İran destanında, tarihî ve edebî kaynaklarında çok geniş bir yer almış ve Arap menbalarına da girmiştir.

---

[20] Kâşgarlı, *Divân*, I. s. 44, 164, 403; II, s. 31. Türklerin yuğ merâsimine uygun olan bu matem esnasında kurt gibi uluma hâdisesi başka kaynaklarda da vardır. Çin vekayı-nâmecileri Oğuzlar *(Kao-che)* kurttan türediği için onların ağlamaları ve şarkılarının kurt sesine benzediğini belirtirler (Rockhill, *Journey*, s. XVIII).

[21] Oğuz Han ve Afrâsyâb münasebetleri için *Selçuklular tarihi* s. 30, 345-346, 350).

[22] Gazâli Türklerin Afrâsyâb'a *Tunga Alp* dediklerini yazar, ki biz bunu imlâ bozukluğundan dolayı Kök Alp sanmıştık *(Selçuklular tarihi*, s. 30). Niğdeli Kadı Ahmed de aynı kaydı verir *(El-Veled uş - Şefik*, s. 139). Bu kayıdlar Alp-er Tunga menkıbesinin Türkler vasıtasiyle İslâm dünyasına da yayıldığını gösterir.

[23] Orhun Kitabelerinde *Tunga Tekin*'e aid bir *yuğ* (matem) den bahis geçer (W. Thomson, TM, III, s. 105-106). Bunun efsânevî Alp-er Tunga ve dolayısı ile Afrâsyâb olduğu ileri sürülmüştür (F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 57). Dokuz Oğuzlara aid olduğu anlaşılan bu matemin mezkûr destânî Alp-er Tunga mı, yoksa o sırada ölen kendi reislerinden biri mi olduğu da vuzuhsuzdur.

Cihân hâkimiyetinin Selçuklulara ve Osmanlılara tarihî rü'yalarla ve şeyhlerin tebşirâtı ile bildirilmesi de bu eski an'ane ve inancın İslâmî bir mahiyet almasından başka bir şey değildir. Selçuk'un babası Dukak, rü'yasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dallarının göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine K o r k u t - a - t a da kendisine evlâdlarının c i h â n p â d i ş a h ı olacağını müjdelemiştir. Diğer rivâyete göre İslâmiyeti kabûl eden Selçuk rü'yasında ateşe idrar yapmış ve bu suretle sıçrayan kıvılcımlar dünyayı sarmıştır. Bu da S e l ç u k o ğ u l l a r ı n ı n d ü n y a y a h â k i m olacağı şeklinde tâbir edilmiştir. Üçüncü rivâyete göre de İslâmiyeti kabûl eden Dukak olup Kur'an'ı çok tâ'zim ettiğinden rü'yasında Hazret-i Peygamber kendisini ve oğullarını t a k d i s etmiş; ashabının da dûalarını almıştır[24]. Osman Gazi'nin rü'yası da cihan hâkimiyeti inancını aksettirir. Rivâyete göre Osman Gazi Şeyh Edebali'nin zâviyesinde misafir iken Kur'an'ı çok ta'zîm eder. Yatınca, geceleyin, rü'yasında Şeyhin kucağından çıkan bir ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden çok muazzam bir ağaç yükselir ve dalları dünyayı sarar. Bu rü'yayı dinleyen Edebali Osman beye: «P â d i ş â h l ı k s a n a v e n e s l i n e m ü b â r e k o l s u n ve kızım Mal-hatun da senin helâlin olsun» der. Böylece Osman Gazi Şeyh'in damadı olur ve Osmanlı imparatorluğunun da cihâna hâkim olacağı keşfedilir[25].

Türk cihan hâkimiyeti nasıl destanlarda akisler bırakmış ise felâket devirleri de menkıbe ve efsâneler hâlinde öylece millî vicdanda yaşamıştır. Kunların inkırazı üzerine onlardan bir boy Altay dağlarına sığınmış; bir kaç asır kaldıktan ve kuvvetlendikten sonra atalarını ezen Tatarlara (Avar ve Cücenlere) karşı intikam almışlardır. İşte Gök-türklerin kurt efsânesi ve *Ergenekon*'dan çıkış destanı yeni bir cihân hâkimiyeti devrinin hikâyesidir. Uygur destanına göre de kendi saadetleri Kut taşı (dağı) ile alâkalı olarak başlar; onun kaybı ile felâket ve göç ile sona erer. Bu da Kırgızların 840'da Uygur ilini istilâları ile olduğu halde destan bu hâdiseyi de Çinlilerin hilelerine bağlar. Böylece millî vicdan tarihî hâdiseyi unutmuş ve her felâketin menşeini Çinlilere atfetmiştir.

---

[24] Sadruddin el-Hüseyni, *Akhbâr ud-devlet is Selçukiyye*, nşr. M. Iqbal, Lahore 1933, s. 2; Reşideddin, *Câmi ut-tevârih*, Topkapı, No: 2935, s. 601 a; Anonim *Selçuk-nâme*, Ankara 1955, s. 6-7.

[25] Aşık Paşa zade, s. 6; Neşri, *Cihân-nümâ*, T.T.K. neşri, I. s. 82; Taş-köprülüzâde, *Şakayık*, s. 20; F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935, s. 12.

2. Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihî Akisleri

«Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşıyacak: oğullarımız ve torunlarımız başka milletlrein başbuğları olacaktır» (Kun hükûmdarı).

«Atalarımızdan işittik, ki Garp imparatorluğu (Roma) elçileri geldiği zaman bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delâlet eder.» (İstemi Han).

Türklerin cihân hâkimiyeti ve mefkûresi, ilk defa, büyük bir Türk imparatorluğu kuran Kunlar ile, bilhassa onların hükûmdarı Mete ile, başlar. Bu kudretli imparatorluğun hükûmdarları mektuplarının başında «T a n r ı n ı n t a h t a ç ı k a r d ı ğ ı K u n m i l l e t i n i n büyük *Tan-yu* veya *Şan-yu*»su ibaresini kullanırlardı, ki h â k i m i y e t i n s e m â v î (ilâhî) menşeine inanıldığına dair ilk vesîkayı teşkil eder. Hun hükûmdarları «*Tangrı kutu*» ünvanını taşıyordu. Büyük ve kudretli imparator Mete sulhu korumak maksadı ile ağır fedâkârlıkları göze aldığı halde bir çöl parçası için harbe karar verirken: «T o p r a k m i l l e t i n k ö k ü d ü r; o n u n a s ı l v e r e b i l i r i m» dediği rivâyeti de milliyet ve vatanperverlik duyguları tarihinde çok eski bir hâdise olarak müstesna bir ehemmiyet arzeder. Hunlar Uzak-şark'tan şarkî Avrupa'ya kadar bütün Türk ve Asya kavimlerini birleştiren, birçoklarını yerlerinden söküp atan ve meşhûr Çin seddinin inşasına sebep olan kendi kudret ve üstünlüklerine inanıyorlardı. Bir Hun imparatoru ecdadının Çinlilere karşı kudretini m i l l î a h l â k v e a n ' a n e l e r i n i n ü s t ü n l ü ğ ü ile izah ediyordu. Bu sebeple de Çin kültür ve âdetlerine rağbeti milletinin esaretine bir başlangıç sayar; bu husûsta halkı uyarır ve muharebeleri de sadece m i l l e t i n i n m e n f a a t i için yaptığını söyler, ki Türk hükûmdarlarına mahsus olan bu millî görüş ve duygular Orhun kitâbelerinde daha derin bir his ve has-

letlerle meydana çıkar[26]. Kun imparatorluğunun parçalanmasından sonra bir Hun kumandanı, M.S. 304 yılında, devletini tekrar kurmak ve milletini kurtarmak maksadı ile, ileri gelenleri gizlice toplar ve «*Tan-yu*'muzun sadece bir ünvanı kalmış; beyler Çinlilere esir olmuştur. Bu halde bile 20.000 kişilik bir kuvvetimiz vardır. Neden bu esarete katlanalım ve Çin'deki karışıklıklardan faydalanmıyalım» der ve devam ederek «*İl-yu-sü* cesûr ve hükûmdar olmağa lâyık; bütün meziyetleri hâizdir. Eğer Tanrı Kun devletini diriltmek istemeseydi onu dünyaya yollar mı idi» tarzında düşüncelerini bildirir. Bu nutkun te'siri ile Çin'de oturan Tan-yu'yu dâvet ettiler ve orada hükûm süren kargaşalıktan faydalanarak onu getirtip tahta çıkardılar. Bütün Hun kumandanları «Tanrının devletlerini korumak için kendilerine yardım ettiğine dair bir delil de Çin'de hükûm süren bu kargaşalığın meydana çıkmasıdır» diyorlardı[27]. Hunların, esaret devrinde bile, millî şuûr ve gurûrlarını muhafaza ettiklerine ve Tanrı'nın kendilerine yardımcı olduğuna inandıklarına dair şu tarihî kayıt da çok mühimdir. Mağlûp olan bir Kun hükûmdarı teslim olmayı red ederken «Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşıyacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır» beyânı böyle bir durumda bile cihân hâkimiyeti fikrinin ne derece derin bir imanla yaşadığını göstermektedir[28].

Avrupa Hunları da bu mefkûreyi göç ve istilâları ile birlikte bu kıt'aya götürmüşlerdi. Bizans elçisi Priskos Hunların, Attilâ'nın ilâhî bir men'şeden geldiğine inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, dünyanın kendilerine ait olduğu akîdesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hükûm sürdüğünü söyler. Daha sonra giden diğer Bizans elçisi Jordanes de Attilâ'nın İlâhî kudret tarafından dünyanın hükûmdarı tâyin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Attilâ du diğer Türk kağanları gibi kâhinlere (kamlara) çok itibar eder ve sözlerini dinlerdi. Bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen efsânevî kılıcı da Tanrı'nın bir hediyesi sayardı. Hunlar hükûmdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine nasıl inanıyordu ise Avrupa'lılar da öylece onları «*Tanrının kılıcı*» sayıyor ve

---

[26] De Guignes, I. s. 218, O. Lattimore, s. 361-365.

[27] De Guignes, s. 392-393.

[28] L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, s. 34-35.

günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine kani bulunuyorlardı. Bu inancın Orta-şark hıristiyanlarında ve Müslüman dünyasında da mevcût bulunduğu görülecektir. Oğuz han'ın, Göktürklerin ve Oğuzların rehberi kurt olduğu gibi Hunlara da göç ve seferlerinde uğurlu bir geyik veya benzeri bir hayvanın önlerinde kendilerine yol gösterdiğine, istilâlarını da bu suretle yaptıklarına inanıyorlardı[29]. Bu münasebetle aşağıda görüleceği üzere, Süryanî Mihael'in Oğuzların kurdu «köpeğe benzer» bir hayvan yapması gibi Avrupalıların da onu geyik sanmalarını hatırlatabiliriz.

Gök-türkler, Kunların torunları olup, onların eriştiği millî şuûr ve cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihte daha müstesnâ bir mevki işgal eder. Bu hususta bize kadar gelen millî ve yabancı vesîkalar çok bol ve değerlidir. İlk Gök-türk kağanı Tuman (Bumın), henüz istiklâl hareketine giriştiği ve *yabgu* ünvanını taşıdığı bir zamanda, M.S. 545 yılında, kendilerine Çin elçisi gelince «Bütün Türkler bununla d e v l e t l e r i n i n y ü k s e l d i ğ i n e inanıyor ve birbirlerini tebrik ediyorlardı»[30]. Daha sonra gelen Bizans elçisi ile vâki bir konuşma-Türklerin cihân hâkimiyeti düşüncesine bağlı bulunduklarını açıkça meydana koyar. Filhakika garbî Gök-türklerin hükûmdarı İstemi Han Bizans İmparotoru Justinus'a Manyak adlı bir elçi göndermiş; imparator da Zemarkos adlı kendi elçisini, 568 de, hana yollamıştı. Kara-şar şehri şimalinde, yazlık ordugâhı Ak-dağ civarında, elçiyi kabûl eden Türk hükûmdarının, görüşme sırasında, gözlerinden yaş akar. Zemarkos sebebini sorunca, O: «A t a l a r ı m ı z d a n i ş i t t i k, k i G a r p i m p a r a t o r l u ğ u (Roma-Bizans)nun e l ç i l e r i g e l d i ğ i z a m a n b u, b i z i m i ç i n, a r t ı k y e r y ü z ü n ü f e t i h v e i s t i l â e d e c e ğ i m i z e d e l â l e t e d e r» cevabı ile bu sevinç yaşlarını döktüğünü, cihân hâkimiyeti inancının daha devletin kuruluşundan önce mevcût olduğunu ve böylece komşu kavimlere de yayıldığını ifade eder[31]. İstemi han'ın oğlu ve halefi Tardu Han, Ak-hunları kendi hâkimiyetine alan büyük zaferi üzerine, Bizans imparatoruna gönderdiği mektubu: «D ü n y a d a y e d i i k l i m v e y e d i ı r k ı n b ü y ü k k a ğ a n ı n d a n Romalılar imparatoruna...» ibaresi ile başlar ve bu şuûru

[29] S. Eckhardt, *Attila ve Hunlar*, s. 113 - 116, 119, 148 - 151; A. Thompson, *A History of Attila*, Oxford 1948, s. 89; Priskos, bahis IV, 10.

[30] St Julien, *Documents*, s. 5.

[31] Süryani Mihael, *Chronique*, III, s. 150. Süryani tarihcisi bu malûmatı Jean d'Asie (Asyalı Yuhanna)nın üçüncü kitabından aldığını da kaydeder.

belirtir. Avar Hanının mektubu da hemen aynı duygu ve kelimelerle yazılmıştı[32].

Gök-türklere ait Orhun kitâbeleri ise baştanbaşa millî şuûr, demokratik rûh, insanlık duygusu ve cihân hâkimiyeti ideali ile dolu olup bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir. Kitâbe: «Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişioğlu yaratılmış; kişi oğulları üzerinde de dedem Bumın ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı. Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar; harpten vazgeçirmişler; başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi... Böylece sâhipsiz ve teşkilâtsız Gök-türkleri nizâma koyup hüküm sürmüşlerdir» hitabı ile bu mefkûrelerini milletine ve dünyaya duyuruyor; muahhar nesillere mirâs bırakıyorlardı.

Bilge kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felâketinden harici bir kuvvetin değil, sâdece kendisinin mes'ûl olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, âdil ve millî şuûra sâhip olması ve halkın da itaatli bulunması sâyesinde bir endişe olamıyacağını ileri sürerken yalnız millî şuûr değil siyasî düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O, Gök-türk devletinin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gurûrunu duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren, Çin esareti zamanına ait acı hâtıraları halka anlatırken de derin millî duygularını, ıztırabını ve milletinin kudretine de sarsılmaz bir imanla inandığını ifade eder: «Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmediği halde senin *ilini* ve *türe*'ni (devlet ve nizâmını) kim bozdu? İtaatin sâyesinde seni yükselten hâkîm kağanına ve müstakil devletine fenalık eden sensin. Silâhlı ve mızraklı askerler mi gelip seni dağıttı ve götürdü? Ey mübarek Ötüken halkı! Siz kalkıp şarka ve garba göçtünüz. Kârın şu oldu: Kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı. Oğulların köle ve kızların cariye oldu» der ve sert ihtarını yapar: «Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!». Han bu ifadeleri ile yer ve gök yıkılmadıkça hiç bir kuvvetin Türk milletini sarsamıyacağını; fakat buna rağmen elli yıl süren esaret devrinin kendi kusuru ve bünyesinden ileri geldiğini belirtir. Burada Han'ın mes'uliyet yüklediği halk değil, beyler ve yüksek tabaka hakkında şikâyetçi

[32] E. Chavannes, *Documents*, s. 246, 249; Rockhill, *Journey*, s. 171 (Theophylactes *Historia*, s. 257, 382).

[33] W. Thomsen, *Mogolistan'da Türkçe kitabeler*, T M. III, s. 99

olduğu aşağıda görülecektir. Zira devletin kuruluşu ve yükselişinde kağanlar daima halkın hissesini millî şuûr ve vatanseverliklerini takdirle karşılamış ve bunu belirtmişlerdir.

Türk hakanı bu esaret devrinin utanç verici manzarasını çizerken de milletine Çinlilerin tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine aldanmamasını, hilelerine karşı uyanık bulunmasını ve Çin'e giderse yok olacağını ısrarla tekrarlamıştır: «E y T ü r k m i l l e t i ! S e n Ö t ü k e n ' d e o t u r u p k e r v a n v e k a f i l e l e r g ö n d e r i r s e n e b e d î d e v l e t i n i m u h a f a z a e d e r s i n. Türk kağanı burada oturdukça senin için bir kaygı olmayacaktır» ifadeleri ile millî şuûr ve birliğe sâhip olmak sâyesinde hiç bir dış tehlikeden korkulmıyacağına dair inancını te'yid eder[34]. Bilg Kağan Ötüken'in mübarek *(iduk)* bir yer olduğunu, dünyayı idare için de en müsait bir duruma sâhip bulunduğunu belirtirken de vatan duygusunun şâhane bir örneğini verir. Türkler arasında bu an'ane o kadar kuvvetli ve yaygındır, ki Kâşgarlı Mahdud da A l t a y b ö l g e s i n i n k u t s i y e t i n i İ s l â m d i n i ile de te'yid ve takviye eder. Nitekim Hazret-i Peygamber'in «T ü r k ' l e r A l l a h ' ı n o r d u s u» olduğuna dair *kudsî* hadîsi bu bölge ile alâkalı olarak kitabına derceder ve T a n r ı n ı n T ü r k m i l l e t i n i h a v a s ı e n s a ğ l a m olan bu ülkede iskân ettiğini söyler; Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde vefa, sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hâkim olduğunu ve aslâ kibir yapmadıklarını da ilâve eder[35]. Çağdaş Bizans tarihçisi Menandros Türklerin bu yüksek hâkimiyet bölgesini, dağlarının azameti ve meyvelerinin bolluğu ile, sevdiklerini, buralarda hiç bir zaman bulaşıcı bir hastalık ve zelzele vukubulmadığını iftiharla söylediklerini, bu sebeple de bu b ö l g e y i t a k d i s e t t i k l e r i n i v e b u r a s ı n ı en kudretli kağanlara bir k a n û n ile ayırdıklarını yazar[36]. Böylece Ötüken Türk hâkimiyeti merkezi ve kutsiyeti dolayısıyle Kun, Gök-türk ve Uygurlarca, daha sonra da Moğollarca (Karakorum) kıymet kazanmış ve imparatorluk kurmak için buraya sâhip olmak telâkkisi hükûm sürmüştür.

[34] W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 102, 106, 111.
[35] *Divân*, I, s. 291.
[36] E. Chavannes, s. 248.

3. Vatan, Milliyet ve Dîn Duyguları

«Toprak milletin köküdür; onu nasıl verebilirim» (Mete).

«Eski Türklerde millî vicdanın teşekkülünden aslâ şüphe edilemez»

(W. Barthold)

Türklerin Ötüken'i mübarek *(ıduk)* saymaları ve «A t a l a r d a n k a l m a» yurtlarına bağlı kalmaları vatan şuûr ve sevgisinin en güzel örneklerinden birisidir. Eski Türk dinine (Şamanîliğe) göre «*Türk Tanrısı*» nasıl Türk milletinin hâmisi idiyse Türk yurtları, hususiyle yüksek dağları, pınarları, suları, ata mezarları ve hâtıraları ile de öylece mukaddes rûhların makamı olup bunlar da yurdun koruyucusu idi. Nitekim kitâbelerde «Tanrı, *Umay* ve mübarek *Yir-sular* bizim için onlara (düşmanlara) gaflet verdi; bu sâyede zafer kazandık» ifadesi vatan şuûrunun, mukaddes ruhlarla bağlı olarak nasıl teşekkül ettiğini meydana koyan[37]. Anadoluda ziyaretgâh olan ilk Türk fâtihleri ve evliyâsı da, millî ve dinî hâtıra ve menkîbeleri ile, asırlarca milletin hâfıza ve vicdanında kudsiyet hâlesi içinde yaşamış ve bu yeni fethedilen yurdu öylece vatan hâline getirmiştir. Yukarıda Kun hükûmdarı Mete'nin «toprak milletin köküdür» diyerek onu her kıymetin üstünde tutması da bu duygunun eskiliği, derinliği ve kudsiyeti bakımından tekrara lâyıktır.

Türk hâkanları ve halkı millî kültür, nizâm *(türe)* ve an'anelere de kudsiyet veriyor ve bunları korumakta çok hassas davranıyorlardı. Bu sebepledir, ki Bilge Kağan esâret devrinde görülen Çin te'sirlerine, Çince ünvanlara ve taklid hastalığına kapılan Türk beylerine şiddetle hücum eder: «Çin milleti tatlı sözleri ve yumuşak malları ile uzaktaki kavimleri kendilerine bağlıyorlardı. Lâkin akıllı insanları kandıramadılar» ifadesi ile devletinin birinci ve ikinci kuruluşlarını gözönünde tutar[38]

[37] W. Thomsen, s. 102, 106.

[38] W. Thomsen, 100

Bir Çin kaynağı imparatorun tâbiiyetine düşen İşpara Han'a ait şu dikkate şâyan hâdiseyi anlatır. Han imparatora: «Oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size s e m â v î m e n ' ş e d e n g e l e n a t l a r ı her yıl takdim edecektir. Sabah akşam emrinizi bekliyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini açmağa, dalgalanan saç örgülerimizi çözmeğe, d i l i m i z i d e ğ î ş t i r m e ğ e ve s i z i n k a n u n l a r ı n ı z ı kabûl etmeğe gelince ö r f ve â d e t l e r i m i z çok eski olduğu için onları b o z m a ğ a c e s a r e t edemedim. Bütün milletimiz de a y n ı k a l b e s â h i p t i r» demek suretiyle her türlü fedakârlığa katlanan, hattâ tâbiiyet ve haracı kabûl eden hükûmdarın milletin mânevî değerleri, millî şahsiyeti ve nizâmı üzerinde hiçbir fedâkârlığa katlanamayacağına dair sözleri çok güzel bir misal teşkil eder[39].

Türk hâkanları ve halkı çok dindar ve milliyetçi duygulara sâhip olup Tanrı'nın Türk milletini koruduğuna ve hanları da bu maksatla başlarında tuttuğuna, tam bir samimiyetle, inanıyorlardı. Bilge kağan milletinin esâretten kurtuluşunu ve ikinci Gök-türk devletinin kuruluşunu (681 yılı) anlatırken: «T ü r k T a n r ı s ı T ü r k m i l l e t i n i n a d ı v e s a n ı y o k o l m a s ı n d i y e babam Kağan (Kutluğ) ile anam Hatun'u yükseltmiş; şimdi de beni tahta çıkarmıştır. Ben hâli ve vakti yerinde bir millet üzerinde hükûmdar olmadım. Aç ve çıplak halkın hanı oldum. T ü r k m i l l e t i i ç i n g ü n d ü z o t u r m a d ı m; g e c e u y u m a d ı m, ö l e s i y e ç a l ı ş t ı m. Başka yerlere göçmüş ve bitkin olan halkı tekrar yurtlarına topladım. Milletin belini doğrultayım diye şimalde Oğuz iline, şarkta Kıtaylara, cenupta Çinlilere karşı on iki sefer yaptım. T a n r ı y a r d ı m e t t i ğ i için ölgün m i l l e t i d i r i l t t i m. Çıplak halkı g i y d i r d i m; y o k s u l h a l k ı z e n g i n e t t i m; nüfusu azalmış milleti çoğalttım, Türklerin başka milletler arasında mevkiini yükselttim. Dört yandaki m i l l e t l e r i s u l h a mecbûr ettim» ifadeleri milliyetçilik tarihinde misli görülmemiş yüce duyguları ve barışseverliği belirtmektedir[40]. Türk hükûmdarı isyân eden ve kendisine karşı savaşan Oğuz, Türkeş ve Kırgız kavimlerinin de Türk ve kendi milletinden *(Türküm budunum erti)* olduğunu ve *«Yanıldıkları için yazık ettiklerini»* bildirirken de ileri derecede bir millî birlik şuûruna sâhip bulunduğunu gösterir[41].

Kitâbeler Kutluğ kağan'ın, 681 de, Çinlilere karşı harekete geçip

[39] St. Julien, s. 55.
[40] W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 106.
[41] W. Thomsen, 102, 105.

Gök-türk devletini dirilttiğini anlatırken de: «Devleti ve hâkanı yok olmuş; müesseseleri bozulmuş ve esârete düşmüş Türk milletini atalarının türesine göre nizâma koymuş» olduğunu söyler ve aynı hisleri belirtir. Bu diriliş devresinde çok hizmetleri geçen Kutluğ'un, kardeşi Kapağan'ın ve oğlu Bilge Han'ın vezirliğini yapan akıllı devlet adamı Tonyukuk da kendi kitâbesinde şöyle der: «Ben hâkim Tonyukuk Çin'de dünyaya geldim. Çünkü o zaman Türk milleti Çin'e tâbi idi... O vakit Tanrı şöyle demişti: Ben sana bir hâkan vermiştim; fakat sen onu bırakıp hükûm altına girdin. Bu sebeple Tanrı onları ölümle cezalandırdı. Türk milleti perişan olmuş ve birleşik Türk yurdunda toplu bir halk kalmamıştı... İlk önce *Şad* (Kutluğ) yanında 700 kişi toplandı; ben de onlar arasında idim. Tanrı bana sezgi verdiği için onun kağan olmasına çalıştım ve kendisini sıkıştırdım. O da «Tonyukuk benimle bulundukça ben *İl-teriş* (milleti toplayan) hâkan olayım» dedi. Kıtayların ve Çinlilerin bu tâze kuvvete karşı harekete geçtiğini öğrenince gündüz oturmadım, gece uyumadım ve derhal durumu hâkanıma arzettim; düşmanlar birleşmeden üzerlerine varalım dedim. Tanrı yardımı ile düşmanları perişan ettik. Kağan ve Türk milleti Ötüken'de yerleşince cenup, şimal, şark ve garpta bulunan bütün boylar bize katıldı». Büyük vezir başka bir yerde de «Kapağan han yirmi yedi yaşında tahta çıkınca gündüz oturmadı ve gece uyumadı. Ben de kızıl kanımı dökerek ve kara terimi akıtarak onun hizmetinde çalıştım. İl-teriş (Kutluğ) kağan himmet etmese veya yok olsa idi, ben de çalışmasaydım birleşik Türk yurdu sâhipsiz kalırdı. Onlarla birlikte çalıştığım için Türk milleti birliğe kavuştu. Bugün Bilge Kağan da bu sâyede Türk ve Oğuz milletini idare ediyor» der[12]. Bu ifadeler Türk han ve beylerinin nasıl millî kahramanlar olduklarını açıkça gösterir. Çin kaynakları Kapağan Han'ın 100.000 kişilik bir süvari ordusu ile Çin'i istilâ ettiğini, oraya sürgün edilen Türk halkını kurtararak yurtlarına götürdüğünü bildirirken kitâbeleri te'yid eder. İmparator hakan'a 300.000 kile darı, 50.000 top ipek, 3.000 ziraat âleti ve altı vilâyet vermek suretiyle sulhu elde edebilmiş; yurtlarına dönen halka bu ganimetler dağıtılarak iskânları yapılmıştır[13]. Bu sebepledir, ki Orhun kitâbeleri: «Bu za-

[12] W. Thomsen, s. 100, 111-113.

[13] St. Julien, *Documents*, s. 170, 175. Hakanın bu zaferler neticesinde iki defa ayni miktarda vergi ve ganimeti Çinlilerden aldığı ve yüz binlerce halkın Çin'den ana-yurda götürüldüğü kaydedilmiştir.

manda esir olmuş Türk milleti artık esirlere sâhip olmuştur... Düşmanların altınlarını, gümüşlerini, ipeklerini, darılarını ve atlarını Türklerime kazandırdım» demek suretiyle Çin haberlerini te'yid eder[44]. Kitâbeler, ilk inkıraz devrinde, bir kısım beylerin Çinlilerle işbirliği yaparak devleti nasıl parçaladıklarını, millî kültür ve türelerden uzaklaşarak şahsiyetlerini ne derece kaybettiklerini ve bu suretle kendi menfaatleri için milletin esaretine sebep olduklarını anlatırken onları şiddetle lânetlemekte; bu yüce duyguları ve ıztırapları millete ve tarihe mal etmektedir. İşte ikinci Gök-türk devletinin kuruluşu bu millî uyanış ve şahlanış sâyesinde mümkün olmuştu. Bilge Han bu esâret sebeplerini izah ederken: «Beyler ile halk arasına nifâk girmiş; Çinliler kurnazlık, hîle ve şirretlikle kardeşleri birbirine düşürmüş ve bozgunculuk tohumlarını saçmışlardır. Bu yüzden Türk milletinin Atalardan kalma devleti zevâle yüz tutmuş; beylerin oğulları Çinlilere köle ve iffetli *(silig)* kızları câriye oldu. Kendi isim ve ünvanlarını Çinceleri ile tebdil ettiler. Elli yıl Çin imparatoruna hizmet ederek esir halinde yaşadılar. Türk halk kitlesi *(Kara budun)* de şöyle diyordu: «Ben devleti olan *(illi)* bir millet idim; şimdi devletim nerede ve kim için kazanayım? Ben kağanı olan bir millet idim; şimdi kağanım hani?» diyordu. Böyle düşünerek Çin'e karşı savaşa girişti[45]. Hakan da: «Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan'ı ve anam İl-bilge Hatun'u yükselterek gönderdiğini ve «Tanrının güç» vererek nasıl istiklâl kazanıp kurtulduklarını anlatır. Böylece hâkan, vezir, ve halkın nasıl aynı millî şuûrla birleştiklerini ve esâretten silkindiklerini öğreniyoruz[46].

Türk kağanı alınan mes'ud netice dolayısıyle «Artık milletimi kaygısızca yaşayacak bir hâle getirdim» derken tam bir emniyet içinde bulunduklarını hissediyor ve bundan gurûr duyuyordu. Bununla beraber Gök-türk devletinin on yıl sonra Uygurlar tarafından yıkıldığı mâlûmdur. Hükûmdar hitaplarında haklı ve doğru olduğunu meydana koymak maksadı ile de: «Ey Türk beyleri ve milleti, bu sözleri işitiniz! Acaba bu sözlerimde bir yalan var mıdır?» ifadesi ile de bütün milleti şâhid gösterir; gelecek nesillere

[44] W. Thomsen, s. 98, 99, 102.
[45] W. Thomsen, s. 100.
[46] W. Thomsen, s. 100, 101.

derin itimadını nakleder; yazının yaygın olduğu ve Gök-türklerin kültür seviyeleri hakkında da dikkatimizi çeker. Hâkan esâret devrini hatırlatırken bir kısım beylerin ve yüksek memurların «hıyanet ve alçaklığı» üzerinde ısrarda bulunur ve yine: «Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!» diye ihtarını tekrarlar. Türk milletinin millî hassasiyetine dair Çin kaynaklarının naklettiği bir hâdise de kayde şâyandır. Filhakika Çin'in tâbiiyetine düşen Türk hükûmdarı İşpara han bu memleketten gelen elçiyi kabûl ederken, hastalığını ileri sürerek, imparator için ayağa kalkmaz. Zira o «Bu güne kadar atalarım kimseyi selâmlamadı» diyordu. Bununla beraber yine de imparator için yere eğildi ve mektubunu hürmetle baş üstüne koymağa mecbûr kaldı. Bunun üzerine yanındaki Türklerin «Utanctan yüzleri kızardığı ve çok acı feryâd çıkardıkları» görüldü. Böylece Han'ın millî örf ve türelerin değiştirme teklifini reddetmesine ve ayağa kalkmamasına rağmen Türk halkı yine de devletinin şeref ve haysiyetinin kırılmasından, zillet sayılan bir davranıştan dolayı tahammül edemiyor ve ezâ duyuyordu[17]. Buna mukabil Gök-türk devletini, 630 yılında, Çin hâkimiyetine düşüren *Kie-li* Han'ın Tanrıdan korkmadığı, atalarının türesine tecavüzde bulunduğu, iyi-kötü rûhlra (dinî inançlara) karşı istihzâ eylediği; ailesi ile de ihtilâfa düştüğü; Çin'li bir mütefekkirin tavsiyelerine göre hareket ettiği ve memuriyetleri de yabancılara verdiği için felâketlere sebep olmuş ve ilâhî cezaya uğramıştır[18]. Türkler normal zamanlarda, daima hilelerine maruz bulundukları, Çinlilere karşı çok hassas idiler. Nitekim, XI. asırda, Türkler ile Çinlilerin birbirlerine karışmadıkları, birçok hususlarda birbirlerine aykırı âdet ve kıyafetlerde bulundukları; fakat Uygur ve Kıtaylar arasında karışmalar olduğu, dikkati çekmiş ve bunlar Mâverâünnehir hükûmdarları ile de muhaberatta bulunmuşlardı[19]. Bu devirde Müslüman Karahanlılara karşı Put-perest Uygur ve Kıtayların müttefik olmaları bu yakınlaşmaya sebep olsa gerektir. Zira Türklerle Moğollar arasında da örf ve âdet ayrılıkları devam ediyordu.

Gök-türklere mahsus bu millî, demokratik ve dinî duyguların, VI. asırda dikildikleri tahmin edilen, Yeni-sey mezar kitâbelerinde de belirmesi çok dikkate şâyandır. Filhakika bu kitâbelerin birinde: «Devleti *(ili)* ve türeyi (nizâmı) koruyunuz! Ne çare ki ben

[17] St. Julien, s. 49-50.
[18] St. Julien, s. 127-128.
[19] Mervezi, s. 3.

Kürt ilinin hanı Alp-urungu m i l l e t i m e v e s i z e d o y m a d a n otuz dokuz yaşında (bu dünyadan) ayrıldım» diyor. Bir başkası da «Y u k a r ı d a T a n r ı b u y u r d u. Ü ç o ğ l u m a v e m i l l e t i m e d o y a m a d ı m» ifadesiyle ulvî hislerini nesillere hâtıra olarak bırakmıştır[30]. Âbidelere ve Çin kaynaklarına göre, Göktürkler Çin idaresinde iken, hânedân mensupları ve halk kitleleri arasında yabancı hâkimiyetine ve esarete karşı millî duygu ve ızdıraplar büyük olup onlar devletin kudsiyetine ve millî an'anelere sadakatlarını muhafaza etmişlerdi. Fakat aristokrat sınıf veya beyler arasında kendi menfaatlerine uygun gelince Çin istilâsına ve millî an'anelerin yıkılmasına kolayca alışanlar görülüyordu, ki bu husus devrimiz için de ibrete şâyan bir hâdisedir. Böylece, W. Barthold'ün söylediği gibi, tarihte nâdir olarak eski Türkler'de millî şuûr ve vicdan teşekkül etmiştir.

[30] *Yeni-sey yazıtları*, nşr. Hüseyin N. Orkun, III, s. 145, 181.

4. Cihan Hâkimiyetinin İlâhî menşei

«Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye beni kağanlığa oturttu»
(Bilge Kağan).

Eski Türkler kadir-i mutlak bir Allah'a ve onun cihân hâkimiyetini kendilerine ihsân ettiğine derin bir imanla ve samimiyetle inanıyorlardı. Bilge Kağan: «Tanrı irâde ettiği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizâma soktum» derken dindarlığını ve hâkimiyetin semâvî menşeini belirtiyordu. Nitekim «Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi ve düşmanları koyun gibi» idi. Çin esâreti zamanında da «Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan'ı ve anam İl-bilge Hatunu gökten tutup yükseltmiştir». Fakat Türk Tanrısı, sevdiği ve himaye ettiği milletinin hanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, millî örf ve nizâm *(türe)*den ayrıldığı zaman onları cezalandırır; kendilerini Çin'in esâretine düşürür. Gerçekten, Tonyukuk'un söylediği gibi, bu sebeple «Tanrı onları cezalandırdı ve mahkûm etti»[51]. Bununla beraber burada da yine ceza vermek suretiyle Tanrının Türk milletini kurtuluş yoluna sevketmek ve korumak irâdesi sezilmektedir. Bu inanç dolayısıyledir, ki «Türkler hudutları geçmeğe karar verdikleri zaman bir mâbede gidip zafer için duâ ediyor; ondan sonra ordularını toplıyarak Çin'e doğru taarruza geçiyorlardı»[52]. Bu inanış bir dilek ve şükran duygusundan ibaret olmayıp hâkimiyetin kendilerine bizzat İlâhî bir ihsan olduğuna da inanıyorlardı. Hâkanların kitâbe, *yarlığ* (fermân) ve mektuplarının başına koydukları ibâre veya formüller bu hususu daha açıkça meydana koyuyordu. Nitekim Gök-türk hanı «Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan tahta oturdum. Siz küçük kardeşlerim, yeğenlerim, genç şehzâ-

[51] W. Thomsen, s. 99, 116.
[52] St. Julien, s. 180.

delerim, bütün soyum ve milletim; sağdaki *şad* beyler ,ve soldaki *tarhan* ve *buyruk* beyler sözlerimi sonuna kadar iyice dinleyiniz!» derken hâkimiyetin bu semâvî menşei inancını tekrarlıyordu[53]. Şamanî dinine göre yüksek rûhlar ölünce Tanrının yanına gittikleri gibi doğuşları da öylece gökle alâkalı idi. Bu sebeple İlâhî himaye ve hâkimiyet ihsanı dışında hâkanların dinî inançlara aykırı bir kudret ve iddiaları bahis mevzuu değildi.

Oğuz Han hâkimiyetini ilâhî bir menşeden almış; Uygur hanları semavî bir nurdan doğmuş bulunuyordu. Asya ve Avrupa Hunlarının da Tanrının cihân hâkimiyetini kendilerine verdiğine inandıklarını yukarıda izah etmiştik. Milâttan önceki asırlardan beri Hunlar kendilerini düşmanları Çinlilere karşı üstün görüyorlar; mektuplarına «Semanın tahta çıkardığı Büyük Tan-yu» formülü ile başlıyorlardı. Avrupa Hunları da Attilâ'yi ilâhî menşeden gelmiş biliyor; dünya hâkimiyetinin kendilerine verildiğine ve Tanrının askeri olduğuna inanıyorlardı. Nitekim Avrupalılar da onları «Allah'ın kamçısı» kabûl ediyordu[54]. Çinler kendi imparatorlarını «Semanın oğlu» saydıkları için bu Türk formülünü de o mânâda tercüme ediyor ve Avrupalılar da bunu kendi dillerine bu mânâsı ile naklediyorlardı. Türk vesikaları meydana çıktıktan, Türklerin kadir-i mutlak Tanrının emrinde ve himâyesinde oldukları, onun yüceliği karşısında kendi tevazu' ve âcizlerini itiraf ettikleri anlaşıldıktan sonra artık «*Tangrı-teg*» (Tanrı gibi) tâbirini Tanrıya benzer veya «Semânın oğlu» değil hâkanların ilâhî te'yid ve himâyeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafından me'mur edilmiş bulundukları mânâsında anlamak icabeder, ki bu telâkkiye Müslüman Türklerde ve sultanlarında da rastlandığını göreceğiz. Burada yüksek rûhların ve dolayısıyle hâkanların doğum ve ölümlerinde Tanrıya yakın bulunmaları inancı bahis mevzuudur. Esasen Türk hâkan ve sultanlarının, bazı Eski ve Ortaçağ hükûmdarları gibi, istibdada ve mutlak bir otoriteye sâhip bulunmadıkları ve demokratik bir rûh ve davranış içinde oldukları da hatırlanmalıdır[55].

Hunların ve Gök-türklerin kendilerini Allah'ın ordusu sayan ve komşu milletlere de intikal eden inanışları İslâm devrinde de mevcut olmuş ve İslâm akîdeleri ile de te'lif edilmişti. İşpara Han, Çin'e tâbiyetinden

---

[53] Kitabe'de «*Tangrı - teg Tangrıda* (gökte) *bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke* (tahta) *olurdum*» (W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, s. 114; TM. III, s. 96.

[54] De Guignes, I, s. 218; *Attila ve Hunları*, s. 111 - 112, 149, 152, 155.

[55] Aşağıda 63. nota bakınız.

önce, «Elli yıldan beri Tanrı'nın koruduğu Gök-türkler... 100.000 kişilik bir orduya sâhip bulunuyorum» ifâdesiyle hanlar gibi Türk milletinin de Allah'ın himâyesinde bulunduğuna dair Çin kaynaklarının kayıtları Orhun Kitâbelerinin beyânlarını te'yid eder[56]. Bu inanış ve deliller dolayısıyle «Gök-türk» adının başına konan kelimeye gök veya mavi değil, semâvî mânâsını vermekte isabet vardır. Bu da hükûmdarlar gibi milletin de ilâhî himâyeye ve semâvî sıfata sâhip olduğunu ifâde eder, ki bu husus diğer vesîkalarla da sâbittir. Türklerden pek çok kültür, dil ve din unsurları alan ve Oğuz destânını da benimseğe çalışan Çingiz Moğolları da kendilerine «Köke Moğol» adını verirken aynı mânâyı kastediyorlardı. Bu terkibe göre *Sagun* rütbe adı da bazan «*Kök-Sagun*» şeklinde bu kelime ile birlikte kullanılmıştır.

Türk hâkimiyetinin ilâhî menşeine ve hâkanların dünya hükûmdarı olduklarına dair inançları yabancı hükûmdarlara gönderilen mektupların başlangıç formüllerinde daha kat'î bir şekilde meydana çıkar. Filhakika Gök-türk hükûmdarı İşpara Han (581-587)'ın, kuvvetli zamanında, Çin imparatoruna yazdığı bir mektup «Tanrı tarafından gönderilmiş (veya gökte doğmuş) Büyük Gök-türkler imparatorluğunun bilge kağanı *Şa-po-lu* (İşpara)» formülü ile başlamıştı, ki kitâbelerde bulunan ünvan ve sıfatlar aynen tekerrür etmiştir[57]. Tardu Han'ın, 598 yılında, Bizans imparatoru Maurikianus'a gönderdiği mektupta «dünyada yedi iklimin efendisi ve yedi ırkın kağanı» ibâresi de bu mânada kullanılmıştı. Hunlardan sonra İtil boyundaki «Büyük Bulgaristan»'dan ayrılıp Balkanlara gelen, Türk dil, din, kültür ve dîvân usullerini(*chancelerie*) de birlikte getirerek devlet kuran Tuna Bulgarları da hâkimiyetin semâvî menşei inancına bağlı bulunuyorlardı. Bulgar Han'ına ait bir kitâbe: «Tanrı tarafından (gönderilmiş veya nasbolunmuş), Tanrıya benzer Melemir Han» (831-852) başlangıç formülü de tamamen Türk siyasî anlayışı ve inanışının bir ifadesi idi[58]. Asya'da Gök-türklerin halefi olan ve onların yerinde devlet kuran Uygur hanları, destânlarına göre, semâvî bir ışıktan geldiklerine

[56] St. Julien, s. 53.

[57] St. Julien, s. 48. Esasen mektubun ifâde ve tarih usûlüne dayanan P. Pelliot eldeki vesikanın aslen Türkçe yazılmış ve Türk takvimine göre tarihlenmiş olup Çinceye tercüme edilmiş bulunduğu kanaatını belirtmiştir. *(Neuf notes sur les question d'Asie Central,* T'oung Pao, XXVI (1929), s. 205-206.

[58] Geza Feher, *Les Titres des Khans bulgars,* Th. Uspensky'ye aid hatıra kitabı, Paris 1930, s. 38.

inandıkları gibi, hâkimiyetlerinin ilâhî menşeden çıktığını gösteren birçok ibâreleri (meselâ *Tangrı'da kut bulmuş)* ihtivâ eden vesikalar da bırakmışlardır[59]. Bir Uygur hükümdarı, 1027 de, Gazneli Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubu «G ö k l e r i n s â h i b i (Tanrı), y e r y ü z ü ü l k e l e r i n i n v e b i r ç o k k a v i m l e r i n h â k i m i y e t i n i b i z e v e r d i» cümlesi ile başlar. Uygurların han'ı bu devirde büyük bir devletin hükûmdarı olmadığı halde bile yine resmî Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine ve diplomatik usullerine sâdık kalıyor; bu sebeple de Müslüman Türk sultanına y a y ile on o k gönderiyordu[60].

Çingiz Moğolları Türk kültürünü, destânî an'anelerini, Uygur yazısını ve birçok müesseseleri Uygurlardan alırken me'murları ve dîvân teşkilâtı ile birlikte cihân hâkimiyeti formüllerini de iktibas etmişlerdi. Bu sebepledir, ki bu cihân hâkimiyeti formülünü, çok defa, Moğolca değil, Türkçe olarak yazıyorlardı. Nitekim, Güyük Kağan'ın Papa IV. İnnocent'e gönderdiği cevabî mektup *(yarlığ,* fermân): «*Mengü Tengri küçinde kür ulug ulus'nung taluy'nung han yarlığımız*» (yâni ebedî Tanrının kudreti ile büyük milletin deniz gibi (engin) hanı bizim fermânımız) ibâresi ile başlar ve farsça olarak devam eder[61]. Bu formülün moğolcası han'ın mühründeki yazıyı teşkil eder. Buna «B ü y ü k M o ğ o l» adı ile «itaat eden milletlere varınca ona saygı ve korku duymaları gerektir» ibâresi de ekleniyordu, ki bu son kısım, Türk hâkimiyet ve insanlık anlayışına aykırı olduğu için, türkçelerinde mevcût değildi. Bu türkçe formülün moğolcası: «*Mongke Tangri-yin küçündür yeke Mongol ulus-un dalay-ın hanu yarlık il bolga irgen-dür kürbesü buş iretegüy ayutugay*» şeklini almıştır, ki buradaki kelimelerin de çoğu aslen türkçedir. Mengü han'ın Fransız kıralı Saint Louis'e gönderdiği *yarlığ* (fermân) da bu mahiyette olup dünya hâkimiyetinin kendisine ait olduğu, kırala iki kişinin gerebileceği bir yay ve iki gümüş ok da gönderdiği, İslâm memle-

---

[59] F. W. K. Muller, *Uigurica* II, s. 95; Chavennes et Pelliot, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine,* Paris 1913, s. 189; A. Caferoğlu, *Tukyularda ve Uygurlarda han unvanları,* T H I T mec. I, s. 105 - 119.

[60] Mervezi, s. 7 - 8. Tâbiiyet alâmeti olarak yayın da gönderilmesi mânâsını henüz bilmiyoruz. İkisinin birlikte gönderilmesi, muhtemel olarak, dostluk ve ittifak mânâsına geliyordu.

[61] P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté,* R O Ch, III (XXIII), s. 15 - 23; Tafsilât için bizim «*Çingiz adı hakkında*» adlı makalemize. Cihânşumûl hâkimiyetin Deniz *(taluy)* e ve daha küçük hâkimiyetin de «Göl» e benzetildiğini ve bu sebeple bazı ulusların beglerine «*Köl - erkin*» ve «*Köl tekin*» unvanları verildiğini de orada izah etmiştik.

ketlerini istilâda Moğollarla birlikte olursa kendi memleketlerini kıralu bırakacağı, aksi takdirde bu ok ve yayların, kullanılmak üzere, iadesini bildiriyordu. Papanın elçisi Ascelin, şarkta Hıristiyanları korumak ve Müslümanlara karşı ittifak yapmak maksadı ile, 1245 yılında, Moğolların İran ve Anadoluda kumandanı bulunan Bayçu'ya gelip ona İnsanların en büyüğü ve Hıristiyanların başı Papa'nın temsilcisi olduğunu beyân ediyordu. Bu ifâdeden gazaplanan Moğol kumandanı Kaanın dünya hâkimiyetine başka bir şerik bulunamıyacağını söyledi ve elçiye karşı hiddetini belirtti[62].

Cihân hâkimiyetinin bu başlangıç formülü Orhun kitâbelerinde geçen «*Tanrı-teg Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağan sabım* (sözüm)» ibâresindeki mânayı ifâde eder[63]. Yukarıda belirtildiği üzere Çingiz Han da, eski Türk hükümdarları gibi Tanrının kendisini himâye ettiğine ve kendi şamanı Gökçe'nin tebşiratına göre de dünya hâkimiyetini kendisine verdiğine inanıyordu. O da, Türk hanları gibi, seferlerinde Tanrıya dûa ediyor; zafer kazanması için yardımcı olmasını diliyordu[64]. Moğol fâtihi, Türkistan pâdişâhı Sultan Alâeddin Muhammed Harezmşâh'a karşı harekete girişirken, ilk önce, Otrar şehri (Fârâb civarında) önünde, yalnız olarak, bir tepeye çıkıp üç gün yaptığı dûayı da burada tekrar hatırlatmalıyız. Bundan sonradır, ki Çingiz Han Türk-İslâm dünyasının en büyük ve kudretli devletini yıkmış ve çok yüksek medeniyet merkezlerini tahrip etmişti. İslâm müellifleri Harezmşâh'ın mağlûbiyetinde gurû-

---

[62] Rubruck, s. 26, 180, 248 - 249, *Voyage du Frère Ascelin*, trc. Bergeron, Paris 1830, s. 233; Pelliot, *Papauté*, s. 119 - 120; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, London 1953, s. 97.

[63] W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhan*, s. 122. Eski Türkçe'de Tanrı'nın hem gök hem de Allah mânâsına gelmesi şüphesiz iptidaî devirlere atıf düşüncenin mahsûlüdür. Bununla beraber Gök-türkler zamanında Tanrı inancı İslâmın Allah'ına çok yakın bir mefhûmu hâline geldiğinden «*Tanrı'da doğmış*» ve «Tanrı'ya benzer» tabirleri artık Tanrı tarafından teyid edilmiş ve yüce mânâsına gelmiştir. Zaten Orhun kitâbesi «*üze kök tengri, asra yağız yer kılındıkta*» ibâresile de «*tanrı*»nın yaratılmış gök ifâde ettiğini gösterir. Moğol mektuplarının Latince tercümelerinde Çingiz hanı «*Tanrı'nın oğlu*» olarak göstermeleri, «*Chingiscam filius Dei*» şekli hem bu müphemlikten ve hem de Hıristiyan inancından ileri gelmiş bir hata olup P. Pelliot tarafından düzeltilmiştir (*Papauté*, s. 119 - 121; Rubruck s. 249). Mamafih Pelliot'nun «*Mengü Tengri gücünde*» ibâresini «*Dans la force du Ciel eternel*» şeklindeki tercümesini «*Par la force du Ciel etérnel*» olarak düzeltmek gerekir.

[64] Vernadsky, *Çingiz han yasası*, Türk hukuk tarihi dergisi, Ankara 1944, I, s. 118. Çingiz han, henüz mücâdelesinin ilk devresinde, «*Mengü Tanrı'nın yardımı ile*» Moğolları idaresinde topladığını söylüyordu (*Moğolların gizli tarihi*), trc. Ahmed Temir, Ankara 1948, s. 136.

runu, dinî zaaflarını, Bağdad halifesine karşı Şîîleri tutmasını ve Cengiz'in zaferinde de onun Tanrıya bağlılığını ve dûasını sebep olarak göstermişlerdi.

Gürcü ve Ermeni kaynakları da Moğolların Tanrı adını dillerinden düşürmediklerini, üç defa diz çökerek ona taptıklarını ve mektuplarının başına da«*Mengü Thengri küçündür*» (Ebedî Tanrının gücü ile) ibâresini kullandıklarını yazarlar[65]. Onlara göre gökler Tanrıya ve dünya da Cingiz Han'a ait bulunuyordu. Bu münasebetle de onun Türk destânlarında görülen kahramanlar gibi semâvî bir nûrdan doğduğuna inandıklarını belirtirler[66]. Moğollar Müslüman hükûmdarlarına gönderdikleri mektupların başına da, bunu bazan arapçaya tercüme ederek, «*Gök Tanrısının nâibi*», «*Şark-garp bütün dünyanın en büyük kağanı, bütün hükûmdarların itaatını emreder*» şeklinde koyuyorlardı. Oktay Kaan'ın 638 (1240) tarihli bu mektubu yanında Hülâgü'nün mektubu sadece yer ve göklerin hâlikinin adı ile ve arapça olarak başlıyordu[67]. Altun-ordu hanları bu formülü İslâmiyete uydurarak «*Mengü Tanrı gücünde, Muhammed Resulullah, Hacı Giray sözüm*» şeklinde yazıyorlardı. Timür'ün paraları üzerinde bu formül moğolca yazıldığı halde torunu «*Uluğ beg Gürgân sözüm*» tarzında türkçe ibâreyi kullanıyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in, Uzun Hasan'a karşı kazandığı zaferini, Türkistan hükûmdarlarına bildiren Uygurca yarlığı «*Allah Taâlâ'nın inâyeti ile, Sultan Muhammed Han sözüm*» ifâdesile aynı dîvân an'anesine uygun olarak başlıyordu[68]. İslâmî şekli ile bu başlangıç ifâdelerine Osmanlı sultanlarının Uygurca olmayan mektuplarında da rastlanır. Filhakika Yavuz Sultan Selim'in *el-Müeyyed min indillâh Ebû'l-Muzaffer* ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya ve İspanya hükûmdarlarına, tuğrası ile birlikte ve «*Hak Taâlânın inâyeti ve ulu Peygamberimizin mucizâtı berâktı ile, ben ki yer-yüzü hakanlarına tac giydiren, sultanlar sultanı...*» ibâresile başlıyan mektupları eski Türk cihângirlik ve ilâhî hâkimiyet

---

[65] Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s' 486; Kiragos, trc. E. Dulaurier, T M. II, s. 173. Bu formül İlhanlı paralarında yazılmıştı, (*Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu*, s. 26).

[66] Bugu han'ın doğuşunda ve hattâ Satuk Buğra han menkıbesinde de olduğu gibi semâvî ışık Türk kahramanlarının dünyaya gelişinde rol oynar.

[67] Zehebi, *Düvel ül-İslâm*, Haydar-âbâd, 1364, II, s. 108; Aksarayi, s. 51. Bu mektuplar Şam ve Meyyâfârkın hükûmdarlarına yazılmıştır.

[68] Akdes Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 64; *Fâtih'in yarlığı*, nşr. Rahmeti Arat, TM. VI, s. 298.

an'anesinin İslâmî bir şekil alarak Osmanlı devrine kadar yaşadığını göstermektedir[69].

Türk hânedânlarına mensup hâkan, sultan, şehzâde ve beylerin, mukaddes menşeleri ve Oğuz Han nesli bulunmaları dolayısı ile ölüm cezalarında kanları akıtılmıyordu. Nitekim, Şamanî devrinde olduğu gibi, Selçuklularda ve Osmanlılarda da isyân eden hânedân mensuplarının idâmları, kan akıtılmamak gayesi ile, yayın kirişi ile boğdurulmak üzere cezaları infaz olunuyordu[70]. II. Murad şehzâde Mustafa'yı Düzenece saydığı için onu yayın kirişi ile değil âlelâde surette idâm etmişti. Bu münasebetle Selçuklularda ve ilk Osmanlılarda hânedân mensupları ile bazı büyük devlet adamlarının, İslâm an'anesinde mevcût olmadığı halde, mumyalanmak suretiyle defnedilmelerini de eski Türk an'ane ve müesseselerinin devamlılığı bakımından kayde şâyan buluruz[71].

Hıristiyanlığın cihânşûmûl dâvası ve ilâhî hâkimiyet telâkkisi İslâm'ın ve Türklerinkinden çok farklıdır. Hıristiyanların reisi olarak Roma'da oturan Papa, orada şehid edildiğine inanılan h a v v â r i *(apôtre*-apostole) Saint Pièrre'in vekili ve bu sıfatla da İsâ'nın gözüken başı ve ilâhî irâdenin temsilcisi sayılmış; bu sebep ve sıfatları dolayısıyle de «H a t â i ş l e m e z» (lâyuhti-*İnfailleble*) olduğuna inanılmıştır. Bu sıfatlar kilisenin yalnız dinî değil bilâhare dünyevî hâkimiyet ve tahakkümüne de sebep olmuştur. Hazret-i İsâ bir cemaatin idaresi ile meşgul olmadığı için «Allah'ın hakkını Allah'a ve Kayser'in hakkını Kayser'e» bıraktığı halde papalar, Orta-çağda, ruhanî hâkimiyetlerine cismanî saltanatlarını da ilâveye başlamışlardı. Bu da meşhûr ilâhiyatçı St. Thomas'ın «b e d e n r û h a t â b i d î r» düstûruna dayanıyordu. Halbuki İsâ'nın ilâhî hâkimiyeti ilâhî adaletin hüküm sürmesi mânasında olup Papalığın dinî ve siyasî tahakkümü bahis mevzuu değildi. Nitekim Katolikler dışında kalan diğer Hıristiyan mezhepleri ve onların mümessilleri hiçbir zaman böyle bir dinî ve siyasî hâkimiyet iddiasında bulunmamışlardı. İslâmiyette Hazret-i Muhammed aynı zamanda bir devletin de kurucusu olduğu, din ve dünya işlerini de Kur'an'a göre idare esaslarını koyduğu için «Peygamberin halifeleri iki vazifeyi birleştirmiş oldukları halde din ve dünya işlerinde böyle bir kudrete de sâhip

---

[69] Feridün Bey, *Münşeât us-Selâtin*, I, s. 392; II, s. 339.

[70] F. Köprülü, *Türk ve Moğol sülâlelerinde hânedân azasının idâmında kan dökme memnunieti*, T. Hukuk tarihi dergisi, I, s. 1-9. Türklerde idâm cezalarının iple asılarak yapılması da galiba bu tesirledir.

[71] Bu husus için *Altun-aba vakfiyesi* (Belleten, XLII, s. 209-211) adlı makalemize bak.

bulunamamış ve İslâmın (Kur'anın) koyduğu kanunlar dahilinde kalmağa mecbûr edilmişlerdi. Bu sebeple Kur'an'da geçen «*Allah'ın halîfesi*» tâbiri umumî ve mecâzî bir mânada olup halifelere ve hiçbir kimseye böyle bir hudutsuz selâhiyet tanınmamıştır. Türk sultanları bazan «*Yeryüzünde* A l l a h ı n g ö l g e s i» *(Zillullah fi'l-âlem)*, «Allah'ın halifesi» veya «Allah tarafından te'yid edilmiş» sıfatlarını kullanırlarken bu sonuncu mânayı kastediyor; sadece İslâmiyet ve hak yolunda Allah'ın yardımına mazhar bulunduklarına inanıyorlardı. Bu da Türklerin İslâmdan önceki cihân hâkimiyeti anlayışı ve tâbirlerine uygun bulunuyor ve İslâmiyetle de te'yid olunuyordu.

1073

5. Hâkanların Babalık Vazifesi Cihân Hâkimiyeti ve Demokrasi Dâvalarının Birleşmesi

«Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım; aç milleti doyurdum; çıplak halkı giydirdim. Tanrı irâde ettiği için milletimi dirilttim.»

(Bilge Kağan)

«Sultan Melik-şâh cihân ailesinin babasıdır. Bu sebeple onun babalık şefkati da o nisbette geniş olmalıdır.»

(Nizâm ül-Mülk)

Eski Türk kağan ve sultanları semâvî menşe ve cihân hâkimiyetine sâhip bulunmak inancı ile milletin ve tebaanın velisi veya babası sayılıyor ve dünyanın efendisi sıfatlarını hâiz bulunuyorlardı. Bu velilik sıfatı *(velâyet-i pederâne)* dolayısıyle Şamanî kağanları ve İslâm sultanlarının, yabancı müstebid hükûmdarlardan çok farklı olarak, yüksek insanî vasıflarda ve demokratik rûhta bulunmaları gerekiyordu. Türk devlet anlayışına göre hükûmdarların millet ve tabaalarına karşı, adâlet, şefkat ve himâye göstermeleri bu babalık sıfatı ile alâkalı idi. Dikkate şâyandır, ki Türk din, kültür ve müesseselerini iktibas eden Çingiz Moğolları mutlak istibdatları ve aristokratik zihniyetleri dolayısı ile halka karşı böyle bir babalık velâyetine sahip bulunmuyor; sâdece beyleri düşünüyor; istilâ ve zaferlerini aristokratlar hesabına yapıyor ve Gök-türk hanlarından farklı olarak ne halkın rolü ve ne de bu zaferlerden istifadesi bahis mevzuu bulunuyordu[72].

Türk kâğan ve sultanlarının, yabgu ve meliklerinin, Oğuz türesine ve onun tâyin ettiği hukukî kaidelere göre beylere ve devlet adamlarına, halka umumî ziyafet *(toy, şölen)* vermeleri ve bu esnada sofra ve saray eşyasını yağma ettirmeleri babalık sıfat ve vazifesinin icabı bir an'ane idi. Bu sebepledir, ki İran'lılar han ve sultanların bu ziyafet veya toy-

[72] Barthold, *Dersler*, s. 7.

larına *«Han-i yağma»* (Yağma sofrası) adını veriyorlardı. Bütün milli türe ve an'aneler gibi bu da Oğuz Han ile veziri (şamanı) Irkıl Hoca'ya atfolunmuş bir an'ane idi. Filhakika Oğuz Han dünyayı fethettikten sonra muhteşem bir altın çadır (otağ) kurdurdu; büyük bir toy hazırlattı. Destâna göre 90.000 koyun, 700 kadar büyük baş hayvanı kestirdi. Bütün hatunlar, beyler, kumandanlar ve halk bu toya katılmıştı. Oğuz Han bu büyük merâsimde hâkimiyeti kendi oğullarına devrediyor; hükümranlık kudelerinin hukuki esaslarını (türeyi) kuruyordu. Oğuz Han'ın üç büyük oğlu Boz-okları teşkil eden Gün, Ay ve Yıldız sağ tarafta bulunuyor ve kendilerine yay; sol kolda diğer üç oğlu Gök, Dağ ve Deniz'e yâni Üç-oklara da ok veriyor ve bunları birincilere tâbi kılıyordu. Oğuzların oniki sağ, oniki sol beyleri ve boyları bu esasa göre hâkimiyet hakkına sâhip bulunuyordu. Bu türe Müslüman Oğuzlar arasında da muteber idi. Okun yaya tâbiiyeti dolayısı ile Oğuzlar'ın Boz-oklar'dan gelen hakan ve sultanları Üç-oklara, diğer Türk uluslarına ve dünyanın diğer kavimlerine hâkim sayılıyordu. Bu sebepledir, ki metbû'lar ok göndermek suretiyle beyleri veya diğer hükümdarları kendilerinin tâbi'leri biliyorlardı[73].

İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Beg, bütün resmî vesikalarında olduğu gibi, Bağdad halifesine gönderdiği mektupların başında yay ve ok işaretlerini koyuyor ve içerisine de kendi ünvanlarını yazıyordu. Buna *Tuğra* deniliyordu. Sonraları bu ok ve yay işaretleri kaldırılmış ise de Sultanların isim ve ünvanlarını ok ve yay biçiminde gösteren tuğra usulü Osmanlı imparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un, tuğranın «O ğ u z l a r a m a h s u s o l u p d i ğ e r T ü r k l e r c e b i l i n m e m e s i» kaydı dikkate şâyan olup herhalde hâkimiyetin kendilerine ait bulunması ile ilgilidir[74]. Oğuz boyları arasında en yüksek hukuki mevki Osmanlıların mensup bulunduğu *Kayı* boyuna ait olduğu eski devrin bütün tarihî ve destânî rivâyetleri ile sâbit olmuştur. Bununla beraber fi'liyatta başka boylara mensup hânedanlar kurdukları büyük imparatorluklarla en yüksek hâkimiyeti temsil etmişlerdir, ki *Kınık* boyuna mensup Selçuklular bu meyândadır. Efsânevî devirlerin inanç ve hâtıralarına göre yirmi dört Oğuz boyundan

---

[73] Reşideddin, *Câmi'ut - tevârih*, I, s. 36 - 43; *Oğuz Kağan Destânı*, s. 29, 31, 32. Farsça Oğuz-nâme, göçebe devletlere (Ak ve Kara Koyuncular gibi) aid kronikler ve Dede-korkut kitabı teylar hakkında çok zengin malzeme ihtivâ ederler.

[74] Bar Hebraeus, s. 200, 206; Kâşgarlı Mahmud, I, s. 385; Osman Turan, *Eski Türklerde oku bir hukukî bir sembol olarak kullanılması* (Belleten, XXXV, (1945), s. 305 - 318. Osmanlı Tuğraları cihân hâkimiyeti ve tarihî azametin yazı ve şekil hâlinde san'atkârane bir ifâdesidir.

herbiri bir kuşu *iduk* (mübârek) sayıyor, bunlara aslâ dokunmuyor; etleri yenilmiyor; sadece yılda bir defa olmak üzere dinî bir toy münasebeti ile kurban edilip yenilmeleri câiz görülüyordu. Bu hayvanlara *ongun* deniliyordu. İptidaî devirlerin totemik bir hâtırası gözüken bu inanışlar tek Tanrı akîdesine erişmek sâyesinde dinî mahiyetini kaybetmiş olmakla beraber, Şamanî devrinde olduğu gibi, İslâm devrinde bile Karahanlılarda, Büyük Selçuklularda, Türkiye Selçuklularında, hattâ Osmanlılarda ve Anadolu beyliklerinde de merâsime göre yapılan *sürgün avları* hâlinde pek meşhûr olarak devam etmiş ve hükümdarlar ile orduları için askerî bir spor mahiyetini muhafaza etmiş bulunuyordu[75]. Türklerde kuşçuluğun meşhûr ve makbûl bir an'ane hâlinde devamı da bununla alâkalıdır.

Türk hükümdarları milletin babası olmak sıfatı ile onun hesabına çalışmayı millî ve dinî bir vazife sayarlardı. Kun hükümdarları savaşları sadece milletin menfaatı için yaptıklarını belirtiyor; ahlâk ve an'anelerinin Çinlilere üstün olduğunu söylüyorlardı[76]. Gök-türk hanlarının babalık sıfatları millî ve demokratik vazifeleri hakkında pek çok vesîka bize kadar gelmiştir. Bu münasebetle, yukarıda vesile düştükçe kaydettiklerimize ilâve olarak, sâdece Bilge Kaan'ın bir ifâdesini nakletmeği kâfi görüyoruz. Filhakika bu asîl Türk hâkanı tahta çıktıktan ve birçok isyanlar karşısında devleti kurtardıktan sonra, babalık vazifesini şu şekilde anlatır: «K a r d e ş i m (Köl-tekin) v e b e y l e r i m l e b i r l i k t e ç a l ı ş t ı m. (Bu sâyede) g ö ç m ü ş v e d a ğ ı l m ı ş h a l k ı t o p l a d ı m. Y o k s u l v e b i t k i n h a l k ı t o p a r l a d ı m; ç ı p l a k h a l k ı g i y d i r d i m; a ç h a l k ı d o y u r d u m; f a k i r h a l k ı z e n g i n e t t i m; a z m i l l e t i ç o ğ a l t t ı m. T a n r ı i r â d e e y l e d i ğ i i ç i n m i l l e t i d i r i l t t i m.» ifâdeleri ile babalık sıfat ve vazifelerinin en güzel örneğini vermiştir[77]. Şarkî Anadoluda yaşıyan göçebe Oğuzlar, XV. asırda, samimî müslüman olmalarına rağmen, birçok eski yaşayış, düşünüş ve inanışlarına ve bu arada babalık sıfatı ile henüz dinî mahiyetini tamamen kaybetmiyen toy an'ane ve merâsimlerine de bağlı bulunuyorlardı. *Dede-korkut* kitabında bu inanış ve merasimler hakkında pek çok sahne tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında bir Oğuz beyi: «A ç g ö r s e m d o y u r d u m; y a l ı n c a k g ö r s e m d o n a t t ı m;

[75] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 27 - 32.

[76] De Guignes, I, s. 218.

[77] W. Thomsen, TM, III, s. 102.

depe gibi et yığdırdım; göl gibi kımız sağdırdım» ifâdeleri ile sanki Orhun kitâbelerinden bir parçayı naklet-miştir[78]. Kâşgarlı Mahmud hanların bayram ve düğünlerde otuz arşın yükseklikte, minâre gibi, sofra kurup yağmalattıklarını yazar[79]. Böylece Türk türesi hanların ve beylerin halka yemek vermesini onların babalık vazifeleri icabı sayardı. İdare edenlerle edilenler arasında bu karşılıklı münasebetler; hükümdarların babalık şefkat ve sevgileri devletin kut-sıyeti telâkkisini doğuruyor ve millî kaynaşmayı kuvvetlendiriyordu.

Şamanî kağanlar gibi Müslüman sultanları da *velâyet-i pederâne* inancı ve vazifesi ile hareket ediyorlardı. Nitekim bu an'ane ve mües-sese Karahanlılara, Büyük Selçuklulara, Anadolu Selçuklularına, beylik-lere ve Osmanlılara kadar devam etmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizâm ül-Mülk Sultan Melik-şâh (1072-1092) hakkında «Sultanımız cihân ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona inkıyâd etmiştir. Bu sebepule onun babalık şefkatı, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nisbette büyük olmalıdır» derken onun dünya milletlerinin de babası olduğunu ve Türk türesinin icabını belirtmiştir. Bu büyük vezir Sultan Tuğrul beyin sofrasını açık tutup umumî ziyafetler verdiğini, ava çıktığı zamanlarda bile beyleri ve halkı hayrân bıraktığını da sözlerine ilâve eder. Ona göre bu münasebetle haftada bir veya iki gün umumî ziyafet (*bâr-i âm*) vermeli ve herkes sırasını ve gününü bilmelidir. Türkistan (Karahanlı) hâkanlarının da daima sofraları halka açık idi. Bu sebeple Melik-şâh'ın Türkistan seferinde Çigil ve Yağma uluslarının şikâyetini nakleder ve «Biz onun sofrasında bir lokma bile yemek yemedik» diye açıkça söylendiklerini belirtir. Selçuk vezîri böylece İslâm dünyası içinde Sultan'ın millî örf ve an'aneleri ihmâlinin mahzurlarına işâret ederek Türklerin ve türelerinin kuvveti karşısında Melik-şâh'ı babalık vazifesinde dikkate dâvet eder[80]. Zira im-paratorluk yine de Türk kuvvetlerine dayanıyor ve Yakın-şarkı iskân eden büyük Türkmen kavmi varlığını hissettiriyordu.

Alp Arslan da umumî ziyafetleri, muntazam olarak, tertip ederdi. Sultan Muhammed Tapar'ın, 1118 de, oğlunu veli-ahd tayin eden büyük merâsim ve ziyafetinde kıymetli yemek takımlarını «halkın yağma» et-

---

[78] *Kitâb-i Dede-korkut*, Kilisli neşri, s. 9, 11, 35, 95.

[79] *Dîvân*, I, s. 438.

[80] Nizâm ul-Mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, s. 110, 115.

tiğini kaynaklar yazar[81]. Oğuzların en kesif bir şekilde göçtükleri ve yeni vatan kurdukları Selçuk Türkiyesinde bu Oğuz türesinin yaşaması tabiî idi: «Melik-şâh zamanından beri, Selçuklu sultanlarının âdeti üzre, Cuma günleri şâhâne yemekler hazırlanır ve Sultan sofrası kurulur; *havass* ve *avâm* ziyâfetlerden faydalanırdı»[82]. Yazıcı-oğlu bu devirde Oğuz türesi ve ziyafetlerin nasıl hükûm sürdüğünü ve usullerini meydana koymuştur[83]. Kastamonu beyi İsfendiyar-oğlu Süleyman Paşa «Hergün ikindi namazından sonra kabûl resmî yapar; bu münasebetle yemekler getirilir; kapılar açılır; şehirli-köylü, ecnebi-misâfir herkes yemek yerdi. Sabahları ise hususî bir meclis tertip eder; oğlu gelip elini öper; hususî dairesine gider. Ondan sonra devlet adamları gelir ve hükûmdarın yanında yemek yerler[84]. Umumî ziyafetler ve büyük toylar zafer şenlikleri, culûs ve veliahd tâyini merâsimleri münasebeti ile çok muhteşem olurdu. Yunus Emre de «Malın yağmalatılmasını»ilâhî aşka bir vasıta ve manevî bir «*toy*» sayardı[85].

Oğuz Han'ın ve Bayındır Han'ın muhteşem toyları hakkında veri-

[81] İbn ül-Esîr, X, s. 181; İmadeddin İsfahânî, *Zubdet un-Nusre*, nşr. Th. Houtsma, s. 117; *Selçuklular tarihi*, s. 138, 153.

[82] Aksarâyi, s. 90; İbn Bibi, s. 572; *Resmi vesikalar*, s. 30 - 32.

[83] Yazıcıoğluna göre Türkiye Selçukluları zamanında yapılan ziyâfet toplantılarında «*Oğuz'un resm ve erkânı üzere*» oturulup yemek yeniliyor ve kımız içiliyordu:

Hanlar atası Oğuz Han söyledi
Böyle türe, yol ve erkân eyledi
İşbu resmile vasiyet kıldı ol
Tâ ola oğlanlarına türe yol
.....
Kim Kayı, andan sonra Bayat
.....
İşbu tertip üzre oturmak gerek
Önlerinde müçeler durmak gerek
Kımız u kumranda bu tertib ile
Ağa ve ini arasında içile
Mansıb u beglik dahi bu resmile
Urug u soyuna göre verile

(*Selçuk-nâme*, nşr. Th. Houtsma, s. 204 - 205; A. İnan, *Orun ve üüiş meselesi*, THT Mec. I, s.

[84] İbn Batûta, I, s. 352.

[85] *Yunus Emre Divânı*, nşr. A. Gölpınarlı, s. 32, 166.

len destanî mâlûmat göçebe devletlerinde tarihî bir mahiyet alarak kendini gösterir. Nitekim Kara-koyunlu ve Ak-koyunlularda toylar göçebe hususiyetlerini daha fazla muhafaza ediyordu. Kara Yusuf Bey, oğlu Kara-budak'ı, Diyarbekir'de pâdişahlığa yükseltirken tertip ettiği büyük toyda 300 at, 3000 koyun kestirmiş; çeşitli yemekler ve içkiler hazırlatmış; bir çok musiki-şinâslar merâsim ve eğlencelere katılmıştı[86]. Kayı boyundan olan ilk Osmanlı hükûmdarlarının bu an'aneyi devam ettirmesi tabiî idi. Yazıcı-oğlu'nun verdiği mâlûmat da bu muhitle ilgili olmalıdır. Osman Gazi zamanından beri muteber olan nizâm ve kanûnlardan bahseden Âşık-paşa-zade Osmanlı pâdişahlarının nevbet, bayram ve sofra usullerini anlatırken: «İ k i n d i v a k t i n d e n e v b e t u r u r l a r, k i m h a l k g e l ü p y e m e k y i y e l e r. İmdi bu Âl-i Osman'ın dahı kanunları bunun üzerinedir. Osman Gazi'nin hasleti her ayda bir kere taam pişirip fakirlere yemek yedirmek ve giysiler giydirmek idi» dedikten sonra Orhan, Murad, Yıldırım ve diğer pâdişâhların verdikleri ziyafetleri ve onların imâret ve zâviyeler inşa ederek fakir ve dervişleri koruduklarını da bu Oğuz türesine bağlar[87].

Oğuz türesine göre hükûmdarlar babalık vazifesine, beylerin ve milletin hukukuna saygı göstermeğe ve ziyâfet vermeğe mecbur idi. Bu hukuk ihlâl olunduğu zaman, Çigil ve Yağmaların yaptığı gibi, halk hakkını taleb eder ve isyân bile meşruiyet kazanırdı. Nitekim millî örflere kuvvetle bağlı olan göçebelerde T a ş - O ğ u z ların İ ç - O ğ u z lara karşı isyânını anlatan *Dede-korkut* kitabının XII. hikâyesi bu hukuku meydana kor: «*Üçok, Bozok yığınak olsa Kazan evin yağmalaturdı. Kazan girü evin yağmalatti; ama Taş (dış) Oğuz bile bulunmadı*» şeklinde başlıyan ihkâye bu sebeple bütün Oğuz beylerinin Kazan'a geldiklerini ve Uruz beg'in: «S u ç u m u z n e i d i k i y a ğ m a d a b i l e b u l u n m a d ı k» diye şikâyet ettiklerini ve bunun üzerine artık «b i z k a z a n a d ü ş m a n ı z b ö y l e b i l s i n» der. Bu sebeple Üç-oklar ve Boz-oklar karşılaşır ve savaşlar olur[88]. Dede-korkut kitabı Oğuzların toylarını çok güzel tasvir eder: «*Attan aygır, dereden buğra, koyundan koç*» kesilir; tepe gibi et yığılır, göl gibi kımız sağılır, İç-Oğuz, Taş-Oğuz beyleri toplanırlar. Açlar doyurulur, yalıncaklar donatılır; borçlular kurtarılır ve «*çok ulu bir toy*» olur. Bu merâsimler

[86] Ebû Bekir Tahrani, *Tarih-i Diyarbekriye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1964, s. 24, 25, 27; A. Semerkandi, *Matla'us-Saadeyn*: s. 111; *Tevârih Türkmaniyye*, yazma (hususî kütüphanemizde), s. 151.

[87] *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 10, 195 - 196.

[88] *K. Dede-korkut*, s. 165 - 172.

umumiyetle D e d e - k o r k u t'un «*Boy boylayup, soy soylayup*» kelimeleri ile ifade edilen *alkışları* (dûaları) ile nihayet bulurdu[89]. Bu da eski Şamanî te'sirlerin yine devam ettiğini gösterir.

Türk hükûmdarlarının cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûreleri ve velilik sıfatları onları milleti ve tebaalarını korumak, beslemek ve umumî ziyafetler vermek vazifesi ile mükellef kılıyordu. İşte Türk misâfir-perverliği de menşeini bu tarihî-dinî an'anadan ve asâlet duygularından almaktadır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud «K o n u k g e l i n c e *kut* (uğur) g e l i r» der. Bugünkü halkın da «Misafir rızkı ile gelir» atasözü bu inancın güzel bir belirtisidir. Kâşgarlı'nın naklettiği şu eski şiir de kayde şâyandır: «K e n d i n g ü z e l e l b i s e l e r i g i y; b a ş k a l a r ı n a t a t l ı a ş v e r; k o n u ğ u n u a ğ ı r l a. Bu sâyede m i l l e t a r a s ı n d a ş ö h r e t i n artsın».Bununla beraber eski misafir-perverliğin zayıfladığına dair şikâyetler de daha o zaman başlar. Gerçekten Kâşgarlı'nın: «K o n u k g ö r d ü ğ ü n d e bunu *kut* (uğur) sayanlar gitti; şimdi bir karartı görünce ç a d ı r ı n ı y ı k a n kimseler kaldı» ata-sözünü nakletmesi kayda değer[90]. Dede-korkut kitabı misafir-perverlikten bahsederken «*Er malına kıymayınca adı çıkmaz*» ve «*Konuğu gelmiyen kara evler yıkılsa gerek*» cümleleri ile Kâşgarlı Mahmud'un ifadelerini tekrarlamış olur. Misafir-perverlikte kadınların vazifelerini belirtirken de erkek olmadığı zamanda dahi misafirin ağırlanması lüzûmunu anlatır[91]. Bu eski inanç ve an'aneler misafir-perverliğin nasıl dinî ve millî bir müessese halini aldığını, hâkan ve beylerden millete yayıldığını gösterir. XI. asırda devlet idaresinin fikriyâtını yapan Yusuf Has Hacip çağdaşı ve hemşehrisi Kâşgarlı Mahmud gibi «B e y l e r c ö m e r t o l u r s a adları dünyaya yayılır; dünya da bu ş ö h r e t l e r i s â y e s ı n d e korunur» derken devrinin millî türe ve hislerine tercüman olur. O bu münasebetle de hükûmdara hazineyi açmasını ve mal dağıtmasını tavsiye eder[92].

Şamanî Oğuzlara giden İbn Fadlân onların Müslüman tâcirlere kar-

[89] *K. Dede-korkut*, s. 8, 20.

[90] *Dîvân*, s. 47, 79, 85, 120 *(Körkluğ tonuğ özingke, Tatlıg aşığ ajunka, Tutgıl konuğ ağırlığ, Yaysun cavin budunka)*. Musafir - severliğin diğer şekilleri için bak. *Altun - aba vakfiyesi*, s. 216 - 219.

[91] Dede-Korkut kadının misâfir-perverliği vazifesi hakkında «*Evin dayağı oldur, ki yazudan yabandan eve bir konuk gelse er adam evde olmasa ol anı yedürür, içürür, ağırlar azizler gönderir. Ol Ayşe, Fatma soyudur*» (Kilisli neşr. s. 3, 4,5, 6, 76, 95).

[92] *Kutadgu-Bilig*, bugünkü türkçe ile nşr. R. R. Arat, Ankara 1959, s. 155, 395

şı misafir-severliği ve dürüstlüğü hakkında dikkate şâyan bilgiler verir. Bir Müslüman bir Türke konuk olacağını söyleyince o da kendisine «T ü r k ç a d ı r ı» kurar; koyun keser. Misafir zengin veya bir devlet adamı olursa emrine bineceği atları tahsis eder. Ailesi ve akrabalarını da oraya dâvet ederek misafirini ağırlar. Misafir tâcir ev-sahibinden istediği kadar at, deve ve para ödünç alır[93]. Türk misafir-perverliği ve hayır işleri millî ve İslâmî unsurların imtizacı ile öyle kuvvetlenmiştir, ki Müslüman ve Hıristiyan müellifler bu hususta hayranlıklarını belirtmekte müttefiktirler. Gerçekten İslâmın yüksek idealleri ile de canlanan bu hayır duyguları Türkistan ve Türkiye'nin devlet adamları ve zenginleri tarafından vakfedilen imâret, zâviye, ribât, kervansaray ve hastahâne gibi sayısız vakıf müesseseleri ve âbidelerle dolmasına sebep olmuştur. Nitekim X. asırda İslâm coğrafyacıları başka ülkelerde zenginler servetlerini kendi zevk ve eğlencelerine harcarken Türkistan'da zenginlerin mallarını din, hayır ve cihâd yolunda fedâ ettiklerini, Türkler kadar dindar ve hayır-sever bir millet bulunmadığını söylerler. XIII. asır Türkiye hakkında da aynı hükûmler verilmiştir. Nitekim bunlar arasında Selçuklu ve Osmanlılara ait muhteşem kervansaraylarda, yüksek medenî seviyeleri yanında, yolculara zengin-fakir, hür-köle, müslüman-kâfir farkı gözetilmeden müsavi muamele yapılıyor; tâcir, yolcu ve devlet adamlarının kendilerine ve hayvanlarına meccânen bakılıyor; hastaların tedâvisi ve daha başka birçok ihtiyaçları da görülüyordu. Hattâ bu hayır müesseselerinde yolcuların kültür ihtiyaçları için kütüphâne kurulduğuna dair kayıtlara da rastlanmıştır. Kervansarayları bugün de ihtişamları ile bizleri hayrân bırakan büyük medeniyet ve san'at âbideleridir. Böylece kaynakların belirttiği üzere her sınıf yolcu ve misafir mamûr Türk ülkelerinde, hiç para sarfetmeden, aylarca seyahat edebiliyor ve yaşıyordu[94]. Bu münasebetle meselâ el-Omari Türkiye'nin «S e l ç u k l û l a r z a m a n ı n d a c e n n e t g i b i» olduğunu söylerken bu hükmü tafsil eden zengin malûmat da verir. İbn Batûta da Anadolu Türkleri ve *Ahi*'lerin misafirseverliği ve cömertliği hakkında çok güzel tasvirler yapar ve Türkiyenin bir «Ş e f k a t d i y â r ı» olarak tanındığını yazar[95]. Esasen Kâşgarlı'nın anlattığına göre türkçe «*akı*» kelimesi de cömert mânasında kullanılıyordu. Bu sebeple Fransız âlimi

---

[93] İbn Fadlân, s. 12, 15.

[94] Osman Turan, *Selçuk Kervansarayları*. Belleten XXXIX ,s. 471-496; *Selçuklular tarihi*, s. 263.; Busbecq, *Mektuplar*, s. 25.

[95] el - Omari, *Mesâlik ul-Ebşâr*, nşr. Fr. Taeschner, s. 2; İbn Batuta, I, s. 310 - 357.

J. Deny Ahi'lerin (misafir-perverliği gibi) ismini de bu eski Türk an'anesine bağlamaktadır[96].

İşte Türk hâkan ve sultanları milletin babası olduğu için halkı beslemek vazifeleri, cihânın sâhibi ve efendisi oldukları için de yabancı milletlere şefkat ve adâlet muameleleri bu eski anlayış ve inanışlardan doğmuş; İslâmın din ve hayır duyguları ile de birleşerek birçok müesseselerin meydana gelmesine, Türk cemiyetinin vakıf sâyesinde teşkilâtlanarak ilim, maarif, sihhat, nafia ve sair hayır ve içtimaî yardım işlerinin ifâsına ve tarihî Türk misafir-perverliğinin millî bir karakter olarak belirmesine sebep olmuştur. Bu vasıflar cihân hâkimiyeti şuûru ile gelişerek insanî hasletler de millî bir mahiyet almıştır. Öyleki tarihî Türk destân ve an'anelerinde hasislik daima nefret mevzuu ve kusur olarak belirtilmiştir. Türk devletinin tarih boyunca mukaddes sayılması, Osmanlı mefkûresinin «*Din ve devlet, mülk* (vatan) ve *millet*» gibi dört esasa dayanması ve Türk hâkimiyetinin dünyaya yayılması sebepleri arasında hükûmdarların babalık sıfat ve vazifeleri de mühim bir rol oynamıştır.

[96] *Divân*, I, s. 84. J. Deny bu kelime münasebetiyle «*Ahı*» kelimesini de Arapça kardeş manasında değil, Türkçe «*Akı*» dan geldiğini söyler (İsl. Ansikl.).

6. Cihân Hâkimiyetinin Maddî Kaynakları

«Size ilâhî menşeden gelen atlar takdim edilecektir.»

(İşpara Han).

«Olmasun ki oturak olasız, beylik türkmenlik ve yörüklük edenlere kalur.»

(Osman Gazi).

Türklerde millî şuûrun çok eski devirlerde uyanması, İslâm cihâdına uygun bir savaşçılık ruhu, nihâyet ilâhî himâye ve kadere kuvvetle inanış tarihî kudret ve hayatiyeti arttırmağa ve cihân hâkimiyeti mefkûresini ve dünya nizâmı davasını yaratmağa sebep olmuştur. Fakat bizzat bu mefkûre bile maddî kudretle yaşıyabilir ve insanlık ideali ile uzlaşarak gelişebilirdi. Gerçekten Türkler bizzat askerî ve siyasî bir kudrete sâhip olmasa veya başka bazı kavimler gibi uzun bir esaret devri yaşasalardı böyle bir mefkûre doğamaz ve bahis mevzuu olamazdı. Nitekim uzun devirler Türk ve Cermen kavimlerinin hâkimiyetinde yaşıyan Ruslar aslâ bir devlet kurmağı düşünemiyorlardı. Türklerden sonra Cermenlerin nüfûzuna giren Ruslar, kendi eski kronikleri Nestor'un rivâyetine göre, Baltık denizi ile Karadeniz arasında ticaret yapan İskandinavyalı Vareg'lere müracaat ederek: «B i z i m m e m l e k e t i m i z ç o k b ü y ü k t ü r ve her şey boldur. Fakat nizâm ve a d a l e t y o k t u r. Geliniz bu memleketi alıp bizi i d â r e e d i n i z» demişlerdi. Rus adını alan bu İskandinavyalıların reisi Rurik idaresinde, 862 yılında, Kief etrafında Rusya teşekküle başladı. Nitekim Slavlar eski devirlerde teşkilât ve devlet kuramayarak başka milletlerin esiri olmuşlardı. Esasen Avrupa dillerinde kullanılan «*esclave*» (esir) kelimesi de Slav (İslâm-Türk kaynaklarında *(Saklâb*-Sakalibe) adından gelmiştir. Bu sebepledir, ki meşhûr Alman mütefekkiri Herder: «Slavlar t a r i h t e n z i y â d e h a r i t a d a y e r t u t m u ş l a r d ı r» hükmünü verebilmişti[97].

[97] A. Rambaud ve E. Lavisse, *Tarih-i Umumî*, Tr. trc. İstanbul 1926, s. 740, 788.

Filhakika Slav tarihi mütehassısları da Rusların ve diğer Slav kavimlerinin (Bu arada Rumenlerin) Hun, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kuman ve Altun-ordu Türklerinin uzun süren idareleri altında kalmış; onlardan siyasî ve medenî bir çok te'sirler aldıklarını meydana koymuşlardır. Hattâ bunlar arasında Çek âlimi J. Peisker S l a v l a r ı n d e v l e t k u r m a k a b i l i y e t i n d e n m a h r u m bulunduklarını ileri sürmüş; Slav hukuku tarihi üzerinde çalışan K. Katlec de Türklerin onlar üzerindeki kültürel ve hukukî te'sirlerini göstermiştir[98]. Bununla beraber Türk te'siri ile teşkilâtlanan Rus'lar gittikçe büyümek ve kuvvetlenmek sâyesinde önce Üçüncü Roma olmak, daha sonra *Pan-slavizm* mefkûresine sâhip bulunmak, şimdi de komünizmle karışık olarak, cihân hâkimiyeti dâvasına girişmek suretiyle siyasî düşünce ve millî mefkûre sahasında büyük bir inkılâp yapmışlardır. Fakat Rus halkının, Çarlık devrinde olduğu gibi, Bolşevik idaresinde de mutlak bir itaat ve inkıyâd psikolojisine sâhip olması bu milletin hâlâ eski hüviyetini tamamiyle değiştiremediğini göstermektedir. Bunun gibi, adalarda yaşamasına rağmen, İngiliz milletinin denizciliğe alışması da Yeni çağların başlarında olup bu millet Okyanuslara açılmak, ticaret şirketleri vucûda getirmek suretiyle modern çağların en büyük imparatorluğunu kurmuş; bu sebeple cihân hâkimiyeti dâvasına ve üstün bir millet duygusuna erişmiştir. Eski Romalılar nasıl imparatorlukları ve c i h â n h â k i m i y e t l e r i dolayısıyle hukuk sahasında ilerlemişlerse Türkler de Türkistanda ve Anadolu'da hukuk ilmi ve tatbikatı ile İslâm hukukunda yüksek bir mevki kazanmışlardır. Buna mukabil denizci cumhuriyetler hâlinde teşekkül eden ve Orta-çağın sonlarında ticaretle zenginleşen İtalyanlar da yeni şartlara göre, Roma'nın askerî kabiliyeti yerine san'atta mümtaz bir mevki almışlardır. Bu misâller milletlerin güç ve inançları arasındaki münasebetler için hatırlatılmıştır.

Türklerin tarih sahnesinde cihân hâkimiyeti mefkûresi ile çıkışlarında da ilk âmilin mânevî değil askerî kudretin rol oynadığı, onun doğurduğu mefkûrenin de maddî kudreti geliştirdiği muhakkaktır. Maddî sahada ilk göze çarpan unsur at olmuştur. Gerçekten atın Orta-Asya ovalarında ehlîleştirildiği ispat edilememiş ise de bu hayvanın, ilk defa olarak, bir savaş vasıtası haline getirilmesi ve o k ç u s ü v a r ı o r d u l a r ı n ı n meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askerî üstünlükleri de bu sâyede sağlanmıştır.

---

[98] F. Köprülü, *Orta-zaman Türk hukuki müesseseleri*, II. T. Tarihi Kongresi zabıtları, İstanbul 1943, s. 394-396.

Filhakika, ilim âleminde kabûl edildiğine göre, ilk önce Türkler (Hunlar) koşum takımlarını, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hâkim olmak sâyesinde sür'atli bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Bununla muvazi olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantalon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icâd edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştı. İşte Türklerin askerî kudreti ve dünya hâkimiyeti dâvasında at ve silâhlar ilk imkânı hazırlamıştı. Bu keşiflerin askerlikte bir inkılâp yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hâkimiyet kazanması tabiî idi. Zira Çinliler atı arabaya koşmayı biliyor; fakat ona binemedikleri için sür'atli hücûm, çevirme ve ric'at hareketleri yapan Türk süvarilerine karşı dayanamıyor ve kolaylıkla bozguna uğruyorlardı. Çinliler Türk'lerden ata binmeyi, koşum takımlarını öğrenmişler; bu münasebetle de kendi geniş elbiselerini, üstü açık ayakkabılarını ve kısa kılıcı terketmek lüzûmunu anlamışlardı. Bununla beraber Türkler yine de askerî üstünlüğü muhafaza ediyorlardı. Avrupalılar da, Çinliler gibi ata binmeyi ve onu bir muharebe vasıtası olarak kullanmayı Hun'ların istilâları sâyesinde öğrenmişlerdi. Gerçekten Yunanlılar, Romalılar, Cermenler ve Goller de atı kullanıyor; fakat ona binemiyor ve koşum takımlarına sâhip olmadıkları için süvarı kuvveti vucûda getiremiyorlardı. Hunlar at ve süvarileri sâyesinde Avrupa'da da üstünlüğü elde tutuyor; fetih ve istilâlarını kolayca yapıyorlardı.

Türkler asker bir millet olarak çadır-hamam *(çerge)* ve seyyar hasta-hâneleri de keşfederek at üstünde orduları ile birlikte taşıyor ve bunlardan istifade ediyorlardı. Bizanslılar Türklerden aldıkları *hamâm-i seferî*'yi ordularına eklemişlerdi. Selçuklu, Hârezmli ve Ak-koyunlu hükûmdarları mükellef *çerge*leri ile hareket ediyor ve seferde bunlar içinde yıkanıyorlardı. Türklerin gömlek giydikleri zamanlarda Romalıların henüz çamaşır kullanmamaları da dikkate şâyandır. Bu münasebetle eski Yunan gibi İslâm dünyası da burun mendilini bilmiyordu. Halbuki Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzre Türkler «Burun temizlemek için cepte ipek bir kumaş parçası» (Mendil) taşıyor ve buna «*ulatu*» adını veriyorlardı. Nitekim Kâşgarlı Türklerin «*ütü* yapmayı bildiklerini ve bizzat bu kelimeyi kullandıklarını söyler. Avrupalılar mendil kullanmayı XV. asırda Türklerden öğrenmişlerdi. Avrupada kullanılan «*chemise*» (gömlek) de arapça «*kamîs*»ten gelmiştir. Türkler askerî bilgi, terbiye, muharebe usulleri ve disiplin sâyesinde Eski, Orta ve Yeni çağlar başında daima üstünlüğü elde tutmuşlardı. Nitekim eski müellifler Türklerin saldırış, çevirme ve sahte ric'at hareketleri

ve muharebe taktikleri dolayısıyla hayretlerini belirtmişler, ordularının şaşkınlığa düştüklerini kaydetmişler ve hattâ bu taktikler dolayısıyle merdce muharebe etmediklerine dair garip düşünceler de ileri sürmüşlerdir[99].

Türkler Kunlar devrinden beri, anasının himayesinden kurtulduğu ve ayakta durabildiği andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla birleştirmişlerdi. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yapardı. Hun, Gök-türk, Selçuklu, Mogol ve Osmanlı imparatorlukları da at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler sür'atli süvarileri ve akınları sâyesinde kolaylıkla istilâlara girişiyor; uzak-yakın ülkeleri fethediyorlardı. Komşu milletlerin yaya veya ağır hareket eden zırhlı orduları ânî baskın ve hücûmlarla ve öne, arkaya ok atmak suretiyle şaşkına çevriliyor; daimâ teşebbüsün elde tutulması sâyesinde düşman safları bozuluyor; ondan sonra da son ve imha savaşı başlıyordu. Bu durum zaferlerin az bir zayiatla kazanılmasına yardım ediyordu. Bu sebepledir, ki Orta-çağ kaynakları Türk askerlerinin k a s ı r g a l a r g i b i b i r d e n g ö r ü n ü p k u ş l a r g i b i uzaklaştıklarını hayretle tasvir etmişlerdir. Türklerin atlarını ve süvari teşkilâtlarını devrimizin zırhlı vasıtalarına, hattâ tayyarelerine benzettiğimiz zaman tarih boyunca kazanılan zafer ve fetihlerin sebebini daha kolay anlarız[100].

Türklerin hayatında ve cihân hâkimiyetinde bu derece mühim mevkii olan atın artık kutsî bir mahlûk sayılması, tarih ve destanlarda, Orhun kitabelerinde, adları ve menkîbeleri ile, yer alması tabii idi. Nitekim Kunlar ve Gök-türkler a t ı m ü b â r e k sayıyor; hâkan ve kahramanlar gibi onu da aslında gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. Yukarıda, başka bir vesile ile, kaydettiğimiz uzre, VI. asırda Gök-türk hâkanı «Size ilâhî menşeden gelen atlar takdim edilecektir» ifadesini taşıyan mektubunu yazarken bu kutsiyeti daha bâriz bir şekilde belirtmiştir[101]. Şamanî Türkler kağan ve kahramanların cennet' *(uçmak)* de atlarına bineceklerine inandıkları için ölünce onları da ölüleri ile birlikte def-

[99] O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China*, s. 485; F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris 1939, s. 7-13; Ligeti, *Attila ve Hunlar*, I, s. 38; De Guignes, I. s. 238; St. Julien, s. 55; Kâşgarlı, *Dîvân*, I, s. 122; E. Darko, *Influence Touraniennes sur l'evolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, Byzantion, XII (1937), s. 119 - 147; *Selçuklular tarihi*, s. 183, 254. Ebu Bekir Tahrani, *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 235.

[100] De Guignes, I. s. 182-183; *Attila ve Hunları*, s. 91.

[101] St. Julien, s. 55.

nediyor; Allah'a ve ecdâda yapılan kurbanlar arasında bu müstesnâ yaratık da yer alıyor; yabancı hükûmdarlara gönderilen en kıymetli hediyeyi de at teşkil ediyordu. Tarih, destân ve efsânelerimizde at hakkında çok zengin malzeme vardır. Türkler İslâm olunca at kültürünü de birlikte Yakın-şarka getirmişlerdi. İlk İslâm devrinde «T ü r k a t ı» *(Esb-i Türk)* meşhûr idi. Mübarek Zengi'nin 1160 (555) da atlara dair te'lif ettiği *Feres-nâme*'de Huttalân beyinin Türk, Arap ve *iğdiş* olmak üzre 1000 at sürüsü ve bunların terbiyesine bakan Türkmen, Arap ve Horasan'lı 10 üstâd bulunduğu yazılmıştır. Selçuklularda ve Osmanlılarda da at bu ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Kastamonu beyliğinin yetiştirdiği atlar, dünyaca meşhûr olup Arap atlarından üstün sayıldıkları için, her biri bin altın dinâra satılıyordu[102]. Türk at kültürü ile birlikte *iğdiş, yağız, ulak, yam, yamçı, yılkı*...kelimeleri de arapçaya ve farsçaya geçmiştir. Yonca ziraatı da Türkistan'dan Çin'e intikal etmiştir, ki bu da eski türkçe atın ismi olan *yond* (yond-ca)dan gelmektedir[103].

Göçebe imparatorluklarında hayvancılık nasıl iktisadî faaliyetlerin esasını teşkil ediyorsa at da öylece askerî kudretin kaynağı idi. Bu sebeple Türkler çok sayıda at yetiştiriyordu. M.Ö. 49 yılında bir Kun ailesinin 10.000 baş hayvanına mukabil 7000 atı, M.S. 83 yılında da başka bir ailenin 110.000 koyun ve sığırlarına mukabil 20.000 atı tesbit edilmiştir. Gök-türk han ve beylerinin at sürüleri de sayısızdı ve yüzbinlere varıyordu[104]. Gök-türkler zamanında at, askerlik ve nakliyat dışında, sadece ziraat maksadı ile de besleniyordu. Çin yazarı *Tang şu*'ya göre Tulu Han idaresinde bulunan İli vâdisenin garbinde, Kırgız ve Basmıl uluslarına komşu bir boy vardı ki sadece ziraat için at beslerdi. Bu boy atlarının benekli rengine göre isim almıştı. Bunların Oğuzlardan Alayondlu kabilesi olduğu anlaşılıyor[105]. Nitekim Tibetce, VIII. asra ait yeni bulunmuş bir vesikada, *Ha la-yun log* (Alayondlu) kabilesinin kalabalık ve zengin olup en iyi T ü r k *(Drugu)* atlarını yetiştirdikleri bildiriliyor[106].

---

[102] *Mesâlik ul-ebşâr*, s. 23.

[103] *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 105; *Selçuklular tarihi*, s. 269. At hakkında destanî malûmat için A Caferoğlu, *Türk onomastiginde At kültü*. TM, X, s. 201-212.

[104] Iwamura Shimbou, *Nomad and Farmer in Central* Asia, Acta Asitica, Tokyo 1962, III, s. 52.

[105] Çin kaynakları bu boyun at beslediği halde ona binemediklerini ve Kırgızlara benzedikleri halde, onlarla savaş halinde bulunduklarını kaydederler (Chavannes, s. 29, 58).

[106] *Reconnaissence en Haute Asie septentrionale, par Cinq envoyés Ouigours au VIII siècle*, par J. Bacot, JA. 1956, 2, s. 147. Bu metin hakkında bir makalo yazan

İşte Türklerin 2500 yıllık tarihlerinde ve cihân hâkimiyeti dâvalarında böylece at büyük bir rol oynamış ve maddî kuvvet kaynaklarından başlıcasını teşkil etmiştir. Ata hâkimiyet göçebelerin askerî üstünlüğü yanında kültürlerinin de yükselmesine yardım ediyordu. Filhakika Türkler geniş imparatorlukları ve atın sür'atı sâyesinde Uzak-şark ve Yakın-şark medeniyetleri ile temasa geçerek kültür mahsullerinin mübadelesine hizmet ederken kendi bilgi ve görgülerini de yükseltiyorlardı. Nitekim Yakın-şarkın fikir ve dinlerini, cam sanayiini, Çin'in de ipek, kâğıt ve başka mahsullerini Türkistana ve oradan da dünyaya naklet-mişlerdi. Gök-türklerin hayatları ve medeniyet seviyeleri hakkında Çin ve Bizans kaynakları mühim kayıtlar ihtiva eder. Esasen Orhun kitabeleri ve kendilerine mahsus olan yazıları da ne derece ileri olduklarını göstermektedir. Bu sebeple bir kısım yerleşik kavimlerden daha yüksek bir seviyede oldukları için A t l ı g ö ç e b e k ü l t ü r ü hususî bir mâna kazanmış ve Macar âlimlerince ciddî tetkiklerle ehemmiyeti meydana çıkmıştır[107]. Bununla beraber Gök-türkler zamanındanberi Türklerin mühim bir kısmı yerleşik hayata geçmiş; ziraat, ticaret ve san'atla uğraşıyorlardı. Orta Asya'nın büyük nehir vâdileri ve ovalarında büyük şehirler kurmuşlar; ziraatta ileri bir sulama sistemi ile de bazı yerleşik kavimlere örnek olmuşlardı. Bu sebepledir, ki İslâm medeniyetinin kuruluşunda Türkistan büyük bir rol oynamıştır. Nitekim eski İslâm hukukunda sulama işleri hakkında bilgi mevcût olmadığı halde, Abbâsiler zamanında, Türkistan'da tedvin edilen «*Kitab ul-kuniy*» (Kanallar kitabı) adlı eser sâyesinde İslâm hukukunun bu eksikliği ikmâl edilmiştir. Gök-türkler ve Uygurlar zamanında Orta-Asya'nın nehirleri üzerinde, vâdilerinde ve Uzak-Yakın şark büyük kervan yolu güzergâhında türkçe isimleri ile tanıdığımız pek çok şehir ve kasaba teşekkül etmiş bulunuyordu. İlk İslâm devrinde Türkistan'da bir takım büyük riyaziyeci, hukukcu ve filozofların yetişmesi de bu sâyede mümkün olmuştu[108].

Bu medenî inkişaflara rağmen Türk tarihinde yine de büyük dev-

---

C. Clauson *Ha-la-yun-lug* (Alayundlug) Gök-türk kabilesini anlayamamış ve «çok muhîbbar ve malûm Kara-koyunlug'un yanlış bir yazılışı olarak düşünülmesi mümkündür» demiştir. Yunan, Çin ve İslâm kaynakları en iyi atların Fergana'nın bir kısmı Usruşana'da yetiştiğine dair en eski kayıtları da düşünerek bu kabilenin burada yaşadığını tahmin eder (JA. *A propos du Manuscrit Pelliot Tibetain*, CCXLV, 1957, I, s. 16-17).

[107] Gök-Türkler ve daha sonra Türk şehirleri ve medeniyeti hakkında bak. *Selçuklular tarihi*, s. 353-360.

[108] *Selçuklular tarihi*, s. 353-360.

letlerin kuruluşu, büyük istilâ ve fetihler bu yerleşik halkların değil teşkilâtçı ve savaşçı göçebelerin eseri idi. Nitekim Şamanî Kunlar, Avrupa Hunları, Gök-türkler, Uygurlar, Hazarlar ve Müslüman Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı sultanlıkları ve Anadolu beylikleri hep bu kudretli ve teşkilâtçı göçebe veya yarı göçebe Türkler sâyesinde kurulmuş ve cihân hâkimiyeti mefkûresi de bunlar arasında gelişmiştir. Bu durumun pek farkında olmayan çağdaş müellifler gibi bugünkü tarihçiler de, çok defa, tarihî devletlerin teşekkülüne bakarak, Türkleri hep göçebe sanmışlardır. Bu münasebetle Osman gazi bile, h â k i m i y e t ve b e y l i ğ i n t ü r k m e n l i k ve yörüklük yâni göçebelik edenlere ait olduğunu söylüyor ve oturak hayatı tavsiye etmiyordu[109]. Bu kitapta yerleşik Türklerden ve medeniyetlerinden değil, cihân hâkimiyetini yaratan ve dünya nizâmı dâvâsı güden göçebelerden bahsetmemizin sebebi de budur.

[109] *Selçuk-nâme*, Türkçe yazma.

7. İçtimaî ve Siyasî Bünyenin Kudreti

«Türk hakanı hîleye sâdece savaşta başvurduklarından dolayı eseflerini belirtir»

(Câhiz).

«Eski Türk devletinde zâdegânlık cebir ve şiddetten âri idi. Halk Moğollarda olduğu gibi hakaret görmezdi. Bir demokrasi şuûru mevcût idi»

(Barthold).

Türk imparatorluklarının kuruluşunda maddî-manevî kuvvet kaynaklarını araştırırken içtimaî hayat ve siyasî teşkilâtın rollerini de ihmal etmek mümkün değildir. İktisadî faaliyetleri hayvancılığa dayanan göçebeler çadır altında yaşıyor; sürüleri ile birlikte sulak ve otlak yerlerde yazlık ve kışlık göçlerini yapıyorlardı. Her boy veya kabilenin, kışın alçak ve yazın yüksek olmak üzre, kendisine mahsus ve «A t a d a n k a l m a» yurdları vardı. Her boy veya oymağa ait yurdun hududunu diğer kabile yurtlarının hududları teşkil ediyordu. Bu suretle eski Türklere göre bütün kışlak ve yaylalar kabîleler arasında taksim edilmişti. Her boy kendi beyinin başkanlığında içtimaî, idarî ve siyasî bir teşkilâta sahipti. Bu mevkide irsî olarak bulunan bey, yurtların korunması, vergilerin tahsili, göçler zamanında boyun disiplinini ve diğer boylarla münasebetlerini tâyin, kendi boyuna mensup aile veya ağıllar arasında ihtilâfların halli ve emniyetin te'mini gibi her mes'elede yegâne söz sahibi kimse idi. Boy beylerinin bu nüfuz ve mevkii göçler esnasında çok yükselirdi. Göçler mücâdele ve çatışmalara sebebiyet verdiğinden boy beyleri ve boydaşlarının teşkilâtçı ve savaşçı kabiliyetleri kuvvetlenir; ihtiyatlı ve tedbirli olmalarına âmil olurdu. Bu suretle boy beyleri idaresinde küçük siyasî teşekküller veya devletler vücud buluyordu. Büyük siyasî birlikler, devlet ve imparatorluklar böylece kağan ve yabguların idaresinde bir çok boyların birleşmesine ve feodal Türk devletinin meydana çıkmasına sebep oluyordu.

Her boya ait yurtlar, yaylak ve kışlaklar kabîle reisleri tarafından bilinir ve korunurdu. Bir seyyaha göre, XIII. asırda, Tuna'dan Uzak-şarka kadar bütün ovalar, yaylalar ve bozkırlar Türk göçebeleri arasında bölünmüştü ve bu taksim çok eski zamanlardan beri mevcût idi. VI. asır Çin sülâlesi vekayı-nâmeleri Gök-türkler hakkında «Ne kadar göçebe iseler de her kabîlenin kendine mahsus bir arazisi vardı» derler. Bu toprakların mülkiyeti kabileye ait olup boy beyleri tarafından idare ve aile (ağıl-*avul*) lar arasında taksim edilirdi. Boy beyleri de, cemaate ait topraklar üzerinde mülkiyet hakkına sâhip bulunmamakta; bununla beraber en iyi hisseleri kendilerine tahsis edebilmekte idiler. Gök-türkler yarı göçebe olup zıraatla da uğraşıyorlardı. Kunların da böyle bir durumda olduğuna dair kayıtlar vardır[110]. Boy beyleri gibi onların üstünde bulunan kağanlar da istihsali arttırmağa ve milletini terkip eden boyların refâhını te'mine çalışıyorlardı. Nitekim Kapağan Han (691-716) 100.000 kişilik bir süvari ordusu ile Çin vilâyetlerini işgal edince, bir defasında, Çin'e göçmüş ve sürülmüş Türkleri vatanlarına geri getirirken Çin imparatorunu «Türk topraklarını ekmek için bir milyon kile darı, üçbin ziraat âleti ve çok miktarda demir» vermeğe; başka bir seferinde de üçyüzbin kile hububat, üçbin ziraat âleti, elli bin top çeşitli renkte ipek kumaş ödemeğe mecbûr etti[111]. Bu durum Gök-türkler zamanında çiftçiliğin kazandığı ehemmiyeti gösterir. Esasen garbî Gök-türk hanları ve daha sonra Sır-derya yabguları yazın muhteşem otağları ve orduları ile yaylalarda; fakat kışın da Balasagun ve Yengi-kent şehirlerinde oturuyorlardı.

Boy beyleri yurtlarda tarlaları ailelere bir vergi (kira) bedeli ile dağıtıyor; fakat toprakların mülkiyeti yine kabilenin manevî şahsiyetinde kalıyor; yeni bir aile kurulunca ona da bu müşterek araziden bir parça veriliyordu. Yedi-su havalisinde oturan Kırgızlar, Murgab kanalı ile sulanan ovaları 17 ve 18. asırlarda işgal eden Türkmenler ve bugün de Gürgân' (İran'ın şimalî-şarkisinde) in İnce-burun köyünde yaşayan Türkmenler toprakları kabile mülkiyeti esasına göre taksim ve ziraat ederler. Böylece menkul mallar dışında bulunan otlak ve tarlaların kabilelerin mülkiyetinde kalması Türk toprak hukuku ve idaresi tarihinde çok mühim neticeler doğurmuştur. Filhakika, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde, asırlarca devletin, askerî ve zirâî rejimin,

[110] St. Julien, s. 11, 27, Klaprot, *Tableau historique de l'Asie*, s. 102; Rubruck, *Journey*, s. 53, Lattimore, s. 66-67.

[111] St. Julien, s. 170, 175.

esasını teşkil eden *Mirî* (beylik) toprak idaresinin menşei de buradan gelir. Türklere mahsus olan bu göçebe toprak idaresi Selçuklu ve Osmanlı sultanları tarafından bütün toprakların devlet mülkiyetine intikaline sebep olmuş; boy beyleri yerine sultanlar bu âmme mülkiyetini *iktâ* veya *timar* sâhibi beylerin idaresinde devlet hesabına kullanmış; Türkiye'de idarî, askerî, ve hukukî teşkilâtın, ziraî iktisadın temeli olmuştur. Göçebe hukukundan yüksek bir devlet ve cemiyet hayatına intibak ve tekâmül eden bu âdilâne sistem sâyesinde fethedilen Anadolu ve Rumeli topraklarının türkleşmesi mümkün olmuş; başka milletlerde misli görülmemiş bu nizâm toprak aristokrasisi ile topraksız veya esir köylü sınıflarının doğmasına fırsat vermemiş ve dünyada böylece en sağlam ve sıhhatli bir cemiyet meydana gelmişti[112]. İşte Kunlar devrinden gelen bu idarî ve hukukî anlayış da hâkan ve sultanların babalık vzaifeleri arasında mühim bir mevki almış ve cidden «Devlet baba» telâkkisini doğurmuştur.

Türk hâkan ve sultanları, Şamanî ve İslâm devrinde, devletin başmümessili ve milletin babası sıfatı ile *Yargu*, *Yolak* ve *Dâr ül-adl* (Dîvân-i mezâlim) adlı mahkemelerde bizzat halka adâlet tevzi ederken de boy beylerinin yükselen vazifelerini deruhte etmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Kağan ve sultanlar Oğuz Han veya Afrâsyâb'ın vârisi ve halefi olmakla, hâkimiyetlerini de ilâhî menşeden almakla kutsiyet kazanıyorlardı. Kun hükûmdarları, bu menşeleri dolayısiyle, soylarının çok daha eski devirlere çıktığını söylüyor; başka bir aileden hiç bir kimsenin hükûmdar olamıyacağını ve kendisine itaat edilemeyeceğini belirtiyorlardı. Halbuki Çin'de hânedanlar dışında başka kimselerin imparatorluğu gasbedebileceklerini, her şeyin bir nizâmsızlık ve karışıklık içinde bulunduğunu, bu sebeple de Türkler ahlâk, örf ve türe ile onlara üstün bulunduğunu bir gurûr vesilesi sayıyorlardı[113]. Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı ve daha başka Türk hanedânları hep iki bin beşyüz yıllık Oğuz Han veya Afrâsyâb'a mensup bulunmakla iftihar ediyor veya bu nisbet olmadığı takdirde meşrûiyetini kabûl ettirmek zorlaşıyordu. Nitekim, büyük bir fâtih olmasına rağmen, Aksak Timür bir türlü han veya sultan ünvanını alamamış ve emîr ola-

[112] Osman Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten XVII (1948), 349-574 (Fransızcası, Revu des Etudes Islâmiques (1948), s. 25-49). Bugün Gürgân türkmenlerine aid bu toprak idaresi de *Hüner ve Merdum* dergisinde tasvir edilmiştir (Tahran, Sayı L, s. 33)

[113] De Guignes, I, s. 220. Gök Türk'ler anaları asıl olmayanları da hanlığa lâyık görmüyorlardı (St. Julien, s. 31; Chavannes, s. 48).

rak kalmıştı. Bu sebeple Müslüman Türkler Âl-î Resûl (Peygamber sülâlesi) den sonra Âl-i Selçuk ve Âl-i Osman'ı hem Oğuz Han soyuna mensup bulunmakla ve hem de İslâmiyete ve Türklüğe büyük hizmetler yaparak şan ve şeref kazandırmakla mukaddes saymışlardı. Böylece devlet gibi hukuk ve otoritesi münakaşa edilemeyen bu hânedanlar, zayıf zamanlarda bile, kolaylıkla ulaşılamıyacak yüksek bir mevkiin temsilcisi bulunmakla devletin kudsiyetine, bekasına ve nizâmına âmil oluyorlardı. Halbuki Çin'de olduğu gibi Bizans'ta da gasıp kumandanlar yeni sülâleler kurabiliyorlardı.

Kağan ve yabguların idaresinde birlik kuran boy ve uluslar eski Türk devletine feodal bir mahiyet veriyor; böylece ilâhî menşe inanışlarına rağmen, onların otoriteleri boybeyleri üstünde yüksek bir derece farkından ibaret kalıyordu. Bu sebeple Türk hükûmdarları Eski ve Ortaçağların bir çok kıral ve imparatorları gibi kendilerini mâbutlaştırmamış; zulûm ve istibdada düşmemiş olup kudretleri daha ziyade şahsiyetleri ile kaim olmuştur. Zira hânedana mensup şehzadeler ve boy beyleri de Oğuz Han soyuna mensup ve feodal hâkimiyet haklarına sahip bulunuyorlardı. Böylece millî şuûr, babalık sıfatı ve siyasî hâkimiyet türesi Türk hükûmdarlarını demokratik bir ruha eriştirmiştir. Bu hususa dikkat eden W. Bardhold, hâkanların asîl boy beyleri (zâdegân) ile çevrili olduğu halde devletin yükselişinde halkın rolünü müdrik bulunduklarını belirttikten sonra «Şüphesiz bu Türk devletinde zâdegânlık azamet, cebir ve şiddetten âri idi. Halk da, bilâhare Moğollar zamanında olduğu gibi, hakaretle muamele görmezdi. Zira «*İl tutmak*» yâni devlet kurmak hususu bütün millete isnat olunuyordu. Bu vaziyet her halde demokrasi fikrinin mevcût olduğunu gösterir» mütaleası ile hem bu durumu, hem de Türk ve Moğol kavimleri arasında mevcut zihniyet farklarından birini daha belirtmiştir[114]. Hâkimiyetin ilâhî menşei telâkkisine rağmen hâkanların beyler tarafından bir keçe üzerinde kaldırılarak tahta oturtulması, yapacağı icraata dair sözlerini aldıkları hakkında bazı kayıtlar da onların hâkimiyete iştirâkini belirtmek bakımından kayde şâyandır[115]. Hazarların, akıl ve muhakemesi yerinde olamayacağı düşüncesi ile, hâkanlara kırk yıldan

[114] *Eski Türk kitâbelerinin tarihî ehemmiyeti*, trc. Necib Asım, *Orhon Âbideleri*, İstanbul 1340, s. 80 (Almanca aslı «*Die Historische bedeutung der Alttürkischen inshriften*» adlı ile W. Radloff'un *Alttürkischen Inschriften der Mongolei*'de çıkmıştır.

[115] F. Köprülü, *Orta-zaman Türk hukukî müesseseleri*, II. Türk tarihi kongresi zabıtları, İstanbul 1943, s. 391.

fazla saltanat hakkı tanımamaları da bu münasebetle dikkati çeker[116]. Türk hâkanlarının «devlet işleri hakkında «*kengeş*» (müzâkere) yapmaları ile bir «kurultay» müessesesine sâhip bulundukları anlaşılıyor. Oğuz beylerine mahsus olmakla beraber eski Türk devletlerinin bu demokratik an'anesi Selçuklulara da intikal etmiş olup Moğolların aristokratik kurultaylarından farklı bir mahiyette idi[117]. Zira Moğol hanları merkeziyetçi bir otoriteye ve istibdada sahip bulunuyorlardı.

Eski Türk devletlerinde boy beyleri ile, hâkan arasındaki bağları sağlayan devlet merkezinin yüksek memurları vardı. Kağanın kardeşi *yabgu* ünvanı ile devletin mühim bir bölgesi ve boy beyleri üzerinde en büyük memuru teşkil eder ve Selçuklular devrindeki melik'lere tekabül ederdi. Bununla beraber Selçuklular, idarelerine aldıkları ana-yurtları Cend şehrinde oturan meliklere de yine eskisi gibi *yabgu* ünvanını veriyorlardı[118]. Devlet imparatorluk hüviyetini kaybedince kağan yerine yabgular hüküm sürüyordu. Gök-türklerden sonra Oğuz ve Karluk reislerinin han değil ancak yabgu ünvanını taşımaları sebebi budur. İmparatorlukta yabgular Selçuk devrindeki melikler gibi yarı müstakil olup kağanlara tabiiyetleri sadece siyasî ve hukukî bir şekilden ibaretti. Bu sebeple kendi başlarına savaş ve barış yapabiliyorlardı. Devletin boy ve uluslar üzerinde *şad, sagun, tekin, tudun, tutuk, tarhan, inal, çur, köl-erkin, il-tapar* gibi yüksek memur *(buyruk)* ları olup bunlar hakan ile beyler arasında münasebetleri te'min eder; asker ve vergileri alırlardı. Eski Türk feodal devlet idaresinde hâkandan boy beyine kadar, herkes derecelerine göre, selâhiyet ve mes'uliyet sâhibi bulunuyor; bu durum onların teşkilâtçı ve savaşçı kabiliyetlerini yükseltiyor ve neticede devletin kudret ve hayatiyet kazanmasına yardım ediyordu. Bu sistem İslâm devrinde Karahanlılarda ve Selçuklularda da aynı idi.

Bununla beraber eski Türk devletinin bu feodal bünyesi aynı zamanda onun zaafını ve parçalanma sebeplerini teşkil ediyordu. Gerçek-

---

[116] İbn Fadlân, s. 44. Halbuki Hazar Hakanı, diğer Türk hükûmdarlarından farklı olarak, halkla temas etmez; ancak dört ayda bir çıkardı. Bu sebeple işleri halifesi (vekili) olan Hakan-beg görür; yanına ancak o ve *Kündür* hakan girebilirdi. Asker ile çıktığı zaman onunla suvârileri arasında bir mil mesâfe olurdu. Fakat yine halka görünmezdi. Geçerken halk secdeye kapanır ve izin vermedikçe başlarını kaldıramazlardı (İbn Fadlân, s. 43-44). Bu usûle İslâm, Hıristiyan ve Yahudilerde rastlanmadığı da kaydedilmiştir (İbn Havkal, s. 390).

[117] Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, III, s. 270; *Selçuklular tarihi*, s. 31.

[118] *Selçuklular tarihi*, s. 175.

ten büyük kağan ve sultanların bulunmadığı, ihtiraslı ve kudretli şehzâde ve beylerin fırsat bulduğu zamanlarda Türk imparatorlukları sarsıntılara ve parçalanmalara mâruz kalıyor; bu mücadeleler içerisinde kuvvetli bir şahsiyetin çıkması ve hâkim olması suretiyle tekrar istikrar ve yeni hamleler başlıyordu. Komşu kabile birliklerinin, yabancı devlet ve kavimlerin baskısı siyasî muvazeneyi bozunca veya büyük nüfus kesafeti husule gelince bu unsurların birleşmesi ile Türk tarihinin sel halini alan büyük göçleri vucûd buluyordu. Kun, Gök-türk, Selçuklu ve Moğol imparatorluklarının kuruluşları büyük nüfus hareketleri ve muhaceretlerile birlikte vuku'bulmuştur. Henüz yeni tetkik mevzuu olan bu büyük göçler, tarihî sebep ve neticeleri ile, Avrupalılarca çok ehemmiyet verilen Cermen istilâ ve muhaceretinden çok daha fazla büyüktür. Hattâ Cermen istilâ ve muhacereti de bizzat Hunların baskıları ve göçleri eseridir. Filhakika bu büyük hareketler esnasında Çin, Hindistan, Şarkî ve Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakın-şark kesif Türk akınları ile dolmuştu[119]. Bu büyük insan hareketleri bile yine Türklere mahsus nizâm ve disiplin şuûru içerisinde cereyan ediyor; devlet ve beylikler bir nevi seyyar hüviyeti ile devam ediyordu.

Filhakika, çağdaş kaynakların belirttiği üzre, mahşerî insan kitlelerine ve sayısız hayvan sürülerine rağmen, boy beylerinin tecrübesi ve teşkilâtı sâyesinde «T ü r k l e r k a r g a ş a l ı ğ a v e g ü r ü l t ü y e m e y d a n vermeden ilerliyor ve duraklıyordu. Zira onlar d a i m a s u k û t ü m u h a f a z a e d e r ve u z u n n u t u k l a r d a n h o ş l a n m a z l a r»[120]. Esasen eski müelliflerin bu müşahadesi gibi Osmanlı İmparatorluğunu ziyaret eden Avrupalılar da Türklerde gördükleri nizâm ve disiplin dolayısiyle hayrânlıklarını ifade ederlerken bu nizâm şuûrunu onların kudret ve azametlerinin başlıca âmillerinden saymışlardır. Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen Avusturya elçisi Busbecq pâdişâhın ordugâhı hakkında: «B u m u a z z a m k a l a b a l ı k i ç i n d e imrenilecek diğer bir husus da sessizlik ve nizâmdı. Hiçbir bağrışma, uğultu ve gürültü yok. Halbuki bizde birkaç kişi bir araya geldi mi gürültüden durulmaz. Herkes kendisine ait yerde sessiz ve sâkin duruyordu. Sanki bir heykel gibi idiler»[121]. Millî şuûr ve nizâm savaşçılık kabiliyeti ile birlikte bulunuyordu. Gök-türkler «hastalıkla (evde) ölmeyi u t a n ç ve savaşta öl-

[119] Selçuklular devri muhacereti için *Selçuklular tarihi*'ne s. 71-73 ve başka bahislere bak.

[120] Süryani Mihael, III, s. 153.

[121] *Türk Mektupları*, Ankara, 1953, s. 42.

meyi ş e r e f sayarlar» idi[122]. Bununla beraber büyük göçler uluslar arasında kabîle hislerinin başa geçmesine sebep oluyordu. Nitekim Selçuklu muhaceretinin dâhil bulunduğu büyük göçler esnasında Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kuman (Kıpçak) lar yurt bulma gayreti ile birbirleri üzerine atılıyor; Bizansların hile siyasetleri ve bunlardan birile ittifakları boylar arası mücadeleyi kışkırtıyordu. Şamanî Türklerin Balkanlarda ve Avrupada eriyerek yok olmaları sebebi bu idi. Bu ulusların başlarında han bulunmaması da dikkati çekmekte ve bu da hanlığın herhalde Orta-Asya'da kalan hanedanlara ait olması ile ilgili bulunmaktadır.

Bununla beraber, tarihin müstesna zamanlarına ait, bu büyük göçler dışında, göçebeler umumiyetle atadan kalma yurtlarında oturuyor; millî ve dinî hâtıralarla dolu olan vatanlarına bağlı kalıyorlardı. Kunların ve Gök-türklerin aynı mukaddes yerlerde ibadet etmeleri, Tanrıya ve ecdat ruhlarına kurban kesmeleri hem asırlarca oralarda yaşadıklarını ve hem de vatan duygularının nasıl devam ettiğini gösteriyordu. İbn Fadlân Oğuzların Sır-derya boylarında atalardan kalma yurtlarında oturmakta olduklarına dair sözlerini dinlemişti[123].

Göçebelerin çadırları siyasî, içtimaî mevkilerine göre ehemmiyet kazanıyordu. İstemi Han Bizans elçisini, 568 de, ordugâhında, çok sanatkârâne işlenmiş muhteşem otağında kabûl etmişti. Han'ın altın tahtı iki tekerlek üzerinde kurulmuş olup atlarla çekiliyordu. Otağ içinde altın ve gümüşten san'atkârâne yapılmış kıymetli eşya ve heykeller vardı. Bizans elçisi bu eserlere dair hayrânlıklarını yazmıştır. Çin seyyahı Hiuen tsang da, hâkanın 630 ziyaret ettiği, torununu ve ordusunu ihtişâm içinde bulmuş; Han'ın sofrasında yemek müzik orkestra ile yenilmişti. Güyük Han'ın otağı 2000 kişi alacak bir büyüklükte idi. Sefer halinde arabalar üzerinde kurulu çadırlar ve otağlar seyyar bir şehir halini alır; durakladıkları zaman çadır-şehir ve çarşılar meydana çıkar; Türk ve yabancı tâcirler de onları takip ederdi. Çin kaynakları *Kao-çe* adlı (Yüksek arabalı) bir Türk kavminden bahsederler, ki bu, tarihçe Kanglı (kağnılı) lara ait en eski (I. asır) kaydı teşkil eder. Oğuz destânı da bu kavme adını veren Oğuz kumandanını kağnının kâşifi olarak gösterir. Mamafih *Kao-çe* ile ilk Uygurların bahis mevzuu olduğu kanaatı da vardır. Her çadırın ve hususiyle otağın çeşitli bölümleri bir evin teşkilâtını andırır. Çaldırın kapısında yaz için kımız, kış için de hafif bal

[122] Julien, s. 29.
[123] İbn Fadlân, s. 16.

Levent Zahiroğlu Arşivi

şarabı bulunurdu. Göçebeler bayram ve düğünlerinde, kadın-erkek bir arada yemek, içki, müzik, dans ve sair eğlenceler yaparlardı. Hanlar yabancı elçileri kabûl ederken onlara kımız takdim ederlerdi[124].

Böylece hâkan veya sultanın hâkimiyetinde bulunan Türk devleti feodal Türk beyleri arasında taksim edilmiş olup, harpler ve kabileler arası savaşlar olmadığı normal zamanlarda, boylar kendi beyleri ve türelerine göre idare olunuyor; merkezin ve hâkanların hâkimiyeti pek az hissediliyordu. Fakat dış ve iç savaşlar hâkanların nüfuzunu ve millî birliği kuvvetlendiriyor; bazan bu birliğin tesisi maksadı ile müthiş insan kanı akıyor ve düşmanlara karşı girişilen muharebelerden daha fazla zayiat veriyorlardı. Feodal Türk devleti siyasî ve askerî hayatiyeti kuvvetlendirdiği gibi parçalanmasını da kolaylaştırıyordu. Bu sistem Osmanlıların kurduğu merkeziyetçi imparatorluğa kadar devam etmiştir. (Böl. IV, bahis, 2 ye bakınız).

[124] Chavannes, s. 194, 237 - 238; Hiuen tsang, trc. St. Julien, JA (1847), s. 63; Rubruck, s. 19, 54 - 58, 54 - 48; Z.V. Togan, s. 31-33.

8. Kadınların İçtimaî ve Siyasî Rolleri

«Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye babam Kağan ile anam Hatunu yükseltti»

(Orhun Kitâbeleri).

«Acem hükûmdarları devrinde kadınların siyasî bir tesiri olmazdı. Türkistan hâkanları ve Türkmen pâdişâhları devlet işlerinde hatunların fikirlerini üstün tutarlar»

(Nizâm ül-Mülk).

Eski Türk içtimaî ve siyasî hayatında kadının müstesna bir mevkie sâhip olması devletin feodal bünyesine yeni bir unsur ekliyor; bunun faydaları yanında siyasî istikrarı bozan mahzurları da beliriyordu. Bu sebeple kadının mevkii ve rolüne dair bir bahsin buraya konulması gereklidir. Bilge Kağan kitâbesinde: «Tanrı T ü r k m i l l e t i y o k o l m a s ı n diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-b i l g e H a t u n'u yükseltti» ibaresi kadının siyasî ve içtimaî mevkiinin ne derece ileri olduğunu göstermeğe kâfidir[125]. Hattâ başka bir yerde: «Sizler anam Hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım ve kızlarım» hitabı ile de bu görüşü te'yid etmiştir. Uygurlar VII. asırda, henüz devletlerini kurmadan önce, bu kavmin reisi savaşlarla meşgul olduğu için, anası Ulug Hatun: «İhtilâflara ve dâvalara bakıyor; k a n u n l a r a t e c a v ü z e d e n l e r i ş i d d e t l e, fakat adâletle cezalandırıyordu. Bu sâyede U y g u r l a r a r a s ı n d a nizâm kurulmuş bulunuyordu»[126]. Arap istilâsı karşısında, Tuğ-şad küçük olduğundan, anası Hatun Buhara hükûmdarı bulunuyordu. Onbeş yıl tahtında kalan Hatun, Araplarla uzun müddet savaş ve barış halinde idi. O, Çinlilerle de münasebette olup imparatora 719 da elçi gönderip Araplara karşı yardım istemişti[127].

---

125 W. Thomsen, TM, III, s. 100.

126 E. Chavannes, s. 90.

127 Nerşahi, *Târih-i Buhara*, Tahran 1317, s. 8; Chavannes, s. 203-204.

Türkler müslüman olduktan sonra kadın Karahanlı, Selçuklu, Harezm-şahlı ve diğer devletler zamanında da mevkiini muhafaza ediyordu. İslâm ve Hıristiyan dünyalarında rastlanmıyan bu durum münasebeti ile, Nizâm ül-Mülk'e göre Acem hükümdarları devrinde kadınların devlet işlerinde te'siri olmazdı. Vezir bu mevzuda Sâsâni devrine ve İslâm görüşüne dair bir takım hikâyeler anlatır; nihayet Türkistan hâkanları devlet işlerinde hatunlarla müşavere eder ve onların fikirlerini üstün tutarlardı. Türkmen Pâdişahları (yâni Selçuklular) da onlar gibi hatunlara büyük bir mevki verirler. Nizâm ül-Mülk bu münasebetle vezirlerin hatunları memnun etmeleri lüzûmuna işaret ederken bu nâzik ve tehlikeli durum üzerinde kapalı bir şekilde ve tenkidî hikâyeler vermek suretiyle durmaktan da kendisini alamamıştır[128]. Zira Melik-şâh'ın zevcesi Terken Hatun da kendisine karşı gelen muhalif fırkanın başı bulunuyordu. Filhakika Karahanlılarda ve Selçuklularda *Terken*[129] ünvanını taşıyan sultanların zevceleri sadece hükûmdarlara ve siyasî hâdiselere te'sir etmekle kalmıyor; bizzat idare ve siyaset içinde de mühim roller oynuyorlardı. Nitekim *Terken*'lerin kendilerine ait yurtluk *(iktâ)* vilâyetleri, bunları idareye me'mur dîvân teşkilâtları, askerleri ve kendi hazinelerine akan mühim gelirleri vardı. Bu durumları ile Hatunlar feodal devlet bünyesinde, iktâ ve asker sâhibi beyler gibi, mühim bir mevki işgal ediyorlardı. Onlar bu kuvvetleri sâyesinde yalnız siyasî değil, bazan askerî müdâhaleleri ile de te'sir ediyor ve hattâ büyük mes'eleler çıkarıyorlardı.

Tuğrul Bey üvey kardeşi ve amcazâdesi İbrahim Yınal tarafından Hemedan'da kuşatılınca Sultan'ın hatunu *Altun-can* Bağdad'ta derhal ordunun başına geçmiş; müteredditveya durumu şüpheli bazı devlet adamlarını tevkif etmiş ve emrine aldığı ordusu ile hareket ederek Tuğrul Bey'i kurtarmakta mühim bir hizmet yapmıştı. Bu faaliyetleri münasebeti ile Bar Hebraeus bu hatunun imparatorluk işlerini idarede çok ileri bir role sâhip olduğunu söyler[130]. Alp Arslan'ın hemşiresi Gevher Hatun kocası ve amcazâdesi İl-basan'ı kurtarmak için Melik-şâh'a karşı mücâdele etmek maksadı ile *Yabgulu* Türkmenlerini idaresine almağa karar verdi ve harekete geçti[131]. Hatunlar

[128] *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Scheber, s. 156-164; *Vesâyâ-yi Nizâm ul-Mülk*, Brit. Mus. Or. 416, s. 716.

[129] Osman Turan, *Terken unvanı*, T. Hukuk tarihi dergisi, I, s. 69-73.

[130] *Selçuklular tarihi*, s. 90; Bar Hebraeus, *Chronography*, s. 215.

[131] *Selçuklular tarihi*, s. 120, 143.

arasında Melik-şâh'ın zevcesi ve Karahanlı hükümdarının kızı Terken hatun'un siyasî ve askerî faaliyetleri çok daha mühim olup devletin dahilî savaşlara ve parçalanmaya mâruz kalmasına sebep olmuştur. Gerçekten Terken hatun beş yaşındaki oğlunu veliahd ve sultan yapmak, halifeden doğan torununu da Hilâfet makamına getirmek maksadı ile mücadeleye girişti. Hatun'un yalnız Melik-şâh üzerinde değil, devlet adamları ve kumandanlar üzerinde de büyük bir nüfûzu vardı. Hattâ bunların bir kısmı da kendisine mensup olup onun ni'metleri ile yetişmişti. Kendisine ait vilâyetler, idare teşkilâtı, vergiler, hazîne ve bizzat 12.000 asker de vardı. Vezir Nizâm ül-Mülk karşısında mücadeleye girişen Hatun, Sultan ile vezirin arasını açtıktan ve galiba ikisinin de ölümlerine sebep olduktan sonra beş yaşındaki oğlunu tahta çıkarmak ve meşrû veliahd olan Berkyaruk'u düşürmek için ordusunu hazırladı. Devletin hazinelerini açıp 20.000.000 altun dağıtarak bir çok kumandanları daha tarafına çekti ve Bağdat'tan İsfahan'a hareket etti. Büyük âlim Gazalî'nin beş yaşındaki bir çocuğun sultan olamıyacağına dair fetvâsına karşı mukabil bir fetvâ da elde edebildi. Böylece 1092 de dünyanın fethine karar vererek Bağdat'ta hazırlıklarını yapan Melik-şâh'ın kırk yaşlarında ölümü (veya zehirlenmesi) üzerine şimdi bu muazzam imparatorluk bir dahilî harbe düşmüş ve Haçlı seferleri arifesinde devlet fi'len parçalanmıştı. Terken Hatun, eski nüfuzu, kuvvetli taraftarları ve nihayet Karahanlı (Afrâsyâb) hânedanından bir prenses olması dolayısiyle bu büyük buhranı yaratmış ve siyasî nizâm da ciddiyetle sarsılmıştı[132].

Melik-şâh'ın oğulları Sultan Muhammed Tapar ve Sultan Sancar'ın terkenleri de aynı imtiyazlara sahip idiler. Fakat bunların bu türlü siyasî faaliyetleri görülmemiştir. Bunlar «Dünya melikesi» ünvânı ile meşhûr idiler, ki bu da cihân pâdişâhı ünvanının mukabili idi. İlk Türkiye Selçuklu hükûmdarları zamanında da kadınların bu rolleri devam etmiştir. I. Kılıçarslan'ın şehid olmasından (1107) sonra Malatya'da bulunan hatunu en küçük oğlu olan Tuğrul Arslan adına hükûm sürmeğe başlamış; oğluna tâyin ettiği *atabey* vasıtası ile geniş siyasî faaliyetlere, savaş ve istilâlara girişmiştir. Uzun müddet devam eden hâkimiyeti nihayet olgunluk çağına erişen oğlu ile de mücadeleye vardı. O, bu münasebetle «Sultanın şehri kendisine verdiğini» ileri sürüyordu. Dânişmend'li Emir Gazi'nin hemşiresi de Zamantı'ye sâhip bulunuyordu. Böylece kadınların siyasî ve içtimaî mevkileri Anadolu'da da devam

[132] *Selçuklular tarihi*, s. 157-160, 163-165.

ediyordu[133]. Sultan Melik-şâh'ın terken'inden sonra siyasî tarihte onun gibi büyük ve meş'ûm rol sâhibi Harezm-şâh Sultan Alâeddin Muhammed'in anası Terken Hatun olmuştur. Mensup olduğu Kanglı ulusu ve askerlerine dayanan Terken Hatun oğlu ile nüfûz ve siyaset rekabetine girişmiş ve, Moğol istilâsı arifesinde, o da bu büyük Türk-İslâm imparatorluğunun sarsılmasına âmil olmuştur. Selçuklulardan sonraki Türk devletlerinde İbiş Hatun, Kutluğ Terken ve hattâ Mısır'da Şecer üd-dür gibi kadınlar Türk devletlerinde ya bizzat hükûmdar mevkiinde bulunarak veya nâib sıfatı ile devletleri ellerine almışlardır. Bu hatunlar böylece evvelâ Haçlı, sonra da Moğol istilâları karşısında iki imparatorluğun da parçalanmasında rol oynamışlardı.

Moğol hanları ve Timür ecnebi elçileri de hatunları ile birlikte kabûl ediyorlardı. İbn Batuta: «Türk ve Tatar kavimlerince kadınlar pek muhterem olup bir *emir-nâme* yazıldığı zaman «*Sultanın ve hatunun emri ile*» ibâresini koyduklarını söyler. Müslüman olan Altun-ordu hükûmdarı Özbek Han tahta çıktığı zamanlar sağında üç hatunu ve oğulları, solunda büyük beyler oturduğunu, hatunlar içeri girince Özbek Han ellerinden tutarak onları yerine götürdüğünü, *melike* olan hatunu ise kapıda selâm vererek karşıladığını da sözlerine ilâve eder[134]. İtil Bulgarları hükûmdarı yeni müslüman olmuş ve Halîfenin elçisi, onların usulüne göre, «Hükûmdarın yanında oturmuş bulunan hatuna» götürdüğü hediyelerden birini takdim etmişti. Ziyafette devlet erkânı ile birlikte yemek yemişler «*sücü*» (bal-şarabı) içmişlerdi. Dindar hükûmdar bu suretle Halife nâmına neş'elendiklerini beyân etmişti[135]. Kâşgarlı Mahmud «Han'ın işi olunca hatunun işi geri kalır» ata-sözünü nakletmekle hükûmdar ile zevcesinin mevkilerini güzelce belirtir[136]. Anadoluda göçebe Türkmenler henüz sathî bir şekilde müslüman olmakla beraber İslâmiyeti samimî bir şekilde kabûl etmişlerdi. De-

[133] Suryani Michael, *Chronique*, III, s. 194, 199, 200, 220, 230. *Selçuklular tarihi*, s. 222-223. Terken ünvanının Anadolu'ya geldiğine dair sâdece Sıvas'ta bir *Terken Hatun* medresesinin bulunduğunu gösteren bir vakfiye kaydına sahibiz (bak. *Terken unvanı* adlı makalemiz). Uygurlar'da ve Karahanlılar'da «*Silig terken*» İslâm devrinde «*İsmetlü*» *nün* karşılığı olarak kullanılıyordu. Karahanlılar aynı zamanda «*Umdet ül-mülk*» (Devletin dayanağı) unvanı vermekle Terkenlerin siyasî mevkilerini belirtiyorlardı (aynı makale).

[134] Rubruck, s. 123; İbn Batuta, I, s. 250, 371, Klaviyo da Timür'e seyahatı ile bu duruma şâhid olmuştur.

[135] İbn Fadlân, s. 20-21.

[136] *Dîvân*, I, s. 410 (B. Atalay).

de-korkut kitabında Oğuzlar İslâm aşkını «*adı görklü Muhammed*» sevgisini, sık-sık, tekrarlıyor; arasıra namaz kılıyor ve Allah'a dûa ediyorlardı. Fakat eski hayat ve inanışlarından bir çoğunu da muhafaza ediyorlardı. Nitekim kadın-erkek bir arada kımız içiyor ve müşterek çalgılı eğlenceler yapıyorlardı. Buna mukabil *Dânişmend-nâme*'nin tasvir ettiği gaziler İslâm cihâd mefkûresine ve dinî yasaklara çok sıkı bağlı bulunuyorlardı. *Dede-korkut* kitabında kadınların da erkek gibi kahraman olması matlûptu. Aynı XV. asırda Türkiye'ye gelen Fransız elçisi B. de la Broquère Türkmen kadınlarının erkeklerden kaçmadığını, çok güzel ve iffetli olduklarını anlatırken Dulkadir oğullarına bağlı 30.000 kadın süvarisi bulunduğunu, erkek gibi silâh taşıyıp savaştıklarını söyler, ki Dede-korkut destanının tasvirlerine tamamiyle uygundur[137]. Bu münasebetle Âşıkpaşa-zâde'nin Anadoluda bulunan «*Bâcıyân-ı Rum*» tâifesi adı ile bu Türkmen kadınlarını kastettiği sanılmaktadır.

İbn Batûta, XIV. asrın birinci yarılarında, Anadoluda göçebelerden başka şehir halkının da erkeklerden kaçmadıklarını, misafirleri ağırladıklarını ve ayrılırken onlardan dûa isteyip hediye verdiklerini yazar[138]. Bununla beraber bu ifadeler daha ziyade göçebelikten yeni kurtulmuş Türkmen beylikleri için doğru olup Selçuk Türkiyesinin büyük şehirlerinde, İslâm medeniyetinin kuvvetlenmesi ile muvazi olarak, kadınların da kapandığı görülüyor[139]. Filhakika Mevlâna Celâleddin «B i r ç o k k a d ı n l a r k a p a l ı d ı r l a r; yüzlerini açmakla isteklerini tecrübe ederler» der. Eflâkî de Konya'da p e ç e l i k a d ı n l a r ı n bulunduğunu kaydeder[140]. Sultan Alâeddin Keykubâd'ın, tahta çıkmak üzere, Konya'ya girdiği zaman yapılan şenliklerde kadınlar sadece pencerelerden seyrediyordu[141]. XII. asrın sonlarında Konya'da kuyumcu bir Hıristiyan kadın vardı. Denizli çarşısında da Hıristiyan kadınlar ticaret yapıyordu[142]. Kâşgarlı Mahmud gelin giderken yabancılara görünmemesi

---

[137] *Vayage d'Outre-mer*, s. 82, 118. Yunanlılar savaşçı İskit kadınlarına Amazon adını veriyor ve kuvvetlenmek için bir memelerini çıkardıklarını söylüyorlardı. Mervezi erkek gibi savaşçı olan bu kadın muhariplerin Türk olduğunu söyler (s. 25, 122).

[138] *Seyâhat-nâme*, I. s. 310-311.

[139] Nitekim Aydın-oğullarından bahseden Enveri (*Dustûr-nâme*, nşr. M. Halil Yınanç, s. 95) bu hususta şu beyti verir:

Anlar içinde perde yoğidi
Gerçi adâb u erkân çoğıdi

[140] *Fih-mâfih*, s. 231; *Menâkıb ul-ârifin*, trc. cl. Huart, II, s. 206.

[141] İbn Bibî, s. 217.

[142] *Altun-aba vakfiyesi*, İbn Batuta, I. s. 318.

için «*didek*» denilen bir örtüyü başına örttüğünü söyler[143]. Böylece şehirlerde, İslâm medeniyetinin inkişafı ile birlikte, kadınların örtünmeleri de gittikçe sıkı bir şekil almağa başlamış; hattâ İslâmiyetin tesettür ölçülerini de aşmıştır. Bunun yanında Selçuklular Konyasında hanlarda ve başka eğlence yerlerinde kadın şarkıcılar ve çalgacılar faaliyette bulunuyor; buralara yüksek mevki sâhipleri de devam ederek eğleniyorlardı[144].

Kadınların siyasî ve içtimaî mevkilerine ve serbest hayatlarına rağmen bütün eski kaynaklar «T ü r k k a d ı n l a r ı n ı n ç o k i f f e t l i olduğunu ve bunun da herkesçe bilindiğini» belirtmişlerdi[145]. İbn Fadlân, X. asırda, Şamanî Oğuzların tam bir hürriyet içinde yaşadığını, zina mevcût olmadığını, vukubulduğu takdirde kaatil gibi öldürüldüğünü söyler. Ona göre yeni müslüman olan Bulgarlar «k a d ı n - e r k e k b i r a r a d a n e h i r d e, ç ı p l a k o l a r a k, y ü z e r l e r ve birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber onlar nezdinde zina mevcût olmayıp bu en büyük, cürmü teşkil eder ve her iki suçlu da ölüm cezasına çarptırılır». Çin kaynakları Gök-türklerin de aynı cezayı verdiklerini yazıyorlar[146]. Bulgarların bu serbestisi ve iffetleri şimal iklimi ile ve İslâmiyeti henüz kabûl etmeleri ile alâkalıdır. Dikkate şâyandır, ki onların şimalinde ormanlarda yaşıyan Merds ve Mordvin gibi Finogur kavimleri arasında cinsî münasebetlerin tamamiyle serbest olduğu, erkeklerin kadınlarını aslâ kıskanmadığı, XIII. asır Avrupa seyyahları tarafından, tesbit edilmiştir[147]. Meşhur İran şâiri Hakîm Senaî bir şiirinde Bulgar Türklerini ve «B u l g a r g ü z e l l e r i n i» metheder. Çeşitli dinlere mensup bulunan Uygurlar arasında cezaların mutedil bir şekil aldığı görülüyor. Zira bâkire bir kız ile zina yapan kimseye üçyüz değnek ceza ile birlikte maddî bir cerime ödetmek kâfi sayılıyordu. Eğer kadın

143 *Dîvân*, I, s. 408, 510 (B. Atalay).

144 *Resmî vesikalar*, s. 37 - 41; *Selçuk Kervansarayları*, s. 496.

145 Gerdîzi, s. 81.

146 İbn Fadlân, s. 11, 30; Yakut, IV, s. 487; St. Julien, s. 9, 28. İbn Fadlân livâtanın Türklerce en müthiş bir günâh sayıldığını söyler ve bir vak'a da nakleder: «Bir Harezmli, Türk meliki (yabgu) nin vekili olan *Köl - erkin*'in kabîlesi içinde koyun satın almak için bir müddet bir Türk'ün evinde misafir kalmıştı. Türkün küçük oğlunu yoldan çıkarmış ve babası tarafından yakalanmıştı. Ev sâhibi Köl-erkin *(Küderkin)* e şikâyet edince o Türkleri topladı ve babaya: «*âdilâne veya gayri âdilâne bir hükümden hangisini istersin?*» diye sordu. Baba «*adâlete göre*» istedi. Bunun üzerine Köl-erkin, Harezmli tâcir ile çocuğun birlikte idam cezasına çarpılmaları hükmünü verdiğini bildirdi. Fakat Türk, evlâdından vaz geçemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Köl - erkin tâcirî fidye vermeğe mahkûm etti. Harezmli, Türke tazminat ödedikten sonra Köl-erkin'e 400 koyun verip Türk ülkesini terketti. (s. 13).

147 Rubruck, s. 99.

dul ise üçyüz değnekten sonra erkek onu nikâhlamağa mecbûr idi[148]. Bir türkmen, kızı ile münasebette bulunan bir erkeği öldürmek istediğini Melik-şâh'a şikâyet eder. Fakat sultan bizzat *mihr*ini vererek bunları evlendirir[149].

Şamanî ve Müslüman Türklerde evlenmede ana ve babanın rızası şarttı. Kızın babasına verilen cihaza «*kalıng*» denir. Baba terbiye hakkı olarak «*başlık*», ana süt hakkı olarak «*sütlük*» ve kardeşler de «*ağırlık*» almakta idiler. Evin hâkimi olduğu için «erkeğe *beg*» denirdi. Zira o evinde bey gibidir. Kocası karısını boşıyabilir. Kadın da para vermek veya mihrinden vazgeçmek suretiyle kocasından ayrılabilir. Zenginler evlenirken gelin veya güveyi, omuzuna dayanarak, atından indiren bir câriye veya köle bulunur ve bunlar gelinin malı olurdu. Düğün gecesi gelin ile güveyin başlarına para saçılır. Gerdek gecesi gelin ile gönderilen hizmetçiye *eget;* gelinin hısımlara, hediye olarak götürdüğü elbiselere *geyüt* denirdi. Gelinin gerdek gecesi başında «*didim*» denilen bir tâc bulunurdu. Türkmenlerin evlenme esnasında, namzetlerin ismi zikredilmeden türkçe «*gelin benüm, güveyi senün*» ve «*aldum, virdüm*» sözlerini söylemekle nikâh akdi tamamlanır ve derhal düğün başlardı. Çin kaynağı *Wei-şu*'ya göre erkek kızın çadırına at ve davullarla gider ve kızı at üzerine atardı. Bazı kabilelerde ata bindirilen kız sür'atle koşturulur; erkek onu yetişip yakalar veya geçerse kızı almağa hak kazanır, ki Dede-korkut'ta da kızların bu biniciliği ve kahramanlık vasıfları evlenmede aranırdı. Tatarlarda namzet, kızın babasına gider; o da ziyâfet verir; kız akrabalara kaçar. O zaman babası kızı almak için güveyi serbest bırakır. Bunun üzerine o da arkadaşları ile kızı arar ve bulunca da zorla alıp götürür. Kâşgarlı Mahmud erkek ve kız aileleri arasında vasıta olana «*arkucı*» denildiğini söyler[150]. Bu tarihî bilgiler Hıristiyan Avrupada kadın hakîr görülür ve şeytanın âleti sayılırken Türklerde onların çok ileri bir hukuka, içtimaî ve siyasî mevkie sâhip olduğunu gösterir. Osmanlı Türkleri Selçuklu Türkiyesinde başlıyan kadınların örtünmesine devam ettiler ve feodal siyasî bünyeye olduğu gibi kadınların da rollerine nihayet verdiler.

---

148 Gerdîzi, s. 91.

149 Sibt b. el-Cevzî, Topkapı 2907 (XIII) 101 a. Çin ve Türkistan yolu üzerinde, Huten, Hami ve Tibet'te, etnograflarca bilinen ve dini bir menşei olan cinsî müsâfir-perverliğin câri olduğu kaydediliyor. Bir Selçuklu müellifi Anadolu'da da böyle bir taife bulunduğunu ve *Taptuklular*'ın da bununla itham edildiğini söyler *(Altun - aba vakfiyesi,* Belleten, XLII, s. 216 - 219; *Selçuklu Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak,* Köprülü armağanı, s. 544).

150 İbn Fadlân, s. 11; İbn ul-Cevzî, *el-Muntazam,* IX, s. 2; Pir Muhammed, *Zubdüt - fetâvâ,* Velyeddin Ef. No: 1451, s. 116 a, 1226; Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân,* I, s. 51, 141, 150, 397, 491; III, s. 64, 85, 155, 166, 235, 237, 271 (B. Atalay); Rubruck, s. 78 - 79.

III. Bölüm

TÜRK — İSLÂM CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ

1. İslâmiyet ve Türkler

«Türkler size dokunmadıkça siz de Türklere dokunmayınız»

(Hazret-i Muhammed)

Orta-çağlar tarihi, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi, iki cihânşümûl dinin yayılışı, cihân hâkimiyeti ve nizâmı dâvası, birbirlerile mücadelelerile dünya tarihinde müstesna bir ehemmiyet arzeder. Hıristiyanlık Eski-çağların kargaşalık halinde bulunan putperest veya çok tanrılı *(polytheiste)* akîdelerini, Roma'nın materyalist ve manen sukut etmiş hayatını yıkarak beşeriyeti vahdâniyete ve manevî nizâma eriştirmeğe uğraşırken, ondan altı asır sonra gelen, İslâmiyet, daha büyük bir dâva ve kudretle yalnız bu dinin gelişmesine sed çekmekle kalmamış; onu yerleştiği Yakın-şark ve Akdeniz ülkelerinden de söküp atmağa, daha sağlam bir dünya nizâmı ve medeniyet kurmağa muvaffak olmuştur. Zira İslâmiyet, Hıristiyanlığın ana akîdelerini bozduğundan, *Teslis* (üçleme) inancı ile putperestlik te'sirlerinden kurtulamadığına, hayat ve medeniyeti inkâr ederek, beşeriyetin saadeti için zarurî olan, madde-rûh muvazenesini kaybettiğine inanarak bu dini de ilga ediyordu. Materyalizme karşı isyân eden Hıristiyanlık ilme ve medeniyete karşı da şiddetli davrandı. İskenderiye kütüphanesinin yakılması, Şarkî-Roma'nın büyük imparatoru Justinyanus'un Atina Felsefe mektebini kapaması ve birçok ilim adamının öldürülmesi veya İran'a kaçması bu dinin medeniyet ve hayata aykırı mücadelelerin göze çarpan ilk misallerini teşkil eder. Papalığın, ilim ve akıl ile birlikte, hayatı da inkâr eden otoritesi Orta-çağ Hıristiyan dünyasını bir karanlık devre düşürdü; taassup ve suiistimaller üzerinde kurulan bir kilise hâkimiyeti, asırlar boyunca, insanları zulüm ve cendere altında tutmağa çalıştı. Bu durum İslâm medeniyetinin tesiri ile Avrupada uyanan ilim ve san'at hareketlerine, XV. asra, kadar devam etti.

İslâmiyet ise ilim ve akıl yolunu benimsiyor; Kur'an ve Hazret-i Peygamber insanları muhakemeye ve bu vasıta ile ilâhî hikmetleri düşünmeğe dâvet ediyordu. Her basit vak'a karşısında Hazret-i İsâ'ya isnad olunan mucizelere mukabil Hazret-i Muhammed en büyük mu'cizesinin Kur'an olduğunu söylüyor ve İslâmda çok az mu'cize yer alıyordu. Böylece İslâmiyet ilim ve din, akıl ve iman, madde ve rûh, hayat ve ahiret arasında tam bir muvazene kuruyor; bu suretle insan tabiatına uygun esasları ile beşeriyete medeniyet ve saadet yollarını açıyordu. İslâmiyet bu hüviyeti sâyesinde yalnız madde âleminde, tarihin kaydettiği, iki mu'cizeyi gerçekleştirmiştir. Filhkika dünyanın ucra bir köşesinde yaşıyan küçük bir kavim, Hazret-i Muhammed vasıtası ile üflenen İlâhî rûhun kudreti ile yeni ve büyük bir millet haline inkılâp etmiş; meçhûl veya sâde insanlar birdenbire tarihin kahraman ve dâhileri olmuştur. İslâmiyet bu ilâhî kudreti sâyasinde Hazret-i Ebubekir'in dehâsı ile hayattiyetini, Hazret-i Ömer'in fetihleri ile de dünyaya yeni ve üstün nizâm getirdiğini ispat ediyordu. Hazret-i Ömer bir avuç müslüman gazisi ile, 641 de Suriye ve Mısır kıt'alarını fethederek koca Şarkî Roma'nın kanatlarını kırmış; 642 de de büyük Sâsâni imparatorluğunu yıkmıştır. İmparator Heraklius, şaşkın bir durumda, Suriye'yi terketmiş; bir müddet sonra da İran şehinşâhı Yezdigerd de Türkler nezdinde sığınak bulmak ümidi ile şarka doğru koşmuş ve kaybolmuştur. Böylece İslâmiyet az bir zaman zarfında Atlas sahillerinden Sır ve Sint nehirleri kıyılarına, Kafkas dağlarından Pirene dağlarına kadar yeni bir İslâm dünya nizâmını, yeni bir görüş ve yeni bir hayatı kuruyordu. İşte bu büyük kudret ve fetihler, tarih bakımından, İslâmın birinci mu'cizesini teşkil eder.

İslâmiyet, beşeriyeti dâladetten kurtarmak ve hidâyete eriştirmek dâvası ile zuhûr etmiş; kendine mahsus bir dünya sulhu ve nizâmını da birlikte getirmiş ve bu suretle yeni bir cihân hâkimiyeti mefkûresi başlamıştı. Hıristiyanların kendi dâvaları için Haçlı seferlerine mukabil İslâmın cihâdı farz kılması da onun dünya görüşünü gerçekleştirmek gayesine mâtuf idi. Bu sebeple İslâm dini dünyayı *Dâr ül-İslâm* (İslâm ülkeleri) ve *Dâr ül-Harb* veya *Dâr ül-cihâd* (gayrî müslim memleketleri) olarak ikiye ayırmıştır. *Dâr ül-cihâd* olan ülkeler ve halklarının İslâma tecavüz ve tehdidde bulunması cihâdın farz olması sebebi idi. Bu münasebetle cihâd, sanıldığı gibi, mutlak surette gayri müslimlerle savaşmak ve memleketlerini işgal etmek mânasında değildir. Gerçekten İslâmiyet cihâdı emrederken haksız yere bir muharebeyi terviç etmiyor; kendisine bir tehdid ve tecavüz olmadıkça cihâd müsaadesini vermiyor-

du. Bundan başka *Dâr ül-Harb'ı Dâr ül-İslâm* yapınca da Hıristiyan ve Yahudi gibi E h l - i k i t a p kavimlere İslâm hukukunu, nizâmını ve adâletini tatbik ederken onlara amân veriyor ve «*Lâ ikrâh fi'd-dîn*» (Dinde cebir yoktur) düstûru ile de *Zimmî*lerin dinlerine, ibâdetlerine ve hürriyetlerine dokunmuyor; kilise ve manastırlarına saygı gösteriyor. Zimmîlerin hukukî durumları, Hazret-i Ömer'in Kudüs'ün fethi münasebeti ile, verdiği a h i d - n â m e y e göre bütün kaideleriyle tesbit edilmiştir. Zimmîlerin, İslâmlardan farklı olarak, ödedikleri *cizye* vergisi de askerî mükellefiyetten muaf tutulmalarına bedel sayılıyordu. Zira cihâd farizesi sadece Müslümanlara aid idi. Zimmîlere ait bu hükümler Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Türkler, bu yüksek esasları ve ileri medeniyeti ile İslâmiyete girerken bu dinde kendi savaş ve barış anlayışlarını, cihân hâkimiyeti ve nizâmı mefkûrelerini buluyor; daha derin bir iman ve şevkle ona sarılıyorlardı. Zira bu nizâm hakka, Allah'ın emirlerine uygundur.

İslâmiyet, siyasî hudutları ile, yeni nizâmını kurduktan sonra, Abbâsîler zamanında, aynı sür'at ve kudretle, ilim ve kültür hamlelerine girişmiş ve en yüksek medeniyet seviyesine ulaşarak karanlığa gömülmekte olan dünyaya aydınlık ve saadet getirmişti. Filhakika Hıristiyanlık mîrâs aldığı eski ilim ve medeniyet eserlerini imha ederken İslâmiyet, tamamiyle aksine, kendi sağlam esasları ile, eski Şark, Yunan, İran, Türkistan ve bir miktar da Hindistan ve Çin'in fikir mahsullerini yoğurarak yeni bir medeniyet sentezi vücûda getirmişti. Hıristiyanlık ilmi, hayatı ve medeniyeti inkâr ederken İslâmiyet bunları yükseltiyor; i l i m t a h s i l i n i bütün müslümanlara emrediyor; âlim ile câhilin müsavi olamıyacağını bildiriyordu. Böylece madde-rûh muvazenesini kurarak Eski-çağ kültürlerini, yeni ve yüksek bir medeniyet sentezi ile, Yeni-çağlara ulaştırma şerefi Hıristiyanlığa değil, İslâmiyete aittir. Hattâ Avrupalılar medeniyetlerinin kaynağı saydıkları eski Yunan'a kavuşmayı bile İslâm medeniyetine borçludurlar. Gerçekten Avrupa XII-XV. asırlar zarfında, İslâmdan aldığı ilim, kültür ve teknik aşılar sâyesinde kendi medeniyetini kurabilmiştir. İşte İslâmiyetin tarih bakımından ikinci mu'cizesi de budur.

İslâmiyet, Hıristiyanlığı ilga etmekle beraber, başlangıçta *Ehl-i kitap* olan Rûm'ları (Romalıları) ateş-perest İranlılara tercih ediyordu. Filhakika Gök-türk ve Bizans ittifakı karşısında mağlûp olan Sâsânî imparatorluğu nihayet Avarlar ile birlikte mukabil taarruza geçerek büyük zaferler kazanmış; İran orduları, Suriye ve Mısır-ı işgal ettikten sonra, 626 da, Kadıköy'e kadar ilerlemiştir. Bu hâdiseleri Ehl-i kitab'ın mağlû-

biyeti sayan müslümanların üzüntüsü karşısında nâzil olan *Rûm* sûresinde: «Rûmlar yakın bir memlekette mağlûp oldu; fakat on yıldan az bir zaman zarfında galip gelecekler ve ogün müslümanlar sevinecektir» âyetleri ile müslümanların endişeleri giderilmiştir. Nitekim Heraklius bu istilâlar karşısında Hazarlar ile ittifak ederek mukabil taarruza geçmiş; Hazar ordusu han'ın yeğeni *Şad* kumandasında, 627 de, Azarbaycan'ı ve şarkî Anadolu'yu istilâ ederken Rumlar da Irak ve Suriye'de ilerledi; 629 da Kudüs'ü ve şarkta işgal edilen bütün memleketleri kurtardı. Böylece müslümanlar Kur'an mu'cizesi ve tebşiratının gerçekleştiğine şâhid olmuşlardır. İslâmiyet, bu kuruluş devresinde, Rumlara karşı sempatisini göstermekle beraber, Orta-çağlar boyunca dünya nizâmını kurmak ve beşeriyeti saadete eriştirmek dâvası karşısında başlıca rakîp olarak Hıristiyan dünyasını ve Bizans imparatorluğunu bulmuş; onunla daimî cihâd halinde bulunmuş ve Haçlı taarruzları ile karşılaşmıştır. Bu sebeple İslâm'ın bu sempatisi kuruluş devrine aittir. Nitekim Sâsâni devleti ile birlikte Zerdüşt dini de yıkılıp tarihe karışınca İran'lılar, birtakım yıkıcı hareketlere rağmen, İslâm dünyası ve medeniyetinin başlıca rükünlerinden biri haline gelmiştir.

Hazret-i Muhammed'in Türklere karşı ilk teveccühünü de bu sebebe bağlamak, Sâsâni İran'ın sarılması ve İslâm istilâsına hazır bir duruma gelmesinde Ak-hun, Gök-türk ve Hazar ordularının kazandığı zaferleri hatırlamak mümkündür. Gerçekten Hazret-i Paygember'in Türkler lehinde rivâyet edilen hadîslerinden biri «Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız» hadîsi olup Ebû Dâvud Sicistanî'nin *Sunan* gibi muteber hadîs külliyatında ve pek çok tarihî kaynaklarda yer almıştır. Bundan başka Türklerin bu devirde tek Tanrı inancına erişmeleri ve belki de istikbalde İslâma yapacakları büyük hizmetler de bu teveccühte âmil olmuş ve Türkler istilâcı ve ateş-perest İran'lılara tercih edilmiştir. İslâmın zuhûru sıralarında *Câhiliyye* şâirlerinin Türklerden bahsetmeleri Arapların onları tanıdığına ve dünya hâdiseleri üzerinde te'sirlerine vâkif bulunduklarına delâlet eder. Eski Arap âlimleri de Türkler ile İranlılar arasında vukubulan muharebeleri ve Sâsâni hükümdarı IV. Hurmuz'un (cülûsu 579) Türk hâkanının kızından *(Türk-zâd)* doğduğunu biliyorlardı. Emevî halifesi III. Yezid (744) dört büyük hükümdarın, yani İran *Kisrâ*'sı, Türk *hâkanı*, Rûm *kayser'i* ve Emevî Mervân'ın torunu olduğunu iftiharla söylüyordu[1]. Tüccar bir kavim olan Mekke'liler (Kureyş'li-

[1] Câhiz, *Fezâil ul-Etrâk*, s. 53; Taberi, II, 1874; Mes'ûdî (Kahire), I. s. 193.

ler) Suriye seferleri esnasında Türklerin İranlılar ve Bizanslılar ile münasebetlerini öğrenmişlerdi.

Araplar İran'ı istilâ edip Mâverâünnehir'e dayanınca Türkler ile karşılaşmışlardır. Bu sırada Gök-türk imparatorluğu da ikiye parçalanmış ve Çin'lilerin istilâsına uğramıştı. Bu durumda gittikçe kuvvetlenerek Gök-türklerden ayrılan Hazar yabguları artık kağan ünvanını almış ve Sâsânilere karşı Bizans ile ittifakı devam ettirmişlerdi. Bununla beraber Garbî Gök-türk hükümdarı Tung yabgu (619-630) da bu esnada İran'ın şark vilâyetlerini işgal etti. Fakat bir yandan iç mücadeleler, öte yandan da Çinlilerle savaşlar dolayısıyle Gök-türk devleti Tulu Han'ın (638-651) ölümü ile artık şarkta olduğu gibi, garpte de nihayet bulmuş ve Çin istilâsına uğramıştı. Bununla beraber Türkistan ve Afganistan'da Gök-türklere mensup *Yabgu*, Tukin, Tarhan, Tudun, Afşin ve İhşid ünvanlarını taşıyan birtakım mahallî bey ve hükümdarlar Araplara karşı vatanlarını müdafaa ediyorlardı. Fakat, bunlar arasında birlik olmadığından, Kuteybe mühim bir ticaret merkezi olan Beykend'den sonra Buhara ve Semerkand şehirlerini aldı. Şâş (Taşkent) istikametinde ilerliyerek bu şehirlerde i l k c â m i l e r i inşa etti (705-715). Arap ordularının bu ilerlemesi Şarkta ikinci Gök-türk devletinin kuruluşu ve inkişafı zamanına rastlar. Türk hâkanı Kapağan (691-716) Garbî Gök-türk boylarını teşkil eden O n - O k (On-boy)ları itaata aldıktan sonra, 712 yılında, Semerkant halkının yardım talebi üzerine, yeğeni Göl-tekin kumandasında bir ordu gönderdi. Orhun Kitâbeleri onun «*Soğdak* halkını teşkilâtlandırmak maksadı ile *İncü-ügüz* (Zerefşân) nehrini geçip D e m i r - k a p ı'ya değin» sefer yaptığını söyler. Kitâbelere göre Göltekin'in *yuğ* (mâtem) merâsimine *Soğdak* (Semerkant halkı), *Bukarak* (Buhara halkı) ve *Berçeker* (Pers-Acem) kavimleri temsilciler göndermiştir. Bu kayıtta Mâverâünnehir halkının uzakta bulunan Gök-türk hâkanları ile münasebetlerini, 731 yılına kadar, devam ettirdiklerini gösterir. Daha sonra On-ok boyları arasında kuvvetlenen Türkeşler Araplara karşı mücadeleye devam ediyordu. Fakat bir yandan karışıklıklardan faydalanan Çinlilerin Şarkî Türkistan'a doğru ilerlemeleri, öte yandan Türkeşlerin hanı Sulu'nun 738 de öldürülmesi ve nihayet Uygur ve Basmil'lerin isyanları sonunda Şarkî Gök-türk devletinin 744 te yıkılması Türkistandaki Türk beylerini Araplara karşı Çin'in yardımına muhtaç kıldı.

Türklerin kaderi bahis mevzuu olduğu bu devirde İslâm dünyasında büyük bir inkılâp vukubuluyor ve Emevî devleti yıkılarak Abbâsiler iktidara geliyordu. Emevîler, Peygamber evlâdlarına yaptıkları zulümleri ile olduğu kadar İslâmın müvâvilik esaslarına aykırı olarak da, müslü-

manların kalblerini kırmış ve nefretlerini kazanmışlardı. Filhakika koyu bir Arap milliyetçiliğine saplanan ve dinî duyguları zayıf olduğundan İslâmiyeti de ona vasıta kılan Emevî hânedanı diğer müslüman olan kavimleri Arapların *Mevâli* (azadlı-köle)si sayıyor ve hakir görüyorlardı. Emevîler zamanında Mâverâünnehir'de Arapların câmie ancak silâhlı olarak gitmeleri Emevî hâkimiyetinin yerli halk arasında nasıl karşılandığını belirtmektedir. Emevî halifelerinin en dindarı ve âdili olan Ömer bin Abdülâziz (717-720) Horasan vâlisi Cerrâh'a müslüman olanları cizye vergisinden muaf tutmasını emretmişti. Fakat vâli halifeye müslüman olduğunu söyleyen kimselerin sünnet olmadığını ve câmie sadece vergiden kurtulmak için geldiğini bildiriyordu. Halife ona: «Allah Hazret-i Muhamed'i dine dâvet için gönderdi; sünnet etmek için değil» cevabını veriyor ve böylece halkı İslâmiyete alıştırmak istiyordu[2]. Daha sonra İslâmiyeti yaymak isteyen vâli Eşres Semerkand'a adam göndererek muhtedilerden vergi alınmayacağını ilân etti. Fakat bu teşebbüsün hazineye verdiği zarar ve *dihkan*'lar (yerli toprak aristokratlar)ın nüfuzlarını muhafaza gayretleri bu kararın değiştirilmesine sebep oldu ve yalnız yeni müslümanlara tatbik edilirken sünnet olmak, Kur'andan bir sûre okumak ve İslâmın farzlarını yerine getirmek şartlarına bağlandı. Fakat İslâmlaşma hareketi gelişmedi; bilâkis huzursuzluk daha da artarak 728 de isyân başladı. Daha sonra «Türk hâkanı» na ve Semerkant Tarhan (Gûrek)ına mensup kuvvetler, Semerkant ve Buhara müstesna, diğer bölgeleri Araplardan kurtardılar ve 737 de Amu (Ceyhun) nehrine kadar ulaştılar. İşte bu zamanda idi, ki Türkeş han'ı Sulu'nun Sarı-Türkeşlerin reisi Köl-çur *(Kürsûl)* tarafından öldürülmesi müsülmanların Sır-derya kıyılarına kadar ilerlemelerine imkân verdi.

Bu durumda Çin'liler de, 748 yılında, Kuça'yı ve Şarkî Türkistan'ı işgal ettiler. Oradan Isık-göl bölgesine doğru ilerleyip Tokmak şehrini yıktılar; on binlerce asker ve çiftçiyi esir ettiler. Böylece feodal mücadeleler ile parçalanmış Türklerin illerinde ilerleyen Araplar ve Çinliler Orta Asya hâkimiyeti için karşılaşıyorlardı. Emevîlerin şiddet ve koyu milliyetçi siyaseti Türkleri eski düşmanları Çinlilere yaklaştırıyordu. Bu sebeple Çin'in yardımına başvuran Semerkant hükümdarı imparatora gönderdiği mektubunda: «Otuzbeş yıldan beri, fasılasız Arap eşkiyaları ile savaşıyoruz» cümlesi ile başlayarak bu muharebelerden ve Semerkant'ın sukutundan bahsettikten sonra: «Araplara gelince onların kudreti tam bir yüz seneden fazla sür-

[2] Taberi, II, s. 1354; İbn ul-Esîr, V, s. 21; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s. 188.

miyecektir. Bu yıl yüz sene tamamlanmaktadır» diyerek yapılan bir kehâneti de belirtiyordu[3]. Gerçekten Semerkant Tarhanının bu kehâneti gerçekleşiyor; zira Emevî hanedânının sonu yaklaşıyordu. Filhakika Horasan'lı Ebû Müslim, Hilâfet imparatorluğunun şark bölgelerinde, Horasan ve Mâverâünnehir'de, gayrî memnunların başına geçerek Emevî devletini yıkmağa ve Abbâsîleri iktidara getirmeğe girişmişti. Bu inkılâp sâyesinde İslâm dünyasında artık müsavât ve adâlet devri açılmış ve Türklerin de kaderi değişmişti. Filhakika bu sıralarda Çin istilâsının baskısı ve zulmü artmış; Çin kumandanı Kao Şien-çe'nin Taşkent beyi Bağatur Tudun'u, hile ile, hapsetmesi Türkler arasında bu tarihî düşmanlarına karşı nefreti tazelendirmiş ve kuvvetlendirmişti. Tudun'un oğlu Araplara giderek yardım istemiş. Ziyâd bin Sâlih kumandasındaki Abbâsi kuvvetleri, 751 temmuzunda, meşhûr Talas şehri yakınında karşılaştı. Çin ordusu savaşa başlarken Karluklar ansızın hareket geçerek iki ateş arasında kalan Çin ordusu tammaiyle imha edildi; Kao Şien-çe bin kişi ile hayatını zor kuratabildi[4].

Talas Meydan Muharebesinde hem İslâmiyet, hem de Türkler zafer kazandı. Burada mağlûbiyete uğrayan Çin, iç buhranlara düşerek, bir daha Orta-Asya'ya ve Türklere müdahalede bulunamadı. Aksine Uygur devleti kuvvetlenerek Çin işlerine karışacak bir duruma geldi. Abbâsi devletinin iktidara gelmesi üzerine bir yandan Türkistan'da İslâmiyetin yayılması, öte yandan da Türk askerlerinin Hilâfet ordusunda çoğalması Türk milletinin İslâmlaşmasını ve İslâm dünyasına hâkimiyetini hazırlıyordu. Halife Mehdi Türkistan'ın mahallî hükümdarlarına, Semerkent tarhanına, Taşkent tudununa, Uşrusana afşinine, Fergana ihşidine, Sırderya ve Talas bölgesindeki Oğuz ve Karluk yabgularına, hattâ Uygur (Dokuz-Oğuz) hâkanına mektuplar yazarak itaatlarını istedi. İslâm hudutları dışında kalan hâkan ve yabgular müstesna diğerelri muvafakat cevaplarını bildirdiler[5].

Türkistan'a sığınan Emevî aleyhtarı unsurlar orada Şiîliğin de yayılmasına sebep oldular. Kuvvetini bu muhitte toplıyan Ebû Müslim'in Bağdad'da idâmı Abbâsilere karşı yeni halk hareketlerine ve Şiîliğin kuv-

[3] E. Chavannes, s. 204 - 305. Mektubun tarihi 719 verilmiş olup bir asır öncesi hesabı ile İslâmiyetin doğuşuna uygun gelirse de Emevî devletinin sonuna tekabül etmez. Mektup tarihinde bir yanlışlık varsa bu Türkistan'da Arap istilâsının başlangıcı ile Emevîlerin yıkılışı arasında geçen takribî bir asra uygun olup kehânette bir isâbet gösterir.

[4] W. Barthold, *Turkestan*, s. 196; E. Chavannes, s. 143 - 144.

[5] W. Barthold, s. 187 - 195.

vetlenmesine yardım etti. İlk defa onun mensupları tarafından, 755 te, *Mübeyyize* veya *Sepîd-câmegân* hareketi başladı. Emevîlere karşı siyah rengi kabûl eden Abbâsiler aleyhinde isyân edenler şimdi onların siyah renklerine karşı beyaz bayrak ve elbiseleri giymekle ayaklandıklarını ilân ediyor ve bu sebeple de bu ismi alıyorlardı. Fakat bundan sonra bu taraflarda başgösteren isyânlarda Ebû Müslim'in öldürülmesi rol oynamış ise de bu vesile ile İran'ın eski Zerdüşt, Mani dinleri ve hususiyle Mazdak'ın komünist fikirleri esas teşkil ediyordu. Nitekim Ebû Müslim hareketine katılanlar arasında «*Türk*» İshak Zerdüşt dinini dirilteceğini bildiriyordü. İbn Mukanna, ise Buda ve Hıristiyanlık akîdelerinden de faydalanarak, 776 da, Allah'ın büyük peygamberlere, İsâ'ya, Muhammed'e ve nihayet Ebû Müslim'den sonra da kendisine hulûl ettiğini iddia ediyordu. Onun hareketi Mâverâünnehri hayli karıştırdı. Kendisine karşı sevkedilen Râfî' de bu kargaşalıktan faydalanarak isyân etti. Semerkant, Buhara, Taşkent, Hârezm ve Huttal hakları ve mahallî Türk hâkimleri de bu hareketi desteklediler[6]. Hattâ Karluklar ve Oğuzlar da bu fırsattan faydalanarak Mâverâünnehir'e doğru ilerlediler. Harun Reşid zamanında Karluklar Fergana'dan çıkarıldı ise de Râfi'in hareketi ancak 810 da bastırıldı. Halife Me'mun'un Fergana'ya gönderdiği bir ordu Kulan şehrine (Evliya-ata civarında) kadar ilerledi[7]. Burada Şakîk ul-Belhi adlı zâhîd bir kimsenin şehid olması seferin gaza mahiyetini ve İslâmiyeti neşir gayesini gösterdi.

Bu devirde Çin buhranlar içinde bulunduğu için Türklerin şarktan bir endişeleri yoktu. Hattâ Uygurlar, Bugu Han zamanında (759-780) Çin işlerine müdahale etmiş; Alp Kutluğ Han zamanında (780-789) da Çinlilerle anlaşarak Tibetli'leri Kuça'dan çıkarmış; Beş-balığ, Turfan ve Karaşar şehirlerini de tedricen kendi hâkimiyetleri altına almış bulunuyorlardı. Eskiden Gök-türkler idaresinde yaşıyan Karluk ve Oğuz yabguları Müslümanlara komşu olarak, devletlerini, istiklâllerini muhafaza ve vatanlarını müdafaa ediyorlardı. Fakat şarkta Uygurlar ve garpta Hazarlardan başka kağanlık derecesinde bir devlet kalmamıştı. Bununla beraber bu yabguların kuvvetleri karşısında müslümanlar Taşkent ve daha sonra da Sayran (İspiçap)'da tahkimat yaparak Mâverâünnehri onların istilâlarından koruyorlardı. Hattâ İslâm kaynakları Taşkent ve Fergana hudutlarında en şiddetli savaşların Türklere karşı yapıldığını ve en kuv-

[6] W. Barthold, *Turkestan*, s. 202; F. Grenard, *Satuk Bugra Han tezkiresi ve tarih*, trc. O. Turan, Ülkü LXXX, H. Sadighi, *Les mouvements religieux des Iraniens*, Paris 1938, s. 150 - 154.

[7] İbn ül - Esîr, VI, s. 85.

vetli hudut teşkilâtının Karluk ve Oğuzlara karşı kurulduğunu, müslümanların en cesûr ve kudretli asker olan Türklere karşı durakladıklarını ve Sır nehrini aşamadıklarını yazarlar[8]. Hazar hâkanlığı da İslâmın şimale doğru yayılmasına engel oluyordu. Bununla beraber İslâm dünyası ile devam eden sıkı komşuluk, ticarî münasebetler ve kültür te'sirleri sâyesinde İslâm dini Hazarlar arasında çok yayılmış; onların nüfûzunda bulunan İtil Bulgarları da, X. asrın ilk yarısında, toptan İslâmiyeti kabûl etmişti. Türk âleminin en uzak ucunda bulunan Tuna Bulgarları da aynı şekilde Hıristiyan olarak Slâvlaştılar.

[8] İbn Havkal, s. 507, 511; Istahri, s. 290.

2. İslâmiyetin Maveraünnehir'de Yerleşmesi

«Türkistan halkı kadar servetini hayır, din ve cihâd yolunda harcıyan başka bir millet yoktur.»

(X. asır İslâm Coğrafyacıları)

Türkler arasında İslâmiyetin ilk yayılışı diğer yabancı dinlerle hemen aynı devre rastlar. Filhakika Şarkta Uygur, şimalde Hazar ve garpte Tuna Bulgarları, sıra ile, Mani, Musa ve İsâ dinlerini resmen kabûl ederlerken Mâverâünnehirde de İslâmiyet VIII-X. asırlar arasında, yayılmış ve İslâm medeniyeti çok yüksek bir seviyeye ulaşarak diğer Türk ülkelerini te'sir ve câzibesi altına almağa başlamıştı. Yeni dinin yayılabilmesi için Abbâsiler zamanını beklemek gerekiyordu. Emevî halifesi Hişâm (724-743) tarafından Türk hâkanına bir elçi gönderilip onu İslâmiyete dâvet ettiği rivâyet edilmiştir. Bu rivâyete göre hakan, elçiden İslâmiyet hakkında bilgi aldıktan sonra, askerlerini gösterir. Bunların İslâmın şartlarını yerine getiremiyeceğini ve Müslüman oldukları takdirde hayatlarının bozulacağını söyler ve bu teklifi reddeder[9]. Bu hâdise Gök-türklerin son devrine rastlamakta ve Bilge Han ile veziri Tonyukuk'un Buda dinini redlerine benzemektedir. Bununla beraber teklifin Türkeş hanına yapılmış olması gerekmektedir. Fakat Türkler için İslâmiyet Buda dini gibi mahzurlara sâhip olmadığını, teklif vâkı ise Emevî devrinin hususiyeti, İslâm din ve medeniyetinin bu uzak diyarlara yayılması için henüz câzibesinin duyulmadığını düşünmek yerinde olur. Daha sonraları da Basmıl'ların, sünnet olmak korkusu ile, İslâmlardan kaçıp Sarı-uygurlar arasına gittiklerine dair bir kayıt Türklerin henüz tanıyamadıkları İslâmiyet karşısında bu gibi bazı basit sebeplerle ona uzak kaldıklarını ifade eder[10].

İslâm devrinden önce dinî bir birliğe sâhip olmayan Mâverâünnehir'de İslâmiyet kuvvetlenir ve onun yüksek medeniyeti karşısında bu

[9] Yakut, II, s. 24; Z. Kazvini, *Âşâr*, s. 515.

[10] Mervezi, s. 7.

dinler tedricen kaybolurken bu münasebetle bu ülkede bir kültür kaynaşması vukubulur; bu sâyede Türkistan İslâm medeniyetinin kuruluşunda yetiştirdiği büyük ilim ve fikir adamları ile müstesnâ bir mevki kazanır. Gerçekten bu ilk devrede yetişen Türk âlimleri arasında bu medeniyetin kuruluşu ve İslâmiyetin yayılışı bakımından bazı isimleri kayda ihtiyaç vardır. İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin dostunun oğlu olan Abdullah bin Mübârek el-Türkî (736-798) gibi tefsir, hadîs ve fıkıh ilimlerinde mühim bir simanın Merv'de yetişebilmesi İslâmiyetin ne derece kuvvetlenmekte olduğunu gösterir[11]. Bu devirde Türk Tarhanları nesline mensup birtakım ilim adamları da dikkati çekmektedir. Bunlar da Ali bin Hasan, İbn Turhan lâkabı ile, musiki-şinaslara ve kuşlara dair eserleri ile tanınmıştır. Süleyman bin Tarhan (Ölümü 960) ve oğlu Muammer hadîs ve *megazî* (gazâlar) ilimlerinde şöhret yapmış ve Basra'da yerleşmişti. Riyâziye ve hey'et (astronomi) ilimlerinde büyük bir sîma olan ve Me'mun zamanında yaşıyan Ahmed bin Muhammed el-Fergani Orta-çağ Avrupasında da tercüme edilen eserleri ve *Alfraganus* adı ile meşhûr idi. Meşhûr riyâziyeciler arasında Amacur oğlu Abdullah el-Türkî ve oğlu Ali (883-933) de Ferganalı idi. Abdülhamid bin Vâsî' el-Türkî ve oğlu Muhammed el - Huttali de eserleri ile tanınmışlardı[12]. Riyâziye ve hey'et ilimleri Türkistan'da yükselmiş gözüküyor. Nitekim Toharistan yabgusunun, 719 da, Çin'e gönderdiği Tamuça adlı elçinin bu ilimlerde çok ileri derecede bir bilgin olduğu ve bu an'anenin bu suretle İslâm devrine intikal ettiği anlaşılıyor. Abbâsiler devletinin kuruluşu hareketine katılan Cürcanlı Sol-tekinler ailesi de hadîs, edebiyat ve tarih ilimlerinde Ebûbekir el-Sulî ve İbrahim el-Sulî (doğumu 792) gibi mühim şahsiyetler çıkarmıştır. İslâm hukukunda değerli bir mevkii bulunan Özkentli Ahmed bin Tayyib (ölümü 899) ve Ferganalı Abu'l Abbas el-Türkî lâkabı ile tanınan Hacîb bin Mâlik bin Erkin (ölümü 918) ve nihayet İslâm dünyasının en uzak hudut şehri Fârâb'da doğan büyük filozof Uzluk oğlu Fârâbî (doğumu 870) bu ilk devir Türkistanında İslâm dini ve medeniyetinin ne derece yükseldiğini belirten simalardır[13].

Türkistan, böylece, ilmi, kültürü, büyük şehirleri, yüksek iktisadî ve içtimaî hayatı ile İslâm medeniyetinde çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı, ki X. asır İslâm coğrafyacılarının eserleri bu hususta çok zengin ve bayranlık veren sahifelerle doludur. İslâmiyet halife Mu'tasim zamanında

[11] İbn ün - Nedim, s. 319; İbn Hallikân, I, s. 311; Abdülkadir Kuraşi, *Tabakat ul - Hanefiyye*, Haydar - âbâd, I, s. 281 - 282; İbn ül - Esîr, VI, s. 57.

[12] İbn ün - Nedim, s. 222, 289 - 291; İbn ül - Esîr, V, s. 206; VI, s.68.

[13] *Selçuklular tarihi*, s. 357 - 359.

(833-842) buralarda o derece yerleşmişti, ki dinî kargaşalıktan kurtulan Mâverâünnehir halkı manevî bir birliğe kavuşmuş ve artık şamanî Oğuzlara karşı da gazaya başlamıştı[14]. Abbâsî devletinin kuruluşundan beri Hilâfet ordusuna giren Türk askerleri bu halife zamanında büyük ölçüde çoğalmıştı. Fiilhakika Abbâsî devletinde Arapların nüfûzu kırılmış; Me'mun anası dolayısıyle nasıl İran'lıları hizmete almış ve onlara dayanmış ise, anası Türk olan Mu'tasım da aynı şeyi yapmıştır. Bununla beraber bu hâdisede Türklerin askerî ve ahlâkî meziyetleri daha büyük bir rol oynamıştır. Halife kudret ve emniyetini sağlamak maksadı ile ordunun esasını Türklerden teşkil ediyor ve « B ü t ü n T ü r k l e r i s e v i y o r d u ». Onun Semerkant, Taşkent, Fergana, Uşrusana ve başka beldelerden getirtip kurduğu T ü r k o r d u s u n u n h e y b e t i gözleri kamaştırıyordu. Türk askerleri ipekli elbiseleri, yaldızlı kemerleri ve sırmalı askıları ile diğerlerinden mümtaz idi. Bu halife Mâverâünnehirde 300.000 köy olduğunu, herbirinden bir süvari ve bir yaya asker çıkarıldığını, hiç bir İslâm hududunda Taşkent ve Fergana kadar zengin ve kuvvetli bir hudut bölgesi bulunmadığını, her evin yüzlerce hayvanı olduğunu, büyüklerine hizmet ve itaatta en ileri giden bir halkı teşkil ettiğini öğrenmişti. Bu sebeple Horasan valisi Abdullah bin Tâhir'e mektup yazarak oradan külliyetli Türk askerleri getirmişti. Zira «T ü r k a s k e r l e r i kuvvet, cesaret, kahramanlık, harp san'atı ve tekniğinde başka kavimlere üstün» meziyetleri ile şöhret yapmışlardı[15].

Türk askerleri az zamanda o kadar çoğaldı, ki Bağdad şehri onlara dar gelmeğe başladı. Bundan başka halife Mutasım, onların ahlâk ve karakterlerini korumak maksadı ile de, Türk ordusu için, Sâmerrâ şehrini inşa ederek sarayını, ordusunu ve payitahtını da oraya nakletti. Türk askerlerini memleketlerinde mensup oldukları kabilelere göre ayırdı ve herbirine kendi kumandanlarını tayin etti. Askerlerin karakterlerini muhafaza için de onları satınaldığı Türk câriyeleri ile evlendirdi. Bundan başka Türk bey ve şehzâdeleri de dâvet ederek onları da orada hükümdar gibi yerleştirdi. Bu Türklerin bir kısmı müslüman olmuştu, diğerleri de henüz şamanî dininde bulunuyordu. Türk askerlerinin meziyetlerine hayrân olan meşhûr Arap mütefekkiri C â h i z onlar hakkında yazdığı *Fezâ-il ül-Etrâk* adlı eserinde, diğer eski yabancı kaynaklara uygun olarak, der ki: «T ü r k ü n h a y a t ı daha ziyade a t ü z e r i n d e g e ç e r; Türk atını kendisi terbiye eder. A d ı i l e ç a ğ ı r d ı ğ ı a t ı k e n d i s i n i t a k i p eder. Koşum takımlarını ve si-

[14] Belazûri, Kahire 1901, s. 437.

[15] Mes'ûdi, II, s. 349 (Kahire); İstahri, s. 291; İbn Havkal, s. 468.

lâhlarını bizzat yapar ve beraberinde taşır. Savaş san'atı Türk'e bilgi, tecrübe, siyaset vesair yüksek vasıflar kazandırmıştır. Türk daima sözünde durur ve hile bilmez. Türk hâkanı hileyi sadece savaşta tatbik mecbûriyetinde kaldığını da esefle belirtir ve münâfıkı en kötü insan olarak vasıflandırır. Türklerin nehirleri geçmekte ve kaleleri aşmaktaki maharetleri de müstesnadır. Bu sebeple Arap ordularını Türkler kadar titreten başka bir millet yoktur. Türkler daima soyları ile iftihar ederler; vatanlarına dillerine çok bağlıdırlar. Düşmanları esir alınca da onlara iyilik, ikram ve âlicenaplıkta bulunurlar». O, uzun boylu bu meziyetleri anlatırken Çinlilerin san'atta, Yunanlıların felsefede, Sâsânilerin siyâsette, Arapların şiir ve ilimde, Türklerin de askerlikte üstün kabiliyete sâhip olduklarını ilâve eder[16].

Halife Mutasım bu askerleri Hilâfet imparatorluğunun ana kuvveti hâline getirmiş; bu ordunun başına Afşin, Buğa, İşnâs, İtâh, Ferganalı Ömer gibi mühim Türk kumandanlarını koymuştu. O, bu ordusu ile eski İran'ın komünist fikirlerine dayanan Bâbek İsyanını bastırmış; Bizans'a karşı giriştiği Anadolu seferinde de meşhûr *Amûriyye* (Amorion) şehrini fethetmiştir. Halife Mütevekkil (847-861) Şiîlere ve İranlılara karşı şiddet siyasetine geçince Türk ordusunun nüfûzu daha fazla arttı. Bundan sonra artık devlet işleri Türklerin eline geçmeğe başladı; halifelerin bile makam sâhibi olmaları bu ordunun tasvibine dayanıyordu. Böylece, Selçuklular zamanında İslâm dünyasının idaresi Türklerin eline geçmeden önce, Abbâsi devrinde, Türk askerlerinin hâkimiyeti başlıyordu. Esasen bundan sonra yalnız Hilâfetin değil bu devirde meydana çıkan diğer İslâm devletlerinin ve hattâ Mısır Şiî-Fatımî halifelerinin ordularım da Türkler teşkil ediyordu. Bizanslılar bile Balkanlardan getirttikleri şamanî Türk askerlerini ordularına almışlardı, ki bunlar *Turkopol* adını alıyordu.

Bu inkişaflar Türkistan'da İslâmiyetin kuvvetlenmesi ile müvazi gidiyordu. Abbâsilerin Bizanslara karşı Tarsus, Malatya ve Erzurumda kurdukları hudut teşkilâtında *(Avâsim, sugûr)* gönüllü gazilerin bir kısmı da Türkistan'dan, İslâm mefkûresi ile, cihâda gelen Türkler idi. Bu hudut şehirlerinde yerleşen ve din uğrunda gaza eden bu Türkler arasında Ebû Süleyman-el-Türkî gibi kumandanlar ve birtakım din âlimleri de yetişti Bu hudut şehirleri sâdece askerî kuvvetlerin merkezi değildi. Cihâd

[16] *Tria Opuscula*, nşr. Van Vloten, Leiden, 1903, s. 29 - 50; Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, tre. Zeki Megamız, İstanbul IV, s. 294 - 300.

m e f k û r e s i n i besliyen dinî ve kültürel faaliyetler de buralarda kesifleşiyor; İslâm devlet adamları ve zenginlerinin yaptıkları vakıflarla teşkilâtın maddî-mânevî ihtiyaçları karşılanıyordu. Malatyada yerleşen cihâd an'anesi, daha sonra Bizans'ın bu şehri işgaline rağmen, devam etmiş ve Selçuklu devrine kadar intikal ederek *Dânişmend-nâme* destânı da bu sebeple Malatya'ya bağlanmıştır. Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen âlim ve gaziler Torosların şarkında kalan yerlere varıp yerleşiyor veya bir müddet sonra tekrar memleketlerine dönüyorlardı. Böylece daha Selçuklulardan önce m ü s l ü m a n T ü r k l e r A n a d o l u ile münasebet kurmuşlar; gazâ niyeti ile geldikleri bu memleketi bir iki asır önce âdetâ müstakbel vatan olarak keşfetmişlerdi. Bu suretle İslâm dünyası tedricen Bağdad'da ve eyâletlerde Türklerin hâkimiyetine giriyor; Arap ve İran'lıların hayatiyeti de gittikçe azalıyordu. Bu Türk askerlerinin hâkimiyeti ile Mısır-Suriye'de vâlilik eden Tolun Oğlu Ahmed 875 de ve ondan sonra Ferganalı Tuğaç oğlu Mehmed de 968 de bu havâlide ilk müslüman Türk devletlerini kurmuşlardır.

Bununla beraber Türklerin İslâmlaşmasında esas rol Türkistan (Mâverâünnehir) de hüküm süren Sâmânîler devrine (874-999) aid olup İslâm hudutları dışına yayılmıştır. Bu devletin ordusunu ve halklarının da büyük bir kısmını Türkler teşkil ediyordu. Askerlerin bir kısmı, Abbâsiler gibi, Türk kölelerden, diğeri yerli halklardan ve Türklerden idi. Sâmânîlerin, şamanî Türklerle giriştikleri seferlerde kendi askerleri arasında karşı tarafta akrabaları bulunanlar vardı[17]. Hilâfet ordusunda olduğu gibi burada da T ü r k l e r S ü n n i l i ğ i müdafaa ediyordu. Nitekim Sâmânî emîri İsmaili mezhebine temayül edince Tolun Üge kumandasında bulunan ordu onu 942 de, tahtan indirdi. Mâverâünnehir ordusu (*cund*'u) daha Mu'tasım zamanında bile, tamamiyle Soğd, Fergana, Şaş ve Uşrusana askerlerinden terekküp ediyordu[18]. Bu durum Sâmânîler devrinde Türk kölelerinin askere alınması ile kuvvetlenmişti. Nuh bin Esed Horasan vâlisi iken, 840 da İspiçap'a kadar ilerlemiş ve Türk istilâlarını durdurmak için orada tahkimat yapmıştı. Burada müslüman bir Türk hânedanı X. asra kadar devam ediyordu. Bu büyük şehrin her dört kapısında câmi ve *ribât* (kervansaray) vardı. Buralarda Buharalı, Semerkandlı, Nahşepli tâcirler ve din adamları oturuyordu. Büyük kervan yolu üzerinde bulunan ticaret şehri Beykent'te, 855 (240) yılında, binden fazla *ribât* bulunup buralarda oturan ve beslenen gaziler cihâda

[17] İbn Havkal, s. 468, 471; İstahri, s. 292; Yakut ,III, s. 25; Kazvini, s. 516.
[18] Belâzari, s. 437; *Selçuklular tarihi*, s. 348.

gidiyordu[19]. Esasen ribât müessesesi de ilk defa gazilerin meccânen beslenmesi için yapılmış vakıflar olduğundan Selçuklular devrinde de kervansaraylara ve hanlara bazan bu isim veriliyordu[20].

Sâmâni emîri İsmail, 893 te, Türk illerine sefer yapıp Karluklara aid Talas (Taraz) şehrini aldı ve oradaki büyük kiliseyi câmiye tahvil etti. Şehrin beyi (hâkimi) ve halkı da İslâmiyeti kabûl etti. X. asırda coğrafyacı Mukaddesî bu büyük şehrin çarşılarında câmiler bulunduğunu yazar[21]. Bununla beraber Şamanî Türkleri mukabelede bulunarak 903 de, büyük bir ordu ile, Mâverâünnehir'i istilâ ettiler. Sadece reislerine mahsus otağ *(kubbe Türkiyye)* ların 700 miktarında olduğu rivâyet ediliyor. Fakat Sâmânî hükûmdarı ordusu ve Türk gönüllüleri ile birlikte onları çekilmeğe mecbur etti. Yakubî ve Kodama İslâm ve şamanî Türkler arasında, 920 senesinde, hududun Talas şehrinin 20 kilometre şarkında bulunduğunu söyler[22]. Bu da fetihlerin ve İslâmiyetin, Türkistan-Uzak-şark arasında işleyen büyük kervan yolunu takip ettiğini gösterir. Sâmânîler, 905 (293) de, Türklerden birtakım yeni fetihlerde bulundular; İslâmiyet şarkta Balasagun'a kadar ilerledi. Sâmânî şehzâdesi-İlyas'ın 922 de isyânı Türklerden yardım gördü. Fakat mağlûp olunca Talas'a, daha sonra tekrar isyân edince Kâşgar hükûmdarı Toğan Tekin'e sığındı. Türkler 942 de Balasagun'u kurtardılar. Sâmânî hapishânesinde bulunan Türk hükûmdarının oğlu da iade edildi[23]. Böylece Mâverâünnehir'de çok kuvvetlenmiş olan İslâm dini ve medeniyeti, hem Müslüman Türklerin fetihleri, hem de ticaret kafilelerine katılan âlim ve şeyhlerin seyahatları sâyesinde hududlarını genişletiyor ve şamanî Türkler arasına nüfûz ediyordu. Mâverâünnehirde yükselen medenî ve iktisadî hayat yavaş yavaş Türkleri İslâm dininin cazibesi içine alıyordu. Kendi ırktaşlarının Müslüman olması da bu faaliyetleri kolaylaştırıyordu. Büyük Türkistan şehirlerinde gelişen sanayi mahsulleri, yünlü ve pamuklu çeşitli kumaşlar, madenî eşya ve silâhlar göçebeler arasında rağbet görüyordu. Tâcirler onların memleketlerine götürdükleri ticarî emtiayı satıyor; mukabilinde hayvan mahsullerini ve Uzak-şark emtiasını alıyorlardı. Bu sıkı ticaret İslâm kül-

---

[19] Nerşahi, nşr. Schefer, s. 16; Mukaddesi, s. 272 - 273; İstahri, s. 333.

[20] Ribât için F. Köprülü'nün *Ribât* makelesine bak. (Vakıflar dergisi, İstanbul 1942; II, s. 267 - 278.

[21] Nerşahi, s. 102; Mukaddesi, s. 274; Nizâm ül-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 188 - 189; W. Barthold, *Turkestan*, s. 224, 228, 241.

[22] İbn ul-Esîr, VII, s. 175 - 177; F. Grenard, *Satuk Bugra Han Menkıbesi*, Ülkü LXXIX, s. 52; Barthold, s. 256.

[23] İbn ul-Esîr, VII, s. 180; VIII, s. 41, 42, 135; F. Grenard, LXXX, s, 157.

tür ve dininin, Mâverâünnehir dışında, Türkler arasında, tesirlerini arttırıyordu. Böylece orduların yapamadığı dinî neşriyat ticaret kervanları ve onlara karışan din adamları sâyesinde vuku buluyordu. Bu devirde Türkistan'da her ilim sahasında büyük arapça eserler te'lif edilirken Türkler farsça şiirler de yazıyorlardı. Filhakika İslâmî Fars edebiyatı İran'da değil Sâmânîler idaresindeki Mâverâünnehir'de ve Gazne devleti hudutlarında doğmuş ve gelişmiş; *Ağacı* ve *Türkeşî* ünvanı veya nisbetlerini taşıyan birtakım Türk şâirleri farsça şiirler yazmıştır[24].

[24] Nizâm-i 'Arûzi Semerkandi, *Çihâr - makale*, nşr. A. Kazvini, s. 28, 129.

3. İslâmlaşmayı Kolaylaştıran Sebepler

«Türk milleti daima tek bir Tanrı'ya inanıyor ve Arapların da aynı Allah'a itikat etmeleri onların dinini kabûllerine sebep oluyordu»

(Süryani Mihael).

İslâmiyetin büyük Türk ve göçebe kitleler arasında yayılması İslâm medeniyetinin Mâverâünnehir'de yükselmesi ile ve büyük ilim, kültür ve ticaret merkezlerinin teşekkülü ile alâkalıdır. Gerçekten Türkistan bu medeniyetin kuruluşu ve inkişafında İran, Irak, Mısır ve Endülüs ile rekabet edebilecek bir seviyeye erişmiş ve onu İslâm dini ile birlikte diğer Türk illerine nakledecek bir mihrak olmuştu. İslâm medeniyetinde otorite haline gelen büyük âlim, filozof, riyâziyeci, hukukçu, tefsir ve hadîs bilginlerinin bir çoğu bu ülkeye mensuptur. Mâverâünnehir'in bu medenî seviyesine rağmen Türklerin Türk, İslâm ve cihân tarihlerindeki rolleri bu ülke ile değil burasının İslâmlaşmasına sebep olduğu geniş Asya bozkırları ile alâkalıdır ve göçebelerin bu dini kabûlleri sâyesinde mümkün olmuştur. Eski Türk imparatorlukları hududları içerisinde bulunan Türkistan uzak ve Yakın-şark arasında işleyen büyük kervan yolları vasıtası ile ülkeler arasında ticari ve kültürel mahsullerin mübadelesine yardım etmiştir. Yakın-şark ve Hindistan'ın dinleri alfabeleri, sınaî maddeleri İç-Asya'ya ve Uzak-şark'a, Çin'in de ipek, kâğıt ve çinilerini Yakın-şark'a nakletmiş ve bu medeniyetlerin karşılaştığı Türkistan da bu sâyede medenî yükselişe imkân bulmuştur. İslâm devrinde Türkistan bu maddî-manevî medeniyet mahsullerinin nakli vazifesine devam etti. İslâmdan önce dinî birliğe sâhip olmıyan bu ülke İslâm devrinde ayrıca bu birliğe de kavuşmuş; orada yayılan veya bakıyeler bırakan dinler, tabiatiyle, İslâmiyetle rekabet edecek bir kuvvette değildi. Gerçekten İslâmiyet Mâverâünnehir'de yerleştikçe bu eski dinler ya kaybolmuş veya bu ticaret kervanları vasıtasıyle şarka doğru yayılmışlardır. İlk önce şar-

ka doğru bu yabancı dinler ve aşırı Şiî mezhepler intikal etmiş; daha sonra da bizzat İslâmiyet onları takibetmiştir[25].

Türklerin İslâm dinine kitle halinde girmeleri X. asırda vuku bulmuş ve göçebelerin İslâmlaşması en büyük tarihî hâdiseyi teşkil etmiştir. İslâmın bu zaferi, başka memleketler ve milletlerde olduğu gibi, bir istilâ altında olmamış; Türkler kendi irâde ve arzuları ile yeni dini benimsemişlerdi. Bu hâdisede birinci âmil İslâm dini ve medeniyetinin üstünlüğü veya câzibesi ise, ikinci âmil de eski Türk dinin, Şamanîliğin İslâmiyete yakın ana akîdelere sâhip olması ve Türk rûhuna uygun gelmesi idi. Filhakika Türklerin inandığı tek Tanrı'nın kâinatın ve mahlûkatın hâliki olması, bütün hâdiselere ve insan fiillerine hâkim bulunması sıfatları İslâmın Allahına çok yakındır, ki bu esaslar yukarıda gösterilmiştir. Nitekim XII. asır Süryanî âlimi, Mihael, Türklerin İslâmiyeti kabûl sebepleri arasında, bu hususa dikkati çekmiştir. Gerçekten ona göre: «Türkler daima tek bir Tanrı'ya ve göklerin ona ait olduğuna inanıyor ve Arapların da aynı Allah'a inanmaları onların dinini kabûle sebep oluyordu». Ona göre ikinci sebep de, yukarıdaki izahımıza uygun olarak, Türkler (Göktürkler) Mâverâünnehir' *(Margiana)* e geldikleri zaman Hazret-i Muhammed zuhûr etti. Burada yaşayan Türkler müslüman olunca diğer Türkler de kendi dillerini konuşan ırkdaşlarının dinine girdiler. Üçüncü sebep de Türkler Arapların ordularına asker olarak dâhil olmuş; Romalılara (Bizanslılara) karşı savaşmış ve bu sâyede İslâmiyeti öğrenmişlerdir. Müellif bu arada Hazret-i Muhammed'in putperestliği bırakıp müslüman olanlara çok şeyler vaad ettiğini de söyler. Bu müellif işte bu üç sebeple Türklerin Muhammed'in dinini kabûl ederek Araplarla birleştiklerini ve bir millet gibi olduklarını belirtirken tarihî realiyeti çok güzel kavramış bulunuyor[26].

Türklerin İslâm olduktan sonra Allah adı kadar Tanrı adını kullanmaları da, şüphesiz, ona atfettikleri ilâhî sıfatların İslâmiyetin ana inancına yakın bulunması ile ilgilidir. Şamanî dininin bir peygamberi olmaması da Hazret-i Muhammed'in kabûlünü ve kutsiyet kazanma-

[25] İbn un - Nedîm, s. 483; Mervezi, s. 5, 66.

[26] *Chronique*, III, s. 156 - 157; Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, D.T.C.F. Dergisi, IV 4 (1964), s. 467 - 468, Süryani Mihael'in Tükrlerin İslâmlaşma sebeplerine dair görüşü bizim de düşüncelerimize uygun olup bu eseri gördükten sonra bizi teyid ettiği anlaşıldı.

sını kolaylaştırıyordu. Bundan başka onun Türkler lehinde söylediği hadîslerin bulunması ve hattâ bir kısmının sahîh olmamaları halinde bile ihtidâ faaliyetlerini teşvik ediyor; millî mefkûre ve duyguları canlandırıyordu. İslâmın cihâdı da Türklerin savaşçı ruhlarına ve cihân hâkimiyeti dâvalarına uygun geliyordu. Zira Şamanî Türkler İslâmın cihâdını, onun sevap ve faziletlerini, şehâdetin vaad ettiği âhiret mükâfatını, az-çok, kendi dinlerinde buluyor; böylece daha yüksek bir dine ve medeniyete kavuşuyorlardı. Şamanîlikte ruhun bekası, âhiret hayatı, cennet ve cehennem aktideleri, Tanrıya ve ecdada kurban inançları da İslâmiyette daha mütekâmil olduğundan kendilerini bu dine çekiyordu. Türklerin kerâmet sâhibi, her derde devâ bulan, gaipten haber veren *kam*ları yerine İslâm şeyhleri ve evliyâsı geçerken burada da sessiz bir kaynaşma oluyor ve bu ihtidâ inkılâbında ciddi bir zorluk hissedilmiyordu. Nitekim müslüman Türk *ata* veya *baba*ları hem şamanlara, hem de evliyâya benziyordu. Türklerin kendi *Alp* (kahraman)ları *Alp-eren* şekli ile kutsiyet kazanıyor ve İslâm Türkün gazileri ile birleşiyordu. Nitekim bugün de *ermek*, *ermiş* ve *eren* kelimeleri hâlâ bu dinî mânalarını muhafaza eder. Bu sebeplerdir, ki Türkler kendi yaşayış, düşünüş ve inanışlarına uygun gelmiyen Budu, Mani, Zerdüşt, Musevî ve Hıristiyan dinlerini benimseyememiş; eski münasebetlere rağmen, zaman zaman bunların mizâçlarına aykırı bulunduğunu beyân etmiş; hiç bir istilâ ve baskı olmaksızın İslâmiyeti X. asırdan sonra, sür'atle millî bir din hâline getirmişlerdir[27]. Bu müşterek esaslar dolayısıyle Türkler İslâm dinine ait birçok mefhum ve ıstılâhları kendi din ve dillerinde bularak İslâm devrinde de kullanmışlardır. Nitekim *Tanrı*, *Uluğ-Tanrı*, *uçmak* (cennet), *tamuğ* (cehennem), *yükünç* (secde, namaz), *uluğ-gün* (kıyâmet), *yek* (şeytan), *yazuk* (günah)... ıstılâhları İslâm olunca da muhafaza edilmiş; en eski ve büyük Kur'an tefsir ve tercümelerinde bu kelimelere yer vermişlerdir. Peygamber ve resûl için konulan *yalvaç* ve *savcı* ıstılâhlarının İslâm devrinde kullanılması da herhalde, bir kıyas eseridir veya diğer yabancı dinlerden geçmiştir. Zira bunlar yabancı dinleri kabûl eden Uygurlar arasında da mevcûttu. Namaz ve oruç *(rûze)* farsçadan gelmiştir. Birincisi yunanca *nomos*'tan gelip arapça *nâmus* ve uygurcada da *nom* şeklini almış olup kanun ve kaide mânasında idi. Eski Kur'an tefsir ve tercümelerinin hep türkçe kelime ve istilâhlarla yapılabilmesi Gök-türklerdenberi ve hususiyle Uygur-

[27] W. Barthold bu kolaylaştırıcı manevî âmiller üzerinde durmamış; bu dinî ve ruhî sebeplerin vârid olmadığını bir cümle ile reddederken büyük bir hataya düşmüştür (*Dersler*, s. 62).

lar devrinde kültür ve yazı dilinin kazandığı zenginliği ve medeniyet seviyesini göstermektedir. Bu kültür kelimeleri ve Kâşgarlı'nın eserinde bulunanları tetkike şâyan bir mevzûdur. Şamanîlikte mübârek rûhlar varsa da *melek* olmadığından İslâmın bu mefhûmu da ya arapçası ile veya farsça *ferişte* ile karşılanmıştır. Bununla beraber yeni dine geçişte Şamanîlikle İslâmiyet arasındaki bu yakınlıklara rağmen hâlis müslüman olan Türkler eski akîdelere karşı düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Bu münasebetle İslâmiyet yayıldıkça *kamların* hakîr görüldüğüne ve hattâ tahkir edildiğine dair bazı işaretlere rastladığımızı da belirtmeliyiz. Bunu da Şamanların eski dininin temsilcileri olmaları ve İslâmiyete aykırı bir inanışı temsil etmeleri dolayısıyle tabiî bulmak ve Türklerin İslâmiyete derin bir imanla bağlanmaları sebebi saymak yerindedir. Lâkin açıkça dinî mahiyet arzetmiyen birçok unsurlar yine müslüman Türkler arasında yaşamıştır, ki bunu da aşağıda göreceğiz.

Türkler arasında İslâmiyetin, devlet ve halk olarak, ilk defa kabûlü, sanıldığı gibi, Karahanlılara değil İtil (Volga) Bulgarlarına aittir. Gerçekten Uygur hanının Mani, Hazar hanının Musevî ve Tuna Bulgar hanının da Hıristiyanlığı resmen kabûlünden bir müddet sonra da bu Bulgarların hükümdarı, devlet ve millet olarak, İslâm dinine giriyordu. Uygur ve Hazar hanlarının din değiştirmelerine rağmen, ülkelerinde diğer dinler de yaşıyordu. Halbuki «B ü y ü k B u l g a r l a r» (İtil boyu ve Kazan havalisi) ile onlardan ayrılmış Tuna Bulgarları toptan yeni dinleri kabûl ediyor; birincileri İslâm ve ikincileri de Hıristiyan oluyordu. Türk dünyasının uzak şimalinde oturan B u l g a r l a r ı n İ s l â m i y e t i k a b û l l e r i de Türkistan (Hârezm) ile şarkî Avrupa arasında çok gelişen, o devirden beri Bulgarlarca girişilen ticarî münasebetler sâyesinde olmuştur. Bulgar hükümdarı A l m ı ş, milleti ile birlikte, müslüman olunca Bağdad halîfesinden, İslâmiyetin öğretilmesi ve kal'eler inşası için, kendilerine din ve ihtisas adamı istemiştir. Halife Muktadir, 921 yılında, İbn Fadlân riyâsetinde bir hey'eti Bulgar şehrine elçi olarak gönderdi. Samimî bir müslüman olan Bulgar hükümdarının hutbesi: «A l l a h ı m, B u l g a r m e l i k i *Yaltavar'ı* (başka Türklerde kullanılan *İl-tapar)* ünvanı i s l â h e t l» dûası ile başlardı. Elçi ona sadece kendisinin ve babasının adını zikretmesini bildirince hükümdar «Müslüman olmıyan babasının i s m i n i a n m a k istemediğini beyân etmiş; elçi de onun adı yerine «*Abdullah*» (Tanrıkulu) adını koymayı tavsiye etmiştir. Bu samimî İslâmiyete rağmen hükümdar ve halk yine birçok eski örf ve âdetleri muhafaza ediyorlardı. Elçiyi kabûl edip kendi erkânı ile birlikte yemek yerken eski Türklerce «*sülcü*» (süçiğ) de-

Levent Şahverdi Arşivi

nilen bal şarabı (arapça: *nebîz*) içmişler ve halifenin şerefine üç defa kadeh kaldırıp neş'elenmişlerdi. Mamafih eski İslâm âlimleri arasında bal şarabının haram olup olmadığı hakkında hayli münakaşalar olmuştu. Eski usûllere göre Bulgarlar hükümdar önünde serpuşlarını çıkarıyor; defin âdetleri yaşıyor; kendi hukuklarına göre mîrâs intikal ediyor; kadın-erkek bir arada nehirde yıkanıyorlardı. İlk zamanlara ait bu eski örflerin tedricen değiştiği muhakkaktır. Filhakika gecelerin çok kısa olması ve sabah namazını kaçırma korkusu ile bir ay geceleri uyumayan insanlara rastlanmıştır, ki bu da İslâmiyeti ne derece kuvvetli bir imanla kabûl ettiklerini gösterir.

Bulgarların İslâmiyeti kabûllerinde, İslâm medeniyetinin câzibesi, kendi dinleri ile İslâmiyet arasında yakınlık rol oynamakla beraber bu hususta bir hikâye kayde şâyandır. Buna göre Bulgar hükümdarı hasta olup hayattan ümidi kesmiş ve Bulgar şehrine giren bir müslümanın tedâvisi neticesinde İslâmiyeti kabûl etmiştir. Bu sıralarda Hazar Hâkanı onlara taarruz etti. Müslümanın tavsiyesi üzerine Bulgarlar «*Allahu ekber!*» nidâ ve dûaları ile müdâfaada bulundular ve Hazarları mağlûp ettiler. Bu münasebetle Hazar hâkanı «Askerleriniz arasında atlara binen ve adamlarımızı öldüren kimselere rastladım» diyordu. Müslüman: «Bunlar Allahın askeri idi» düşüncesini ilâve etti. Bu da İslâmiyetin intişarı başlamakla beraber, Han'ın ihtidâsında Yahudi Hazarlara karşı bir müttefik bulmak gayesi rol oynamış gözüküyor, ki Karahanlıların ve Selçukluların İslâm oluşlarında da böyle bir destek bulma ihtiyacı âmil olmuştur. Nitekim Bulgar hükümdarı halifeden askerî yardımın mümkün olup olamıyacağını sormuş; fakat mesafe uzaklığından dolayı bunun kabil olamıyacağı cevabını almıştır. Bununla beraber İslâmın yayılışı yine devam ediyor: Balancar (*Barancar*) denilen beş bin nüfuslu bir ailenin (oymağın) İbn Fadlân'ın seyahatı sırasında müslüman olduğu, ahşap bir mescid inşa ettikleri; fakat ibâdet bilmedikleri için onlara Kur'an okunmasını öğrettiği bizzat elçi tarafından nakledilmiştir[28].

Gerdîzi Bulgarların, Hazarlar ile Slavlar arasında, 500.000 hânelik bir kavim olduğunu söylemekle onların kalabalık bir halk teşkil ettiklerini bildirmiştir[29]. Bulgarların, gece-gündüz farkı dolayısıyle yazın ibâdet edemediklerini, zira terâvih namazını kılarken şafağın söktüğünü; kışın da gündüzlerin kısaldığından beş vaktin mevcût olmadığını beyân ede-

[28] İbn Fadlân, s. 27 - 30, 38 - 40. Yakut, I, s. 487; Mukaddesî, s. 361.
[29] Gerdîzî, s. 97 - 98; Zeki Velidi Togan, İbn Fadlân, s. 190.

rek fetvâ istedikleri XIII. asır başlarında, ticareti ile çok meşhûr ve büyük bir şehir olan Saksın halkı için günde bir vakit namaz kılmalarına cevâz verildiği; Moğol devrinde burada birçok câmi ve medrese bulunduğu kaydedilmiştir[30]. Şimal Bulgarlarına ait olup İmam ül-Haremeyn'in dostu Kadı el-Bulgarî tarafından yazılan ve bize kadar gelmiyen *Tarih Bulgar* adlı eserin muhtevasına göre Bulgar han'ı şiddetli kıştu k â f i r l e r e g a z â edüp kadın ve çocuklarını esir yapıyordu[31]. Eserini XI. asır başlarında yazan Mervezi de Bulgarların gayrî müslim Türklere ve diğer kâfirlere cihâd yaptığını söylerken bu hususu te'yid eder. Böylece müslüman Bulgarlar yalnız Slâvlara ve Finogur kavimlerine değil, kendi ırkdaşlarına karşı da gazalarda bulunuyordu[32]. Nitekim, XIII. asırda, Bulgarların himmeti ile, Başkurtlar arasında yayılmakta olan Hıristiyanlık önlenmiş ve İslâmiyet galib gelmiştir. Bununla beraber bu asırda Katolik papazların hâlâ Hıristiyanlığı neşre çalıştığı görülüyor. Moğollarla muharebelerde büyük zayiata uğrayan Başkurtların İslâmiyeti kabûlleri her halde Moğol devrinde tamamlanmıştır[33].

İslâmiyet böylece Mâverâünnehir'den taşarak şimalde Hazarlar ve Bulgarlar arasında yerleşmiş; şarkta da Sır nehrinin yukarı mecralarına doğru ilerlemişti. Şimalde Oğuzlar, şarkta ve cenupta da Karluklar ile hudut olan Mâverâünnehir Türkleri şamanî soydaşlarına karşı büyük bir dinî vecd ile cihâda başlamıştı. X. asır Arap coğrafyacılarına göre başka memleketlerde zenginler paralarını şalısî zevk ve eğlencelerine, hattâ kendi kötü fiillerine sarfederken T ü r k i s t a n h a l k ı servetlerini hayır işlerine, Allah ve din yolunda cihâda veriyorlardı. Şamanî Türklere karşı en büyük bir hudut beldesi ve *Dâr-ül-cihâd* olan İspiçap (Sayram) şehrinde gazilerin barındığı 1700 kadar *ribât* vardı. Kara-tekin ribâtının yıllık vakıf geliri 7000 dirhem idi. Türkistandaki vakıf ribâtların 10.000 kadar olduğu rivâyet ediliyor[34]. Muharebe ile fethedilemeyen İslâm hudutlarının şarkında da, X. asır ortalarından itibaren, bu din sür'atle yayılıyordu. Sır-derya, Talas ve Isık-göl istikametinde, kervan yolu üzerinde, ilerliyen İslâmiyet Oğuzlar ve Karluklar arasında Şamanî dini ile bir arada yaşıyor; bazan Şamanî ve bazan İslâm hükümdarlar idaresinde iki cemaat bulunuyordu. Oğuz yabguları *(Sultan ül-guziyye)*nın kışlık payi-

---

30 İbn Sa'id al - Magribi, *Kitâb bast al-arz*, s. 138, 140; Muhammed b. Bekrân, *Cihân - numâ*, s. 112.

31 Z. Kazvînî, s. 612 - 613, Ebu Hâmid el - Endelûsî, s. 116.

32 Mervezi, s. 44; Kazvînî, s. 610; İbn Fadlân, s. 18, 35; Rubruck, s. 181.

33 Mukaddesi, s. 273; İstahri, s. 290.

34 İbn Havkal, s. 510 - 513; Mukaddesi, s. 271 - 277.

tahtı olan Yengi-kent ile Cend ve Savran şehirlerinde müslüman cemaatleri teşekkül etmişti. Ordu şehri bir «*Türkmen melikî*»nin merkezi idi. Çok zaman önce müslüman olan Fârâb şehrinin 70.000 asker çıkardığı söylenmekte idi. Teken-ket şehrinin yarısını müslüman, Haran şehrinin de hükümdarı ve halkının bir kısmı müslümandı. Mirki câmii de kadîm bir kilise idi. Hudut üzerinde bulunan Buruket şehrinin kalesi yıkıldığından dolayı burada oturan Türkmenler korkularından müslüman olmuştu. Müslüman olan Balasagun şehrinin nüfûsu kalabalık ve hayratı bol idi. Talas, Tunket, Barkan, Şalçı, Atlıh, Çigil, Kulan, Uş (uç), Adah-ket, Suğnak, Şavgar, İspaniket, Ahsi-ket, Balaş, Kuba, Arpalık ve başka şehirler Oğuzlara ve Karluklara ait olup İslâmiyeti kabûl etmişlerdi. Bu inkişaflar neticesinde İslâmiyet artık göçebeler arasında kitle halinde ihtidâlara şâhid oluyordu. Bu sıralarda Taşkent ile Sayram arasında 10.000 kadar çadır halkının müslüman olduğu kaydedilmiştir[35].

Gök-türkler devrindenberi ticaret ve san'atla birlikte kültürleri de yükselen bu şehirlerde, İslâmiyetin yayılışı ile müvazi olarak, birçok âlimler de yetişiyordu. Nitekim bunlar arasında, IX. asra ait, meşhûr Türk filozofu Fârâbi ve onun hemşehrisi İsmail Cevherî Arap dilinin *Sıhâh* adlı büyük eserini, dayısı İbrahim bin İshak da *Dîvân ül - edeb* adlı kitabını yazmıştı. Bu münasebetle Zekeriya Kazvinî: «N e g a r i p t i r, k i T ü r k b e l d e l e r i n i n e n u z a ğ ı n d a Fârâb şehrine mensup olan bu iki âlim A r a p d i l i n i n ü s t â d l a r ı o l d u l a r» ifadesi ile hayrânlığını belirtir. Fizik ilmi ile de uğraşan Cevherî yaptığı k a n a t l a r l a u ç m a ğ a teşebbüs etmiş; fakat düşerken yaralanmış ve bu yaradan ölmüştür[36]. X. asır ortalarında bu bölgeleri ziyaret eden İbn Havkal bu T ü r k ş e h i r l e r i n d e İ s l â m i y e t i n y a k ı n b i r z a m a n d a yayıldığını söyler. Nitekim 921 de Oğuzlara uğrayarak Bulgarlara giden İbn Fadlân buralarda henüz İslâm dinin yayılışından bahsetmez. Bununla beraber onun müşahedelerine göre, Oğuzlar Şamanî olmakla beraber, K u r ' a n o k u n u ş u k e n d i l e r i n i t e s h i r e d i y o r; Kelime-i şehâdetle ve İslâmî tabirlere alışıyorlardı. Bu tesirler dolayısı ile Oğuz yabgusunun yüksek bir me'muru olan Yınal bir ara ihtidâ etmiş; fakat muhafazakârların: «M ü s l ü m a n o l u r s a n b i z e r e i s l i k e d e m e z s i n» itirazları karşısında tekrar Şamanî dinine dönmüştür[37]. Lâkin bu

[35] Bak. *Selçuklular tarihi*, s. 358.

[36] Zehebi, *Düvel ul - İslâm*, Haydar-âbâd 1364, I, s. 172 (İsmail el - Cevherî el - Türkî).

[37] İbn Fadlân, s. 10, 11, 13.

hâdise bile İslâmiyetin nasıl nüfuz etmekte olduğunu gösterir. İslâmiyetin bu yayılışında ticarî münasebetlerin artması sâyesinde İslâm medeniyetinin câzibesinden başka müslüman âlim, mutasavvıf ve şeyhlerinin büyük rolü oluyordu. Gerçekten Mâverâünnehir'de yükselen ilim ve kültür hayatı, bir yandan askerî cihâdı teşvik ediyor; öte yandan ticaret kervanlarına karışan din adamları İslâmiyeti yayıyorlardı. İlk defa olarak çok dindar ve zâhid bir kimse olan Şakık ül-Belhî Türk beldelerine giderek puthânelere girmiş; onları bâtıl inançlardan kurtarmağa çalışmış; 808 yılında Kulan savaşında şehîd olmuştu. Meşhûr Sem'anî'ye göre Nişapûr'lu Muhammed bin Süfyân el-Kelimâti adlı bir din adamı, 340 (951) de, Buhara'dan ayrılarak «Hanlar hanı» (Karahanlı)'na gitmiş ve onun hizmetinde çalışarak, orada, 350 (961) de ölmüştür. İspâniket (Sayram yakınında) şehrine mensup Sâ'id bin Hâtem de, 380 (990) den önce «Türklerin ülkesi»ne giderek İslâmiyeti neşirle uğraştı[38]. Bu tarihî inkişaflar ve dinî propagandalar sâyesinde Oğuz ve Karluklar'dan mürekkep büyük göçebe kitlelerinin müslüman olması artık mukadder idi. Bununla beraber çok geniş bölgelere yayılmış büyük bir milletin müslüman olması yine de birtakım mücadele ve savaşlara sebebiyet vermişti.

[38] İbn ul - Esîr, VII, s. 85; Sem'âni, *Kelimati* ve *İspâniketi* maddeleri; İbn Hallikân, I, s. 283; İbn Şâkir, I, s. 188; Barthold, *Türkestan*, s. 255 - 256.

4. İslâmiyetin Millî Din Olması

«Seller gibi aktık; şehirler üstüne vardık; puthânelerini yıktık ve üzerlerine pisledik» (Kâşgarlı Mahmud, Uygurlara karşı cihâd şiiri).

İslâmiyetin Oğuz ve Karluklar arasında yayılması Türk tarihinde olduğu gibi, İslâm ve dünya tarihinde de büyük neticeler doğurmuştur. Filhakika efsanevî Oğuz Han ile bir kumandanının nesli olan bu büyük iki Türk kavmi, Gök-türklerden sonra, iki asır kadar kendi yabguları idâresinde Araplara ve Sâmânîlere karşı istiklâllerini, korumuşlar; fakat hâkanlık derecesine yükselememişlerdi. İslâmiyet şimdi bunların idaresinde bulunan şehirlerde manevî kudretini hissettiriyor ve s u l h y o l u ile yayılıyordu. Filhakika bu tedrici nüfûz ve yayılışlar sâyesindedir, ki kaynaklar 960 (349) yılında 200.000 çadır halkı gibi büyük bir göçebe kitlesinin toptan İslâm dinini kabûl ettiğine dair mühim bir hâdiseyi bildirmişlerdir. Bu büyük ihtidâ hâdisesi birkaç asırlık nüfûz ve temasların artık ciddî semereler vermeğe başladığını gösterir. Böylece İ s l â m i y e t T ü r k l e r i n m i l l î d i n i hâline gelmekte ve büyük bir inkılâp başlamış bulunmakta idi. Birkaç milyonluk bu ihtidânın Oğuz veya Karluklardan hangisine ait olduğuna dair tek bir sarahat Zehebî'nin bunları Türkmen göstermesi ile meydana çıkar. Bununla beraber bu husus henüz tamamiyle aydınlanmış değilse de Oğuzlar da bu sırada ihtidâ etmiştir[39].

İslâmiyeti kabûl eden Oğuzların Türkmen adını aldığını biliyorsak da Kâşgarlı Mahmud müslüman olan Karluk, Çigil ve Yağmalara da başlangıçta «*Türkmen*» denildiğini kayderer [40]. Nitekim Mukaddesî de Çu

[39] İbn Mishveyk, *Tecârib ul-Umem*, VI, s. 181; İbn ul-Esîr, VIII, s. 176; İbn ul-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, s. 395; Zehebi, I, s. 157-158.

[40] *Dîvân*, I, s. 473 (B. Atalay), Mervezî Karlukların 9 boy olup üçünün Çigiller, birini Toksılar teşkil ettiğini söyler (s. 19), ki Karlukların üç kısmı olduğunu Çin kaynakları da yazar.

havzasında müslüman olmuş ve bu sebeple T ü r k m e n h ü k ü m d a r ı *(Melik üt-Türkmeniyye)* adını almış bir hâdiseden bahseder[41]. Birûnî de Dokuz-oğuzlara komşu olan yerleri «T ü r k m e n m e m l e k e t i» *(Arz üt-Türkmeniyye)* ismi ile göstermiştir[42]. Bu münasebetledir, ki bu İslâmlaşmanın Oğuzlara aidiyeti bu cihetle de belli değildir[42]. Bu devirde sür'atle ve kitle halinde yayılan İslâmlaşma hadîseleri arasında, bir müddet önce, İslâmî Abdülkerim adını alan Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın ihtidâsı büyük bir ehemmiyet arzeder. İbn ül-Esîr'e göre Satuk Buğra Han, rü'yasında, gökten inen bir insan kendisine türkçe «M ü s l ü m a n o l, d ü n y a v e a h i r e t t e k u r t u l» diye hitap etmiş ve o da İslâmiyeti kabûl etmiştir. Efsânevî Afrâsyâb neslinden gelen Satuk Buğra Han'ın İslâm oluşu hakkında Cemal Karşı'nın, XI. asırda yazılan *Tarih-i Kâşgar*'dan iktibas ederek, verdiği bilgiye göre Oğulcak Han'ın yeğeni olan Satuk, Sâmânî prensi Ebû Nasr'ın Kâşgar'a firarı sırasında, amcasından gizli olarak, İslâmiyeti kabûl etmiş ve amcasına karşı kendisine ve İslâmiyete yardım etmesini Allah'tan dilemiştir. Yirmi beş yaşında iken müslüman olan Satuk Buğra Han Fergana gazileri ile birleşmiş; önce At-başı, sonra da Kâşgar şehrini alıp müslüman yapmış ve 344 (955) de ölmüştür. «S a t u k B u ğ r a H a n g a z i» Kâşgar'a yakın Artuç'da defnedilmiş; türbesi de ziyaretgâh olmuş ve buranın ma'muriyeti artarak kasaba haline gelmiştir. Bu hâdise feodal Karahanlı hükümdarları arasındaki mücadelede İslâmiyetin rolünü ve o zamana kadar düşman sayılan Sâmânîlerden bu sefer bir prensin yardım aldığını meydana kor. Yukarıda kaydettiğimiz üzre Balagasun şehrinin müslüman oluşu ve 942 de Karahanlıların eline geçişi sırasında Satuk'un ihtidâ ettiğini ve Sâmânîlerle işbirliği yaptığını kabûl etmek mümkündür.

Türkistan'da zevkle okunan «S a t u k B u ğ r a H a n t e z k i r e s i» Buğra Han'ın İslâmiyeti ve haleflerini tarihe yakın bir şekilde anlatır. Menkîbeye göre: «Allah'ın Resûlü Muhammed Mi'râca çıktığı gece peygamberler arasında tanımadığı bir kimseyi görmüş ve Cebrâil'e hangi peygamber olduğunu sormuş. Cebrâil onun peygamber değil, 333 yıl sonra, T ü r k i s t a n ' ı d i n i n i z e s o k a c a k S a t u k B u ğ r a H a n ' ı n r û h u olduğu cevabını vermiş. Hazret-i Peygamber sonsuz bir sevinç içinde yere inmiş ve Türkler arasında dinini

[41] Cemal Karşı, *Mulhakat us-surâh* (Barthold *Turkesten*, metinler, s. 131), aynı eser, nşr. S. Nefîsi, *Beyhakı* zeyli III, s. 1194 - 1195; İbn ül - Esîr, XI, s. 31.

[42] Mukaddesi, s. 274; Birûnî, *Tefhim*, nşr. Wright, s. 242.

neşredecek olan Buğra Han'ı dûa etmiş; eshâbı da onu görmek istemiş. Hazret-i Muhammed arzularını kabûl edince başlarında T ü r k k ü l â h ı ve silâhlı kırk atlı selâm vererek yaklaşmış. Bunlar Buğra Han ve arkadaşlarının rûhları imiş. Bunların arasında Türk hanına hidâyet yolunu gösteren Sâmânî Ebû Nasr da varmış. Ebû Nasr, idare edecek bir vilâyete sâhip olmadığından, Türkler arasında İslâmiyeti yaymak maksadı ile ticarete başlamış. Bir gün rü'yâsında Peygamberin kendisine «Kalk, T ü r k i s t a n y o l u n u t u t! Orada *tekin* Satuk Buğra Han müslüman olmak için seni bekliyor» demiştir. Bunun üzerine o da sevinerek, 300 kişilik bir kervanla, yola çıkar. Buğra Han o zaman onikî yaşına ermişti. Doğuşunda harikulâde hâdiseler olmuş; yer depremmiş, kış mevsiminde bağ ve çayırlar çiçeklerle dolmuştu. On iki yaşında karşısına çıkan bir ihtiyar ona bazı haberler vermiş ve birkaç güu sonra Ebû Nasr ile Endicân'da karşılaşarak müslüman olmuş. Amcası Harûn Buğra Han yeğenini babalarının dinine çevirmek istedi ise de buna muvaffak olamadan öldü. Bu suretle Satuk Buğra Han artık hükümdar olmuş ve İslâmiyet onunla zafer kazanmış. Doksan altı yaşında ölünceye kadar kılıcı ile kâfirleri müslüman yapmış; Amu-deryâ boylarına, cenupta Kışkezek'e ve şimalde Kara-korum'a kadar kâfirleri İslâm dinine çevirmiş. Hasta olunca, yukarıdan aldığı bir emirle, Kâşgar'a dönmüş ve orada ölüp Artuç'da Meşhed denilen yerde gömülmüş»[43]. Hülâsasını verdiğimiz menkîbe bundan sonra Satuk'un evlâdları zamanında İslâmiyetin yayılışını hikâye eder. Tezkire bu hâdiseyi Cemal Karşı'nın iktibas ettiği Kâşgar Tarihine yakın bir şekilde anlatır. Görülüyor, ki 200.000 çadır halkının müslüman oluşu bu hâdiseden sonradır. Bununla beraber genişleyen bu ihtidâlar üzerinde müslüman Karahanlıların bir te'sirî de muhtemeldir.

Gök-türklerden sonra Karlukların başında devam eden Buğra Han sülâlesi müslüman olunca Karahanlı devleti haline gelmiş; şarkta İslâm gazası ile meşgul olurken garpte de Sâmânîler aleyhine genişliyerek, Kâşgarlı Mahmud'un ifadesi ile Türklere ait bu ülkeleri kurtarmış ve nihayet bu devleti de 999 yılında ortadan kaldırmıştır. İslâmlaşma hâdiselerinin bu sıralarda Oğuzlar arasında da hızlanması tabii di. Fiilhakika Oğuz yabgusu ile arası açılan Selçuk da Oğuzlara ait Cend şehri civarına gelerek orada takriben 960 yılında yâni 200.000 çadır halkının müslüman olduğu bir zamanda bu dine girmiş ve bu yeni kuvvetten faydalanarak eski metbû'u olan Oğuz yabgusuna karşı cihâda başlamış ve

[43] F. Grenard, *La Legende de Satok Bughra Khan et l'histoire*, JA XV (1900), trc. Osman Turan, *Satuk Bugra Han menkıbesi ve tarih*, Ülkü dergisi, sayı, 74.

«G a z i S e l ç u k» olmuştu[44]. Böylece Türkler arasında yayılan İslâmiyet, beylerin de siyasî mücadeleleri için bir destek mahiyetini almış ve bu da ihtidâları hızlandırmıştı. Bununla beraber müslüman Karahanlılar ve Sâmânîler arasında kalan Selçuklular bu ihtidânın siyasî semerelerini, ancak seksen yıl süren uzun bir mücadele ve muhaceretler sonunda, 1040 yılında, Selçuklu imparatorluğunu kurmakla elde etmişlerdi.

Karahanlı devletinin İslâmiyeti kabûlü ile bu dinin Türkler arasında neşri artık bir cihâd mahiyetini aldı. Gerçekten müslüman Karahanlıların soydaşları Uygurlara karşı yaptıkları savaşlar bir cihâd idi. Derin bir İslâm rûhu ile dolu olan Karahanlı hükümdarları ve halkının İslâmiyet uğrunda giriştikleri gazalar Kâşgarlı Mahmud'un verdiği şiir ve hikâyelerle bize kadar gelmiştir. Uygurlar ve onlara ait Beş-balığ, Can-balığ, Hoça, Yengi-balığ ve Sülmi şehirlerinin halkı en koyu kâfir *(Eşedd ülkefere)* sayılıyordu. Onlara dair gaza şiirlerinde: «S e l l e r g i b i a k t ı k; ş e h i r l e r ü s t ü n e v a r d ı k; p u t h â n e l e r i n i y ı k t ı k, ü z e r l e r i n e p i s l e d i k» ve «Gemi içine oturup İli nehrini geçtik; Uygurlar tarafına giderek *Minklig* ilini basup askerlerini biçtik». Diğer bir şiir de «M ü s l ü m a n l a r ı n a l b a y r a ğ ı y ü k s e l d i; kara toz göklere çıktı; *Uğrak* (kabile) süvarileri de bize gelip karıştı; birlikte savaş yaptık» der. Kâşgarlı Mahmud Uygurlardan başka Karluklara yakın olan *Yabagular*'la da şiddetli muharebeler olduğunu; onların Büge Büdrec kumandasında 700.000 kişilik ordularının Begeç Aslan-tekin Gazi tarafından 40.000 kişi ile mu'cizevî bir şekilde mağlûp edildiğini, buna şâhid bir kimse ile görüştüğünü, aynı Arslantekin'in Basmilleri de bozduğunu ve «T a n a t a r k e n y ü r ü y e l i m, Büdrec kanını isteyelim; Basmil beyini yıkalım, yiğitlere toplanmak gerek» kıtaları ile Karahanlıların gayrî müslim Türklere karşı cihâdlarını güzelce canlandırır[45]. Bu Aslan Tekin'in zaferi hakkında 1041 tarihinde dikilmiş bir kitâbeden de bahsolunmaktadır[46]. Putperest Türklere karşı bu gazalara rağmen Karahanlı devleti şarkta çok geniş bir yayılma kudreti gösterememiş; fakat İslâm âlemini bu taraftan gelen istilâlara karşı korumuşlardır. Bununla beraber onlar da ecdattan intikal eden dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresine bağlı kalmış ve bu sebeple Çin'i fethetmeyi düşünmüş gözüküyorlar. Karahanlıların kullandığı *Tam-*

[44] *Selçuklular tarihi*, s. 37 - 39.

[45] *Divân*, I, s. 103, 288, 302, 377; II, s. 251; III, s. 173 (B. Atalay, III, s. 183, 355). Basmillerin sünnet olmak korkusu ile müslümanlardan kaçtıklarına dair haber (Mervezi, s. 7) de bulunup bu devre aid olmalıdır.

[46] Z. Velidi Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, s. 139.

gaç veya *Tavgaç* han ünvanı Çin'e hâkimiyeti ifade ediyordu. Zira Türkler, Gök-türklerden beri, Çin'de hüküm sürmüş *Tabgaç* adlı bir Türk kavmine nisbetle bu ülkeye bu adı veriyorlardı.

Müslüman Karahanlılar Uygur soydaşlarını o derece düşman ve kâfir sayıyorlardı, ki onlara karşı şarkta Moğol asıllı Kıtaylarla bile ittifak etmişlerdi. Bu münasebetle Farslar ve Çinliler gibi bu ırkdaşlarını da yabancı telâkki ederek kendilerine *Tat* adını veriyorlardı. Nitekeim «*Tat*'ın gözüne vur» atasözü bu hususu ifade eder[47]. Uygur Han'ı da, 1027 de, Gazneli Sultan Mahmud'a elçi göndermekle onu rakîbi Karahanlılara karşı kazanmak gayesi ile mukabelede bulunmuştu[48]. Müslüman Türklerin Arap istilâsına karşı ecdadlarının yaptığı mücadelelerden dolayı üzüntü duyduklarını gösteren efsâneler dinî hislerin kudretini ifade bakımından kayde şâyandır. Filhakika Kâşgarlı Mahmud'a göre Fergana ile Şıknı arasında oturan halk, burada, Hazret-i Peygamber'in ashâbını bozguna uğratmış; bu sebeple H a z r e t - i Ö m e r ' i n beddûasına uğrıyarak gür sesleri kısılmış; bu günahın cezası evlâdlarına da intikal etmiş ve onların da sesleri kesik kalmıştı. Mahmud'un işaretine göre Karahanlılar Sâmânîlerin idaresinde kalan Türk illerini kurtarmış ve Mâverâünnehri almışlardı[49]. Böylece Karahanlı devleti şarkta İslâmiyeti müdâfaa ve neşrederken garpte de İslâm dünyasında hâkimiyet kurmak istiyordu. Fakat bu vazifeyi Selçuklular başardı ve bizzat Karahanlılar da Selçuklulara tâbi' oldu. Karluklar, hükümdarları Karahanlılarla birlikte, devlet olarak, İslâmiyeti kabûl ederken komşuları ve rakîpleri olan büyük Oğuz kavmi parça halinde yeni dine giriyor ve Yengî-kent'de oturan şamanî yabgularından ayrılıyorlardı. Bununla beraber Selçuk muhaceretine ve imparatorluğun kurulmasına sebep olan hâdiseler İslâmiyetin sür'atle yayılmasına hizmet etti. Bu münasebetle Oğuz yabguları da bilâhare müslüman oldu ise de bir yandan büyük muhaceret, öte yandan da Selçukluların müslüman göçebelerin başına geçmesi onların nüfûzunu kırmış ve Selçukoğulları hâkimiyeti ellerine almışlardı. Kaynaklara göre

---

[47] *Dîvân*, II, s. 280 (B. Atalay), Mahmud ipekten veya yabani sığır kuyruğundan bir parçaya «*beckem*» denilip savaşda bununla yiğitlerin nişanlandığını, Oğuzların buna «*perçem*» adını verdiğini söylerken Uygurlar'a *Tat* denildiğini ve onlara karşı cihâd dolayısıyle de başka bir şiiri verir (*Dîvân* I, 401).

Beckem urub atlaka
Uğri yavuz ıtlaka
Uygurdaki Tatlaga
Kuşlar gibi uçtımız

[48] Mervezi, s. 7 - 9.

[49] *Dîvân*, I, s. 112, II, s. 286 (B.A.)

yazın Bulgar hudutlarında, kışın da Balasagun havalisinde yaşıyan 30.000 çadır *(hargâh)* lık bir halk, 1043 yılı kurban bayramında, toptan müslüman olup 30.000 koyun kurban ettiler ve biner hâne hâlinde İslâm memleketlerine dağıldılar. Bu toptan İslâmlaşmalar dolayısıyledir, ki İbn ül-Esîr, Çin hududunda bulunan Tatarlar ve Kıtaylar müstesna, bütün Türklerin bu zamanda müslüman olduğunu söyler[50]. Bununla beraber şarkta Oğuzların yerini işgal eden ve cenubî Rusyaya kadar yayılan Kıpçaklar ile bir kısım Oğuz, Karluk ve başka Türk boyları henüz şamanî idi. Nitekim daha sonraları bunların Selçuklular ve Hârezmşahlar zamanında müslüman olduğunu biliyoruz.

Filhakika Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu Türklerin islâmlaşmasını ikmale sebep oldu ise de şark ve şimal bozkırlarında henüz müslüman olmıyan göçebeler vardı. Alp-arslan, 1065 yılında, Kafkasları ve Hazar sahillerini dolaşarak Mankışlag yarımadasına vardı. Kâfir Türklerle birleşip etrafa akınlarda bulunan Türkmen, Kıpçak ve *Cazığ*'lara karşı sefer yaptı; 30.000 kişilik ordularını bozdu ve Kıpçaklar buralardan çekildiler. Alp-arslan Cend'de bulunan dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etti. Selçuk zamanında Şamanî olan bu bölge Oğuzları artık müslüman olmuştu. Cend şehri Selçuklular ve Hârezmşahlar zamanında kâfir Türklere karşı yapılan gazaların üssü hâline gelmiş ve Şamanî Kıpçaklara karşı burası ve Mankışlag başlıca seferlerin merkezi olmuştu[51]. Büyük Kıpçak kavmi Kafkaslarda ve Balkanlarda yayılmağa başlamış; Kafkasları aşanlar Gürcülerle müttefik olarak müslüman soydaşları Selçuklara karşı mücadele ederlerken Balkanlara varanlar da Bizanslılarla savaşıyor ve bu durumda Anadolu Türklerine dolayısıyle yardım ediyorlardı. Şarktaki Kıpçaklar zamanla müslüman olunca garptekiler de tedricen Hıristiyanlığa giriyorlardı. Bizans imparatoru Yuannis, 1121 de, Balkanlarda Peçenek ve Kumanları mağlûp edince bir kısmını Balkanlarda, bir kısmını da İzmit civarında iskân etti. Böylece Kafkaslarda ve Rumeli'deki Kıpçaklar Hıristiyan olmuş[52]; İbn Batuta Kırım'da ve bozkırlarda oturan Hıristiyan Kıpçaklara rastlamıştır[53].

---

[50] İbn ül-Esîr, IX, s. 179; İbn Zâfir, *Duvel ul-munkatia*, Brit, Mus. Or. 3685, s. 1526; *Mecmua' ut-tevârih*, nşr. Ck. Schefer, s. 235. Bir rivâyete göre 10000 çadır idiler.

[51] Müntecib üd-din Atabeg, *Atabet ül-ketebe*, nşr. A. İkbal, Tahran 1329, s. 19; Mueyyed üd-din Bağdadi, *Tevessül*, nşr. Behmenyâr, Tahran 1315, s. 159; Barthold, *Türkestan*, s. 320, 328, 340-342; *Selçuklular tarihi*, s. 108.

[52] *Selçuklular tarihi*, s. 174.

[53] *Seyahat-nâme*, I, s. 359 ve devamı.

5. Büyük Türk Muhacereti ve Selçuk Hâkimiyeti

«Dünya Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu» (S. Mihael).

«Türklerin almadığı memleket, içmediği su, ateşlemediği ocak kalmadı. Şehirleri ve ülkeleri doldurup her tarafa hâkim oldular» (İmâdeddin İsfahânî).

Türklerin İslâm dünyasına hâkimiyeti İslâmiyeti kabûlleri ile aynı zamanda başlıyan büyük muhaceretin tabii bir neticesi idi. Selçuklu imparatorluğunun kurulmasına, Yakın-şarkın ve hususiyle Anadolunun Türkleşmesine âmil olan bu büyük muhaceret olmasaydı ne Selçuklu devleti ve ne de Türk hâkimiyeti bahis mevzuu olurdu. Bu ehemmiyeti dolayısiyle bu göçler hakkında umumî bir tablo çizmek bu tarihî dönüm noktasının anlaşılması için lüzûmludur. Tarih boyunca devam eden Türk göçlerinin en kesifi şüphesiz bu devirde olmuş ve bunun kökleri Göktürk devletinin yıkılışına (M 744) kadar çıkmıştır. Filhakika Çin kaynağı *Tang-şu*'ya göre şarkî ve garbî Gök-türkler arasında, başlarında yabguları olarak, onlara tabi' bir durumda bulunan üç Karluk kabilesi Uygurlarla birlikte bu devleti yıktıktan sonra, onlarla mücadeleye girişerek 766-779 arasında garbe doğru çekildiler. Karluklar garbî Gök-türkleri teşkil eden *On-okların* ülkesinde Tokmak ve Talas şehirlerine sâhip oldular[54]. Çin kaynağına ait bu haber eski Türkistan tarihlerinde de kaydedilmiştir. Gerçekten İbn ül-Esîr'e göre Halife Mehdi zamanında (775-785) bir kısım Oğuzlar ve Karluklar uzak Türk (şark) diyârından Tohâristan taraflarına gelip yerleşmiş ve bir kısmı müslüman olarak İbn Mukanna' isyânına karışmıştı. Karluklar bu Oğuzları vatanlarından atınca onlar da Belh ve Herât taraflarına göçmüşlerdi[55]. Oğuzlar bu tazyika uğrayınca Öz-kent ve Teş-kent'ten Hârezm hududuna, Hazar denizi ve

[54] E. Chavennes, s. 85 - 86.

[55] İbn ül - Esîr, XI, s. 67.

Yayık (Ural) nehri kıyılarına kadar uzayan geniş bozkırlar sahasını ve Sır-derya havzasını idarelerine almışlardı. Buralarda şehirlerde yerleşik ve bozkırlarda göçebe hayatı yaşıyorlardı. Yabguları idaresinde kalan ve hafif bir bağla da bir müddet Hazar Hâkanlığına tâbi' bulunan Oğuzlar Peçenekleri tazyik ederek Yayık nehrinden garbe doğru göçmeğe zorladılar.

Gök-türk devletinin yıkılışından sonra, bazı göçlere rağmen, Oğuzlar, VIII-X. asırlarda, işgal ettikleri geniş sâhaları muhafaza ediyorlardı. Fakat bu asrın başlarında şimali Çin ve Mançurya'da Kıtay devleti kurulduktan sonra, 924 te, Orhun havâlisine saldırması ve artan nüfûs kesafeti Türk halklarının birbirlerini sıkıştırmalarına ve yurtlarını bırakarak göçmelerine bir başlangıç teşkil etti. Filhakika, Gök-türklerden sonra, Uygurlara tâbi olan ve onların kültür tesirinde kalan bu Kıtay (Çince *Ki-tan*)ların dili moğolcaya yakın olup Uygur alfabesini almışlar ve Çin'e hâkim olunca Moğolistan'da hüküm süren Kırgızları tardedip onları eski vatanları olan yukarı Yeni-sey havâlisine püskürtmüşlerdi. Bunların hâkimiyetlerinden sonra Çin ülkesi de artık Kıtay adını almış ve bu isim Türklerden Farslara ve Ruslara geçerek bugüne kadar yaşamıştır. Türklerin Çin'e hâkimiyet dâvaları çok eski olup Karahanlı hükümdarları da, türlü ünvanlar arasında, *Tamgaç* veya *Tavgaç* han ünvanını alarak böyle bir hâkimiyet dâvası güdüyorlardı. Kıtay İmparatoru Orhun (Karabalgasun şehri) civarında, 924 de, ilk müslüman (*Ta-si*: Arap) elçisini kabûl etmişti[38].

Kıtayların Moğolistan'a taarruz ve hâkimiyetleri Türk kavimleri arasında bir kaynaşmaya ve muhacerete sebep oldu. Gerçekten İbn Fadlân'ın seyahati sırasında, 922 de, Oğuz ve Peçenek yurtlarında bir değişiklik olmadığı halde Kıtayların taarruzundan sonra büyük göç hareketleri başlamış; Oğuz, Karluk ve Cimekler arasında, Cürcân (Aral) gölü sahillerinde savaşlar olmuş. 320 (932) de Peçenekler, Başkırt (*Bacgırt*)lar Macar ve Bulgarların göçlerine ve bunların Balkanlara kadar istilâsına sebep oldu. Bunlar İstanbul'a ve Selânik'e kadar ilerleyip bu esnada İstanbul-Roma yolunu da kestiler. Şarktan gelen baskı ve nüfûs artışı Türk kavimlerinin yurt değiştirmelerine, Peçeneklerin Hazarlar ile Bizanslar arasında bir ülkeye yerleşmelerine sebep oldu. Oğuzların Hazar sahillerine kadar yayılması üzerine Hazar denizinin şarkındaki bozkırlar artık

[38] E. Bretschneider, *Mediaval Researches*, I, s. 208 - 211, 265; E. Chavennes et P. Pelliot, *Un Traité Manichéen retrouvé en Chine*, JA (1913), I, s. 377; P. Pelliot, *A Propos des Comans* JA (1920), I, s. 146; M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, s. 113; R. Grousset, *Empire des Steppes*, s. 180 - 188.

«O ğ u z ç ö l l e r i» adını aldı. Bu esnada *Siydh-küh*'te oturan Türkler de burasını Oğuzlara terkedince bu yarımada da Mankışlağ ismi ile anıldı[57]. Konstantin Porphyrogenetos da, Oğuz ve Hazarların hücûmları neticesinde, Peçeneklerin yerlerinden atıldığını, Macarların da Azak-denizi civarında *Lebedia* dedikleri bu bölgeyi işgal ettiklerini ve bu hâdisenin elli yıl önce (948 de yazılmıştır) vuku bulduğunu söyler, ki bununla birinci Peçenek muhacereti kastedilmiştir[58]. Birinci muhaceretten sonra Ural ve İtil arasında bulunan Peçenekler de Kıtayların baskısı üzerine (934) oradan ayrılıp Balkan'a geldiler ve Hazarlarda müttefik olan Oğuzlar bilâhare bu ülkeden Hazarlara ve İslâm ülkelerine akınlar yapmağa başladılar. Hârezm tarafında Karatekin müstahkem mevkii de Oğuzlara karşı yapılmıştı[59]. Bu nüfûs hareketi ve muhaceret esnasında Sâmânîler idaresinde bulunan müslüman Mâverâünnehir Türkleri cenup yolunu kapadığı ve İslâm dünyasını müdâfaa ettiği için, Şamanî Türk kavimleri Hazarın şimal sahillerinden Avrupa ve Balkan yolunu takip ederek göçüyorlardı.

Kıtayların Moğolistan havâlisine hâkim olarak Kırgızları Yeni-sey bölgesine atmaları ile başlıyan muhaceretler, aslında, nüfûs kesafetinin bir neticesi olup Kıtay istilâsı sadece hareketin başlangıcı idi. Filhakika Selçukluların Mâverâünnehir'e gelişleri hâdisesine temas eden kaynaklar, bu büyük muhaceretin «h e p n ü f û s k e s a f e t i, h a y v a n ç o k l u ğ u v e o t l a k d a r l ı ğ ı» sebebiyle izah etmişlerdir. Kıtayların Moğolistan'a yerleşmeleri ile Türk kavimleri, 934 de, nasıl birbirlerini sıkıştırarak aralarında savaşlara ve garbe doğru muhaceretlerine sebep olmuş idiyse aynı kavmin XI. asır başlarında diğer şark Türkleri ile birlikte Kıpçak (Gimek), Karluk ve Oğuzlara baskı yapmaları da öylece büyük göçlerin âmili oldu. Gerçekten Kıtaylar 300.000 çadır halkı ile müslüman Karahanlılar ülkesini istilâ etmiş ve Balasagun şehrine sekiz günlük mesafeye kadar, garbe doğru, ilerlemişlerdir. Karahanlı hükümdarı Togan Han, 1017 (408) senesinde, 120.000 kişilik bir ordu ile onları püskürtmüştür. Böylece bu zamana kadar putpereset Uygurlara karşı Kıtaylarla Karahanlılar arasında mevcût ittifak da bozuldu. Bu se-

[57] Mes'udi, *Murûc*, II, s. 8 - 64; *K. Tenbih*, s. 181; Fr. trc. s. 244 - 245; İstahri, s. 9 - 10, 218 - 219. İbn Havkal, s. 389; Birûnî, *K. Mes'udi*, II 575. Cürcâni, Brit. Mus. Add. 7705, 36 b. Birinci müellif Cürcân Gölü'nün Ceyhun ve Şaş (Seyhun) nehirlerini alan ve içinde Harezm ile Şaş arasında gemiler işleyen göl olduğunu kaydederek bunun Aral gölü olduğunu belirtir.

[58] Minorsky, *Mervezn*, s. 102, 103; *Huhud al - Alam*, s. 313 - 314; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek tarihi*.

[59] Birûnî, *Âsâr*, 230; K. Mes'udi, II. 539.

bebledir, ki Uygur ve Kıtaylar, 1027 de, Karahanlılara karşı dostluk aramak maksadı ile Gazneli Sultan Mahmud'a bir elçi göndermişlerdi[60]. Mervezi, yeni keşfedilen, *Tabâyi ul - hayvân* adlı eserinde bu büyük muhaceret hareketini ve Oğuzların İslâmlaşmasını çok güzel bir şekilde meydana koymuştur.

Filhakika Mervezi'ye göre: «O ğ u z l a r ı n b i r k ı s m ı b o z k ı r l a r d a ve b i r k ı s m ı d a ş e h i r l e r d e o t u r u r. Bozkırlarda yaşıyanlar Mâverâünnehre ve Hârezme komşudurlar. İslâm ülkelerine yakın olanlardan bir kısmı m ü s l ü m a n olduktan ve T ü r k m e n adını aldıktan sonra müslüman olmıyanlara c i h â d a giriştiler. İslâmiyet aralarında kuvvetlendikçe onlar kâfirleri (gayrimüslim Oğuzları) yerlerinden attılar. Bu Oğuzlar Karadeniz sahiline yakın bulunan Peçenek yurtlarına intikal ettiler» dedikten sonra, müslüman Türkmen ve Selçukluların göçlerini kastederek, «Böylece T ü r k m e n l e r İ s l â m m e m l e k e t l e r i n e yayıldılar ve bu memleketlerin çoğunu idareleri altına aldılar; d e v l e t l e r ve s u l t a n l ı k l a r k u r d u l a r» ifâdesi ile mevcût durumu anlatmıştır. Müellif muhaceretin dış sebepleri hakkında da: «Türklerden *Kun* denilen bir kavim, Kıtay hanından korkarak, o taraftan (şarktan) göçtü. Bunlar Hıristiyan (*Nesturî*) dininde olup otlak ve yer darlığı yüzünden yurtlarını terkettiler. Kunları takip eden *Kay*'lar daha kuvvetli ve kalabalık olduğundan onları bu yeni otlaklardan uzaklaştırarak *Sarı* (Kıpçak - Kuman) ülkesine geldiler. Bunlar da Türkmenlerin yurdunu, Türkmenler (yâni müslüman Oğuzlar) da Oğuzların (Bizans kaynaklarında şamanî *Uz*'lar), bu sonuncular da Karadeniz sahilindeki Peçeneklerin yurtlarını işgal ettiler. Peçeneklerin şimal - şarkında Kıpçaklar, Kıpçakların da şarkında Oğuzlar ve cenubunda da Hazarlar bulunur. Bunlar daimî sûrette birbirleri ile mücâdele hâlinde idi»[61].

Türk kavimlerinin, XI. asır başlarında, gelişen bu büyük muhâceretleri müslüman Oğuzların Selçuklular idaresinde İslâm dünyasına hâkim olmalarına imkân verirken Şamanî, Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar da eski şimal yolunu takip ederek Şarkî ve Orta Avrupa'ya, Balkanlara göçüyorlardı. Nitekim Selçuklar Anadolu fetihlerine giriştikleri sırada Uz'lar ve Kumanlar da Balkanlara iniyorlardı. Çağdaş bir müellif «Bütün Avrupa'nın gözleri muhaceret mes'elesi üzerine dönmüştü» derken bu

[60] *Selçuklular tarihi*, s. 71 - 73.

[61] Neşr. Minorsky, metin, s. 18 - 20; İzahlar, s. 102 - 103; Bu eserin keşfinden önce bu malûmat, kısmî olarak, Şebânkârâî'nin *Mecmua' ul - Ensâb* (Brit. Mus. 16696, s. 33a - 34b)ında ve Şürûllah'ın *Behcet ut-tevârih*'inde (trc. N. Atsız, *Dokuz boy Türkler*, İstanbul 1939, s. 25) iktibas edilmişti.

durumu güzelce aksettirir. Gerçekten, 1065 yılında, Tuna nehrini geçen Uz (Oğuz)ların 600.000 kişi olduğu, daha önce geçen Peçeneklerin 800.000 e bâliğ bulunduğu ve 1089 da Bizansları perişan eden, fakat daha sonra Bizanslılar tarafından yok edilen Peçeneklerin de 600.000 asker çıkardığı rivâyetleri bize kadar gelmiştir. Bu imhadan sonra kalan Peçeneklerin bir kısmı Bizans ordusuna alınmış, bir kısmı da Rumeli ve Anadoluda iskân edilmiştir. İmparator Yuannis Komnenos'un 1123 de, yaptığı bu imhâ hâdisesi Bizansta bir «Peçenek Bayramı» adını alarak devam etmişti[62].

Orta-asya'dan taşan nüfûs akınları devam ediyordu. Selçuk devletinin kuruluşundan bir kaç yıl sonra, 1048 (438) senesinde «Tibet tarafından sayısız bir Türk halkı» Karahanlılar hududuna gelmiştir, ki bu hareket de şark Türklerinin ve Kıtayların baskısı ile vuku'buluyordu. Nitekim, XII. asır ortalarında, Kara-hıtay'lar Yedi-su bölgesini işgal ederek Karluk ve Yağma Türkleri ile birlikte Maveraünnehre doğru ilerliyorlardı. Şamanî Türk ve Moğol kavimlerinin istilâlarına karşı, Karahanlılar Türk-İslâm dünyasını müdâfaa ediyor; Oğuzların müslümanlaşması da gittikçe kuvvetleniyor ve büyük muhacerete katılarak İslâm ülkelerine geliyorlardı. Selçukluların etrafından toplanan müslüman Oğuzlar önce kendi Şamanî yabguları ile, sonra da Karahanlı ve Gazneliler arasında yurt aramakla ve onlarla mücadele etmekle uğraşıyor; muhaceret ceryanı da onları gittikçe İslâm ülkelerine doğru itiyordu. Müslüman Oğuz göçlerinin iltihakı ile de bu muhaceret artık bir sel halini alıyor ve onları durdurmak mümkün olamıyordu. 1040 yılında kurulan Selçuklu İmparatorluğu da büyük Oğuz kavminin tamamiyle göçmesi sâyesinde İslâm dünyasında kudret ve hâkimiyet kazanmıştı. Esasen bu devletin kuruluşu da Türkmenleri teşvik ediyor ve insan dalgaları ardı kesilmiyen bir akın hâlini alıyordu[63].

Bu devrin büyük Türk muhacereti hakkında İslâm ve Hıristiyan kaynaklarında mevcût çok zengin malzeme bugüne kadar işlenmemiş ve bu sebeple de birçok tarihî mes'eleler anlaşılamamıştı. Bir eserimizde esaslarını meydana koyduğumuz bu göçler hakkında biri hıristiyan ve diğeri

---

[62] Mathieu, *Chronique*, s. 199; S. Mihael, *Chronique*, III, s. 155; Attaliates, s. 83 - 84; Kedrenos, II, s. 585; Niketas (Cousin, *Hist. Const.* V, Paris 1673), s. 14 - 18; A. Vasiliev, *Hist. Emp. Byzantin*, I, s. 431, 437; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 152 - 165.

[63] Bu büyük muhaceret, ilk defa *Selçuklular tarihi* adlı eserimizin çeşitli bahislerinde ve hususiyle s. 71 - 73 de gerektirdiği nisbette ele alınmış ve tafsilât «*Anadolu'nun Türkleşmesi*» adlı müstakil eserimize bırakılmıştır.

müslüman iki kaynağın birer tasvirini burada nakletmekle iktifa edeceğiz. Süryanî Mihael'e göre VIII. asırda yaşayan Süryanî Mar Jaques Türk (*Turkaye*) kavminin ilk istilâsı İran Akamenid hükûmdarı Keyhusrev (Kurus) zamanında M. Ö. 528 de başlamış; bu hükûmdarın Sır (*Yaxart*) nehri üzerinde Sakalara karşı seferi, onları mağlûbiyeti ve ölümü bu istilâya fırsat vermiştir. Büyük İskender'in Orta-Asya hudutlarına gelişinden (M. Ö. 330-327) sonra Kun İmparatorluğunun hudutları Uzak-şarktan İtil nehri bölgesine kadar genişler. Yunan coğrafyacısı Batlamyus'un Ural nehrine *Dayık* (Yayık) adım vermesi de eski çağlarda bu bölgelerin Türklere ait olduğunu ve onların yerli (*autochtone*) halkı teşkil ettiğini gösterir. Kun (Hun)ların Çin'e, Ak-hun (Eftalit)lar adı altında Mâverâünnehir'e, Afganistan'a ve Hindistan'a kadar istilâları ve Avrupaya geçerek bir çok kavimleri birlikte sürüklemeleri Türk yayılışının ilk büyük devrini teşkil eder. Avrupa tarihinde büyük rol oynayan kavimler muhacereti veya Cermen istilâsı da bu Hun hareketinin neticesidir. XII. asırda mezkür eski kaynaklara dayanan Süryanî tarihcisi Mihael birinci Hun ve ikinci Gök-türk devresinde Türklerin dünyaya yayılışına, Milâttan önce gelen Roma İmparatoru Tiberius ve Trajanus'un Türk hükûmdarları ile münasebetlerini, umumî olarak, işaret ettikten sonra Türk memleketinin güneşin doğduğu yerden şimal kutbuna kadar uzadığını, oradan devamlı olarak taştıklarını söyler. Selçuk muhaceretine de «B u n u i ş i t t i k, b a b a l a r ı m ı z ve b i z l e r g ö r d ü k» ifadesiyle temas eder.

Müellife göre bu ülkenin etrafı dağlarla çevrilmişti ve yalnız iki kapısı olup bunlardan birisi şarkta, İran'ın ötesinde (Orhun kitabelerinde Demir-kapı), diğeri de Kafkas»larda (*Derbend*, Demir-kapı) bulunur. Bu mevkide Büyük İskender'in bina ettiği mustahkem kaleler Türklerin çıkışını önlemiştir. Şarktaki kapı iki günlük bir boğazdı; Arapların (İranlılardan sonra) askerleri orada inşa edilmiş; binalarda bu kavmin aşmasına karşı muhafızlık ederler. En eski zamanlardanberi şark hükûmdarları buraları daima müdâfaa ediyorlardı. Sonraları Araplar *Margiana* (Mâverâünnehir) da oturan Türkleri bu geçidin korunmasına memur etmişlerdi. Türkler «Dünyanın memeleri» denilen bu iç mıntakadan ancak bu iki kapıyı geçmek suretiyle çıkıyorlardı. Onların Margiana'yı aşmaları Arap istilâsından yüz sene önce, Sâsânilerin son zamanlarında (Göktürk devri) vuku'bulmuştu. Önlerinde k ö p e ğ e b e n z i y e n (kurt) bir hayvan vardı; şarktan garbe doğru ilerliyor ve Türklere kendi dillerinde «kalkınız!» diye çağırıyor, onlar da onu takip ediyor; durduğu zaman orada çadırlarını kuruyorlardı.

Türkler *Margiana* bölgesini işgal edip orada vatan kurunca (Hazret-i) Muhammed zuhur etti. Bütün şark imparatorlukları Araplar tarafından kaldırıldı. Burada Türkler Arap imparatorluğuna katıldılar. Daha sonra diğer Türkler göçünce kendi dillerini konuşan ırkdaşlarına rastladılar ve bunlar da onların dinlerini (İslâmiyeti) kabûl ettiler. Türklerin birinci ve ikinci istilâları böyle oldu. Hızkıyal Peygamberin dediğine göre «Allah Rumların fenalıklarına kızdığı için Türkleri bu ikinci istilâya memur etti». Türk kavmi göçmeye ve istilâya başlayınca yeryüzünü kapladı. Onlar evvelce çıkanları tenkil ettiler. Zira dünya Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu. Bunlar onları garbe doğru püskürttüler. Önlerinde köpek gibi bir hayvan yürüyordu; fakat ona yetişemiyorlardı. Hareket edince «*Göç*» yâni «Kalkınız» diyor ve Türkler de onun arkasında durduğu yerde çadır kuruyorlardı. Uzun müddet onlara rehberlik ettikten sonra bu hayvan bir daha görülmemiş ve ondan bahsedilmemiştir. Kırallıklar ortasına geldiklerini görerek ve kendilerinin oturması için kâfi gelmediğini anlıyarak üç kısma ayrıldılar. Herbiri bir istikamette, yukarı Hindistan'a giderek oralarda putperest ve hıristiyan oldular. Şimale gidenler Rumların komşuları Kumanlar olup bu memleket *K u m a n i a* (Kıpçak, Cenubî Rusya ülkesi) adını aldı ve burada buldukları hıristiyanlarla birleştiler. Meskün dünyanın ortasında garp memleketlerine gidenler (yâni Selçuk Oğuzları) Araplara karışarak onların dinini kabûl ettiler. Halife Araplardan olmak üzere müslümanların hükûmdarı oldular[65]. Tarihe ve Oğuz Destânına uygun olarak bu tasviri yapan Süryanî müellifin fikirleri burada kısaca nakledilmiştir. Türklerin tarihî istilâları komşu kavimler üzerinde öyle müthiş bir te'sir yapmıştır, ki eskilerin «İskender Seddi» dedikleri bu demir kapıların ötesinde efsanevî bir Ye'cüc ve Me'cüc kavmi tasavvur etmişler ve bazan da Türkleri bu kavim sanmışlardı. İskender (*Zülkarneyn*) seddinin yıkılışı halında büyük istilâ ve tehlikelerin vuku'bulacağına dair efsâne ve hikâyeler eski olup Abbasi Halifesi de bu durumu tetkik için bir hey'et göndermişti. Çağdaş bir Selçuk tarihçisine göre de «Türkler her ülkeye girdiler; her beldeyi aldılar ve hiçbir engel ile karşılaşmadan her tarafa yayıldılar. Öyle ki almadıkları memleket, içmedikleri su, ateşlemedikleri ocak kalmadı. Hükûmdarlar onların gelişinden ürküp kaçtılar; vardıkları şehirleri ve memleketleri doldurdular; hâkimlerini atıp kendi valilerini tayin ettiler» ifadeleri ile, tafsilâtı kaynaklarda verilen yarım asırlık bu insan selini kısaca belirtmiştir[66].

[64] Mihael, *Chronique*, III, s. 149 - 158.

[65] İmadeddin İsfahânî, *Zübdet un - Nusre*, s. 9; *Selçuklular tarihi*, s. 68.

6. Selçuklular ve İslâm Dünyasının Şükrân Hisleri

«Ey âlemin sultanı!
Ben sana öyle bir mânevî ordu vücûda getirdim, ki dûaları Allah'a kadar yükselir. Halbuki askerlerinin okları bir milden öteye geçmez.»

(Nizâm ül-Mülk)

İslâmiyet Mâverâünnehir hudutlarını aşıp bir asır zarfında (X. asır ortalarından XI. asır ortalarına kadar) büyük Türk ve göçebe kitleleri arasında yayılırken muhaceret hareketi de başlamıştı. Selçuklu devletinin kurulması ve İslâm dünyasına hâkimiyeti bu muhaceret sâyesinde mümkün olmuştu. İlk Selçuklu sultanlarının dehâsı, Türk beyleri ve ordusunun kudreti ile insan akınları ve devlet otoritesi tedricen nizâma girmiş; Türkler az zamanda Türkistan'dan Akdeniz sâhillerine kadar yayılmışlardı. Selçuklu idaresinde Türk hâkimiyeti başlamadan önce İslâm dünyası iç ve dış buhranlara düşmüş ve büyük tehlikelerle karşılaşmış bulunuyordu. İslâm medeniyeti ilim, kültür, felsefe ve teknikte mevkiini muhafaza etmekle beraber müslüman milletleri hayatiyetlerini kaybetmişti. Filhakika içeride mezhep ayrılıkları fikir ihtilâfından ileri ve bir nifak halini almış; İslâm nizâmını yıkıcı şiddetli mücadeleler gelişmişti. Eski İran'ın Zerdüşt dini ve Mazdakcı veya komünist akîdeleri müfrit Şiî (*Gulât-ı şîa*) adı altında canlanmıştı. Daha Abbasilerin ilk devresinde Horasan'da ve Türkistan'da doğan yeni mezhepler eski İran'ın yıkıcı akîdelerini meydana çıkarıyordu. IX. asırda patlak veren ve hilâfetin Türk ordusu tarafından tenkil edilen Bâbek hareketi de Mazdakçı veya komünist fikirlere dayanıyordu. X. asırda aşağı Irak taraflarında meydana çıkan *Karmatî*ler ise köle, işçi ve köylülerin birleşmesi ile i ş t i r â k ç ı b i r i d a r e kurmuşlardı. Gerçekten Sâsâniler zamanında Mazdak komünist doktrini ile yirmi sene kadar İran İmparatorluğunu alt-üst etmiş; asîlzâde ve ruhban sınıfına karşı açtığı mücâdele ile m a l v e k a d ı n ı n i ş t i r a k i n e dayanan bir mezhep vücu-

da getirmişti. Başlangıçta bu kudretli sınıfların nüfûzunu kırarak kendi otoritesini sağlamlaştırmak isteyen İran şâhı Kavad meydana gelen anarşi neticesinde tahtını da kaybederek Türklere (Ak-hunlara) sığınmış ve onların yardımı ile memleketine dönüp kargaşalığı bastırmıştı. Fakat asıl devlet nizâmı oğlu Anuşirevân tarafından kurularak buhrana nihayet verilmiş ve bu sebeple de tarih kendisine «*Dâdger*» veya «*Âdil*» sıfatını vermişti. İşte İslâm devrinde zuhûr edip İslâm dinini ve siyasî nizâmı yıkmak isteyen bir takım mezhepler bu Mazdaka bağlı bulunuyordu.

Filhakika bir kısım İran'lılar bir yandan Arap istilâsına ve İslâmiyete karşı tepki yapmakta; gizli ve aşikâre her fırsattan faydalanmakta idi. Öte yandan içtimâî şartlar da komünist temayülleri besliyordu. Zira Sâsâni devrinde mevcûd bulunan büyük toprak sâhipleri İslâm devrinde de devam etmiş; İslâm medeniyetinin yükselişi ile müvazi olarak ticarî ve iktisadî inkişaflar da çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Her yerde büyük bir zengin sınıf teşekkül etmişti. Bu suretle gelişen materyalist hayat karşısında fakir kitlelerin de huzursuzluğu artıyor; Mazdakcı fikir ve hareketlere içtimaî bir zemin hazırlanıyordu. Bu durum dolayısıyledir, ki X. asrın büyük coğrafyacıları: — İslâm memleketlerinde zenginler paralarını kendi zevk ve eğlencelerine, çirkin fiillere sarfederken Türkistan halkı mallarını din, hayır ve cihâd yolunda harcıyordu» diyorlardı. Böylece İslâm dininin insanlara ve cemiyetlere getirdiği madde-ruh muvazenesi bozulmakla içtimaî buhranlar şiddetleniyor ve İslâm medeniyeti de sarsıntı geçiriyordu. Bu durumu istismar eden müfrit Şiîler kuvvetleniyor ve İslâm nizâmını tehlikeye düşürüyorlardı. Hazret-i Peygamberin soyundan geldiğini iddia eden Fatımîler Mısır - Suriye'de hâkim olarak Şiî Hilâfetini bütün İslâm dünyasına yaymağa çalışıyorlardı. Dar bir zihniyet ve taassup içinde bulunan Fatımî halifeleri her tarafa propagandacı (*dâ'î*) lar göndererek gizli teşkilât ve faaliyetleri ile geniş bir tahribata girişmişlerdi. Bu halifeler arasında el-Hâkim ulûhiyetini ilân edecek kadar cinnet getirmiş; mezhep taassubu ile yalnız hırisyanlara değil Sünnilere de zulûm yapmağa ve bunları memleketinden sürgün etmeğe başlamıştı. Sünnî Abbasi halifeleri bile bizzat Şiî Buveyh oğullarının elinde iktidarsız ve esir gibi idi. Bu umumî huzursuzluk kitleler arasında yayılmış ve bir «*Sâhib üz-zamân*»m zuhûru ümid ve hayallerini doğurmuştu. *Karmatî*lerin İslâmın mukaddes şehri Mekke'ye tecâvüzleri ve Hacer-i esved'i götürmeleri de Müslümanları heyecana düşürmüştü. Bu dinî, ideolojik ve içtimaî buhranlar mezhep esasına dayanan parçalanmalarla

ve Sünnî - Şiî mücadeleleri ile İslâm dünyasını bir uçuruma doğru sürüklüyordu. İslâm medeniyeti bugünkü Avrupa medeniyetinin marûz kaldığı buhrana benzer bir sarsıntı içerisinde bulunuyordu.

İslâm dünyası içeride siyasî ve manevî buhranlarla sarsılırken dışarıda da Hıristiyan âlem Haçlı taarruz ve istilâlarına girişmişti. Müslümanların başlıca rakibi bulunan Bizans İmparatorluğu, Anadoluya ve İstanbul'a karşı girişilen cihâd hareketlerini kırdıktan sonra, Anadolu'da mukavemet etmiş; İslâmların her yıl yapmakta olduğu yazlık (*sayfiye*) ve kışlık (*şitâiyye*) gazalar artık eski heyecan ve kudretini kaybetmişti. Nihayet müslümanların Erzurum-Toros dağları ve Çukurova hattı üzerinde kurdukları kuvvetli hudut (*Avâsim* veya *Sugûr*) müdâfaa teşkilâtı çökmüş; Bizanslılar şimalde Azarbaycan'a, cenupta Suriye ve Irak'a doğru ilerlemişler; hattâ Hilâfet merkezini ve Kudüs'ü tehdid altına almışlardı. X. asırda tam bir Haçlı hareketine girişen Bizans imparatorluğu istilâ ettiği bölgelerin müslümanlarını kılıçtan geçirdi. Böylece İslâmın geniş müsamahası ve dünya nizâmına karşı hıristiyanlar yalnız başka din ve mezheplere karşı değil şahıslara da hayat hakkı tanımıyan bir yolda ilerliyorlardı. Hıristiyanlığın yayılışından beri ve Yeni-çağlarda da bu hareketi devam etmiş; Cihâd ile Haçlı seferlerinin farkı bu suretle her zaman kendisini göstermiştir. Şimalde de Musevî Hazarlar, şarkta Manihaist Uygurlar bile müslüman ülkelerini tehdid edebiliyorlardı. Bu umumî tablo kudretli İslâm dünyası ve muhteşem İslâm medeniyetinin ne derece zayıf ve buhranlı bir duruma geldiğini göstermektedir.

Hazret-i Ömer zamanında denizden korkan Araplar sür'atle denizci olmuşlar; kurdukları donanmalarla Akdeniz'de askerî ve ticarî hâkimiyeti ellerine almışlar; bu denizin sahillerinde ve adalarında yüksek bir medeniyet kurmuşlardı. Akdenizin şimal sahilleri bile İslâm denizcilerinin işgal ve tehdidleri karşısında bulunuyor; Adriyatik denizinden İstanbul'a giden Hıristiyan gemiciler bile seyahatlerini gizlice yapıyorlardı. Bu durum dolayısıyledir, ki büyük mütefekkir İbn Haldûn «Hıristiyanlar artık Akdenizde bir tahta parçası dahı yüzdüremiyorlardı» ifadesiyle zarîfane bir istihzadan kendini alamamıştı[66]. İslâmların VII. ve VIII. asırda İstanbul muhasaraları, Endülüs (İspanya) de vâlileri Abdurrahman Gafikî'nin Poitier (732) meydan muharebesi muvaffakiyetsizliğe uğrayınca şarktan ve garpten kıskaç içine alınan Hıristiyan dünyası böylece kurtulmuş; Bizans'ın

[66] *Mpkaddime*, trk. trc. II, s. 100.

ve Avrupa'nın İslâm olması veya İslâm nizâmına girmesi imkânı kalmamıştı. X. asırda hıristiyanların şarkta, garpte ve Akdenizde Haçlı taarruzlarına girişmesi İslâm dünyasının geçirdiği buhranla mümkün olmuştu. Kıbrıs, Girit ve Sicilya adaları artık hıristiyanların eline geçmişti. Sicilya'da kurulan Noman Kırallığı müslümanların yardımı ve İslâm medeniyeti sâyesinde Avrupa'nın en ileri bir ülkesi haline gelmiş; arapça burada ilim dili olarak devam etmiş; Müslüman âlimleri kıralların idaresinde ilmî ve idarî işlerde onlara yardımcı olmuşlardı. Girid'i işgal eden Bizanslılar ise burada İslâmlardan faydalanacak yerde mutad olduğu üzre onları tamamiyle imha etmişlerdi. İspanya'da çok yüksek bir medeniyet kuran Araplar ve Berberîler de bu medeniyetin bahşettiği ileri hayat içerisinde tedricen gevşemişler ve dağlık bölgelere sığınan hıristiyanların mücadeleleri karşısında şimdi gerilemeğe başlamışlardı. İslâmiyeti yeni kabûl etmiş bulunan Karahanlılar şarkta cihâd ile uğraşmakta ve İslâm dünyasını o taraftan gelen istilâlara karşı korumakta idi. Şarkî İran ve Horasan'da kurulan Gazne devleti de sadece Hindistan sefer ve fetihleri ile meşguldü. Hilâfet merkezine hâkim bulunan Büveyhi'ler zayıf ve Abbâsî devletini tahakkümlerine almış şiî bir devlet idi. Diğer küçük devletler de birbirleriyle mücadele ediyor ve dolayısıyle bunlardan hiçbirisi İslâm dünyasını koruyacak bir kudret ve kabiliyete sâhip bulunmuyordu. İşte göçebe Türklerin büyük kitleler halinde İslâm dinine girmeleri, İslâm memleketlerine göçleri ve İslâm dünyasına hâkimiyetleri bu buhranlı devre rastlar[67].

İslâmın tâlihinin tersine döndüğü, iç ve dış buhran ve istilâlar ile ümidsizlik hükûm sürdüğü bu devirde Türklerin (Oğuz ve Karlukların) İslâm dinini kabûllerine dair gelen haberler müslümanlar için bir teselli kaynağı teşkil ediyordu. Zira X. asır Arap coğrafyacılarının ifadesi ile «Türkler cesâret ve şecâatta başka kavimlere üstün» olduğu için *Dâr ül-İslâm*'ın hudutlarında cereyan eden savaşların en şiddetlileri Türklerle vuku'buluyordu[68]. Abbâsiler devrinden beri Şamanî Türklere karşı İslâm dünyasını müdâfaa edenler müslüman Mâverâünnehir Türkleri olduğu gibi Hilâfet ordularını da onlar vücuda getiriyordu. Şimdi bu kuvvetli milletin toptan İslâmiyeti kabûlü yalnız şark hududlarının emniyetini sağlamıyor; aynı zamanda İslâm dünyasına hizmetleri ümidini de veriyordu. Nitekim şarktan gelecek fâtih Türklerin İslâmiyeti kurtaracağına dair bir takım hadîs, tebşîrat, kehânetler de yayılıyordu.

---

[67] Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, s. 469 - 470.

[68] İbn Havkal, s. 457 - 469; İstahri, s. 290 - 292.

Filhakika, Selçukluların zuhûrundan takriben bir asır önce, Mukaddesî'nin naklettiği bir hadîs çok dikkate şâyandır. Şiî Büveyhî'lerin İslâmiyete yaptıkları büyük fenalıklar münasebetiyle nakledilen bu hadîse göre Hazret-i Peygamber: «Horasan'da Arap olmayan güzel yüzlü, hâkim bir insan zuhûr edecek; onun adı da benimki gibi Muhammed olacak ve Büveyhî'lerin tahakkümüne nihâyet verecektir. Horasan'dan büyük *Dervâzât*'a değin fetihler yapacak; karşısında tek bir silâhlı kalıncaya kadar kılıcı bırakmıyacak; İran, Irak ve Mekke hutbelerinde adı okunacaktır» tebşirinde bulunmuştur[69]. Bu ifâdenin ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Beye uygun geldiği şüphesizdir. Zira onun devletini Horasan'da kurması, bahis mevzuu ülkelere hâkim olması, İslâmî Muhammed adını taşıması ve nihâyet Büveyhîleri ortadan kaldırması hep ona ait icraat ve vasıflara işarettir. Bu hadîsin İslâm kaynaklarında bir kehânetle te'yidi de kayde şâyandır. Gerçekten Halife Mem'ûn (813-833), Abbâsilerin en parlak devrinde, Zâbulistan emîrine mensup müneccime hânedanının âkıbeti hakkında bir sual sormuştur. Müneccimin kehanetine göre Şimal-şark taraflarından zuhûr edecek Türkler, Büveyhî (Deylemi) lerin tahakkümüne nihâyet verdikten sonra, Irak, Suriye ve Rum (Anadolu) a sâhip olacaktır. Bu kehânet de kaynaklarda zikredilmiş ve İbn Haldûn bunu mezkür hadîsle birleştirmiştir[70].

Hazret-i Peygamberin Türkler hakkında söylediği sözler arasında «Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız» hadîsi kaynaklarda çok yaygın olup Tuğrul Bey zamanında Türklerin meziyet ve faziletlerine dair bir eser yazan İbn Hassûl, cihâdın farz olmasına rağmen, bu hadîsin mevcûdiyetini onların üstünlüğü hakkında en sağlam bir delil olarak zikreder. Bununla alâkalı olarak Muâviye'nin Azarbaycan vâlisine Türklerle savaştan sakınmayı emrettiği rivâyeti de kayde şâyandır. Bu hadîs'e bazan Türkler yanında Peygamber'in sempatisini kazanan Habeşliler de eklenmiştir. İbn Sa'd (ölümü 845) ın sahabelerin hayatına dair *Tabakat*'ında Türklerin Arapları çöllere süreceklerine dair başka bir hadîs de nakledilmiştir. «Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız. Zira ümmetimin hâkimiyetini ilk defa *Kantura* oğulları (Türkler) ellerinden alacaktır» rivâyetleri vardır[71]. Bu hadîs ve rivâyetlerin bu devirde yayılması zamanın psikolojisini göstermek bakımından çok mühimdir.

[69] *Ahsen üt - tekâsîm*, s. 472; *Selçuklular tarihi*, s. 305.

[70] İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 226.

[71] İbn Hassûl, *Tafzîl ul - Etrâk*, Belleten XV (1940), s. 42 (Arapça metni), Yakut, *Mucem ul - buldân*, II, s. 23; Z. Kazvînî, s. 515.

Müslüman dünyasının bu ümidleri boşa çıkmamıştır. Oğuz Türklerinin müslüman olması ve Selçuklular idaresinde, Şimalî Afrika hâriç, bütün İslâm dünyasını hâkimiyetleri altına almaları İslâm medeniyeti ve kavimlerine kudret ve hayatiyet getirdi; müfrit Şiî ve yıkıcı faaliyetler bertaraf edildi. Türkler siyasî liderliği almakla ve manevî liderliği halifeye vermekle beraber bu iki kuvvet Türk-İslâm mefkûresi etrafında birleştirildi. İslâmın sultanı ve hâmisi olan Selçuklu hükûmdarları ilk İslâm istilâsında kanatları kırılan ve bilâhare tekrar kanatlanarak şiddetli taarruzlara geçen Bizans imparatorluğunu yalnız durdurmadılar; onu Anadolu'dan atmak suretiyle asırlarca başarılamayan bir cihâd mefkûresini de gerçekleştirdiler. Türkistandan akan insan kitlelerine bu sâyede yeni bir yurt kazanıldı ve diğer müslüman ülkeler de bu muhaceret baskısından kurtarıldı. Böylece Türkler İslâm dünyasını iç buhranlardan ve dış tehlikelerden emin bir duruma getirdiler. Selçuklular siyasî ve askerî kuvvetin kâfî gelmiyeceğini ve manevî nifaka, dinî ve siyasî suîkasdlara karşı ilim, fikir ve mefkûre ile cihâzlanmanın lüzûmunu da kavradılar. Bu sebeplodir, ki ilk büyükleri *Nizâmiye* adını alan medreseler kuruldu ve bütün İslâm dünyasına yayıldı. Hoca ve talebelerin meccânî okumaları, çalışmaları ve himâyeleri için medreseler, din ve tarîkatlar için imâret ve zâviyeler, halk ve yolcular için de kervansaraylar ve hastahâneler inşa edilerek bunlara vakıflar tahsis edildi. Böylece, tarihte ilk defa, Türklerdir ki ilim ve kültürü bu derece geniş teşkilâtı ile, devlet himâyesine almış, yaymış ve meccânî yaptırmıştır. Bu sâyede müfrit Şiî ve komünist cereyanlara, gizli teşekküllere karşı büyük bir fikir ve mefkûre ordusu meydana getirilmiş; Türk-İslâm manevî birliği ve nizâmı kurulmuş; içtimaî hayır ve yardım teşebbüsleri de geniş ölçüde teşkilâtlandırılmıştır.

Filhakika büyük devlet adamı vezir Nizâm ül-Mülk'e göre, eski pâdişâhlar âlimlere maaş vermedikleri ve onları bir vazife ile bağlamadıkları için bunlar çok defa hükümdarlara ve devlete karşı hareket ediyorlardı. Bu münasebetle de: «Dünyanın efendisi (Melik-şâh), Afrâsyâb (Oğuz Han) neslinden olup dindarlara ve âlimlere saygı, zâhidlere ihsân, fakirlere şefkat ve halka adâlet yapmak gibi dünyada hiç bir kimseye nasîp olmayan yüksek vasıflara sâhiptir ve cihâna hâkimdir. Halifeler zamanında devlet çok genişlemiş idiyse de yine de *Haricî* ve âsilerden endişe vardı. Allah'a şükürler olsun, ki bu uğurlu zamanda böyle bir kaygı kalmamış ve kimse muhalefet düşünemez olmuştur» ifadeleri ile eski ve Selçuklu devirleri arasındaki bü-

yük farkı meydana koyar[72]. İslâm dünyasının her tarafında, bugün dahi, görülen câmi, medrese, hastahâne, kervansaray, türbe ve zâviye gibi âbideler hep Selçukluların ve tâbilerinin eseri olup hem iktisadî ve hem de kültürel yükselişin maddî delilleridir. Nitekim Abbâsi halifeleri devrinde 396 milyon dirhem olan İslâm imparatorluğu hazine vâridatı Melikşâh zamanında 210 milyon altın dinara yükselmişti[73]. İktisadî ve malî kudretle muvazi olarak ilim ve kültürün bu derece himayesi ve neşri de ancak 20. asrın demokratik ve sosyal mücadelelerinden sonra mümkün olmuştur. Bu medenî yükselişin bir misali olarak her türlü ihtiyacı meccânen karşılayan muhteşem kervansaraylarda yolcuların tedâvisi için tabîb ve hastahâne, müsafirlerin okuması için de *kütüphâne* bulunduğunu kaydetmek yerinde olur[74].

İslâm mütefekkirleri Selçuk sultanlarının hizmetlerini takdir ve şükranla anlatmakta kusur etmemişlerdir. Devrin bir tarihcisi: «Selçuklu pâdişâhları hep güzel ahlâka sâhip idi. Onların bayrakları yükseldikten sonra ihtiyar dünya tâzelendi ve güçleşti; onların *ıktâı* olarak imâr edildi. Selçukluların iyi idareleri sâyesinde dünya nizâma kavuştu; İslâmın sancakları kuvvet buldu. Şarkta ve garpte medrese, *ribât* (kervansaray) ve minârelerin çoğu Selçuklu sultanları ve vezirlerinin eseridir. Bu hânedanın devletleri inhitata yüz tutunca da memleketlerin mâmuriyeti ve halkın âsayişi bozuldu» derken devrin görüş ve duygularına hakkıyle tercüman olur[75]. Moğol devri müellifi Hamdullah Kazvînî de bir mukayese yaparken: «İslâm hânedanlarının çoğu bir ayıpla mâlûldür. Emeviler *Haricilik* ve *Zındıklık* ile, Abbâsiler *İtizâl* ile Gazneliler ve Harezmşahlar menşe'leri dolayısıyle hakir (yâni köle) olmakla kusurludurlar. Halbuki Selçuklular bütün bu illetlerden pâk, temiz ve dindar müslümanlardır; halka şefkat bunların mümtaz vasıflarıdır» ifadesi ile kanaatını bildirir[76]. Moğol istilâsında vatanının tahrib ve kitale uğraması sebebiyle Anadolu'ya kaçan mutasavvıf Necmeddin Râzi: «Müslümanlar emniyet,

---

[72] *Siyâset - nâme*, Nşr. Ch. Schefer, s. 7, 145.

[73] *Selçuklular tarihi*, s. 247.

[74] Osman Turan, *Selçuk kervansarayları*, Belleten XXXIX (1946), s. 471 - 496; İbn ül - Esîr, XII, s. 94.

[75] Afzaluddin Kirmâni, *Vakayı-i Kirmân*, Tahran 1326, s. 29 - 30.

[76] *Tarih-i Güzîde*, s. 434.

âsayiş ve rahatı Selçuklu hânedanının mübarek çetr'leri (hükümdarların şemsiyesi; çadır) gölgesinde buldular. Bu dindar pâdişâhlar zamanında yapılan medrese, câmi, hanekah, ribât, hastahâne, köprü ve diğer hayır müesseseleri hiç bir devirde yapılmamıştır. Âlimlere, zâhidlere ve halka gösterilen iyilik, girişilen gazalar ve kazanılan zaferler hiçbir devirde vukubulmamıştır. Bu husus o kadar âşikârdır, ki tafsilâta lüzûm yoktur. Zira Türkistan, Harezm, Horasan, Kirman, İran, Sistan (Afganistan), Irak, Suriye ve Rûm (Anadolu) onların ve kölelerinin eserleri ile doludur. Müslümanlar bu mübarek hânedana dûa ve sena ile meşguldurlar der ve Selçukluların yaşıyan bir koluna ait Türkiye'de yeni bir vatan bulur[77]. Bugün İslâm dünyasında rastlanan âbide ve tarihî eserlerin ekseriyeti Türklere ait bulunmakla bu ifadelerin bize kalan maddî delillerini teşkil eder.

İslâm mütefekkirlerine ait bu görüşler, yalnız Sünnîlere mahsus olmayıp mu'tedil Şiîler de aynı düşüncelere sâhip idiler. Zira Türkler çok dindar ve ekseriyetle Sünnî-hanefi mezhebine bağlı bulunmakla beraber yabancı dinlere olduğu gibi islâm mezheplerine de saygı gösteriyor ve hürriyet tanıyorlardı. Bu sebeplerdir, ki devlet nizâmına aykırı harekette bulunmıyan Hıristiyan ve Yahûdiler gibi mu'tedil Şiîler de tam bir hürriyete sâhipti. Alevî şeyhlerine, seyyidlere, onların zâviye ve medreselerine de vakıflar yapıyorlardı. Nitekim Şiî âlimi Abdülcelil Kazvinî, 1165 (560) de, yazdığı eserinde «*Cihâna hâkim Türkler*» sâyesinde hürriyet ve himâye gördüklerini, *Râfizî* ve *Mülhid*lerin bertaraf edildiğini; İslâma büyük hizmetler yapıldığını, müslümanlıkta câmi, medrese, zâviye ve bütün hayır ve iyiliklerin «İslâmın gazileri ve efendileri» Selçukluların eseri olduğunu; bütün fenalıkların da onların uğurlu kılıçları ile yok edildiğini tafsilâtı ile anlatır ve «Allah'ın takdiri ile Türklerin cihâna hâkim» bulunduğunu ilâve eder[78]. Bu mütefekkirlerin ekseriyetle Selçuklular hizmetinde veya zamanında yazmadıkları gibi Türk olmadıklarını da belirtmeliyiz. Nitekim Türk hâkimiyeti ve Selçuklu devri hakkında Hıristiyanların belirttiği şükran hisleri de aynı mahiyette olup aşağıda görülecektir. (Bölüm V)

Selçuklular devrinde vakıf müesseselerde verilen maaşlardan başka ilim ve din adamlarına hazineden ihsân edilen yıllık meblâğın miktarı da

---

[77] *Mirsâd ül - ibâd*, s. 11 - 12. Bu münasebetle yine bak. *Câmi'üt - tevârih*, nşr. A. Ateş, II 5, s. 3 - 4.

[78] *Kitab ün - Nakz*, Tahran 1331, s. 47, 58, 73, 81, 229, 473, 493, 511.

300.000 altın tutuyordu. Nizâm ül-Mülk Melik-şâh'a: «E y â l e m i n S u l t a n ı! Ben sana öyle bir m a n e v î o r d u v ü c u d a g e t i r d i m, k i onların dûaları arşa ve Allah'a kadar yükselir. Halbuki askerlerinin okları bir milden öteye geçmez» ifadesiyle de manevî kuvvetin ehemmiyetini güzelce belirtir[79]. Bu sâyededir, ki İslâm âlimleri ömürlerini ilme vakfedebiliyor ve seksen cildlik muazzam eserler te'lif edebiliyorlardı[80]. Sultan Sancar'ın âlim, şair, filozof ve sanʿatkârları himayesi, bunlara yaptığı ihsânlar hayrânlık verecek bir derecede idi. Bu devrin büyük mütefekkiri Gazali İslâmın geçirdiği fikrî ve dinî nifak karşısında muzdarip olmuş ve bu uğurda bir mücâhid olarak Selçukluların İslâm siyaseti ve nizâmına hizmet etmiştir. Gazali manevi kargaşalığın âmili olarak yalnız müfrit Şiîlere ve Batınîlere değil hataya düşmüş ve imamı sarsmış filozoflara karşı da hücûma geçerek *Tehâfüt ül-felâsife* (Filozofların sukutu) adlı eseri ile onların gaflet, gurur ve yanlışlarını meydana koymuştu. Böylece devrin büyük mefkûrecisi olarak felsefenin haksız ve yersiz tecavüzlerine karşı dini ve imamı korumuş; bu sebeple de asırlarca muhafaza ettiği *Hüccet ül-İslâm* pâyesini kazanmıştır[81].

---

[79] *Siyâset-nâme*, s. 145; İmâdeddin İsfahâni, s. 59; *Ahbâr ud-devle*, s. 67.

[80] Bir Avrupalı âlim İslâm âlimlerinin 80 cildi aşan bir miktarda çok eser vermelerinde «Lâtin yazısından beş defa kısa olan hârikûlâde müsaid Arap yazısının» tesiri üzerinde durur (H. Ritter, *Classicisme et Declin culturel dans l'histoire de* İslâm tarflerinde bir cümlenin birden okunması kolaylığı vardır. Zira Lâtin yazısı de olur. Lâtin harfle metinlerin okunuşunda dikkat harfler üzerinde harcanırken Arap harflerinde bir cümlenin birden okunması kolaylığı vardır. Zira Lâtin yazısı sâde şekilli olduğu halde Arap yazısı ufkî, şekilî ve fohinâî üç tarzda yazılmakla harf yerine şekil ve kelimeler birden okunur ve muhakeme yalnız mânâ üzerinde toplanır. Bu hususiyet kolaylık yanında estetik güzellikle de İslâm yazısının üstünlüğünü sağlar. Bu yazının hârikulâde ince ve güzel bir san'at hâlinde tekâmülü de şüphesiz Osmanlıların eseridir. Osmanlı fermân ve tuğraları da Türk ihtişâmının yazı san'atında nasıl ifâde edildiğini göstermiştir. Öyleki mimârîde Süleymâniye ve Selimiyye, müzikte Dede efendiler ne ise yazıda da bu tuğralı fermânlar aynı azamet rûhunun tecellisine delâlet eder. Bugün Lâtin harfleri ile kûfî şekilleri andıran bazı yazıların belirme temâyülü Türklerin burada san'atlarını göstermeleri ümidini doğuruyor.

[81] *Selçuklular tarihi*, s. 335.

7. Türk ve İslâm Mefkûrelerinin Kaynaşması

«Kılıç Türklerin elinde bulundukça senin mezhebine zevâl yoktur»
(İmam Âzam'a Hâtif'ten gelen bir ses).

«Kendime bir saray yapıp da yanında bir câmi inşa etmezsem Allah'tan utanırım» (Tuğrul-Bey).

Türkler İslâm dini ve medeniyetine girince, maddî-manevî bir yükselişe eriştikleri gibi kendi cihân hâkimiyeti mefkûrelerini ve dünya nizâmı dâvalarını da orada bulmuş oluyordu. Gök-türklerden sonra Türklerin siyasî parçalanmaları ve büyük bir imparatorluk kuramamış olmaları birçok yabancı dinlere ve kendi mizaclarına aykırı inanışlara bölünmeleri ile alâkalı idi. Nitekim Türklerin cihân nizâmı ve hâkimiyeti dâvaları eski Şamanî ve yeni İslâm din ve medeniyetlerine mensup oldukları devirlerde hüküm sürmüş ve sonunda en yüksek dereceye ulaşmıştır. Filhakika İslâmın Allah, din ve hayır yolunda cihâdı Türklerin Şamanî devrindeki mefkûrelerini daha kuvvetli bir şekilde canlandırıyordu. Hazret-i Peygamberin hadîsleri ve İslâm büyüklerinin sözleri de Türkleri hem İslâmiyete samimiyetle bağlamış; hem de burada kendi şuûr ve idealine kavuşmuşlardı. Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyet kurdukları zamanda yaşıyan Kâşgarlı Mahmud bu devrin millî gurûrunu duyar. Bu münasebetle o Allah'ın: «Benim Türk adını verdiğim ve şarkta yerleştirdiğim bir ordum vardır. Bir kavme gazaplandığım zaman onları o kavim üzerine saldırtırım (hâkim kılarım)» dediğine dair bir *kutsî* hadîs nakleder[82]. Mahmud'un bazı rivâyetlerini kaydettiği bu hadîs Türklerden ve Moğollardan bahseden daha sonraki kaynaklarda da sık-sık nakledilmiştir[83]. Bu hadîs aslın-

[82] *Dîvân*, I, s. 294.

[83] Bak. Aksarâyi, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 51 (not); Cüveyni, I, s. 17; Cüzcani, *Tabakat-i Nâsiri*, trc. Raverty, s. 353; Nizâmeddin Şâmi, *Zafer-nâme*, nşr. F. Taver, s. 218; Eflâki, *Menâkıb ül-ârifin*, 227a (Ankara Maarif Kütüphanesi). Bu ha-

da Şamanî devrinde «T ü r k T a n r ı s ı»nın Türk milletini koruduğuna ve mümtaz kıldığına dair inancın, İslâmî bir mahiyet alarak, ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Nitekim İslâm kaynakları gibi eski Hıristiyan kaynakları da T ü r k l e r i A l l a h ' ı n a s k e r i sayan bir inancı kaydetmişlerdir[84]. Filhakika Hun hükümdarları «A l l a h ' ı n k a m ç ı s ı» telâkki olunmuş; Allah'ın Avrupalıları ve Bizanslıları cezalandırmak için Hunları ve Türkleri gönderdiği inancı onlar ve Türkler arasında asırlarca yaşamıştır. Süryanî müellifleri de bu inanca bususî bir mâna veriyor ve «T a n r ı n ı n k e n d i l e r i n i R u m l a r ı n f e n a l ı k l a r ı n d a n k u r t a r m a k i ç i n T ü r k l e r i g ö n d e r d i ğ i» kanaatını taşıyorlardı. Avrupalı yahudilere göre de Hıristiyanlar kendilerine fenalıklar yaptığı için Allah onlara karşı Hunları, Türkleri ve Moğolları memur etmiştir[85]. Kâşgarlı Mahmud'un Türkleri «T a n r ı n ı n O r d u s u» *(Cund Allah)* sayan rivâyeti Türk ve Moğol hükümdarlarının yazdıkları mektup ve fetih-nâmelerde kullanılmıştır. Meselâ İlhanlı Hükümdarı Hülâgü'nün Mısır Sultanına, Fâtih Sultan Mehmed'in Cihân-şâh'a gönderdiği mektuplarda askerlerinin «A l l a h ' ı n g a l i p o r d u s u» olduğunu yazarlar[86]. Muâviye'nin Hazret-i Peygamber'in «Türklere dokunmayınız» hadisine göre hareket etmesi için Azarbaycan vâlisine verdiği rivâyet edilen emirden başka Halifenin askerleri bir karşılaşmada (1245 yılı) Tatarları püskürttüğü halde, Hazret-i Muhammed'in «Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız» hadisine uyarak, Moğolları takipten vazgeçtiği kaydedilmişse de burada Moğol korkusunun hâkim olduğu muhakkaktır[87]. Osmanlı pâdişâhları da ordularına *«Allah'ın askeri»* sıfatını verdiklerini aşağıda göreceğiz.

Türkler İslâm dünyasına hâkim olunca İslâm Peygamberi ve büyüklerinin sözleri böylece onların cihângirlik ideallerini kuvvetlendiriyordu. Tuğrul Bey zamanında Büveyhilerin zulmünden ve neseblerinin uydurma olduğundan bahseden İbn Hassûl Sultanın asîl ve Afrâsyâb (Oğuz

---

dîs birkaç asır boyunca Türklerden bahseden çeşitli kaynaklarda nakledilmiştir, ki bu da İslâm dünyasında ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud'un eseri çok az tanınmış ve hattâ meçhûl kalmış olduğu halde bu yayılış dikkati çeker ve ona ait olmadığına delâlet eder.

[84] Bak. Böl. II, bahis 1, 2.

[85] Süryani Mihael, *Chronique*, III, s. 154; Mathew Paris, IV, 131 - 133 (Rockhill, *Journey of. W. Rubruck*, s. 114; S. Echhardt, *Attilâ ve Hunları*, s. 149, 152, 155.

[86] Makrîzi, *Sulûk*, I, s. 427, 431; Aksarâyi, s. 50; Feridûn Bey. *Munşeat us-Selâtin*, I, s. 255.

[87] İbn Kesir, *el - Bidâye*, XIII, s. 168.

Han) soyundan geldiğini, Türklerin fazîlet ve üstünlüklerini belirtirken yukarıda geçen hadîsi de en kuvvetli bir delil olarak ileri sürüyordu. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye atfedilen bir rivâyet de kayde şâyândır. Buna göre Ebû Hanîfe hac esnasında: «Ey Allahım! ben senin için Muhammed'in şeriatını takrir ettim. Eğer içtihâdım doğru ve mezhebim haksa bana yardım et» der. *Hâtif*'ten gelen bir ses ona: «Sen doğru söyledin; kılıç Türklerin elinde bulundukça mezhebine zevâl yoktur» cevabını verir. Bu rivâyeti nakleden Selçuklu tarihi müellifi Râvendi şunu ilâve eder: «Allaha hamd olsun, ki artık İslâmın arkası kuvvetli ve Hanefi mezhebi mensupları mes'uddurlar. Zira Arap, Acem, Rum ve Rus diyarlarında kılıç Türklerin elindedir. Selçuklu sultanları Hanefî âlimlerini o kadar himâye etmişlerdir, ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bakidir[88]. Bu rivâyet kaahir ekseriyeti Hanefi olan Türklerin mezhep kurucularına karşı ne derece bağlı bulunduklarını da gösterir. Nitekim Sultan Sancar, Gazâli'nin Ebû Hanîfe'yi tenkid ettiğine dair bir rivâyet duymuş ve bundan üzülerek bu büyük âlimi huzuruna dâvet etmişti. Bu dâveti, ancak şartlı olarak, kabûl eden Gazâli «İslâmın hükümdarı» (O zaman henüz melik idi) Sancar'a büyük müctehid Ebû Hanîfe aleyhinde konuşmanın imkânsız bulunduğunu söylemişti. Buna çok sevinen Sultan Sancar bu cevabı başka ülkelere de yaymak istemiş ve Gazâli'nin inzivada kalmasına razı olmıyarak kendisine medreseler yaptırmış; ders ve irşâdlarına başlamasını rica etmiştir[89].

Türk cihân hâkimiyeti şuûru ve gurûrunu duyan Kâşgarlı Mahmud, mensup olduğu Karahanlılardan sonra, Selçuk imparatorluğunun İslâm dünyasının başına geçtiğine şâhid olarak bu duygularını şu şekilde ifade etmiştir: Türklerin Allah'ın askeri ve dünyanın hâkimi olduğunu, Allah'ın dünyanın idaresini onlara verdiğini belirterek «Tanrı onları Türk adı ile adlandırdı. Kendilerini yeryüzünün hükümdarı ve devrin hâkanları yaptı; herkese üstün kıldı. Onları hakla te'yid ve kendilerine sığınanları ta'ziz eyledi.» der. Buhara'lı ve Nişâpûr'lu iki âlimden senetleri ile naklettiği bir hadîse göre Oğuz Türklerinin zuhûrundan ve Kıyamet gününden bahseden Hazret-i Peygamber: «Türk dilini öğreniniz! Zira onların hâkimiyetleri uzun sürecektir» buyurmuş. Mahmud'a göre bu hadîs rivâyeti doğru ise din, değilse akıl türkçenin öğrenilmesini

[88] Râvendi, *Râhat üs - sudûr*, nşr. M. İqbal, s. 17 - 18.

[89] *Selçuklular tarihi*, s. 235.

emreder[90]. O, bu duygu ve ihtiyaç dolayısıyle Türkçe-arapça mühim lügatını te'lif etmişti. Dikkate şâyandır, ki Tuğrul Beyin zuhûrunu, Türk hâkimiyetinin uzun süreceğini ve İstanbul'un fethini vuku'larından önce müjdeleyen bu hadîsler tamamiyle gerçekleşmiştir. Söylemeğe lüzûm yoktur, ki tarihçi için hadislerin *sahîh* veya *mevzû* (uydurma) olmalarından ziyâde bunların aksettirdiği psikolojik durum ve inançlar ehemmiyet arzeder; yaygınlığı ve devamlılığı da ehemmiyetlerini artırır.

Sultan Sancar zamanında, onun payitahtı Merv'de doğan Fahreddin Mübârek-şâh (XII. asır) Türklere, dünya nizâmlarına ve cihân hâkimiyetlerine dair güzel bilgiler verirken onların coğrafî yayılışını da buna delil gösterir. Gerçekten O, Çin'den Rum ülkelerine, şimalin buzlu bölgelerinden Hindistan'a (bu ülke de dâhil) kadar uzayan bütün memleketleri «T ü r k i s t a n» adı ile adlandırmakta ve yeryüzünde T ü r k i s t a n k a d a r b ü y ü k b i r ü l k e'nin bulunmadığını söylemektedir. Müellif bu coğrafi durumu da Türklerin üstünlüklerinden biri olarak kaydeder. XIII. asır coğrafyacısı meşhur Yakut da meskün arzın dörtte birinin «T ü r k ü l k e s i» *(Arz üt-Türk)* olduğunu ve Hindistan'dan Rum hudutlarına kadar devam ettiğini kaydederken aynı görüşe katılıyordu[91]. Nitekim bu devrin Rubruck ve Marcopolo gibi Avrupalı seyyahları da Tuna boylarından Çin hudutlarına kadar uzayan geniş ülkeleri «B ü y ü k *T u r k i a*» adı ile gösterirken aynı realiteyi ifade ederler ve Anadolu'ya da sadece «*Turkia*» derler[92]. Mübârek-şâh Türklerin meziyetlerini sayarken her millet arasında, müslüman olduktan sonra, irtidâtlar bulunduğunu, halbuki Türkler müslüman olduktan sonra bir daha dinlerinden dönmediklerini söyler. Bundan başka her milletin mensupları memleketlerinden ayrıldıktan sonra hakîr düşerken, bunun aksine, Türkler İslâm ülkelerine gelince kadir ve kıymetleri artar; kumandan ve emîr (hükümdar) olurlar. Bu münasebetle, menşe'de Türk köleleri olan Gazne ve Hindistan sultanlarını düşünerek, efsânevî Türk padişahı Afrâsyâb'a izafe olunan bir rivâyet nakleder. Bu rivâyete göre Afrâsyâb: «T ü r k d e n i z d e k i s e d e f e b e n z e r; o r a d a i k e n k a d r i bilinmez. Lâkin denizden çıkarıldıktan sonra pâdişâhların tâcı ve gelinlerin ziyneti olur» demiş. Bununla Ana-yurdundan ayrılan Türklerin İslâm ülkelerinde devlet kurmaları vakıasını belirtmiştir. Kâşgarlı Mahmud gibi Mübârek-şâh da: «Arapçadan sonra T ü r k ç e d o n d a h a g ü z e l v e h e y b e t l i bir dil yoktur. Eski za-

[90] *Dîvân*, I, s. 2 - 3.
[91] *Mucem ül - buldân*, I, s. 18.
[92] *Selçuklular tarihi*, s. 259, 310.

manlardanberi emîr ve kumandanların çoğu Türktür; devlet, nimet, altın ve gümüş Türklerin elindedir. Büyükler, asîller ve bütün halk onların hizmetindedir. Bunlar Türklerin devleti sâyesinde saygı ve saadet gördüklerinden bugün insanlar eskisinden daha fazla türkçeye rağbet ederler» hükmünü verir[93]. Mübârek-şâh Türkçe hakkında bu düşüncelerini ifade ederken Kâşgarlı Mahmud ve Ali-Şir Nevâî ile birleşir. Nitekim Türkçe gibi farsça da şiir ve eser yazan Ali-şir Nevâî bu iki dili mukayese eden *Muhakemet ül lûgateyn* adlı tetkikinde türkçenin farsçadan daha zengin ve ifade kabiliyetinin daha üstün olduğunu, Türkler farsça konuştuğu ve şiir yazdığı halde İranlıların yazmak şöyle dursun konuşmağa bile kabiliyetleri olmadığını söyler ve bu hususlara dair delillerini ileri sürerek şâirleri türkçe yazmağa teşvik eder[94]. Bununla beraber, millî şuûr ve gurûr duyan, büyük Çağatay şâiri türkçeye dair görüşlerinde ne kadar haklı ise Türklerin farsça yazmalarını, Farsların türkçe konuşamamalarını lehte tefsir ederken de o derece isabetsizdir. Zira bu son hüküm farsların Türkler üzerindeki eski kültür tesirlerinin devam etmekte olduğunu gösterir. XIII. asırda Şeyh Hüsâmeddin Âsimî arapça şiirleri *fesahât,* farsçaları *melâhat* ve türkleri de *sıhhat* vasıfları ile mümtaz gösterirken İslâm medeniyetine mensup üç büyük dilin hususiyetlerini belirtiyordu[95].

Bu devirde Türk cihân hâkimiyeti fikri artık umumî bir inanç haline gelmişti. Subki (XIV. asır) eski devre ait bir Türkün T ü r k l e r i n ü l k e l e r i n i ve m e r k e z l e r i n i kimseye vermediklerini, buna mukabil Arap, Acep ve Rumların kendi ülkelerini başka milletlere kaptırdıklarını, kendi yurtlarında başkalarına esir olduklarını ve inkârı kabil olmayan bu üstünlüğün Türklere ait olduğunu söylediğini yazar[96]. Selçuklulardan önce Türkleri sadece askerî ve ahlâkî meziyetleri ile metheden Câhiz gibi mütefekkirlerden sonra bu devirde artık Türkten gayri bir milletin siyasî hâkimiyet hakkı kalmamıştı. Filhakika Selçuklu imparatorluğu parçalanınca Abbâsî halifeleri, Tuğrul Bey zamanındanberi, Türklere terkettikleri cismanî saltanatı da ele geçirmeğe çalışıyor ve Selçuklulardan önce Büveyhiler zamanındaki hakîr durumlarını unutmuş bulunuyorlardı. Böylece bu sarsıntılar sırasında bir *Sultanlık* ve *Halifelik* mücâdelesi başlamıştı. Nitekim son Irak Selçukluları sultanı Tuğrul

---

[93] *Tarih-i Fahreddin Mübarekşâh,* nşr. Dr. Ross, London 1927, s, 34, 35, 44; F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı,* İstanbul 1934, s. 125 - 154.

[94] *Muhâkemet ül - lûgateyn,* İstanbul 1315, s. 42 - 44, 55 - 58.

[95] Barthold, *İslâm medeniyeti tarihi,* s. 125.

[96] *Tabakat,* I, s. 166; Ş. Yaltkaya, *Türklere dair Arapça şiirler,* TM. V, 307.

(1176-1194), kendisine karşı harekete geçen halîfe Nâsır lidinillâh'a sultanlığa karışmaması, din işleri ve imamlık ile meşgul olması ihtarını yapmış; Selçuklu devrinde kurulan siyasî ve hukukî nizâmın muhafazası için sert bir mukabele göstermişti[97]. Esasen halifelerin geliştirmeğe başladığı orduyu da Oğuzlar teşkil ediyordu. Halifelerin askerleri kaynaklara göre savaşlarda «Cinsin cinse, Türkün Türke temâyülü» yâni milliyet duyguları tesiri ile Selçuklu ordusuna iltihak ediyor ve «Türk atlarının kişnemelerini duyan Küfe Râfizileri kaçıyordu»[98]. II. Kılıç Arslan'ın Bizanslara karşı 1176 zaferini tebşir ve tebrik eden ve aslen Türk olan şâir İbn Ta'âvîzi bu halifenin Türk askerlerini tasvir ederken «Senin ordundaki Türk arslanları kargıların teşkil ettiği ormandan başka orman bilmezler. Ceylân gibi iseler de saldırış zamanında kurtlar gibi hamle yaparlar... Savaşta onun etrafını ay parçası gibi güzel Türk gençleri kuşatırlar. Başlarında tulga, vücudlarında zırh bulunan bu askerler fidân boylu fakat demir gibidirler» der[99].

Türkler Arap ve Acemlerin İslâm dinine ve medeniyetine hizmetlerini takdir etmekle beraber onların artık hayatiyetlerini kaybettiğine ve hâkimiyetin sadece Türklere ait bulunduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple Türkler onlara, istihfaf edici mânasıyle, *Tacık* adını veriyor; medeniyet içinde gevşemiş, ahlâk ve karekterleri zayıflamış insanlar nazarı ile onlara bakıyorlardı. Bu duyguların Bizanslara karşı daha kuvvetli hissedildiği görülecektir. Hattâ aynı medenî tesirlerle savaşçı kabiliyetleri azalmış, maneviyatları zayıflamış şehirli Türklere de bu sıfatı veriyorlardı. Kâşgarlı Mahmud Sır nehri bölgesinde «Şehirlerinden dışarı çıkmamış ve savaşçı rûhlarını kaybetmiş Oğuzları bile *Yatuk kişi* adı ile aynı vasıfta sayıyorlardı[100]. Timür istilâsından sonra Alıncak kalesi Kadı İmâdeddin'in idaresine bırakılmış; o da Türkleri ikinci plâna atmıştı. Bu durumda Karakoyunlular «Hiç bir zaman ve hiç bir yerde Türkmenler Taciklere itaat etmemiş; saltanat ve hükümet daima Türkmenlerde kalmıştır» diyerek Kadı ile müzakereye girişmeği red ettiler ve «cinsin cinse meyli bulunduğu» düşüncesi ile de müzakereye memur Taciklerin tavassutuna güvenmediler[101]. Göçebe Karakoyunlu ve Akkoyunlular arasında birçok

[97] Râvendi, s. 334.
[98] *Selçuklular*, s. 184, 187.
[99] Ş. Yaltkaya, TM. V, 324.
[100] *Dîvân* III, 11.
[101] Abdullah Nişâpûrî, *Tevârih-i Türkmaniyye*, Hususî ktp. yazma, s. 170.

savaşlar olduğu halde beyleri bazan «Her ikimizde Türkmen olduğumuzdan artık birbirimizle muharebe yapmıyalım ve düşmanlarımıza dönelim» düşüncesi ile kavmiyyet veya milliyet duygularına bağlı bulunduklarını gösteriyorlardı[102]. Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu ve Oğuzların göçleri sırasında Musul Arap emîri Kureyş, öldürdüğü Türkmenlerin başlarını Bağdad'a, Halife'ye, göndermiş; halifenin Türk askerleri soydaşlarının bu âkıbeti dolayısıyle mâtem yapmış ve onları defnetmişlerdi[103].

Selçukluların hâkimiyetinden sonra İslâm dünyasında kurulan hemen bütün devletler ve iktidar Türk milletine ait bulunmuş ve bu durum yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Hıristiyan Avrupa'da kıralların Cermen aslından gelmesi gibi Müslüman şarkta da hâkimiyet Türk milletine ve hânedanlarına, hususiyle Selçuklu ve Osmanlılara inhisar etmiştir. Türkler İslâm dünyasını iç ve dış buhranlardan kurtardıkları gibi Haçlılara karşı müdâfaayı da yine kendileri yapmış, Suriye ve Filistin'i temizlemişlerdir. Arap ve Acemlerin hayatiyeti o derece tükenmişti, ki bir kasırga gibi İslâm âlemini sarsan ve İslâm medeniyetini yıkan Moğol istilâsı en büyük tahribat ve kıtallerini Türkistan'da ve Türkler üzerinde yaptığı halde yine de hâkimiyet ve hayatiyetin temsilcisi Türkler idi. Nitekim Mısır sultanı yanında yaşıyan Ayıntap'lı Türk tarihçisi Bedreddin Aynî, Mısır Memlûkleri Sultanı Kutuz ve Baybars'ın Moğolları Ayn Câlût (1260 de) Mevkiinde mağlûp etmesi üzerine: «Ne gariptir, ki Türklere (yâni Moğollara) karşı İslâmiyeti yine aynı cinsten Türkler kurtarmıştır» derken bu hakikati belîğ bir şekilde ifade etmiştir. Mısır Türk sultanı Allah'tan yardım dileği ile savaşa girmiş ve zafer kazanınca da atından inerek secdeye kapanmış ve Allah'a dûa etmiştir[104]. Hülâgü daha önce gönderdiği mektupta «Yeryüzünde Tanrı'nın Ordusu» olduklarını yazarken bu hadîs ve inancın aslında Türklere ait bulunduğunu ve Memlûklerin de Türk olduğunu düşünmemiştir.

Müslüman dünyası Selçuk hâkimiyetini o derece takdir ve tebcil etmiştir, ki devletin kuruluşundan önce, yurt ve geçim arıyan büyük Oğuz göçebelerinin akın ve yağmalarına rağmen, yeni devrin getirdiği emniyet ve saadet dolayısıyle, onlara karşı da hiç bir şikâyet izi kalmamıştı. XII. asırda Sicilya'da Norman kırallarının sarayında ve Türklerden uzak bir

---

102 Ebû Bekir Tahranî, *Tarîh-i Diyârbekriye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, I, s. 58.

103 *Selçuklular tarihi*, s. 74.

104 *İkd ül-Cümân*, Velyeddin Ef. No: 2391 (XIX), s. 436.

yerde yaşıyan meşhûr coğrafyacı İdrisî Türk hükümdarlarının meziyetleri ile Türkmenlerin kusurlarına işaret eder; «Sultanları mücâhid, kudretli, ihtiyatlı, âdil ve yüksek insanî vasıflarla temayüz eder. Halk ise câhil, kaba ve zâlimdir» derken son cümlesi ile Selçuklu imparatorluğunun kuruluşundan önceki göçebe akınlarını kastediyordu[105]. Lâkin feodal Türk devlet anlayışına göre bir Türk sultanı ile bir boy beyi arasında mühim bir fark yoktu. Zira kendi kabilesi ile birlikte bir yurda sâhip olan bir Türkmen beyi mücâdele sonunda küçük bir beyliğin başı olunca derhal emniyet, âsayiş ve nizâm kuruluyordu. Nitekim Selçuklular Gaznelilere karşı, 1038 de, ilk zaferi kazanıp Nişâpûr'a girince halkın endişesi karşısında İbrahim Yınal: «Âdil bir pâdişâh olan Tuğrul Beye yazıyorum; yakında gelecektir. Bugüne kadar yapılan yolsuzluklar zaruretle vukubulmuştu ve küçük halkın işi idi. Halbuki bugün durum değişmiş ve memleket bizim olmuştur» sözleri ile Türkmen beylerinin siyasî anlayışlarına tercüman olmuştu. Üç gün sonra şehre giren Tuğrul Bey de derhal âlimleri ve şehrin ileri gelenlerini kabûl etti. *Dîvân-ı Mezâlim*'de oturarak halkın istek ve şikâyetlerini dinledi. Yanında bulunan kadı Sâ'id'e: «Biz yabancılarız; Taciklerin usullerini bilmeyiz. Bu sebeple bizden nasihat ve yardımlarınızı esirgemeyiniz» diyerek yüksek insanî ve idareci vasıflarını göstermişti[106].

Göçebe Türkmenler hakkında Rumların davranışı da kayde değer. Filhakika Anadolu uclarında, Bizans karşısında, bir beylik kuruluncaya kadar Türkmen akın ve yağmalarından şikâyet eden Rumlar, beylik te'sis olunduktan sonra, davranışlarını derhal değiştiriyor ve Bizans'ın kötü ve baskı idaresi yerine bu Türkmenlerin hâkimiyetini tercih ediyor; bu sâyede devlet nizâmına ve adâlete kavuşacaklarına inanıyorlardı, ki bu hususta pek çok misâl vardır. İşte Türkler ile Moğollar arasında esaslı farklardan birisi de budur. Nitekim bir milletin, ayrı boy beyleri idaresinde, vukubulan Selçuk istilâsı, ilk zamanlarda zarûrî olarak, birtakım akın ve yağmalara sebebiyet vermiş; fakat devlet kurulunca her şey düzelmişti. Halbuki Moğol istilâsı bir devlet idaresinde, büyük ordular vasıtası ile ve bir nüfûs hareketi olmaksızın vukubulmuş; buna rağmen toptan yağma, kıtal ve tahribler resmen yapılmıştı. Bu büyük farka dikkat edilememiş, yalnız büyük Rus âlimi W. Bardhold Türklerin demokrat, Moğolların da aristokrat bir devlet idaresine sâhip olduklarını, Türk beylerinin mevki ve asaletlerine rağmen Moğollar gibi halka hakaretle bak-

[105] *Géographie d'Edrîsi*, Fr. trc. Jaubert, I, s. 498.

[106] Beyhaki, *Tarih*, nşr. S. Nefîsi, s. 652, 654; İbn Funduk, s. 268, 273.

madıklarını; bilâkis devletin kuruluşu ve yükselişinde halka birinci derecede mevki verdiklerini belirtmiştir. Hattâ Gök-türk hükümdarı Bilge Kağan bir kısım Türk beylerini kendi menfaatlerine düşkün, millî kültür ve töreye sadakatsizlik, Çin esaretine alışmış ve hiyânet etmiş olduklarını; buna mukabil halk kitlelerinin millî an'anelere ve istiklâl fikrine daha sıkı bir şekilde bağlı kaldıklarını belirtmiştir. Böylece burada da insan kurban eden Moğolların, Türklerden medeniyet seviyesiyle olduğu gibi devlet anlayışı ve insanlık duyguları ile de ne derece ayrıldıklarına dair yeni bir misâl daha vermiş bulunuyoruz.[107].

[107] W. Barthold, *Eski Türk kitâbelerinin tarihî ehemmiyeti*, s. 80; O. A. *Türk tarihi*, s. 7. Barthold Rusların Lehistan hâkimiyetine karşı davranışında da millî hassasiyetin beylerden değil halktan geldiğini söyler.

8. Selçuklu Sultanlarının Cihângirlik Dâvâları

«Biz temiz müslümanlarız; bid'at nedir bilmeyiz. Bu sebepledir, ki Allah hâlis Türkleri aziz kıldı» (Alp-Arslan).

Selçuklular en ümitsiz ve tehlikeli bir zamanda muazzam Gazne ordusuna karşı ilk zaferi kazanınca, 1038 Ramazan Bayramında, Abbâsi elçisi de Nişâpûrda onlara geliyordu. Selçuklular bu münasebetle Halife tarafından tanındıklarını düşünerek çok sevindiler ve gurûr duydular. Böylece uzun bir mücadele ve göç devrinin artık sona erdiğini ve uğurlu bir devrin başında bulunduklarını anlamışlardı. Bu hâdise, beş asır önce, ecdâdları Gök-türklere ilk zaferleri üzerine Çin ve Bizans elçilerinin gelişine benziyor ve aynı sevinç tekrarlanıyordu. Tuğrul Bey, 23 Mayıs 1040 yılı cuma günü, Dandanakan meydan muharebesini kazanıp saltanatını ilân edince Halifeye gönderdiği elçi ve mektup ile kendilerinin p â d i ş â h z â d e (yâni Oğuz Han nesli) ve Gazne sultanlarının k ö l e z â d e olduklarını bildiriyor ve bu suretle İslâm hâkimiyeti ve saltanatının kendilerine aidiyetini belirtiyordu. Mektubun başında, Türk hâkimiyet alâmeti olarak, *ok* ve *yay*dan müteşekkil *tuğra*sını koyması da bu mânaya geliyordu[108].

Tuğrul Bey, bu büyük zaferden sonra, ordusu ile Hemedan'a girerken devrin evliyâsından Bâba Tâhir ve Baba Cafer ile karşılaşır; atından inerek onların ellerini öper. Baba Tâhir kendisine: «E y T ü r k! A l l a h'ı n h a l k ı n a n e y a p m a k i s t i y o r s u n» diye sorar. Sultan Şeyh'e: «N e e m r e d e r s e n» cevabını verir. Baba Tâhir «*Muhakkak Allah adâlet ve ihsân yapmayı buyurur*» âyetini okuyarak «T a n r ı n ı n e m r i n i y a p!» der. Tuğrul Beyin gözleri yaşarır ve «*Öyle yapacağım*» mukabelesinde bulunur. Bunun üzerine Baba Tâhir Sultan'ın elini tutar, abdest aldığı kırık ibriğinin kapağını parmağından çıkarıp onun parmağına takar ve «B u n u n g i b i d ü n y a

[108] *Selçuklular*, s. 56, 61 - 62.

ülkelerini senin eline koydum; adâlet üzre ol» der. Selçuk Sultanı bu halkayı, daima uğurlu bir muska gibi taşır ve savaşlarda parmağına koyardı[109]. Bu suretle Tanrı'nın Oğuz Han'a ve evlâdlarına Irkıl Hoca ve Dede-korkut, Cengiz Han'a Gökçe nasıl dünya hâkimiyetini verdiğini tebşir etmişlerse şimdi Baba Tâhir de İslâm ve dünya hâkimiyetini Allah'ın Tuğrul Bey'e öylece ihsân ettiğini müjdeliyordu. Büyük Türkmen akınları sel hâlini almıştı. Horasan-Azarbaycan yolunda «Göçler karıncalar gibi» kaynaşıyor; Tuğrul Beyin siyâyeti ile asıl muhaceret hedefi Anadolu'da yurt bulmak olduğu halde yine de İslâm ülkeleri zararlara uğruyordu. Bu sebeple Kaim Biemrillâh büyük âlim Mâverdi'yi 1044 (435) de bir mektupla Tuğrul Beye gönderdi. Halife bu mektupta: «Ey Tuğrul Bey Muhammed! Aldığın memleketler sana kâfidir; diğer İslâm ülkelerine dokunma» diyordu. Bununla da muhâceretin azametini, feodal mahiyette Türk ulusları üzerinde Tuğrul Beyin henüz hâkim olacak bir durumda bulunmadığını ve Sultanın da zaten muhâceret selini Anadolu'ya yönelttiğini kavrayamamış gözüküyordu. Bununla beraber Tuğrul Bey Halifeye: «Benim askerlerim (milletim) pek çoktur ve bu memleketler ona kâfi gelmiyor. Doğru hareket için elimden gelen her şeyi yapıyorum. Eğer adamlarımdan (türkmenlerden) bir kısmı aç kalıp kötülük yapıyorsa buna karşı ben ne yapabilirim» cevabını veriyordu[110].

Tuğrul Bey, devletini kuvvetlendirdikten, Anadolu yolunu açan seferini yaptıktan sonra, Hilâfeti Şiî Büveyhîlerin elinden ve müslümanları şerlerinden kurtarmak maksadı ile, 1055 yazında Bağdad seferine çıktı. Halifeye gönderdiği Tuğralı (Ok-yay ve ismini hâvi) mektubunda «Hazret-i Muhammed'e hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek, bizzat Hacca giderek yolları açmak; âsileri tenkil etmek ve Mısır şaşkınları (Şiî-Fâtımîler) ile savaşmak arzusunda» bulunduğunu belirtiyor ve Halifeyi kurtarmak ve Bağdad'a girmek için yine de ondan izin istiyordu. Tuğrul Bey Hilâfet merkezine girip Büveyhîleri temizledikten sonra Halife kendisine tâc giydirme ve kılıç kuşatma merâsimini yaptı. Onu «Dünya sultanı» (Şark ve Garp) ilân etti; ona «Rüknüddin» (Dinin temeli) ve «*Kasîm emîr ül-Müminîn* (Halifenin ortağı) ünvanlarını verdi. Böylece Selçuklular İslâm halifeliğini, Abbâsiler elinde himâyelerine almış ve dokuz asırlık Türk-İslâm saltanatı başlamıştır. Şeklen ayrı gözük-

[109] Râvendi, s. 99.

[110] İbn ül - Esîr, IX, 180; İbn ül - Cevzi VIII, 113, 116, 233; *Sibt ibn ül - Cevzi*, Köprülü No: 1157, s. 102a; Bar Hebraeus, s. 203 - 204.

mekle beraber Hilâfet ve Saltanat Selçukluların elinde bulunuyordu. Bu maksatla da sultan Bağdad'da bir «T u ğ r u l B e y ş e h r i» *(Medînet üt-Tuğrul-bek)* inşa ettirdi. Şiî Büveyhilere esir olan Sünnî halîfelik artık kurtulmuş; fakat siyasetle hiç bir ilgisi kalmamıştı. Hattâ halîfe ve sarayının masrafları bile sultanın yaptığı tahsisata *(ikdâ'a)* bağlanmıştı. Halîfe 1061 ağustos ayında Tuğrul Bey'e gönderdiği mektupta ona «*Büyük Şehinşâh*, Dünyanın (şarkın ve garbın) sultanı ve İ s l â m ı n d i r i l t i c i s i» sıfatları ile hitap ediyordu.

Tarihin büyük şahsiyetleri arasında bulunan Tuğrlu Bey (1040-1063) yabancı ülkelerde dağınık göçebeleri toplıyarak muhteşem bir imparatorluk kurdu. Müslüman Türklere yeni bir cihân hâkimiyeti devri, yeni bir medeniyet kapısı, İslâm dünyasına da kurtuluş ve nizâm yolu açtı. Onu göçebe reisliğinden Türk-İslâm sultanlığı tahtına çıkaran, adâleti, şefkati, merhameti, sabrı, ihtiyatı ve ketûm oluşu gibi yüksek meziyetleri yanında idealistliği ve dindarlığı başta gelir. Eski Gök-türk kağanları nasıl Tanrıya inanıyordu ise müslüman Karahanlı hükümdarları ve Tuğrul Bey de İslâmın Allah'ına ve ruhûna öylece ve daha derin bir imanlar bağlı idi. Bu sebeple «K e n d i m e s a r a y y a p ı p y a n ı n d a b i r c â m i i n ş â e t m e z s e m A l l a h ' t a n u t a n ı r ı m» sözü dindarlığının güzel bir belirtisidir. Sultanın Rey şehrinde (Tahran yakınında) bulunan âbidevî türbesi *(Gümbed-i Tuğrul)* nın bir asır sonra da ihtişamlı bir âbide ve ziyaretgâh olduğunu kaynaklar yazar. Muazzam câmiler, hastahâneler ve kervansaraylar bırakan Selçuk ve Osmanlı Sultanları kendilerine çok mütevâzi saray veya köşkler yapmakla Tuğrul Bey'in İslâm-Türk mefkûresine göre hareket etmiş bulunuyorlardı. Çok dindar ve imanlı bir müslüman olan Tuğrul Bey haftanın iki gününü oruç tutmakla geçirir; fakat aslâ taassup da göstermezdi. Bağdad'da halîfenin kızı ile evlenirken türkçe şarkılar söyleyip rakseden askerleri arasında bizzat yetmişlik sultan da oyuna katılıyor; dizlerini yere vurup hopluyordu. Bu düğünün hâtırası olarak 1063 (455) de basılan bir madalyada kendi kabartma resmi, bir yüzünde halîfenin ve diğer yüzünde de Sultan'ın adları yazılmış bulunuyordu[111].

Alp Arslan'ın kısa süren saltanatı (1063-1072) Türk devlet nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresinin en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Selçuklu imparatorluğu, bu kısa müddet zarfında, ecdâdları Selçuk'un yaşadığı Sır-derya boylarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanmıştı. Alp Arslan, yıldırım sür'ati ile, Türkistan'ı, Hazar sâhillerini ve Kafkasları

[111] *Selçuklular tarihi*, s. 93 - 95.

fethedip bu bölgelerde hüküm süren birçok emîr, melik, yabgu ve hükümdarları ve Karahanlı hâkanlarını tabiiyetine aldıktan sonra, İslâm'ın dahilî düşmanı Fâtımîlere ve haricî düşmanı Bizanslılara karşı iki büyük sefere girişti. Suriyeye giderken ordusu ile Diyarbekir'e uğradı. O sırada Bizans'a karşı son müdâfaa üssü olan bu müstahkem şehrin sûrlarını hayrânlıkla seyretti ve İslâmı koruduğu için «E l l e r i n i t e b e r r ü k e n hisârın taşlarına ve sonra da g ö ğ s ü n e s ü r d ü». Oradan Haleb'e doğru ilerledi. Fırat nehrini geçerken Sultan'ın imâmı Buhara'lı kadı Ebû Cafer Muhammed: «E f e n d i m i z l n i m e t i n d e n d o l a y ı A l l a h ' a h a m d e d e r i m. Zira, köleler müstesna, bu nehri ne eski zamanlarda ve ne de İslâm devrinde bir Türk pâdişâhı olarak, i l k d e f a s i z g e ç i y o r s u n u z» dedi. Sultan bütün beyleri ve kumandanları toplıyarak bu sözleri tekrarlattı ve kendisi de Allah'a şükretti. Bu hareket üzerine Şiî-Fâtımîler Suriye'den çekiliyor ve Mekke emîri de artık Fâtımîler yerine hutbeyi Abbâsi halîfesi ve Türk sultanı adına okuyordu. O, Haleb'i muhasara etti; fakat İslâm idealine bağlı bulunan Sultan «R u m l a r k a r ş ı s ı n d a b u h u d u d ş e h r i n i k ı l ı ç i l e f e t h e t m e k t e n k o r k a r ı m» diyerek hücûma geçmeden teslim olmasını bekledi ve Diyarbekir sûrları önünde duyduğu dinî duygularını bir kere daha belirtti.

Türk sultanı Suriye seferinden sonra Anadolu'ya dolan ve Bizanslılar tarafından takibe uğrıyan Türkmenlere emin bir yurt sağlamak ve İslâmın bu eski rakîbi ile hesaplaşmak niyetinde iken Fâtımîlere karşı seferini ikmal etmeden dönmeğe mecbûr kaldı. Zira imparator Romanos Diogenis'in 200.000 kişilik büyük bir ordu ile ilerlediğini ve arkadan çevrilmek üzere bulunduğunu öğrendi. Alp Arslan Bizans ordusu ile Malazgirt civarında, az bir kuvvetle, karşılaşmak zorunda kaldı. Ordusunun kudretine mağrur olan imparator, karşısında az bir kuvvet olduğunu görünce, Alp Arslan'm sulh teklifini gururla ve kabaca red etti. Çünkü imparator yalnız Anadolu'yu göçebelerin işgalinden kurtaracağına değil, İslâm ülkelerini de zaptedeceğine inanıyor; Irak, Suriye, Horasan ve payitaht Rey vâliliklerini de kumandanlarına vaad ediyor; c â m i l e r i k i l i s e yapacağını düşünüyor ve Alp Arslan'ın n e r e d e t e s l i m olacağını soruyor; İsfahân veya Hemedan'da k ı ş l a y a c a ğ ı n ı söylüyordu. Bu kaba muameleye dayanamayan Türk elçisi «H a y v a n l a r ı n ı z o r a d a k ı ş l a r; a m a s i z i n n e r e d e k ı ş l a y a c a ğ ı n ı z ı b i l e m e m» tarzında çok ciddî ve mânalı bir mukabelede bulundu.

Alp Arslan 24 Ağustos 1071 çarşamba günü çok üzüldü; endişe duy-

du ve mukadder bir savaşa hazırlandı. Buharalı imâmı Ebû Cafer Muhammed: «Ey sultan! Sen Allah'ın başka dinlere zafer vaad eylediği İslâmiyet uğrunda cihâd yapıyorsun. Bütün müslümanlar mimberlerde sana dûa eylediği cuma günü savaşa giriş; ben Tanrının zaferi senin adına yazdığına inanıyorum» diyerek bir kerâmet müjdesi verdi ve Alp Arslan'ın mâneviyatını yükseltti. Gerçekten Halife, bu münasebetle, câmilerde okunmak üzere şu ibarelerle başlıyan güzel, tarihî bir dûa ve hutbe metnini gönderdi: «Allahım! İslâmın sancaklarını yükseltmek için hayatını esirgemeyen mücâhidlerini yalnız bırakma. Alp Arslan'ı muzaffer kıl ve askerlerini meleklerinle te'yid eyle!» 26 Ağustos cuma günü askerlerini toplayan Alp Arslan atından indi ve secdeye vardı: «Yâ Rabbi! Seni kendime vekil yapıyor; azametin karşısında yüzümü yere sürüyor ve senin uğrunda savaşıyorum. Ey Tanrım; niyetim hâlistir; bana yardım et; sözlerimde hilâf varsa beni kahretl» dûası ile derin imanını belirtti. Sonra da askerlerine dönerek: «Burada Allah'tan başka bir sultan yoktur, emir ve kader onun elindedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya benden ayrılmakta serbestsiniz» dedi. Bu heyecanlı ve kararlı sözlerine karşı askerler bir ağızdan «Aslâ emrinden ayrılmıyacağız» mukabelesinde bulundular. Muharebenin neticesinden endişeli oldukları için de ağlaşarak vedâlaştılar. Sultan beyazlar giyerek ve eski Türk usûlüne göre atının kuyruğunu bağlayarak son hitabını yaptı: «Ey askerlerim! Eğer şehid olursam bu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman rûhum göklere çıkacaktır. Benden sonra Melik-şâh'ı tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak istikbal bizimdir».

Yüce Sultan Alp Arslan böylece cuma günü kendi hayatı gibi Türk ve İslâm tarihinin de bir dönüm noktası olan Malazgird meydan muharebesine girişti ve kuvvet azlığını giderecek mahirâne bir taktik kullandı. Savaş esnasında Bizans'ın Balkanlardan getirdiği şamanî Uz (Oğuz) ve Peçeneklerden hazırlanmış süvari kuvvetleri derhal ırkdaşları olan Selçuklular tarafına geçtiler. Husule gelen sarsıntı üzerine, Bizanslıların zulümlerine uğrayan ermeniler de kaçtılar. Bu şaşkınlık içinde Bizans ordusu bozuldu. Tarihin bu büyük zaferi ile Alp Arslan Türk, İslâm ve hattâ dünya tarihinde neticeleri çok büyük olan bir dönüm noktasının kahramanı oldu. Bütün İslâm ve Hıristiyan kaynaklarının ittifakına göre Türk Sultanı imparatora esir değil misafir ve hattâ dost muamelesi yapmıştır, ki tafsilâtı eski eserlerde verilmiştir. Sultan rakibine «Ben bu du-

ruma düşseydim bana ne yapardın?» sualine karşı «Düşmana yapılması gerekeni yapardım» cevabını aldı. Bunun üzerine Alp Arslan vakarlı ve samimî davranan imparatora «Ben burada muzaffer olursam sana iyi muamele yapacağıma dair Tanrıya bir ahidde bulunmuştum. Allah iyilik düşünenlerin arzularını gerçekleştirir. Bu sebeple seni tahtına iade edeceğim» dedi. Bütün çağdaş müellifler Sultan'ın bu büyüklüğünü hayranlıkla yazarlar. Tarihte ilk defa bir Bizans imparatorunun esir olması ile neticelenen bu büyük zaferin kıymeti zamanında da takdir edilmiş ve İslâm şehirlerinde zafer şenlikleri yapılmıştır; birçok hükümdarlar ya bizzat veya elçileri vasıtasıyle Alp Arslan'ı tebrik etmişlerdi[112].

Alp Arslan dokuz yıllık sultanlıktan sonra, 42 yaşında, bir bâtîn' tarafından şehid edilmiş; fakat kısa zamanda, Yavuz Sultan Selim gibi, tarihî büyük vazifesini başarmıştı. Bu münasebetle kendisine «Cihân sultanı», «*Ebû'l-Feth*» (Fetihler babası) ve «*Sultan ül-âdil*» lâkabları verildiğini kaynaklar belirtmiştir. Çok samimî bir dindar olarak İslâmiyeti yıkan gizli teşekküllere ve Bâtînî hareketlerine karşı çok hassastı: «Kaç defa söyledim. Biz bu ülkeleri silâh kuvveti ile aldık. Temiz müslümanlarız ve bid'at bilmeyiz. Bu sebepledir, ki Allah hâlis Türkleri azîz kıldı» ifadesi onun millî ve dinî imanının derinliğini meydana koyar[113]. Gerçekten kaynaklar «Hükümdarlar arasında onun kadar dine ve cihâda bağlı kimse yoktur» derler. Suikasde uğradığı zaman söylediği şu cümle hem dindarlığını hem de cihân hâkimiyeti şuûrunu güzel belirtir: Türkistan seferinde «bir tepe üzerine çıktığımız vakit ordumun azametinden ve askerlerimin çokluğundan altımda yerlerin titrediğini hissediyor ve kendi kendime «Ben dünyanın hükümdarıyım; hiç bir kuvvet bana karşı çıkamaz; bu ordu ile Çin'i de fethederim» diyordum. Bu gurûr yüzünden bu duruma düştüm. Halbuki her sefere çıkışımda daima Allah'tan yardım dilerdim» diye kendi durumunu böyle izah ediyordu. Onun büyük fetihleri ve İslâmiyete hizmetleri dolayısıyle şahsiyeti dinî efsânelere bürünmüş, «*Gazi* ve *şehid*» Alp Arslan'a, Yavuz Selim gibi, birtakım velîlik kerâmetleri atfolunmuştur. Horasan çölünü geçerken askerleri ve hayvanları susuzluktan kırılma tehlikesine uğramıştı. Çadırına çekilerek Şamanî usûlüne göre «Başını açıp Allah'a

---

[112] Selçuklular tarihindeki Alp Arslan bahsi hülâsa edilmiştir.

[113] Nizâm ül-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 139-140.

y a l v a r m ı ş» ve yağan bol yağmur ile ordusunu kurtardığı rivâyet edilmiştir. Buna benzer başka kerâmetlerinden de bahsolunur. Alp Arslan büyük tarihî zaferleri yanında ilk defa *Nizâmiye* medreselerini kurmak, ilim adamlarına ve talebeye vakıf geliri ile maaşlar tahsis etmek, büyük imar ve sulama te'sisleri vücuda getirmek suretiyle de hizmetler yapmıştır. Eski Türk an'anesine göre: «H a z a r s â h i l l e r i n i d o l a ş a n c i h â n g i r o l u r!» sözü galiba onun için söylenmiştir. Türk töresine göre milletin babası sıfatını muhafaza ediyor ve öyle hareketle bulunuyordu. Türk milletine Anadolu'da yeni bir vatan kurmak ve Osmanlı imparatorluğunun doğuşuna sebep olmakla da yüksek tarihî mevkii bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Hıristiyanlar en büyük mağlûbiyeti Alp Arslan'dan gördükleri halde onun yüksek insanlık vasıflarını övmekte ve kendisine «*Âdil*» lâkabını vermektedirler. Şâir Senâî'nin farsça kasidesine[114]:

Göklere yükselen Alp Arslan'ın başını gördün,
Merve gel ve onun toprak olmuş tenine bak:
Ne kemeri üstünde yıldız, ne ay gibi parlak yüzü,
Ne altında at, ne de elinde dizgin kalmıştır!

beyti birçok Selçuklu tarihlerinde tekrarlanmıştır.

[114] Râvendi, s. 121; Cüzcâni, s. 298.

9. Melikşah ve Sancar'ın Dünya Nizâmı Mefkûreleri

«Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emanet etmiştir. Bütün emirler ve hükümdarlar bizim memurlarımızdır»
(Sultan Sancar).

«Biz Nizâmiye medresesini bir mezhebi korumak için değil ilmi yükseltmek maksadı ile kurduk. Mezhepler arası bir tefrik istemiyoruz» (Melikşâh).

Alp Arslan çok sevdiği ve veliahd tayin ettiği oğlu Melikşah'a pek genç bir yaşta (18-20 yaşlarında) iken büyük bir imparatorluk ile Nizâm ül-Mülk gibi mümtaz bir devlet adamı mîrâs bıraktı. Tek bir engel olan amcası Kavurt Beyin çıkardığı taht kavgası da büyük vezirin himmetiyle bertaraf edilince Melikşâh artık İslâm dünyasına hâkim oldu. Sırderya hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar uzayan bu muazzam imparatorluk büyük kültürel ve iktisadî faaliyetlerle de yükseliyordu. Melikşâh her tarafta geniş imar faaliyetlerine ve sulama tesislerine girişti. Bütün büyük şehirlerde Nizâmiye medreselerini kurdu. İlim, kültür, ziraat, sanayi ve ticaret çok ilerledi. Şehirlerde büyük bir sermayedâr sınıf teşekkül etti. Ticarette kaydedilen yeni terakki ve usûller sâyesinde bölgeler ve şehirler arasında sermâye mübadeleleri kolaylaştırıldı. Bu yüksek iktisadî ve ticarî usûller sâyesinde İslâm dünyasında Ürgenç (Türkistan), Saksın (Bulgar - Hazar), İsfahan, Rey, Bağdad ve Sıvas arasında 100.000 dinâr (altun) miktarına varan sermâyeler h a v â l e s e n e d l e r i ile nakledilîyor; veya bu kıymette havâle senedleri ile ticarî muameleler yapılıyordu. Bu devirde kullanılan *Çek* kelimesi para iktisadiyatında ileri usûllerin tatbikini ifâde ediyordu. Daha sonra bu usûl, *çek* kelimesi ile birlikte Avrupa'ya intikal etmiş ve modern bankacılığın bir unsuru olarak bugüne kadar gelmiştir. Yüzbini, beşyüz bini ve milyonu aşan pek çok şehir meydana gelmiş; buralarda san'at ve ticaret çok ilerlemiş; yük-

sek bir kültür hayatı gelişmiştir. Selçukluların vücûda getirdiği siyasî emniyet ve kültür sâyesinde Türk-İslâm medeniyeti yüksek bir seviyeye ermiştir. İmâratorluğun vergilerini tesbit eden *Risâle-i Melikşahî*'ye göre devlet geliri 210 milyon dinâr iken Melikşâh'ın saray bütçesi de 20 milyon dinâra baliğ oluyordu, ki bu da ziraat, sanayi ve ticaretin ne derece ileri olduğunu göstermeğe kâfidir. Bu münasebetle, İslâm dünyası ile gelişen ticarî ve kültürel münasebetler neticesinde, Avrupa'da nisbî bir ilerlemenin mevcût olduğu XIV. asır başlarında Fransa ve İngiltere krallıkları bütçelerinin ancak 4 milyonar altuna bâliğ bulunduğunu belirtmeliyiz. Nitekim aynı asırda Tebriz şehrinin bütçesi de bu krallıklardan biri seviyesinde bulunuyordu[115].

Böyle bir imparatorluğun başında bulunan genç sultan için ecdâdından mîrâs kalan cihan hâkimiyeti mefkûresinde daha ileri bir adım atmak tabii idi. Gerçekten Melikşâh Antakya'dan Akdeniz sâhiline varınca (1086) atı ile denize daldı. Kılıcını üç defa dalgalara çarparak devletinin hudutlarını buralara kadar ilerlettiği için Allah'a şükretti: «E y b a b a m! Sana müjdeler olsun, küçük yaşta bıraktığın oğlun ülkesini k a r a l a r ı n s o n u n a k a d a r genişletti» dedi ve denizden götürdüğü kumları Alparslan'ın mezarına serpti. Melikşâh Türkistan seferine giderken (1088) Nizâm ül-Mülk, haraç ödemek maksadı ile gelen, Bizans elçisini birlikte Kâşgar'a kadar götürdü. Böyle yapmakla «S e l ç u k l u d e v l e t i n i n s a t v e t i n i t a r i h e g e ç i r m e k» istediğini de beyân etti. Nitekim başka bir Türkistan seferinde Ceyhun nehrini geçen ordu için gemicilere ödenmesi gereken ücretin de Rum vergilerine *havâle* edilmesi aynı azamet duygusu ile yapılmıştı. Böyle bir durumda bulunan Melikşâh 1090 yılında Bağdad'a hareket ederken «D ü n y a y ı f e t h e t m e k k a r a r ı n d a» idi[116].

Filhakika Nizâm ül-Mülk Sultana 400.000 kişilik mevcûdu olan orduyu 700.000'e çıkardığı takdirde: «E f e n d i m i z H i n d i s t a n, Ç i n, H a b e ş i s t a n, Berber ve Rum illerini de h â k i m i y e t i altına» alabileceğini beyân ediyordu. Gerçekten Melikşâh saltanatının merkezini de Hilâfet merkezine, Bağdad'a, nakletmeği ve hattâ cihân hâkimiyeti için siyasî ve dinî iki otoriteyi elinde tutmayı düşündüğü de anlaşılıyor[117]. Nitekim sultanın zevcesi Terken Hatun'un halife ile evli kızından doğan küçük torununu da hilâfet veliahdı yapmak için Melik-

[115] *Selçuklular tarihi*, s. 246 - 250, 265 - 285.
[116] Urfalı Mathieu, s. 197; İbn Kalânisi, s. 121; İmadeddin İsfahâni, s. 70.
[117] *Siyâset - nâme*, s. 144.

şâh'ı teşvik etmesi de bu gayeye doğru gelişiyordu. Sultan Bağdad'a varınca hudutlarda fetihlerle meşgul bulunan büyük kumandanlarını Bağdad'a dâvet etti. İlk önce Yemen ve Aden taraflarını fethetmek üzre bir orduyu o istikamete gönderdi. Anadolu'da ve Suriye'de bulunan kumandanların gelmesini bekliyor; ilk önce Mısır'da hükûm süren Şiî-Fâtımî halifesini ortadan kaldırarak şimalî Afrika'yı İslâm birliği içerisine almak istiyordu. Bu büyük teşebbüse hazırlanırken Bağdad'da kendi doğum yılını, bir dünya hükûmdarı olarak; muhteşem bir merâsimle kutluyordu. Gerçekten şehir baştanbaşa donatılmış ve geceleri de ışıklarla aydınlatılmıştı. Bağdad şehri ışık ve müzik sesleri içerisine gömülmüş; eğlenceler Dicle nehrine dolan gemilerle revnaklaşmıştı. Halk ellerinde meş'alelerle şenliklere katılıyor ve şehir görülmemiş bir bayram manzarası arzediyordu. Bu muhteşem doğum günü devrin şairlerinin de kasidelerine mevzu teşkil etmişti. Bugünlerde bir alevî reisinin Sultana ve erkânına verdiği büyük bir ziyafette 1000 koç, 100 büyükbaş hayvan kesilmiş; 20.000 *men* miktarında şeker harcanmış; yemekler ipek çadırlarda, gümüş kaplar içerisinde yenmişti[118], ki bu da yüksek sınıfların zenginliği bakımından dikkati çeker.

Ermeni ve Gürcü kaynakları «Cihânın efendisi» Melikşâh'ın kalbi bütün hıristiyanlara karşı şefkatla dolu olduğunu; geçtiği memleket halkları için baba gibi hareket ettiğini ve bu sebeple de birçok ülkelerin kendi arzuları ile onun idaresine girdiklerini yazarlar; padişahın «*Âdil Sultan*» lâkabı ile de «İnsanların en mümtazı» bulunduğunu belirtirler. Onlara göre bu Sultan bütün hükûmdarlardan daha akıllı ve kudretli idi. Her tarafta sulhu ve hâkimâne idareyi kurmuştu. Yüksek fikirleri, asîl ahlâkı ve şefkatı ile her yerde seviliyordu. Harp ve şiddetle değil gönülleri fethetmek suretiyle hiçbir hükûmdarın elde edemediği ülkelere sâhip oldu ve kimseye keder vermedi. Bir hıristiyan müellife göre «Ömrü vefâ etseydi, çok artan kudreti sâyesinde Avrupayı da devletinin hudutları içerisine alacaktı»[119]. Fakat Bağdad'da başlayan bu hazırlıklar esnasında kemâl zevâle yüztutmuştu. Gerçekten ihtiraslarına kurban giden Terken Hatun Nizâm ül-Mülk ile mücâdeleye girişerek Sultanla Vezirin aralarını açtı; neticede cihân hâkimiyeti teşebbüsü ile birlikte önce vezirin sonra da yirmi yıllık saltanattan (1072-1092) sonra kırk yaşlarında genç pâdişâhın

[118] *Selçuklular tarihi*, Melikşâh bahsi.

[119] Mathieu, s. 196, 201; Anili Samuel, St. Petersbourg 1876, s. 451, 455; Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s. 349; Orbelian, s. 182, 183.

da ölümü her şeye nihayet verdi. Hattâ Büyük Selçuklu İmparatorluğu da bu yüzden büyük sarsıntılara uğradı[120]. Böylece Melikşâh'ın cihân hâkimiyeti dâvası tamamiyle milletlerin gönülleri üzerinde gelişiyor; Türk-İslâm dünya sulhu ve nizâmı da âdalet ve insanlık ideali ile birlikte ilerliyordu.

Melikşâh asırlarca Türk-İslâm dünyasında Türk pâdişâhları için örnek bir hükûmdar olarak hâfızalarda yaşamış; kudret, azâmet ve adâletin timsâli sayılmıştı. O, ilmin yükselmesi ve yayılması için büyük gayret ve meblâğlar sarfetmiş; ilim, fikir ve din hürriyetini de çok dikkatle himâye etmiştir. Gerçekten, İslâm dinini ve Selçuk devletini yıkmak için uğraşan ve gizli teşiklât kuran Bâtınîler veya İsmailîler müstesna, tebaasının din ve mezhep hürriyetlerine son derece saygı gösteriyordu. Çeşitli mezheplerin bulunduğu ve birbirleriyle mücâdele ettiği Irak'da Eş'arîler ile Hambeliler arasında da münakaşa ve kavgalar oluyordu. Melikşâh ve Nizâm ül-Mülk, bu durumda, Ebû İshak Şirâzî'ye gönderdikleri bir mektupta, N i z â m i y y e m e d r e s e s i n i b i r m e z h e b i k o r u m a k i ç i n d e ğ i l, i l m i h i m â y e e t m e k v e y ü k s e l t m e k m a k s a d ı i l e k u r d u k l a r ı n ı, m e z h e p l e r - a r a s ı b i r t e f r i k g ü t m e d i k l e r i n i belirtiyorlardı. Bu suretle fikir ve vicdân hürriyetine ne derece bağlı bir siyâset takip ettiklerini de gösteriyorlardı. Hattâ mezhepler-arası mücâdeleleri önlemek ve fikir hürriyetine karşı engelleri kaldırmak maksadı ile bu karışık memlekette vaizler için câmilerde askerî muhâfızlar bile kullanılmıştır.

Bununla beraber bu tedbirler istisnaî yer ve zamanlara ait idi. İmparatorluğun büyük merkezlerinde, Üngenç, Merv ve Belh gibi şehirlerde umuma mahsus f i k r î m ü n â z a r a l a r çok rağbette idi. Hârezm'de Mutezile mezhebi o kadar yaygın idi, ki halk çarşılarda bile felsefe ve *kelâm* mes'elelerini rahatça münakaşa edebiliyor, münazara ve münakaşalarda yüksek bir edeb ve fikre saygı hükûm sürüyordu. Melikşâh ile İmam ül-Haremyn Cüveynî arasında ceryan eden bir hâdise âlimlerin ne derece itibar gördüklerini göstermek bakımından kayde şâyandır. Filhakika rivâyete göre Melikşâh hilâlin görünmesi üzerine bayram gününü ilân eder; fakat Cüveynî, buna aykırı olarak, ertesi günün Ramazan olduğuna dair bir fetvâ verir. Melikşâh otorite ve haşmetinin bahis mevzuu olduğu bu hassas mes'ele karşısında Cüveynî'yi nâzikâne bir şekilde, saraya dâvet eder. Büyük âlim: S u l t a n a a i t i ş -

[120] *Selçuklular tarihi*, s. 156 - 160.

lerde fermâna itaat bizim vazifemizdir. Fakat *fetvâya* taallûk eden mes'elelerde de Sultanın bize sorması lâzımdır» der ve Melikşâh âlimi haklı bularak onun fetvâsına uyar. Sultan bir Cuma namazında zâhidâne bir hayat yaşayan Ali bin Hasan el-Sandalî'yi görür ve onun kendisini ziyâret etmediğinden dolayı serzenişte bulunur. O da sebep olarak: «Sizin pâdişâhların en iyisi olmanız ve benim de âlimlerin en kötüsü olmamaklığım içindir» der ve ilâve eder: «Zîra hükûmdarların en iyisi âlimleri ziyâret eden ve âlimlerin en kötüsü de onların ziyâretlerine düşkün olandır» tarzında kanaatını söyler. Bu misaller Melikşâh'ın yüksek vasıfları hakkındaki medihleri te'yid eder[121]. Melikşâh da hemen bütün Selçuklu hükûmdar ve beyleri gibi İran edebiyatına düşkün idi. Onların devrinde bu edebiyat Selçuk saraylarında himâye görmüş ve altın devrini yaşamıştı. Melikşâh da bizzat farsça şiir ve hattâ türkçe mektup yazardı. Melikşâh'ın son zamanlarında Hasan Sabbâh ve Batınîler gizli teşkilât ve tahrib faaliyetlerine girişmiş; İslâmiyeti ve Selçuk devletini çökertme hazırlıklarına başlamışlardı. Eski İran'daki komünist Mezdek'in fikirleri tekrar canlanıyordu. Nizâm ül-Mülk Sultan'a bunların korkunç ve tehlikeli hüviyetlerini izah ederken sağlam görüşlerini ve derin imanını da meydana koyuyordu. Ona göre ilk fırsatta meydana çıkacak olan İsmailî'lerin gayesi İslâmiyeti ve devleti yıkmak olup tarihte bunlar kadar sahtekâr ve tehlikeli bir zümre mevcût değildir. Onlar «Davul sesleri ile şehirleri işgal ettikleri ve mümtaz insanları kuyulara attıkları zaman benim bu sözlerim hatırlanacaktır» derken istikbali keşfetmiştir. Gerçekten dıştan Haçlıların ve içten de Bâtınîlerin çıkardığı tehlikeler ve işledikleri korkunç cinâyetler bir ara İslâm dünyasını dehşete düşürmüş; büyük insanları çeşitli metodlarla imha etmiş; gizli hüviyetlerle saraylara, medrese mühitlerine kadar girerek suîkasdlerini yapmış ve Selçuk devletlerini uzun müddet uğraştırmışlardır.

Melikşâh'ın ölümünden sonra Terken Hatun'un ihtirasları ile başlıyan siyasî buhran ve sarsıntı oğullarından Sultan Sancar tarafından yatıştırılmış ve devletin kudret ve nizâmı tekrar kurulmuştu. Sultan Sancar uzun süren saltanatı esnasında (1097-1157) kendisine tâbi' sultan, han, *yabgu*, melik ve emîrler üzerinde «En büyük sultan» (*Sultan ül-âzam*) sıfatı ile cihân hâkimiyetini temsil ediyordu. 1133 yı-

[121] *Selçuklular tarihi*, s. 233 - 234.

lında Halife'ye gönderdiği bir mektupta: «Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emânet etmiştir. Bütün hükûmdarlar ve emîrler bizim nâib ve memurlarımızdır. Biz Cihân pâdişâhlığını babamızdan ve, tevcih eylediği sancaklarla, Halife'nin dedesinden (Kaim Biemrillah) mîrâs aldık» diyor; eski Türk ilâhî saltanat ve cihân hâkimiyetinin tam bir temsilcisi olduğunu belirtiyordu. Halife de kendisine bütün saltanat âlametleri ile birlikte nalları altın bir at gönderdi. Şarktan gelen büyük istilâlar karşısında garpteki işleri tamamiyle tâbi'leri sultan ve meliklere bırakmış; zaman zaman onlara hâkimiyet tevcihleri (sancak, davul ve ünvân gibi) yapmıştı. Bu münasebetle de «Âlemin sultanı ve dünyâ pâdişâhı» Sancar halife'ye Haçlıların Filistin'i işgalleri, peygamberlerin kıblesi olan Kudüs'ün domuz ve şarap ticarethânesi haline getirilmesini acı bir dil ile tenkid ediyor ve şarkta kazandığı büyük zaferleri sayıyordu. O, Hindistan'dan Bulgar diyârına, Kâşgar ve Talas şehirlerine kadar büyük hanlara, emîr ve kumandanlara hazineden milyonlarca para harcıyarak İslâmın hudutlarını koruduğunu belirtiyor; Haçlılara karşı cihâdın da garp ülkeleri hükûmdarlarına ait olduğunu söylüyor; böylece kendisine tâbi' sultan ve meliklerin vazifelerini yapmasını ihtar ediyordu.

İç-Asya henüz son sözünü söylememişti. Sultan Sancar'ın şarkta putperest Karahıtaylara ve Şamanî Türklere karşı mücâdeleleri İslâm dünyası için o kadar ehemmiyet kazandı, ki onun hakkında bir hadîs bile yayılmıştı. Buna göre: «Ahırzamanda bir insan zuhûr edecek; Ceyhun nehrini geçerek şark Türklerini mağlûb edecektir. Bu insan esmer yüzlü, büyük başlı, gür sesli ve çiçek bozgunu olacak, sağ elinde bir veya iki ben bulunacaktır. Merv şehrinde hükûm sürecek ve bütün hükûmdarları kahredecektir. Fakat sonunda Çin'den gelen ordular onu mağlûb edecektir», ki bu hadîs Huzeyfe'ye isnat olunmuştur[122]. Gerçekten Sultan Sancar büyük mücâdele ve savaşlardan sonra nihâyet şarktan gelen bu kuvvetlere yenilmiş ve ölümü ile Selçuklu azâmeti de çökmüştür. Bir buçuk milyonluk nüfusa varan payıtahtı Merv'i devrin çok yüksek bir kültür ve medeniyet merkezi hâline getirmişti. Burada bizzat inşa edip *Dâr ul-âhıre* adını verdiği türbesi muhteşem bir âbide olup yeşil kubbesi ile meşhûr idi. Türbesine ve orada daimî Kur'an okuyanlara büyük vakıflar yapmıştı. Sultan Sancar ilim, edebiyat ve san'atın âşıkı ve hâmisi idi. Yarım asrı ge-

[122] *Abûr üd - devlet*, s. 64 - 65.

çen devrinde şöhret sâhibi âlim, şâir, riyâziyeci, felsefeci ve hukukçu şahsiyetler ya onun himâyesinde bulunmuş veya bizzat kendisi tarafından yetiştirilmişti. Fikir ve din hürriyetine ve mensuplarına karşı hürmetkârdı. O da Sultan Melikşâh gibi Türk-İslâm hükûmdarları tarafından örnek bir pâdişâh sayılıyordu. Sultan Sancar'ın yazdırdığı *Mefâhir ul-Etrâk* (Türklerin mefâhiri) adlı eseri İslâmiyete olduğu kadar millî an'anelere de bağlı bulunduğunu gösterir. Maalesef bu eser bize kadar gelmemiştir. Zamanında Sâmerrâ câmii kapısında, koşum takımları altın olan bir at bulundurduluyordu. Şiiler Mehdi'nin oraya ineceği inancı ile bu atı daima câmiin kapısında bekletiyorlardı. Sancar Cuma namazından çıkarken bu durumu sorup cevabını alınca «*Bu câmiden benden daha hayırlısı çıkmaz*» nüktesi ile hurafelere ve taassuba karşı davranışını göstermiş ve ata binmiştir[123] Büyük Selçukluların bu dört büyük sultanı hakkında Sancar'a mensup şâirlerden Mu'izzî bir kasidesinde:

«Selçuk'un cevheri Nûr-i Buhara'ya erişti. Şark ve garp da bu cevherden nûr aldı. İlk hâkimiyet Tuğrul ve Çağrı Beylerle başladı; onların cihângirliği her ülkeye yetişti. Amcasının tahtına Alparslan oturunca ordusunun coşkunluğu Kayser'in sarayına ulaştı. Ondan sonra Melikşâh pâdişâh olunca göklerden adâlet, doğruluk ve iyilik yayıldı. Pâdişâhlık sırası nihayet *cihân sultanı* Sancar'a geldi» diyerek dört büyük Selçuk sultanının azametli devirlerini bir kıt'ada hülâsa etmiştir.

[123] Z. Kazvînî, s. 386; İmâdeddin İsfâhanî, s. 160; Yakut, III, s. 173.

10. Türk Cihângirliği ve Hıristiyanlar

«Allah Rumların fenalıklarına kızdığı için Türkleri bu istilâya memur etti»
(Hızkıyâl Peygamber).

Büyük Selçuklu imparatorluğunun yükseliş devrinde, eserini 1068 de, yazan Saîd el-Endelüsî, dünya imparatorlarını Eski-çağlar tarihine göre vasıflandırırken Selçuklu hâkimiyetini de eski devirle birlikte mütalea eder. Dünyayı beş büyük imparatorluğa ayıran müellife göre Çin imparatorlarına «İ t a a t k â r i n s a n l a r h ü k û m d a r ı», ilme sevgileri dolayısıyle Hindistan hükümdarlarına «H i k m e t k ı r a l ı», cessûr Türklerin hükûmdarına «A r s l a n l a r h a n ı», büyüklüğü ve yüksek mevkii münasebeti ile İran pâdişahlarına «Ş â h l a r ş â h ı» ve güzel yüzlü ve bedenli insanlar üzerinde hükûm sürdüğü için Rûm (Roma) hükûmdarlarına da «İ n s a n l a r i m p a r a t o r u» sıfatları verildiğini söyler[214]. Arap mütefekkiri Câhiz Arapların edebiyat, Çinlilerin san'at, Yunanlıların felsefe, Sâsânilerin siyaset ve Türklerin de askerlik kaabiliyeti ile yükseldiğini söylerken Türklerin İslâmdan önce ve Selçuklulardan sonra kurdukları büyük imparatorlukları bilmiyor; bu sebeple de onların yalnız askerî hasletlerini belirtiyordu. Türkleri sadece Hilâfet ordusundaki meziyetleri ile tanıyan Câhiz bu hükmünü vermekte haksız değildi ve mâzurdu[125]. İslâm dünyasına hâkim olan Büyük Selçuklular için Anadolu göçebe Türk kitlelerinin iskânına yarayan ve Bizans imparatorluğuna karşı İslâm hudutlarını koruyan bir *uc* beyliği mevkiinde idi. Hattâ bazan âsi şehzâde, bey ve boyların da bir sürgün yurdu sayılıyordu. Lâkin Anadolu'da teşekkül eden bu uc beyliği Türk milletinin müstakbel tarihini yapmış; Türk cihân hâkimiyetinin doğuşunu ve Osmanlı dünya nizâmını yaratan maddî-manevî kuvvetlerin de kaynağı olmuştur.

Türkler Malazgirt zaferine kadar, yarım asır zarfında, Anadolu hu-

[124] *Tabakat ül-Ümem*, Fr. trc. Blachère, Paris 1935, s. 43-44.
[125] *Fezâil ül-Etrâk*, Tria opuscula, nşr. Van Vloten, Brill 1903, s. 43.

dutlarına «*Karıncalar*» gibi yığılıyor; Bizans topraklarına girerek kendilerine yurt arıyorlardı. Onlar Abbâsiler zamanında bu devletin askerleri ve Türkistan'dan gelip din uğrunda savaşan gaziler olarak bu ülkeyi daha eski devirlerde de tanımağa başlamışlardı. İslâm-Bizans hudût teşkilâtında gazâ yapan bir kısım Türkler de buralarda yerleşmişti. Bizanslılar da Balkanlardan getirttikleri gayrîmüslim Türkleri, aynı askerî maksatla, İslâmlara karşı kendi hudutlarında tutuyorlardı. Bizanslıların İslâm dünyasına taarruza geçtiği ve şarkta hudutlarını genişlettiği sıralardadır, ki Oğuzlar da Anadolu hudutlarına dayanmış ve akma başlamışlardı. Türkistan gönüllü gazilerinin verdiği bilgilere dayanan Çağrı Bey, 1018 yılında, Karahanlı ve Gaznelilerin baskıları karşısında, şarkî Anadolu içlerine kadar gelip tekrar Türkistan'a dönmüş; kendileri için zarûret hâlinde bu uzak diyârda bir yurt aramış ve dolayısıyle müstakbel Türk vatanını keşfetmişti. Büyük kahraman ve kumandan Çağrı Bey 3000 süvarisi ile Horasan'a dönünce kardeşi Tuğrul Bey'e: «B u r a l a r d a b i z e k a r ş ı k o y a c a k b i r k i m s e y e r a s t l a m a d ı m» derken hem Bizans'lılara karşı üstünlük duygularını belirtiyor ve hem de istikbal için ümidli olduğunu ifâde ediyordu[126]. Bundan sonra yurt arayan Türkmenler Anadolu hudutlarına yığılmış ve sıksık akınlara girişmişlerdi. Selçuklu devleti kurulunca Türkiye Selçuklularının ceddi, Kutalmış, 1045 yılında, fetih yollarını açmak maksadı ile Gence önünde Rum, Ermeni ve Gürcülerden mürekkep bir Bizans ordusunu bozguna uğratmıştı. Aras vâdisinden ilerledikten sonra payitaht Rey'e dönünce Tuğrul Bey': «B u b ö l g e l e r z e n g i n v e R o m a l ı l a r d a k a d ı n g i b i k o r k a k i n s a n l a r d ı r. Bu sebeple buraları kolaylıkla fethedilebilecektir» haberini veriyordu[127]. Anadolu'yu müthiş bir akın ile baştanbaşa dolaşan Afşin, Malazgirt muharebesi arifesinde, Alparslan'a yazdığı bir mektupta «İşte Rûm ülkelerini istilâ edip büyük bir ganimetle döndüm. R u m l a r b i z i m l e s a v a ş a c a k b i r k u d r e t t e d e ğ i l d i r» diyerek, Malazgird'e doğru büyük bir ordu ile birlikte ilerliyen, İmparator R. Diogenis'e karşı Alparslan'a cesâret verici haberler iletmişti[128]. Bizanslıların zulmü altında ezilen Süryanîler ve Ermeniler de «*Rûftzî*» Rumları kadınlaşmış sayıyor, onları cezalandırmak için A l l a h ı n

[126] *Selçuklular tarihi*, s. 48.

[127] Bryennios, trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris 1672, III, s. 674; Zonaras, trc. St. Amour, Paris 1560, I, s. 970.

[128] Bar Bebraeus, s. 320; Sibt ibn ül-Cevzî (Kalânisi), s. 102; Türkçe anonim *Selçuk-nâme*, s. 20b.

Türkleri gönderdiğine inanıyor; ve bu sebeple de bazan Türklere yardım ediyorlardı[129]. XII. asır Musevî seyyahı Benjamin de Tudelle: «Rumlar çok mâhir ve eğlenceye düşkündürler. Barbar dedikleri bütün milletlerden ordularına asker alır ve sultana, yâni Türk adını taşıyan *Torgaman*'ların hükümdarına, karşı muharebeye sevkederler. Çünkü eğlenceye düşkün olduklarından kadınlaşmış ve savaş kabiliyetini kaybetmişlerdir. Bu münasebetle erkekten ziyâde kadına benzerler» ifadeleri ile Türk görüşünü te'yid ediyorlardı[130].

Türk akınları yarım asır sürdüğü halde Bizans'ın devamlı mukabeleleri ve göçebeler için zaptı güç olan kalelerin çokluğu dolayısıyle boy beyleri idaresinde bulunan Türkmenler Anadoluda emniyet bulamamış ve yerleşememişler; tehlike zamanlarında ya Azarbaycan'a dönmüşler veya Anadolu'da sığınak bulmak ümidi ile dolaşmış ve Bizans ordularından kaçmışlardı. Alparslan Malazgirt zaferi üzerine imparator Diyogenis ile bir barış anlaşması yapmış ve bir kardeşlik yemini ile birbirlerine bağlanmışlardı. Yeni imparator Mihael, Diogenis'i tahttan atıp gözlerine mil çekince buna çok üzülen ve hiddetlenen Alparslan artık Rumlar tarafından sulhun bozulduğunu ve harbın başladığını ilân ediyordu. Sultan Türklere: «Aslan ve kartal yavruları gibi olunuz; yeryüzünde gece-gündüz uçunuz; artık Romalılara ve Hıristiyanlara amân vermeyiniz!» emrini vermek suretiyle Anadolu kapılarını açıyordu[131]. Bizans ordusu Malazgirt'te imha edildiği için bütün Türkler Anadolu'ya boşalmakta ve her taraf Oğuz boyları ile dolmakta idi. Bu büyük insan dalgaları kaynaklarda çok güzel tasvir edilmiştir. Anonim bir Bizans kroniği: «Kara ve deniz dünya sanki kâfir Türkler tarafından işgal edildi ve ıssızlaştırıldı. Onlar şarkın (Anadolunun) bütün köylerini istilâ ve yağma ettiler» der[132]. Diğer bir Rum müellifi de «Türkler Anadoluya eskisi gibi yağmacı olarak değil, işgal ettikleri yerlerin hakîkî sahibi sıfatı ile giriyorlardı.» ifadesiyle yeni durumu ve eski gazâlardan farkını daha doğru bir şekilde be-

---

129 Mathieu, s. 113; Mihael, III, s. 154, 172.

130 *Voyage*, nşr. Bergeron, Paris 1830, s. 25.

131 Mathieu, s. 170.

132 Sathas neşri, *Bibliotheca Graeca*, VII (1894), s. 169; A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, I, s. 468.

lirtir[133]. Anadolunun Rum veya Rumlaşmış halkları Türklerin önünden kaçıyordu. Çağdaş bir yazara göre Bizans imparatoru «Mihael'e korku aldı; korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine kapılarak sarayından ayrılıp Türklere karşı sefere çıkmadı. Hıristiyanlara acıyarak adamlar gönderdi ve *Pont* (Kayseri, Sıvas ve Amasya) ta kalan halkın bakıyelerini, eşyalarını atlara ve arabalara bindirerek, d e n i z i n ö t e s i n e (Balkanlara) nakletti. Böylece ahâlisiz kalan bu bölgelerde T ü r k l e r i n y e r l e ş m e s i n e h i z m e t e t t i.»[134] Gürcü ve Ermeni kaynaklarının tasvirleri ile de Anadolu'ya akan bu insan selini görür gibi oluyoruz.

Filhakika bir kaynağa göre: «Türkler Tiflis'ten Berdea'ya kadar çadırlarını kurdular. At, katır, deve ve koyunları sayısızdı. Buralarda çok güzel bir hayat sürüyor; avlanıyor, eğleniyor; dinleniyor ve hiçbir mahrûmiyet görmüyorlardı. Şehirlerle ticaret yapıyor; bu esnada memleketimize (Gürcistana) giriyor; birçok esir ve ganimet elde ediyor; baharda da *Ararat* (Ağrı) ve *Somhet* dağlarına çıkıyorlardı. Türkler sanki d ü n y a n ı n h e r t a r a f ı n d a n b u m e m l e k e t i ç i n r a n d e v ü vermişlerdi. Sultan dâhil hiç kimse onları buradan çıkaramaz ve kendilerine zarar veremezdi». Aynı kaynak Anadolu'ya akan Türkmen göçlerini de güzel tesbit etmiştir: «T ü r k l e r i n k u d r e t i d o l a y ı s ı y l e R u m l a r ş a r k t a k i b ü t ü n ş e h i r v e k a l e l e r i n i b ı r a k ı p g i d i y o r; b u b ö l g e l e r i T ü r k l e r e t e r k e d i y o r; onların buralarda yerleşmelerine imkân veriyor; hudutlarda komşumuz olan Türkler her tarafı istilâ ediyorlar. Büyük Emir Ahmed, Kars'ı aldıktan sonra, kıral Giorgi' (Gürcü) yi âni bir saldırışla kaçmağa mecbûr etti. Dönüşte Rum ü l k e l e r i n e T ü r k k i t l e l e r i s e v k e d e n Ayuz (*İasi*) ve *Bujgob* (Mengücik?) adlı iki büyük emîre rastladılar... Rumların devleti çöküntü halinde idi. Zira Türkler denizin berisinde (Marmara ve Boğazların) bütün ülkeleri (yâni Anadoluyu) işgal etmişlerdi»[135].

Türklerin önünde Rumlar garba ve Balkanlara doğru çekilirken, bu ilk şaşkınlık devresinde, Ermeniler de Torosların dağlık bölgelerine, ötelerine ve Kilikyaya doğru göçüyorlardı. Çağdaş bir Ermeni tarihcisi de evvelce Bizanslıların yurtlarından söküp bu taraflara sürdükleri Ermenilerin şimdi nasıl orta ve cenubî Anadolu'ya akın edip oralarda Erme-

[133] J. Skylitzes, *Historca*, Bonn, s. 708.
[134] Süryani Mihael, *Chronique*, III, s. 160, 172.
[135] Brosset, I, s. 346 - 349, 359.

ni nüfûsunu kesifleştirdiklerine dair mühim bir muhacereti anlatır. Filhakika ilk Anadolu sultanı Süleyman Şah 1075 yılında, İznik'te T ü r k i y e S e l ç u k l u l a r ı d e v l e t i n i kurunca Türkistan, İran ve Azarbaycan'da yığılan göçebeler, daha kesif kitleler hâlinde, 1080 senesinde, vuku'bulan nüfûs hareketini şöyle tasvir eder: «1080 yılı Martına doğru Okyanus denizi berisinde (Anadolu'da) bulunan bütün Hıristiyan memleketleri Türklerin istilâsına uğramış ve hiçbir vilâyet bundan kurtulamamıştı... Bir çok vilâyetler b o ş a l d ı v e a r t ı k ş a r k m i l l e t i (Bizanslılar) mevcût değildi» dedikten sonra Ermeni muhaceretine de şöyle temas eder: «Maraş'a ve Tarsus'a kadar bölgelerde kargaşalık hükûm sürüyordu. Zira halk kitleler hâlinde birbirleri üzerine atılıyor; binlerce insan birbirinin yolunu tıkıyor, çekirgeler gibi yeryüzünü kaplıyor ve her taraf insan dalgaları ile doluyordu[136].

Büyük Türk muhacereti ile Anadolu'ya akan insan dalgaları hakkında bu bir kaç kayıt bile bir milletin bu ülkeyi nasıl bir yurt ve vatan haline getirdiğini gösterir[137]. Türkler bu sür'atli fütûhat neticesinde Boğazlara kadar ilerlemişlerdi. Süleyman-şâh'ın ordusu Boğaz'ın Anadolu sâhillerinde yerleşmiş, gümrük daireleri ve geçiş vergileri ile de, 1081 yılında, İstanbul Boğazı ve gemiler murakabe altına alınmıştı. İslâm-Türk dünyasının eski büyük ideali olan ve Hazret-i Peygamber'in hadîsleri ile fethi tebşir edilen İstanbul, Süleyman-şâh'ı cezbediyor; fakat deniz bu emele imkân vermiyordu. Süleyman-şâh bütün Anadolunun fiilen olduğu gibi hukuken de kendisine ait olduğunu tasdik eden bir muahede-nâmeyi A. Komnenos'a imzalatarak bu fethi tehir etmişti O, her halde hâkimiyetini Anadolunun şarkında kuvvetlendirdikten ve bir donanmaya sahip olduktan sonra teşebbüse geçmeği düşünüyordu. Fakat Sultan 1086 da Antakya'da Melik-şâh'ın tâbileri olan amca-zâdelerine karşı şehid olmuş ve nihâyet I. Kılıçarslan zamanında başlıyan büyük Haçlı seferleri Türkleri vatan müdâfaasına zorlamış; böylece İstanbul fethi de asırlarca geriye atılmıştı.

İlk Haçlı seferi esnasında Suriye'de Türk kumandanı Gür-buğa'ya giden bir Frank elçisi: «Buralara Hıristiyanlığı kabûl veya fenalık yapmak için mi geldiniz? Size H ı r i s t i y a n m e m l e k e t l e r i n d e n çekilmenizi teklif ediyoruz» dediği zaman kahraman Türk beyi: «A l l a h ı n ı z ve H ı r i s t i y a n l ı ğ ı n ı z bizi ilgi-

---

136 Mathieu, s. 181 - 182.

137 Tafsilât «*Anadolu'nun türkleşmesi*» adlı eserimizde verilecektir. *Selçuklular tarihi* adlı eserimizin türlü bahislerinde de şimdilik gerekli bilgiler verilmiştir.

lendirmez. Buraları istemeniz hayret edilecek bir şeydir. Zira biz bu memleketleri sizden değil, kadınlaşmış milletlerden aldık. Efendiniz Türk olmayı ve dininizi terketmeyi istiyormu? Bu takdirde buralarda kalın; size şehirler ve atlar veririz. Bizim gibi süvari (chevalier) olursunuz ve daima dost kalırız. Aksi halde sizleri zincirlere vurup, Horasan'a sevkeder veya öldürürüz» beyânı ile dikkate şâyan bir görüşü belirtmiştir[138]. Haçlı seferleri Bizansların mukabil taarruz ve istilâlarına fırsat verdi. Türkler artık Orta-Anadoluya doğru çekiliyor; ve bu buhran devrinde yine de destânlar yaratıyorlardı. Zira bu topraklarda kalmak ve vatan kurmaktan başka çareleri; dönecek yerleri yoktu. Bu buhranlı devirde Bizanslılarla ve Haçlılarla yapılan savaşlar Anadolu'yu kahramanların mezarları ve evliyâ türbeleri ile doldurdu; bunlar asırlarca ziyaretgâh olarak Türk milletinin vicdanında ve menkıbeleri hafızalarda yaşadı. Garbî Anadoludan orta Anadoluya geçmekte olan Türkler Ulubat gölü mıntakasında toplanmışlardı. Bu fırsattan faydalanan Bizans ordusu, imparatorun kızı A. Komnena'nın yazdığına göre, burada Türklere şiddetle saldırdılar ve Rumlara mahsus bir vahşeti gösterdiler: «Bizanslılar Türklere karşı okadar zâlim davrandılar, ki beşikteki çocukları kaynar kazanlara attılar»; kadınları boğazlıyarak vahşetin tadını çıkardılar. Halbuki Hıristiyan kaynakların şahadetine göre Türkler düşman esirlerine karşı çok âlicenâbâne davranıyor; esirlere şefkat ve merhametle muamele ediyorlardı. Bu büyük kıtalden kurtulan kimseler siyahlar giyerek Türk beldelerine dağıldılar. Rumların yaptığı zulümleri soydaşlarına feryâdlarla anlatıyor ve onları intikam almağa çağırıyorlardı. Bu devrede Kılıçarslan'ın şehid olması ve Anadolunun hükûmdarsız kalması yüzünden Türkler çok sarsılmış bulunuyordu. Kayseri emîri olan Hasan (*Asan*) Bey harekete geçmiş; mevzii bazı muvaffakıyetler kazanmakla beraber buhran devam etmiştir. Onun, Haçlılarla yapılan savaşlarda, gösterdiği kahramanlık ve şehâdeti asırlarca Türklerin kalbinde yaşamış; Niğde yakınında adını taşıyan Hasan Dağında bulunan mezarı Selçuklu devrinde büyük bir ziyâretgâh olmuştu[139].

Bizans imparatorluğu Komnenoslar hânedanı idaresinde Anadolu sâhillerini geri almış ve ülkenin içlerine girerek Türkleri bir ölüm-kalım mücadelesi karşısında bırakmıştı. Bununla beraber Türkler yine de üs-

---

[138] *Histoire anonyme de la Première Croisade*, éd Brehier, Paris 1924, s. 150, 151.

[139] Anne Commène, *Alesctale*, III, s. 142 - 148; Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak*, Köprülü armağanı, s. 546 - 547.

tünlük duygularını muhafaza ediyorlardı. Nitekim Selçuklu askerleri ordugâhlarında imparator A. Komnenos'un sefere çıkmamasına dair hastalık mazeretini onun korkaklığına atfediyorlardı. Bu sebeple de tertip ettikleri oyun sahnelerinde imparatoru yatağında hasta ve etrafında koşuşan tabibler Türk askerleri tarafından temsil ediliyor; böylece onu gülünç bir duruma düşürüp eğleniyor ve kahkahalarla gülüyorlardı[140]. Bu kayıt Türklerin Orta-Asyadan Anadolu'ya getirdikleri sahne san'atı hakkında ilk bilgimizi teşkil eder. Türkler, bu bir asırlık destân devrini yaşadıktan, Haçlı ve Bizans taarruzlarını kırdıktan sonra, artık Anadolu şehidleri, evliyâ ziyaretgâhları ve medenî tesisleri ile vatan olmağa başlamıştı. II. Kılıç-arslan, imparator Manuel kumandasında bulunan büyük Bizans ordusunu, 1176 da, Eğridir gölü şimalinde, K u n d a n l ı (*Myriokephalon*) boğazında imha ettikten sonra, Rumlar bir daha Anadoluyu kurtarmak ümidini artık besleyemediler. Malazgirt'ten sonra kazanılan bu ikinci büyük zaferden itibaren Anadolu'da bir imar ve medeniyet devri başlar; Müîneddin Pervâne'nin Moğollar tarafından, 1277 yılında öldürülerek Anadolu'nun işgaline kadar bir asır devam eder. Bu bir asırlık devirde Selçuk sultanlarının takip ettikleri askerî seferler, i k t i s a d î ve k ü l t ü r e l s i y a s e t sâyesinde öyle bir yükseliş vuku'bulur, ki Anadolu şehirlerinde ve büyük ticaret yolları üzerinde rastladığımız âbideler ve büyük kervansaraylar bugünkü ihtişamları ile dahi bu medeniyetin canlı şâhidleridir. Bu devirde Türkistan, İran ve başka ülkelerden gelen din adamları ve gaziler de bu yeni fethedilmiş ülkede İslâmiyet uğrunda vazifelerini yapıyor, âlim, edib, san'atkâr ve tüccarlar da türlü gayelerle bu memlekete göçerek Türk-İslâm kültürünü yükseltiyorlardı.

---

[140] Anne Commène, *Alexiade*, III, s. 188. Türklerin Orta-Asya'dan getirdikleri bu sahne san'atı hakkında *Selçuklular tarihi* (s. 301) nde bilgi verilmiştir.

Konu : DR 432 T840	D.baş: 00038179

Yazar : Turan, Osman

Kit.Adı: Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi : Türk dünya nizâmının millî, islâmî ve

Geri Get. Trh	Alanın Adı Soyadı İmzası
16.04.12	

TURAN NEŞRİYAT YURDU

Prof. Dr. OSMAN TURAN

Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi

Türk Dünya Nizamının Millî İslâmi ve İnsânî Esasları

Cilt : II

TURAN NEŞRİYAT YURDU

Prof. Dr. OSMAN TURAN

Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi

Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmî
ve İnsânî Esasları

CİLD: II

İSTANBUL
1969

İSTANBUL MATBAASI
Nuruosmaniye Cad., 90 — İstanbul

ANADOLU'DA
TÜRK VATANI (1071, MALAZGİRT)
VE
TÜRK DEVLETİ (1075, İZNİK) nin Kuruluşu
900. YIL DÖNÜMÜ
HÂTIRASINA ARMAĞAN No : 2

II. Cildin Fihristi

IV. OSMANLILARDA CİHAN HÂKİMİYETİ

1. Anadolu'da Yeni Kudretin Teşekkülü 1
2. Merkeziyetçi devlet ve İçtimaî Adâlet 10
3. Osmanlı Cihan Hâkimiyetinin Millî ve İslâmî Kaynakları ... 25
4. İslâm - Türk Mefkûresinde İstanbul ve Kızıl Elma Efsânesi ... 37
5. Fâtih Sultan Mehmed ve «Feth-i Mübîn» 48
6. Fâtih'in Yükselen Cihângirlik Mefkûresi 60
7. İslâm Birliği ve Halifelik 72
8. Kanunî Sultan Süleyman ve Dünya Nizâmı 88
9. Akdeniz Hâkimiyeti ve Okyanuslarda Cihâd 107
10. Osmanlı Azametinin Devamı 122

V. TÜRK TARİHİNDE İNSANLIK İDEALİ

1. Türklere Karşı Haksız İsnatlar 131
2. Gayri - Müslimlerin Şükran Hisleri 138
3. Selçuk Sultanları ve Hıristiyanlar 145
4. Hıristiyanları Tehcir ve Iskân Siyâseti 155
5. Ortaçağ Türkiyesinde İslâmlaşma Faaliyetleri 162
6. Devlet Eliyle İslâmlaştırma 171
7. Ortaçağ Türkiyesinde Türkler ve Yerliler 175
8. Osmanlılar ve Gayri - Müslim Tebeaları 186

VI. OSMANLI AZAMETİNİN DURAKLAMASI

1. Duraklama Devrinde Millî Hayatiyet 198
2. Imparatorluk Dışında İnhitat 209
3. Medeniyet Üstünlüğünün Kaybı ve Avrupaya Yaklaşma Başlangıcı 216
4. Cihân Hâkimiyetinden Maneviyat Bozukluğuna 227
5. Sultan Selim'in Mefkûreciliği ve İnkılâpçılığı 239
6. Nizâm-ı Cedîd İnkılâbı ve İrtica Hareketleri 247
7. Sultan Mahmud ve Yeni Devlet Nizâmı 259
8. Yenileşmelere karşı Tabiî ve Sun'î Zorluklar 273

Umumî Bibliyografya ..... 290—291

İndeks 301

Maddeler İndeksi 340

Kitaplar İndeksi 348

İKİNCİ CİLDİ ÇIKARIRKEN

Bu eserin I. Cildine karşı gösterilen rağbet ve onun devamı için beliren umûmî bir arzu II. Cildin daha fazla bir ümid ve memnuniyetle neşrine sebep olmuştur. Esasen Türk - İslâm dünya nizâmını mûcizevî bir dehâ ile millî, islâmî ve insanî temeller üzerinde mezc ve terkip eden Osmanlılar, kendi «*Nizâm-ı âlem*» dâvalarını en yüksek bir dereceye eriştirmişler ve cihâna da en ileri bir örnek teşkil etmişlerdir. Bu husus, okuyucuları fazlasile cezbeden hâdiselerle dolu olduğundan bu ümid yerindedir. Türkleri cihân hâkimiyetinde bu yüksek dereceye ulaştıran adâlet ve insanlık duyguları da, bütün Türk târihine şâmil olmak üzere ayrı bir bölüm hâlinde bu cilde eklenmiş; bu milletin yabancı ırk, din ve millet-lere bahşettikleri din hürriyeti, âdil ve dâhiyâne idâre cidden devrinde Avrupalıları olduğu kadar bugün de yerli ve yabancı her okuyucuyu hayran bırakacak bir mâhiyet arzeder. Fakat Osmanlılar, XVIII. asırdan itibaren, hem Türk - İslâm medeniyetinin mukadder inhitatı, hem de buna karşı medeniyeti ve tekniği yükselen Avrupa'nın tarihî Haçlı ve emperyalist taarruzlarını şiddetlendirmesi, buna ilâve olarak, kudretli bir Rusya'nın tarih sahnesine çıkması Türk milletini beşer takatı üstünde daimî bir mücâdele ile karşılaştırdı. Bu sebeple milletimiz harpler, muhâceretler ve hastalıklar ile devamlı bir şekilde kayıplara uğradı ve doğrandı. Zîra fetihler devrinde düşmanlarına karşı savaş meydanlarında bile gösterdiği yüksek insanî muamelelere rastlamayarak insafsızca zülûmlere uğradı. Buna rağmen Türk milleti tarihî yüksek imân, ahlâk ve mefkûresi sâyesinde yine de eski kudret ve hayâtiyetini kaybetmiyor; İmparatorluğunu adım adım müdâfaa ediyor, ümidini, millî ve manevî üstünlük duygularını muhafaza ediyor; geniş ülkeleri ancak aldıkları

hata veriyorlardı. Bu ruh, İnhitat devrine âid bölümde tetkik edilmiş ve bir milletin tarihi boyunca taşıdığı yüksek mefkûre ve hayatiyet meydana çıkmıştır. Fakat Türk aydınlarının bir kısmı, Tanzimat ile, Avrupa medeniyetinin ilim ve tekniğini alacak yerde, onu sathî taklide girişerek yüksek ahlâk ve mefkûrelerini kaybetmeğe, materyalist bir zihniyetle aşağılık duygularına kurban gitmeğe başladılar. Zira bunlar yenileşme veya inkılâp hareketlerinde ilmî, millî ve insanî değer ve ihtiyaçları, Türk, dünya ve bizzat Avrupa medeniyetini anlayamadılar. Avrupalılaşma zan ve hevesleri ile yalnız bir milletin yüksek kültür ve mefkûre kaynaklarını kısırlaştırmadılar; aynı zamanda, bu tersine medeniyet anlayışı ile, medeniyeti de bu yüksek lüzûmlu bir kaynağından mahrum ettiler. Zira dünya medeniyetleri her kültür kaynağından aşılanmak ve faydalanmak sûreti ile kuvvet ve hayatiyet kazanır. Bu sebeple milletlerin kendi kültür ve değerlerini ihmali yalnız kendi varlık ve yaratıcı kabiliyetlerini yıkmaz; bizzat medeniyete ve insanlığa da zararlı olur. Bugün Türkiye'nin, millî kültür, ahlâk ve mefkûre değerlerini sarsmak sûretile, içine düştüğü ağır manevî buhran ve hüküm süren dehşetli kültür, san'at, edebiyat ve fikir kısırlığı bu tersine gidişin mukadder bir neticesidir. Yabancıların mâhirane metodlarla giriştikleri emperyalist ve tahripçi gayret ve propagandaları da bu tersine zorlamalara yardım etmiş; Türk milletini uydurma ve sapık ideolojilerle sarsmağa, çeşitli nifak ve fesâd oyunları ile millî birliği tehdide girişmiş ve böylece tarihin bu kudretli milleti enerjisini medeniyet yolunda değil kendi kendisi ile mücadeleye harcar olmuştur. Türkiye'de modern ilmin bir türlü kurulamaması, üniversite ve maarifin sağlam bir programa kavuşamaması yeni nesillerin rûhsuz bir halde yetişmesine sebep olmuş ve «ilericilik» safsataları ilim yerine kaim olarak bir milleti aklı selîminden de mahrum bırakmak dalâleti hüküm sürmeğe başlamıştır. Nitekim en hayatî ve ciddî memleket meselelerinin bile ilmî tetkîk ve tenkîdlerin mevzûu olarak ele alınmasına engel olan bir taassup Türkiye'de hür düşünceyi tehdide girişmiştir. Türk milleti, böylece, cihân hâkimiyeti mefkûresinden mefkûresiz ve dâvasız bir yığın hâline gelirken muhtaç olduğu modernleşme hareketini de bir türlü tabiî yoluna sokamamıştır. Bununla beraber milletimizin tarihî hasletleri ve aklı selimi o kadar kuvvetli ve yıkıcı baskılarla uyanan hayatiyeti o derece canlanmış ve sağlam vatan çocukları öyle bir millî kurtuluş cidâline atılmıştır, ki bugün Türkiye'de bir millî müdafaa mücâdelesi başlamış; çetin ve hattâ tehlikeli de olsa bu mücadelenin zaferle neticeleneceği müjdesi duyulur olmuştur. İşte bu büyük millî dâvâ Tanzimat ile başlayarak bugüne kadar devam eden devri içine alan III. Cildin ve *«Dünya buhranı karşısında Türk - İslâm medeniyetinin ihyası»* adlı ese-

rinizin mevzuunu teşkil edecektir. III. Cildin bu hususiyeti onu ilk iki cildden ayırmağa sebep olmuş ve bundan dolayı bibliyografya ve indeksler ikinci cildin sonuna konmuştur. Eserimizin gördüğü alâka duyulan ilmî ve millî ihtiyacı karşıladığını meydana koymakta ve böylece gayemize erişerek Allah'a şükürlerimizi, milleti ve bütün tahriplere rağmen, yeni nesillere inancımızı tazelemektedir.

Osman Turan

Bahçelievler, 69. Sok. 11/7

26.V.1969
Ankara

IV. Bölüm

OSMANLILARDA CİHAN HÂKİMİYETİ

1. Anadolu'da Yeni Kudretin Teşekkülü

«Âhir zamanda hanlık girü Kayı'ya değe, kıyâmet oluncaya dek. Bu dediği Osman neslidür».

(Dede-Korkut)

Türk ve İslâm Tarihi'nin en muhteşem devri Osmanlıların eseridir. Onlar millî ve İslâmî mefkûrelerin dâhiyane terkîbi, siyasî istikrar ve içtimaî adâletleri sâyesinde üç kıtanın ortasında ve Akdeniz havzasında beşer tarihinde «*Nizâm-ı âlem*» dâvâsının en kudretli temsilcileri olmuşlardı. Osmanlı hânedânı dünyada hiç bir aileye nasîb olmayan büyük ve dâhi pâdişâhları birbiri ardından yetiştirmekle bu devlete yalnız en yüksek hayatiyeti bahşetmedi; onu millî, islâmî ve insanî idealler üzerinde ve milletlerin kalbini kazanarak cihân hâkimiyeti mefkûresinin de en sağlam bir teşkilâtı hâline getirdi. İslâm dininin beşeriyeti saâdete, adâlete ve insanlığa eriştirmek için ilân ettiği yüksek esaslar ve dünya nizâmı mefkûresi de en ileri derecesini Osmanlı devrinde gerçekleştirmiştir. İslâm adâletine ve müvâvilik fikrine aykırı bir siyaset takip eden Emevî devleti aşırı Arap milliyetçiliğinin kurbanı olarak kısa bir zamanda tarihe karışınca yerine geçen Abbâsi halîfeliği İslâm dünyasını bu hastalıktan kurtardı ve Müslüman kavimler arasındaki huzursuzluğu ahenge çevirdi. Bununla beraber kavmî asabiyete son veren Abbâsi halîfeliği mezhepler ve sınıflar arası uçurumları ve mücadeleleri yatıştırmağa muvaffak olamadı; içtimaî adâletsizlik hüküm sürdü. Nihayet siyasî otorite ve birliği de muhafaza edemiyerek İslâm medeniyetinin iç ve dış buhranlarla sarsılması, İslâm dünyasının tehlikelerle karşılaşması mukadder oldu. İslâm dünyasına tâze bir rûh ve kan, medeniyetine de yeni hamleler bahşeden Selçuklular da aynı içtimaî ve dinî huzursuzluklar, Bâtînî nifakları ve hususiyle kendi feodal bünyesinin sebep olduğu siyasî parça-

lamalar dolayısiyle, uzun müddet, İmparatorluk nizâmını muhafaza edemedi. Abbâsi devrinde mevcut içtimaî hastalıklar, dinî mücadeleler, mülhid Şiî ve komünist hareketleri Selçuklu imparatorluğunu da aynı illetlerle karşılaştırmıştı. Böylece Selçuklu imparatorluğunu parçalanmış bir durumda bulan Haçlılar, büyük kayıplara rağmen, Anadolu'yu aşmış ve Selçuklu hudutları içerisinde yerleşerek bir takım küçük krallık ve kontluklar kurabilmişlerdi. Akdeniz havzasında cihân hâkimiyeti ve nizâmı kurmuş olan Roma imparatorluğu da barbarların tecavüzlerinden emîn bulunmuyor; hâkim ve yüksek Romalı, tâbi ve aşağı yabancı kavimler, efendi ve esir sınıflar arası huzursuzluklar, manevî kargaşalık ve materyalist hayat Roma âlemini sarsıyordu. Onun devamı olan Şarkî-Roma veya Bizans imparatorluğu da, bilhassa yunanlılaştıktan sonra, yabancı kavim, din ve mezhep mensuplarına zulûm yapmakla, büyük toprak aristokratları ve sefîl halk kitleleri yaratmakla malûl idi. Roma'nın materyalizmi ve manevî kargaşalığına karşı çıkan Hıristiyanlık da, İslâmiyet gibi, yeni bir dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresi getiriyor; fakat hiç bir din ve mezhebe hürriyet hakkı tanımıyor; ilmi ve hayatı inkâr ederek Haçlı seferlerini bu gaye ile yapıyordu.

Osmanlı imparatorluğu bütün bu illetlerden uzak kalarak kavimler, dinler ve mezhepler-arası sağlam bir ahenk, halk kitleleri arasında içtimaî adâlet kurmakla milliyetler arasında hiç bir fark ve tezada müsaade etmemekle dünya tarihinde milletlerarası en kudretli ve cihânşümul bir siyasî câmiayı teşkil ediyordu. Osmanlı devleti ve pâdişâhlarının dâvâları da, kendi tabirleri ile, *Nizâm-ı âlem* üzerinde toplanıyor; İmparatorluğun vücûdu hikmeti ve cihâdı da bu millî, İslâmî ve insanî esaslara bağlı bulunan bir cihân hâkimiyeti mefkûresine dayanıyordu. Bu mefkûre cidden Türk, İslâm ve dünya tarihinde en yüce derecesini bulmuş ve müstesna bir kudret kazanmıştı. Bu büyük siyasî varlık, eski ve yeni imparatorluklardan farklı olarak, ne dışta istilâ tehditlerine ve ne de içeride çeşitli ırk, din, mezhep mensupları ve sınıfların huzursuzluk endişelerine marûz bulunmuyordu. Öyle ki İmparatorluğun inhitatı ve emperyalist tahrikler vukubulmasa idi, XIX uncu asırda, Hıristiyan ve Müslüman hiç bir milletin bu ahenkli ve milletler-arası Osmanlı câmiasından ayrılmaları düşünülemezdi. Yeni-çağlar Avrupasında meydana çıkan ve cihân hâkimiyeti fikirlerine sahip olan Avrupalı devletler sözde insanlık fikirleriyle de mücehhez bulundukları halde ne milli bencillik *(égoisme)* ve istismardan ve ne de sınıflar arası adâletsizlik ve mücadelelerden masûn kalamamışlardı. Bu sebeple Osmanlı imparatorluğu kendi yüksek müesseseleri ve sağlam siyasî bünyesiyle tarihte bir istisna teş-

kıl eder. Son Birleşmiş Milletler ideali nazariyatta Osmanlı dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresiyle mukayese edilebilirse de bu teşkilât millî ve islâmî bir mefkûreye ve milletleri tatmin eden bir fikir sistemine ve manevî nizâma dayanmadığı için materyalist dünyanın huzursuzluğu ve tehlike endişeleri devam etmektedir.

Osmanlı mefkûre kudreti, onun maddî-manevî kaynakları Türk ve İslâm tarihinde mevcud olmakla beraber bunların teşekkülü ve inkişâfı Anadolu'da vukubulmuştu. Moğol istilâsı bir müddet cihân hâkimiyeti mefkûresini Türklerin elinden almış ve onun yerine, diğer eski imparatorluklardan da daha fazla, bir tahakküm devri yaratmış olmakla süratle tarihe karışmış ve dünya nizâmı bayrağı tekrar Türklere intikal etmiştir. Gerçekten Moğol istilâsının en ağır ve öldürücü darbelerine maruz kalmalarına rağmen, Müslüman ve Hıristiyan kavimler değil, yine Türkler hayatiyeti temsil ediyor ve tedricen eski cihân hâkimiyeti mefkûrelerini daha muhteşem bir kudret halinde diriltiyorlardı. Moğol istilâsının dehşeti önünde Bizans hudutlarına yığılan Türkmenler çöken Selçuklu ve İlhanlı devletleri yerine yeni bir kudret ve hayatiyeti temsil ediyor; *uc*larda Moğollara karşı istiklâlini muhafaza eden Türkmen beyleri arasında en mütevazi gözüken Osmanlı Beyliği cihân hâkimiyeti mefkûresiyle geliştikçe hayatiyetini, Türk cihân hâkimiyeti ve nizâmının hakikî vârisi olduğunu isbat ediyordu. Osmanlıların Bizans karşısında giriştiği süratli fetihler bu mefkûreyi canlandırıyordu. Anadolu Türkleri uzun müddet Keykubad'ın saltanatını saâdet devri ve Kösedağ (1243) da Moğollara mağlûbiyeti de bütün felâketlerin başı sayıyorlardı. Bununla beraber Moğollar 1277 de Selçuklu devletini yıkıp kendi tahakkümleri başlayıncaya kadar Anadolu'da inkişaf etmiş olan iktisadî ve medenî hayat fazla sarsılmamış; fakat bu tarihten sonra Moğol zulmü ile siyasî ve iktisadî sukut süratle kendini hissettirmiştir. Bu sebepledir, ki çağdaş mütefekkir *el-Omari* de Türkiye hakkında: «Bu memleket Selçukluların son zamanlarına değin cennet gibi idi. Orada halk saâdet günlerini yaşıyordu. Fakat yeryüzünü alt-üst eden Çingiz Han oğulları Rum (Anadolu) u da istilâ ettiler» ifadesiyle verdiği tafsilâtı bir cümleye sıkıştırdı.[1] Moğol devrinin yarattığı buhran ve kargaşalık Selçuk tarihçisi Aksarayî'nin eserinde de tafsilâtiyle anlatılmıştır. Bu kötü hâtıra dolayısiyle Anadolu Türkleri arasında nefreti ifade eden «*Âl-i Cengiz oyunu*» ve Osmanlıların «*Tatar-i bed-reftâr*» tâbirleri pek yaygın olup

[1] *Mesâlik ül-ebsâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929 (Anadolu kısmı), s. 2.

bugüne kadar devam etmiştir. Buna mukabil, asıl unsurunu Bulgar ve Kıpçak Türkleri teşkil eden, Rusların ilerlemesini durduran şimal Türkleri ve hususiyle Avrupa seferlerinde Osmanlıların kudretli süvari kuvveti olan Kırım hanlığı halkı «*Tatar-i sabâ-reftâr*» gibi sevimli bir tabir ile ifade ediliyordu. Anadolu'nun uğradığı bu siyasî parçalanmayı, buhranları ve beylikler-arası mücâdeleleri gören Avrupalılar Papalığın Türklere karşı yeni bir H a ç l ı i s t i l â s ı n a girişmesi için tam bir fırsatın mevcudiyeti üzerinde duruyorlardı[2]. Fakat Avrupa bu devirde bir Haçlı seferine girişecek bir durumda değildi. Papalar sadece denizci İtalyan cumhuriyetlerini Anadolu beyliklerine karşı bazı Haçlı taarruzlarına sokabilmişlerse de bu, karalarda ve büyük ordular halinde mümkün olamamıştı. Selçuklulardan sonra H a ç l ı s e f e r l e r i n i n i k i n c i d e v r i Osmanlı kudretinin meydana çıktığı ve Balkanlarda yerleştiği zaman başlar ve bu seferlerin devamı Osmanlı cihâdını tahrik eder.

Moğollar Orta Asya Türklüğünü ve medeniyetini imha ederken istilânın dehşeti karşısında onların kılıcından kurtulan büyük göçebe kitleleri ve şehirli âlim, tâcir, edebiyatçı ve sanatkârlar da Anadolu'ya sığınıyor; Selçuklu hudutlarında eskiden beri mevcud göçebeler üzerine muhâceret dalgaları yeni Türkmen kitleleri yığıyor ve uclardaki kesâfeti âzim bir şekilde arttırıyordu. Nitekim, bu devirde, ilk Selçuklu istilâsı derecesinde, bir nüfûs Anadolu hudutlarında yığılmıştı. Kaynakların teferruatiyle kayıt ve tasvir ettiği bu insan seli Azerbaycan, Errân (Karabağ) ovaları ve vâdilerinde «k a r ı n c a l a r g i b i k a y n a ş ı y o r» ve göç dalgaları buradan Türkiye'ye akıyordu[3]. Bu münasebetle, Anadolu'nun diğer bölgeleri, Çukurova, Şimalî Karadeniz ve diğer hudut sahaları bir yana sâdece Denizli havzasında 200 000, Kastamonu vilâyetinde 100 000 ve Kütahya dağlarında 30 000 hâne (çadır) halkı göçebe Türkmenlerin, XIII üncü asrın ikinci yarısında, yaşamakta olduğunu belirtmek umumî bir fikir vermeğe kâfidir[4]. Bir Bizans kaynağı; «M o ğ o l l a r ı n p ü s k ü r t t ü ğ ü T ü r k m e n l e r vilâyetleri işgal ediyor ve rumları sıkıştırıyorlardı. T ü r k l e r M o ğ o l l a r k a r ş ı s ı n d a n a s ı l k a d ı n g i b i k a ç ı y o r l a r s a R u m l a r ö n ü n d e d e ö y l e c e e r k e k o l u y o r l a r d ı. Bu

[2] Rubruck, s. 281; A. S. Atiya, *The Crusades in the later Middle Ages*, London 1938, mukaddimesine bak.

[3] Nesevî, *Sîretu Celâleddin Mengübirti*, nşr. G. Houdas, s. 159, 223, 225, 226, 229; Z. Kazvînî, *Âsâr*, nşr. Wüstenfeld, Leipzig 1848, s. 379.

[4] İbn Sa'id el-Magribî, *Kitab Bast ul-arz*, Tetuan 1958, s. 118, 128.

sebeple Moğol istilâsı onlar için felâket değil saâdet getiriyor ve Roma (Bizans) topraklarını işgal ediyorlardı» ifâdeleriyle bu nüfûs akınını güzel tasvir eder. Başka bir Rum müellifi de Menderes havzası ahâlisi, hücrelerinde yerleşmiş keşişleri tarafından da terk edilmiş ve issızlaşmıştı[5]. Kastamonu ve Bolu havalisinde yığılan Türkmenler tazyiki sâhillere doğru artırmış ve Rumlar buraları boşaltarak İzmit'e doğru kaçmıştı: «Yollar karıncalar gibi kaynaşıyor; her yerde koşuşan insan ve hayvan kalabalıkları yolları tıkıyordu. Bu müthiş izdiham içerisinde anasını, babasını, karısını ve çocuklarını aramıyan ve ağlamayan kimse kalmamıştı». Bütün Şark bölgeleri (Garbi Anadolu) Edremit'e kadar istilâ edildi. Türkler İznik ve Bursa gibi müstahkem şehirlerin kapılarına vardılar. Boğazın ötesi «çadır kuran pek çok ecnebilerle örtülü idi. Bu memleket İskit bozkırları hâline geldi. Kimse meydana çıkmağa cesâret edemiyordu».

İşte bu geniş istilâ ve nüfûs akışı arasında Bizanslılar, ilk defa olarak, XIII üncü asır sonlarında, müthiş bir akıncı hüviyetiyle, Osman Gazi'nin *(Atman)* zuhûrundan bahsederler[6]. O İznik'e ve sâhillere doğru akınlar yapar. İlhani hükümdarı Olcaytu Han, Türkmenleri itaate almak maksadiyle, bir ordu gönderince Türkmenler bir takım yerleri terk ederek *Olympe* dağını (Ulu-dağ) kendilerine sığınak edinirler. İstanbul'da bu istilânın dehşet verici tasvirlerine rağmen bu durum akınlar zamanına inhisar ediyordu. Nitekim Osman'ın, Köse Mihal, Harman-Kaya ve Bilecik tekfurları ile münasebetleri çok dostâne idi; hattâ onun gazalarına da katılıyorlardı. Osman Gazi: «Biz bu vilâyete garip geldik; bunlar bizi hoş tuttular. İmdi bize vâcipdir, ki bunlara hürmet edelüm» demekle Rum tarihçilerinin tasvirlerinde mübalâğa olduğunu gösterir[7]. Gerçekten Rumların ve papazların bu yayılışlarda Türklere yardım ettiklerine dair misalleri hatırlıyoruz[8]. Bizansın kötü idaresi ve ağır vergileri dolayısiyle Türklere yardımları yanında Rumların ve hususiyle papazların maddilikleri hakkında da Bizans vekayinamecisi Dukas'ın naklettiği bir vaka kayda şayandır. Filhakika Floransa'ya giden Ortodoks papazları İstanbul'a dönüşlerinde bunlardan biri: «Dinimizi dinsizlik (katolik) ile mübadele ettik ve sattık» diyordu. Ona «Frenkler

[5] N. Gregoros, I s. 137; P. Wittek, *Menteşe beyliği*. trc. s. 16.
[6] Pachymeres, trc. Cousin VI, s. 751-752, 814, 991-994, 1002.
[7] Âşık Paşa-zâde, *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 13-14.
[8] Wittek, aynı eser, s. 15, 18, 25, 28.

size baskı ve tehdit mi yaptılar?» diye soruldu. Cevabı «Eğer bize kâfi derecede vâridat sağlasa idiniz imza etmezdik» oldu. Bu hâdise Bizans'ta din adamlarının bile ne derece materyalist ve manevî sukut içinde yüzdüklerini gösteren misallerden biridir[9].

Rumlar Türklerin üstünlüklerine ve kendi sukutlarına o kadar inanmışlardı, ki bu psikolojik durumlarını gündelik temas ve münakaşalarında bile itiraf ediyor ve açığa vuruyorlardı. Bizans imparatoru Manuel'in huzurunda bir Türk âlimi ile cereyan eden münakaşalar sonunda Rumlar devrin artık Türklere intikal ettiğini söylüyor; barbar ve düşman saydıkları Avrupalıların hıristiyan olarak mevcudiyetlerini, teselli babında, ileri sürüyorlardı[10]. Bununla beraber XV inci asırda, Fransız seyyahı Bertrandon de la Broquière Anadolu'dan geldikten sonra «Üsküdar'da gemiye binip İstanbula geçerken beni Türk sanarak çok hürmet ettiler. Fakat gemiden çıkıp Hıristiyan (katolik) olduğumu öğrenince çok fazla vergi istediler. Çünkü onlar Hıristiyan (katolik) lardan nefret ederler. Kılıcım olmasa idi tehlikeye düşecektim. Rumlar Roma kilisesine bağlı Hıristiyanları hiç sevmezler» ifâdeleri münasebetleri güzel aydınlatır[11]. Bir Türk kaynağına göre bir Rum papazı, vâaz esnasında, «Dünya hâkimiyetinin Türklere, fakat cennetin de kendilerine ait olduğunu söylüyormuş; fakat cemaat arasında ona itiraz ediyorlar; bizi dünyada yurtlarımızdan çıkaran Türkler bize cennette yer bırakır mı:» diyerek psikolojik durumu güzelce aksettirir[12]. Ortodoks-katolik mezhepleri arasındaki husumet ve mücâdeleler Haçlı seferleri ve hususiyle dördüncü seferde İstanbul'un işgal ve tahribi ile çok daha fazla körüklenmiştir, ki bu duyguların İstanbul fethinde ne dereceye vardığına işaret edilecektir.

XV asır seyyahlarından P. Tafur Türk ve Rumlardan bahsederken: «Türkler konuşmalarında dost ve neşeli, yemek ve harcamalarında çok asil ve hayırseverdirler. Oralarda bir kimsenin fazîletinden söz açılınca «*Türk gibi*» de-

[9] Dukas, *Bizans tarihi*, trc. Mırmıroğlu, İstanbul 1956, s. 131.

[10] M. C. B. Hase. *Notice d'un ouvrage de l'Empereur M. Paleologue intitulé Entretien avec un professeur Mohametan*, Notice et Extrait, T. VII, Paris, 1810, s. 309-382.

[11] *Voyage d'Outre-mer*, s. 148, 149.

[12] *Saltuk-nâme*, s. 46 (Topkapı, Hazîne No. 1612).

mek kâfidir» ifâdesiyle eski Türk karakteri hakkında tekrarlanan bir hakikati belirtir. Seyyah, Alâiyye *(Candeloro)* den Kahire'ye gidince bir dâvâ ile karşılaştı. Bu esnada iki Arabın yalan söylediğini ileri sürdüler ve bunun üzerine iki Türk getirdiler. Seyyah: «Türkler başka türlü konuşsa idi kaderim ne olurdu» diye sorar. Kendisine Türklerin her dediği, hakikat olarak kabûl edilir» cevabı verilir. Böylece Türkler için yaygın olan ve Osmanlı devrinde daima belirtilen bir kanaati teyit eder. Gazne emîri Bek-toğdı vezire «Ben Türküm, doğru söylerim» derken bu eski kanaatta dayanıyordu. Onun bu seyahat münasebetiyle anlattığı bir hâdise de, bu vesile ile, kayda şayandır. Filhakika Tafur seyahati sırasında *Troie* harabelerini de dolaşır: «Türkler eski binaları mukaddes sayıp hiç bir şeyi tahrip etmiyorlar. Bu binaların yanında inşa ettikleri evleri için onlara dokunmuyorlar»[13] der. Bu da Bizanslıları eski eserleri yıkıp taşlarını kendi binalarında kullanmaları ve Haçlıların İstanbulu tahripleri karşısında Türklerin ne derece insanî bir davranışa sâhip olduklarını gösterir.

İşte Moğollardan kaçan Türkmenler Anadolu'ya nüfûs ve hayatiyet getiriyor ve siyasî parçalanmaya rağmen bu memleket yeni bir kudret kazanıyordu. Moğolların çöküşü ile meydana çıkan Türkmen beylikleri arasında Konya'ya hâkim olan Karaman oğulları en kuvvetlisi görünüyor ve Selçukluların vârisi olduğunu iddia ediyordu. Garbî Anadolu'da Aydın oğulları harikulâde bir kudrete sâhip bulunuyordu. Göçebe bir kavmin süratle nasıl denizci olduğunu ve Adalar denizini altüst eden gazalariyle cidden hayranlık verecek bir kudrette olduklarını görüyoruz. Bu devir Anadolusunda teşekkül eden bir çok beylik kendi hesabına yayılmak mücâdelesine girişmişti. Bunlar arasında Söğüd'de doğan Osmanlı beyliği en mütevazi bir durumda gözüküyordu. Payitahtını İznik'te kuran Türkiye Selçukluları gibi bu da Bizansın karşısında en şanssızı görünüyor ve kaderi tamamiyle bu eski imparatorluğun kuvvet veya zaafına bağlı bulunuyordu.

Gerçekten Bizansın çökmesi ve Türkmenlerin hayatiyet içinde bulunmaları, küçük Osmanlı beyliğine parlak bir istikbal hazırlamakta idi. İslâmın gaza rûhu Bizansın karşısında ve Osmanlı hânedânı etrafında toplanıyordu. Bursa İslâm cihâdı ve Türk cihân hâkimiyeti mefkûrelerinin merkezi oluyor; Türk âlim,

[13] P. Tafur, trans. Malcolm Letts, s. 69, 113, 128; Beyhaki *Târih-i Mes'ûdi*, II, s. 716.

Şeyh ve dervişleri, Türkmen babaları Osmanlı gazileri ile orada yeni bir kudret ve hayatiyeti yaratıyorlardı. Fevkalâde mâhir denizci ve imanlı gaziler olan Aydın oğulları Adalar denizini ve sahillerini çalkaladıkları bir zamanda Osmanlı gazileri, 1356 da, bir sal ile, sessizce Çanakkale boğazını geçiyor ve Rumeli'ye ayak basıyorlardı. Bu geçiş çok mütevazi başlamakla beraber şiddetli Haçlı mukabelelerine maruz kalmış; fakat çok yüksek bir kudrete ve üstün vasıflara sahip olan Osmanlılar haçlıları, 1363 de Edirne civârında, Sırp-smdığı, 1389 da Kosova ve 1395 de Niğbolu'da imha etmiştir. Böylece bu gazi devlet Rumeli'de kuvvetle yerleşmiş ve ondan sonra Anadolu'da yayılma ve ilhaklarla genişlemiş; Malatya'ya kadar uzanmıştır. Fr. Grenard'ın ifâdesiyle «N i ğ b o l u z a f e r i H ı r i s t i y a n A v r u p a ' n ı n M ü s l ü m a n T ü r k l e r e m a ğ l û b i y e t i n i t e s c i l etmiş ve bundan sonra artık Türk ilerleyişini durdurmak mümkün olamamıştır»[14]. Bu kudret ve fetihler Osmanlılarda eski Türk cihân hâkimiyeti mefkûresini canlandırmış ve gerçekte bir aşiretten «C i h â n g i r â n e b i r d e v l e t» çıkmıştı. Genç ve dinç Osmanlı devletinin kahraman sultanı Yıldırım Bayezid Niğbolu'da esir aldığı Fransız ve Alman şövalyelerini serbest bırakırken onlara: «B i r d a h a b e n i m a l e y h i m d e s i l â h k u l l a n m a m a k i ç i n y a p t ı ğ ı n ı z y e m i n i s i z e i a d e ediyor; sizi silâhlarımızı elinize almağa ve b ü t ü n h ı r i s t i y a n l a r ı b i z e k a r ş ı t o p l a m a ğ a dâvet ediyorum. Bu suretle bana y e n i z a f e r l e r, şan ve şeref kazandıracaksınız» ifâdeleri ile zarif bir istihzada bulunuyor ve kendi kudret ve gurûrunu meydana koyuyordu[15]. Fakat Hıristiyan garbe galip gelen Osmanlılar Müslüman Şarka mağlûp olmuş; Timür, Altın-ordu hanlığı gibi, Ankara civarında, 20 Temmuz 1402'de, bu g a z i d e v l e t i de yıkmış ve Anadoluyu tekrar parçalamıştır. Gerçekten bu darbeye ve şehzâdeler arası süren on yıllık mücadelelere yani «*Fetret* devrine» rağmen sarsıntı Rum-elide değil Anadolu'da hüküm sürdü. Timür eski rakîb bütün Türkmen beyliklerini diriltti. Bununla beraber devletin ikinci kurucusu olan Çelebi Sultan Mehmed Osmanlı kudretini tekrar canlandırdı. Onun halefi büyük kahraman II. Murad Gazi 1444 de Varna ve 1449 da İkinci Kosova meydan muharebelerinde Haçlılara karşı kazandığı büyük zaferlerle Türk tarihine yeni destânlar ilâve etti. Çok yüksek insanî hasletlere sâhib bulunan Sultan Murad'ın büyük şahsiyeti ve eseri henüz iyi tedkîk edilmiş değildir. İşte Osmanlılar bu sûretle Anadolu'da Türk ve İslâmın maddî-

[14] *Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 62.
[15] Hammer *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. Mehmed Atâ, I, s. 288.

manevî mirâsını toplayarak yeni, fikir, mefkûre ve medeniyet sentezi kurdular. Çürüyen Bizansın aleyhinde süratle devletlerini kurarken Ortodoks - Katolik düşmanlığına rağmen Avrupalılar Türklerin Anadolu'ya ayak bastıkları zaman giriştikleri Haçlı seferlerini bu defa Rum-eliye geçiş üzerine tekrarladılar; böylece Türk tarihinin büyük bir safhası Haçlı taarruzlarına karşı tedbir almakla geçti ve asırlarca sürdü.

2. Merkeziyetçi Devlet ve İçtimai Adâlet

«Arûs-i saltanat taksim kabûl etmez»
(II. Bayezid)

«el-Fitne eşeddün min el-küfr»
(Âyet)

Osmanlı imparatorluğunun kudret kaynaklarından biri de, şüphesiz, merkeziyetçi bir devlet oluşu idi. Gerçekten Türk kağan ve sultanları, cihân hâkimiyeti mefkûrelerine ve ilâhi menşeden geldikleri inancına sâhip bulundukları ve kıtalara hükmettikleri halde, başka kıral ve imparatorlardan farklı olarak, otoriteleri aslâ istibdada varmıyor ve demokratik bir zihniyet içinde bulunuyorlardı. Hükümdarların bu hasleti başlıca Allaha derin bir imanla inanmaları, milliyetçi şuûrları, insaniyetçi duyguları ve babalık sıfatları sâyesinde teşekkül etmişti. Siyasî hâkimiyetin hânedân mensupları, şehzâdeler ve hatunlar, hattâ boy beyleri arasında, derece derece, taksim edilmesi de bu demokratik anlayış ve davranışa yardımcı olmuştu. Gerçekten bu aristokratik demokrasi Türk feodal devlet sistemini doğurmuştur. Fakat bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına ne kadar yardım etmiş ise Türk devlet ve imparatorluklarının iç mücadelelerine ve parçalanmalarına da o derece sebep olmuş; tâc kavgalarını ve boy beylerinin isyanlarını kolaylaştırmıştır. Nitekim Kun'lardan Osmanlılara kadar, 2000 yıllık bir tarih boyunca hemen bütün Türk devletleri bu siyasî bünyenin fayda ve zararlarına marûz bulunmuştu.

Türkler İslâm devrinde ve ülkelerinde bu siyasî hâkimiyet ve feodal hukukun mahzurlarını görmüşler ve bazı tedbirlere başvurmuşlardı. Tamamiyle Türk ülke ve halkları üzerinde kurulan müslüman Karahanlılar devrinde hânedan azasının müşterek malı sayılan devlet, sonuna kadar bunlar arasında taksim edilmiş olarak yaşadı. Halbuki İslâm ülkelerinde Türk ve yabancı bir çok kavimlere dayanan Selçuklular, daha Tuğrul-beg zamanından beri, feodal bünyeyi değiştirme ve merkeziyetçi bir devlet

vücûda getirme gayretine girmişlerdi. Nitekim Selçuklu imparatorluğu kurulurken ülkeler hânedanın azası ve Boy beyleri arasında, hukukî mevki ve derecelerine göre ,taksim edilmiş; melik ve beyler feodal bağlar nisbetinde Sultan Tuğrul-beg'e bağlanmıştı. Fakat bu taksimden itibaren Tuğrul-beg hânedan mensuplarının hâkimiyetlerini tahdide ve aristokrat Türkmen beylerinin nüfûzunu kırmağa çalışmış; göçebelerin İslâm dünyasına yayılmaları ve hususiyle daha kesif olarak göçdükleri Anadolu'da dağılmaları onların nüfûzunu kırmağa imkân veriyordu. Bununla beraber Selçuklu sultanlarının bu gayretleri yine de şiddetli mukavemetlere ve isyanlara sebep oluyor; feodal nizâmdan merkeziyetçi devlet sistemine geçmek ciddî zorluklarla karşılaşıyordu. Bu münasebetledir, ki büyük vezir Nizâm ül-Mülk Sultan Melikşâh'a: «Her ne kadar Türkmenlerden bir çok huzursuzluklar zuhûr etmiş ise de devletin kuruluşunda emek ve hizmetleri geçtiği, sayıları çok olduğu için ve nihâyet Selçuklu hânedanı ile akrabalıkları bulunduğu» cihetle onlardan bir miktar askerin saray muhâfız (merkez) ordusuna alınmasını tavsiyeye mecbur kalmış; merkeziyetçi gayretler ile Türkmen kuvvetleri arasında bir muvazene kurarak onları okşamak ve devlete bağlamak istemişti[16]. Bununla beraber göçebe boyların kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiili durumu dışında boy beylerine *iktâ*lar verilmemiş; onların yerine kölelikten yetişen kumandanlar iktâların ve askerlerin başına geçirilmiştir. Bu suretle Oğuz beylerinin kudretleri tedricen kırılmış; fakat yerlerine tayin olunan köle kumandanlar da aynı nüfûzu kullanarak feodal devlet sistemi yine de devam etmiştir. Devletin hânedan azasının müşterek malı olduğu hukuk ve anlayışı üzerinde ise hiç bir değişiklik olmamış; devletin birliği ve kudreti ancak büyük şahsiyetler sâyesinde devam etmiş; fakat o da feodal esaslar nisbetinde gerçekleşmişti.

Anadolu'da yerleşen Türkmenlerin dağılışı boy beylerinin nüfûzunu azaltmış ise de yerleşme ve vatan kurma devrinde devletin Selçuklu, Dânişmendli, Mengücüklü ve Artuklu hânedanlarına mensup hükümdar ve şehzâdeler arasında taksimi devam etmiştir. II. Kılıç Arslan zamanına değin taht kavgaları ve taksim hüküm sürerken bu sultan da devleti on bir oğluna ayırmış; her biri kendi ülkesinde namlarına para basmak ve hutbe okutmak, müstakilen harp ve sulh kararlarını almak selâhiyetine

[16] *Siyâset-nâme*, nşr. Halbâli, s. 73.

sâhip bulunmuştu. Bu hükümdardan sonra, şehzâdelerin *melik* olarak tayinleri yapılmış ve icabında saltanat mücadeleleri de olmuş ise de, devletin feodal esaslara göre taksimi artık son bulmuştu. Lâkin hânedân azası ve hususiyle sultanların oğulları arasında taht mücadeleleri yine de devam etmişti. Öte yandan Selçukluların vârisi ve Osmanlıların çağdaşı olan göçebe Türkmen beyliklerinde de bu feodal siyasî hukuk hüküm sürmüş ve bu küçük devletler bile memleketlerini hânedân azası veya beylerin oğulları arasında taksim etmişlerdi. Zira Türkmenlerin, göçebe olduğu için, Eski Türk hayat, inanç ve ananeleriyle birlikte siyasî müesseselerini de devam ettirmeleri tabii idi.

Türk tarihinde, ilk defa olarak, Osmanlıların merkeziyetçi bir devlet sistemi ile meydana çıkması cidden büyük bir siyasî inkılâp olmuştur. Filhakika Osmanlı hânedânı, diğer Anadolu beyleri gibi, menşei göçebe olduğu ve millî ananeleri muhafaza ettiği halde, devletin taksim edilmez mukaddes bir varlık olduğunu kavramış; şehzâdelerin ve boy beylerinin siyasî hâkimiyete iştirâklerine imkân vermemiş ve bu sâyede kuruluşundan beri merkeziyetçi sağlam ve istikrarlı bir devlet cihâzı vücûda getirmeğe muvaffak olmuştu. Fâtih Sultan Mehmed Anadolu beylerinin ve kendi bünyesinde gelişen kudretli hânedânların (meselâ vezir Çandarlı) son bakiyelerini de bertaraf ederek merkeziyetçi otoriteyi daha da sağlamlaştırmıştı. Daima devlet birliği şuûruna ve *Nizâm-ı âlem* mefkûresine bağlanan Osmanlı inancı bakımından II. Bayezid'in bir sözü kayda şayandır. Filhakika Fâtih Sultan Mehmed'in iki oğlu, Sultan Bayezid ile Cem Sultan arasında saltanat mücadelesi devam ederken küçük kardeş ağabeyisine, Anadolu ve Rum-eli olmak üzere, devleti aralarında taksim ederek mücadeleye nihayet vermeyi teklif eder. Fakat veli tabiatlı padişah Bayezid: «*Bu kişver-i Rûm bir ser-i pûşide-i 'arûs-i pür nâmûstur, ki iki dâmad hutbesine tâb götürmez*» (Osmanlı devleti öyle bir başı örtülü nâmuslu bir gelindir, ki iki damadın talebine tahammül edemez) cevabiyle saltanatı nâmusun timsâli olan geline benzetmiş; taksim edilemiyeceğine dair nâmus ve kudsiyet duygularını belirtmiştir. Bu ifade daha kısa olarak «*'Arûs-i saltanat taksim kabûl etmez*» şeklini alarak tekrarlanmıştır[17].

Türk tarihinde, feodal devlet hukuku icabı, fırsat bulundukça taht kavgaları o derece mukadder olmuştur ki, Gök-Türklerde Bilge Kagan ile kardeşi Göl-tekin, Tuğrul-beg ile Çağrı Bey ve Orhan Gazi ile kardeşi Alâaddin Paşa âdeta

[17] Hoca Sa'adeddin, *Tâc ut-tevârih*, II, s. 22; Âşık Paşa-zâde, s. 221.

bir istisna teşkil etmiş ve ancak bunlar zamanında devletin birliği ve kardeşlik duyguları saltanat ihtiraslarına üstün gelmişti. Bu mümtaz kardeşler arasında hükümdarlık ile ordu kumandanlıklarını taksim ederek devletlerini kuvvetlendirmişlerdi. Bununla beraber Çağrı Bey yine de devletin kuruluşunda yapılan taksime göre kendi hissesini almış ve idaresinde bulunan geniş vilâyetlerde *melik* sıfatiyle müstakil olarak hüküm sürmüş; sadece saltanat mücadelesine girişmiyerek hukukan Sultan Tuğrul-beg'e bağlı kalmıştır. Fakat yine de bazı aşırı ve etrafa tecavüz hareketleri dolayısiyle de Tuğrul-beg'in ihtar ve baskılarına da uğramıştır. Halbuki Göl-tekin ile Alâaddin Paşa için böyle bir muhtar idare ve ayrılık da bahis mevzuu değildir. Rivâyete göre Osman Gazi ölünce Orhan Gazi hükümdarlığı kardeşi Alâaddin Paşa'ya teklif eder. Fakat «*Alâaddin eydür: Gel kardaş atamızın duası ve himmeti senünledür. Anınçün kim kendi zamanında seni askere koşmuş idi... ve hem bu azîzler dahi bunu kabûl ettiler*» cevabiyle hâkimiyeti daha lâyık olan Orhan Gazi'ye bıraktı ve «*Oğuz resmince üç kere yükünüp baş kodular*». O da kardeşini «*Paşa*» (baş-ağa) olarak kendisine vezir ve müşavir tayin eder[18]. Böylece Osmanlı beyliği daha kuruluşunda bir saltanat mücadelesinden, taksim ve sarsıntıdan kurtulmuş; göçebe Türk hâkimiyet hukuku ilk defa tatbik edilmemiştir.

Eski Türk devletlerinde, devlet hânedânın muşterek malı olduğu için, saltanat tebeddüllerinde taht kavgası olmasa bile, Hakan ve sultandan sonra hânedâna mensup şehzâde ve beylerden en büyüğü *yabgu* ve İslâm devrinde *melik* olmak üzere, devleti aralarında taksim ettikten sonra da yine saltanat mücadeleleri cereyan ediyor; hükümdarların ölümleri buna fırsat veriyordu. Osmanlı padişahları bu tarihî durumu, devirlerinde de Türkmen beyleri arasında vukubulan kavgaları, bizzat Osmanlı şehzâdelerinin çıkardıkları gaileleri ve nihayet Yakın-şarktaki teamülleri düşünerek kat'î tedbirlere başvurmuşlardır. Gerçekten onlar *Nizâm-ı âlem* mefkûresini, d i n v e d e v l e t, m ü l k (vatan) v e m i l l e t duygusu ile her fedakârlığı göze alıyor; İslâmın «f i t n e k ü f ü r d e n d a h a ş i d d e t l i d i r» hükmüne de bağlı kalıyorlardı. Bu hayatî ve kudsî gaye için kardeş ve hattâ evlât katli de câiz görülmüştür. Nitekim Osmanlı âlimleri, icabında, pâdişâhların gayrı hukukî ve gayrı meşrû hareketlerine muhalefet ettikleri halde o büyük hükümdarların bu teşebbüslerine ya ses çıkarmamışlar veya onları tecviz etmişlerdi. Bu münasebetle «c i h a d d a n y o r u l m a z, m ü-

[18] Âşık Paşa-zâde, s. 37, 38, 39; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 22.

c â h i d v e â d i l b i r p â d i ş â h» olan I. Murad Hüdâvendigâr Gazi şehid olunca yerine geçen Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yakup Çelebi'yi bertaraf etmişti. Bu hâdise Hoca Sadeddin'e göre, devlet erkânının «s a l t a n a t i l â h i b i r g ö l g e» olduğu ve daha önce Savcı Beyin isyanı ve «f i t n e n i n k ı t a l d e n d a h a k ö t ü» bulunduğu düşüncesiyle tasvip edildiğini kaydedebiliriz[19]. Filhakika I. Murad Gazi Anadolu'da meşgul iken Rum-eli kuvvetlerinin başında bulunan şehzâde Savcı'nın babasına karşı tehlikeli bir harekete girişmesi ve Bizans şehzâdesiyle birleşmesi bir ibret dersi vermiş ve ilk şehzâde katli bu suretle vukubulmuştu[20].

Yabancı kaynakların da belirttiği üzere daima sulha ve muahedelere sâdık kalan, kan dökülmesinden hoşlanmayan II. Sultan Murad Gazi Bizans'ın tahrikleri ve Karamanlıların yardımı ile hareket eden kardeşi Mustafa ve amcası şehzâde (Düzmece) Mustafa'nın hareketleri karşısında devletin büyük gaile ve tehlikelere marûz kaldığını görmüş ve bu sebeple mağlûp ettiği bu şehzâdeleri idama mecbur kalmıştı. Bizanslılar Fâtih Sultan Mehmed'e karşı da şehzâde Orhan'ı kullanmağa çalışıyorlardı[21]. Büyük Haçh seferlerine karşı cihâd ile uğraşan ve zaferler kazanan Murad Gazi'nin Düzmece Mustafa'yı idamı münasebetiyle Âşık Paşa-zâde'nin ifadesi kayda şayandır. Cellâd *Şarabdâr* İlyas, efendisinin oğlunu öldürmekle günahkâr olmadığını beyan ederken iki hükümdarın bir arada bulunamıyacağını: «*Hem cem'i âlem rahat oldu ve hem de bu kanunu bizden öğden* (önce) *gelenler komuşlar*» düşüncesini belirtiyordu[22]. Fâtih Sultan Mehmed, bir saltanat endişesi ve rakîbi bulunmadığı halde, kendi adını taşıyan, Kanun-nâmeye: «*Her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların Nizam-ı âlem içün katletmek münasibdür. Ekser ulemâ dahı tecviz etmiştir; anınla âmil olalar*» maddesini koyarken âlemin nizâmı ve devletin kudsiyeti gayesini düşünmüş ve Osmanlılara aid bir zarureti veya örfü kanunlaştırmıştır[23]. Netekim Hazret-i Peygamber'in tebşîrine mazhar olan ve dünya hâkimiyeti mefkûresine

---

[19] *Tâc üt-tevârih*, I, s. 124.

[20] Dukas, *Tarih*. s. 7, 26.

[21] Âşık Paşa-zâde, s. 78, 81, 101, 102; Dukas, s. 73, 85-119, 142-144, 185.

[22] *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 03.

[23] *Fâtih Kanun-nâmesi*, İstanbul 1331, s. 27; Reis ül-küttâb Hüseyin, *Bedâyi' ul-Vekayi'*, Faksimile, Moskova 1961, s. 277b-283b; Hammer, III, s. 220.

Bu bedâyi' sâhibi Kanûn-nâme'yi aynen iktibas ederken Fâtih'in Tuğra (Tevki') ile meşgul Layıs zâde Mehmed Efendiye kanûn'un tedvinine emrettiğini, *Divân*'da bulunduğunu 1022 (1613) yılında Divân'da Reis ül-küttâb olduğu sırada bunu «*Divân kanûn-nâmesinden istihraç etmek müyesser*» olduğunu beyan eder

inanan bu büyük pâdişâh eserinin başında «*Bu kanun atam ve dedem kanunudur; benim de kanunumdur*» derken yeni bir şey ihdas etmediğini ve bu maddenin de bu hükmün şümûlüne dâhil olduğunu belirtmiştir. Âşık Paşa-zâde de «*kadimden töredir kardeşe kıymak*» mısraiyle başlayan bir kıt'ayı ve «*bizden önce gelenler bu kanunu koymuşlardır*» kaydı ile bu hususu teyid eder"[1].

Pâdişâhlar ve âlimler gibi halk da Nizam-i âlem düşüncesi, din ve devletin bekası kaygısı ile, zaruret halinde, kardeş katlini tasvip ediyorlardı. Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen İmparator Ferdinand'ın elçisi Busbecq: «*Müslümanlar Osmanlı hânedânı sâyesinde ayakta duruyorlar. Hânedân yıkılırsa din de mahvolur. Bu sebeple hânedânın, din ve devletin selâmeti ve bekası evlâddan daha mühimdir*» kanaatinin efkârda yaygın bulunduğunu, şehzâde Mustafa'nın da bu kudsî gaye uğrunda fedâ edildiğini bildirmektedir[23]. Osmanlı Pâdişâhları, bu büyük dâvâya bağlı kalarak, kardeş katline karşı tenkitleri de cevaplandırıyorlardı. Nitekim Timür'ün oğlu Şahruh, Çelebi Sultan Mehmed'e yazdığı bir mektupta: «*Süleyman Beg ve İsa Beg ile mücâdele ettiğinizi ve Osmanlı töresince onları bu fânî dünyadan uzaklaştırdığınız haberini aldık. Ama biraderler arasında bu usul İlhanî töresine münasip değildir*» diyordu. Yıldırım Bayezid'in Ankara muharebesinde mağlûbiyetinden, Osmanlı devletinin parçalanmasından ve şehzâdeler arasında devam eden saltanat mücadelelerinden sonra devletin ikinci kurucusu olan Çelebi Sultan Mehmed Şahruh'a verdiği cevabında: «*Osmanlı Pâdişâhları başlangıçtan beri tecrübeyi kendilerine rehber yapmışlar* ve saltanatta ortaklığı kabûl etmemişlerdir. Gülistan sâbibi (Şâir Sa'di)nin dediği gi-

(277b). Basılı Kanûn-nâme ise 893 de yazılmış ve 1029 da istinsah olunmuştur, ki Vekayi'den 7 sene sonraya aiddir. Vekayi'de «*Kanun-i hümâyûn risâlesi merhûmun lisân-i şerifinden beyân olunmak üzere yazılmıştır. Ama üzerinde Hatt-i hümâyûn-i saâdet makrûnları tahrir ve tastir olunmuşdur*» kaydı eserin tevsîkını kuvvetlendirmiştir. Bugüne kadar Fâtih Kanûn-nâmesinin mevsûk oluşundan şüphe edilmemiş; tarihçi Âli de *Künh ul-ahbâr*'ında bundan bahsetmiş; nâşir Mehmed Ârif esere yazdığı mukaddime de bu hususları araştırmıştır (s. 2-8). Fakat fâzıl âlim Ali Himmet Berki *Büyük Türk hükümdarı Sultan Mehmed Han* (İstanbul 1953, s. 141-148) adlı eserinde Kanûn-nâme'nin vusûkundan şüphe etmiştir. Fâtih kardeş katline dair bir hüküm vaz'ederken, bunu *Nizâm-i âlem* gaye ve endişesi şartı ile vermiştir, ki bu hususun şer'î ve kanunî prensiplere uygun olduğu ve Osmanlı merkeziyetçi devlet örfüne dayandığı âşikârdır. Elbette fitne ve isyan bahis mevzuu olunca her devir için muteber olup keyfî suiistimâline cevâz mânası taşımaz.

[22] Âşık Paşa-zâde, s. 85, 103.

[23] *Türk Mektupları*, Ankara 1953, s. 32.

bi on derviş bir kilim üzerinde uyur; lâkin iki pâdişâh bir iklime sığmuz. Zira etrafta din ve devlet düşmanları fırsat beklemektedir. Nitekim malûmu âlîleridir, ki pederimizin vukuunda (yani Timür'ün Anadolu'yu istilâsında) kâfirler fırsat buldu; Selânik ve başka beldeler müslümanların elinden çıktı» düşüncesi ile onun tenkitlerini karşılıyor; Fetret devrinde kardeşler arası taht kavgalarının yarattığı zararları gösterirken de Timür'ün Türk-İslâm dâvâsı için çıkardığı tehlikeye de işaret koyarak muhatabının ithamlarını daha mânalı bir şekilde cevaplandırıyordu. Çelebi Sultan Mehmed aynı mektupta komşu Karaman, Hamid, İsfendiyar, Turgut ve Dulkadir oğullarının cihâdı bırakıp Mısır sultanları ile ittifak ederek İslâm dâvâsına verdikleri zararları ve cihâd yolunda bulunan Osmanlıları arkadan vurduklarını da kaydederken hem Timür'ü onların durumuna düşürür; hem de bu beyliklerin tekrar meydana çıkmaları mesuliyetini de yine Timür'e yükler[26].

İslâmın gazisi Osmanlılar Bizans'a ve Avrupalılara karşı zaferlerine mâni olan Timür gibi kendilerine karşı hıristiyanlarla birleşen Akkoyunluları ve Safevî'leri de aslâ affetmemişlerdi. Timür'ün Türk-İslâm dünyası aleyhinde tecelli eden seferleri ve Altın-ordu'yu tahribi de unutulmamış ve «*Timür fitne zuhûr*» sıfatı Osmanlı kaynaklarında daima tekrarlanmıştır. I. Murad-ı Hüdavendigâr Gazi Rum-eli seferinden Edirne'ye dönünce, bu fırsatta, Karamanoğlu Alâeddin Beyin Osmanlı ülkesine taarruzunu öğrendi. Bu hâdiseden çok üzülen Büyük Gazi: «*şu ahmak zâlimin yaptığı işleri görün. Ben din gayretiyle Allah yolunda, bir aylık mesafede kâfirler içine girdim; ömrümü gece-gündüz gazaya verdim:* çok mihnet ve belâ çektim. Halbuki o gelip müslümanları yağma etti. Ey Gaziler! Ben nasıl cihâdı bırakıp müslümanlara kılıç çekeyim» diyerek Osmanlı görüşünü anlatıyor ve Karamanlılar üzerine tereddütle sefere çıkmak zorunda kalıyordu[27]. Karamanoğlu, II. Murad'ın Cihâd ile uğraşmasından faydalanarak Osmanlılar aleyhine yürüyünce nedîmi: «Bu taraftan sultanımız, öte taraftan Yanko kardeşiniz ümididir, ki sehl vakit içinde müslümanlığı kâfir ayağı pâyimal edeler» diye efendisine bir nükte yapmıştır. Selçuklu

---

[26] Feridûn Bey, *Münşeât*, I, s. 143-144.

[27] Neşrî, *Cihân-nümâ*, Ankara 1949, s. 216, Lütfi Paşa, *Tarih*, s. 107.

Osmanlıların Haçlılar ile savaşları fırsat verdikçe Karamanlılar tecavüz ediyor ve akitlerini bozuyorlardı. Onların bu münasebetle yaptıkları kelime oyunlara bugüne kadar gelmiştir: *Karaman'ın koyunu, sonra çıkar oyunu; Karaman Beyi «Biz yâ değil yel üzerine yemin ettik»* sözleri bilelerine misâl gösterilmiştir.

Sultanları da devletin birliğini kurmak maksadiyle kardeş katline mecbur kalmışlar; fakat Osmanlılar gibi merkeziyetçi ve bölünmez bir devlet vücuda getirememişlerdi. Türkiye Selçuklularında girişilen merkeziyetçi devlet için mücadeleleri ve katilleri tenkit eden İbn Vâsıl Eyyubî'leri beğeniyor; fakat bu sebeple, onların parçalanıp yıkıldığını, halbuki Türkiye Selçuklu devletinin bu mücadeleler sâyesinde birliğini muhafaza ettiğini düşünemiyordu[28].

Osmanlıların saltanat ihtiraslariyle şehzâdelerin devleti parçalayıcı hareketlerini önlemek için başka bir çare bulamadıklarını da hatırlatmak yerinde olur. Filhakika şehzâdeleri saltanat hukukundan mahrum bırakan bir verâset kanununun çıkarılması meseleyi halle kâfi gelmediği gibi Osmanlı hânedânına mahsus bir hayatiyet de onları hâkimiyet dâvasından vazgeçiremezdi. Zira Türk devlet hukuku ve anlayışına göre hepsi kendilerini babalarının tahtına nâmzed görüyordu. Avrupa'da büyük evlâdın veliahd ve kıral olması gibi bir kanun sâdır olsa ve müessiriyeti bulunsa bile bununla kuvvetli şahsiyetlerin saltanat makamına gelmeleri önlenmiş; devletin cihângirlik dâvâsı ve Türk-İslâm nizâmı gayesi sarsılmış olurdu. Nitekim I. Sultan Ahmed zamanında, bir saltanat verâseti kanunu vaz'olunarak, b ü y ü k e v l â d y e r i n e h â n e d â n i ç e r i s i n d e e n b ü y ü k k i m s e n i n veliahd ve pâdişâh olması sağlanmıştır. Fakat bununla kuvvetli şahsiyetlerin tahta çıkması tesadüfe kalmıştı. Esasen ilk ve yüksek devirlerin pâdişâhları gibi şehzâdelerin kudret ve hayatiyetleri de azalmış ve sâkin devirlerde bu usul yürümüştür. Eski Türk devletlerinde büyük evlâdın veliahd ve sultan olması hakkında bir teamül mevcut gözüküyorsa da çok zayıf idi. Zira, buna ne hükümdarlar ve ne de şehzâdeler saygı göstermiş; kudretliler yine harekete geçmişti. Gök-Türk kağanı İşpara daha kabiliyetli küçük oğlu Çulu'yu kendisine veliahd ve yabgu tayin etmişti. Fakat bu han ölünce Çulu ağabeyisine, Mukan handan beri, bir çok şehzâde arasından küçük kardeşlerin tahta çıktığını, bu sebeple e c d â d a v e k a n u n l a r a s a y g ı g ö s t e r i l m e d i ğ i n i ve bu münasebetle «K a ğ a n l ı ğ a v â r i s o l a r a k s i z i s e l â m l a m a k i s t i y o r u m» demiş ve bize eski devrin teamülleri hakkında bilgi vermiştir. Bununla beraber büyük kardeş babasının vasiyetine saygı göstermiş ve ısrarı üzerine Çulu, han ve kendisi de yabgu olmuştu[29]. Gök-Türk hânedânında bir müddet evlâd yerine küçük kardeşlerin ve ondan sonra da oğul veya yeğenlerin tahta çıktığı görülmüştür.

---

[28] *Müferric ül-hurûb*,

[29] St. Julien, *Documents*, s. 57-58.

Osmanlı merkeziyetçi devlet sistemi üzerinde dururken sadece şehzâdeler arası durumdan bahsetmemizin sebebi aristokrat beylerin ortadan kalkması suretiyle zaten feodal devlet bünyesi çoktan değişmiş bulunuyordu. Büyük Selçuklular geniş askerî iktaları Türkmen beyleri yerine saraydan yetişen köle kumandanlara vermek suretiyle kabilelere dayanan feodal bünyeyi değiştirmek istedilerse de bunda muvaffak olamadılar. Nitekim, büyük iktalarda hüküm süren bu Türk kumandanları, devletin zayıflamasiyle birlikte, kudretleri artmış ve Selçuklu imparatorluğu içinde pek çok yeni devletler ve atabeglikler meydana çıkmış; bu atabegler artık Selçukluların yerine geçerek büyük şahsiyetler yetişmişti. Türkiye Selçukluları bir yandan göçebe Türkmenleri Anadolu'da dağıtmak ve iskân etmek, öte yandan da kumandanlara vilâyetler büyüklüğünde iktalar vermemek suretiyle hâkimiyetin parçalanmasına ve feodalizmin devamına mâni oldular. Bundan başka, yine büyük Selçuklulardan farklı olarak, bu *Sü-başı*'lar *(Ser-leşker*, kumandan*)* iktalarına ve askerlerine sâhip değil sâdece askerî âmir mevkiinde idiler Esasen bu askerler Sü-başı'lara bağlı köle değil Anadolu'nun hür Türkleri *(sipâhiler)* idi. Bunların geçinme masrafları kumandana ve onun iktaına değil devletin kendilerine tahsis ettiği küçük iktalara bağlanmıştı. Türkiye Selçuklularında tatbik edilen bu ikta veya toprak sistemi sâyesinde devletin feodal bünyesi tedricen bertaraf edilmişti. Moğol istilâsiyle Selçuklu devleti çökerken onun ordusiyle birlikte bu ikta sistemi de yıkılıyordu. Uçlarda tekâsüf eden göçebeler, İlhanlı devletinin otoritesinden uzak kalarak, eski feodal bünyelerini devam ettirirken Osmanlılar hem merkeziyetçi devlet nizâmını koruyor; hem de Selçukluların toprak idaresini diriltiyordu. Gerçekten Osmanlılar Selçuklulardan mirâs aldıkları bu *Mirî* toprak rejimini, çok daha ileri ve mâhirane metodlarla kemale erdirmişlerdi. Bunun üzerinde kurulan *timâr (iktâ)* usûlü Osmanlı ordusunun temeli olurken Türk askerleri (*Sipâhî*'ler) sancak beylerinin emrinde, fakat pâdişâha bağlı bir durumda idiler[30]. Zira askerlerin maişetlerini sağlayan timarları ve sancak beylerinin *Zeâmet*'leri de Pâdişâh tarafından veriliyordu. İşte büyük Osmanlı ordusunun esasını bu timarlı askerler teşkil ediyor ve merkezdeki Yeniçeriler de ancak 10.000-20.000 arasında bulunuyordu.

Osmanlı devleti, böylece, Mîrî sistemi ile hem askerî, idarî ve zirâî ileri bir cemiyet nizâmı kuruyor; hem de feodal devlet bünyesinde köklü bir inkılâp yapıyordu. Osmanlılar tedricen Anadolu beyliklerini ortadan kaldırdıkça veya onların itaatini sağladıkça bu sistemi her hâkim

[30] Osman Turan, İA, *Iktâ'* maddesi.

olduğu bölgede yaşatmış veya yerleştirmişti. Hattâ devletin kuruluşundan beri vezirlik mevkiini muhafaza eden Çandarlı hânedânının gittikçe yükselen nüfûz ve kudreti de, İstanbulun fethini müteakip, Halil Paşa'nın idamı ile, nihayet bulmuştur. Mamafih Halil Paşa'nın idamında bu nüfûz ve kudret değil Bizans'tan aldığı külliyetli hediyelerle fethi geciktirmeye çalıştığına dair rivâyetlerin âmil olduğu üzerinde Türk ve Bizans kaynakları müttefiktir. Böylece Osmanlı imparatorluğu Türk tarihi boyunca hüküm süren aristokratik ve feodal bir siyasî bünye yerine çok daha sağlam ve demokratik bir cemiyet nizâmı kurmuş bulunuyordu. Nitekim Avrupa'da da hükümü süren çok sıkı ve adâletsiz bir feodal nizâm yanında Türkiye'de mevkiler artık a s â l e t e ve d o ğ u ş a göre değil l i y a k a t, a h l â k ve ç a l ı ş m a y a göre tevdi ediliyor ve kuvvetli Osmanlı cemiyeti bu suretle doğmuş oluyordu, ki bu husus çağdaş Avrupalıların ve meselâ Busbecq'in de dikkat ve hayranlığını celbetmişti. Miri sistemi sayesinde İ s l â m ve H r i s t i y a n ü l k e l e r d e b ü y ü k t o p r a k a r i s t o k r a s i s i ile t o p r a k s ı z veya e s i r k ö y l ü l e r arasında mevcut bulunan içtimai huzursuzluk ve uçurumlara Türkiye tarihinde rastlanmamıştır. Zira, eski göçebe hukukunun bir devamı olarak, Miri arazi usulünde devlet, mülkiyeti kendisine saklamış, her çiftçi aileye işleyebileceği kadar toprak dağıtmıştır. Öyle ki Pâdişâhlar devletin başı olarak bu mülkiyetin mümessili bulunmakla beraber onlar bile hususi mülkiyete sâhip değildi ve bu sebeple timarlı askerler gibi P â d i ş â h ve h â n e d â n da sadece kendilerine intifa terk edilen *hâss*'lara ve onların gelirlerine tasarruf ediyorlardı. Miri toprak rejimi, böylece, içtimaî nizâm ve adâletin, Anadolu ve Rum-eli'de türkleşmenin de başlıca âmili olmuştur. Bununla beraber Osmanlı devleti mevcut eski haklara asla dokunmamış ve meselâ evvelce İslâm idaresinde kaldığı ve İslâm hukukuna bağlı bulunduğu için Şarkî Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Bosna'da ve Arnavutluk'ta eski feodal toprak idaresi devam etmiştir[31].

Bizans devrinde toprak aristokratları idaresinde ezilen topraksız köylüler nasıl Selçuklu idaresini tercih ediyordu ise Osmanlı devrinde de aynı hâdiseler cereyan ediyordu. Fakat daha dikkate şayan bir hâdise de Miri toprak rejiminin bizzat Bizanslılar arasında bile bir içtimaî ıslahat meselesi olması idi. Filhakika İmparator Manuel zamanında (1391—1425) Peleponez yarımadasında siyasi ve içtimaî bir inkılâp na-

[31] Osman Turan, *Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, Revue des Etudes Islamique, yıl 1948, s. 25-49; Türkçesi *Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku*, Belleten XLVII (1948), s. 549-574.

zariyesi kuran Plethon toprak mülkiyetini ilga edip herkese işleyebileceği nisbette bir toprak tevziini ve askerlerin vergiden muaf olmasını ileri sürüyordu. Başka bir memlekette mevcûd olmayan bu ıslahat fikrinin, Anadolu'da ve Balkanlarda tatbik edilen Osmanlı Mîrî idaresinden alındığı muhakkak iken, Türk medenî ve içtimaî tesirlerini bir türlü kabûl edemeyen bazı Avrupalı tarihçiler, beyhûde yere, iki bin yıl evveline çıkarak Plethon'un bu fikirlerinin menşeini Eflâtun'un nazariyelerinde aramağa çalışmışlardır[32]. Halbuki bu Mîrî sistemi yanında bu zamanda Bedreddin Simâvî'nin de Türk, Rum ve Yahudilerden mürekkep müridleri bizzat komünist bir harekete girişmiş; adalarda ve papazlar arasında da taraftarlar bulmuşlardır.

Osmanlı devleti, böylece, kuvvetli bir merkeziyetten başka devrin en ileri sosyal nizâm ve adâletini de kurmuş, içtimaî bünye itibariyle de demokratik bir hüviyet kazanmıştı. Bu siyasî ve içtimaî inkılâpla Osmanlı pâdişâhları Selçuklu sultanlarına ve Gök-Türk kâğanlarına nazaran daha kudretli bir makam ve şahsiyete de sâhip oluyorlardı. Lâkin Pâdişâhların dindarlıkları, Şeriata ve kanunlara bağlılıkları, ilim ve din adamlarının yarattığı kuvvetli umumî efkâr onların, eski İran ve Bizans hükümdarları gibi, bir istibdada düşmelerine müsaade etmiyordu. Nitekim aşağıda yeri geldikçe görüleceği üzere, Osmanlılar ilim ve din adamlariyle birlikte devletlerini kurmuşlar; onlara hizmet, evliyânın dualarını almak ve ellerini öpmek en kudretli ve cihângir pâdişâhların âdeti olmuş; en ciddî meselelerde âlimlerin fetvâları da azametli pâdişâhların kararlarını değiştirmeğe kâfi gelmiş; onların hal' fetvâları da bahis mevzuu edilmiştir. Esasen eski Türk hakanlarının kurultay müesseseleri gibi Selçuklu ve Osmanlı sultanları da devlet meselelerini daima müzakere eden bir *Dîvân* teşkilâtına sahipti. Fâtih zamanından beri Osmanlı kanun-nâmeleri *Divân-i humâyûn*'un, haftada dört gün vezîr-i a'zam'ın reisliğinde nasıl toplanıp devlet ve memleket meselelerini Şeriat ve kanunlara göre, hallettiğini tafsilâtiyle yazarlar. Fâtih'ten itibaren pâdişahlar Dîvân toplantılarını perde arkasından takip ederlerdi. Tanzimat devrinde Osmanlı Dîvân müessesesi Avrupa'nın Meşrûtî meclislerine benzetilmiş ve devletin işlerinde mes'uliyetin pâdişâha değil ulemâya ve vekillere aid olduğu da ileri sürülmüştür[33]. Devletin en yüksek siyâset (vezirler), ilim ve ordu, idare adamları burada toplanırdı ve mühim meseleler için de: «*Pâdişâhım bu iş gayrı işe benzemez, fermân buyurun Dîvân'da müşâvere olunsun*» gibi ihtar ve ikazlar çok dikkate şayandır. Bu devlet ni-

[32] Bak. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, s. 328-329.

[33] Engelhast, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. İstanbul s. 175).

zâmı içinde Pâdişâhların bile, askerler gibi Mîrî toprak üzerindeki hasların gelirine dayanan maişetleri onları bile temsil ettikleri devlet veya cemiyetin bir yüksek memuru haline getirmişti. Muhteşem câmi, kervansaray, hastahane ve medreseler inşa eden Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının kendileri için çok mütevazi saraylar yapmaları onların mefkûrevî vasıflarını ve umumî efkârın hassasiyetini maddîleştiren misallerdir. Böylece eski Türk hakanları gibi Müslüman Türk sultanları da hâkimiyetlerinin ilâhi teyide mazhar olduğuna ve «*yeryüzünde Allahın gölgesi ve halîfesi*» bulunduklarına inanıyor; Cihângir ve «*pâdişâh-i âlem penâh*» sıfatlarını taşıyorlardı. Bununla beraber millî şuûr ve demokratik rûh icabı yine de istibdâda sapmıyorlardı. Osmanlı devletinin kudsiyeti, başta sultanların ona inancı ile yaşıyor ve muazzam Osmanlı kudreti bu nizâm ve ahenk içerisinde vücud buluyordu. Bu siyasî ve içtimaî yükseliş yanında millî ve İslâmî mefkûrelerinin kaynaşması O s m a n l ı C i h â n h â k i m i y e t i ve d ü n y a n i z â m ı dâvâsını kuvvetlendiriyor; medenî, teknik ve askerî üstünlük, disiplin de bu büyük kudretin kaynaklarını teşkil ediyordu. Fakat Osmanlı azametinin millî ve islâmî daha derin kaynakları vardır.

Osmanlı kudretinin millî, islâmî, ahlâkî, içtimaî ve siyasî kaynaklarını belirtirken köylüler arasında M î r î s i s t e m i n yarattığı huzûr ve ahenk gibi şehir hayatını, sanayii, ticarî ve iktisadî nizâmı kuran esnaf teşekküllerini de ihmal etmek mümkün değildir. Selçuklu Türkiyesinde mevcudiyetini gördüğümüz *Ahi* teşkilâtı (Kâşgari'ye göre *Akı* cömert demektir) şehir ve kasabalarda sanayi, ticarî ve iktisadî bütün faaliyetleri tanzim ediyor; dinî ve ahlâkî temel ve ananeleri ile bir tarikat haline gelmiş bulunuyordu. Bu sâyede devletin hiç bir tesiri olmadan şehir esnafı ve halkı kendi kendisini idare ediyor; en küçük bir meslekî suiistimal, yolsuzluk ve ananeye aykırı bir harekete fırsat verilmiyordu. Bu kudretli teşkilât sayesindedir, ki devletin sarsıldığı veya çöktüğü zaman ve yerlerde Ahiler idarî ve askerî vazifeleri de yaparak derhal kendi bünyelerinden mahallî idare veya hükümetler meydana çıkıyordu. Osmanlı şehir hayatı bu teşkilât üzerinde kurulmuş olup Avrupalı seyyah ve elçilerin eserleri Türk şehirlerinde ve ticaret hayatında hüküm süren yüksek nizâm ve ahlâk hakkında hayranlıklarının belirtmiş ve pek çok dikkate şâyan hâdise nakletmişlerdir, ki aşağıda bu hususa tekrar dönülecektir.

Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvası güden Türk milletinin, Romalılar gibi, hukuk sahasında da yüksek bir seviyeye ulaşması tabii idi. İslâm dini ve Şeriata bağlılıkta hiç bir kusur işlemeyen Osmanlılar

hudutsuz imparatorluk ülkelerinde yaşayan çeşitli kavim, din, kültür ve örflere sâhip halkları idarede geniş bir hukuk anlayışına ve t e d v i n *(jurisprudence)* faaliyetlerine girişirken aslâ İslâm hukukuna aykırı hareket etmiyor; bilâkis çıkardıkları bir çok kanun ve fetvâlarla İslâm *fıkhı*nın eksikliklerini tamamlıyor ve imparatorluk nizâmını bu sâyede sağlıyorlardı. Osmanlı imparatorluğuna kudret, istikrar ve uzun bir ömür veren unsurlardan biri de bu hukukî anlayış ve nizâm idi. Bu sebeple de Osmanlılarda kanun ve nizâm şuûru o kadar kuvvetli ve devlet gibi öyle mukaddesdi, ki yabancı seyyah ve elçilerin müşahedeleri ve eserleri bu hususa dair hayranlık verici misallerle doludur. Esasen dünya nizâmı dâvâsı ve cihân hâkimiyeti mefkûresinin inkişafında kanun duygusu da zarurî bir unsuru teşkil eder. İslâmdan önce *Türe* ve İslâm devrinde *Kanun*'un kudsiyet kazanması, Türkistan'da ve Türkiye'de İslâm fıkhı üzerinde pek mühim eserlerin yazılması da Türklerin cihân hâkimiyeti dâvâsiyle ilgili idi. Eski Türklerde *Türe* cemiyetin varlık hikmeti ve bu sebeple de mukaddes sayılıyordu. Nitekim «*Her şey kalksa Türe kalkmaz*» ata-sözü bunu gösterir. Türe millî nizâm gibi Dünya nizâmı'nın da esasını teşkil eder. Osmanlı kudreti ve nizâmının en bâriz örneği de Osmanlı ordusu idi. İlk çağlardan beri Türklere üstünlük veren ordu Osmanlı devrinde mefkûresi, tekniği ve disiplini ile emsalsizdi.

Osmanlı hukuk ve kanun nizâmına bağlılıkta birinci vazife de şüphesiz pâdişâhlara aid olup Şeriata ve kanuna aykırı bir tasarruf bahis mevzuu olamaz. Bu nizâm büyük âlim ve hukukçuların, nihayet umumî efkârın da murakabesi altında idi ve aslâ İslâm hukukuna aykırı hareketle müsaade etmiyor; bilâkis çıkardıkları bir çok kanun ve fetvâlarla İslâm fıkhının eksikliklerini tamamlıyor; bu sâyede ülkelerin ve milletlerin ahenk ve nizâm içerisinde idaresi sağlanıyordu. Böylece dünya hâkimiyeti ve nizâmı mefkûresine bağlı bir milletin önce kendi hudutları içerisinde kanun ve nizâm şuûrunun hâkim olması gerekiyordu. Nitekim bu şûur o derece kuvvetli ve devlet kadar mukaddes idi, ki yabancı seyyah ve elçilerin müşahedeleri ve eserleri bu hususta hayranlık veren misal ve hâdiselerle doludur. Filhakika, aşağıda görüleceği üzere, Yavuz Sultan Selim kiliseleri câmie tahvil etmek isteyince Zenbilli Ali Efendi Kur'ana ve Fâtih Sultan Mehmed'in Patrik-haneye verdiği ahid-nâmeye göre bunun şer'an câiz olamıyacağını bildirmiş ve bu teşebbüsü önlemişti. Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul ve civar köylerdeki kilise ve havraların hukukî durumu tekrar bahis mevzuu olmuş; silâh kuvvetiyle yapılan fetihlerde İslâmiyetin Fâtihlere her türlü tasarruf hakkını bahşetmiş olması dolayısiyle mesele Ebu's-Sûûd Efendi'ye sorulmuştur.

Ebu's-Suûd Efendi 945 (1538) tarihli bir fetvâsında meseleyi tetkik ettiğini, 117 ve 130 yaşlarında iki şâhid bularak İstanbul'un muhasarası esnasında «*Yahûd ve Nasârâ el altından Sultan Mehmed ile ittifak*» ettiklerini beyanları üzerine «*Kenâis-i kadîme*»nin (eski kiliseler) hâli üzere kalmasına, yani alâkalı cemaatlerle yapılan bir anlaşmaya göre bu hukûkî durumlarını muhafaza ettiklerine karar verdiğini belirtir[34]. Bu ve emsali hâdiseler Osmanlıların Şeriata, kanuna ve ahid-nâmelere ne derece titizlikle bağlı olduğunu gösterir. Ulemânın idâresinde bulunan câmiler de mühim dinî ve millî meselelerin münakaşa edildiği yerler olarak umumî efkârın ve nizâm bekçiliğinin en mühim merkezleri idi.

Filhakika İslâmdan önce Türe ve İslâm devrinde kanun'un kudsiyet kazanması, Türkistan'da ve Türkiye'de İslâm fıkhı (hukuku) üzerinde büyük eserlerin yazılması da Türklerin sağlam cemiyet, kudretli devlet ananeleriyle ve cihân hâkimiyeti dâvalariyle ilgili idi. Osmanlı kanun ve nizâmlarına bağlılıkta birinci vazifenin pâdişâhlara ait olduğu, Şeriata ve kanunlara aykırı bir tasarrufun bahis mevzuu olamıyacağı aşikârdır. *Nizâm-i âlem* şuûr ve mefkûresine bağlı pâdişâhlar aynı zamanda büyük âlim ve hukukçularla umumî efkârın da murakabesi altında bulunuyorlardı. Osmanlı ordusu da ilk çağlardan beri Türklere üstünlük veren kudret ve azametin başlıca dayanağı olarak mefkûresi, tekniği ve disiplini ile devrinde emsâlsiz idi. Bununla beraber bütün maddî-manevî kuvvetlerin başında da Osmanlı hânedânı ve pâdişâhları bulunuyordu. Nitekim bu hânedânın devletin kuruluşundan II. Selim'e kadar süren bir buçuk asırlık yükseliş devrinde, birbiri ardından, hep büyük ve dâhi insanlar yetiştirmesi ve dünya tarihinde böyle bir hayatiyete sahip başka bir devlet ve hânedân bulunmaması ilâhi bir irâde sayılıyor ve bu sebeple de Osmanlılarm kudsiyetine inanılıyordu. Gerçekten bu gazi ve muhteşem pâdişahlar millî ve islâmî mefkûreleri, yüksek zekâ ve enerjileri, din ve devlet, mülk (vatan) ve millet uğrunda sonsuz fedakârlıkları, adâletleri, tevâzu'ları ve kiyâsetli siyâsetleri, büyük din ve devlet adamlarını büyük dâvâ istikametinde toplamaları sâyesinde öyle sağlam bir devlet kurdular, ki normal veya zayıf pâdişâhlar zamanında bile bu yüksek devlet makinesi asırlarca hayatiyetini göstermiş; pâdişâhların ilâhi kudretle teyid olunduklarına inanılmış ve bu sebeple de devletin kudsiyeti kanaati yerleşmişti. Zira İslâmiyete yaptıkları âzim hizmetler dolayısiyle ilk büyük Osmanlı pâdişâhları *Hulefâ-i Râşidîn*'den sonra en yüksek dînî mertebeyi kazanmışlardır. Tatarcık Abdullah Efendi, inhitatın şiddetle hissedildiği XVIII. asırda «*Allah'ın himâyesinde bulunan*

[34] *Mecmûa-i fetâvâ*, Bayezid Kıp. No. 2757, s. 1066;

Osmanlı devleti»nin azamatını, başka devletlerden farklı olarak, İslâmiyetin yükselmesi, adâleti ve mümtaz vasıfları; Osmanlıların hiç bir devlette rastlanmamış bir hürmet ve tazizin âlimlere gösterilmesi ve onların himmeti ile izâh eder ve devrinde yapılması gereken islâhatın lüzûmunu meydana kor[35]. XIX. asrın buhranlı hâdiseleri sırasında neşredilen fermân ve beyânnâmelerde İmparatorluk için «*Min ind Allah mueyyed Devlet-i Aliyye-i Muhammediyye*» tâbirleri de kullanılıyor; Osmanlı devleti manen Hazreti Peygambere nisbet edilerek bu «*dîn ve devlet*»'in kıyâmet'e kadar hüküm süreceği ifadeleri onun âkıbetini İslâmiyet'e bağlıyorlardı[36]. Bu müstesna unsurlar yanında Osmanlı kudretinin millî ve İslâmî daha başka mühim kaynakları vardır, ki bunlar müteakip bahiste belirtilecektir.

---

[35] *Nizâm-i devlet hakkında mütalea't*, TOEM. VII, s, 270-272.

[36] Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 262, 275.

3. Osmanlı Cihan Hâkimiyetinin Millî ve İslâmî Kaynakları

«Müslümanlar Osmanlı hânedânı sâyesinde ayakta duruyorlar. Bu sebeple hânedân yıkılırsa din ve devlet de mahvolur» (Busbecq).

Küçük Osmanlı beyliğinin süratle büyük bir kuvvet hâline gelmesinde millî ve tarihî şuûrun da büyük bir rolü oldu. Selçukluların bir Uc beyi olan Ertuğrul Bey ve Osman Gazi, ananeye göre, Selçuklu sultanları ile kabilevî akrabalığı biliyorlardı. Osman Gazi Konya sultanından beylik menşûru ve sancak almıştı. İkindi vakti Sultanın nöbeti çalınıyor ve o da, askeriyle birlikte saygı ile, ayağa kalkıyordu. Bu sebeple *«şimdiye değin, kim Âl-i Osman Gazi seferde nöbet vurulsa ayağın dururlar»*[37]. Fakat Selçuklu hânedânının artık bir nüfûzu kalmayınca Oğuz Han neslinden gelmekle iftihar eden Osman Gazi tabiiyeti lüzûmsuz görür. Bilecik fethedilince Dursun Fakîh, cuma namazı kılmak için, Sultandan izin almanın gerekli olduğunu «Kayın atası» Şeyh Edebali vasıtasiyle Osman Gazi'ye bildirir. Osman Gazi bu şehri kendi kılıcımla aldım; bunda sultanın ne dahli vardır, ki ondan izin alayım der: *«Ona sultanlık veren Allah bana dahi hanlık verdi. Eğer minneti şu sancak ise ben kendi sancağımı götürüp uğraştım. Eğer o, ben Âl-i Selçukum derse ben de Gök-Alp* (Oğuz Han'ın oğlu) *oğluyum»* diyerek hâkimiyet hakkının kendisine intikal ettiğini söyler. Böylece Karacahisar'da cuma ve Eskişehir'de bayram hutbesini kendi nâmına okutur[38]. Karakoyunlu hükümdarı Cihânşah, bir sohbet esnasında *«Sultan Murad kardeşimdir»* demiş. Elçi Şükrullah nasıl olduğunu sorunca Cihânşah *«Moğolca* (Uygurca) yazılı bir kitap getirtmiş; orada *«Oğuzların tarihini okutmuş»* ve işte *«biraderim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz Han'ın oğlu bu Gök-Alp'e* ve *Kara Yusuf'un nesebi de Deniz Alp'e çıkar»* beyanında bulunmuştur[39].

[37] Âşık Paşa-zâde, s. 9, 10.

[38] Âşık Paşa-zâde, s. 18.

[39] *Betcet-üt tevârih*, trc. N. Atsız, İstanbul 1939, s. 27; F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, s. 278; Âşık Paşa-zâde, s. 182.

Osmanlı müellifleri Akkoyunluların da Bayındır Han neslinden geldiklerini biliyor ve bunu da eserlerine kaydediyorlardı.

Osmanlı sultanları efsanevî, cihân fatihi, Oğuz Han neslinden gelmekle ve destâna göre yaygın olarak Oğuz boyları arasında en yüksek mevkii olan Kayı kabilesine mensup bulunmakla iftihar ediyor ve hakanlık veya sultanlık hakkının kendilerine aidiyetine de inanıyorlardı[10]. Oğuz-destânı ve tarihî kayıtlar Kayı boyunun bu mevkiini belirtmekte müttefiktir. Sır-derya havalisindeki ilk *yabgu*'ların da bu boya, daha sonraları da Yazır'lara mensup olduğu rivâyet edilmiştir[11]. İlk Osmanlı tarihçileri pâdişâhların bu yüksek neseblerini belirtmekte hassasiyet gösteriyorlardı: *«Türk mahreminde sühûbete yetişmiştir, ki Hazreti Peygamber zaman-i şeriflerine karib Bayat boyundan* K o r k u t - a t a *koptı. Oğuz ata'dan sonra ancalayın akıl ve kiyâset, fehim ve ferâset sâhibi ata gelmemişti. Şöyle ki Umûr-i âtiyeden çok nesneyi Hak subhânehu anın kalbine ilhâm ederdi. Denişti, ki Âhir zamanda hanlık girit Kayı'ya değe; ellerinden kimse almaya. Muhakkaktır, ki bu devlügi Al-i Osmandur»* düşünceleri devrin Anadolusunda da yaygın idi. Nitekim Dede-Korkut kitabının başında bu Türk velisi hâkimiyetin Kayı boyuna ve Osmanlılara intikal edeceğini müjdelediğini yukarıda belirtmiştik. Gerçekten bu parçayı nakleden Türkçe Selçuk-nâme *«Pâdişâhımız Sultan Murad bin Mehmed Han... Oğuz'un kalan hanları urığından, belki Cingiz hanları urığının dahı mecmuundan olu asîl ve olu sükûk'dir. Şer' ile ve örf ile dahı Türk hanları ve Tatar hanları dahı kapısına gelip selâm vermeğe ve hizmet etmeğe lâyıktır»* ifadeleri cihân hâkimiyeti hakkının kendilerine aidiyetini gösterir. İlk Osmanlılar da hâkimiyetin göçebelere ait bulunduğunu biliyorlardı. Osman Gazi'nin *«merhum Kara Osman dahı daim bu öğüdü oğlanlarına verirmiş, olmasun, ki oturak olasız, ki beylik Türkmenlik ve Yörüklük edenler de kalur dermiş»* düşüncesi kayda şayandır ve kendi asıllarını muhafaza endişesini gösterir[12]. Osmanlılar Anadolu'da yaşayan Türkmenlerle akrabalıklarını unutmuyorlar; müşterek Oğuz Han ataya sâhip bulunduklarını, Karakoyunluların Deniz Han, Akkoyunluların da «Bayındır Han neslinden» geldiğini

---

[10] *Ahmedî, İskender-nâme*'si (N. S. Banarlı. İstanbul 1939, s. 65) gibi bütün eski Osmanlı vekayi-nâmeleri Osmanlıların bu menşeini belirtirler. Kayı boyuna mensup olduklarına dair tereddütler F. Köprülü tarafından bertaraf edilmiştir (*Osmanlı İmparatorluğunun Etnik menşeleri*, Belleten XXVIII, s. 210-303).

[11] Bak. *Selçuklular*, s. 30, 43; A. İnan, *Oran ve Oğuz mevkileri*, THITM, 1.

[12] Türkçe *Selçuk-nâme*, Bibl. Nat. Suppl. Turc No: 1182, s. 4b; N: 1185, s. 16b 17a; Topkapı, No. 1391, s. 16a.

biliyorlardı[13]. Türk töresi hâkim olduğu için hanlar soyuna mensup olmak hükümdarlık ve beylik şartı idi. Bu sebeple de büyük bir istilâ hareketinde bulunan ve imparatorluk kuran Timür, asla han veya sultan unvanını taşıyamamış; sadece *emîr* unvaniyle iktifa etmişti.

Sultan II. Murad Büyük Gazi ve muzaffer bir Pâdişâh olduğu gibi millî şuûr ve kültürün de hâmisi idi. Devrinde Türkçe telif ve tercüme faaliyeti ile birlikte Oğuz destânı ve ananeleri de canlanmıştı. Yazıcıoğlu'nun Türkçe *Selçuk-nâmesi* Millî tarih şuûrunun uyanışını gösterir. Gerçekten, bütün eski tarihlere göre, Osmanlılar kendi tarihlerini, Selçuklu, Büyük Selçuklu ve Karahanlı zinciri ile Oğuz hana bağlamak suretiyle, Türk devletleri arasında, ilk defa olarak, millî tarih şuûruna erişme şerefini kazanmışlardı. İlmî ve millî esaslara uygun olan bu anlayış bugün de Türklerin tarih görüşlerini temsil eden bir mahiyet arzettiğine dikkati çekmeliyiz. Bunun gibi Türkçenin devlet dili hâline gelmesi de yine Osmanlıların eseridir. Gerçekten bütün imparatorluk idaresinin muameleleri, yabancı devletlerle muhaberat ve dünyanın en zengin Türkçe arşivi Osmanlılara aid olduğu gibi Orhan Gazi vakfiyelerini ilk defa Türkçe yazmakla vakıf dilinin Arapça olması kaidesi de kısmen değiştirilmiştir[14]. Gerçi bu Türkçe kültür faaliyetleri bütün Anadolu beyliklerinde de başlamıştı. Bu arada Karamanoğlu Mehmed Bey, ilk defa, 1277 de, Konya'yı işgal edince artık «Dergâh ve Bargâhda (sarayda), Mecliste ve meydanda Türkçeden başka bir dil kullanılmaması» kararını verdi ve «memleketin her tarafına memurlar ve fermânlar gönderdi». Bununla beraber bu esnada derhal Konya'dan çıkarılan Karamanoğulları bunu tatbik edemedikleri gibi tekrar Konya'ya yerleştikten sonra ve devletlerinin devamınca da, bu müşkül teşebbüsü gerçekleştirememişler[15]. Esasen bu ilk hareketin millî duygudan ziyâde onların kültür seviyelerinin müsaid bulunmamasiyle ilgili bulunduğunu düşünmek daha isabetli gözüküyor.

Selçuklu devrinin sonlarında bazı şâirler Türkçenin kifayetsizliğinden, şâir Âşık Paşa ise Türk dilinin ihmalinden şikâyet eder. Aşık Paşa, Kâşgarlı Mahmud, Fahreddin Mübârekşâh ve Ali Şir Nevâî

[13] Âşık Paşa-zâde, s. 182.

[14] Orhan Bey'in Vakfiyesi, TOEM, XVI, s. 284. Osmanlılar Avrupa devletlerine ve hattâ ilim ve edebiyâtta Arapça ve Fraşçanın ehemmiyetine rağmen bu memleketlere son Endülüs halkına da Türkçe mektuplar göndermeleri dikkatı çeken bir hâdisedir.

[15] İbn Bîbî, s. 696; *Selçuklular*, s. 321

gibi derin bir millî şuûra sâhip ve Türkçeye âşık bir şair olup bu duygularını bizzat divânında ifade etmiştir[16]. Bununla beraber tasavvufî fikirlerini, ilâhi aşkını ince ve derûnî hisleriyle Türkçe dîvânında ifadede Yunus Emre dahiyâne bir kudrete sâhip olup onun bu eseri Türkler arasında asırlarca ilâhi aşkın ve insanlık sevgisinin kaynağı olmuştur. Böylece siyasî ve medenî inhitata uğrayan Arap ve Acemlerin edebiyatları sukût ederken İslâm milletleri arasında yine Osmanlı Türklerinin, maddî-manevî kudretleri ile birlikte, millî edebiyatları da yükseliyordu. Osmanlı Türkçesi Gök-Türk, Uygur, Karahanlı devri kültür dili; ilk İslâmi Kur'an tercümeleri ve Türkçe eserleri ile gelişen bir yazı dilinin son halkasını teşkil etmekle beraber Orta Asya Türkçesi ananesi kesilmiş ve Anadolu'da başlayan edebiyat ve kültür dili yine de bu temel üzerinde kurulmuştu. Bu dil XVI ıncı asra kadar Türkçe kelimelerin hâkimiyetini gösterirse de bilâhara Arapça ve Farsça kelimeler ölçüsüz bir şekilde edebiyatı istilâ eder. Bununla beraber bu edebiyat bu devirde en ileri bir cemiyet ve medeniyetin yüksek duygularını ve ince sanatını ifade eden zengin bir dil olup büyük şâir, edib ve sanatkârların eserleri ile yükselmişti. Dikkate şayandır ki Selçuklular gibi Osmanlılar da İslâm esaslarına uygun olarak asla ihtida veya türkleştirme siyaseti gütmedikleri halde İslâmiyeti kabûl eden Hıristiyan halkların artık Türkçe konuşmaları için bir takım teşebbüslere geçilmiştir. Filhakika bazı Osmanlı âlimleri yeni müslüman olanların eski dillerini terk etmeleri için *«min gayri zarûretin kefere lisâni üzere tekellüm»* edenlere *«ta'zir»* yani te'dib cezası veren bazı fetvâlarla türkçeyi dini ve resmî bir himâye altına almışlardı[17].

Türk cemiyeti çok zenginleşen dilinin de kudreti ve güzelliğini muhafazada çok hassasiyet gösteriyor, bozuk türkçe konuşan Rum, Ermeni, Yahudi, Arap gibi Arnavudu, Lâzı ve hattâ bazı Rumeli şivelerini de Karagöz dili ve salıne san'atı ile hicvediyor ve bu sûretle lisân hâkimiyetini müdafaada kusur işlemiyordu.

---

[16] Âşık Paşa'nın malûm olan bu şikâyeti şu kıt'a ile belirtilmiştir :

Türk diline kimseler bakmaz idi.
Türklere her giz gönül akmaz idi
Türk dahı bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

(Bak. F. Köprülü, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*. İstanbul 1928, s. 10 - 11.

[17] İ. H. Dânişmend, *Türkiyat ve İslâmiyat Tedkikleri* İstanbul 1956, s. 10.I. s. 27.

Osmanlı cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı ideali, bu millî şuûr ve uyanış yanında, manevî kudretin başlıca kaynağını şüphesiz İslâm mefkûresi ve cihâd ruhundan alıyordu. Bursa'da temerküz eden gaza rûhu şeyhlerin, evliyanın ve Türkmen babalarının himmetleri ile yükseliyor; câmiler, medreseler, zâviyeler ve türbeler Bursa'yı kudsileştiriyor ve bu medeniyet merkezinden taşan gaza rûhu Rum-eli'ye yayılıyordu. Bursa ve civarını dolduran evliya türbeleri ve ziyaret-gâhlar bu rûhu besliyordu. Orhan Gazi'nin 1332 de İznik'i fethi müteakip ilk Osmanlı medresesini ve imâretini bu şehirde kurması belki de bu şehrin ilk Selçuklu payitahtı (1075—1098) olduğunu ve Hıristiyanlık tarihinde de ilk defa 325 de büyük *Concile* (Ruhani meclis)in burada toplandığı düşüncesiyle alâkalıdır. Bu ilim ocağına ilk müderris tâyin edilen Dâvûd-i Kayserî, Muhiddin Arabî'nin meşhur *Fusûs ul-hiken* adlı eserine yazdığı şerh ile tasavvufun Osmanlılar arasında yayılmasına ve aleyhindeki fikirlere rağmen onun «*Şeyh-i ekber*» pâyesine yükselmesine hizmet etti. Nitekim Osmanlılar Muhiddin-i Arabî'yi «Evliyanın sonu ve Hazreti Muhammed'in vârisi» sayarken başka yerlerde onun küfrüne hükmeden mütefekkirler de vardı[48].

Filhakika Osmanlı devletinin kuruluşu ve cihâd rûhunun yükselişinde tasavvufun büyük bir kudret kaynağı haline gelmesi bu dinî görüş ve cereyanda vukubulan bu inkılâpla alâkalıdır. Zira tahrip, kıtal ve dehşetle birlikte cereyan eden Moğol istilâ kasırgası Türk-İslâm dünyasında siyasî ve içtimaî huzûru yıkmış ve insanların hayat ümitlerini yitirmişti. Bu umumî psikoloji cemiyeti sarmış; insanları artık Âhiret'te kurtuluş çarelerini aramağa ve tasavvufî tarikatlerin hızla yayılmasına sebep olmuştu. Bu durumda artık i n s a n l a r A l l a h a y a k l a ş m a k için bir şeyhe bağlanmak ve tekkelere koşmak lüzûmunu duyuyorlardı. Bu tasavvuf görüşü ferdî kurtuluş gayesine doğru yönelince ilâhi ruhtan alınan kudret cemiyetin yükselişi istikametini kaybetmiş; bu sebeple tasavvuf bir yandan içtimaî miskinliğe, öte yandan da medrese disiplini karşısında kalanların ahlâki ve dinî bozuklukların bir takım mecâzî fikirlerle hürriyet kazanmasına sebep oldu. Gerçekten ileri bir kültür ve fikir seviyesi isteyen tasavvuf bir kısım câhil zümreler ve derviş-ler arasında da kaba bir felsefeye inkılâp etti. Nitekim garip kıyafetleri ve serseri hayatları ile tanınan bu zümreler *Kalenderî, Cavlakî* (çıplak),

[48] Taşköprülü-zâde *Şakayık*, Aşık Paşa-zâde s. 42, Kâtib Çelebi, bir münasebetle, Muhiddin Arabi'yi *Şeyh Ekber* yerine *Şeyh Ekfer* diyen muarızları yanında «*Hatem ül evliyâ ve vâris-i hilâfet-i Muhammediyye*» sayan taraftarlarının da ifrata vardığını, orta yolu tutanların haklı olduğunu söyler (*Mîzân ül-hak*, s. 65-69).

hattâ *Haydarî* ve *Melâmî* adlariyle İslâm şehir ve beldeleri arasında dolaşıyorlardı. Yarı çıplak kıyafetleri, tıraş edilmiş sakal ve bıyıkları, bekâr hayatları, dilenmek suretiyle yaşamaları ve garip manzaraları ile halkın melâmetine uğruyor; bu sâyede sevap kazandıklarını iddia ediyorlardı. Çok defa da tasavvuf perdesi altında ahlâkî sukut içerisinde yaşıyor ve her şeyi mübâh sayıyor ve böylece de *İbâhiyye* mezhebine sapıyorlardı. Bunu yaparken de Allaha bağlılığın esas olduğunu ve ibâdetin de şekilden ibâret bulunduğunu iddia ediyorlardı. Bu inkişaf tasavvufun içtimaî sukut veya sadece ferdî kurtuluş hâlinde bozulmasına sebep oluyordu. Bir çok şâir ve sanatkâr da kendi maddî zevk ve arzularını ifade maksadiyle tasavvufun mecâzî tâbirlerini rahatça istismar ediyorlardı[48].

İran İlhanilerinin ilk hükümdarı Hulagü Han (1256—1265) ordusiyle Şarkî Anadolu ve Şimalî Suriye'den geçerken Harrân'da büyük bir *Kalenderî* gürûhuna rastlamış ve yanında bulunan büyük âlim Nasîruddin Tûsi'ye, garip kıyafetleri ve hayatları göze çarpan bu insanların ne olduğunu sormuştur. O da: «B u n l a r â l e m i n f a z l a s ı d ı r; zira insanlar beyler, tâcirler, sanatkârlar ve çiftçiler olmak üzere dört sınıfa ayrılırlar. Halbuki bunlar bu sınıflardan hiç birine dâhil değildir» cevabı ile insanların fazlası olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine Hûlagü ordusuna bunların öldürülmesini emretmiştir[50]. Bununla beraber Kalenderî'lerin hürmet gördüğü de oluyordu. Filhakika bir Kalenderî şeyhi olan Tokat'lı B a r a k B a b a kalabalık bir kitle teşkil eden müridleri ile bütün Türk-İslâm ülkelerini dolaşıyordu. Bunlar sakal ve bıyıkları tıraşlı, başlarında boynuz takılı, omuzlarında *Çevgân* ve önlerinde bir *tabl-hâne* (musiki takımı) olarak geziyor; hiç bir mal biriktirmiyor ve bu halleriyle halkın maskarası olmayı tercih ediyor; bunu sevap sayıyorlardı. Barak Baba tâifesiyle birlikte Anadolu'da, İran'da, Suriye'de ve Kırım'da seyahatler yapmış, müridleri arasında bir zabıta teşkilâtı kurmuş ve rivâyete göre namaz kılmayanlara da kırk değnek cezâ tertip etmişti. Baba bu hüviyeti ile devrin bazı mühim şahsiyetlerine nüfûz etmiş ve Gazan han tarafından cihâda bile memur edilmişti[51].

Timür'e giden İspanyol elçisi Klaviyo da Erzurum'da bir köyün ta-

---

[49] F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* s. 325; *Anadolu'da İslâmiyet*, Ed. Fak. Mec. IV, s. 119.

[50] İbn ul-Fuvati, *el-Havâdis ül-Câmia*. Bağdad 1351, s. 343.

[51] Osman Turan, *Selçuk Türkleri din tarihine dair*, Köprülü armağanı s. 551-552; İbn Hacer, *Durer ül kâmine*, I, s. 473, Tanrı-berdi, *el-Menhel us sâfi*, Nûr-i Osmaniye, No. 3428, s. 1656; B. Aynî, *İkd ül-Cumân*, Veliyüddin Ef. No: 2392 (XX), s. 361, 368, 368-370.

namiyle Kalenderî'lerden mürekkep olduğunu, burada garip kıyafetleri ile yaşadıklarını, tekkeleri olduğunu, halkın da kendilerine saygı gösterdiğini, hastalarına şifa bulmak maksadiyle onları ziyaret ettiğini ve şeyhlerinin de veli sayıldığını söyler[52]. Bu sebeple Anadolu'da ve diğer İslâm ülkelerinde hürmet kazanan Kalenderîler olmuş; onlara mahsus bir takım K a l e n d e r î z â v i y e l e r i veya Kalender-hâneler tesis edilmiştir[53]. Mamafih Sünni halk yine de bu tâifeye iyi bir gözle bakmıyordu. Uzun Hasan Bayezid'e yazdığı bir mektupta din ve ahlâk uğrunda yaptığı hizmetleri sayarken Kalenderi ve Haydarî'lerin bidatlerini menettiğini bildirir[54]. Uzun Hasan'a giden İtalyan elçisi Barbaro'nun bir müşahedesi Kalenderî'lerin hayat ve düşünceleri bakımından kayda şayandır. Cihângir Bey *(Ziangir-bei)*in imâretinde misafir kalan elçi: «y a n ı m a t ı r a ş l ı, ç ı p l a k ve üzerinde k e ç i p o s t u b u l u n a n b i r k a l e n d e r *(Carandolo)* geldi. Otuz yaşlarında idi. Torbasından bir kitap çıkararak, güzel bir sesle ve vecdle okumağa başladı. Biraz sonra dikkatle bana bakarak yaklaştı ve ne olduğumu sordu. Yabancı olduğum cevabını verince: «b e n d e b u d ü n y a y a y a b a n c ı y ı m» dedi ve fasih sözlerle beni bu dünyayı hakir görmeğe davet etti: «D ü n y a y ı n a s ı l ç ı p l a k g e z d i ğ i m i g ö r ü y o r s u n. Bir çok yerleri dolaştım; fakat b u d ü n y a d a h o ş a g i d e n b i r ş e y g ö r m e d i m ve bu yüzden de onu terke karar verdim» sözlerini söyledi[55], ki bu sözlerde Kalenderî'lerin düşüncelerini meydana kor. Konya'da Kalenderî'lerin bir şeyhi olan Ebu Bekir Niksarî Sünnilerce zındık ve *İbâhiye*den sayıldığı halde Mevlâna Celâleddin'in dostları arasında idi[56].

Bu suretle, hakiki mutasavvıflar mevcut bulunmakla beraber, Moğol istilâsının verdiği çöküntü ile, tasavvuf bir meskenet mahiyetini alıyor ve hayatı felce uğratıyordu. Anadolu uclarında tekâsüf eden ve Bizans'a karşı fetihlere girişen Türkmenler yeni hamleler gösterince tasavvuf da f e r d î m ü c â d e l e yerine İ s l â m c i h â d ı n a, ümitsizlik de hayatiyete inkılâp etti. Artık i l â h î k u d r e t ferdî kurtuluş veya meskenet değil İ s l â m î ve millî y ü k s e l i ş e vasıta oldu. Anadolu'dan ve İslâm ülkelerinden gelen şeyhler, babalar ve dervişler

[52] *Kadîs'ten Semerkand'a seyahat*, trc. O. R. Doğrul, I, s. 103-104.

[53] Makrizi, *Sulûk*, I, s. 655-655.

[54] Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, *Münşeât*, nşr. N. Lugal ve A. Erzi, İstanbul 1956 s. 28.

[55] *Travels to Tana and Persia*, London 1873, s. 48.

[56] *Köprülü armağanı*, s. 541.

gazalara katılıyor ;Osmanlı âlimleri tasavvufa karşı uyanan şüpheleri gideriyor ve onu İslâm cihâd mefkûresiyle birleştiriyorlardı. Bu sebeplerdir ki hiç bir devir ve devletin inkişafında görülmemiş bir hâdise olarak Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselişinde tasavvuf tarikatleri, şeyhler, veliler, babalar ve dervişler birinci derecede rol oynamıştır. Osman Gazi ve haleflerinin etrafı din adamları ile, Türkmen babaları ve evliya ile dolmuş; daha ilk günde Osmanlı akınları gaza mahiyetini almış ve bir Gaziler devleti kurulmuştu. Böylece Türkistan'da başlayan, Selçuklular, Dânişmend'liler devrinde gelişen ve genişleyen gazilik ananeleri daha derin bir iman ve hayatiyetle canlanmıştı. Türkmenlerin mücadele gücüne İslâm mefkûresi ekleniyor; Müslüman gazileri ile Türklerin *Alpleri* ve *Alp-eren*'leri birleşiyor ve bu ikinci zümre de tamamiyle dini bir hüviyet kazanıyordu. Osmanlılar ve gaza yapan Türkmenler artık her tarafta âlimlere medrese, şeyhlere zâviye ve imâret inşa ediyor: ilim ve tasavvuf tam bir imtizac haline gelmiş bulunuyordu. Bu sebeplerdir, ki Selçuklu sultanları için *Gazilik* unvanı nâdiren kullanıldığı halde ilk devir Osmanlı sultan ve beyleri hep gazi sıfatı ile anılıyordu. Böylece artık Osmanlı sultanları gazi ve orduları da gaziler oluyor ve hiç bir devirde dinî ve askerî kuvvet arasında bu derece bir kaynaşma ve birleşme vukubulmuyordu. Âşık Paşa-zâde Anadolu'da misafirler (yabancılar) için dört meşhûr taifeden birini *Gaziyân-i Rûm* teşkil ettiğini söyler[57]. Osmanlı devletinin kuruluşu ve cihâd mefkûresinin kudret kazanmasında din adamları, şeyhler ve mutasavvıfların birinci derecede rolüne dair kaynaklardaki zengin malzeme âlimlerin dikkatini çekmiştir. Lâkin tasavvufun meskenet yerine hayatiyete, ferdî kurtuluş yerine içtimaî ve islâmî yükselişe inkılâp etmesine ve Osmanlı âlimlerinin bu inkişafta hizmetlerine dikkat edilmemişti. Gerçekten Osmanlı devrinde tasavvufta vukubulan bu inkılâp çok mühim olmuştur.

Osmanlı âlimlerinin İslâmiyet ile tasavvuf arasında kurdukları âhengi ve birleşmeyi anlamak için Muhiddin-i Arabi'ye «*Şeyh-i Ekber*» pâyesini verdikten başka Mevlevilik hakkında da aynı hükümleri ehemmiyetlidir. Filhakika Celâleddin-i Rûmi müridleri ile tasavvufu ilâhi bir vecd haline getirmiş; âyinlerinde musiki *(ney* ve *rebâb)* ve *semâ'* (raks)da bu vecdin bir vasıtası olmuştu. Mevlânanın büyük şahsiyetine, cezbesine ve kalabalık müridlerine rağmen ona karşı yine de medrese âlimlerinin itirazları yükseliyordu. Nitekim ölümünden sonra Konya'nın

[57] *Tarih*, İstanbul 1332, s. 205.

ileri gelenleri, kalabalık halinde, mahkemeye başvurarak âyînlerde musiki ve semâ'ın yasak edilmesini talep etmişlerdi. Meşhûr Konya kadısı Sirâceddin din âlimlerinin bu talebini kabûl etmiş; fakat oğlu İmâdeddin de mürid olmaktan kurtulamamıştı[58]. Büyük tarihçi Bedreddin Aynî: «Mevlâna Celâleddin-i Konevî Hanefi mezhebinde olup bir çok ilimlere sâhip idi. Kutbeddin Şirazî ve diğer büyükler ziyaretine gidip görüştüler. Celâleddin bilâhara medresesini, kitaplarını ve ailesini bırakarak seyyahatlere çıktı. Artık şiirle uğraşmaya başladı. Ekseri şiirleri Farisî olup Mesnevî adlı eserini vücuda getirdi. Bu eserde Şeriatın ve zâhirî sünnetin red ettiği şeyler vardır. Bu sebeple bir çok kimselerin Celâleddin'i medihleri de küfre kadar varmıştır... 5 Cemâziyelâhir 672 (17 Kânûn I, 1273) de öldü. Konya'da üzerine yapılan büyük türbeyi ziyâret ettim» diyerek aleyhindeki tenkitlerin ne derece yaygın olduğunu belirtir[59]. Halbuki dinî esaslara çok bağlı bulunan Osmanlılar Mevlâna'ya ve Mevleviliğe çok ehemmiyet vermişler ve Osmanlı pâdişâhları da Mevlevî şeyhleri eliyle kılıç kuşanmışlardır. Osmanlılar bunu yaparken, şüphesiz, yine Şeriat kaidelerine uygun hareket ediyor; tasavvufu İslâmî esaslarla telif ediyorlardı.

Gerçekten Dâvûd-i Kayseri'nin şerhinden sonra da Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi, şeriata ve içtimaî nizâma aykırı hareket etmemek ve ilâhî vecde sâhip olmak şartiyle tasavvufî tarikat âyinlerinde musiki ve semâ'ı câiz gören bir fetvâ vermişti.[60] Kâtip Çelebi de *Mîzân ul-hak*'da müzik ve semâ hakkında izahat verirken «*Zikr ve mûsîki ile bedenin rûhâniyet tarafına bir mertebe hareket ve şevk ve hâlet gelir, ki ol halde nicesi bîhûş olup bedeni yerde kalır ve rûhî kendi cinsi cânibine pervâz edüb*» yükseldiğini, fakat bu hususta fesâd edenlerin yalanla şeyhlerini uçurduklarını söyler[61]. Mevlânâ'dan önce de Türk-İslâm ülkelerinde musiki ve semâ' eski Şamanî tesiri ile, bazı tarikatlere girmişti. İbn Batûta'nın güzel tasvirlerine göre Anadolu'da Ahi zaviyelerinde, yemek ve Kur'an okunuşundan sonra, müzik ve semâ başlardı[62]. Tekkelerde müzik nasıl ilâhî vecdî yüceltiyordiyse, XIII üncü asırda, Abdülkadir Merâgî'nin belirttiği üzere, asker bir millet olan Türklerin saraylarda ve ordularda çaldığı musiki de

---

58 Eflâki, *Menâkib ül-ârifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1961, s. 761-765.

59 *İkd ük-Cumân*, Veliyüddin Ef. No: 2591 (XIX), s. 591-592. İbn Batûta'ya göre ilk devrede onlara *Mevlevî* değil *Celâli* deniliyordu (I, 323).

60 Taşköprülü-zâde, *Şakayik*, s. 88-170-171.

61 *Mîzân ül-hakk*, s. 24-28.

62 *Seyahat-nâme*, I, 313, 314, 319, 340.

öylece cesareti ve şetâreti arttırıyordu. Selçuklular'da *Nevbet-hâne* ve Osmanlılarda *Mehter-hâne* adını alan müzik tarihin en eski orkestrasını ve askerî marşlarını teşkil ediyordu. Mehter-hâne asırlar boyunca Türklerin cihân hâkimiyeti ve İslâm cihâdı uğrunda ilâhî aşklarını ve kahramanlıklarını yükseltmiş; zafer şarkılarını okumuş; imparatorluğun âzameti, ihtişâmı ve derin imanı mimaride nasıl taş sanatı ile ifade edilmiş ise Mehter-hânede ses ve âletle aynı rûhu ulvileştirmiştir[83]. Evliya Çelebi'nin konuşmasını kaydettiği bir Mehter-başı: «Bizim hizmetimiz pâdişâhıma her bâr (defa) lâzımdır. Bir cânibe müteveccih olsa mehâbet, şevket, salâbet ve şöhret için, dosta ve düşmana karşı tabl, kudüm ve nefir döğdürerek gider. Husûsiyle cenk yerinde guzât-i müslimini tergîp için yüz yirmi koldan cenk tabl (davul) ına ve kûs-i hakanilere turreler urmağa, safa başlıyarak Asker-i İslâmı cenge kaldırmağa sebep olurız. Pâdişâhım bir şeyden elem-zede oldukta huzûrunda on iki makam, yirmi dört şûbe, yirmi dört usûl ve kırksekiz musiki faslı edüp pâdişâhımızı mesrûr ederiz. Hukemâ-yi kudemâ kavline sâz, söz, hânende âdemin rûhunu safa verir... Pâdişâhım biz de rûha gıda veriei esnaflardanız; nerede alem-i Resûl Allah olsa orada tabl-i Âl-i Osman dahı bulunmak gerektir» ifâdeleri ile Mehter-hânenin ehemmiyetini belirtir; Mehter-hâne ocağının başa geçmesini ve bu uğurda ölmeyi göze aldıklarını beyan eder ve bu suretle alınan fermanla Mehter aluyı başa geçer. Evliya Çelebi İstanbul'da yirmi kadar yerde, Fâtih'den beri, Mehter-başıya bağlı olarak, sabah-akşam, bayram, saray düğünleri, seferlerde çalınan mehterler, musıkı âletleri ve san'atkârları (davul, zurna, rebâb, erganun, ney, tanbur, ud, kanun, kopuz, santur, kemençe, boru (nefir), kaval, düdük, tulum ve sair) hakkında da zengin bilgiler verir. Bu muhteşem müzik devletin temsilcisi olan pâdişâhlar nâmına günde beş vakit saray ve ordugâhlar önünde çalınırken de Türk cihân hâkimiyeti tâzimi ve takdis ediliyor; tarihî azametin inkişâfında büyük bir mânevî tesir yapıyor; Mehter takımı Türkün zafer kapılarını açıyor; şan ve şerefini yükseltiyordu. Mehter-hâne Budin, Viyana, ve Estergon önlerinde Türk kudretini göstermekle kalmamış; bu heybetli musiki Beethoven'in senfonisine ve Mozart'ın «*Türk marşı*»na girerek Avrupa medeniyetinin ses sanatlarında da ihtişâmını göstermiş ve bu vasıta ile de ebedileşmiştir. Eski Türk hâkimiyetini temsil eden ok ve yayın Selçuklulardan sonra tekâmülü de kayde şâyândır. Gerçekten Osmanlı pâdişâhlarının tuğraları ve

[83] Bu münasebetle bak. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 37–41; *Selçuklu tarihi*, s. 294-301; Evliya Çelebi, I, s. 620-625. A. Djevad Bey, *Etat militaire Ottoman*, Paris 1882, s. 237-241.

onları takip eden fermânlar da haşmetin, kalem ile, yüksek bir rûh ve san'at olarak ifâdesinden başka bir şey değildir. Öyleki mimâride Süleymâniye ve Selimiye, mûsîkide Mehter ve Dede efendiler ne ise yazıda da tuğra ve fermânlar aynı azameti temsil ederler.

Selçuklu ordularında daima din adamları ve kazaskerler bulunmuş; bunlar vasıtasiyle dinî vazifeler yapılmış; gazilerin cihâd mefkûresi daima canlı tutulmuştu. Lâkin Osmanlı devletinin kuruluşunda ve fetihlerinin inkişâfında İslâm âlim, şeyh, evliya, baba ve dervişlerinin rolü ve ordu ile kaynaşması derecesinde bir manevî kuvvet hiç bir zaman meydana çıkmamıştı. Hacı Bektaş Veli'nin Yeniçeriliğin tesisinde oynadığı role dair eski an'ane tarihçe sâbit olmamış ise de Bektaşilik yine de bu ocakta daima hâkim mevkiini muhafaza etmişti. Bu da Osmanlıların bütün tarikatleri millî ve islâmî dâvâ uğrunda nasıl birleştirdiklerini ve aralarındaki ihtilâflara rağmen aynı mefkûreye ne derece hizmet ettiklerini gösteren misallerden biridir. Battâl Gazi ve Dânişmend Gazi destanları Anadolu'nun fethinde Gazilerin İslâm cihâdı uğrunda ne kadar derin bir ideale sâhip olduklarını güzelce aksettirir. Lâkin asıl fütûhatı yapan Türkmenler yanında bu gaziler küçük bir zümreden ibaret olup mefkûreleri de çok kuru ve dar bir medrese görüşüne uygun idi. Bu sebeple bu gaziler hem göçebe Türkmenlerden ve hem de Osmanlı gazilerinden farklı bir hüviyette idi. Nitekim D e d e - k o r k u t destânına göre göçebe savaşçılar samîmî bir İslâm duygusuna ve Hazreti Muhammed aşkına sahip bulunmakla, ara-sıra da namaz kılmakla beraber, bu gaziler gibi, İslâmın yasaklarına sıkı bir şekilde bağlı kalmıyor; kadın-erkek bir arada yaşıyor ve eğleniyorlardı. Halbuki Osmanlı devrinde Selçuklu devrinin gazileri ile göçebe savaşçılar arasında fark kalmamış; aynı ruh ve görüşle birleşmişlerdi. Bu da Osmanlı devrinde tasavvufun bütün unsurları İslâm cihâdı ve Türk mefkûresi içerisinde kaynaştırmasiyle mümkün olmuş ve böylece Türk-İslâm *Nizâm-ı âlem* ve cihân hâkimiyeti mefkûresini en ileri derecede kuvvetlendirmişti. Türk kahramanlarının mefkûrelerini aksettiren Battâl Gazi, Dânişmend Gazi ve Dede-Korkut destânları, bir çok halk menkıbeleri ile Türkler karşısında savaşan Bizanslıların mânevî sukutlarını gösteren *Akritas* destânının mukayesesi dikkate şayandır. Zira burada Rumların savaşlarında para, kadın ve menfaatlerin birinci derece rol oynadığı görülmekte ve bu da aşağıda diğer tarihî hâdiselerle teyid olunmaktadır. Böylece ırkî, millî ve İslâmî, içtimaî, idarî ve siyasî bir çok mühim âmillerin bir araya gelmesindendir, ki Osmanlı cihân hâkimiyeti mefkûresi ve dünya nizâmı dâvâsı, tarihin mukadder bir neticesi olarak, gelişmiştir. Tarihin

seyrine göre cihân hâkimiyeti mefkûresi aslâ şahsî veya millî bir gurûr ile değil, ilâhî bir emir ve inançla vücûd bulmuş; beşeriyeti hak, adâlet ve saâdete eriştirmek maksadiyle bir dünya nizâmı dâvâsına ve insanlık idealine dayanmış; bütün Türk-İslâm Osmanlı cemiyeti asırlarca maddî-mânevî güç ve emeklerini bu uğurda harcamıştır. Bu yüce düşünce ve duygular dolayısiyledir ki Osmanlılar meşrû ve zarurî bir sebep olmadıkça veya tecâvüz ve tehdide maruz kalmadıkça bir fetih ve istilâya teşebbüs etmiyor; cihân hâkimiyeti tarihin seyrine ve çok defa halkların arzu ve taleplerine göre gelişiyordu. Bu suretle Osmanlılar İslâm dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresini geniş ve ileri mânasiyle gerçekleştiriyorlardı. Filhakika Osmanlı cihân hâkimiyeti dâvâsının ilk merhalesini teşkil eden İstanbul fethi aynı zamanda İslâmın da mefkûresi idi, ki bu mevzu da müteakip bahiste ele alınmıştır.

4. İslâm-Türk Mefkûresinde İstanbul ve Kızıl Elma Efsânesi

«İstanbul muhakkak fethedilecektir. Bu fethi yapacak hükümdar ve ordu ne mükemmel insanlardır.»
(Hazreti Muhammed)

«Öldükten sonra türbemizi yerde aramayınız. Bizim mezârımız ârîflerin kalbindedir.»
(Mevlânâ Celâleddin)

Türk-İslâm mefkûresinde büyük bir ehemmiyet kazanan İstanbul deniz ve karaların bitiştiği, hârikulâde tabiat ve iklim şartlarının birleştiği, Allahın çeşitli güzellikler bezediği, müstesna coğrafî ve siyasî mevkii, tarihin pek çok eser ve hâtıralarla yumaklandığı emsâlsiz bir beldedir. Üç kıtaya hâkimiyetin dayanağı ve cihânın idare merkezi olmağa lâyık bir beldeyi itina ile yaratan Allahın sevgili peygamberi de şehirlerin tacı İstanbulu hak dinin gazi ve hâmileri olan müslümanlara nasip edeceğini hadîsler ile tebşir etmişti. Millî ananeye uygun düşen bir hadîs rivayetine göre *Allahın askeri sayılan Türklerin* en asîlini *Oğuz Han*'ın torunları arasında Kayı Han nesli Osmanlılar teşkil ediyor ve bu hadîse de Osmanlılar mazhar oluyordu. Fâtih Sultan Mehmed'e kadar Osmanlı devleti gövdesi ve ayakları Anadolu'da ve Rum-eli'de, başı da İstanbul'da Bizansın elinde bulunuyordu. Kudretli Osmanlı devleti süratle bu duruma nihayet vermek mecburiyetinde idi. Bundan başka Selçukluların Anadolu'da ve Osmanlıların da Rum-elide yerleşmelerinden beri ardı kesilmeyen Haçlı taarruzları da çok defa İstanbul'da ve Roma'da hazırlanıyor; bu sebeple de Türklerin emniyeti için ilk defa İstanbul'un fethi gerekiyordu. Esasen İstanbul'un fethini bir kaç asır geriye atan da bu Haçlı seferleri idi. Halbuki bu âmillerin de üstünde İstanbul Türk ve İslâm mefkûrelerinde çok yüksek bir mevki işgal ediyor; Hazreti Peygamber'in hadîsleri ile kudsileşen bu belde millî ve dinî emellerin mihrakı olmuş ve Türklerin hasretini üzerinde toplamıştı.

Dünyayı yeni bir nizâma ve beşeriyeti saâdete eriştirmek gayesiyle meydana çıkan İslâmiyet Sâsâni İmparatorluğunu, yıldırım sürati ile, ortadan kaldırdığı halde Şarkî Roma veya Bizansın yalnız kanatları kırılmış; mucizevî fetihlere rağmen, bu devlet İslâmın rakîbi olarak kalmış ve daha sonra da Hıristiyan dünyasının başlıca kuvveti olarak taarruzlara ve İslâm âlemini tehdide girişmiş ve İstanbul'da rakîp dinin bir kalesi vaziyetini muhafaza etmişti. Bununla beraber İstanbul Hıristiyanlık tarihinde yine de dinî değil siyasî bir ehemmiyet arzediyordu. Zira bu şehir Hıristiyanlık tarihinde Kudüs, İskenderiye, Antakya ve Roma gibi Havvâri'ler tarafından ziyâret edilip kilise kurulan ve bu sebeple de kudsiyet kazanan bir belde değildi. Halbuki İstanbul Hazreti Peygamber'in hadîsleri, kur'anın işaretleri ve sahâbeden bir zatın medfun bulunması sayesinde İslâmiyet nazarında mukaddes bir belde hüviyetini kazanmıştı. Böylece Hıristiyanlıkta mevcut olmayan bir kudsiyet İslâmiyette bütün unsurları ile tekevvün etmişti. Bu sebeple Emevî ve Abbasî halifelerini, Türk sultanlarını İstanbul'un kurtarılmasına zorlayan âmiller arasında bu dinî unsur başlıca rolü oynar ve fethe ilâhî bir emir ve mazhariyet mahiyetini verir.

Osmanlı pâdişâhları tarihî Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine eskiden daha kuvvetli olarak bağlanırken İstanbulu bu hâkimiyetin ilk merhalesi ve merkezi sayıyorlardı. Türk siyâset ve fikir adamları arasında gelişen bu millî ve islâmî mefkûrenin halk kitlelerine ve askerlere «*Kızılelma*» adı ve efsânesiyle yayılması çok dikkate şâyan olup İstanbul'u sembolleştiriyor ve Türkler için ona sâhip olma emelini teşkil ediyordu. Ayasofya'nın önünde dikili bir sütûn üzerinde, at üstünde bulunan Justinianus heykelinin bir elinde Kızıl bir küre olup Türk Kızıl elması ve cihân hâkimiyetinin hedefi idi. XIII üncü asır İslâm coğrafyacılarına göre bu heykelin sağ eli havada olup halkı İstanbul'a dâvet eden bir mânâya delâlet eder. Sol elinde de madenî bir küre bulunmakta ve bu da düşmanın şehri istilâsına engel bir tılsım telâkki olunmakta idi[61]. Hıristiyan kaynaklarına göre at üzerinde canlı gibi duran Justinianus'un heykelinin elinde altından büyük bir elma olup sağ eliyle de Kudüs'ü ve İslâmları göstermektedir. Bu küre imparatorun dünyayı elinde tuttuğuna delâlet ediyor ve «*Cihân hâkimiyeti*» tılsımının yazılarını taşıyordu. Hıristiyan seyyahlarına göre bu altın kızıl küre Bizans imparatorluğuna uğur getiriyordu. Netekim XIV üncü asırda heykelin ve kürenin (Kızıl-

[61] Yakut, *Mu'cem ül-buldan*, IV, s. 348; Z. Kazvînî, *Âsâr*, s. 605. Elde tutulan bu küre ile İslâm ülkelerine işâret edildiği de yazılmıştır.

elmanın) düşmesi bir çok ülkelerin kaybına, yâni Türkler tarafından fethine ve imparatorluğun sukutuna bir işaret sayılmıştı[65]. İşte Bizansın devamı için uğurlu bir tılsım sayılan bu küre Türklerin Kızıl-elması olup onu sâhip olmak veya İstanbul'u almak emeli Türk cihân hâkimiyeti mefkûresinin bir sembolü olmuştu. Türkler cihân hâkimiyeti mefkûrelerine bağlanarak Kızıl-elmaya doğru koşarlarken Bizanslılar da tersine manevî sukutları ile birlikte maddî çöküntülerinin de mukadder olduğuna inanıyor; bu heykel ve tılsımın düşmesini de, kafalarına yerleştirerek, buna bir delil sayıyorlardı. Gerçekten dünya hâkimiyetini temsil eden bu heykelin Anadolu'yu gösterdiğine ve imparator Justinianus'un «*beni yıkacak kimsenin buradan geleceğini*» söylediğine dair bir rivâyet de Rumlar arasında yayılmıştı. Başka bir kehânete göre de «*İstanbul şehri Konstantin adlı bir hükümdar* (son imparator) *zamanında kaybedilecektir*[66]. İstanbul'un sukutuna dair daha başka kehânet ve efsâneler de mevcut olup Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi karşısında Rumların nasıl bir manevî çöküntü içerisinde bulunduklarına aşağıda da temas edilecektir.

Evliya Çelebi Hazreti Muhammed'in doğumunda âteş-gedelerin sönmesi ve *Tâk-ı Kisrâ*'nın sukutu gibi harikulâde hâdiseleri anlatırken Ayasofya kubbesiyle birlikte Kızıl-elmanın da düşmesini zikreder. İstanbulun fethinden sonra Türk cihân hâkimiyetinin sembolü olan Kızıl-elma oradan Roma'ya, St. Pierre'in kubbesine, yani Katolik dünyanın merkezine intikal eder. Fâtih zamanında girişilen İtalya (Otranto) seferi bu intikalin maddileşen bir tezahürüdür. Fakat Osmanlılar Kanunî Sultan Süleyman devrinde Haçlı taarruzlarının kaynağı olan Roma Papalığına *(Rîm Papa)* hâkim olabilmek için karşılarına çıkan Alman imparatorluğunu ve Beç (Viyana) şehrini düşürmek zaruretini anladılar ve bu sebepledir, ki Fâtih Sultan Mehmed tarafından teşebbüs edilen İtalya'nın fethi tehir edildi. Bu suretle de Türklerin *Beç Kızıl-elması* teşekkül etti. Filhakika, «Beç şehri ve kalesi *Alman Kızıl-elması* veya Kızıl-elma seddi» adını aldı. Evliya Çelebi'ye göre «cemi' Macar, Nemçe (Alman), Lâtin ve Yunan tarihlerinde bu Beç Kızıl-elmasını ve *Rîm Papa* (Roma) Kızıl-elmasını *Osmanlıların alacağı* musarrahtır». Kanunî Sultan Süleyman Beç'i muhasara (1529) eyledi; lâkin kış geldiği için muhasarayı bırakıp çekil-

---

[65] B. Khirtowo, *İtineraires Russe en Orient*, Généve 1889, s. 115; Maundeville, London 1866, s. 8.

[66] Barbaro, *Konstantiniyye muhasarası*, İstanbul 1953, s. 62; Dulas, *Bizans Tarihi*, İstanbul 1956, s. 168.

di[67]. Bu cihângir pâdişâh kışlaları ziyâret eder; askerlerin şerbetini içer ve onlara bardağı altın doldurup hediye yapardı. Ayrılırken askerlere «*Kızıl-elmada buluşuruz*» cümlesiyle de onları okşar ve ideallerini canlandırırdı[68]. Zira yeniçeriler arasında Kızıl-elma efsânesi çok yaygın olup «*Destiye kurşun atar; keçeye kılıç çalar; Kızıl-elmaya dek gideriz*» sözü onların ta'lim, ideal ve fedakârlıklarını ifade ederdi. Hacı Bektaş Veli an'anesine ve ocaklarına çok bağlı bulunan Yeniçerilere aid şu beyit :

Kızıl elma kapusun fethederken nacağı
Ne revâdur bozula Hacı Bektaş ocağı

XVI ıncı asır sonlarında onların Kızıl-elma mefkûrelerini ve ocağın sarsılmasından duydukları endişeleri güzel aksettirir[69].

Türklerin: «*Pâdişâhımız gelecek, Hıristiyan dünyasını ve Kızıl-elmayı alacaktır. Eğer kâfirler yedi sene ilerliyemezse onlar üzerinde hâkimiyetini kuracaktır...*» sözlerini söylediklerini bir Macar (XVI. asır) dinlediğini yazar ve bu mefkûrenin ne derece yaygın olduğunu gösterir[70]. Avusturyalılarla, 1606 da, imza edilen Zitvatorok muahedenamesi Osmanlı kudretinin ilk duraklamasına delâlet eder. Türk hükümeti, Avusturya imparatoru için, bugüne kadar kullanmadığı *Çasar* (Kayser) unvanını muahede metnine koymakta çok zorluk çekiyor ve dünyada kendisinden başka bir hükümdarın bu seviyede bir unvan taşımasına bir türlü yanaşamıyordu. Bu sebepledir, ki bir Türk tarihçisi «*İnşallah Kızıl-elma dedikleri şehr-i marûf ümmet-i Muhammed'e müyesser olup Çasar adı âlemden silinir*» temennisini belirtir ve Türklerin cihân hâkimiyeti inancından aslâ vazgeçmediklerini gösterir[71]. Nitekim İkinci Viyana muhasarası (1683) de buna delâlet eder. Türkleri, bir kaç asırdan beri Anadolu'dan ve Rum-eliden atmak isteyen Haçlı taarruzları, XV inci asır ortasından itibaren, tamamiyle kırılmış; XVI ıncı asırda Avrupa artık müdafaaya geçmişti. Gerçekten Orta Avrupa'da ve Akdenizde

---

[67] Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, I, s. 47, 124, 203; VII, s. 248.

[68] Hammer, *Osmanlı tarihi*, VI, s. 165.

[69] *Kitâb-i mustetâb*, s. 28 (Hususi Ktp).

Yeni-çeri ocağının kuruluşunda Hacı-Bektaş Veli'nin rolü bulunduğuna dair ocak an'anesi ve tarihî rivâyetler mevcud ise de Âşık Paşa-zâde gibi eski bir Osmanlı tarihi bu münasebetin bir esası olmadığını ısrarla reddeder (*Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 204-206). Bununla beraber ocak yıkılışına kadar Hacı Bektaş-ı Veli an'anesine bağlı kalmış; İstanbul'da bu münasebetle pek çok Bektaşi tekkesi kurulmuştu.

[70] Hasluck, *Christianity and İslâm under the Sultans*, Oxford 1929, II, s. 736.

[71] Reis ül-Küttâb Hüseyin, *Bedâyi'ul-vekayi'*, Faksimile nşr. Moskova 1961, s. 212 a.

yerleşen Türk hâkimiyeti ve ilerlemekte olan Türk kudreti karşısında tehlike çanları çalmaya devam etmiştir. Bununla beraber Osmanlılar İtalya'ya ve Almanya içlerine kadar ayak bastıkları halde «*Kızıl-elma seddini*» teşkil eden Beç (Viyana) kalesi alınamamış; Alman ve Roma kızıl-elmaları ele geçirilememiştir. Kızıl-elma an'anesi ocaklarının, ilgasına kadar, Yeni-çeriler arasında canlı bir şekilde yaşamıştır. III. Selim zamanında Nizâm-ı Cedîd'e karşı gelen Yeni-çeriler «Âl-i Osman askeri dünyayı kılıç ile fethettiler. Hemen bize düşman göstersinler; dal-kılıç olup düşmanı harâb ederiz, Kızıl-elmaya dek gideriz» diyorlardı. Bu an'anenin, Kırım yolu ile, Şimal Türklerine de geçip Kremlin'i hedef tuttuğu anlaşılıyor.

Devrin yüksek medeniyetine, en ileri tekniğine sâhip ordulariyle İstanbul kapılarına dayanan Türkler mâzan Kızıl-elma ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri ile cihazlanırken İslâm dâvâsı ve Hazreti Peygamber'in tebşirleri sâyesinde en üstün mânevî kuvvet kaynaklarına da ermiş bulunuyorlardı. Gerçekten İstanbul'un yanında, Bursa'da temerküz eden bu millî ve İslâmî mefkûre İstanbul fethine dair hadîslerin çok işlenmesine, yayılmasına sebep oluyor ve Türk hamlesini yükseltiyordu. İmam Buharî, İmam Müslim ve Suyûtî gibi en büyük hâdis âlimlerinin âbidevî eserlerinde ve büyük İslâm tarihlerinde yer alan bu hadîslere göre Hazreti Peygamber İstanbul'un fethini tebşir, fâtih ve gazilerini tebcil eder ve bu uğurda cihâd yapanlara da cenneti müjdeler: «*Ümmetimden Kayser'in şehrine* (İstanbula) *gaza edenler af olacaktır*» hadisi gazileri İstanbul fethine teşvik ederdi. Bundan sonra Hazreti Peygamber: *Kayserin şehri fethedilip* orada *e z a n o k u n m a d ı k ç a* kıyâmet kopmayacaktır» müjdesini verir. Bir gün Hazreti Muhammed eshabına: «Bir yanı kara, bir yanı deniz ile çevrili bir şehirden bahsedildiğini duydunuz mu?» diye sorar. Eshâb: «Evet ya Resûlullah» cevabını verince: «Bu şehir 70 000 gazinin *tehlil* sesleri ve *Allahu ekber, lâ ilâhe illallahu va'llahu ekber*» tekbirleri ile fethedilmedikçe kıyâmet koymıyacaktır. Osmanlı âlim ve mütefekkirleri tarafından daha yaygın olarak tekrarlanan bir hadîse göre: «İ s t a n b u l (Konstantiniyye) m u h a k k a k f e t h e d i l e c e k t i r. B u f e t h i y a p a n h ü k ü m d a r v e o r d u n e k a d a r m ü k e m m e l o l a c a k t ı r» ifâdesiyle şehrin fâtihi ve askerleri tebcil edilmiştir. Bu hadîsler arasında İstanbul fatihinin bir Peygamber adını veya bizzat İslâm Peygamberinin ismini taşıyan bir hükümdar olacağı, hattâ IX uncu asırda *Futûh Mısr*'ı yazan İbn Abd ul-Hakem'in kaydına göre de İstanbul'dan sonra Roma-

nın düşeceği hadîsleri de vardır[72]. Osmanlı âlimleri Kur'anda geçen «*Belde Tayyibe*» sıfatlarının İstanbul'a aid olduğunda müttefiktirler, ki bu hususu teyid eden delillere de aşağıda işaret olunacaktır.

Emevî, Abbasî ve Osmanlı devirlerinde müslümanları İstanbul fethine şevklendirmekte bu hadîsler çok büyük âmil olmuş; siyasî büyük ehemmiyeti olan İstanbul seferlerine dinî bir aşk eklenmiş ve nihâyet *zaferin* ilâhî bir vaad olduğu inancı doğmuştur. Hazreti Ömer zamanında denizden korkan araplar Muâviye'nin cesûrâne teşebbüsü ile denizlere açılabilmişler ve süratle Akdenizde kuvvetlenmeğe ve hâkimiyet kazanmağa muvaffak olmuşlardı. Bu sayededir, ki İstanbul'a karşı yapılan ilk seferler hem karadan hem denizden vukubularak ehemmiyet kazanmıştı. Muâviye'nin İstanbul üzerine sevkettiği ordu içerisinde, Hazreti Peygamber'i, Medine'ye hicretinde, misâfir eden sahâbeden Hazreti Ebû Eyyûb ul-Esnâri (Halid bin Zeyd) de bulunuyordu. Muâviye, kudsiyeti arttırmak maksadiyle, Ebû Eyyûb'u sefere kazanırken o da Hazreti Peygamber'in sûrların altında mübârek bir insanın şehîd olup orada yatacağını söylediğini işitmiş ve bu mazhariyete erişmek için gazaya katılmıştı. Gerçekten İslâm kaynaklarına göre Ebû Eyyûb muhasara esnasında, bir ok darbesiyle, şehîd olunca, kendi vasiyeti üzerine surlara yakın bir yerde defnedilmiştir. Bu sırada imparatorun, mezarı sökeceği haberi yayılmış ve müslümanlar rumlara: «Bu zat Peygamberimizin büyük sahâbesindendir. Eğer mezar bir tecavüze uğrarsa İslâm memleketlerinde artık çan sesleri de nihayet bulur» mukabelesinde bulunmuşlardı. Nitekim bu tehdit mezara saygı sağlamıştır.

Başka bir rivâyete göre yolda hastalanan Ebû Eyyûb Hâlid öldüğü takdirde nâşının mümkün olduğu kadar ileri (İstanbul'a yakın) götürülmesini ve Hıristiyan toprağında gömülmesini vasiyet etmiş; muhasara esnasında gizlice surlar önünde açılan bir mezara konmuştur. Bizans kaynaklarına göre mezar üstünde görülen bir ışık dolayısiyle halk buraya koşmuş; fışkıran sudan alıp götürmüşlerdir. Bu hâdise münasebe-

[72] Büyük hadîs kitaplarında ve tarihî eserlerde dağınık olarak bulunan bu hadîslerin mühimleri M. Canard tarafından *Les Expedition des Arabes contre constantinople, dans l'hitoire et dans la legende* (J. A. CCVII (1926), s. 61-121) adlı makalede gösterilmiştir. İstanbul'a ait hadîslerin bir kısmı, büyük muhaddislerin eserlerinde bulunmakla beraber, mevzû yani gayrı sahihtir. Fakat burada, tarihçi için, hepsinin veya bazılarının doğruluğuna inanılması ve bu muhasaralarda ve fetihte hadîslerin oynadığı rol mühimdir.

tiyle imparatorun da mezar üzerinde bir *kubbe* yaptığı rivâyet edilmiştir. Nitekim İslâm kaynakları da *Rumların mezarı ziyaret* ettiklerini, onun ruhaniyetinden dilekte bulunduklarını ve orada *yağmur duası* da yaptıklarını söylemek suretiyle birbirlerini teyid ederler. Bizanslıların Anadolu gazalarında şehîd olan *Battâl Gazi*'ye aid bir tasviri de mabedlerine koydukları ve Kafkasya'da Hazarlara karşı bir savaşta Balancar şehri civarında şehîd düşen sahâbeden Abdurrahman bin Rebîa'nın mezarının da Şamanî *Türkler* tarafından *yağmur duası* için ziyaretgâh olduğu bildirilmiştir[73]. Böylece Kur'an ve hadîslerle kudsiyet kazanan İstanbul'un dinî ehemmiyeti Ebû Eyyûb'un mezarından sonra daha da artmıştır. XII inci asırda da surların yanında bu mezarın bir ziyâretgâh olduğunu biliyoruz[74]. Bundan sonra mezar bilinmeyen bir sebeple, belki Latinlerin işgal ve tahripleri arasında, kaybolmuş ve ancak fetih sırasında büyük Şeyh Ak-Şemseddin'in kerâmeti ile tekrar bulunmuştur. Nitekim Türk fetih tarihinde destanî bir kahraman olan Battâl Gazi'nin mezarı da Seyyid Gazi'de, XII inci asırda, Selçuklular tarafından ve Hazreti Peygamber'in yakınlarından olan *Umm Harâm* (Türklerce *Hâle Sultan* veya Hala Hatun)un da XII inci asırda mevcut bulunup kaybolan mezarı da fetihten sonra Osmanlılar tarafından Larnaka'da keşfolunmuştur[75].

Emevî devri âlimleri Halife Süleyman'a İstanbul'un Peygamber adını taşıyan bir kimse tarafından fetholunacağını, Emevîler arasında isim bakımından başka bir kimsenin bu durumda olmadığını söylemeleri üzerine Halife, gayrete gelerek, kardeşi Maslama'nın kumandasında üç yıl süren (715-718) büyük bir İstanbul seferine girişti. Bu mühim sefer ve muhasara Bizanslıların «*Grégeois*» denilen Yunan ateşi ve henüz Şamanî olan Bulgarların müdahaleleri ile muvaffakiyetsizliğe uğradı. Fakat bu seferin mühim bir hatırası Maslama'ya ait bir câmiin inşaası oldu. Bu câmiin sarayın karşısında yapıldığı hakkında Bizans ve İslâm kaynakları birleşmektedir. Hattâ, IX uncu asır hadîs âlimi Ebû Dâvûd Sicistânî bu «İ k i n c i g a z a s o n u n d a sulh yapılacak ve şehirde bir c â m i i n ş a olunacaktır» hükmünü ifade eden bir hadîs dahı nakletmiştir. Abbasî halifeliği zayıflayınca bu câmide hutbe Mısır Şiî-Fâtımî halifesi el-Hâkim (996-1020) nâmına okunmuştur. Lâkin bir müddet sonra Türkler İslâm dünyasına hâkim olunca durum tekrar sünnilik lehinde düzelmiştir. Gerçekten ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul beg

[73] M. Canard, s. 72-76.

[74] Herevî *Kitâb uz-ziyârât*, Şam 1953, s. 56.

[75] *Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs münasebetleri*, Belleten CX (1961, s. 209-211

Rûmlara karşı, 18 Eylül 1048 de, büyük Hasan Kale zaferini kazanınca yapılan muahedeye göre Bizanslıları vergi vermeğe mecbur etmiş ve bu Maslama câmii de yeniden inşa olunup onun mihrâbına, Türk hâkimiyeti sembolü olarak, Tuğrul beg'in ok ve yay işaretleri konmuş ve hutbe de tekrar Abbasi halifesi ve Selçuk sultanı adına çevrilmiştir[76].

Türkiye Selçuklu devletinin ilk sultanı Süleyman-şâh (1075-1086) Marmara sahillerine yerleştikten sonra, 1081 de, ordusunu Boğaz kıyılarına kadar ilerletti. Hıristiyan kaynaklarına göre İstanbul'u sâdece deniz koruyordu. Boğazın Anadolu sâhillerinde, Üsküdar'da, kalan Türk ordusu denizin karşısındaki şehri hayranlıkla seyretti[77]. Daha sonra İstanbul'u almak için donanma inşasına başlandı ise de nihayet Haçlı istilâları Selçukluları bu emelden vazgeçirdi. II. Kılıç Arslan zamanında Bizans'a karşı girişilen mücadeleler dolayısiyle İstanbul'da, 1189 da, hutbe onun rakîbi Selâhaddin Eyyûbî nâmına okundu. Dördüncü Haçlı istilâsında İstanbul'un bir çok kiliseleri arasında Maslama adını taşıyan câmi de yağma ve tahribe uğradı. Asırlar zarfında câmi yıkılmış ve yapılmış ise de onun ilk adı yaşamıştır. Fakat Osmanlı kaynakları Galata'da bulunan «Arap Câmi i»ni yine de Maslama'ya nisbet etmişlerdir, ki bu mevki dolayısiyle yıkılan ilk câmiin kayboldüğü, Avrupalı ticaret kolonileri gibi Galata'da da bir Müslüman kolonisinin bulunduğu anlaşılıyor[78]. Selçuk Türkiyesinde Bizans'a karşı Türk cihâdı ve İstanbul mefkûresi Battâl Gazi, Dânişmend Gazi destânları ve diğer menkibelerin başlıca mevzuu idi[79].

Türk-İslâm mefkûresine yeni bir kudret ve hayatiyet getiren Osmanlılar devletlerini âlim, şeyh ve velilerle birlikte kurar ve cihâd rûhunu yükseltirken İstanbul fethini müjdeleyen hadîslerin havasını çok yakından teneffüs ediyor; Hazreti Peygamber'in tebciline mazhar pâdişâh ve asker olmanın şeref ve sevâbına erişmek arzusunu besliyorlardı. Orhan Gazi'nin büyük işler adamı olduğunu gören Osman Gazi'nin oğluna ölüm döşeğinde Bursa'yı fethedip kendisinin orada «Gümüşlü kün-

[76] Osman Turan, *Selçuklular tarihi*, s. 78; A. Vasiliev, *Histoire de l' Empire Byzantin*, I, s. 714.

[77] Osman Turan, I. *Süleyman-şâh*. İA. s. 209.

[78] Karamani, *Ahbâr üd-düvel*, s. 308.

[79] Türk fetihleri tarihinde Battâl Gazi destânının mühim bir mevkii vardır. Selçuklu ve Osmanlı sultanları ile askerlerin sefere çıkarken Seydi Gazi'ye giderek muzaffer ve gazi olarak dönmeleri için dua ettiklerini gördüğümüz gibi XV. asırda esir düşen Macar Mühlenbach da bunu yazar (Hasluck, *Sultans*. II, s. 495).

b e d'e» defnini vasiyet etmişti. Bu münasebetle onun oğluna: «Osman Ertuğrul oğlusun, Oğuz Karahan neslisün, Hakkın bir kemter kulusun, İslambol'u al gülzâr yap» beyitleri de İstanbul hasretinin eskiliği hakkında kayda şayandır. Osmanlı fetihleri Bizansa karşı ve İstanbul etrafında cereyan ediyordu. Yıldırım Bayezid Bizansın, 1396 da, önce Haçlıları Niğbolu seferine, sonra da Timür'ü Anadolu üzerine tahriki dolayısiyle İstanbul'u iki defa muhasara eder ve Anadolu (Güzelce) hisârını yapar. Fakat ilk defa Haçlıların, sonra da Timür'ün taarruzları onu muhasaraları terke mecbur bırakır. Bununla beraber o ikinci muhasarayı terk ederken de Bizans ile yaptığı anlaşmaya göre İstanbul câmiini inşâ ve Müslüman cemâate de kadı tâyin eder; Göynük ve Yenice'den sevkettiği bir miktar nüfusu İstanbul İslâm mahallesinde iskân eder; adına hutbe okutur ve Bizansı vergiye bağlar[80].

Yıldırım'ın iki muhasaradan sonra, «F e t r e t» devrinde, oğlu Süleyman Çelebi'nin İstanbul seferi de bir yana bırakılırsa, II. Murad Gazinin 1422 de giriştiği İstanbul fethi teşebbüsü çok mühim olup Türk-İslâm mefkûresi ve din adamlarının rolleri bakımından da dikkate şâyândır. Dukas'a göre M u r a d düşman s u l h e s a y g ı göstermedikçe savaşa ve fenalığa iltifat etmeyen bir pâdişâhtı. Murad yine bu Rum yazara göre m u a h e d e l e r i b o z a n H a ç l ı l a r ı bir kaç defa perişan etmekle her halde bu yüce ahlâkının da ilâhı mükâfatına hak kazanıyordu. Bizans'a karşı bu sefere de imparatorun devlete musallat kıldığı Düzmece Mustafa isyanı sebep oldu. Murad bu defa İstanbulu fethedebilecek bir kuvvete sâhip bulunuyordu. Pâdişâh devrin büyük velisi seyyid Buhâri' (E m î r S u l t a n'ı) da, maiyetindeki bir çok şeyhlerle birlikte, götürmüştü. Emîr Sültan, Seyyid olarak, Hazreti Peygamber soyundan geliyordu; Yıldırım'ın da damadı olmuştu. Emîr Sultanın, duaları ile, pâdişâhları zaferlere ulaştırdığına, bir çok kerametleri müşahede edildiğine inanılıyor ve bu sebeple de, her adımda, elleri ve atının dizginleri öpülüyordu.

Bir Bizans kaynağı onun diğer şeyhlerle birlikte sûrların önüne geliyini tasvir ederken Osmanlılar'da maddî-manevî kuvvetlerin ne derece müessir ve yüksek olduğunu meydana kor. Filhakika onun yaklaşması üzerine ordu: «Peygamber efendimiz bizi irşâd etmiştir. Eşref saatin haberini ondan alacağız; bekleyiniz» diyorlardı. «T ü r k d ü n y a s ı n ı n v e l i s i E m î r (Seyyid) Sultan gelince müslüman askerleri sanki g ö k t e n m e l e k inmiş gibi seviniyor ve ona koşuyorlardı.

[80] Aşık Paşa-zâde, s. 67-68; Dukas, s. 29, 33; Hoca Saadeddin I, 149.

Herkes onun ellerini ve özengilerini öpüyordu; Pâdişâh da aynı şeyleri yaptı. Emir Sultan (Hazreti) Peygamber'in torunlarına yakışır bir tavırla şunları söyledi: «Ey Pâdişâh ve Müslümanlar! biliniz, ki beni buraya O büyük insan, Muhammed, gönderdi. Sizlere haber vermeye, taarruz zamanını bildirmeğe ve şehrin fethini haber vermeğe geliyorum. O zamana kadar kendinizi hazırlayınız» diyordu. Sultan ve askerleri onun sözlerini ciddiyetle dinliyor ve her söylediğine inanıyorlardı. Emîr Sultan ve yanındaki şeyhler de bizzat savaşa girdi; kılıçlariyle, Allah ve Muhammed nidaları ile hücûma geçtiler. Müslümanların yükselen cesaretleri karşısında Rumların korkusu müthişti; hücûm sûrlar önüne kadar ilerledi»[81]. Gerçekten İstanbul'un fethi yaklaşıyordu. Lâkin Bizansın hilekâr siyaseti yine imdada yetişti. Sahneye çıkardığı şehzâde Mustafa'nın isyanı ve Karamanlıların ona yardımı Sultan Murad'ı derhal tehlikeye koşmağa ve İstanbul muhasarasını bırakmağa mecbur etti. Bir yıla yaklaşan muhasara bu suretle neticesiz kaldı ve fetih de oğluna nasip oldu.

Emîr Sultanın Türk kaynaklarında görülen menkibeleri ve kerâmetleri Bizans kaynağına intikal eden bu manevi nüfuzun mübalâğalı olmadığını gösterir. Gerçekten onun kerâmetlerine şâhid olan Pâdişâhlar sefere çıkarken ondan kılıç kuşanıyor ve zafer duası alıyordu. Emîr Sultanın Bursa'daki türbesi ve câmii, beş asırdan beri, dilek sahiplerinin sığınağı oldu; bugüne kadar onun manevî nüfuzu devam etti[82]. Esasen Osmanlı devleti kuruluşunda, yükselişinde, sefer ve zaferlerinde, daima âlim, veli, şeyh, baba, derviş ve eren'lerin rolü başta gelmiştir. Bu sebeple Osmanlı pâdişâhları hep dindar, dine ve din adamlarına hürmetkâr idiler. Cihâd zamanlarında hep Evliya türbelerini ziyaret eder ve duada bulnurlardı[83]. İşte Sultan Murad Gazi'nin oğlu genç Sultan Mehmed bu manevi hava içerisinde ye-

[81] J. Kananos, *İstanbul Savaşı*, trc. Z. Taşlıkhoğlu, Tarih Dergisi, VIII, 11-12 (1956), s. 217-221.

[82] Taşköprülü-zâde, *Şakayik*, trc. s. 76; İsmail Beliğ Ef., *Güldeste-i Riyâz-i İrfan*, İstanbul 1287, s. 69-79.

[83] Meselâ Âşık Paşa-zâdenin şu manzûmesi kaydedilebilir (s. 37):

Dakı aldı dua cümle veltden
Dualar ister Orhan cümlesinden
Mirasdur dua almak Âl-i Osman
Fâriğlerdür bu halkın dünyesinden
Âşık Paşa dua Orhana etti
Bile Gök Alp nesli cümlesinden

tiştirilmiş; babası onu büyük işleri başarmak için hazırlamıştı. Şehzâde Mehmed'i millî kültür ve cihângirlik şuûru içerisinde terbiye etmiş; devrin en büyük âlimlerini onu okutmakla vazifelendirmişti. Çocukluğunda çok faal ve yaramaz olan şehzâdeye çalışması ve dayak atması için hocası Molla Gürâni'ye müsaade etmiş ve o da talebesine bir değnek vurarak onu derslerine çalışmağa zorlamıştı. Manisa'da şehzâde iken Şeyh Ak-Şemseddin de kendisine İstanbul'un fâtihi olacağını ve Hazreti Muhammed'in tebciline mazhar bulunacağını müjdelemişti.

5. Fâtih Sultan Mehmed ve «Feth-i Mübîn»

«Ya ben İstanbul'u alırım; ya İstanbul beni!» (Fâtih)

«Begüm bu kal'anın fâtihi sen olasın deyü âlem-i şehzâdelikte sana tebşir ettük» (Ak-Şemseddin)

Sultan Murad Gazi oğlu şehzâde Mehmed'i yalnız yüksek bir tahsile ve bir takım kültür dillerine sâhip olarak yetiştirmekle, ona Türk ve İslâm mefkûrelerinin derin şuûrunu vermekle kalmadı. Bu kudretli ve kabiliyetli şehzâdeye tecrübeli devlet adamlarından ve büyük âlimlerden müteşekkil yüksek bir muhiti, maddî-manevî bakımlardan devrin en üstün bir ordusunu ve nihayet bütün düşmanlarını ve Haçlı ordularını yere seren rakîpsiz ve sağlam bir devleti de mîrâs bırakmıştı. Bununla beraber 21 yaşında saltanat tahtına oturan genç hakan daha ilk günlerde bu devleti ve ordusunu daha büyük hamleler yapacak bir kudrete ulaştırdı. Şehzâdeliğinden beri, biran önce, İstanbul'u fethetmek, Hazreti Peygamberin tebşir ve tebcîllerine mazhar bir cihângir olmak idealiyle tutuşuyor ve bu âzim meselenin derhal halline çalışıyordu. Bu sebeple askeri tarihin kaydettiği ilk büyük ateşli silâhlar ve toplar ile bu orduyu dayanılmaz bir kudret hâline getirmiş; İstanbul muhasarasında bir donanmayı Beşiktaş'tan Haliç'e indiren yüksek bir tekniğe ve çeşitli muhasara makinelerine, seyyâr kulelere sâhip olmuştu. Bu durum onun müsaid şartlara daha başka yeni unsurlar ilâve edecek bir kudrette olduğunu göstermiştir. Zaten 1000 yıllık tarihi boyunca bütün muhasaraları muvaffakiyetsizliğe uğratan sûrları başka türlü aşmak da mümkün değildi.

Fâtih bu yüksek vasıfları ve üstün kuvveti ile İstanbul fethine hazırlanırken ona karşı dış düşmanları ve içeride şehzâdeleri kışkırtan Bi-

zans, tarihî İesad siyâsetinin son bir gayreti olarak, bu sefer de şehzâde Orhan'ı Fâtih aleyhinde kullanma teşebbüsü ile genç pâdişâha İstanbul seferinin meşrûluğunu ve zaruretini bir kere daha göstermiş oluyordu. Esasen bu devirde Bizans manevî ve ahlâkî sukut içerisinde kendi ölümünü hazırlarken Fâtih Sultan Mehmed de: «*Feth-i Konstantiniyye mev'ud olduğuna ve ehâdîs-i şerîfe vârid bulunduğuna*» hükmü ile inanıyordu. Nitekim büyük Veli Ak-Şemseddin Fâtih'e, Manisa'da şehzâde iken, Mısır havâlisinde Akkâ, Sayda ve Beyrut kalelerini küffarın istilâsını duyarak muztarip olduğunu görünce onu «*elem çekme beğüm, İslâmbolu fethedeceksiniz*» müjdesiyle daha o zaman teselli ve tebşir etmişti. Bu sebeple tahta çıktığı günden beri mukavemet edilmez kudret ve iradesi Hazreti Peygamberin hadîsleri ile şevke getirilmişti. Filhakika yaygın hadîs ve tebşîrlere göre «*İstanbul fethi ehemm-i mühimmattan olmuş; husûsan beşâret-i Nebevî ve va'd-i sıdk-ı Mustafavî melhamet ul-uzmâ-i feth-i Konstantiniyye*» buyurulmuştu. Sultan Mehmed Han İstanbul fethine dair hadîslerin kendisini gösterdiğine ve Evliyanın bu hususdaki kerâmetlerine öyle inanmıştı, ki Türk kaynaklarında bir çok hikâyeleri bulunan bu rûh haleti ve teşvikleri Bizans kaynaklarına da tafsilâtiyle aksetmiştir[84].

Filhakika bu kaynaklara göre Mehmed Han Edirne'de Meriç nehri üzerinde kendisine saf mermer taşlardan yaptırıp altın ve gümüş nakışlarla işlenmiş sarayı bahçe, çiçek ve ağaçlarla sarılı, çeşitli hayvanlarla dolu olduğu halde o burada huzursuz bulunuyordu. Zira Pâdişâh hep İstanbulun fethini düşünüyordu: «T a b i a t ü s t ü i ş â r e t l e r l e (yani hadîslerle) keşif ve k e r â m e t s â h i p l e r i n i n sözleri ile o bu fikri tamamiyle benimsemiş ve istikbaline inanmıştı. Genç hakanın İstanbul fethi için geçirdiği heyecan ve ıstırapları anlatan tarihçi Dukas: «P â d i ş â h ı n g e c e v e g ü n d ü z h u z u r u kaçmıştı. Yatağına girer ve kalkarken, sarayında ve dışarıda gezinirken hep İstanbul fethi ile meşguldü. Yalnız veya arkadaşlariyle gezintiye çıkar, sade onu düşünür; istirahat ve uyku bilmezdi. Elinde kalem ve kâğıt daima İ s t a n b u l u n h a r i t a s i y l e uğraşırdı». Aynı müellifin naklettiği bir vak'a da bu hususta kayda şayandır. Yine bir gece, aynı düşünce ile, uykuyu kaybetmiş ve veziri Çandarlı Halil Paşa'yı gece yarısından sonra konağından sarayına çağırmıştı. Böyle vakitsiz bir çağırılıştan korkan yaşlı vezir, elinde altın dolu bir tepsi ile huzura çıkmayı münasip görmüştü. Bununla beraber yine de ayaklarına kapanıyor ve

[84] Reis ül-Küttâb Hüseyin, *Bedâyi ül-vekayi*, Faksimile, Moskova 1961, s. 198b; 201 a; Evliya Çelebi, I. s. 105, 109.

getirdiği hediyeler dolayısiyle, tereddütlü olarak, özürler diliyordu. Fakat Pâdişâh hediyelere memnun olmamış ve «Bana bunlar değil İstanbul lâzımdır; şurada otur, konuşalım» der. Halil Paşa Allahın yardımı ile fethin nasip olacağını söyler. Lâkin vezirin gevşek davranmasından ve imparatorun hediyelerine mağlûp olmasından endişe eden genç pâdişâh: «Lala bak! Uykum ve rahatım kalmamıştır. Bu büyük mesele rüyamdan çıkmıyor; senden ciddî yardım istiyorum» ihtarını yapar. Böylece o, büyük insanlara mahsus yüce bir idealin ateşi ile yanıyordu[85].

Fâtih'in Edirne sarayında topladığı yüksek bir mecliste verdiği tarihî ve uzun bir nutku nakleden başka bir kaynak onun bu yaşta ne derece geniş bir bilgiye, derin bir şuûra ve isabetli bir görüşe sâhip olduğunu göstermeğe kâfidir: «Elimizde bulunan bu devlet ecdâdımızın nice cihâd, cidal ve emekleri ile kazanılmış ve bize mîrâs kalmıştır. Yaşlılarımız bu cihâd ve savaşlara şâhiddir ve bizzat onlara katılmışlardır. Gençleriniz de bunların hikâyelerini babalarımızdan dinlemişsinizdir. Bu uğurda pek çok yiğitler ebedî âleme intikal etti; fakat onların kahramanlık hatıraları içimizde yaşamaktadır. Yürekleri yüce hislerle dolu ve korkudan azade olan atalarımız en müthiş tehlikelere göğüs gererek büyük işler gördüler» der. Bundan sonra Fâtih Osmanlıların Anadolu'da ve Rum-eli'de yaptıkları savaşları, kazandıkları zaferleri sayar ve devam eder: «Ey yaşlı fedakârlar ve yiğit gençler! bütün bu fetihlerin kolayca olmadığını ve emeksiz devlet elde edilmediğini bilirsiniz. Bu uğurda nice kanlar döküldü; yaralar açıldı. Ne kadar dul ve yetimlerin göz yaşları aktı. Nice engin dereler, coşkun ırmaklar, yalçın kayalar, sarp dağlar ve boğazlar aşıldı. Nice geceler uykusuz, gündüzler istirahatsiz ve tehlikeli geçti. İşte ecdâdımız bu fevkalâde zorluklara katlandı. Düşman karşısında bazan talih kendilerine gülmedi. Fakat hiç bir zaman istikbalden ümid kesmediler ve galip gelinceye kadar uğraştılar. Daima cihâd yolunda kaldılar. Felâket zamanlarında kederlenmez ve zafer anlarında da aşırı sevinç duymazlardı. Bu sayede şanlı bir devlet kurdular; cihâna da hamiyet ve adâletin örneğini verdiler. Bize de her yanı ile mükemmel bir devlet bıraktılar» der.

Fâtih Sultan Mehmed bu nutkuna devamla İstanbul üzerinde durur: «Şimdi bize düşen vazife şöhretimizi yüceltmek ve atalarımıza ha-

[85] Dukas, *Bizans tarihi*, İstanbul 1956, s. 152-154. Saray için yine bak. İbn Kemal, *Târih-i Âl-i Osman*, Faksimile nşr. Ş. Turan, Ankara 1954, s. 22.

yıllı halef olduğumuzu meydana koyarak rûhlarını şâd etmektir. Sizlere tarife lüzum yoktur, ki İstanbul memleketimizin ortasında müstesna bir beldedir. Uzun müddet bizlerle savaşarak zayıflamış ve nüfusu boşalmıştır. Rum hükümetinin bize verdiği zararları, çıkardığı zorlukları ve çevirdiği dolapları hep bilirsiniz. Dedem Bayezid'e karşı Fransız, Cermen, Macar ve Ulah kıraallarını kışkırtmış; askerlerini Tuna'dan gemilerle geçirip devletimizi yıkmak, bizi Rum-eli'den ve hattâ Anadolu'dan çıkarmak istemedi mi? Bereket versin dedem onları, Allahın yardımı ile, Tuna'nın dalgalarına dökerek devletimizi kurtardı. Timür'ü bize musallat ederek ocağımızı sönecek bir duruma getirmişti. Daha dün babam hakana karşı yaptığı hilelere hâlâ devam etmekte ve fırsat kollamaktadır. Bu şehir (İstanbul) fethedilmedikçe Bizansın fesâdı ve bize karşı çıkaracağı tehlikeler devam edecektir. Zira memleketlerimizi ortadan parçalayan bu şehir Rumlar elinde kaldıkça devletimiz emniyette olamıyacaktır. Eğer Rumlar şehrin muhafazasını başka kuvvetli askerlere bırakırsa bu bizim için daha tehlikeli olur. Sizi buraya bu kanaatlerime katıldığınızı düşünerek topladım. Pederim ve atalarım zamanındaki hâdise (muhasara)leri hatırlayarak bunun imkânsız olduğunu sanmayınız. Zira Sultan Bayezid ve pederimin muhasaraları esnasında İstanbul'da teslim hazırlıkları yapılırken Avrupa'dan Macar ve Ulah'ların, Asya'dan da Timür'ün zuhûru şehri kurtardı. İtalyanların yardımına gelince aralarında (onlar ile Rumlar arasında) mevcut mezhep mücadelesi ve husûmet şehirde huzûr bırakmamıştır. Biz ise para ve silâhlarımızla, muharebe makineleri, gemi ve askerlerimizle düşmana çok üstünüz. Bu sebeple ya şehri kuşatıp hücumla alacağız veya uzun bir muhasara ile düşmanı teslime mecbur edeceğiz. Süratle harekete geçip düşmanın devletimizin ortasında tahrik ve fesâdına fırsat vermiyelim ve ecdâdımıza lâyık olduğumuzu cihâna gösterelim. Bizi hiç bir engel yolumuzdan döndüremiyecek ve hiç bir kuvvet satvetimize dayanamıyacaktır. Ben ordumun başında, sizinle beraber, birinci safta bulunacak ve hizmetlerinizi tebcil ile birlikte mükâfatlandıracağım» diyerek bu büyük nutkunu bitirmiştir. Tarihî ve siyasî durumu fevkalâde güzel bir şekilde meydana koyan bu nutuk alkışlandı ve sefer hazırlıkları başladı[86].

Sultan Mehmed Han harekete geçmeden Rum-eli *(Boğaz-kesen)* hisârını bir kaç ay zarfında inşa edip asker ve toplarla doldurup boğazı emniyete aldı. Hisârın kulelerinin Hazreti Peygamberin ve kendisinin

[86] Kritovulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton 1954, s. 22-33; Türkçe trc., *Tarih-i Sultan Mehmed Han*, İstanbul 1328, s. 24-37.

adı «*Muhammed*» biçiminde yapılması da dikkate şayandır. Kûfî yazı ile Muhammed şeklini alan kale ismin harfleri, *Ebced* hesâbına göre 92 sayısına tekabül ettiğinden hisârda 92 burç ve dirsek vardır. «*Han*» 600 ettiğinden o kadar da *dendân* yapılmıştır[87]. Fâtih Edirne'den muhteşem ordusu, muazzam topları ve başta Ak-Şemseddin, Akbıyık ve Molla Gürânî olmak üzere yetmiş kadar büyük âlim, veli, şeyh ve dervişler ile birlikte İstanbula doğru harekete geçti. Ordunun maddî ve manevî gücü müthişti. Ak-Şemseddin'in tebşîratı ve Fâtih'in hadîslerle vadedilen zafer hakkında hitabeleri, askerlerin «*Allahu Ekber*» sedâları, zaferlere şevk veren Mehter hâne'nin ilâhî şarkıları, kös ve davul sesleri orduyu çelikleştirmişti. Artık hadîsler ile teyit olunan bu seferin kudsî ve cihângirâne bir zaferle nihayetleneceğine herkes inanmış bulunuyordu Fâtih konuşmasında: «*Ol şehr-i pür tezyin dâr ül-muvahhidîn olacağına va'ad-i Seyyid ül - Müslimin sebkat ettiğini takrîr ve tayin buyurdular Erbâb-ı kerâmetten Ak-şemseddîn ve Akbıyık Dede sipâh-i İslâm'a yüz ak bile revân oldular*». Pâdişâh: «*Askere hitâb edüp feth ü zafer bizim olduğuna beşâret dahı vardur deyü nice ayât-i kerîme ve ahâdis-i şerîfe, mesel ve hikâyât nakl eyledi*». Bunun üzerine ekâbir, ulema ve erkân «dualar edip dediler, ki c e m i ' b a ş ı m ı z s e n i n y o l u n a f e d â o l s u n» mukabelesinde bulundular[88]. Hepsi Peygamberin kendilerine ilâhi bir vazife verdiğine inanıyordu.

Türkler bu yüksek maddî-manevî bir durumda İstanbul'un fethine giderlerken istihfafla baktıkları Bizanslılar, kendi kaynaklarına göre, ahlâkî sukut içerisinde yüzüyor: para ile satılır, hilekâr, hâin ve kadınlaşmış insanlardı. İmparatorun sarayında Türkler hesabına devletlerine hiyânet eden yüksek memurlar da vardı[89]. Bu manevî sukutun en güzel misalini de şehrin Türkler tarafından fetholunacağına dair bir takım kehânetlerin Rumlar arasında çok yaygın bulunması ve kendi inançları ile bizzat kendilerini mahkûm etmeleri teşkil ediyordu. Filhakika yukarıda işaret edilen kehânete göre heykelin ve elindeki *küre* (Kızıl-elma)nin düşmesiyle Rumlar İmparatorluğun da sona ereceğine inanmışlardı. O k l a r l a s i l â h l ı bir kavim Rumları yok edeceği kanaati hayli zamandan beri kafalarda yerleşmişti. Anadolu'yu işaret eden heykelin,

[87] Evliyâ Çelebi, I, s. 454.

[88] *Bedâyi*,, s. 204; Fındıklılı Süleyman, *Mürî üt-tevârih*, s. 450: Evliya Çelebi, I, s. 96, 97, 105, 109.

[89] Dukas, s. 111-112. Pâdişâh hesabına sarayda casusluk eden Teologos Koraka iyi türkçe bildiği ve elçilikle Türklere gidip geldiği için mühim roller oynuyordu. Vaziyeti anlaşılınca idam edilmiştir.

İstanbul'un oradan gelecek bir ordu tarafından alınacağı mânası yayılmıştı. Dukas'a göre: «Seneler den beri istikbalde şehrin Türklere teslim olacağı, Onların Çenberli-taş (Konstantin sütûnu)a kadar ilerliyeceği ve nihâyet gökten inen bir meleğin kılıç vererek Türkleri oradan döndüreceği» kanaatine saplanmış ve bu sebeple de halk Ayasofya'ya yığılmıştı. Başka bir habere göre Paleologos hânedânından yedi imparator geldikten sonra İstanbul düşecektir. Türklere karşı Kosova muharebesinde mağlûp olan Macar J. Hunyad'ı teselli ederlerken: «Rumlar mahvolunca ya kadar Hıristiyanlar daima bedbaht kalacaklardır. Bu sebeple Hıristiyanların talihinin açılması için İstanbulun Türklerin eline geçmesi lâzımdır» diyorlradı[90]. İstanbul'un fethi üzerine bir başka Avrupalı da: «Allah Rumlar aleyhinde sert ve acı hükmünü verdi. Şehrin Murad'ın oğlu Mehmed Beyin eline düşmesini arzu etti»[91] düşüncesini beyan ediyordu. Bir Rus kroniğinin hükmü ise daha dikkate şayandır. Filhakika, aradaki mezhep birliğine ve kültür yakınlığına rağmen, bir ortodoks Rus müellifi Rumların ahlâkî sukutu ve zulümlerine mukabil Türklerin bahşettiği din hürriyeti ve adâlet dolayısiyle İstanbul'un Sultan Mehmed'in âdil eline geçmesini ilâhî bir emir saymıştı. Slavların çoğu da Türklere değil hâlâ Bizanslılara düşman gözü ile bakıyorlardı[92].

İmparator ve devlet adamları, İstanbul'u kurtarmak için, Papalığın asırlardan beri istediği fedakârlığı yapıyor; Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi mukabilinde askerî yardım bekliyordu. Fakat Avrupa'da az bir gönüllüden başka bir şey gelmedi. Papazlar ve halk dinlerini korumayı, İstanbul'da, Lâtin şapkası yerine Türk sarığını görmeyi tercih ediyor ve, Fâtih'in nutkunda ifade edildiği üzere, şehirde huzursuzluk son haddine ulaşmış bulunuyordu. Bundan başka Rumlar bir kaç asırdan beri Anadolu'da ve Rum-eli'de Türklerin iyi idarelerini, adâletlerini ve bahşeyledikleri din hürriyetlerini de tecrübe ile biliyorlardı. Bu sebeple Bizans tarihçisi «Şehrin frenkler eline düşmektense Türkler eline geçmesini isteyen Rumlar» ın Ayasofya'ya sığındığını, halbuki bir kaç gün önce bu kiliseye nefretle baktıklarını yazar: «Ey bedbaht ve sefil Bizanslı-

[90] Dukas, s. 161, 179.

[91] Barbaro, s. 62; Dukas, s. 168.

[92] Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*. İstanbul 1343, s. 153; R. R. Betts. İstanbul dergisi, II, s. 195.

l a r! dün ve evvelki gün bu mâbede R â f i z i l e r e ait bir *Mezbah* (tapınak) adını veriyor ve kirlenmemek için hiç biriniz bu mâbede gireminiyordunuz» ifâdeleri ile halkın Katolik kilisesiyle birleşmeye karşı nefretlerini ve Ayasofya'nın metrûk kalması sebebini meydana koyuyordu[93]. Böylece İstanbul fethi Türk-İslâm dünyasında ne kadar büyük bir heyecan yaratmış ise Hıristiyan dünyasında da o kadar sessizlikle karşılanmış; hattâ râfizî Rumların fenalıkları tesiri ile de bir çeşit memnuniyet yaratmış; dinlerine bağlı Rumlar da, Katolik olmak korkusiyle, sukutu tabii bulmuşlardı. Durum bu olduğu halde bilâhara, Avrupa'da mevcud Türk düşmanlığı bir Yunan dostluğu doğurmuş; Türkiye aleyhinde emperyalist emeller de bu havayı kuvvetlendirmiş; Avrupalı âlim ve şâirlerin romantizmi, XIX uncu asırda, İstanbul fethi hakkında m e v s i m s i z m e r s i y e l e r i n yazılmasına sebep olmuştur. Hattâ İstanbul'u 1204 de işgal eden Lâtinlerin yaptığı yağma, tahribat ve zulümler de, beyhûde yere, Türklere isnad olundu. Halbuki aslında İstanbul ve Bizans İmparatorluğu daha o zaman Lâtinler tarafından yıkılmıştır[94].

Türkler İstanbul'un önüne geldikleri zaman Bizansın elinde sadece sûrlar içerisinde bulunan şehir kalmış ve şehrin Anadolu ve Rum-eli yakaları da Türklerin toprağı olmuştu. Bizanslılar asırlar zarfında bir çok muhasaralar geçiren şehrin kurtuluşunu müstahkem surlarına borçlu bulunuyor ve şimdi de onlara güveniyordu. Garbin şehri Türklere karşı müdafaa etmek için gönderdiği askerler ciddi bir kuvvet teşkil etmiyordu.

Hazreti Peygamberin cennetle müjdelediği gazilerin heyecanı Fâtih ve Ak-Şemseddin'in tebliğleri ile yükseliyor; mübârek günün arefesinde bulundukları kanaati hâkim bulunuyordu. Gaza bu hava içerisinde karadan ve denizden başlamış; toplar ve kuşatma makineleri harekete geçmişti. Ak-Şemseddin çadırına çekilmiş; Allahın huzurunda «b a ş a ç ı k o l a r a k secdeye varmış; daima e n i n olarak» dua ile meşguldu. Fâtih de geceleyin namaza koyulmuş «*Ve Câhidû*» âyetini okuyarak «Y a r a b b i s a n a l â y ı k o l m a ğ a ç a l ı ş ı y o r u m» diye Allaha niyâz ediyordu. Gazilere vadedilen sevaptan ve şereften başka Pâdişâh da: «Ş e h r i n t a ş ı v e t o p r a ğ ı b a n a, mal ve esirleri size» diyordu. Bir kaç defa tekrarlanan büyük hücumlara rağmen şehrin alınması uzuyor ;Fâtih'in sabırsızlığı ve huzursuzluğu da

[93] Dukas, s. 178-179; Hammer, II, s. 276-277.

[94] St. Runciman, *İstanbul'un sukutu*, İstanbul dergisi, II, s. 187. T ü r k l e r İ s t a n b u l ' d a bütün B i z a n s e s e r l e r i n i muhafa ettiler. Öyle ki dinen yasak olan tasvirlere rağmen câmi hâline getirilen kiliselerde bunlara da dokunulmamış sadece üzerlerine bir badana çekilmiştir.

artıyordu. Devlete karşı içten ve dıştan bir tehlike bahis mevzuu olmadığı halde, eskileri gibi, yine bir engelin zuhûrundan endişe ediyordu. Nitekim bir Haçlı ordusunun hareketi söylentileri çıkmıştı. İmparator Konstantin bu muhasaranın eskilerine benzemediğini ve 100 000 kişilik çelik gibi bir ordunun en modern silâhlarla ve en yüksek bir maneviyatla çarpıştığını ve kurtuluş çaresi olmadığını görünce, daha 23 Nisanda sulh teklifini yapan bir elçiyi Pâdişâha gönderdi. Genç hakanın cevabı: «Ya b e n ş e h r i a l ı r ı m; y a ş e h i r b e n i l» şeklinde olmuş; bununla beraber şehri teslim ettiği takdirde More yarımadasını kendisine vereceğini de bildirmişti[95].

Fâtih uzayan muhasara ile sabırsızlaşır ve şeyhi Ak-Şemseddin'e müracaat eder. O: «*Begüm bu kal'anın fâtihi sen olasın deyü âlem-i şehzâdelikte sana tebşir ettik*» der ve bu kadar din adamı ve mücâhidin azmi, Pâdişâhın İslâm bayraklarını yükseltmesi sâyesinde fethin mutlaka müyesser olacağını bildirir. Fakat bir türlü huzûra kavuşmayan Fâtih daha açık bir müjde haberini rica eder. Bunun üzerine derin bir istigraka dalan Ak-Şemseddin: «*Yarın sabah şu kapıdan* (Top-kapı) *hisâra yürüyüş ola: izn-i Hüdâ ile bâb-ı zafer feth olub ezân sadâsı ile sûrun içi dola. Gün doğmadan Gaziler sabah namazını hisâr içinde kılalar*» ifadeleriyle kat'î müjdeyi ve günü bildirdi. Onun, aynı zamanda, Kur'an-ı Kerimde İstanbul'a işaret sayılan *Beldet tayyibet* kelimelerini fetih tarihi (857) olarak bildirmesi de çok mühimdir. Zira bu iki kelime *Ebced* hesabiyle tam fetih tarihine uygun düşmüştür. Bu mübârek zaferin tarihi için yazılan bir beytin sonundaki «*Ahirûn*» kelimesi de bu günü belirtir ve harflerin rakamla ifadesi 857 (1453) yılına tekabül eder[96].

Gerçekten 29 Mayıs 1453 gecesi ilâhi müjde tahakkuk ediyor; denizden ve karadan top ateşi ve hücumlar şiddetleniyordu. Surları yarılmağa, gaziler hisarlar üstüne ve içine girmeğe başladı. Tekbir ve tehlil sesleri, Allah ve Muhammed nidâları ile ortalık mahşer halini alıyor; Ak-Şemseddin'in son keşfine uygun olarak mücâhidler şafak vakti surları aşmış bulunuyordu[97]. 1000 yıllık Şarkî Roma (Bizans) tarihe karışı-

[95] Dukas, s. 170.

[96] *Bedâyi*, s. 304b; Câmi, *Nefehat ül-üns*, s. 687; Evliyâ Çelebi, I, s. 110; Nişâncı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul 1290, s. 145.

Feth-i İstanbul'a fırsat bulmadılar Evvelün
Edüp Sultan Muhammed, dedi tarih «Ahirûn»

Âyete (XXXIV. 14) aid bu iki kelime de aynı tarihi gösterir.

[97] *Deminden bir denizdür nice asker*

yor; T ü r k c i h â n h â k i m i y e t i'nin yeni ve parlak bir devri açılıyor; İslâmın sekiz asırlık mefkûresi gerçekleşiyordu. Bu sebeple sevinç ve heyecan ile fetih bir bayram olmuştu. Büyük veli Ak-Şemseddin Pâdişâhı ve gazileri, pâdişâh da askerlerini, Hazreti Peygamberin tebşir ve tebciline mazhar olmakla, tebrik ediyorlardı. Fâtih şeyhinin müzaheretinden çok memnuniyet ve gurur duyuyordu. Ak-Şemseddin hakana başka zaferleri de önceden haber vermişti. Filhakika Fâtih İstanbul'un fethinden sonra veziri Mahmud Paşa'ya İsfendiyar oğlu, Akkoyunlu ve Trabzon devletlerinin mevcudiyeti karşısında da: «*Bunlar huzurumu giderir; daima hayalimden çıkmaz*» derdi. Mahmud Paşa: «*Devletlü Sultanım, Allahın inayetinden hemen sultanım teveccüh etsin* (gaye) *hasıl olur*» cevabını verir[98]. Nihayet Akkoyunlulara karşı sefer hazırlığı başlar. Rivâyete göre Ak-Şemseddin Mahmud Paşa'ya yazdığı mektupta rüyâsında Emir Sultan'la görüştüğünü, Ebû Eyyûb ül Ensarî, Muhiddin Arabî ve Seyyid Buharî'nin duaları ile Hazreti Peygamber'in Fâtih'in Uzun Hasan'a karşı zafer kazanacağını söylediğini bildirmiştir[99].

Fâtih İstanbul fethinden sonra kerâmetini ve müzaharetini gördüğü Büyük Şeyhinin ellerini öper; boynuna sarılır; kendisinden huzurunda halvette kalmasını ve irşâdlarından faydalanmasını rica eder. Fakat Ak-Şemseddin teklifi red eder. Buna üzülen Sultan Mehmed: «Bi r T ü r k b i r s ö y l e s e k a b û l e d e r s i n» diye üzüntüsünü bildirir. Şeyh Pâdişâha bu halvetin lezzetini aldığı takdirde: «*Ahvâl-i âlem muhtel olup her birimiz sebebiyet tarîki ile gazabullaha mazhar ve günâhkâr*» oluruz diye cevap verir. Yani dünya işlerine memur olan Pâdişâhın gayıb âleminin sırlarına daldığı takdirde vazifesini ihmal edeceği ve din ve devletin zarar göreceği düşüncesiyle ikisinin de Allah indinde mesûl olacaklarını bildirir. Fakat Ak-Şemseddin Ebû Eyyûb'un mezarını bulmak için Fâtih'in müracaatını kabûl eder. Bu münasebetle sohbet ve duadan sonra Şeyh yerden çıkan ışıklara göre mezarı bulur. Pâdişâh daha müsbet bir delil isteyince de A k - Ş e m s e d d i n orada üzerinde e s k i y a z ı b u l u n a n b i r m e r m e r t a ş ı n çıkacağını da söyler. Bu da tahakkuk eder; Fâtih hayrette kalır ve çok sevi-

---

Önünce nusret u ikbal rehber
Yüri ki fethin sana veribdür ol Fettâh;
Duada cümle mevcûdat yekser
Ki ola İstanbul'un fethi müyesser!
Dursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, s. 34, 48.

[98] Âşık Paşa-zâde, s. 155.

[99] Feridûn Bey, *Münşeât*, I, s. 373-375, 377.

nir. Beş sene sonra orada türbe, câmi, medrese ve imâret inşa eder. Rivâyete göre Ak-Şemseddin mezara yaklaşınca Ebû Eyyûb kendisiyle konuşur; bu büyük fetihten dolayı şeyhi tebrik eder ve mezarının Müslümanların eline düştüğünden dolayı da Allaha şükreder. Bir rivâyete göre de bir defa Fâtih'in ziyâretinde Şeyh, Pâdişâhın giriş ve çıkışında, ayağa kalkmaz. Sultan Mehmed, Hazreti Peygamberin hadîsine mazhar ve muzaffer bir hükümdar olarak, buna üzüldüğünü Ahmed Paşa'ya söyler. Fakat şeyhin «Cenab-ı Hak, eski hakan ve sultanlara nasip olmayan bu fethi müyesser kıldığından Pâdişâhta gördüğü veya doğması muhtemel gurûru terbiye etmek» istediği belli olur. Fâtih Şeyhin Eyüb'de oturmasını rica ederse de o memleketi olan Göynük'e dönme iznini ister ve oraya gider[100]. Fâtih'in Belgrad muhasarasında muvaffakiyetsizliğe uğraması da Molla Yegen tarafından gurûruna atfolunmuştur[101]. Sultan Mehmed bu büyük fethi ve mukaddes zaferi Mısır sultanına, Mekke Emîrine ve İran Türk hükümdarı Cihânşâh'a gönderdiği *fetih-nâme*lerle bildirirken Hazreti Peygamberin hadîs ve tebşirlerini de mektuplara dercediyor; Hazreti Muhammed'e aid mucizenin gerçekleştiğini ve İslâm askerlerinin hadîse göre «*tekbir* ve *tehlil*» sesleri ile «Bu mübârek ve nurlu beldeye» girdiklerini yazıyordu[102].

Fâtih Sultan Mehmed, üç gün sonra, beyaz at üzerinde ve muhteşem bir alayla, Topkapıdan şehre girdi. Doğruca İslâm mefkûresinin ve Türk Kızıl-elmasının kalbi olan Ayasofya'ya gitti; kapıya gelince attan inip secdeye vardı. Ortodoks ve Katoliklerin birleşme âyini dolayısiyle Rumların kirlettiğine kani olarak uzun zaman terk ettikleri, buna mukabil müslümanların kudsiyet verip hasretini çektikleri bu büyük mâbedi derhal temizledi; tasvirlerden kurtardı ve ilk cuma namazını orada, bütün gazilerin sevinç ve heyecanları içinde kıldı. Bu câmiin düşen kubbesinin tekrar inşası Hazreti Muhammed'in mucizesine bağlanmış; orada iki rekât namaz kılanın cennete gireceği hadîs rivâyeti halk arasında yayılmış; bu da Bayezid devrinde yazılan bir ese-

---

[100] Taş-Köprülü-zâde, s. 443-445, Karamanı, *Ahbâr üd-düvel*, İstanbul 1288, s. 308 Ak-Şemseddin Fâtih'e bir mektubunda ona «*Bu sözleri söylediğimiz hazretinize fuzûli kelâm addolunmaya, sevdüğümüzdendir hazretinizi*» (H. İnalcık, *Fâtih devri üzerinde araştırmalar*, Ankara 1954, s. 219).

[101] İbn Kemal, *Târih*, s. 99; Bedâyi, s. 230b.

[102] Feridûn Bey, I, s. 229, 233, 237, 238; Hoca Saadeddin, I, s. 420, 423; *Bedâyi*, s. 406a.

re geçmiş ve bir Bizans kaynağına da intikal etmiştir[103]. Fâtih Sultan Mehmed Ayasofya'nın mihrabında dua ettiği gibi kubbesi üzerine çıkıp binanın ve şehrin harabisini de müşahede ile şu farsça beyti:

Perdedârî mîküned ber kasr-i Kayser ankebût
Bûm nevbet mîzened ber künbed-i Afrâsyâb

okumuş ve böylece âlemin ibret verici inkılâplarına karşı tefekkürünü belirtmiştir[104]. Türk-İslâm mefkûresinde bu derece yer etmiş bulunan bu muhteşem âbidenin Bizans kilise *(basilika)* lerinden ziyade Türk câmi üslûbuna uygun bir mimariye göre inşası da âdeta eserin kaderini tayin etmiş ve Türklere nasib olacağını göstermiştir. Fâtih Sultan Mehmed Edirne'ye dönünce Ayasofya'nın tarihini tetkik emrini vermiş; onun hakkında bir takım hikâye ve efsâneleri toplatmıştı[105]. Pâdişâh İstanbulu imar ederken Ayasofya'ya büyük bir ehemmiyet vermiş; pek çok ilim, içtimai yardım ve hayır müesseseleri arasında bu câmie büyük ve zengin vakıflar yapmıştır. O, büyük vakfiyesinde tevliyeti kendisine ve ölümünden sonra da, nesilden nesle giden, en sâlih erkek evlâdına şart kılar: «A l l a h t a n e v l â d l a r ı n ı n k ı y a m e t e k a d a r» devamını niyâz eder. Eğer evlâdlarından kimse kalmazsa «saltanat makamına oturan ve memleket tahtım işgal eden» kimsenin mütevelli tayin etmesini, her yıl nâzırların «*Meclis-i sultanî ve Dîvân-i hakanî*»de hesap vermelerini emreder. Vakıf şartlarına saygı göstermeyen, kanununu tebdil, şartlarını tagyir ve iptaline gayret edenler için de, alâkalı âyetlere göre, Allahın en şiddetli azabına ve lânetine uğramasını diler[106]. Evliyâ Çelebi'nin Fâtih Sultan Mehmed'in A y a s o f y a k u b b e s i n e, alâmetin olsun diye o k yerleştirdiğine ve orada hâlâ görüldüğüne dair rivâyeti de kayda şayandır. Zira Türk hâkimiyet sembolü olarak Tuğrulbeg'in Masleme câmii mihrâbına ok ve yay işaretlerini yaptırması ve Artuk Beyin de Kudüs'te K ı y â m e *(Resurection)* kilisesi tavanına üç ok atması (yerleştirmesi) de bu eski Türk hukuku icabı idi[107]. Halbuki

---

[103] Evliyâ Çelebi, I, s. 109, 135; M. Canard, aynı makale, s. 75.

[104] Dursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1330, s. 57; Bedâyi, s. 105b; Hammer, III, s. 7. Bu beyitte bazen «*tak*» yerine «*kasr*» ve «*künbed*» yerine de «*târum*» kelimeleri geçer.

[105] Ayasofya'ya dair *Tarih-i Ayasofya* adlı tarihî ve efsânevî eserler, Evliyâ Çelebi'de menkîbeler vardır. Bu hususta F. Taeuer'in *La Legende de l'édification d'Aya Sofya*, Köprülü Armağanı, s. 487-494; İbn Kemal, *Târih-i Âl-i Osman*, s. 76.

[106] Faksimile nşr. Tahsin Öz, *Stiftungs urkunden des Sultan Mehmed II. Fâtih*, İstanbul 1935, s. 142-148.

[107] *Seyâhat-nâme*, I, s. 109; Urfalı Mathieu, s. 257; *Selçuklular tarihi*, s. 78.

Artuk'un bu hareketi asılsız olarak bilâhara Türklerin kiliselere tecavüzü mânasında anlaşıldı ve kullanıldı. Fâtih'in câmie eklediği minâre ve medrese gibi tesislerden sonra halefleri de daha bir çok ilâveler yapmışlardır. Ayasofya'nın Türk-İslâm mefkûresinde kazandığı kudsî ve müstesna mevkie rağmen aşağıda görüleceği üzere Evliyâ Çelebi'nin, millî bir duygu ile, Süleymaniye'nin daha üstün vasıflara sâhip bulunduğuna dair arzu ve tavsifleri dikkate şayandır. Ayasofya'ya atfedilen bu İslâmî ve mefkûrevî ehemmiyet bir çok tarihî zafer duaları ve dini toplantıların orada icrasına sebep olmuştur.

6. Fâtih'in Yükselen Cihângirlik Mefkûresi

«Dünyada tek bir din, tek bir devlet, tek bir pâdişâh ve İstanbul da cihânın payitahtı olmalıdır» (Fâtih).

Şâyestedir denilse âlem senin mezârın
Durmuş başında bekler bir kavm türbedârın
(Abdülhak Hâmid)

Fâtih Sultan Mehmed eliyle kazanılan bu mübârek zafer ecdâdın eserlerinde daima «*Feth-i Celîl*» veya «*Feth-i mübîn*» adları ile tebcil edilmiş ve İstanbul şehri de, sık-sık, kur'an dili ve «*Belde-i Tayyibe*» (Mübârek belde) sıfatını kazanmıştır. Böylece Lâtinlerin istilâsından sonra gittikçe harabeye dönen, nüfusu 50.000 civarına inen bu bin yılık şehir, ahlâkı ve manevî sukutla da ölmüştü. Bu sebeple fetih şehre hayat ve medeniyet getirmiş; Türk-İslâm medeniyeti ve mefkûresi, yüksek ahlâk ve nizamının da merkezi olmuştu. *Gök kubbe ile* rekabet eden muhteşem câmileri, Allaha nizâyı temsil eden zarif minareleri, her köşesini dolduran evliyâ ziyaretgâhları ile bu «*Mübârek belde*» hakikaten İslâmın kudsiyetine boğulmuştur. Şehir ilim, kültür eserleri, sarayları, hayır, ticaret ve sanat müesseseleriyle yalnız Türk-İslâm medeniyetinin değil dünyanın da en büyük merkezi olmuştu. Fâtih Sultan Mehmed Mısır seferini yapamadığı, mukaddes emanetleri devir alamadığı halde *Halîfe* unvanını kullanmakla, İstanbul'a *Dâr ül-Hilâfe* demekle ve İslâmın da kudretli hakanı bulunmakla haklı idi. Zira İslâmiyeti koruma ve yükseltme şerefi ona aid idi. Nitekim torunu Yavuz Sultan Selim Hilâfeti ve emânetleri devr alarak bu merâsim ikmal olunmuş; İstanbul'un kudsiyeti de artmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed Hazreti Peygamberin hadîslerine ve evliyânın müzaheretine nâil olduktan sonra ecdâdından mîrâs kalan Cihân hâkimiyeti mefkûresine daha derin bir inançla bağlanmıştı. Büyük vakfiyesinde, Müslümanlara karşı fesat ve kıtal yuvası olan İstanbul'un bu-

güne kadar sularının metaneti sayesinde nice hükümdarları muvaffakiyetsizliğe uğrattığını, nutkunda olduğu gibi, tekrar belirtirken kendisinin «A l l a h t a r a f ı n d a n t e y i d e d i l m i ş» olduğunu ifâde eder: «*Müslümanların rehberi, Gazi ve mücâhidlerin efendisi, Rabbülâlemin'in teyidile müeyyed, Saltanat ve Hilâfet semâsının, dünya ve dinin güneşi Ebu'l-feth Sultan Muhammed Han*» lakablarını kullanır. Bu münasebetle de Hak ve din yolunda cihâd eden ata ve dedelerini ve bunlar içinde bilhassa «k ı l ı c ı i l e *Beni asfer* (Haçlılar kastediliyor) in boynunu kesen» babası «E n b ü y ü k S u l t a n», Sultan Murad Han'ın da «*Müeyyed*» olduğunu kaydeder[108]. Yukarıda izah ettiğimiz üzere bu «İ l â h î t e y i d» eski Türk hakanlarına aid «*Mengü Tanrı Gücinde*» (Allahın kudreti ile) ibâre ve inancının burada da İslâmî bir şekil aldığını gösterir. Nitekim Fâtih'in Uzun Hasan'a karşı kazandığı zafer münasebetiyle Hüseyin Baykara'ya gönderdiği bir fetih-nâme de «*Allah taâlâ inâyeti ile SultanMuhammed Han sözüm*» ibâresiyle başlar, ki bu da eski Türk ilâhî hâkimiyet telâkkisinin devamından ve İslâmî bir şekil almasından ibarettir[109]. Dikkate şayandır, ki Fâtih de, eski Türk kagan ve sultanları gibi, kendi askerlerini «A l l a h ı n o r d u s u» *(Cund-Allah)* telâkki ediyordu[110]. Yukarıda Türklerin Allahın ordusu olduğuna dair bu telâkkinin Türklerden Hıristiyan ve İslâm kaynaklarına geçtiğini ve onlarca da bu inancın yerleştiğini izah etmiştik. Fâtih ve ataları Allah, hak ve adâlet yolunda cihâd yaptıkları için kendi askerlerine «Allah'ın ordusu» sıfatını vermekle hiç de mübalâğaya varmış değillerdi. Otluk-beli zaferini (1473) Timür'ün torununa bildiren mektupta Fâtih, atalarının daima gaza, cihâd ve Allah adını yüceltme *(İ'lâ-i kelimet ullah)* yolunda olduklarını, halbuki Uzun Hasan'ın kâfirlere (Venediklilere) mektup ve elçi gönderip onları İslâm ülkelerine taarruza teşvik ve ittifak teklif ettiğini, bunların yakalanarak ele geçtiğini bildirir[111]. Daima Hıristiyanlara karşı gaza ile meşguliyetlerinden ve İslâmiyeti koruduklarından dolayı gurur duyan Osmanlılar, Akkoyunlular gibi diğer Türk rakiplerini, Timür ve Karamanlıları da aynı günahı işlemekle itham ediyorlardı. Nitekim Papalık da İtalyan cumhuriyetlerini Hıristiyanlar aleyhinde Müslümanlarla ittifaktan, hattâ bazan ticarî münasebet-

---

[108] *Fâtih vakfiyesi*, s. 7-8. Feridûn Bey, I, s. 258.

[109] *Fâtih yarlığı*, nşr. R. Arat, TM, VI s. 298.

[110] Feridûn Bey, I, s. 255.

[111] Fâtih More'nin fethi üzerine Cihân şâh'a gönderdiği *Nâme-i hümâyûn*'da askerlerini «*Cund Allah el-galib, eyyedehum Allah taâlâ fi Cemi'ul-metâlib*» (Feridûn Bey, I, s. 255.

lerden menediyordu. Eski Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine bağlılık ve Hazreti Peygamberin hadîslerine mazhariyet dolayısiyle İstanbul'un fethi bir ilâhî emir olunca artık Fâtih Sultan Mehmed'in de askerlerini T a n r ı n ı n o r d u s u sayması daha tabiî idi. Türk pâdişâhı Trabzon fethine giderken (1461) Uzun Hasan, annesi Sara Hatun'u, kayın pederi Tekfur için şafaatte bulunmak üzere, göndermişti. Fâtih Sultan Mehmed bu hatunu ana edinmiş; seferde beraberinde götürmüştü. Pâdişâh sarp ve yolsuz *Parhar* (kaynaklarda *Bulgar;* bugünkü Zigana) dağlarını yaya yürümeğe mecbur kalmıştı. Sara Hatun: «Ey oğul! bu Tarbzon'a bunca zahmet nedendir? burasını gelinime bağışla» der. Hakan: «*Bu zahmet din yolunadır, ahirette Allah huzuruna varınca inayet ola. Zira elimizde İslâm kılıcı var. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmezsek bize gazi demek yalan olur*» cevabını verir[112]. Bu da Fâtih'in İslâm ve cihân hâkimiyeti davasında ne büyük bir irade ve kudrete sâhip olduğunu gösterir.

Fâtih Sultan Mehmed az zamanda Anadolu'da İsfendiyar, Trabzon ve Akkoyunlu memleketlerini ilhak etti; Karaman, Dulkadir beyliklerini, Kırım hanlığını tâbiiyete aldı. Yunanistan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Sırbistan (Belgrad müstesna), Eflâk-Buğdan ve sâir ülkeleri fethettikten, yani bir çok kırallık, imparatorluk, hanlık ve beylikler ortadan kaldırıldıktan sonra Osmanlı imparatorluğu Tuna'dan Fırat'a kadar yayıldı. Coğrafî hudutları ve Anadolu'da millî birliğe erişildi. İstanbul fethinden sonra bu devamlı yükseliş Fâtih'in beslediği Türk-İslâm cihân hâkimiyeti ve sulhü mefkûresine daha büyük bir kudret ve hayatiyet bahşetti. Bu cihân sulhü ve nizâmı dâvasının bir dayanağını da hıristiyanlara karşı takibi gereken siyâset teşkil ediyordu. Bu sebeple Fâtih ecdâdından mirâs kalan din hürriyeti ve adâlet yanında daha ileri bir siyasetle Ortodoksları kazanmayı düşünüyordu. Gerçekten Fâtih, P a t r i k-h a n e y e v e r d i ğ i m u h t a r i y e t v e i m t i y â z f e r m a n ı ile, bu yüksek siyâsetin şümûlünü ve kendisinin hâmilik mevkiini gösterdi. Fâtih bu siyâseti ile Papalığa ve Avrupa'ya karşı Türkleri tercih eden Ortodoksları ve hususiyle Rumları kazanıyor; ikiye parçalanan, fetih arefesinde zoraki birleşen k a t o l i k v e o r t o d o k s h ı r i s t i y a n l ı ğ ı t a m a m i y l e b i r b i r i n d e n a y ı r m ı ş bulunuyordu. Nitekim İstanbul muhasarasından bir kaç ay önce iki kilise arasında yapılan birleşme ittifakı halkı ve papazları perişan etmiş; imparatora karşı protestolar ile Ayasofya artık kirlenmiş sayılarak terke-

[112] Âşık Paşa-zâde, s. 159-160.

dilmişti. Bunların başında bulunan dindar papaz Gennadios da ıstırap ve kahırından manastıra çekilmişti. Fâtih İstanbul'u açıktıktan bir kaç gün sonra Gennadios'u, bir dost olarak, huzûruna davet etti; ona geliş ve dönüşünde tantanalı merâsimler yaptı. Kendisine verdiği imtiyâz fermanı ile onu patrik tayin etti; patriğe bir at ve bir de *murassa* patriklik asası ve alâmetleri hediye etti. P a t r i k - h â n e'ye dinî ve kültürel tam bir hürriyet bahşeyledi. Böylece Bizans tarihinde imparatorların emrinde, çok zaman, bir siyasî vasıta halinde kullanılan *patrikhane,* ilk defa olarak, T ü r k i d a r e s i n d e m u h t a r i y e t e kavuşuyordu. Fakat dahamühimmi rumların dinlerini katolik papaya satmaktan kurtulmaları idi. Rumlara göre Avrupalılar barbar, zâlim ve dinlerine göz dikmiş ve Hıristiyanlıktan çıkmış insanlardı. Avrupalılar da Bizanslıları Râfizi, hilekâr ve Hıristiyanlığa hiyânet etmiş sayıyorlardı. İki mezhep arasındaki bu kadîm düşmanlık dördüncü Haçlı seferinde Lâtinlerin İstanbulu, Bizans'a aid bir takım ada ve sâhilleri işgaliyle artmış; imparatora yardım vaadi ve Ayasofya'da yapılan birleşme ittifakı ile de büsbütün şiddetlenmişti.

Buna mukabil Rumlar Anadolu'da ve Rum-eli'de Türk idaresi altında din hürriyeti ve adâleti görmüş ve bu devlete alışmışlardı. Şimdi Fâtih Sultan Mehmed Rumları manevî esârete ve dinlerini satın almaya uğraşan Garpten kurtarmış; üstelik de patrikhâne ve kiliselere yeni haklar vermiştir. Böylece Rumlar Garbın siyasî ve manevî tahakkümü yerine Türk hâkimiyetini çok daha müsaid karşılıyorlardı. Bu sebeple R u m l a r F â t i h ' i k e n d i i m p a r a t o r l a r ı ve Roma'nın hakîkî vârisi sayıyorlardı. Osmanlı pâdişâhları da artık «K a r a v e i k i d e n i z i n H a k a n ı, *Sultan-i Rûm*» (Roma) ünvânını kullanıyorlardı. Böylece, Şark ortodoks ve Garp katolik olmak üzere, Hıristiyanlığın ikiye bölünmesi de katileşti. Fâtih ortodoks rumları ve Balkan kavimlerini kendi tarafına ve himâyesine almış ve İstanbul fethinden sonra «*Kızıl-elma*» Roma'ya intikal etmiştir. İstanbul'da bütün dinlerin himâyesi Avrupa için anlaşılması güç bir şeydi. Bu durumu kavrayamıyan Papa II. Pius'un Fâtih'e yazdığı, fakat gönderdiği şüpheli olan mektubunda, Hıristiyanlığı kabûl ettiği takdirde kendisini D ü n y a İ m p a r a t o r u tanıyacağı teklifini yapıyordu. Fâtih'in Gedik Ahmed Paşa kumandasında bir ordu ile Otranto'yı fethe ve İtalya'yı istilâya başlaması hem C i h â n İ m p a r a t o r l u ğ u ve nizâmı dâvasını, hem de Papanın garip teklifine karşı cevabını meydana koyuyordu. Avrupalı bazı kilise

mensupları da Türklerin ve hususiyle Fâtih'e aid cihân hâkimiyeti dâvasının memleketlerine yöneldiğini biliyorlardı[113].

Filhakika XI. asır Haçlı kronikleri gibi XV inci asra aid bazı müellifler de Türkleri eski *Troie*'lıların nesli sayarlar ve Sultanın, zenginliği ve Troie'lı cedlerinin mezarları diyarı olarak, İtalyayı istilâ plânlarına sâhip olduğunu belirtirler. Bir kısım yazarlar da Türk sultanını, Murted Julien'e benzeterek, bir gün nihâyet Hazreti İsâ'nın zaferini tanımağa mecbur kalacağını, Türklerden korkmayacak kadar kuvvetli olan Hıristiyanlığın kudretli bir sefer hazırlayıp Türkleri ezeceğini ve Avrupa'dan kovacağını söylüyorlardı. Bununla beraber bu din adamları arasında biraz sonra papalık makamına gelen II. Pius bir mektubunda mevcut zorlukları ve hıristiyanlar arasında dâhilî mücadeleleri hesaba katarak bu manzaranın sultana cesaret verdiğini ve bu sebeple Haçlı seferinin gerçekleşmesinden ümitsiz olduğunu ifade eder. Zira ona göre Hıristiyanlık başsızdır; Papa ve İmparator müessir bir otoriteye sâhip değildir. Avrupa'da bir sürü kırallar birbirleriyle mücadele halindedir. İtalyanlar parçalanmıştır. Cenevizli ve Venedikliler Türklerle dostâne (ticarî) münasebetlere girişiyor; Fransa ve İngiltere kıralları birbirleri ile savaşıyor; Almanlar ve İspanyollar çok taksime uğramış bulunuyordu[114].

Halbuki Sultan Mehmed'in yanında bulunan bazı Rum ve İtalyan mütefekkirleri de onun cihân sulhü dâvasını benimsiyorlardı. Tarihçi Kritovulos eserini Fâtih'e ithaf ederken ona: «A l l a h ı n i r a d e s i y l e m u z a f f e r g a l i p, y e n i l m e z, d e n i z v e k a r a l a r ı n e f e n d i s i, h ü k ü m d a r l a r ı n h ü k ü m d a r ı, i m p a r a t o r l a r ı n e n b ü y ü ğ ü M e h m e d'e» ifâdesini kullanıyordu. Diğer bir Rum müellif de ona: «Senin R o m a l ı l a r i m p a r a t o r u olduğundan kimse şüphe etmesin. Zira Roma impara-

[113] Büyük vatan şairi Yahya Kemal, «Gedik Ahmed Paşa'ya gazel»inde İtalya seferini şöyle anlatır:

Bâd hükmün sürüp enfâs-i Mesîhaya kadar
Bâdbân açtı zafer sâhil-i a'dâya kadar
Çıktı Otranto'ya pür-velvele Ahmed Paşa
Tuğlar varsa gerektir Kızıl-elmâ'ya kadar
Ra'd-i tekbir kopup gitmelidir bang-i ezân
Dâr-i küffâr da meşhûr Kenisâ'ya kadar
Gark-i nûr olmak îmân-i Muhammed'le Firenk
Bu sefer Rim-Papa'dan Hazret-i İsâ'ya kadar
Olsun ilham edenin rûhuna bir tuhfe Kemal
Şehper açsun bu gazel Cennet-i Alâ'ya kadar

[114] A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, s. 349-350.

torluğunun merkezi İstanbuldur ve bu şehri elinde tutan kimse de imparatordur» düşüncesinde bulunuyordu. Fâtih İtalyan Languste'yi Roma ve diğer kavimlerin tarihini okutuyordu. Bu mütellif genç sultanın, İstanbul fethinden bir kaç yıl sonra, 1456 da, 26 yaşında iken, Avrupa hakkında bilgi edinmeğe çalıştığını ve Garp ülkelerinin haritasını önünde tuttuğunu yazdıktan sonra Fâtih'in: «Dünyada tek bir imparatorluk, tek bir iman, tek bir hükümdarın olması gerektiğini ve birleşmiş bir dünya için de İstanbul'dan daha münasip bir payitaht mevcut bulunmadığını, Hıristiyanlara hâkimiyetin bu şehir sayesinde gerçekleşeceğini» söylediğini belirtir ve İskender kadar büyük bir cihângirlik dâvâsında olduğunu söyler. Busbecq de İstanbul hakkında «Allah sanki burasını dünyanın payitahtı olsun diye yaratmış» derken Fâtih'in ve devrin görüşünü teyid eder[115]. Cevdet Paşa da coğrafî mevkii ile İstanbul dünyanın seçilmiş bir noktası olup ona sâhip devletin cihâna üstünlüğü ve zaferi tabiî bulunduğunu, Napoleon'un da yeryüzü bir hükûmete aid olsa payitahtının İstanbul olması lâzım geldiğini söylediğini ifâde eder. Meşhûr tarihçi İbn Kemal Pâdişâhın: «*Her seher şâh-i haver* (güneş) *gibi bir diyâra ilgar etmekle tedbir-i cihângirlik zikrindeydi; her şâm mâh-i tamam* (bedir) *gibi leşker-i ahter şumâr* (sayısız asker) *ile şebîhûn* (akın) *kılup bir hisâr teshir fikrindeydi*» derken onun cihân hâkimiyeti dâvasını ifade eder[116]. Fâtih'in bir yandan İtalya seferine başlaması, öte yandan Gebze civarında ölümü (6 Mayıs 1481) ile nihayetlenen son seferi bütün Hıristiyan ve İslâm dünyalarını birleştirmeye teşebbüs hâdiselerini teşkil eder. Fîlhakika son yıllarda Mekke'nin su ve imâr işleriyle meşgul olması ve bu sebeple de Mısır sultanı ile bozuşması onun İslâmın mukaddes yerlerini elde etmek kararında olduğunu ve hedefi belli olmayan son seferinin bu gayeye mütevecciih bulunduğunu gösterir[117]. Onun bu cihân hâkimiyeti ideali halefi Yavuz Selim ile Şarkta ve Kanunî Süleyman ile Garpta en yüksek dereceye ulaşmıştı. Böylece Türk mefkûresi «*Kızıl-elma*» ile birlikte Roma'ya doğru ilerliyordu. Spandagino Fâtih'in İtalya'yı almak kararında olduğunu ona aid bir cümle ile belirtmiştir.

---

[115] A. Vasiliev, *Hist. Emp. Byz.* II, 337 (Frantzes'den); Halil İnalcık, *Mehmed II*, İA, s. 513; P. Wittek,*Feth-i Mübîn*, İstanbul Enstitüsü Dergisi II (1956), s. 209, St. Runciman, aynı eser, s. 187. Busbecq, s. 33; Cevdet Paşa, Târih I, s. 17.

[116] İbn Kemal, *Târih*, s. 164.

[117] Âşık Paşa-zâde, s. 208-209.

Sultan Murad Gazi bu çok akıllı ve kabiliyetli oğlunun yetişmesi için çok itina gösterdi. Fâtih de, cihângirlik dâvâsını ve harp sanatını başta tutmakla beraber, devrin ilim, felsefe, tarih, edebiyat ve riyâziye bilgilerine sâhip olmağa çalışıyordu. İtalyan Langusto, yirmi altı yaşında iken, yaptığı bir tasvirde Fâtih «İnce yüzlü, uzunca boylu, hürmetten fazla korku telkin eder; seyrek güler, şiddetli bir öğrenme ihtirâsına sâhip ve âlicenaptır. Daima kendinden emin ve inatçıdır. Türkçe, rumca ve Slavca konuşuyordu. Harp sanatından çok hoşlanırdı. Her şeyi öğrenmek isteyen zeki bir araştırıcı idi. Hâkimiyet arzusiyle yanıyordu. Sefahati yoktu; nefsine hâkim ve uyanık idi; soğuğa, sıcağa, açlığa, susuzluğa ve yorgunluğa mütehammil idi» der[118]. Büyük ilim, din, kültür ve sanat adamlarını etrafında toplayarak İslâm medeniyetine yeni bir hamle verdi ve İstanbul'u devrinde bu medeniyetin ve dünyanın en yüksek bir merkezi hâline getirdi. Molla Gürânî, Hoca zâde, Molla Hüsrev, Hızır Bey, Molla Yegen, riyâziyeci Ali Kuşcu ve Ak-Şemseddin ona mensup en mühim simâlar idi. O yalnız İstanbul'da değil seferlerinde de bu âlimleri yanında bulunduruyor; ilmî sohbet ve münakaşalara devam ediyordu. Hoca-zâde'nin riyâsetinde kurduğu bir heyete, Gazâlî ile İbn Rüşd arasında cereyan eden ve onlar tarafından iki *Tehâfut*'un yazılmasiyle din-felsefe münasebetlerini münakaşa eden meseleyi tetkik ve halle memur etti. Bu suretle üçüncü *Tehâfut* adlı eser meydana geldi. Lâkin tabiatiyle bu ezeli niza' yine de devam etti[119]. İlim ve din adamlarına çok hürmet eden Fâtih kendisine değnek atan hocası Molla Gürânî'ye vezirlik teklif etmekle kadirşinaslığını gösterdi. Fakat o kadıaskerliği kabûl ile iktiva etti[120].

Fâtih Sultan Mehmed, Türk-İslâm âlimleri gibi Rum ve İtalyan âlimlerini de himâyesine alarak, hakiki bir kültür sentezi kurmaya çalışıyordu. Trabzon'u fethedip imparatora malikâne ve irâd tahsis ettikten sonra onun yanında bulunan Rum âlimi Yorgi Amirukis'i de hizmetine aldı; onu Batlamyus coğrafyasına göre bir dünya haritası yapmağa memur etti. Harita üzerine memleket, şehir ve mevkilerin Arapça (türkçe) isimlerini de koydurdu; Batlamyus'un Arapça tercümesi de 1465 de sona erdi[121]. İtalyan ressamı G. Bellini'yi de sarayına davet ederek güzel tablolar yaptırmıştır. Harap olan ve nüfûsu boşalmış İstan-

[118] P. Wittek, aynı eser.
[119] *Selçuklular tarihi*, s. 335.
[120] Taş Köprülü-zâde s. 103-104.
[121] Kritovulos, *History of Mehmed* II, s. 209-210.

bulu hummalı bir imar ve ilim hareketi ile, daha kendi zamanında, imparatorluğa ve dâvâsına lâyık bir şehir haline getirdi. Fâtih kendi eseri saydığı İstanbul'u surları, Yedikulesi, su tesisleri, çeşmeleri, medreseleri (müsbet ilimlerle mücehhez), hastahane ve imaretleri, Eyüp mamûresi, eski ve yeni (Topkapı) sarayları, *Sûr-i Sultanî*, câmileri, Rumeli Hisârı, Bedestan'ı ile inşa ve imar etti. Harap olan şehrin yüzü güldü. Anadolu'dan getirttiği halklarla nüfusunu çoğalttı. Vezirleri ve halefleri zamanındaki medenî faaliyetlerle İstanbul hakikaten dünya merkezi halini aldı[122]. Fâtih *Kânun-nâmesi* ve şiirlerini toplayan dîvânı ile de hukuk ve edebiyat sahasında mevki alır.

İstanbul fethi Türk-İslâm dünyası ve medeniyet için ne kadar mesud bir hâdise idiyse Ortodoks milletler ve hususiyle Rumlar için de o derece memnuniyet uyandırmıştı. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Katolik garbe karşı nefret ve katolik olmak, dinlerini kaybetmek korkusu Rumlar için çok büyüktü. Nitekim Profesör P. Wittek'e göre İstanbul'da papaya karşı uyanan nefrete ve imparatora karşı başgösteren protestolara vakıf olan Fâtih Sultan Mehmed bir İslâm gazisi olmasa idi gayesinin Rum kilisesini kurtarmak olduğunu dahı ilân edebilirdi. Zira müsamahakâr ve âdil bir sultan tanrılaştırılmış bir imparatordan daha iyi idi ve müzaheretinden faydalanılabilirdi[123]. Hıristiyan Avrupa ise, Haçlı seferlerine rağmen, Türklerden ziyâde Bizanslılardan nefret ediyordu. Hattâ Türk tehdidi olmasa idi, bazı beyanlara uygun olarak, fetihten dolayı memnuniyet bile gösterebilirdi. Nitekim Türklere karşı taassuba rağmen, Hıristiyan dünyası İstanbul fethi üzerinde ciddî bir alâka göstermemiş; sadece bir takım kilise ve manastır mensupları arasında bazı teessür hisleri doğmuştu. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi Bizans'ta ve Avrupa'da sâbit olan bu duruma rağmen bilâhare İstanbul'un fâtihlerine karşı uyanan husumet ve girişilen isnatlar emperyalizmle karışık yeni bir taassupla ilgili idi. Tarih ilmi ve insanlık duygularının gelişmesi ile bu taassup ve iftiralar biraz kırıldı ise de en ciddî âlimlerin eserlerinde bile hissî gayret ve ifadeler yine de devam etti. Hattâ ciddî bazı tarihçiler ve Bizans mütehassısları Türklere karşı garez ve düşmanlıklarını, 500 üncü fetih yıldönümü münasebetiyle, ifade ederlerken, tarafsızlar Slav'ların Türklerden ziyade Bizanslılara karşı düşmanlıklarını meydana koyuyor; Balkan milletlerinin kültürel inkişaflarının Türk devrinde devam

[122] Fâtih devrinde fikir hayatı için Bak. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 18-44. İmâr İşleri için İstanbul, İA.

[123] P. Wittek, *Feth-i Mübin*, s. 208-209.

ettiğini söylüyorlar. Nitekim bu hususa işaret eden bir tarihçi Bizans'ın varisi olmak dâvâsında bulunan Ruslar da bu durumda olup fetihten önce Patrik-hâneden ayrılmış ve kendi kiliselerini kurmuşlardı. Moskova metropoliti, 1490 yılında, III. İvan'a takdim ettiği bir kitapta: «İstanbul büyük günâhları yüzünden sukut etti. İkinci Roma'nın düşmesi üzerine Moskova üçüncü Roma olacaktır» düşüncesini kaydederken öte yandan da fethin on beş asırlık Hıristiyan imanını yıktığı için büyük bir ehemmiyet taşıdığını, tahribkâr neticeler doğurduğunu ve Hıristiyanlığın tek bir imparatorluk altında birleşmesi fikrine meş'um bir darbe vurduğunu söyler; böylece kendi his ve delilleriyle tenakuza düşer[124]. Gerçekten bu gibi âlimler hâlâ Hıristiyanlık hisleri ve Bizans hasreti içinde sun'î mersiyeler yazmakta ve Türk fethi ve medeniyetine karşı objektif görüşlerden mahrum kalmaktadırlar. Yunanlılar ise, tamamiyle marazi bir rûh haleti içerisinde, matem yaparken eski efsâneleri tersine çevirerek Türkler aleyhinde hayalî zaferlere malzeme hazırlamaktadırlar.

Türkler, hasretini çektikleri bu «*Mübârek belde*»ye sâhip olduktan sonra da, asırlarca, onun daha fazla âşıkı olarak yaşadılar. Osmanlılar azamet ve mefkûrelerini sanat hâlinde ifade eden muhteşem câmileri, Allaha yaklaşmak isteyen zarif minâreleri, yüksek edebiyatları, rûhlarının derinliklerinden gelen heybetli müzikleri, tabiî güzellikleri ve ince zevkleri ile bu şehre hayran kaldılar ve bu duygularını, fetihten bugüne kadar şiirleri ile terennüm ettiler:

Oluptur dâr-ı ilm u ra'fet u cûd
Ne kim maksûd ise anda mevcûd
Ulûm ehlidür onda ademi hep
Mübârek tal'at u pâkîze meşreb

XVI ıncı asrın meşhûr tarihçisi Hoca Sadeddin, Sultan Mehmed'in hediye ettiği bu şehrin sûrlarını gümüş kemere, kurşun kubbelerini denize yelken açmış gemilere benzetirken sûrları güneşi muhafaza eden kumandan, yıldızları da muhafız asker olarak düşünür; şehrin toprağını altınla müsavi sayar ve bu beldeyi imânın da karagâhı gösterir. İrfan

[124] R. R. Betts. *İstanbul Dergisi*, II, s. 193-198.

sâhiplerinin yurdu olan bu cennet beldeye girenlerin oradan ayrılmak istemediklerini belirtir[125].

Yâr gibi o şehr-i meh-peyker,
Kuşanır sûrdan gümüşlü kemer.
Ana dizdâr ise güneş yeridür,
Encüm ol kal'ade hisâr eridir.
Kurşun örtülü kubbeler yer-yer,
Yelken açmış gemilere benzer.
Hak bu kim yüzü suyudur dehrin,
Yok nazîri cihânda ol şehrin.
Aceb yer var mı İstanbul'a benzer,
Ki yeksân ola onda hâk ile zer;
Safa-bahş-i kulûb ola fezâsı,
Gönüller ekliye âb-u havâsı;
Makarr-ı emın ola hem dâr-i îmân,
Ola âsûde anda ehl-i irfân:
Budur varsa cennet der görenler,
Ki çıkmak istemez ana girenler;
Şehr-i Dârâ kadem Sultan Muhammed,
Virelden ol diyâra izz-i sermed.

Aynı asra aid Tâcı-zâde Cafer Çelebi İstanbul'u, semtlerini; kale ve sûrlarını, sarayları, câmileri, medreseleri, imaretleri, hastahaneleri, Eyüp ve Fâtih türbelerini, gezinti yerlerini birer birer tasvir eder:

Ebû Eyyûb-i Ensârî Gazâya,
Azîmet edüp inmişti buraya,
Guzzât ile bu şehre gelmiş idi,
Şehîd olub bu yerde kalmış idi.

Var idi ol asr bir şeyh-i ârif,
Adı Ak-şems idi şems ül-mâarif,
Olub tâlib mesûbât-i cihânda,
Bile bulunmuş idi bu gazâda.

---

[125] *Tâc ut-tevarih*, I, s. 430-431.

Fâtih ve İstanbul'a aid bazı şiirler A. Halet Çelebi tarafından «*Divân şiirinde İstanbul*» adlı eserde (İstanbul 1953) toplanmıştır. Alınan manzûme için bak. s. 29. Başka bir mektuba göre İskender, Dara ve kisrâlar «*Allah yolunda gazi*» olan Hakanın hadem ve haşemi» idi. (N. Lugal ve A. Erzi, *İstanbul dergisi*, II, 177).

Alınur deyü şeyh idüb işâret,
Şeh-i devrâne kılmıştı beşâret,
Şehin olmuşdu muhkem itikadı,
Var idi her sözüne itimadı.

Türk-İslâm cihân hâkimiyeti şuûr ve gurûrunu duyarak tarih hasretini çeken büyük şâir Yahya Kemal «*Yeniçeriye gazel*»inde İstanbul fethine katılan gazileri ne güzel tebcil eder:

Vur pençe-yi Alî-deki şemşîr aşkına,
Gülbanki âsumânı tutan pîr aşkına,
Ey leşker-i müfettih ül-ebvâb, vur bugün,
Feth-i Mübîn-i zâmin tebşir aşkına;
Vur deyr-i küfrün üstüne rekz-i hilâl için,
Gelmiş bu pâdişâh-i Cihângîr aşkına;
Düşsün çeleng-i Rûm'un, eğilsün ser-i Firenk,
Vur Türk'ü gönderen Yed-i takdîs aşkına;
Vur rûh-i pür futûf-i Muhammed'le yekzebân,
Fecr-i hücûm içindeki tekbîr aşkına.

Büyük şâir Abdülhak Hâmid bütün bir milleti Fâtih'in türbedarı göstermekle fethin azametine uygun bir büyük eser vücuda getirmiştir:

Her kûşesinde dehrin, nâm-i beka nisârın,
Şâyestedir denilse âlem senin mezârın.
Sensin ki ol Şehinşâh bu ümmet-i necîbe,
Emsâr bahşişindir, ebhâr yâdigârın.
Beyt-i Hudâ'ya konmuş câhın mutâ-i İslâm,
Durmuş başında bekler, bir kavm türbedârın.

İstanbul'a girişte Fâtih'in yanında bulunan Dursun Bey hayran olduğu Pâdişâhın ismi ve büyük eseri dolayısiyle Hazreti Muhammed ile onun arasında bir bağlantı kuran bir kıtasında: Hazreti Muhammed'in peygamberlik kapısını kapadığını, Fâtih Mehmed'in rahmet (fetih) kapısını açtığını; o Muhammed'i Allahın insanlara rehber yaptığını, bu Muhammed'in dindarlık alâmeti olduğunu; o Muhammed âlemlerin rahmeti, bu Muhammed halka «*Tanrı*»nın gölgesi olduğunu söyler[126].

[126] *Târih-i Ebu'l-Feth*, s. 56.

Türk tarihi ve medeniyetinin zübdesi olan İstanbul'un işgalinde müteessir olan Şâir Emin Bülend:

Ey bunca zaferler taşıyan cephe-i satvet,
Doğrul, yed-i vahşetle eğilmiş ser-i millet.
Ey şanlı duvarlar, sen ölmez kule bir gün,
Berkinle görün, sen niye nisyâna gömüldün.
Sen ki cebînînde gezer bin ulu kartal,
Bir seng-i mezâr olma, bugün tâk-ı zafer kal.
Hürmet sana, bânine, mukaddes şühedâna,
Hürmet seni mahveylemeyen dest-i zamana.

7. İslâm Birliği ve Halifelik

«Biz Allah tarafından memur olmadıkça bir sefere gitmeyiz».

«Ben cihângirliğe alışmış iken siz himmetimi küçük bir adanın (Rodos) *fethine hasretmek istiyorsunuz».*

(Yavuz Selim)

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u kendi hâkimiyetinin merkezi yapmak isterken şarkta İslâm dünyasına ve Hilâfete sâhip olmak, garpte Papalığı ve Roma'yı da alıp dünya birliği ve nizâmı kurmak istiyordu. Fakat onun yerine geçen oğlu II. Bayezid zamanında, bir kaç mühim sefer ve zaferine rağmen, devletin kudreti ve yayılmasında bir durgunluk baş göstermiştir. Pâdişâh sofu ve «*veli*» tabiatlı idi. Bayezid meydanında kendi külliyesiyle birlikte câmiinin inşası bitince Bayezid: «Her kim ömrü boyunca ikindi ve akşam namazlarının sünnetlerini terk etmemiş ise ilk cuma namazında o imam olsun» buyurmuştu. Bu hususta kendisinden başka kimse çıkmamış; hazerde ve seferde hiç bir sünneti bırakmadığı için namazı kendisi kıldırmıştır[127]. Onun bu hüviyeti ilim ve imanın yükselişinde müessir olmuş; müstakbel cihâdın manevî hazırlığı ve kültür hamlesi vukubulmuştu. Bayezid'in mührünü taşıyan sayısız yazma eserin Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde bulunması da onun kültür faaliyetleri arasında derhal dikkati çekmektedir. Bununla beraber onun ataleti İran ve Şarkî Anadoluda yeni bir devlet kuran Şâh İsmâil'in Anadolu'da tehlikeli faaliyetlere girişmesine fırsat vermişti.

Filhakika Safevî devleti bir Şiî tarikati üzerinde kurulmuş; babaları gibi bir şeyh olan Şâh İsmâil de Osmanlılar gibi Türk olup Türkmen kabilelerine dayanmıştı. Fakat Osmanlılar ne kadar bir dinî müsamahaya sâhip idi ve hemen bütün tarikatleri, tasavvuf esasında İslâm ve devlet birliği etrafında topladı ise Safevî devleti de buna mukabil o derece Şiî taassubu ile hareket ediyor: Sünniliği yok etmek

[127] Evliyâ Çelebi, I, s. 143.

için her türlü cebri ve zulmü yapıyordu. Bununla beraber Şâh kendi güzel şiirleri, alevî şâir ve propagandacıları vasıtasiyle Anadolu'ya nüfûz ediyor; bu memleketi de hâkimiyeti altına alıp Osmanlı devletini yıkmak ve burada da Sünnileri imha etmek istiyordu. Böylece Türk tarihinde, ilk defa olarak, m e z h e p t a a s s u b u na dayanan ve diğer mezheplere hayat hakkı tanımayan bir siyasî mücadele başlıyordu. Bu suretle Türkiye, Memlûk'ler; Türkistan ve Hindistan Türk devletleri arasında ve hepsinden farklı ve nifak âmili bir yeni imparatorluk meydana çıkmıştı. Şâh İsmâil mezhep taassubu ile Osmanlı devletine karşı Timûr'den daha kuvvetli bir manevî silâha sâhip bulunduğuna ve bu sâyede Anadolu'ya da hâkim olacağına inanıyordu.

Yavuz Sultan Selim Trabzon vâlisi iken Şâh İsmâil'in (1502-1524), bu siyasî-dinî faaliyetleri ile, nasıl bir tehlike teşkil ettiğini görüyor; ara sıra giriştiği akınlarla zaferler kazanıyor; fakat büyük çapta bir harekete imkân bulamadığı ve babasının da ataleti devam ettiği için kendini tutamıyordu. Şâh İsmâil bir yandan Anadolu alevilerini kendine bağlıyor; Bayezid'in onların Erdebil'i ziyâretlere müsaadesinden faydalanarak devleti içeriden çökertmeye çalışıyor; öte yandan Mısır Memlûklerini rakîb Osmanlılar aleyhinde kışkırtıyordu. Bu huzursuzluk orduda ve umumî efkârda da hissedilmiş; Yavuz'un kahramanlığı herkesi kendisine bağlamıştı. İşte şezhâde Selim'i tahtı süratle babasından devralmaya mecbûr eden sebep bu idi. Gerçekten Yavuz Sultan Selim kudreti, cesâreti, iman ve mefkûresi ile cihângîr Osmanlı pâdişâhları arasında da müstesna bir mevkie sâhip idi. O bu vasıfları gibi yıldırım süratle kıtaları fethi ve kısa süren saltanatı ile de Anadolu fâtihi Alp Arslan'a çok benziyordu. Osmanlı tahtına sâhip olunca (1512-1520) ilk seferini, Anadolu'yu ve hattâ devleti kurtarmak için, Şâh İsmâil'e karşı yapması tabiî idi. Gerçekten Eyüp ve diğer türbelerde zafer dualarını yaptıktan sonra ordusiyle harekete geçen Sultan Selim yolda yakalanan Şâh'ın casusu Kılıç ile harp ilânını ifade eden mektubunu Safevî hükümdarına gönderdi. Bu mektupta Şâh İsmâil'e İslâmiyetten ayrılıp küfür ve *zındık*lığa saptığını, müslümanlara zulûm, cami ve türbeleri tahrip ettiğini, bütün ilim ve din adamlarının fetvâlariyle bu gibilerin imhası gerektiğini ve bu sebeple de A l l a h ı n e m i r l e r i n i yerine getirmek ve kendisinin Anadolu'da siyasî ve dinî tahrib emellerine son vermek maksadiyle ordusu başında yola çıktığını bildiriyordu. Osmanlı ordusu İzmit, Seyyid Gazi, Konya, Kayseri ve Sivas yolu ile Erzurum'a vardı. Türkmenler Yavuz'un ordusunu uzun yolculukla ve iaşe imkânsızlıkları ile karşılaştırmak için her tarafı yangın ile harâbeye çevirmiş; fa-

kat kuvvetli bir menzil teşkilâtı sâyesinde ordu ilerlemeye devam etmiş; Trabzon ve deniz yoluyla beslenme imkânlarını kullanmıştı.

Bununla beraber düşman bir türlü meydana çıkmıyor; askerler yoruluyor; geri dönmek arzu ve düşünceleri gelişiyordu. Ordu içinde bulunan aleviler bu durumdan faydalanarak askerler arasında huzursuzluğu arttırıyorlardı. Nitekim küstahlık, Pâdişâhın otağı önünde tezahürata kadar varmış; hattâ geceleyin onun çadırına kurşun bile atılmıştı. Fakat kahraman pâdişâh atına bindi ve asker içine girdi: «Z a y ı f l a r, a i l e h a s r e t i n e d a y a n a m ı y a n l a r g e r i d ö n s ü n; onların bana lüzûmu yoktur. Erkek olanlar benimle gelsin. Ben yalnız da olsam giderim» diyor ve atını ileri sürüyordu. Ordu bu hareketi karşısında Yavuz'un arkasında yürüdü. Şâh'ın meydana çıkmaması yüzünden devam eden kararsızlığa nihayet vermek maksadiyle Pâdişâh ikinci mektubunu gönderdi. Bununla Şâh tahrik ediliyor; h ü k ü m d a r l a r ı n memleketleri n â m u s l a r ı olduğunu, erkek olanlar kendi hudutlarına yabancıları koymadığını, Şâhın meydan okumasına rağmen bir türlü sahneye çıkmadığını söylüyor ve ona, hükümdarlığı bırakıp babadan kalma d e r v i ş l i ğ e d ö n m e s i i ç i n, *hırka* ve *kaftan* gönderiyordu. Bu sözler Şâh İsmâil üzerinde tesir yapmıştı. Esasen o Osmanlı ordusunun kâfi derecede yorgun bulunduğunu hesaba katarak muharebeyi kabûl etti. İki ordu, İran'ın payitahtı olan Tebriz yolunda, *Çaldıran* ovasında, 23 Ağustos 1514 de karşılaştı. Yavuz ve ordusunun kudreti, a t e ş l i s i l â h l a r ı n üstünlüğü sayesinde İran ordusu imha edildi. Bir çok kumandan ve Şâh İsmâil'in zevcesi de esirler arasında idi. Yavuz Selim Tebriz'e girdi. Şehirde câmileri tamir etti; para bastırdı ve Sünnîlere huzûr verdi. Sultan Selim bu zaferini İstanbul idaresine memur ettiği oğlu Süleyman'a, Kırım Hanına, Mısır Sultanına ve Venedik'e *fetih-nâme*lerle bildirdi. Pâdişâh ordusunu Karabağ ovasında kışlayarak kaçmış bulunan Şâh İsmâil'i yakalamak ve İran'ı tamamiyle fesattan kurtarmak niyetinde idi. Lâkin yine yeniçerilerin huzûrsuzluğu ve İstanbul'a dönme arzuları onu bu kararından vaz geçirmeğe mecbur bıraktı. Bununla beraber bu zafer ile Osmanlı hududu Fırat'tan Azerbaycan'a ve İran içlerine kadar uzadı. Şark vilâyetleri de ilhak edildi. Şiî taassubunu yok etmek, Sünnîleri kurtarmak maksadiyle İran'ı fethetmeyi ikinci bir seferine bıraktı[128].

---

[128] Millî şâir Yahya Kemal «*Selim-nâme*»sinde dünyaya nizâm vermek ve Türk-İslâm Cihân hâkimiyetini kurmak isteyen Yavuz'un seferlerine katılır. Onun *Nizâm-i âlem* fikri ve irâdesinin ilâhî bir emir olduğunu söyler:

Yavuz Sultan Selim'in ikinci büyük seferi Memlûklere karşı oldu. Bu da onun İslâm ve cihângirlik dâvâsının bir icabı idi. Gerçekten Memlûkler Osmanlı devletinin kuvvetlenmesinden endişe ediyor ve bu sebeple de «*Kızılbaş*» Şâh İsmâil ile Osmanlılara karşı birleşiyordu. Turk fetihlerinde cihân hâkimiyeti mefkûresi rol oynamakla beraber, Hakan ve sultanlar İslâm hukuku ve Türk töresine göre, meşrû bir sebep olmadıkça, İslâmiyet ve devletleri tecavüze maruz kalmadıkça harbe girişemiyorlardı. İran'a karşı açılan sefer, sebebi nasıl İslâmiyetin ve devletin tecavüze uğraması dolayısiyle din adamlarının fetvâsına dayanıyordu ise, Mısır'a karşı da aynı sebep mevcut idi. Zira Memlûk hükümeti, Osmanlıların kuvvetlenmesi ve yayılması karşısında «*mülhid*» Safevîlerle ittifak etmişti. Bu sebeple Zenbilli Ali Efendi gibi büyük bir Şeyhülislâm Mısır seferini meşrûlaşdıran bir *fetvâ* vermişti. II. Selim zamanında Kıbrıs seferi de hem Venediklilerin Türk gemilerine tecavüzleri, ve hem de bu adanın eskiden İslâmlara aid olması dolayısiyle Ebu's-Suûd'ın fetvâsına dayanıyordu. Fakat Yavuz Sultan Selim gibi cihângir ve dindar bir pâdişâh Mısır-Suriye seferini, aynı zamanda, ilâhî bir emir sayıyordu. Zira Pâdişâha nakledilen bir rüya tebşirine göre Hazreti Muhammed ve dört halifesi, Hazreti Ali vasıtasiyle, kendisine selâm gönderir: «*Kalkıp gelsin, Haremeyn hizmeti*

Devr-i futûhu sûr-i Sirâfil müjdeler
Hak'dan Nizâm-i âlem-i te'mine er gelür
Rûy-i zemîni tâbi-i ferman kılmağa
Sultan Selim Han gibi bir şîr-i ner gelür
Tebriz'e doğru çıktı sefer şâhrâhına
Ervâh peyrev oldu cihân pâdişâhına
At üzre geçtiğin göricek leşker-i guzât
Râm oldu şîrler Yavuz nigâhına
Yekser gazâ kılıncı kuşanmış bir ummetin
Câlis budur erîke-i âlem-penâhına
Munkad edip serîrine maşrıkla magribi
Bir devlet armağan edecektir ilâhına

Şâir Büyük Selim'in bir Tanrı'sı olan insanların birleşmesi için cihâd yaptığını söyler:

Tevhid için bu halkı döğüşmüş yiğitlerin
Yüz şehre rekzedildi muzaffer livaları
Bir kutba bağlı cümle gönüller bir olmalı
Mâdâm kâinatta birdir Hudâları
Her kişverinde kırmağa zincir-i Şîa'ye
Azmetti askerin ulu kişver-güşâları
Tevhid koşmuş ehl-i cihâdın birer birer
Zer hatla tâk-i Arş'a yazılsın gazâları

Levent Şahverdi Arşivi

ona buyurulmuştur» işâreti verilir. Bu müjde haberini dinleyen Yavuz'un gözlerinden yaş gelir. Bunun üzerine dindar ve kahraman pâdişâh: «*Biz demez miyiz, ki bir cânibe memur olmadan hareket etmemişüz. Ecdâdımız vilâyetten behremend olup kerâmetleri vardı*» ifadesiyle, eski Türk hakan ve sultanları gibi ve şüphesiz daha büyük bir kudret ve derin imanla, Osmanlı pâdişâhlarının da ilâhi irade ile teyid olunduklarına ve evliyâ kudretine sâhip bulunduklarına inanıyordu. Nitekim Molla Şemseddin de: «İslâm sultanı olan Osmanlı hanedanı Hakk'ın nazarındadır. Selim Han dahı daire-i evliyâdan taşra değildir» diyordu. Başka birisi de Yavuz Selim hakkında: «*Rûhâniyetten behremend olduklarına müteallik kelâmın tevafuku ile pâdişâhın kerâmeti* tasdik edilmiştir» mütalâasında bulunuyordu[129].

Filhakika Osman Gazi'den beri Osmanlı pâdişâhları hep evliyâ ile birlikte yaşamış; onların dualarını almış; ve bizzat kendilerine de kerametler atfolunmuştur. Osman Gazi kendi rüyası ve Şeyh Edebâli'nin tebşiri ile cihângir bir devlet kuracağına inanıyordu. Geyikli baba da Orhan Gazi'ye: «Eşiğiniz *hâvass* ve *avâm*'ın ziyâretgâhı ve kıblegâhı olsun» niyâzında bulunmuş; Sultan da babaya câmi ,zâviye ve türbe yaptırmıştı. Bu velinin Bursa'da türbesi büyük bir ziyaretgâh idi. Evinin yanında diktiği kavak ağacının yükselmesi de Osman Gazi'nin rüyasına göre Osmanlı devletinin azametine ve uzun ömrüne bir delil sayılmıştı[130]. Sultan Murad Gazi'nin câmii ile alâkalı kerâmetleri de rivâyet edilmiştir[131]. Yıldırım Bayezid ve II. Murad Gazi'nin cihâdları ve büyük muzafferiyetleri de Emîr Sultanın dua ve kerâmetlerine atfolunuyordu. Fâtih Sultan Mehmed zaten Hazreti Peygamberin tebşîr ve tebcîline mazhar bulunuyor; II. Bayezid ise artık «*velilik*» sıfatı ile tanınıyordu. Yavuz Sultan Selim ise çok yüksek manevî vasıfları ve İslâm rûhu ile milletin kalbinde yerleşmişti. Osmanlı pâdişâhlarının din ve cihâd yolunda hizmetleri o kadar büyük, âlim, veli ve şeyhlerle kaynaşmaları o derece kuvvetli idi ki bunların bir çoğu dünya zevklerinden uzak kalmış; sadece *din* ve *devlet, mülk* (vatan ve *millet*

---

[129] Hoca Saadeddin, *Selim-nâme* (Tâc-ut-tevarih zeyli) II, s. 608, 609, 612; Mısır'a karşı seferin fetvâsı için bak. *Bedâyi'*, s. 467a, Kıbrıs seferi için, Peçevî I, s. 487. Anadolu'daki Şiî propagandası, Osmanlı efkârı ve dinî fetvâlar münasebetiyle bak. Şahabeddin Tekindağ, *Yavuz'un İran seferi*, Edebiyat Fak. Tarih dergisi, XVII, 22 (1967), s. 50-58.

[130] Taş-Köprülü-zâde, s. 30, 32; Âşık Paşa-zâde, s. 196.

[131] *Tâc-üt-tevârih*, II, s. 124-125.

uğrunda yaşamışlar ve bu sebeple de hayatları bir ruhâniyet hâlesi ile çevrilmişti. Bu durumda kendilerine kerâmet ve velilik sıfatlarının atfını artık tabiî bulmak iktiza eder. *Dede-Korkut* kitabının D ü n y a h â k i m i y e t i n i K a y ı b o y u n a v e O s m a n l ı h â n e d â n ı n a tebşir etmesi de göçebe Türkmenlerin inanç ve duygularına tercüman olmuştur. Bu sebepledir, ki İslâm dünyasında kudsiyet kazanan üç büyük hanedan, Â l - i R e s û l (Abbasîler), Â l - i S e l ç u k ve Â l - i O s m a n, arasında sonuncusu daha yüksek ve müstesna bir mevkie sahiptir. Gerçi Abbasî halifeleri ve Selçuklu sultanları arasında da büyük ve çok dindar şahsiyetler çıkmıştır. Lâkin Osmanlı hânedânı kadar birbiri ardınca bu kadar büyük insan tarihin de şâhidi olmadığı bir istisnadır. Bu sebeple meselâ Bizans'ta bir takım kuvvetli kumandanlar tahtı elde etmiş ve kolaylıkla yeni hanedanlar kurmuşlardır. Fakat İslâm ve Türk dünyasında böyle bir teşebbüs aslâ akla gelmemiş; Müslüman ve Hıristiyan halkların devlete ve onun temsilcisi Pâdişâha karşı isyanları düşünülmemiştir. Bu münasebetle meselâ *Celâli* isyanlarını da Pâdişâh ve devletle alâkalı saymamak gerektir. Bu umumî durum ve tarih boyunca devletin mukaddes tanınmasına ve halk arasında Pâdişâhların «*Yedi Evliya*» kudretinde sayılmasına sebep olmuştur.

Yavuz Sultan Selim, maddî-manevî kudretin tam bir mümessili olarak, Şâh üzerine sefer yapmıştı. Askerlerin bozgunluğu ve mırıldanmaları dolayısiyle İran'dan dönüşü onu çok müteessir etmiş ve «*ol mülhidin* (Şâh İsmail'in) *yok edilmesi*» mümkün olamamış ve erken İstanbul'a gelmesi bu teşebbüsü tamamlamayı başka zamana bırakmıştı[132]. O, bir darbede Şâh İsmail'i saf harici kıldıktan sonra, Yıldırım sürati ile, Mısır ordularını, 24 Ağustos 1516 da, Merci Dâbık'da ve 26 Mart 1517 de Rîdaniye'de kazandığı zaferleri ile imha etti. Artık Memlûk devleti kalmamış; bütün Arap ülkeleri Yavuz'un hâkimiyetine girmişti. Bu durum üzerine Mekke ve Medine emîri mukaddes şehirlerin anahtarlarını *Sâhib ül-Haremeyn* unvanı ile Yavuz Sultan Selim'e teslim etti. Fakat dindar Pâdişâh bu unvanı bir saygısızlık saydı; onu *Hâdim ul-Haremeyn* şekline çevirerek aldı ve evlâtlarına böylece miras bıraktı. O, mukaddes beldelere erişmek için Mısır'da ikametini uzatınca yine askerler arasında vatan hasretile dedi-kodular başgöstermiş; kimse Pâdişâh kadar fedakârlığa katlanamamıştı. Rum-eli askerinin vatan hasreti türküsünü dinleyen Kemal Paşa-zâde bunu pâdişâha arzedince o da: «*Ben Hâdîm ül-Hare-*

[132] Reis ül-Küttâb Hüseyin, *Bedâyi'ul-Vakayi*, s. 435a.

meyn olmak için bekledim. Şimdi muradım hasıl oldu; vatana azimet ederiz» cevabını verdi; ordu ve donanma İstanbul'a hareket etti[130].

Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran seferi gibi, Mısır seferine ait ruznâmesi de kayda şâyandır. Filhakika Edirne'den İstanbul'a gelen Pâdişâh bu seferler esnasında Eyüp, Fâtih ve Bayezid türbelerini ziyâret ve dua ettikten sonra; ordusiyle harekete girişiyor; Anadolu'da İslâm kahramanı Seydi Gazi'nin türbesinde kurbanlar kesip niyâzda bulunuyordu. Konya'ya varınca Celâleddin-i Rûmi ve diğer Evliya türbelerini, Kayseri'de de aynı ziyaretleri yaptı. Halep'te S u l t a n ö y ü ğ ü *(Tell-Sultan)* de ordugâh kurması da kayda şâyandur. Zira bu isim Alp Arslan'ın orada karargâh kurmasiyle alâkalı idi ve iki büyük Türk kahramanının burada da birleşmesi güzel bir tesadüf oldu. Şam'da Emevî câmiini, evliya ve peygamber türbelerini, bu arada Muhiddin-î Arabî ve Türk filozofu Fârâbî'nin mezarlarını ziyaret etti. Emevî câmiinde Hazreti Osman'a ait Kur'ana yüz sürdü. Muhiddin-î Arabî'nin mezarını keşfi de P â d i ş â h a b i r k e r â m e t atfına sebep oldu ve ona bir türbe inşa ettirdi. Ordunun hareketi esnasında Kudüs ve Halil ul-Rahman ziyâret-gâhlarını da ihmal etmedi[131]. Mısır seferinin çok mühim bir neticesi de Hilâfetin Araplardan Türklere intikali idi. Filhakika Bağdad'ın tahribi ve Abbasî devletinin ortadan kalkması üzerine bu hânedândan Mısır'a sığınan Mustansır orada büyük Memlûk sultanı Baybars tarafından, 1261 de, Halife tanınmış ve maddî hiç bir kudreti olmayan Halifelik bir gölge halinde Selim'e kadar devam etmişti. Türk Pâdişâhı son Abbasî halifesi olan Mütevekkil'i beraberinde İstanbul'a getirip Ayasofya'da yapılan bir merâsimle Hilâfeti ve mukaddes emânetleri devralmış; bu suretle İslâm halifeliği Abbasîlerden Osmanlılara geçmiştir. Esasen Hilâfet şartlarına göre, bu gölge insanların değil, İslâm dâvasına sahip ve kudretli Osmanlı sultanlarının fiilen olduğu gibi hukuken de halife olmaları gerekiyordu. Böylece Selçuklular devrinde maddî kudret sultanlara, manevî otorite de halifelere ait iken O s m a n l ı l a r s a l t a n a t v e h i l â f e t i b i r l e ş t i r m e k l e İslâmın hilâfet şartlarını da yerine getirmişlerdi. Bu iki makamın birleşmesi Türk-İslâm mefkûresinin yükselmesinde büyük bir merhale teş-

---

[130] Hoca Saadeddin, II, s. 615; Bedâyi', 481b. Askerlerin şarkısı şu idi:
Nemiz kaldı bizim mülk-i Arab'de
Nice bir dururuz Şâm u Haleb'de
Cihân halkı kamu iş u tarabde
Gel ahi gidelüm Rûm illerine

[131] Hoca Saadeddin, II, s. 512; Feridûn Bey, *Münşeât*, I, s. 406-407, 432. Yavuz'un Sinâ çölünü ordusu ile geçmesi de harikulâde bir hâdise idi.

kil etti. Zira bundan sonra Osmanlı pâdişâhları artık İslâm dünyasının maddî-manevî rehberleri ve hâmileri oldular. Esasen Yavuz'un İran ve Mısır seferleri de İslâm idealiyle vukubulmuştu[135]. Selçuklular zamanında Türk sultanları Sünnî hilâfete hizmet ediyor ve onun nüfûzundan faydalanıyorlardı. Yavuz Selim hilâfet ile saltanatı kendi hânedânında birleştirmekle de Osmanlı Pâdişâhları T ü r k c i h â n h â k i m i y e t i, R o m a i m p a r a t o r l u ğ u ve İslâm halifeliği mirâsına sâhip bulunuyordu. Bununla beraber halifelik siyasetinin daha fazla kullanılması II. Sultan Abdülhamid'e aiddir.

Yavuz Sultan Selim Cihân hâkimiyeti dâvâsında çok kudretli bir simâdır. Onun, kendisini Rodos seferine teşvik edenlere: «*Ben cihângirliğe alışmış iken siz himmetimi küçük bir adanın fethine hasretmek istiyorsunuz*» cevabı kendisini çok güzel ifade eder[136]. Bu azametli pâdişâhın İslâm Türk birliğini kurduktan sonra Avrupayı feth niyeti ve hazırlıkları onun sonsuz kudretini gösterir. Vezir Lütfi Paşa'ya göre Yavuz «Kemal Paşa-zâdeye demiş ki, *tersaneyi üç yüz adet yaptırmak isterim,* tâ Hisârdan Kâğıd-hâneyedek olmak gerektir. *İnşallah niyetin feth-i Efrenciye* (Avrupa) dir, deyü buyurmuşlardır. Merhum Molla dahı *Pâdişâhım siz bir şehirde mukîmsiz* ki anın velî-nimeti *bahr* (deniz)dir. Bahr feth olmayınca ve gemi gelmeyince İstanbul mamur olmaz deyü buyurmuşlar. Merhûm Sultan Selim'in ömrü seri zevâl olup hâtır-ı şerifinde olan niyetleri mukadder ve müyesser olmadı» ifadeleri bu büyük cihângirin azim ve kararına uygun idi[137]. Onun Hindistan'ı da feth etmek niyetinde olduğu rivâyet edilir. Esasen Portekizlilerin Hind denizine hâkim olmaya ve İslâmın mukaddes şehirlerini tehdide başlamaları Mısırlılar kadar Osmanlı pâdişâhlarını da endişeye sevk etmiş; Fâtih ve Bayezid zamanında Mekke'ye «*Sürre*» alayı gönderilmesi ve Kızıl-deniz-

---

[135] Hoca Saadeddin, II. s. 389.

[136] Yahya Kemal Yavuz'un Çaldıran zaferinden sonra İslâm birliği mefkûresi ile bir seferinde bütün Hilâfet ve Peygamber ülkelerini fethine de hayran olur:

Seyreylesün felek kaderin şehsuvarını
Fethetti bir seferde nebîler diyârını
Sahrâ-yı Mercidâbık'a nakşeylemiş kader
İslâm fikr-i vahdettinin kârzârını

Pâdişâh'ın Sinan Paşa'nın Rîdâniye'de şehîd olması üzerine kederini de şu beyitlerle belirtir :

Gâzi vezîr-i a'zamı a'da şehîd edüp
Câyâ büyük zaferden oldu intikam
On Mısr'a bir Sinan bedel olmazdı ey kazâ
Şevketlû pâdişâhı bu hâl etti telh-kâm

[137] *Âsaf-nâme,* İstanbul 1326, s. 21.

de gemi inşa edilmesi Osmanlıların erkenden mukaddes beldelere karşı alâkalarını göstermişti. Hattâ Murad Gazi zamanında bile Osmanlı pâdişâhları mukaddes beldelerle alâkalanmışlar ve oralarda zengin vakıflar yaparak İslâmiyete karşı din duygularının icabını yapmışlardı. Yavuz'un İran ve Mısır zaferleri imparatorluğu İslâm birliği temelleri üzerine oturtmuş ve İstanbul'un Hilâfet merkezi hâline gelmesi bu gayeyi sağlamıştır. Artık bundan sonra Osmanlı pâdişâhları Sürre alayları ve büyük Haremeyn vakıfları ile mukaddes beldeleri altına boğmuşlar; azametli türbeleri inşa etmişlerdi.

Yavuz Sultan Selim İslâm ülkelerinin fethinden sonra, bir gün vezir-i âzam Pîrî Paşa'yı çağırır: «P î r î l a l a m! *Allahın emri ile Mısır'ı feth eyledik; Hadîm ul Haremeyn* unvanı ile muazzez olduk. Her gittiğimiz tarafta fetihler nasip oldu ve e m r i m i z e m u h a l e f e t e d e c e k k i m s e kalmadı. Bu vaziyette *devletin zevâli ihtimali var mıdır*, deyü buyurmuşlar», vezir de cevabında: «Y ü c e c e d l e r i n i z i n k o y d u k l a r ı k a n u n v e k a i d e l e r icra olundukça bu d e v l e t i n z e v â l i m u h a l d i r» der ve «*evlâdlarımızın hilâfeti zamanında* akılsız vezir-i a'zam tâyin olunur; r ü ş v e t k a p ı l a r ı açılarak mansıplar ehline verilmez; devlet işlerinde k a d ı n l a r ı n h ü k m ü yürürse o zaman bu devletin ihtilâli» mukarrer olur diye ilâve eder. Bunun üzerine düşünceye dalan Yavuz Sultan Selim: «*Allahım bizi koru*» duasını yapar ve Pîrî Paşa'ya ihsanlarda bulunur[138]. Onun İslâm birliği siyaseti, kahramanlığı, dindarlığı ve büyük zaferleri, daha hayatta iken, hakkında bir takım kerâmet rivâyetlerinin teşekkülüne sebep oldu. O, rivâyete göre, Hazreti Peygamberin dâveti üzerine mukaddes beldelerin kurtarılması seferine girişti. Filistin çölünü geçerken ordu ve hayvanların karşılaştığı susuzluk büyük bir tehlike teşkil etmiş ve bu seferde bulunan Hasan Can'ın (Tarihci Hoca Sa'deddin'in babası) rivâyetine göre P â d i ş â h ı n d u a s ı y l e y a ğ m u r y a ğ m ı ş ve tehlike atlatılmıştır. Bu hâdise kendisi gibi dindar, kudretli ve muzaffer olup onun kadar saltanatı kısa süren Alp Arslan'ın Horasan çölünü geçerken aynı durumla karşılaşması ve ç a d ı r ı n d a A l l a h a n i y â z ı sâyesinde yağmur yağdırması hâdisesine benzer. Ona ait bir kerâmet de Şam'da Emevî caminde görüştüğü ve duasını aldığı Şeyh Muhammed Bedahşi ile alâkalıdır. Filhakika Yavuz Sultan Selim şeyhin duasını talep edince şeyh ona: «S i z i l â h î l û t f a m a z h a r v e m ü s l ü m a n l a r ı n d a s ı ğ ı n a ğ ı s ı n ı z. Bu sebeple biz kabûle şâyan *sizin duanıza muh-*

[138] Anonim *Kitâb-ı mustetâb*, hususi kütüphanemizde yazma, s. 68-70.

tacız» cevabını verir; fakat yine de İslâmın sultanına dua eder. Pâdişâh Mısır'da iken rüyasında şeyhin kendisine vedâ ettiğini görür. Hasan Can: «b u n u n l a ş e y h i n ö l ü m ü n e i ş â r e t o l d u ğ u n u» söyledim der. Hakikaten Şam'dan gelen *ulak* ölümün aynı günde vukubulduğunu bildirir[139]. Yavuz'un son bir kerâmeti rivâyeti de türbedarı ve Sultan Hamid ile alâkalıdır. Gerçekten onun türbedarı bir gün geçim sıkıntısı ile «Evliyâdan olduğunu söylerler. Yıllarca türbedarlığını yaptım. Hâlâ yoksulluk içerisindeyim» der ve türbeye vurur. Ertesi gün Sultan Hâmid türbedarı huzuruna çağırır ve türbede ne olduğunu sorar. Selim'in o gece Pâdişâha ihtarı olmuştu. Bunun üzerine hâdiseden haberi olduğunu anlayan türbedar yaptığını aynen nakleder. Bu münasebetle Pâdışâh onun her yıl ihtiyaçlarını toptan karşılayan bir irâde yazdırır.

Yavuz Sultan Selim'e «*Acem ve Arap fâtihi*» unvanını veriyorlardı. Dindarlığı ve adâleti yanında şiddet ve hiddeti ile de tanınmıştı. Devrin müftüsü veya şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi onun bu mizacından gelen kararlarını tadilde ne derece âlim, dindar ve cesûr idiyse pâdişâh da Şeriata ve âlimlere o nisbette saygılıl idi. Yavuz büyük müftüye: «D ü n y a d a ü ç t e b i r i n s e l â m e t i i ç i n ü ç t e i k i i n s a n l a r ı n i d a m ı n ı n» câiz olup olmadığını sorar. Ali Efendi: «*Buyük halel vâki ise mübah olur*» fetvâsını verir. Fakat müftü bu fetvanın yüz elli kişiye gazablandığı için alındığını öğrenince onların idamının fetvâya uymadığını bildirdi ve müdahalede bulundu. Pâdişâh siyasete karışma hakkının olmadığını söyleyince Ali Efendi: «*Âhirete taallûku cihetiyle müdahale vazifemizdir*» cevabını verdi ve Pâdişâh da bu cezayı tatbikten vaz geçti[140]. Pâdişâhın bütün Hıristiyanları İslâm yapmak teşebbüsü daha büyük olup bu da büyük müftünün teşebbüsü ile durdurulmuştu. Filhakika İslâm ve cihân hâkimiyeti mefkûresiyle çırpınan büyük hakan: «*Bütün dünyayı fethetmekten veya milletleri İslâma getirmekten hangisi daha makbûldür*» diye müftüye sorar. Zenbilli Ali Efendi M ü s l ü m a n o l m a l a r ı n ı n A l l a h ı n r ı z â s ı n a d a h a u y g u n bulunduğu fetvâsını verir. Bunun üzerine Yavuz bütün hıristiyanların müslüman ve kiliselerin câmi yapılmasını vezirine emreder. Müftü, tatbikattan önce, bundan haberdar olunca Kuran'ın cebrî din değiştirmeye cevaz vermediğini *(Lâ ikrâh fî'd-din)*, F â t i h S u l t a n M e h m e d ' i n f e r m a n ı n a (ahid-nâ-

[139] *Selim-nâme*, s. 609; Feridûn Bey, I, s. 432; Lütfi Paşa, *Tarih*, s. 254.
[140] Hoca Saadeddin, II, s. 551-552.

mesine) de uygun bulunmadığını, dinî ve hukukî bakımdan bu teşebbüsün meşrû olamayacağını ve fetvâsının bu mânada verilmediğini beyan etti. Böylece Pâdişâh da çok arzu ettiği bir İslâmlaştırma teşebbüsünden vazgeçmeğe mecbur kaldı. Yukarıda görüldüğü üzere bir kısım kiliselerin câmie tahvil edilmemesi Fâtih'in alâkalı yerlerde oturan Rumların muhasarada yardımlarını görmesi ile alâkalı olup İslâm hukukuna göre buraların bir nevi sulh yoluyla fethedildiğine ve bu sebeple de mâbedlerin eski halinde kalmaları hakkına delâlet ediyordu.

Yavuz müftüsüne çok hürmetkâr idi. Onu Anadolu veya Rum-eli kazaskerliğine tâyin etmek istedi ise o *emre uymak vacibtir;* lâkin, dâvâların karara bağlanmasında, mutad üzere, konulan, «*hakemtu*» (hükmettim) kelimesini kullanmamaya ahd eyledim beyanı ile bu mevkii red etmiştir. Pâdişâhı sert kararlarında tadil kudretini gösteren müftü bir defasında da ona selâm vermeden huzurunu terk etmişti[111]. Onun müftü ile bu münasebetleri Fâtih'in Ak-Şemseddin ile, Melikşâh'ın da Sandalî ile münasebetlerine benzer. Osmanlı sultanlarının büyük âlim ve şeyhlere hürmetleri hep aynı idi. Şemseddin Fenârî bir mahkeme esnasında Yıldırım Bayezid'in şahâdetini kabûl etmez. Pâdişâh sebebini sorunca cemaati terk ettiğini söyler. Bunun üzerine Yıldırım ona bir köşk ve yanında bir câmi inşa etti; içerisinde kendisine bir köşe (Hünkâr mahfeli) yaptı ve bundan sonra da artık şer'î özür olmadıkça cemaatle namazı terk etmedi[112].

Bu muhteşem Pâdişâhın etrafı âlim, şâir ve şeyhlerle dolu idi. Sefer ve zaferleri bir vazife sayarak kudretini onlara sarf ediyor; fakat bu zamanlarda bile ilim ve edebiyatı terk etmiyordu. Yanında bulunan âlimleri telif ve tercümelere memur ediyor; dostu Kemal Paşa-zâde'nin Osmanlı tarihi de Yavuz'un emriyle yazılmıştı. Kendisi de her fırsatta kitap okur ve şiir yazardı[113]. Devrin büyük âlimi Kemal Paşa-zâde atını sürerken Pâdişâhın üzerine çamur sıçratınca çok üzülmüş; fakat haşmet ve azametin timsâli pâdişâh âlimlerin çamuru ile iftihar ettiğini ve kaftanını bu sebeple muhafaza edeceğini söylemişti. Âlimler gibi devlet adamlarının da kadrini bilirdi. Rîdâniye muharebesinde şehid olanlar arasında Sinan Paşa'yı kaybedince «Mısır fetholdu, ama Sinan gitti» diye faryed etti. O, dünyanın iki cihângire kifâyet edecek kadar geniş olmadığını söyler, ömrünün dünyayı fethine vefâ etmiyeceği endişesi-

[111] *Beddyi*, s. 401b-402b; Hammer IV, s. 265.

[112] Taş Köprülü-zâde, s. 50.

[113] *Türkî ve Farisî ve Tatarî Nazmederdi nefis eş'ârî* (Saadettin II, s. 398).

ni taşıdığı da rivâyet edilir. Mektup ve fermanlarında: «*Pâdişâh-ı Hilâfet-penâh, Sâye-i İlâh, Sultan Selim* Şâh ve Hakan-i a'zam, Sultan ül berr ve'lbahr, Şâhinşâh-i kişver-gir, *el-Müeyyed min'ind Allah*, Ebû'l-Muzaffer Sultan Selim han, iftihâr-i Âl-i Osman» unvan ve lâkabları onun azameti ile mütenasiptir ve İ l â h i i r â d e i l e t e y i d edildiğini, cihân hâkimiyetine inandığını belirtmektedir[114]. Pâdişah israf ve lükse de aleyhdar idi. Bir gün Şehzâde Süleyman (Kanuni) huzûruna çok süslü bir elbise ile girdiği zaman: «*Süleyman anan ne giysin!*» demiş; kendi askerlerinin demir ile, Mısır askerlerinin de ziynet ile süslü olduğunu görünce de hayret etmişti.

Dedesi Fâtih gibi o da sarayını resimlerle süslüyordu. Deniz kenarında imar ettiği köşkü seyrederken ressam *(musavvir)* hazırladığı Fâtih resmini Yavuz'a gösterdi. Fakat o: «*merhum bizi çocuk iken mübârek dizleri üstüne almışlardı.* Suret-i şerifleri hayalimdedir; *doğan burunlu* idiler. Bu nakkaş tamamca benzetememiş» demiş; dedesini tanıyan Ahi Çelebi'yi şahid göstermiş ve Hasan Can da ayakta onu tasdik etmişti[115]. Çaldıran seferine giderken bazı Alevî reislerini tenkil etmesi de, taassubla değil, sadece devletin emniyeti ve Şâh İsmâil ile işbirliği yapmaları ile ilgili idi. Türkiye Şiîleri kısmen Şâh İsmâil'i tutarken İran Sünnileri de onun zaferi ile bayram ediyorlardı. Zira Şâh İsmâil İran Sünnilerini zorla Şiî yaparken, diğer Türk hükümdarları gibi, Yavuz mezhep hürriyetine müdahale etmiyordu. Şâh İsmâil'in mezhep taassubuna ve zulmüne uğrayan Hâce-i İsfahânî bu sebeple Farsca ve Çağatayca yazdığı ve sunduğu şiirleri ile Yavuz'u ve zaferini tebcil ediyordu:

«Ey sevinç haberi getiren elçi! Muzaffer sultana şunu söylemeni dilerim: E y â l e m i n P â d i ş â h ı! sen Mustafa'nın Şeriatını diriltin; dünya da senin minnetin altında kaldı. Şeriat Sultan Selim'in devleti sâyesinde yoluna girmiştir. Senin korkundan «*Kızıl börk*» (Şâh İsmâil) tacı baştan düşünce Fars ve Türk diyarlarında zelzele başladı. Bugün «T a n r ı n ı n v e M u h a m m e d ' i n h a l i f e s i» gibi kudsî sıfatlar ancak sana lâyıktır. Onu (Şâh İsmâil'i) kahramanlık gününde çökertmezsen ve başını kesmezsen Kıyâmet gününde eteğine yapışırım. Ey dinin yardımcısı! gel ve putları kır. Rum tahtına Acem ülkesini de kat; Peygamber haberlerine göre Şarkın ve Garbın pâdişâhı ol. S e n e y d i n d a r v e c i h â n a v a ' d o l u n a n Z u l k a r n e y n be-

[114] Feridûn Bey, I, s. 367-369, 433. Mısır seferinde para ihtiyacı hasıl olunca zengin bir yahûdinin musâdere edilmesi teklif edilmiş; Yavuz meşrû kazancından dolayı ona dokunulamaz cevabını vermişti *(de la Janquière, Hist. Emp. Ottoman).*

[115] *Selim-nâme,* II, s. 617;

nini muradım hazine ve mal değil Allahın rızâsıdır». Farsca bu mealdeki şiirlerden sonra aynı şâirin Çağatayca yazılmış kasidesi de çok güzeldir. Bir kısım beyitlerini veriyoruz:[146]

Ey Süleyman sıfat u İsâ dem,
Ve'y nebi haslet u velî makdem;
Ey diyânet cihânıga sultan,
Şâh bin şâh u husrev-i devrân.
Çaldıng ey şeh cihânda kûs-i nevîd,
Yetti din ehlige sadâ-yi berîd;
Husrev-i dîn-penâh şâh Selîm,
Sadef-i dehr' içinde dürr-i yetîm.
Bil, ki dîn ehlige emân sensin,
Mehdi-i Âhir üz-zaman sensin;
Bile kim sende yâr-i feth u zafer,
Kudret-i Hak' durur ne fi'li beşer;
Men dimem kim zemâne şâhîsin,
Belki sen kudret-i İlâhî'sin.
Lütfeyle mening muradıma yet,
Dâd- hâhinim men imdî dâdıma yet;
Bâr idi meskenim Horasan'da,
Mülk-i Hârezm birle Balkan'da,
Gördim erse besî belâ-yi vatan,
Boldım ol mülkdin cilâ-yi vatan.
Sendin ümid-var'dur âlem,
Lütfige muntazır beni âdem.
İntizarıng çeker Horasanlık,
Kıl Horasan'da dahı sultanlık.
Mâverâ'ün-nehr'de şâh u gedâ,
Kıla dururlar sanga mudâm dua.
Kurtar İslâm ehlini gamden,
Mihnet-i bid'atiyle matemden.

Rivâyete göre, bir derviş, seher vakti, sarayın kapısına gelmiş ve bugün bu hanedanın bir çocuğu doğacak; babasının tahtına çıkıp halife olacaktır. Onun vücudunda yedi yerde yıldız biçiminde benler bulunacak ve bunların sayısınca meşhûr kimseleri kahrederek ülkeler alacaktır. Bu çocuk Yavuz idi. Nitekim Yavuz Selim, Şâh İsmâil'i, Duldakir beyini, Mısır sultanı Kansu-guri ve Tumanbay'i kahredip memleketlerini almış; babasını ve iki kardeşini tahttan uzaklaştırmıştır. Sirpençeden muztarip

[146] Feridûn Bey, I, s. 367-369; *Bedâyi*, s. 426b-427a.

olduğu bir zamanda, Eyûb türbesini ziyaretle, sefere başlamış; fakat hastalığı mâni olmuştu. Ölürken Hasan-Can kendisine Hakka tevecciih etmesini söyleyince, «Buyurdular ki: *bunca zamandan beri kiminle biliyordun; Cenab-ı Hakka tevecciihte bir kusur mu fehm eyledin*» demiş; Hasan-Can'dan *Yâsin* okumasını istemiş ve kendisi de okumağa devam etmiştir. Aynı kaynak nâşı yıkanırken «*sağ eli ile iki kere setr-i avret* ettiğini müşâhede edecek her biri hayret-edip tekbir ve selevât getirdiler» der[117]. Bunlar bu Pâdişâhın efkârda nasıl bir ruhâniyet hâlesi içerisinde bulunduğunu gösterir.

Yıldırım sür'ati ile kıtalar fethini 8 yıllık saltanatına sıkıştıran bu büyük fâtihin cihân hâkimiyetine teşebbüsü ve Avrupa'yı istilâya kararlı olması tabiî idi. Fakat bu büyük işleri başarabilmek için ömrünün kifayet etmiyeceği endişesini belirtmekte haklı idi ve hakikaten de ecel onun dünyayı tek ve yüksek nizâma kavuşturmasına fırsat vermedi. Dindarlığı, kahramanlığı, azîm fetihleri ve kısa süren saltanatı ile Alp Arslan'a çok benziyor ve onun gibi kerâmetler hâlesiyle halkın vicdanında yer alıyordu. Dostu büyük âlim Kemal Paşa zâde'nin mersiyesi bu kudretli pâdişâhı çok vecîz bir surette anlatır. Bu mersiyenin bir parçası şöyledir:[118]

Az zaman içre çok iş etmiş idi,
Sâyesi olmuş idi âlem-gîr;
Şems-i asr idi asırda şemsin,
Zilli memdûd olur zamanı kasîr.
Tâc u tahtıyle fahreder beyler,
Fahrederdi anınla tâc u serîr.
Öldü Sultan Selîm hayf u dırîğ,
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ.

---

[117] *Bedâyi*, s. 500b-502b.

[118] *Taç ut-tevârih*, II, s. 399; M. Arif, T. Osmani E. Mec. IV, s. 1411-1416. Güzelliğinden ve kudretinden dolayı bu şiir Gibb vakfı neşriyatında kitapların kapağına konmuştur. Üç büyük İslâm milletinin edebiyatlarından alınan parçalardan arapçası :

Tilke âsâruna tedüllü aleynâ
Fanzurû ba'denâ ile-l âsâri

(Bu eserler bizim kim olduğumuzu gösterir. (Bu sebeple) bizden sonra eserlerimize bakınız). Üçüncüsünü de Farsça şu beyit teşkil eder :

Ba'd-ez vefât türbet-i mâ der zemîn mecû:
Der sînehâ-i mahrem-i ârif mezâr-i mâst
(Celâleddin Rûmi)

(Öldükten sonra türbemizi yerde aramayın; ârîflerin mahrem sineleri bizim mezârımızdır).

Büyük vatan şâiri Yahya Kemal tarihî Türk Cihân Hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûresi ateşi ile tutuşur; Ayasofya'da okunan kur'an ve yapılan duaların manevî kudretini düşünür; İslâm birliği dâvâsiyle Yavuz'un cihângirâne hamlelerine hayran olur; ecelin onu erken götürmesinden ve bütün dünyanın İslâm nûruna kavuşmamış olmasından üzüntü duyar. Zira şâir «*Ezân-i Muhammedi*»sinde bugünkü durumu ecelin isticaline atfeder. Vatan şâirinin eserlerini aşk ile millî efkâra hediye eden idealist ve değerli edibimiz Nihâd Sâmi Banarlı'nın neşriyatından bazı parçaları nakledelim:

Emr-i bülendsin ey ezân-i Muhammedi,
Kâfi değil sadâna Cihân-i Muhammedi;
Sultan Selim-i Evveli râm etmeyip ecel,
Fethetmeliydi âlemi şân-i Muhammedi;
Gök nûra garkolur nice yüzbin minâreden,
Şehbâl açınca rûh-i revân-i Muhammedi;
Ervah cümleten görür Allahu Ekberi,
Akseyleyince arşa lisân-i Muhammedi;
Üsküp'de kabr-i mâdere olsun bu nev-gazel,
Bir tuhfe-i bedî' u beyân-i Muhammedi.

Fakat millî şâir Yavuz'un bu millî - İslâmî ideali yanında bir an önce Hazreti Peygambere kavuşmak aşkını da bu isticalde, saltanatının kısa sürmesinde bir sebep gibi görür. Nitekim Yavuz «*Hâdim ul-haremeyn*» olduktan, *Ravza-i Nebî*'yi ve İslâm hilâfetini evlâtlarına ve milletine emânet ettikten az sonra dünyadan ayrılmıştır, ki «*Rıhlet*» adlı şiiri bu mânayı belirtir:

Bir gün çalındı nevbet-i takdir rihlete,
Ukbâda yol göründü Hudâ'dan bu dâvete;
Doldukça doldu gözleri eşk-i firâk ile,
Kudretli pâdişâh vedâ etti millete.
Tevhîd maksadiyle geçirmişti ömrünü,
Ref'etti armağanını dergâh-i vahdete;
Râyâtı gölgesinde fedâ-yi hayât eden,
Ervâha pîşdâr olarak girdi Cennete;
Didâr-i Fahr-i Âlemi görmekti gayesi,
Gark-ı huşû' çıktı huzûr-i Risâlete;
Alnından öptü fahrederek Fahr-i kâinat,
Şâbâş sundu sarfedilen bunca himmete;
Yer-yer misâl-i bîd-i hazân oldu tuğlar,
Sultan Selîm'e girye-künân oldu tuğlar.

Fakat büyük şâir Abdülhak Hâmid'in türbesini ebedileştiren şu muhteşem şiirini unutmak mümkün müdür:

Kaldın Cihânda bir an, her anın oldu bir devr,
Mülk-i ezeldi gûyâ tahtında hem-civârın;
Her dem sana açıktır ebvâb-i Arş-i rahmet,
Türbendir en azîmi fethettiğin diyârın;
Tahtın getürdi yerden umkıyeti kıyâme,
Eyler ruhûna dâvet ulviyeti mezârın.

Yahya Kemâlin *Selim - nâmesi* hakkında bizzat yazdığı şu güzel kıt'asını da dercetmekten kendimizi alamıyoruz:

Devr-i Sultan Selim'i yazmak için,
Seyf-i meslûl kıldı hâmesini;
Halk Yahya Kemal'e rahmet okur,
Gûşederken Selîm - nâme'sini.

8. Kanunî Sultan Süleyman ve Dünya Nizâmı

«Hıristiyan devletler ecdâdımın üzerine tehdidli bulutlar yığıyor; fakat bunlardan yağmur yağmıyordu. Onlar sebep olmasa idi bu kadar kan dökülmiyecekti»
(Kanunî Süleyman).

«Bu eserlerimiz ne yaptığımızı gösterdiğinden bizden sonra eserlerimize bakınız»

Kanunî Sultan Süleyman'ın yarım asra yakın saltanatı (1520-1566) Türk ve Osmanlı cihân sulhü dâvâsının en yüksek ve kudretli devrini teşkil eder. Fâtih Sultan Mehmed, Hazreti Peygamberin hadîsine mazhar olarak, İstanbul'u almakla Osmanlı imparatorluğunu kurmuş ve kudsiyeti kökleşen bu şehri cihân hâkimiyetinin merkezi yapacağına inanmıştı. O, bir çok devletleri ortadan kaldırarak bu dâvâyı gerçekleştirmek için İslâm ve Hıristiyan dünyalarını birleştirmeyi tabiî buluyordu. Yavuz Selim onun emellerini Şarkta, Kanunî Süleyman da Garpta tahakkuk safhasına ulaştırıyordu. Selim'in ölüm haberi ile askerler, eski Türk âdeti üzere külâhlarını yere atıp feryâd ederlerken şehzâde Süleyman da matem elbisesiyle tahta çıkıyor ve ordunun feryâdları alkışa inkılâp ediyordu. Hicrî X uncu asrın başında (900 yılı) doğan Kanunî Süleyman, en yüksek Türk azamet devrinin pâdişâhı olarak, her asır başında bir din müceddidi geleceğine dair Peygamber hadîsi ve İslâm inancının tam bir temsilcisi sayılmıştır. Celâl zâde ve şeh-nâmecisi Seyyid Lokmana göre doğuşunda ismi için Kur'an açılmış ve *«İnnehü min Süleyman»* âyeti kendisi için uğur olduğuna ve Allah tarafından teyid edildiğine inanılmış; adı da bu suretle konulmuştu[149]. Beden ve iman mükemmeliyeti, fikir, ahlâk ve mefkûre yüksekliği ile mümtaz olan genç pâdişâh millî vekar, irâde ve kudretin de tam bir örneği idi. Müstesna

[149] Nişancı Celâl-zâde (Hammer, V, s. 10), Ahmed Tevhid. *Kanunî'nin Şehzâliği*, TOEM XLIX - LXII, s. 86; *Hüner-nâme*, TOEM I. s. 110-111.

kabiliyet ve hasletleri, etrafındaki yüksek devlet, ilim ve din adamları, büyük sanat ve edebiyat mensupları, İmparatorluğunun azameti, ileri iktisadî ve teknik imkânları, içtimaî nizâmın sağlamlığı ve nihâyet ordularının kudreti ile Cihân pâdişâhı Sultan Süleyman Türk ihtişâmının da en mükemmel bir temsilcisi idi. Avrupalılar kendisine, tam bir isâbetle, «*Muhteşem*» sıfatını veriyorlardı. İslâmın müceddedi ve onuncu pâdişâh olması da uğur telâkki ediliyordu. On yüksek vasfa ve on evlâda sâhip idi. Her sahada yanında on mümtaz insanın bulunduğu, kendisiyle birlikte devletini yükselttikleri kanaati de vardı. Pîrî, İbrahim, Lütfi, Rüstem ve Sokullu Mehmed Paşa gibi büyük devlet adamları, Kemal Paşa zâde, Ebu's-Suûd, Taşköprülü-zâde gibi büyük âlimler, Bâki, Fuzulî, Zâti, Hoca Sadeddin gibi şâir ve tarihçiler dâhî Mimar Sinan ve büyük denizci Barbaros Hayreddin Paşalar hep onuncu pâdişâh olarak on rakamına iblâğ ediliyordu. On büyük şehrin fâtihi olarak gösterilmesi de bu inanca göre hesap ediliyordu. Nitekim Süleymâniye minâreleri şerefelerinin dahı on adet yapılması bu inançla ilgili idi. Seyyid Lokman'ın Kanunî nâmına, güzel resimlerle birlikte vücûda getirdiği *Hüner-nâme* adlı Şeh-nâme de on bahisde bu «muhteşem» insanın yüksek hasletlerini yazmakta, doğuş ve cülûsları, ihsânlar, av san'atı ve okçuluğu, bayram ve sohbetlerinde bezm-ârâ oluşu, ahlâkı ve şefkat ve fukaraya ihsânları, mazlûmları himâyesi, veliliğine delâlet eden ilhâm ve kerâmetleri, dünyaya yayılan adâleti, şecaati ve fethettiği memleket, şehir ve kaleler, nihâyet şiirleri ona aid hasletleri meydana koymuştur. Aynı zamanda büyük bir san'at eseri olan Hüner-nâme'de mühim tarihî resimler mevcuddur[150].

Sır-derya boylarından İslâm dünyasına, Avrupa ortalarına ve Akdeniz havzasına kadar yayılan Oğuzlar, yeni din ve medeniyetin de yükselttiği bir iman ve kudretle, XVI ıncı asırda, cihân hâkimiyeti mefkûrelerinin zirvesine ulaşıyorlardı. Gerçekten Osmanlı Türkleri bir çok eski kavim, din, medeniyet ve imparatorlukların hüküm sürdüğü üç kıtanın ortasında ve Akdeniz havzasında dünya nizâmını ve Osmanlı sulhünü (Pacta Ottomana) kurmakla ve Kanunî de cihân hâkimiyeti mefkûresinin tâcı olmakla millî tarihin en muhteşem devri yaratılmıştı. İskender, Çingiz ve Timür imparatorlukları ne kadar çabuk kurulmuş ise o kadar da çabuk parçalanmışlardı. Bunların istilâ ve yayılışları çok defa tahrip ve kıtal ile birlikte vukubulduğu için de Osmanlı imparatorluğuna benzemezler. Üç asır zarfında, devamlı fetihlerle ve sağlam

[150] Evliyâ Çelebi, I, s. 154. I. Sultan Ahmed'in 14. Pâdişâh oluşu, 14 yaşında tahta çıkması ve 14 yıl saltanat sürmesi üzerinde de durulmuştu.

temeller üzerinde yükselen Osmanlı imparatorluğu tarihte ancak Roma ve Hilâfet (Abbasî) imparatorlukları ile mukayese edilebilir. Lâkin Roma ve Justinianus devrinde Şarkî Roma yabancı istilâlarına maruz bulunduğu ve bazan yabancılara haraç verdiği halde Osmanlılar için böyle bir korku düşünülemezdi. Muazzam imparatorluk Avrupa ortalarında, Akdeniz ve Hind denizi civarında, Afrika ve Arabistan çöllerinde, İran hudutlarında ve Kafkas ötelerinde orduları veya hudut gazileri ile daima cihâd yaparken bu milletler câmiası bir Dünya nizâmı ve sulh ü içinde yaşıyor; devletin tebaası olan çeşitli halklar hiç bir endişe duymuyor ve hudutlardan gelen haberler bir sinek vızıltısı kadar tesir etmiyordu. Materyalist Roma'da kavımler ve sınıflar-arası uçurumlara ve içtimaî huzursuklara Osmanlı imparatorluğu şahid olmamış veya bunlara fırsat vermemiştir. Cihân hâkimiyeti inancına rağmen Osmanlılar Roma gibi yabancı kavimlere mağrur bir gözle bakmıyorlardı. Maddî-manevî müvâzeneye, sınıflar ve kavimler arası ahenge dayanan Osmanlı devleti bir milliyetler zıddiyeti de yaratmadı. Kosova ve Ankara muharebelerinde Sırplar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Ulahlar Osmanlı ordusunda, Türklerle birlikte, ciddiyetle, savaşmışlardı[151]. Abbasî ve Selçuklu imparatorlukları da hiç bir zaman Osmanlılar gibi bir siyasî istikrar ve birliğe, içtimaî ahenge sâhip olamamış; bu kudrette bir idare cihâzı ve adâlet kuramamıştı.

Horasan'da Büyük Tuğrul-beg ve ilk halefleri Selçuklu imparatorluğunu siyasî bir inkılâp, Söğüd'de Ertuğrul ve oğulları ise Osmanlı imparatorluğunu tekâmül esaslarına göre kuruyorlardı. Birincisinin kuruluş ve parçalanması ne kadar süratli idiyse ikincisinin de yükselişi o derece tedrici ve kudretli olmuştu. Horasan'da Büyük Selçuklu imparatorluğunu *Kınık* boyu ve Selçuk hânedânı etrafında Türkmenler, Söğüd'de Osmanlı imparatorluğu da *Kayı* boyu ve Osmanlı hânedânı etrafında aynı Türkmenlerle kaynaşan din adamları başlıca kuvvet olarak kurmuşlardı. Osmanlı beyliğinin bir hususiyeti ve şanı da hep cihâdla işe başlaması idi. Bu sebeple daima Bizansa ve Avrupa'ya karşı gaza ediyor ve fasılasız Haçlı taarruzları karşısında bunu hayatî ve ilâhî vazife sayıyordu. Bu hususiyet bütün ilim ve din adamlarının Osmanlı cephesine katılmasına ve gaza mefkûresini yükseltmesine yarıyordu. Hatta Osmanlılar Rumeli'ye geçiş yolunda bulunmasına rağmen, 1338 de, Karası beyliğini de muharebe değil sulh yolu

[151] F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 86, 121, 134, *Hüner-nâme* için bak.

ile ilhak ediyor; bir tecâvüze uğramadıkça Anadolu'daki soydaşlarına karşı sefere girişmiyor; cihâd yolunda bulunan kendilerine karşı Hıristiyan devletlerle ittifak eden soydaşlarını da bir türlü affetmiyorlardı. Osmanlı beyliği o kadar sağlam temeller üzerine kurulmuştu, ki devamlı olarak Haçlılara muzaffer olan devlet Timür'ün darbesiyle yıkıldığı ve on yıllık bir B u h r a n *(Fetret)* devrine düştüğü halde Hıristiyan Balkan kavimleri üzerindeki hâkimiyeti sarsılmamıştır. Halbuki Selçuklu imparatorluğu Melikşah'ın ve Sancar'ın ölümleriyle derhal parçalanmıştır. Timür'ün sarsıntısını dirâyeti ile atlatan Ç e l e b i S u l t a n M e h m e d bu sebeple d e v l e t i n i k i n c i k u r u c u s u sayılmıştır. Osmanlıların cihângirlik istikametinde bu yükselişlerine yardım eden âmiller başında, şüphesiz, ilk on Osmanlı pâdişâhının büyük ve dahiyâne şahsiyetleri gelir. Gerçekten, birbiri ardı sıra bu kadar büyük ve kudretli insan yetiştiren başka bir hânedâna tarih şâhid olmamıştır. Bu sebeplerdir ki Osmanlı hakanları i l â h î i r a d e n i n t e y i d i n e v e k u d s î bir vazife ile vazifeli bulunduklarına inanıyor; ilim ve din adamları bu inanca bağlı bulunuyor; c i h â n h â k i m i y e t i m e f k û r e s i v e K ı z ı l - e l m a efsânesi de bu suretle İslâmî ve millî kaynaklardan besleniyorlardı. Pâdişâhların büyük din ve devlet adamlarını himâyeleri ve iktidara getirmeleri de büyük insanlara ve büyük devirlere uygun bir hareket idi. Cevdet Paşa yeni ve yüce bir cemiyet olan Osmanlıların zuhûru ile İslâmiyetin düştüğü zaafiyetin yenileşme ve kudrete inkılâp ettiğini belirtir.

Kanunî Sultan Süleyman Belgrad'ın fethi (1521) ile Orta Avrupa ve şövalyelerin üssü olan Rodos'un zaptı (1522) ile de Akdeniz hâkimiyeti kapılarını açıyordu. «Pâdişâh-i Cihân, Sultan Süleyman Han» Rodos'u fethinde adanın ihtiyar hükümdarını huzuruna getirdikleri zaman, gözleri yaşararak «*böyle bir ihtiyar ademi hanesinden çıkardığıma müteessifim*» diye üzüntüsünü belirtmiş ve onu hürmetle gemiye koyup istediği yere göndermiş ve bu suretle cihân pâdişâhı olduğunu burada da göstermiştir[152]. Macaristan'ın Türkler tarafından fethine dair Attilâ'ya ait kılıç efsânesinin yeni bir şekilde zuhûru da kayda şayandır. Filhakika rivâyete göre B ü y ü k İ s k e n d e r zamanında bir kırala aid b ü y ü k b i r k ı l ı ç T u n a n e h r i n e d ü ş m ü ş ve T ü r k f e t i h l e r i devrinde bulunmuştur. Osmanlı elçisi bu kılıcı satın almağa çalışırken Macar kıralı onu elde edip Sultan Bayezid'e hediye etmiştir. Bayezid Han da bunu «*Diyâr-i Ungurus'un şimşîr-i Osmaniyân*

[152] Târih-i Cevdet, III, 309.

ile meftûh olmasına işâret-i beşâret» saymış ve çok sevinmiştir, ki Hun hükümdarının cihân hâkimiyeti inancının bu şekliyle Osmanlılara intikali çok mânalıdır[153]. Fâtih zamanında Roma, fakat Kanunî devrinde ondan önce Viyana «K ı z ı l - e l m a» olmuş; Budin ile işe başlanmıştı. Pâdişâh, 250,000 kişilik askerden, müthiş ateş saçan 300 toptan müteşekkil, devrin en kudretli ordusiyle, İstanbul'dan sefere çıkıyordu.

Kanunî Sultan Süleyman, baba ve dedeleri gibi, sıra ile Eyüp, Vefâ, Yavuz, Bayezid ve Fâtih türbelerini ziyâret ve buralarda zafer duaları yaptıktan sonra muhteşem ordusiyle harekete geçti. Mohaç ovasında Macar ordusiyle karşılaşınca sancaklarını açıp ellerini yukarı kaldırdı: «Y a r a b b i! s e n i n k u d r e t v e h i m a y e n i d i l i y o r; M u h a m m e d ' i n ü m m e t i n e y a r d ı m ı n ı n i y â z e d i y o r u m» diye yalvardı. Bunu gören süvariler de derhal atlarından inerek hakanları gibi secdeye vardılar ve Pâdişâh uğrunda canlarını fedâya karar verdiklerine yemin ettiler. Maddî-manevî bu kudretle mücehhez Türk ordusu, 28 Ağustos 1526 da, mutlak bir zafer kazanmış ve artık Orta Avrupa yolu açılmış; Macar ordusunun imhasından sonra da 20 Eylülde Macaristan'ın payitahtı Budin şehri Pâdişâha teslim olmuştu. Bu seferin yapılması bir fetih arzusundan ziyade millî bir siyaset ve zaruretin icabı idi. Filhakika Kanunî İstanbul'a dönünce oraya gelen Macar (Erdel) elçisini kabûl ederken ona: «H ı r i s t i y a n d e v l e t l e r i e c d â d ı m ı n ü z e r i n e t e h d i d l i b u l u t l a r y ı ğ ı y o r; f a k a t b u b u l u t l a r d a n y a ğ m u r y a ğ m ı y o r d u. O n l a r s e b e p o l m a s a i d i b u k a d a r i n s a n k a n ı d ö k ü l m i y e c e k t i» beyanı tarihî ve hayatî âmilleri meydana koyuyor; Haçlı taarruzları tekerrür etmese idi Avrupa fetihlerine girişmeyeceğini de belirtiyordu. Nitekim bu kanaat Türk şâir ve gazilerinde de vardı. Mihal oğlu Ali bey'in (XV. asır sonları) otağını Tuna nehri yakınında kurduğunu, nehri üç yüz otuz defa geçtiğini, Macarların (Ungurus'un) putunu kırdığını, Çek ve Leh illerini pâymal ettiğini, erenlerin ve Seydi Gazi'nin gazalarına yardımda bulunduğunu yazan *Gazavât-nâme:*

Eğer def'olmaz ise bu beliyye
Ne İznik kala ne Kostantiniyye

beyti ile kanaati güzel belirtir; Tuna nehrine hitab edip Ungurus, Eflâk ve Rus diyârlarına yol vermesini söyler[154].

[153] Hoca Saadeddin, I, s. 446.

[154] *Gazavât - nâmeler*, nşr. Agâh Sırrı Levend. İstanbul 1956, s. 246, 254, 295.

Filhakika Selçuklular Haçlı orduları ile İznik, Eskişehir, Amasya, Ereğli, Denizli, Konya ve Suriye'de pek çok savaş yapmış; milyonlarca kan akmıştı. Osmanlılar da Rumeli'ye geçişten itibaren aynı Haçlı taarruzlarına marûz kalmışlar idi. Nitekim Sırp sındığı, Kosova, Niğbolu, Varna ve İkinci Kosova meydan muharebeleri de Haçlıların Türkleri imha etmek ve Balkanlardan atmak gayesiyle olmuş; fakat zafer Kanunî'nin dediği gibi daima Osmanlılarda kaldığı için Türkler Orta Avrupa'ya doğru ilerlemiş ve nihâyet, Osmanlıların tâbiri ile, Belgrad *Dâr ul-Cihâd* olmuştu. İstanbulun fethi üzerine Papalık «kuyruklu yıldızların haber verdiği musibet ve felâketlerin Hıristiyanlardan Türkler üzerine çevrilmesi» için kiliselerde dua edilmesini emretmişti. İmparator Charles Quint, Fransa kırallığı müstesna, bütün Garbî Avrupa'ya hâkim bulunuyordu. Akdenizde ve Şimali Afrika'da Türklere ve İslâmlara karşı taarruzlara girişmiş; kardeşi Ferdinand Avusturya'da kıral tayin edilmişti. Böylece Fransa'yı da tâbiiyetine aldıktan sonra Türkler için büyük bir tehlike başgösteriyordu. Şimdi Fransa kıralının esir edilmesi ve anasının Sultan Süleyman'ın, oğlunu kurtarması ve himâye etmesi için elçi göndermesi Türkiye'ye tehlike büyümeden önce güzel bir fırsat vermiş ve Avrupa'da iki hânedân arasında devam eden rekabet ve mücadele Osmanlılara yardım etmiştir. Macaristan'da Haçlı mücadelelerinde daima birinci derecede bir mevki kazanmış ve Rum-eli'ye geçişten beri Macarlar Hıristiyan Avrupa'yı müdafaada Türklere karşı kahramanca döğüşmüşlerdi. Macarların Türklerle akrabalığını dikkate alan bazı Avrupalı âlımler, haklı olarak, iki dinin de aynı ırka mensup iki millet tarafından, aynı ideal kudreti ile, müdafaa edilmesini tarihin bir cilvesi şeklinde vasıflandırmışlardır. Nitekim, yukarıda belirttiğimiz gibi, çağdaş Müslüman tarihçileri de Moğolların Ayn Câlût'da mağlûbiyetlerini yine *İslâmiyetin Türkler tarafından aynı cinsten Türklere* (Moğollara) karşı kurtarılması şeklinde görmüşlerdi. Ortodoks Bizans'a düşman olmalarına rağmen Avrupalılar daima onun aleyhinde gelişen Türklere karşı Haçlı seferlerini tekrarlıyorlardı. Zira Papalık Hıristiyan dünya nizâmı karşısında bir İslâm dünya nizâmına tahammül edemiyordu.

İşte Türklerin Macaristan ve Orta Avrupa seferleri hayatî tehlikeyi ileride karşılamak maksadiyle yapılıyor ve Fransa kıralı François ile mücâdele ve kıralın himâye talebi Kanunî'ye fırsat veriyordu. İspanya'da müslüman ve yahûdilerin korkunç bir şekilde zulüm ve kıtale uğramaları da Kanunî'yi Akdeniz hâkimiyeti ve cihâdına zorluyordu. Protestan İn-

giltere ile Katolik İspanya (Elizabeth ve Philippe II) arasındaki mücadele de Türkler ile İngilizleri birbirine yaklaştırıyordu. Macaristan'ın süratle fethedilmesi Avrupa'yı titretti. Mohaç ve Budin seferinden sonra İstanbula dönen Pâdişâha Fransa, Lehistan, Venedik, Erdel ve Avusturya elçileri geldi. Bunları kabûl eden Vezîr-i a'zam: «T ü r k l e r a z k o n u ş u r, ç o k i ş y a p a r» derken Türklerin tarih boyunca bu karakterine dikkat eden yabancıların ifâdelerine uygun bir hüküm veriyordu. Kanunî Sultan Süleyman da onlara bu seferlerin ve kan dökülmesinin mesuliyetinin Hıristiyan hükümetlerine aid olduğunu bildiriyordu. Avusturya kıralı Ferdinand'ın elçisi fethedilen Macaristan'da bazı yerlerin kendilerine aid olduğunu söyledi ve bunların bir listesini verdi. Sadrazam, bu cüret dolayısiyle, ona: «B ü t ü n H ı r i s t i y a n h ü k ü m d a r l a r ı n ı n g ö l g e s i n e s ı ğ ı n d ı k l a r ı P â d i ş â h ı n k a r ş ı s ı n d a n e c ü r e t l e b ö y l e b i r t a l e p t e» bulunduğuna dair hayretini beyan etti; b u c e s a r e t l e n i ç i n İ s t a n b u l u d a i s t e m e d i k l e r i n i sordu ve elçiyi azarladı. Bunun üzerine Almanlar (Avusturyalılar) Budin'i bir fırsatta işgal ettiler.

Bu haber Sultan Süleyman'ın daha büyük bir ordu ile sefere çıkmasına sebep oldu. Osmanlı pâdişâhı Buda'yı kurtardıktan sonra Viyana'yı da 1529 da muhasara etti. Fakat kış bastığı ve esasen Viyana muhasarası için sefere hazırlanmadığı için Kanunî Ordu-yı hümâyûn ile İstanbula döndü. Türk ordusunun dönüşü bu uzak diyarlarda Almanların hudut tecâvüzlerine fırsat veriyordu. Bu sebeple Saultan Süleyman Charles Quint ile hesaplaşmak mecburiyetinde kaldı. Türk Sultanı, büyük vezir İbrahim Paşa'nın ifâdesiyle, bu Alman hükümdarını imparator olarak tanımak istemiyor; *dlemin sâhibi tek Allah gibi dünyada da tek cihângir*in kendisi olduğunu tekrarlıyordu. Bu sebeple Kanunî imparatora haddini bildirmek üzere, 25 Nisan 1532 de, İstanbul'dan hareket etti. Bu hedefe varmak gayesiyle de Türk ordusu Viyana'yı arkada bırakarak imparatoru arıyor; Gratz, Marburg, Günss ve başka bir çok Alman şehirleri zabt ediliyor; fakat Avrupa'nın bu yegâne imparatoru bir türlü Pâdişâhın karşısına çıkamıyordu. Türk ordusu ilerlerken nehirler üzerinde bir çok köprüler yapmak zorunda kalıyordu. Türk akıncıları Almanya içlerine kadar girdiler. Osmanlı tarihlerinin «*Alman seferi*» adını verdiği bu büyük hareket yedi ay sürdüğü; kış bastığı ve imparator bulunamadığı için pâdişâh ordusu ile İstanbul'a döndü. İmparator ve ordusiyle hesaplaşma mümkün olmamakla beraber Osmanlı satvetinin Almanya içlerine kadar yayılması bu sefere büyük bir zafer hüviyetini verdi.' Filhakika Kanunî'nin dönüşünde İstanbul b e ş g ü n z a f e r ş e n l i k l e r i

yaptı; her taraf kandillerle aydınlatıldı. Bir kaç ay sonra İstanbul'a gelen ve 22 haziran 1533 de huzura çıkan Ferdinand'ın elçisi Cihângîr pâdişâha: «Oğlunuz Ferdinand size aid yerleri kendisinin ve kendisine aid yerleri de sizin malınız biliyor; çünkü oğlunuzdur. Macaristan'ı kendinize ala koyduğunuzu bilse idi muhareb beye girişmezdi» ifâdesiyle yalvarıyordu. Fransa kıralı François imparatora karşı Kanuni'nin yardımını diliyor ve imparatorun esaretinden kurtulmak için anası vasıtasiyle hakanın himâyesini niyâz ediyordu. Pâdişâh «*Fransa vilâyeti kıralı*» diye hitap ettiği François'yi kurtarıyor ve o da Türk sultanına, nimet bilen bir bende olarak, minnetlerini arzediyordu[155].

1553 de İstanbul'a gelen Alman imparatorunun elçilik heyeti reisi Busbecq'in Türkiye hakkındaki müşahede ve düşünceleri çok dikkate şayandır. O Türk ordusunda gördüğü iman, nizâm, fedakârlık ve temizlik dolayısiyle hayranlığını belirtirken kendi memleketinde hüküm süren fakirlik, atalet, imansızlık, maneviyat bozukluğu, ordunun disiplinsizliği, sebatsızlığı, subayların zulmü, sefahat, sarhoşluk ve kumardan çok şikâyet eder. Ona göre iki düşman kuvvetten biri için sukut mukadderdir. Türk ordusu mağlûbiyet görmemiş, tecrübeler kazanmış, sabırlı, intizamlı olup daima zafer şarkıları söylemiş; şan ve şerefe alışmış ve uğurlu istikbale inanarak İran'dan Macaristan'a kadar çok azîm kaynaklara sâhip olmuştur. O, «Bu gidişin sonu hakkında bir tereddüt var mıdır? Bizim hâlimiz malûm; ne korkunç şey Allah'ım!» cümleleri ile büyük Türkiye ile Avrupa arasındaki kuvvet farkını güzel ifâde eder. Busbecq: «Türklerin mevcûd sistemini kendi sistemimizle mukayese edince istikbalin başımıza getireceği felâketleri düşünüyor, titriyor ve âkıbetimizden korkuyorum» cümlesini de ilâve eder. O, Osmanlıların Safevî İran'ı ortadan kaldırdığı takdirde artık Avrupa'nın sukutunu da mukadder gö-

[155] Hammer, V, s. 76-80. Kanuni François (Françesko)'ya 1526 başlarında, hapiste iken gönderdiği mektupta kıralı teselli ederken «*gece-gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır*» diyordu (*Târih-i Cevdet*, III, s. 321).

İbrahim Paşa «*Sa'âdetlü pâdişâhımız Beç'i almak için gelmemişdi. Ancak Gazâ-i hümâyûnları Ferdinand kıralın mikdarın bildirmek idi... Kış galip olmagın...*» (Peçevî, I, s. 138). Kanunî Macaristan fetihleri ile, çan sesleri yerine ezân okutmak ve beş nevbet çaldırmakla, Budin'de cuma kılmakla çok öğünüyordu (Feridûn Bey, I, s. 490, 494).

rür. Gerçekten Osmanlı imparatorluğu Şarktaki Türk devletleri, bilhassa Timur, Ak-koyunlu ve hepsinden mühim olarak Safevî İran'ın arkadan taarruzları ve Hıristiyan devletlerinin ittifakları ile karşılaşmasa idi parçaladığı Avrupayı fethedebilirdi. Pâdişâhı görmek için Amasya'ya giden elçinin orduyu tasviri de dikkate şayandır. Ona göre ordugâhın muazzam kalabalığı içinde insanlar heykel gibi duruyor; hiç bir gürültü, ses ve kıpırdama yok; sükûnet ve vekar hâkim. Halbuki: «bizde bir kaç kişi bir araya gelince derhal gürültüler, vakalar ve nizamsızlık başlar». İşte kültürü ve görüşleri ile yüksek bir diplomat olan Busbecq iki rakîb dünya arasındaki farkı bu sûretle meydana koyuyordu.

Macaristan'da Türk askerleri arasında görülen bir hâdise de ordunun maneviyatı bakımından mühimdir. Filhakika Busbecq'e göre Türk askerleri şehîd olmuş bir arkadaşları hakkında müzik aleti ile hüzünlü bir şarkı söylüyor; diğer mevcûd askerler de bu şarkıyı inilti ile dinliyorlardı. Bu türkü Şarkî Macaristan hududunda şehîd düşen bir asker için suları ana vatana (Karadenize) akan Tuna nehrinin dostlarına haber götürmesini, vatanı, milleti ve dinî uğrunda, şan ve şeref le savaşarak merdce öldüğünü ve rûhunu Allaha teslim ettiğini ifâde ediyordu. Türküyü dinleyen askerler onun ebediyete vardığını söylüyorlardı. Zira Türkler savaşta ölenlerin cennete gittiğine ve meleklerin daima kendilerine dua ettiğine inanıyorlardı. Amasya'da Pâdişâhın kendisini huzuruna kabûl ettiğini ve elini öptüğünü söyledikten sonra: «Sultan Süleyman, omuzlarında uzun senelerin ağırlığını hissediyordu. Fakat tavır ve hareketlerinde vekarı ile imparatorluğa yakışan bir hükümdar idi. Süleyman daima perhizkârdı ve itidali severdi. Gençlik çağlarında da öyle idi. O zaman bile şarap içmezdi; dinine gayet sadıktı; merâsim ve âyinlere de çok hürmetkârdır. İmparatorluğun hudutlarını genişletmek kadar dinini de yükseltmek emelindedir» ifâdeleri ile Büyük hakanı güzel tasvir eder[156]. Elçinin bahsettiği şarkının güftesi henüz elimize geçmemiştir. Lâkin Türk paşalarının 150 sene oturdukları Macaristan'ın payitahtı Budin (Budapeşte)in işgali üzerine söylenen şu:

---

[156] Busbecq, *Türk mektupları*, s. 40-43, 63, 64, 83-84.

Çeşmelerde abdest alınmaz oldu,
Câmilerde namaz kılınmaz oldu,
Mâmur olan yerler hep vîran oldu,
Aldı Nemçe bizim nazlı Budini!

şiiri hatırlamamak mümkün müdür? Gerçekten bu güzel şarkı bize kadar gelmiş; Türk milleti ve ordusunun «nazlı» Budin'i (Peşte) nasıl Türkleştirmiş ve vatan saymış olduklarını ve millî rûhun nasıl tarihin derinliklerinden bugüne kadar ulaşan bir kudrete sâhip bulunduğunu belâgatle ifâde eder. Bu kaybı bir türlü gurûrlarına yediremiyen ve hazmedemeyen Türkler, XIX. asrın perişanlığına rağmen, Moskoflara karşı İngiliz ve Fransızlar ile birlikte, Sıvastapol (Kırım) zaferi neticesinde:

Sıvastapol önünde yatan gemiler
Atar nizâm topunu dağlar iniler

şarkısı ile Rus istilâları ve bilhassa Kırım'ı işgallerinin acısını çıkarmış gözüküyorlardı.

Osmanlı ordusunda, ticaret hayatında hüküm süren yüksek ahlâk ve nizâma Busbecq gibi bütün Avrupalı elçi ve seyyâhlar da hayran olmuş ve bu hususları eserlerinde belirtmişlerdi. XVI ıncı asrın sonlarında bir Türk müellifi de Türk ordusunun bu ileri seviyesi hakkında güzel bir hâdise nakleder. Kanunî Sultan Süleyman bir Rum-eli seferinde askerlerin geçtiği meyveliklerin ne halde olduğunu merak eder ve Kapu ağasına durumu öğrenmeyi emreder. Kapucular askerlerin meyvelere hiç dokunmadıklarını veya diğer rivâyete göre yedikleri üzümlere mukabil asmaların arasına akçe koyduklarını görürler ve «Pâdişâh hazretlerine haber verildikte âlem adâlet üzere» olduğundan Allaha şükreder. Bir Avrupalı da, köylünün bir tavuğunu alan veya atını buğday tarlasına salan ölüme mahkûm edilirdi söyler. Edirnekapı ile Davûd Paşa çiftliği arasında Hıristiyanlara aid bağlar vardı. Bazı Levend'ler buraya varup şarap içer ve fitne çıkarırlardı. Pâdişâh buraya korucular tayin etti ise de önleyemedi; askerleri bu alışkanlıktan kurtarmak için bu bağların sökülmesini emreyledi, ki ordunun ahlâkını ve disiplinini koruma hassasiyeti bakımından bu da güzel bir misaldir[157].

Kanunî, karşısında, daima Haçlı seferlerini hazırlayan Papalık ile Almanya'yı, yâni Avrupa'nın çoğuna hâkim bulunan Şarlken'i görüyordu. Bu sebeple Osmanlı hakanı Avrupa'da bulunan siyasî ve dinî ihtilâfları Türkiye lehinde maharetle kullanıyordu. İmparatora karşı kucağına

[157] *Kitâb-i müstetâb*, s. 23, 57; Grenard, s. 120.

atılan Fransız kıralını ciddiyetle himâye etmekle Kanunî hâkimiyetinin karalarda ve denizlerde yayılmasına yardımcı bir siyaset güdüyordu. Zira Fâtih, Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlığın parçalanmasını, nasıl adâlet ve mahâretle kullanmış idiyse Kanunî de öylece Katolik Avrupa'yı ikiye ayırıyor; icabında o da Türklere mahsus din hürriyeti dâvâsiyle Protestanları tutuyor ve yeni mezhep ayrılığından faydalanmaya çalışıyordu. Filhakika bu münasebetle Şarlken'e karşı Fransızlara yardım eden Türk donanması Nice'i aldı; Osmanlı askerleri Toulon'u bir Osmanlı şehri hâline getirdiler. Büyük reis (kaptan) Barbaros Hayreddin Paşa barutu kalmayan ve gemileri şarap dolu olan Fransız denizcilerini azarladı; kendilerine barut verdi. Pâdişâhın amcası Cem Sultan'ın bir müddet oturduğu şehrin bu sırada (20 Ağustos 1543) Türklerin eline geçmesi talihin bir cilvesi oldu. Böylece karalarda olduğu gibi Akdenizde de imparatorun donanmaları mağlûbiyetlere uğruyor; Cezayir ve Tunus üzerine gönderdiği filolar kaçıyor ve sığınacak yer bulamıyordu. Zira Akdeniz hâkimiyeti de artık Türklerin eline geçmiş ve bu denizin şimal sahilleri bile kontrol altına girmişti. Fakat iki taraf için fayda sağlayan Türk-Fransız ittifakı bilâhare François'nin Türkler aleyhinde muahedelere imza koymasına mâni olmadı. Zira bütün Hıristiyan âlemi Türklere karşı Fransız kıralını baskı altına almıştı. Türk-Fransız dostluğu asırlar zarfında tazelenmiş ise de Türkler başından beri onları samimiyetsizliğinden şikâyet etmişlerdi. İbrahim Paşa Fransız sefirine hakarette bulundu. Daha sonra da Fransa kıralı IV. Henri (1589-1610) Türkleri Avrupa'dan atmak hayaline kapılıyor; Saint Gothard'a kadar ilerleyen Türklere karşı imparatora yardım ediyordu[158].

---

[158] Fr. Grenard, s. 91-95. Filhakika Kanunî Sultan Süleyman'ın heybetli veziri, İbrahim Paşa'nın Fransa elçisine irâd eylediği nutukta pâdişâhın Fransa milletine *tevecciih-i şâhânesi*, olduğunu, devletinizin kuvvetlendirilmesi ve düşmanlarınızın zararlarını defi de Devlet-i Âliyye sâyesinde vukubulduğu halde «siz Fransalı dostlarımız Devlet-i Âliyye bir ıztıraba duçâr oldukça daima tegafül ve tesâhuh, milletiniz bir cenk ve muhataraya giriftâr olursa taleb-i iânette ta'cil ederek hemen sâde vaadlar ve bi-fâide sefâretlerle dostluk izhâr ede gelürsiz. Almanya imparatoru ve İspanya kıralı olan Karlos Devlet i Âliyye aleyhine Memâlik-i Garbiye'nin bilcümle asâkirini, Avusturya ve Macaristan'a celp» ettiği, More ve Tunus üzerine saldırdığı zaman müşterek düşmanımıza karşı hangi dostluk ve yardım eseri gösterdiniz? Bilâkis düşmanınızı tebrik ettiğinize göre buna nasıl tahammül edebiliriz? Size yardım etmek ve İtalya'ya geçmek için Ser askerimizle kuvvet gönderdiğimiz sâhillerde yapacağımız yardımdan bir şey görünmedi. Karşılıklı dostluğa riayette bir tarafta kusur olursa ittifak tabiatıyla münfesih olur. Biz bu Dîvân-i Âli'de hergün devletin vekilleri ile toplanıp «Şevketlû pâdişâh-i âlem-penâh efendimizin» büyük memleket

Osmanlı devleti, XVI ncı asırda, Katolik Papalıktan ayrılan protestanları ve hususiyle İngilizleri siyasî ve dinî bakımlardan kendilerine yaklaşmış sayıyordu. Osmanlı Pâdişâhları ile kıraliçe Elizabeth (1558-1603) Katolik İspanyollara karşı siyasî olduğu kadar dinî sebeplerle de sıkı dostluk kurmuşlardı. Protestanları himâye eden kıraliçe, III. Murad'a mektubunda Habsburg kıralı II. Philippe'i, put-perest, resimlere ve heykele tapmakla, kendisini de protestan olmakla vasıflandırmıştır. Murad kıraliçenin yardım talebine cevabında, katoliklere karşı, onun «put-perest» tabirini kullandıktan sonra Kıral Philippe, Venedik ve Papalığa karşı İngiltereye yapacakları yardımı dost kıraliçeye ve İngilizlere ifâde ediyor; Cezayir gemicilerine emir verildiğini bildiriyordu. Gerçekten «S ı n m a z A r m a d a» *(İnvincible Armada)* adını alan büyük donanma İngiliz sâhillerinde fırtına ve savaşlarla yok olmuştu. Heybeli Ada'da Lâtince bir kitabe Sultan Murad'a gelip onunla birlikte Macaristan seferine giden ve döndükten sonra 1596 da ölen kıraliçenin elçisi E. Barton'a aid olup bu münasebetlerin güzel bir hatırasıdır. Türk-İngiliz dostluğu bu devirde siyasî, dinî ve ticârî temellere ve müşterek düşmanlıklara dayanarak en ileri derecesini bulmuştu. Bu devirde deniz ticareti gelişen İngiltere kırallığına Fransa'dan sonra, Cezayir, Tunus, Mısır, Suriye, Anadolu ve Rum-eli limanlarında ticâret yapmak ve konsolosluk açmak müsaadesi çıkarıldı: «*Hilâf-i şer' ve kanûn ve munâfi-i ahd-i humâyûn*» bir muamele yapılmıyacağına dair emirler verilmiş; A l t ı n, g ü m ü ş, b a r u t v e m u h a r e b e a l e t i d ı ş ı n d a her türlü maddenin alınabileceği kıraliçe Elizabeth'e ve diğer İngiliz kıral larına bildirilmişti[159]. Selçukluların ve Beyliklerin Lâtinlerle yaptıkları ticarî muahedenamelerde de bu gibi ihracat tahditleri konuluyor; bilhassa altın, gümüş ve harp malzemesi üzerinde sıkı duruluyordu.

Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın İran'a karşı hu-

---

elerini müzâkere ve istişâre için toplanınız. Divân'a ayak basma şerefini bulan herkes fikirlerini serbesti içinde ve doğru olarak söyler. Bu münasebetle Fransa tarafından dostluğa, hayayâ ve nâmûsa aykırı küstahlıkların herkesçe bilindiğini «Cenâbınıza ifâde edersek muğber ul-hâtır olmayacağınızı memûl ederiz» der. Bununla beraber İbrahim Paşa yine de dostluğa hürmeten geçmişi bırakıyoruz. Yalnız bizden istediğiniz donanma için mevsim çok geç olduğunu ve Hayreddin Paşa'nın kaza ve sakatlığı bu mevsimde aldığını bildirmeye kâfi görürüm. Samîmî düşüncelerimi bu kadar serbest olarak ifâde ettiğimden «gücenmeyeceğinizi» ümid ederim. Arzeylediğimiz teklifler «*İrâde-i şâhâne*»ye taallûk eylediğinden «fermân-i pâdişâhî zuhûr edersa cenâbınıza ifâde olunur» *(Târih-i Cevdet*, III, s. 322-325).

[159] Feridûn Bey, II, s. 379-388; Saffet, *III. Sultan Murad'ın İngiltere kıraliçesi Elizabeth'e bir nâmesi*, Târih-i Osmanî E. Mec. I, s. 814-820.

sunet ve seferleri de din ve devletin kudsiyeti esasına dayanıyordu. Zira Osmanlılar gibi Türkmen olan Safevîlerin Şâh İsmâil ve Şah Tahmasb gibi ilk hükümdarları İran'da Şiiliği hâkim kılmak için Sünnilere zulüm yapıyor; Avrupa kıralları ile Türkiye aleyhinde hareketlerde bulunuyor; İmam-ı âzam gibi İslâm büyüklerinin türbelerini yıkıyorlardı. Bu sebeple, saraylarında Türkçe konuşmalarına ve Türkçe şiir yazmalarına rağmen, Osmanlılar Safevî'leri İslâmiyete hiyânetle itham ediyorlardı. Safevî'lerin dayandığı Alevî Türkmen kabileleri başlarına kızıl külâh giydikleri için de onları «*Kızıl-baş-i bed maâş*» tâbiri ile hakir görüyor; zaman zaman ordulariyle de Safevî'leri tenkil ediyorlardı. Kanunî Süleyman, Şah'a gönderdiği bir mektupta: «Cihânın sığındığı dergâhımıza niçin adam gönderip kulluğunu arz etmedin. İnşallah otağımız Tebriz'den sonra Azerbaycan, İran, Turan ve Horasan'da kurulmak üzere harekete geçecektir. Bugüne değin tehir sebebi Ungürüs ve İfrenç'e ait *puthaneleri İslâm mescidi* yapmakla meşgul olmam idi. Şimdi ilhâd tâcını başından çıkarıp ecdâdının tarikatine göre başına *keçe* koyarak Seni dervişlik tekkesine oturtmadıkça askerlerim dönmiyecektir» ifâdeleri ile çok ağır bir hitapta bulunmakta; bütün temkinli hükümdarların eşiğine yüz sürdüğünü, babasının (Yavuz Selim'in) ve ecdâdının «*kaçanı kovmak* ve *düşkünü öldürmek* âdet ve kaideleri» olmadığı için vücûdunun kurtulduğunu hatırlatmaktadır[160]. Bununla beraber Şiî İran ahdinde durdukça ona dokunmuyordu. Zira Osmanlılar, daima endişe kaynağı ve fetih sahası olan, Avrupa'dan başka bir cephede kendilerine bir mesele çıkarmamağa çalışıyorlardı. Nitekim bu ağır hitaplara rağmen yine de Türk ve Müslüman olduğu için, Şâhın elçileri Alman imparatoru ve Fransız kıralı elçilerinden daha üstün bir muamele görüyor ve daha şerefli bir merâsimle karşılanıyordu.

Cihân Pâdişâhı Kanunî Sultan Süleyman kendisine müsavi bir hükümdar kabûl etmiyor ve bu sebeple de Almanya, İspanya ve bir çok Avrupa memleketlerine hâkim olan imparator Şarlken'e, diğer Avrupa kıralları gibi, sadece «*İspanya vilâyeti kıralı*» hitabiyle mektup yazıyordu. Osmanlı pâdişâhları, XVI ıncı asırda, kendilerine müsavi bir hükümdar kabûl etmedikleri için de onlarla muahede imzalamayı şanlarına uygun bulmazlardı. Bu sebeple kendileriyle muahede-nâme imzalamak ye-

[160] Feridûn Bey, I, s. 478, 529; Kanunî İran'a karşı zaferlerini Fransa kıralına bildirirken bu sevinç haberini her tarafa duyurmasını ve «şehirleri zeyn eylemesini» de emreder (Feridûn, I, s. 493).

rine onlara ahid-nâme ihsan ederlerdi. Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'da 3 Şaban 945 (19 Eylül 1547) tarihinde yazılıp Alman İmparatoruna yani Avusturya ve İspanya'ya verdiği ahid-nâmenin bir parçasını, örnek olarak verince Osmanlı hakanının «*Pâdişâh-i âlem-penâh*» olduğu, *dünya sulhü ve nizâmının* başı bulunduğu, bu münasebetle de cihân hâkimiyetine şerik kabûl etmediği görülür. Mektupta eski Türk hakanlarının başlangıç formülünün İslâmî bir şekil alması da dikkate lâyıktır:

Hak Teâlâ'nın inâyeti ve ulu Peygamberimizin
mu'cizâtı berekâtı ile

Ben, ki dünya hakanlarına tâç giydiren Sultanların sultanı, yeryüzünde Allah'ın gölgesi, mukaddes Mekke, Medîne, Kuds-i Şerif ve İstanbul şehirlerinin Kara ve Akdenizin, Anadolu ve Rûm-eli'nin, Karaman, Rûm, Zulkadriye, Acem, Şâm, Mısır, Arabistan ve Yemen beldelerinin hükümdarı, Gürcistan, Dağıstan, Tatar ve Kıpçak illerinin, Eflâk, Buğdan ve Budun (Macar) *tahtının ve Erdel vilâyetinin, kılıcımızla almış daha nice memleketlerin pâdişâhı ve sultanı Süleyman Han bin Selim Han bin Bayezid Hanım. Bu bizim ahid-nâmemizi okuyup işitmeyenlere malûm ola ki Romanların ve ona tâbi olanların kıralı Ferdinandos benim azametlü dergâhime ilçi gönderüp inâyet-i hümâyûnum rica etti ve gönderdiği ilçi anın karındaşı İspanya vilâyeti kıralı Karlos* (Roma-Cermen imparatoru Charles Quint) *tarafından dahı vekil idüğin arzetti. Ungürüs vilâyetinde Hıristiyan taifesi ellerinde kalan yerler mukabelesinde her yıl saâdetlü dergâhimize otuz bin sikke Macar altını kesim (harâc) vermek üzere amân-i şerîfim taleb edüp temennâ-yi şefkat eylediği ecilden kemâl-i inâyet-i pâdişâhânemden kendüye ve İspanya kıralına beş yıla değin amân-i şerîfim ihsân edüp şol şart üzere olunmuştur...»* şeklinde başlayan ve üç madde hâlinde devam eden ahid-nâme Kanunî'nin Alman imparatoruna bir tâbi gibi muamele ettiğine güzel bir misaldir. Artık 1553 de Lehistan ve diğer kırallara verilen ahid-nâmeleri anlamak kolaydır[161].

Dünya hükümdarlarına ihsan edici bir mevkide olan Kanunî Sultan Süleyman Osmanlı ihtişam ve azametinin en yüksek mümessilidir. Muazzam orduların seferleri ve muhteşem inşaât azîm hazîneler ile mümkün idi. Devlete büyük bir meblâğ teklif eden Şarlken'in elçisine İbrahim Paşa Yedi-kule'yi göstererek: «Buraları altun ile lebâleb doludur. Bazan koyacak yerimiz yoktu» diyordu. Bununla beraber ecdâdı karşısında çok mütevazi olduğunu belirtirdi. Celâl zâde Nişancı Mustafa'ya göre Pâdişâh vezir-i a'zam İbrahim Paşa'yı çok geniş selâhiyetlerle «*Ser-*

[161] Feridûn Bey, I, s. 339-341.

asker» tayin eder ve berâtında kendisine üç milyon akçelik *hâss* verir. Vezir, Fâtih Sultan Mehmed'in vezirine dört milyon akçelik iradı olan bir hâss ihsan ettiğini söyler. Pâdişâh: «*Onlar İstanbulu fethetmişlerdi*» cevabını verir. İbrahim Paşa kendilerinin de Bağdad ve Budin gibi iki eski payitahtı aldıklarını hatırlattı. Sultan Süleyman: «İ s t a n b u l b i z i m p a y i t a h t ı m ı z d ı r. H e m b i z i m o n l a r a b e n z e m e ğ e ç a l ı ş m a m ı z h a d d i m i z d e ğ i l d i r» mukabelesinde bulunur. İbrahim Paşa Pâdişâhın eniştesi idi. O At meydanında bulunan sarayında müzik ve çeşitli eğlencelerle çok debdebeli bir hayat sürüyordu. Budin sarayından, Tuna ve Karadeniz yoluyla, getirtmiş olduğu üç tunç heykeli sarayı önüne dikmiş ve bu hayatı dedikodulara sebep olmuştu. Şâir Figani: «*Dünyaya iki İbrahim geldi: biri putları kırdı: öbürü dikti*» beyti ile veziri hicvetmiş ve umumî efkâra tercüman olmuştu. Bu durum, sade bir hayat yaşayan Pâdişâhın da hoşnutsuzluğuna ve vezirin sukutuna sebep oldu[101a].

Türkler dünya nizâmının âmili tanıdıkları bu pâdişâha «*Kanunî*» sıfatını vermekle onu Avrupalıların «M u h t e ş e m S ü l e y m a n»ı kadar ifâde etmişlerdir. İmparatorluğun haşmeti başında gelen bu Pâdişâh maddî-manevî bütün vasıfları ile, mükemmel ve mümtaz bir insandı. Busbecq: «Barısına (Hürrem Sultana) fazla zaaf göstermekten başka a l e y h i n d e b i r k u s u r b u l a m ı y o r l a r» derken devrin kanaatini belirtmiştir[102]. Peçevî Kanunî'nin hareket ve sözlerinin güzel, aklı kâmil, nezâket, irfan, sözleri tatlı, âlim, hakîm ve şâirlere dost, bütün maddî-manevî iyilikleri şahsında toplamış ve emsâlsiz bir pâdişâh olduğunu ,elâ gözlü, açık kaşlı, *doğan burunlu* (ki akıllılığa ve uzak görüşlülüğe delâlet eder), mert sözlü, boğuk sesli, seyrek ve inci dişli, uzun ve mevzun boylu, uzun gerdanlı, kıyafeti ve elbisesi güzel, yürüyüşü ahenkli bulunduğunu söyler. Fakat zevcesine zaafı üzerinde durulabilir. Kanunî'nin büyüklüğü de büyük insanları seçmek ve tutmak suretiyle artmış ve bu sâyede haşmetli «K a n u n î d e v r i» yaratılmıştır. Onun etrafına aldığı büyük insanlardan biri de Müfti veya Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'dir. Otuz sene teşrîî (tedvîn) faaliyetlerin başında bulunan bu Şeyhülislâm, imparatorluğun idaresinde, Şeriatın boş bıraktığı yerlerde, kanun ve nizâmları, örf ve âdetlere göre, tedvîn ederken çok geniş bir ilmî anlayışı temsil ediyor; mahallî kanun, örf ve toprak idarelerini ve Pâdişâh fermânlarını da hukukî bir kaynak alıyordu. Başlangıçta, yeni ve keyif verici bir madde olarak, imparatorluk içinde kullanılan k a h -

[101a] Peçevî I, s. 129-130; Hammer, VI, s. 83-84.

[102] *Türk Mektupları*, s. 43.

veyi, şarap gibi, *yasak* ettiği halde halkın ve kahvehanelerin inkişafı karşısında örfe uymakla ve fetvâsını buna göre tadil etmekle geniş hukukî anlayışına bir misal vermiştir. Asırlarca mutcber fetvâlariyle «*Kavânin-i Osmaniyeyi Şer'-i şerîfe tatbik etmiş*»; böylece Sultan Süleyman devrinin kanun ve nizâm devri olarak yükselmesine hizmet eylemiştir. Kâtip Çelebi *Mizân ul-hak*'da kahve ve tütünün Türkiye'de yayılışı (1590-1600), *kahvehane*lerin açılışı, konulan yasaklar, verilen fetvâlar, tekrar müsaade çıkarılması münasebetiyle tafsilât verir[163]. Kanunî ihtişâm devrini yaratan büyük devlet, ilim, din, edebiyat ve sanat adamlarını bulmakta da takdir ve talihi yüksekti. Harikulâde kudret ve kahramanlıklarla şöhret yapan büyük denizci Barbaros Hayreddin Paşa Cezayir'de kurduğu devleti ile Pâdişâhın emrine girmesi devrin fazilet ve mefkûresine uygun bir hâdise idi. Böylece Orta Avrupa ve Akdeniz hâkimiyeti ile Avrupa tam bir kıskaç içine alınmış ve Frenkler Okyanuslarda da sıkıştırılmıştı. Bir Türk denizcisinin «Sultan Süleyman'ın İslâm askeri Karadan ve denizden harekete geçmiş ve Frenkistan'a yönelmiştir» şiiri ile de cihân hâkimiyeti mücadelesinin son haddine erişildiği şuûru kitlelere de mal olmuştur.

Tarihî Türk azameti, madde hâlinde, ifâdesini büyük mimarî âbidelerinde bulmuş ve Süleyman'la birlikte Süleymaniye de bu azametin tâcını teşkil etmiştir. Gerçekten bu câmiler maddî-manevî kudretin, millî ve İslâmî mefkûrenin taş sanatı halinde en güzel ve muhteşem ifâdeleridir. Koca Mimar Sinan büyük hakana: «*Pâdişâhım sana öyle bir câmi inşâ ettim, ki kıyamete değin ayakta duracak bir metanete sâhiptir*» der. Evliya Çelebi bu eserin verdiği millî gurûru güzel aksettirir. O, câmii ziyârete gelen Frenk mimar ve mühendislerine tercümanlık ettiğini, bunların içeri girerken ayakkabılarını çıkarıp mest giydiklerini, şapkalarını ellerine aldıklarını ve bu âbideyi hayranlıkla temaşa ettiklerini yazar. Bunlardan birinin: «*Her mahlûk ve binânın içi veya dışı güzel olup iki güzellik bir yerde olmaz. Ama bu câmiin içi de dışı da şîrîn bina olmuştur. Bütün Frengistan'da böyle bir ibret-nümâ ve hendeseye göre mükemmel bir bina görmedik*» dediğini yazar. Bunun üzerine hakîr: «*Ya Ayasofya ile bu câmi nicedir*» diye sordum. Onlar: «Evet, bundan büyük tuğla bir *kâr-i kadîm*'dir. Ama letafet, zerafet ve şirinkârlıkta bu andan musanna' bir binâ-yi ibret-nümâdır. Mal masrûfi cihetile Ayasofya'dan fazla mal gitmiştir» diyüp gittiler. Ayasofya'yı kudsileştiren bir muhitte

[163] Taş Köprülü-zâde, *Şakayık*, Peçevî, I, s. 363-366; *Mizân-ül-hak*, s. 33-18 Hammer, VI, s. 174-175.

Evliya Çelebi'nin Süleymaniye üzerinde bu şekilde durması ve mukayesesi yine de millî bir hassasiyeti ifâde bakımından mânalıdır. Evliya: «*Hakka, ki bu Câmi'in on miskal taşı bir altuna oldu derler*» hükmünü de ilâve eder. Onun rivâyetine göre câmiin inşasında bir yıl duraklama olmuş; İran Şâhı Pâdişâha mücevherat ve kıymetli taşlar göndererek binanın ikmaline yardım etmek istemiş. Fakat elçinin huzurunda Sultan «Bunlar benim camiimin taşları yanında kıymetsizdir» diyerek mücevherleri ve kıymetli taşları minarenin mermerleri arasına koymuştur: «*Anın için ol minâreye hâlâ* Cevâhir minâresi derler». Bir rivâyete göre Sultan Süleyman açılış merâsiminde kendisine takdim edilen anahtarı bu büyük eserin mimarı dâhî sanatkâra vererek onun açmasını istemiş ve böylece kendi büyüklüğünün şanını göstermiştir. Peçevî 8 yılda (956-964) tamamlanan Süleymaniye'nin, muhasebe defterlerine göre, inşâ masrafı 896 383 altın (flori) yahud 537 yük 82 900 akçe olup bugünkü değeri ile takriben 160,000,000 liraya tekabül eder[164]. Mimar Sinan Hıristiyanların Ayasofya kubbesi büyüklüğünde bir binanın İslâm dünyasında bulunmadığına, bu kadar bir kubbenin imkânsız ve bu hususta onların Müslümanlara üstün olduklarına dair iddiaları üzerine bundan üzüldüğünü ve bu sözlerin «*Hakîrin kalbinde bir âzim ukde*» bıraktığını ve bu sebeple Edirne'de Selimiye kubbesini Ayasofya'dan altı *zira'* daha büyük inşa ettiğini kendi *Tezkiret ül-ebniye*'sinde belirtmiş ve iftihar ettiği şîrîn Selimiye ile Türk sanatının şaheserini meydana getirmiştir. Büyük Pâdişâh askerlerini de çok seviyor, takdir ediyor ve onları büyük mefkûre uğrunda şevklendiriyordu. Seferde ve cihâdda daima ordunun başında bulunan Kanunî hazerde de kışlalara gidip askerlerin elinden şerbet içip onlara iltifatlarda bulunur; şerbet bardağının altın doldurularak iadesini emrederdi. Ayrılırken de: «*Kızıl-elma*'da görüşürüz» diyerek onları kendi efsânelerine göre cihângirlik dâvâsında şevke getirirdi[165].

Kanunî Süleyman cedleri gibi çok dindar idi. Şark seferlerinde Battal Gazi, Konya'da Celâleddin-i Rûmî, Kayseri'de Şeyh Burhaneddin Tirmizi ve Evhaddin Kirmanî, Erzurum'da Ebu İshak Kâzerûni, Halep'te bir çok evliyâ, enbiyâ ve sahâbe türbelerini ziyâret âdeti idi. Yavuz'a aid Selimiye, Şehzâde, Cihângir ve Haseki câmileri ve İstanbul su tesisleri, Dâr-uş-şifâ, medrese, imâret ve türbeleri devrinin büyük inşaat faaliyetleri arasmda idi. Ziyâret ettiği türbeleri de câmi, medrese ve zaviyelerle

[164] Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, s. 154-157. Bir mektupta Süleymaniye «İkinci *Beytullah*» sayılıyordu (Ferîdûn Bey I, s. 526).

[165] Hammer, VI, s. 165.

tezyin etmişti, ki İmâm-ı â'zam, Abdulkadir Geylâni türbe ve külliyeleri bunlar arasında idi. Kâbenin ihtişamlı imâr ve tezyininde Ebu's-Suûd'un fetvâsına ihtiyaç duymuştu. Şiîlerin tahribi ile İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin türbesi ve mezarı tamamiyle yok olmuştu. Pâdişâhın Türklerin mezhep kurucusu bu büyük insanın mezarını bulmakta keşif ve kerâmet gösterdiği ve Fâtih gibi onun da Allahın yardımına mazhar olduğu rivâyet edilir. Nitekim İmam-ı A'zam mezarının bulunması Eyüb'ün keşfi kadar büyük bir manevî tesir yapmış; onun ve Muhiddin-i Arabî'nin da türbeleri inşa olunmuştur[166]. Sultan Süleyman ihtiyar ve hasta olduğu bir zamanda Sigetvar seferine çıkmış ve o da büyük selefleri I. Murad-i Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid, Fâtih, Yavuz gibi sefer esnasında dünyayı değiştirmiştir. On yıldan beri cihâda çıkmadığı ve halkın da tenkitleri yükseldiği bir zamanda Avusturyalılar bu kaleyi işgal edince yine ordusunun başında hareket etti. Maamafih bu sefere çıkışında Hazreti Muhammed'in bir işâreti de rivâyet olunur. Gerçekten Kara-Çelebi zâde'ye göre Şeyh Muslihuddin Kadir gecesi Hazreti Peygambere vuslat eder ve kendisine: «*Süleyman'a benden selâm edüp farîze-i Cihâdi niçün terkeyledi deyü söyle*» ihtarı üzerine sefere çıkmıştır[167]. Bu da umumî efkârın hassasiyetini ve Pâdişâhlar üzerindeki kudretini göstermek bakımından dikkate şayandır. Kalenin fethinden bir kaç gün önce, 7 Eylül 1566 da, 72 yaşında cennete gitmiş ve nâşı Süleymaniye'deki türbesine defnolunmuştur. Milletin ta'zim duygularının mihrakı olan bu büyük insanın ölümü büyük bir matem oldu. Süleymaniye onun ve devrinin ihtişamını bize her gün duyurmakta; kendisini ve imparatorluğunu temsil eden bu muhteşem âbide ile hâlâ imparatorluğu muhafaza etmekte ve kendisinin de yaşamakta olduğu hissini yaratmaktadır. Büyük şâir Bâki'nin mersiyesi saltanatı gibi ölümünün de haşmetini meydana koymuştur. Bu sebeple bundan bir kaç parça nakledelim:

Gün doğdu Şâh-i âlem uyanmaz mı hâbdan,
Kılmaz mı cilve hayme-i gerdûn cenâbdan.
Yollarda kaldı gözlerimiz gelmedi haber,
Hâk-i Cenâb-i südde-i devlet-meâbdan.
Yansun yıkılsun âteş-i hicrinle âfitâb,
Derdinle kaare çullara girsün sehâbdan.
Yâd eylesün hünerlerini kanlar ağlasun,

[166] Seydi Ali Reis, *Mir'at ül-Memâlik*, s. 12; Peçevi, I, s. 106, 371.
[167] Abdülâziz, *Vaazat ul-Ebrâr*, İstanbul 1247, s. [illegible].

Tîğın boyunca kaareye batsun kılâbdan.
Aldun hezâr put-gedeyi mescid eyledün,
Nâkûs yerlerinde okuttun ezanları.
Âhir çalındı kûs-i rahil ettin irtihâl,
Evvel konağın oldu bûstanları.
Minnet Hudâ'ya iki Cihânda kılup sa'îd,
Nâm-i şerîfin eyledi hem gaazi hem şehîd.

Kanunî Osmanlı sulhü ve nizâmının en yüksek derecesini temsil eder. Türk ve İslâm idealleri ile bütün Avrupayı da bu sulha ve İslâm hidâyetine eriştirmek için Türk ve Osmanlı mefkûresinin karalarda ve denizlerde son hamlelerini yapmış; Avrupa'da hüküm süren Protestan-Katolik mücadelelerini, imparator ve kıral savaşlarını bu dâvâ için mahâretle kullanmış: Sokullu da Lehistan'ı Türk hâkimiyetine ve himâyesine almağa çalışmış; Arapların Şarkta Anadolu ve Garpta Poitier seferleriyle bu kıtayı içine aldıkları kısaç Viyana'ya ve okyanuslara kadar sıkılmış ve daraltmıştır. Fakat XVI ıncı asrın Avrupası VII-VIII inci asırların Avrupasından çok daha kuvvetli olduğu ve İran da çelmelerini taktığı için Garbî Avrupa son mukavemetini göstermişti. Eğer bu büyük teşebbüs muvaffak olsa idi yükselmekte olan Avrupa ve inhitata başlayan İslâm medeniyetleri yeni bir senteze varacak ve herhalde bu sâyede madde-rûh müvazenesi kurularak: beşeriyetin istikbali çok daha parlak olacaktı. Zira mezhep kıtalleri içinde bunalan, madde-rûh müvazenesini bulamıyan Hıristiyan dünyası İslâm-Avrupa medeniyet sentezleri ile sağlam ve sarsılmaz temellerine oturacaktı.

9. Akdeniz Hâkimiyeti ve Okyanuslarda Cihâd

«Ceyş-i İslâm ile Sultan Süleyman karadan
Bahr u berr fethine yürüdü asker bir aradan»
(Bir denizci şâir)

«Deniz üstünde yürürüz, Düşmanı arar buluruz,
Öcümüz komaz aluruz. Bize Hayreddinli derler».
(Seydi Ali Reis)

Medeniyet dünyasına eski ve tarihî hayatiyetini veren, Akdenize hâkimiyet, cihângîrlik dâvâsında başlıca unsurlardan biri idi. Roma'nın bu denize hâkimiyeti onun cihângirlik vasıflarındandı. Bu sebeple onlar Akdenize «*Mare nostrum*» (Bizim deniz) adını veriyorlardı. Şarkî-Roma (Bizans) imparatorluğu da İslâmiyetin zuhûruna kadar bu hâkimiyeti elinde tutuyordu. Hazreti Ömer zamanında denizden korkan Araplar Muaviye'den itibaren süratle denizciliğe başladılar; az zamanda Akdeniz hâkimiyetini ele geçirdiler ve, bir kısım Şimal sâhilleri müstesna, bütün kıyılarına hâkim oldular[168]. İslâmların fetihleri ve medeniyetleri gibi Akdenize hâkimiyetleri de o derece kuvvetli olmuş ve asırlarca sürmüştür. Bu durum dolayısiyle büyük mütefekkir İbn Haldun (1332-1406) «Hıristiyanlar artık Akdenizde bir tahta parçası dahı yüzdüremiyorlardı» ifâdesiyle zarif bir istihzade bulunmuştu[169] Müslümanlar, Selçuklulardan önce karalarda ricate başlamışlar ve bir müddet sonra deniz hâkimiyetini de ellerinden çıkarmışlardı. İlk Haçlı seferlerinden sonra Anadolu topraklarına milyonlarca gömülen Avrupalılar, donanmalariyle kolayca Suriye sâhillerine varıyorlardı. XIII-XIV üncü asırlarda Mısır-Suriye Türk Memlûkleri Akdeniz şarkında ancak mevzii bir kudrette bir deniz kuvvetine sâhip bulunuyorlardı. Karalarda İslâmın çekilişini fetihlere inkılâp ettiren Selçuklular henüz

[168] Bu hususta bak. A. R. Lewis. *Naval power and Trade in Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton 1951.

[169] *Selçuklular tarihi*, s. 260.

denize açılma fırsatı bulmadan Haçlı taarruz ve istilâlarına uğrayarak denizlerden uzak kalmışlardı.

Bununla beraber Türkler Anadolu'ya gelişlerinden az müddet sonra denizciliğe alışma lüzûmunu duymuşlardı. İlk teşebbüs Bizanslılar elinden kurtulan ve İzmir'de küçük bir devlet kuran Çaka Bey tarafından olmuştu. Rum ustaları vasıtasiyle vücûda getirdiği donanma ile adaları işgal etti ve İstanbul muhasarasına hazırlandı. İlk Selçuklu sultanı Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra İznik Türk beyleri de Marmara'da Bizans'a karşı bir donanma inşasına giriştiler; fakat imparatorun deniz kuvvetleri bu tesisleri tahrip etti. Türkiye Selçukluları ancak XIII üncü asır başlarında Akdeniz ve Karadenizde Antalya ve Alâiye, Karadenizde Sinop ve Samsun limanlarında tersane ve donanmalar kurdular. Alâaddin Keykubâd Karadeniz donanmasiyle, deniz aşırı, Kırım seferini muvaffakiyetle başardı. Bu Selçuk denizciliği gelişirken Moğol istilâsı devlet ile birlikte bu denizciliğin de sukutuna sebep oldu. Daha sonra Karadenizde Sinop beyleri, Adalar denizinde Aydın oğulları, Akdenizde Antalya beyleri denizcilikte çok ileri hamleler yaptılar. Hususiyle Aydın oğulları deniz gaza ve seferleri ile Adaları ve sâhilleri altüst ettiler.

Osmanlılar Rumeli'ye geçtikleri zaman bir deniz kuvvetine sâhip olmadıkları için çok defa Venedik gemilerini kiralıyorlardı. Tedricen başlayan Türk denizciliği İstanbul'un fethinde bile henüz çok kuvvetli değildi. Yavuz Sultan Selim, İslâm dünyasına hâkim olduktan sonra, büyük bir donanma kurmaya ve Avrupa *(İfrenç)* nın fethine girişmek maksadiyle büyük bir gemi inşa faaliyetine ve tersaneler yapılmasına başladı; fakat ömrü kifayet etmemişti. Kemal Paşa-zâde de Yavuz'a «*öyle bir şehirde oturuyorsunuz ki anın velî-nimeti denizdir ve deniz feth olmadıkça ve gemi gelmedikçe İstanbul mamûr olmaz*» diyordu. Yavuz'un bu niyeti oğlu Kanunî Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilmiştir. Vezir-i Azam Lütfi Paşa Kanunî'ye «*Eskiden karalara hâkim çok pâdişâh gelmiştir; lâkin denize sâhip olan azdır. Deniz seferlerini hazırlamakta kâfirler bizden ilerîdedir*» diyordu. Bu sebeple «*Sultan Süleyman Han hazretleri deniz işlerine çok ehemmiyet verip denizcilik nizâma girdi.* Bu sâyede, karada olduğu gibi, *denizde de galip olarak himmeti yüce* olmuştur. Hatta bu hakîr denizlere müstakil beyler ve kapudanlardan nice hâkimler nasbedip Osmanlı saltanatının bir cenahı mamûr olsun diye çok çalıştım» ifâdeleri ile durumu güzelce meydana koymuştur[170]. Mamafih Fâtih

[170] *Âsaf-nâme*, İstanbul 1326, s. 21.

ve Yavuz da İstanbul ve Gelibolu tersanelerinde gemi inşaatında ciddî hamleler yaptılar.

Akdeniz hâkimiyetinde başlangıçta Osmanlı devletinin emrinde olmayan Barbaros Hayreddin ve arkadaşlarının rolü çok büyüktür. Bu kahraman Türk denizcisi Cezayir ve Tunus'ta yerleşmeğe çalışan Avrupalıları oralardan söktüler ve denizlerin arslanı oldular. Yavuz Selim bu kahramanlara asker ve top göndererek yardım etti. Kanuni Süleyman Macaristan'da zaferler kazanırken onlar da aynı yılda yâni, 1525 de, Akdenizin Şimal sâhillerini vuruyor; Hıristiyan donanmalarını esir alıyorlardı. İmparator Şarlken'in Barbaros'a karşı gönderdiği kaptan Andrea Doria mağlûp olarak Septe boğazını aştı. Türk denizcileri İspanyolların zulmüne uğrayan 70,000 Endülüs müslümanını Şimali Afrika sâhiline çıkardı. Bu büyük zafer üzerine Kanunî Barbaros'u 1533 de İstanbul'a davet etti; Barbaros gelirken bir çok zaferler daha kazandı. Pâdişâh onu merâsimle karşılattı. Kendisini ve devletini Pâdişâhın emrine veren büyük denizci Kanuni tarafından Cezayir Beylerbeyliğine tayin olundu. İstanbul'dan 61 parça gemi ile Akdenize açıldı. Barbaros ikinci defa İstanbul seferinde Andrea kumandasında bulunan büyük Haçlı donanmasını, 27 Eylül 1538 de, Preveze'de müstesna bir zaferle imha etti. Pâdişâh her tarafa *Fetih-nâmeler* göndererek şenlikler yapılmasını emretti. Kanunî Estergon seferine giderken Barbaros'u da Fransa kralının yardımına gönderdi; Toulon şehri onun üssü oldu.

Böylece Türkler, dört asırdan beri, İslâmların elinden çıkan Akdeniz hâkimiyetini Hıristiyanların elinden almış bulunuyordu. Fakat Osmanlılar Akdenize hâkim olurken Avrupalılar da Okyanuslara açılıyor; büyük deniz keşifleri yapıyorlardı. Filhakika İslâm ilimlerine ve coğrafi bilgilerine dayanan, deniz âletlerini ve pusulayı, bu sayede de d ü n y a n ı n y u v a r l a k l ı ğ ı n ı öğrenen Avrupalılar büyük teşebbüslere girişmişlerdi. İslâm medeniyetinden alınan bu bilgilere göre Cr. Colomb Garp istikametinden Hindistan'a varmayı mümkün görmüş ve Amerika'yı bu münasebetle keşfetmişti. Magellan da d ü n y a n ı n y u v a r l a k l ı ğ ı n ı i s b a t için devri âlem seyahatine çıktı. Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da Hindistanı esrarı ve zenginliği ile hayâllerinde yaşatıyor ve denizden bu ülkeye varmak gayretine düşmüş bulunuyorlardı. Hind denizine varan Portekizliler Arabistan sâhillerini ve Kızıl denizi tehdide başlamışlardı. Daha II. Bayezid devrinde bu inkişaflar endişe uyandırmış ve Osmanlı pâdişâhı Memlüklerin Kızıl denizde donanma inşası faaliyetine yardım etmişti. Avrupalıların Hindistan ticaretini ele almaları Mısır'da iktisadî ve medenî sukutun başlangıcı oldu. Yavuz Sul-

tan Selim'in Mısır'ı fethi Portekizlilerin bu ülke üzerindeki tehditlerine son verdi. Yavuz Kızıl denizde donanma kurarak Hindistan'ı ve deniz yolunu Avrupalılardan kurtarmak, Okyanuslara hâkim olmak teşebbüsleri başladı ve bu faaliyetler Kanunî devrinde en ileri dereceye yükseldi. Yavuz Mısır'da iken Pîrî Reis kendisine Hindistan ve Çin haritalarrını göstermiş ve bu mühim mesele ile meşgul olmuştu[171]. Onun kısa süren ömrü denizcilikteki hamleleri de Kanunî'ye bırakmıştı. Sultan Süleyman Macaristan'a girerken bir yandan Hayreddin Paşa vastasiyle Akdeniz hâkimiyetini kazanıyordu. Öte yandan da Süveyş'te kurduğu donanma ile Kızlı denizi ve Arabistan sâhillerini emniyete alıyor ve Avrupalıları Hindistan sâhillerinden uzaklaştırmağa çalışıyordu. Böylece Cihân Pâdişâhı olmak dâvâsı ve sıfatiyle Kanunî Orta Avrupa ve Akdenizden sonra Okyanuslara hâkim olmak cihâdına girişmişti. Onun Mohaç zaferi Babür'ün de Panipat zaferine rastlıyor ve Hindistan'da yeni bir Türk imparatorluğu kuruluyor; Osmanlı topçuları onun fetihlerine yardım ediyordu.

Bu devirde Hindistan bir takım Türk hükümdarları arasında çeşitli mücâdelelere sahne olmuş; bu durum Portekizlilerin bu ülkenin sâhillerine yerleşmelerini kolaylaştırmıştı. Bu sebeple Hindistan hükümdarları Sultan Süleyman'ın himâyesini talep ediyorlardı. Barbaros Hayreddin Paşa 1538 de Preveze'de, Haçlı donanmalarını imha ederken büyük toplarla cihâzlanmış Süveyş donanması da Hâdım Suleyman Paşa kumandasında harekete geçirilmiş, Aden'i ve Arabistan sahillerini kurtardıktan, Portekizlileri mağlûp ettikten sonra Gücerat sahillerine varmış ve onların elinde bulunan iki kaleyi almıştı. Fakat Diu şehrinin muhasarasında Portekizliler şiddetli bir mukavemet göstermişlerdi. Pâdişâhın yardımını isteyen Bahadır-şâh bu sırada öldürülünce rakibi Emir Mahmud Portekizlilerle anlaşmış ve bu vaziyette Süleyman Paşa da dönmeğe mecbur kalmıştır. Bununla beraber Hindistan'dan yeni himâye talepleri de vukubuluyordu. Kanunî, 1553 de, İran seferine giderken Pîrî Reisi de Hind denizi seferine memur etti. O da Arabistan sâhillerini Portekizlilerden temizleyip Basra körfezine vardı; orada donanmayı Murad Reis idaresine bırakıp Mısır'a döndü. Yerine Seydi Ali Reisi Kızıl deniz ve Hind okyanusu kumandanlığına tâyin eyledi. Por-

[171] *Hind ve Çin bahirlerinin tâze çıkan haritalarına Diyârı Rûm'da kimsene anı bu zamane dek malûm edinmemiştir. Anları da bile kaydedüb merhûm Sultan Selim Han hazretlerinin Bâb-i saâdet-meâbına nefs-i Mısır'da verülüb makbûl olmuşdı»* (Pîrî Reis, *Kitâb-i Bahriye*, s. 5).

tekizlilerle şiddetli savaşlar yapan Seydi Ali Reis, fırtınalara tutularak, zorlukla Gücerat sâhillerine ulaştı. Kurtulan gemilerini buradaki emîre emânet ederek karadan İstanbul'a döndü. Uğradığı memleketlerin ve Türkistan hükümdarlarının tâzim mektuplarını Pâdişâha getirdi. Bu seyahat hâtıralarını da yazarak *Mir'at ül-Memâlik* adlı eseri meydana getirdi. Portekizliler Gücerat emîri Sultan Ahmed'den Türk amiralinin teslimini istedikleri zaman «*İslâm Padişahının kapudanını bizden talep etmek münasip midir*» cevabiyle bu teklifi red etti. Bu esnada Seydi Ali de: «*bire mel'ûn! beni bozgun donanma* ile bulduunuz. *İnşallah Pâdişâh-ı âlem-penâh devletinde* Hürmüz değil belki Diu dahı sizde kalmaya» diyordu. Bu Türk âmirali Portekizlilere karşı bu intikam duygusiyle şu kıt'ayı yazarken Barbaros Hayreddin Paşa'ya mensubiyetini de iftiharla belirtir:[172]

Derya yüzünde yürürüz
Düşmanı arar buluruz
Öcümüz komaz aluruz
Bize Hayreddinli derler

Onun bu intikamı Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa tarafından Portekiz ordusunun, 1577 de, Vâdi üs-Sebil muharebesinde imha edilmesi ve bizzat kıralın ölüler arasında bulunmasiyle alınmıştır. Nitekim Portekizlilerin inhitatı da bu mağlûbiyetle başlar.

Barbaros Hayreddin Paşa Akdeniz hâkimiyeti dâvâsı ve gazalariyle destan olan hayatı kadar Türk denizciliğinde Turgut Reis, Seydi Ali Reis Piyâle, Kılıç Ali ve Sâlih Paşalar gibi büyük âmiraller yetiştirmekle de Osmanlı tarihinde emsalsiz bir mevki kazanmıştır. Ölümünden sonra Kaptan Paşa olan Piyâle Reis uzun müddet bu makamda kaldı; Akdeniz hâkimiyetini muhafaza ederken İtalya sâhillerini de işgal etti. Papa telâşa düşerek Andrea kumandasında büyük bir donanmayı harekete geçirdi. Haçlı kuvvetleri Cerbe adasında bulunan Turgut Reis üzerine yürüdü. Kuvvetinin kifayetsizliğini gören Turgut Reis durumu İstanbul'a bildirdi. Piyâle Paşa'nın başında bulunduğu Türk donanması, 1560 da, Cerbe Adası önlerinde şiddetli bir savaşa girişti. Düşman donanması büyük kayıplara uğradı ve A. Doria İtalya sularına kaçtı. Rodos şövalyelerinin elinde bulunan Malta adası deniz hâkimiyeti için zaruri görülerek fethedildi. Büyük Türk âmirali Turgut Reis bu esnada şehîd düştü ve nâşı

[172] *Mir'at ul-memâlik*, s. 33; Peçevî, I, s. 371-380; Kâtib Çelebi, *Tuhfet ül-kıbâr*, s. 61.

Trablus'a götürülerek defnolundu ve mezarı ziyaretgâh oldu. Kanunî devrinde Türk-İslâm ve Hıristiyan Avrupa arasında karalarda ve denizlerde cereyân eden meydan muharebelerinin en şiddetlilerinden birini teşkil eden ikinci Cerbe savaşı, artık Akdeniz hâkimiyetinin Osmanlılara aid olduğunu gösteriyordu. Türkler Haçlıların Şimalî Afrika'ya taarruzlarını kırdıktan, gemilerine ve korsanlarına Akdeniz'de dolaşma imkânını bırakmadıktan sonra bu hâkimiyet emniyet altına alınmış; Orta Avrupa'da kara orduları ilerilerken İtalya, İspanya sâhilleri de denizden istilâlara uğramış; Hıristiyan dünyası kıskaç içine alınmıştı. Haçlılar Türk donanmasının bulunmadığı bir fırsatta Tunus'u istilâ edip garbî Akdenizi Osmanlılara kapamayı umuyorlardı. Osmanlı devleti müttefik Haçlı donanmasını takip ediyor ve son darbeyi vurmak için hazırlığını yapıyor; Kanunî Süleyman'a aid olup arşivimizde bulunan vesikalar Cerbe seferi için ne büyük ve plânlı teşebbüslerin yapıldığını gösterioyr. Kanunî Cezâyir, Trablus, Mısır, İnebahtı, Mora, Rodos, Agriboz, Koca-ili ve bütün «*Akdeniz yalıları*» beylerbeyi, sancak beyi, kapudan ve kadılarına, Turgut, Piyâle, Uluç Ali ve Hasan Paşalara, Akdeniz gönüllülerine gereken fermânları gönderip hazırlamalarını emrediyor; Tunus hâkimine ve yine dostluğuna hiyânet eden «França pâdişâhına» mektuplar yazıyordu. Böylece Cerbe adasını ele geçiren Haçlılar Türk donanmasının beklemedikleri bir zamanda (1560 da) geldiğini görünce titremeğe başladılar ve vukubulan büyük savaşta kahir bir mağlûbiyete uğradılar. Piyâle ve Uluç Ali paşalar kumandasında bulunan Türk donanması düşmanı imhâ etti; çok insan öldürdü; 60 gemi ve 18000 esir aldı ve diğerleri zorlukla kaçabildi[173]. Bununla beraber Akdeniz hâkimiyeti dâvâsı ve savaşları yine de devam ediyordu.

Kanunî Sultan Süleyman, karalarda olduğu gibi Akdenizde de bu kahraman Türk denizcileri sâyesinde hâkimiyeti elde etti. Böylece Müslümanların XI inci asırdan beri kaybettikleri Akdeniz hâkimiyeti tekrar kazanıldı. Denizcilikte ileri bir seviyeye erişen Avrupalılar bu durumda Akdeniz yerine Okyanuslara hâkim olmaya başladılar. Türkler Akdenize hâkim olmakla beraber Avrupalıların denizcilikte ileri bir durumda olduklarını biliyor ve onlardan faydalanıyorlardı. Pîrî Reis onların Mısır'dan aldıkları bilgiler sâyesinde pusla ve harita üzerinde eserler yazdıklarını ve ilerlemiş bulunduklarını takdirle karşılar[174]. On altıncı asra ait başka bir Türk mütefekkiri de «F r e n k l e r a r t ı k b a h r-i

[173] Bu fermanlar için bak. Saffet, *İkinci Cerbe harbi üzerine vesikalar*, TOEM, I, s, 20-31, 85-102.

[174] *Kitâb-i Bahriye*, s. 82-83.

mühîtin esrarına vukuf peyda etmişlerdir» ifadesiyle bu durumu belirti. III. Murad devrinde, 1580 senesinde, *Târih-i Hind-i Garbî* (Amerika) veya *Hadîs-i Nev* adlı bir eser yazan Muhammed bin Hasan adlı bir müellif Avrupalıların Amerika'ya ve Hindistan kıyılarına yerleşmekle İslâm ülkelerini tazyike başladıklarını ve İslâm ticâretini ele geçirdiklerini söyler. Bu yazar Avrupalılara karşı Süveyş'te büyük bir donanma kurmak ve Süveyş kanalını açmak sûretiyle onları Hind okyanusundan uzaklaştırmayı teklif ediyordu. Ondan yarım asır sonra gelen Ömer Tâlib de Frenkler bütün dünyayı öğrenip her tarafta gemiler işletiyor ve mühim limanları elde tutuyorlar. Evvelce Hind, Sind ve Çin malları Müslümanlar elinde dünyaya dağılırken şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileri ile Frengistan'a varıyor; ve bir kısmını da İslâm memleketlerine ve İstanbul'a getirip beş misline satıp zengin oluyorlar. Bu münasebetle *İslâm pâdişâhı* Yemen sâhillerini ve oradan geçen ticâreti elde tutmalıdır. Yoksa daha fazla zaman geçerse Hıristiyanlar İslâm ülkerini sarmış olacaklardır. Bu görüşler Osmanlı fikir ve siyaset adamlarının deniz ticâretinin ehemmiyeti ve dünyanın gidişini iyi kavradıklarını ve gerekeni yapmağa çalıştıklarını gösterir[175].

Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen Alman elçisi Busbecq kültürlü ve geniş düşünceli bir insan olmakla beraber istikbal endişesindedir. Zira o Avrupalıları para peşinde Okyanuslara koşan materyalistler olarak itham etmekte ve Türklere karşı onları memleketlerini müdafaasız bırakmakla suçlamaktadır[176]. Bu suretle o yakın tehlikenin tesiri ile deniz ticâreti sâyesinde istikbalin Avrupa'ya doğru gelişmekte olduğunu düşünememiş; Osmanlı mütefekkirleri kadar ileriyi görememiştir. Bununla beraber, Avrupa karşılaştığı Türk kudreti ve istilâsı mü-

---

[175] Z. Velidî Togan, *Bugünkü Türkistan*, Kahire 1940, s. 85-105, 127; F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti tarihi* (Barthold'un izahı), s. 253-267; B. Lewis, *Osmanlı İmparatorluğunun inhitatı*, İsl. Ted. Enst. Dergisi, III, s. 161-178.

[176] *Mektuplar*, s. 35. Busbecq Türk-Avrupa mücadelesinde Türklerin maddî-manevî üstünlüğünü hesap ederek kendileri için mağlûbiyetin mukadder olduğunu tekrarladığı halde ahlâklarını düzelttikleri, maddenin esaretinden kurtulabilecekleri ve Hıristiyanlığa bağlandıkları takdirde yine Türkleri Avrupa'dan ve İstanbul'dan atabilecekleri ümidini muhafaza eder. Zira ona göre bu yerler Hıristiyanları özlemekte ve gözlemektedir.

nasebetiyle, devrine ait endişelerini belirtirken Osmanlı mütefekkirleri ile rakiplerinin Okyanuslara yayılmalarından dolayı istikbalde aynı endişelerin Türk-İslâm dünyası için vârid olduğunu düşünmekte ve iki taraf da haklı bulunmaktadır. Bugün Osmanlıların Rusyayı bırakıp hep Avrupa ile meşgul olmasını tenkit edenler devrin şartlarını görememiş ve mukâyesemelerini son zamanlara göre işleterek tabiî hataya düşmüşlerdir. Filhakika Türk-İslâm dünyası karşısında Hıristiyanlığı temsil eden ve Selçuklulardan beri bütün Haçlı taarruzlarını hazırlayan bir Avrupa dururken henüz teşkilâtsız ve ibtidai bir hayat süren ve hiç bir tehlike teşkil etmeyen Rusla uğraşmak bahis mevzuu değildi. Nitekim, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bizzat Kanunî Sultan Süleyman da Haçlı taarruzlarının ve tehlikenin hep Avrupa'dan geldiğini belirtmiş; Macaristan ve Orta Avrupa seferlerinin sebebini anlatmıştır.

XVIII inci asra kadar Kırım hanlarının hâkim bulunduğu Şimal cephesi bu devirde Rusların tedricen istilâya başlamasiyle ehemmiyet kazanmıştır. Rus istilâsı karşısında Evliya Çelebi'ye atfolunan görüş ve endişeler isabetli olup bunun sıhhat derecesi ve daha sonraya aid bulunması ihtimali vârid olsa bile aynı devre aiddir. Evliya Çelebi Osmanlı Pâdişâhlarının Kırım hanlarına her yıl Moskova keferesine akın yapmalarını fermân buyurduklarını, aksi takdirde bu kalabalık kefere serbest bırakılırsa ne'ûzubillah Devlet-i Aliyeyi ve İslâm âlemini arkadan kuşatacakları tehlikesini belirtir ve Yavuz'un düşünce ve tedbirlerine işaret etmekle beraber aslında kendi devrine tercüman olur. Ona göre: «*Fâtih-i Mısr Sultan Selim Han, gayet dûrbîn ve âkibet endiş bir âkil Pâdişâh olmağın, bunların hâlini tefekkür ve tecemmül edip Moskof memâlikini gereği gibi teftiş ve tefehhüs eyledikte tâ zulmata* değin içinde sâkin olan cenâs-ı mahlûkat, ki cümlesi *heyâbânî tağî*, din ve millet bilmez; nef' ve zararı fark etmez; hayât ve memât anı bilmez hayvanat sıfat bir alay melâîndir, kim hesâbın *Hudâ-yi lem-yezel* bilür. Bunlar bir âyin ve erkân tertip edip kanûn ve kaide üzere bu hayvan sıfat olan mahlûkatı Moskof kıralları eğer asker edinürse *Devlet-i Âl-i Osman'a* bu melâînden hâtıra hutûr etmiyecek zarar terettüb edeceğini vaktinin ukalâsı ile müşâvere edip bu mahzurun def'i için Moskof devleti kuvvetlenmesün deyü Kırım Hanlarını bâ hatt-ı humâyûn müstakil edip Âl-i Osman her ne kadar Moskof ile sulh olursa Kırım Hanları ol sulhte dâhil değildir... Kırım Hanı Moskof ile sulh olursa üç sene tamamına değil *kalgay* (veliahd) ve *mirzâlar* (beyler) çapula gidip gene üç sene tamamında bizzat Han hazretleri yer götürmez cemi

Tatar askeri ile bir azîm çapula gider. Sulh olmazsa heman her hafta ve her gün çapula gidip Moskofları sâir memleketlerde satmağı kendilerine kâr ve kisb ederler. İşte Selim Han'ın Kırım devletine vaz'ettiği kanûn budur. Bu kanunu terk edene Selim Han'ın lâneti vardır. Sultan Selim Han'dan ta Mehmed Han-ı râbi' zamanı, ki bizim vaktimizdir, bu ana değin bu kanûn terk olunmamıştır... Ol sebepten Âl-i Osman devleti ile Moskof beyninde cenk olmayıp *Âl-i Osman sâir küffar ile gazâ ve cihâdda meşguldür.* Yoksa bu küffar öyle mel'ûndur, ki eğer beş-on sene Tatarın çapulundan kurtulup devletine nizâm verirse bu melâîne bir devlet mukabele edemeyüp cümle Kazağa ve Lehe istilâ edip Tuna yalılarına çıkacak olursa bir türlü Devlet-i Âl-i Osman'a rahat vermeyip ma'azallah belki *Kırım'ı dahı istilâ eder.* Hüdâ Selim Han Gazi'ye rahmet eyliye; bu ahvâli mütalâa eyleyip eyü tedârikini görmüş *agâhân-i devlet*'e kâr-i elzem mevâddandır, ki bu kâfirin ahvâlini mülâhaza ile bunu sâir küffara kıyâsın eyleyip bunun tedârikini görerek Selim Han'ın kanûnuna *murâ'at* ile Kırım hanlarını sair yere tayin etmeyip hemen bu kâfire musallat edeler. Zira bu kâfirden Devlet-i âliyyeye zararı âzim terettüp edeceğini ukala cezm ediyorlar. Hüdâ Devlet-i âliyyeyi ikaz ve Tatar devletini müebbed eyleye, Âmin!»[177]. Bununla beraber XVII inci asırda bile Rus tehlikesi henüz ciddiyetle belirmediğine göre bu düşünce Evliya Çelebi'ye aid olarak, istikbali gördüğü için, çok mühimdir. Zira bu asırda dahı Osmanlı kudretine itimad o derece büyüktür, ki Rusların Kırım'ı istilâları ve hatta Özü nehrini aşmaları bile tasavvur edilememişti. XVIII. asır Türk mütefekkirleri Rusya'yı nizâma sokan Deli Petro'dan önce Rusların nizâm ve medeniyetten mahrum, sürü hâlinde bir kavim olduğunu ve Avrupa'yı taklitten sonra kudret kazandıklarını söylerler.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra devam eden Osmanlı kudreti sâyesinde Türkler Portekizlilere karşı Açe (Sumatra) Sultanına talebi üzerine yardıma koşmuşlar; onlara gemilerle asker, top ve silâh göndermiş ve yapmayı öğretmişlerdi. Kanunî Süleyman 1565 yılı Ağustos ayında gelen Portekiz elçisi ile kıral Sebastian'a yazılmasını emreylediği mektubunda »Hilâfet-i Rûyi zemin iktidarımızda, Şark ve Garbın reayası devletimizin, kanatları» altında olduğundan Diu (Hindistan'da) oturan hâkimlerinin sulh ve emniyet taleplerini iki tarafa mensup tüccâr için tasvip etmekte; lâkin Hindistan'dan deniz yolu ile gelen hâcı ve tâcirlere tecâvüz olunduğunu duyduğu-

[177] Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme,* VII, s. 534-535.

Levent Şahiverdi Arşivi

nu ve eğer bu tecâvüzlere devam olunursa gereği yapılacağından artık «sulh murâd olunmuştu» demenin fayda etmeyeceğini bildiriyordu. Nitekim az sonra Açe pâdişâhından gelen bir elçi Portekizlilerin tecâvüzünden pâdişâha şikâyette bulunmuş ve himâye istemiştir. Yeni tahta çıkan II. Selim, 1567 Eylülünde, yazdığı mektuba göre daima düşmanlarla gazâ eden Açe sultanına, silâh ve asker talebi dolayısiyle, on beş gemi, top, topçu, topçu başı ve kâfi miktarda askeri, tüfenk ve başka silâhları İskenderiye kapudanı Kurdoğlu Hızır'ın kumandasında Allah yolunda gazâ yapmak üzere emrine gönderdiğini bildirmiş; Mısır, Cidde, Yemen ve Aden beğlerbeğilerine gereken emirlerin verildiği yazılmış; gönderilen askerlerin bir yıllık ihtiyaçları da görülmüştür. Pâdişâh babası Kanunî'nin Frenk ve Nemçe kıralına karşı kazandığı zaferleri de anlatmakta ve Mustafa Çavuş ile ahvâli bildirmesini, ihtiyaç hallolunduğu vakit topçuları göndermesini de tenbih etmektedir[178]. Bununla beraber Türkler Kara, Ak ve Kızıl denizlerin ötesinde devamlı bir hâkimiyet kuramamışlar ve Hindistan yolunu da muhafaza edememişlerdir. Sokullu Mehmed Paşa Hind okyanusuna hâkim olmak için Süveyş kanalını açmak kararında idi. Fakat ilk teşebbüsü Don-Volga kanalı üzerinde yaptı; Kara ve Hazar denizlerini bir kanal ile birleştirmek faaliyetine girişti. Bu sayede Türkistan ile birleşmek; Avrupa cephesinde devam eden mücadele esnasında daima devleti zorluklara uğratan Şiî İran'a karşı da müessir bir çare bulmak; nihayet Şimal Türklüğünü korumak; Okyanuslara karşı eski Orta Asya-Uzak Şark kervan yolunu canlandırmak ve Rus yayılışına da sed çekmek mümkün olacaktı. Lâkin ciddî bir hafriyat faaliyetinden sonra bir takım sebeplerle kanal işi muvaffakiyete ulaşamadı[179].

Avrupalı bazı âlimlerin Hind yolunun keşfini Osmanlı fetihlerine bağlamalarına ve Avrupalıların yeni ticaret yolları bulmak maksadiyle Okyanus'lara açılma zorunda kaldıklarına dair düşüncelerinde bir isabet hissesi olsa dahi Türklerin Doğu-Batı ticaretine aid ehemmiyeti kavrayamadıklarına dair düşüncelerini bu izahlar artık tekzibe kâfidir. Sokullu gibi büyük devlet adamlarının teşebbüsleri ne derece geniş düşündüklerini göstermiştir. Nitekim Okyanusların ticarete açılmasından doğan tehlikeyi daha önce İtalyanlar ve Mısırlılar da anlayarak teşebbüse geçmek

[178] Saffet, *Bir Osmanlı filosunun Sumatra seferi*, TOEM. II, s. 604, 678. Ferîdûn Bey, II, 462.

[179] Ahmed Refik, *Bahri Hazar ve Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, TOEM XLIII, s. 1-14; Halil İnalcık, *The Origin of the Ottoman-Russian rivalry*, A. U. Yıllığı, I (1947), s. 47-110; A. Nimet Kurat, *The Turkish expedition to Astrahan in 1569 and the problem of the Don-Volga Canal*, Slavonic and East European Review, XI 94 (1961), s. 7-23; aynı müellif, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s. 93-147.

istedilerse de Papalık Venediklilerin Müslümanlar ile işbirliğine mâni olmuş ve Mısır Osmanlı yardımına başvurmuştu[180]. Esasen Osmanlı sultanları gibi Selçuk sultanları da çok ileri görüşlü bir iktisadî ve ticarî siyâset takip ediyorlardı. Nitekim bu maksatla büyük ticaret yolları üzerinde muhteşem kervansaraylar inşa edip mecburî yolculuğun hizmetlerine tahsîs etmeleri, yabancı tâcirlerin denizde korsan, karada eşkıya taarruzlarına ve zararlara uğramalarına karşı Pâdişâhların *hazineden tazminat ödemesi* (devlet sigortası), kervan kafilelerini bizzat devletin himâyesi ve teşkilâtlandırması ve yabancıları ticâret yapmaları için ferman ve imtiyâzlar verilmesi, altın, gümüş ve harp malzemesinin ihracına müsaade etmemeleri yüksek bir iktisadî ve ticarî siyâsetin başlıca tezahürleri idi. Bu siyâset Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı sultanları tarafından da takip edilmiş; muahhar zamanlarda Kapitülâsyon *(Capitulation)* şekil ve mâhiyetini alan muahede-nâmelerin menşei yanlış anlaşılmış ve bu da iktisadî tarih hakkında ciddî araştırmaların yapılmamasiyle alâkalı bulunmuştur[181].

İtalyanlar, Haçlı seferlerinin inkişafı sâyesinde, hususiyle XIII üncü asırda, Akdeniz ticâretine hâkim olmakla ve bu suretle servet ve medeniyetlerini yükseltmekle beraber Uzak-şark ve Yakın-şark arasındaki ticaret yine de Kızıldeniz, Basra körfezi ve Orta Asya kervan yolu ile ve Akdeniz limanları vasıtasiyle yapılıyor ve yine elde edilen kârın büyük bir kısmı Müslümanların elinde kalıyordu. Fakat XVI ıncı asırda Avrupalıların Okyanuslara açılması ve Hind yolunun keşfi neticesinde Osmanlı imparatorluğu ve İslâm dünyası bu büyük ticâret yolları dışında kalmıştır. Moğol istilâsiyle İslâm medeniyetinin uğradığı büyük felâkete deniz yollarında vukubulan bu inkılâp da eklenmiştir. Bu değişikliğin maddî neticelerini görmek için İslâm medeniyeti ve ticâreti tesiri ile İtalya'da gelişen iktisadî ve kültürel hamlelerin tedricen şimal denizi sâhillerine ve Atlas okyanusu bölgelerine intikalini gözönüne getirmek kâfidir. Avrupa'da vukubulan medenî ve iktisadî yükseliş karşısında Osmanlı imparatorluğu ve İslâm dünyası, XVII inci asırda, onun menfi tesirlerini hissetmeğe başlamıştır. Bu ticârî inhitat dolayısiyle imparatorlukta altının piyasadan çe-

[180] F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti tarihi*, s. 256-259.

[181] Bak. Osman Turan, *Türkiye Selçuklularına ait resmî vesikalar*, Ankara 1958, 109-137; *Selçuklular tarihi*, s. 265-285.

k i l m e s i ve gümüş akçelerin kıymetlerinde düşüklük kendini göstermiştir. Böylece, İslâm ve Hıristiyan dünyaları, beri tarafta iktisadî ve medenî inhitat, öte tarafta da yükseliş ile kuvvet muvazenesi tedricen Osmanlı Türkleri aleyhinde bozulmağa başlamıştır, ki bunda Osmanlıların bir mesuliyeti yoktur. Nitekim imparatorluk yine de XVII inci asırda kudretini muhafaza ediyordu[182]. Bu suretle iktisadî inhitatı kültür takip etti. Arapların Ak-deniz hâkimiyeti daha uzun sürmüş idise de Avrupa medeniyetinin ilerilemeye başlamasına ve denizcilikte üstünlüğü kazanmış olmalarına rağmen XVI. asırda Türk hâkimiyeti bu denizde daha kahir bir şekilde Türklerin eline geçmişti. Nitekim Akdenizin, İtalya - İspanya arası müstesna, bütün sâhilleri, Türklere aid olmuş ve bazan Fransa ve İtalya limanları bile Osmanlı işgalinde kalmıştı.

XVI ıncı asırda Türklerin Akdeniz hâkimiyeti Türk edebiyatında millî gurûru ve c i h â n g i r l i k ruhûnu aksettirmiş ve Barbaros Hayreddin Paşa'nın menkıbeleri Türk denizcileri arasında asırlarca yaşamıştır. Millî ve islâmî mefkûrenin bu tezahürlerinden bazı parçaları burada naklediyoruz[183].

Cem' olub derya yüzin dutsa Alman u Fireng,
Nusret-i Hakk bizdedür etmez bizümle kimse ceng,
N'ola etsek başına İspanya'nun dünyayı teng,
Çun Sinan Pâşâ-yi Gazidür bizim serdârumuz.
Yelken açub her gemi pervâz eder anka gibi,
Ağz açub toplar haykırdı ejderhâ gibi,
Allah Allah deyelüm cûş eyleyüb deryâ gibi,
Çun Sinan Pâşâ-yi Gazidür bizim serdârumuz.
Ceyş-i İslâm ile Sultan Süleyman Karadan,
Bahr u herr fethine yürüdi asker bir aradan,
Görelüm alnumuzda her neki yazdı Yaradan,
Gel donanmaya gidüp azm-i Fireng eyleyelüm.
Şâh-i Gazinün olubdur çu gazâ matlûbu,
Kâfire gönderelüm sarkala ile topu,
Salalım Malta'yile Baskanya'ya âşûbu,
Gel donanmaya gidüb azm-i Fireng edelüm.
Nehb u gaaretler ile Pulya'yı vîrân eyleyelüm,

[182] Bu husus Fr. Grenard tarafından da görülmüş ve ifâde olunmuştur *(Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 86-91).

[183] J. Deny, *Chansons des Janissaires Turcs d'Alger*, Paris 1925, s. 143.

Geçüb andan ötc İspanya'yı tâlân edelüm,
Ceneviz memleketin hâk ile yeksân edelüm,
Gel donanmaya gidüb azm-i Fireng eyleyelüm.
Portokal memleketin Süddeye varub alalum,
Hayri Din beg gibi Gazi bege hemrâh olalım,
Dümen doğruldub İspanya denen bî-dîn-i mel'ûna,
Yine şevk eyleyüb girdük donanmâ-yi humâyûna.
Yine baştardalar baştan atub baş topların güm - güm,
Salındı seyhalar birle zelâzil-i rub'i meskûn,
Donanmayı delil alub yine fânûs-i Hayruddin,
Şu denlü garba azmetdük ki şarka düşdi Ankona.

Hamd ona kim nice zaman nice dem,
Akdenizde bastun anunla kadem,
Milket-i Efrenci yıkub yakmışız,
Deyrleri Çanına ot tıkmışuz.

Türk denizcilerinin Atlantikte ve Hind yolunda kazandıkları zafer ve şöhretlerinin dünayyı sardığını anlatan bir şâir de Cezâyir'in esir, mal ve cevherle dolduğunu gûrurla belirtir:

Korsanlık ederken Hind'in yolunda,
Nemse'nin bacını aldı Cezâyir,
Urumda, Acem'de halkın dilinde,
Küffarın bağrını deldi Cezâyir,
Gaaziler din içün kılıç saldılar,
Kanarya boğazında şikâr buldular,
Kimisin batırup kimin aldılar,
Adû'yu gamlere saldı Cezâyir,
Mal alup esîrin mezâd ettiler,
Batırup gemilerin mat ettiler,
Yedi kıral birden feryâd ettiler,
Şimdi cevâhirle doldu Cezâyir.

Kanunî Sultan Süleyman, Avrupa'ya karşı giriştiği şiddetli savaşları Haçlı taarruzlarının teşkil ettiğine dair yukarıda mezkûr beyanı yanında İspanyolların Endülüs müslümanlarını imhâ hareketleri de unutulmamak icabeder. Zira Engizisyon mezalimi ve katliamlar İspanya'da çok şiddetlenmişti. Nitekim Gırnata âlimleri 1486 (891) yılında II. Bayezid'e gönderdikleri elçi ve mektupla feryâd ediyor ve pâdişâhı imdâda çağırıyorlardı.

O sırada Mısır Memlûk ve Osmanlı münasebetleri çok gergin bulunduğundan Kemal Reis kumandasında bir filonun o taraflarda bir gösterişinden başka bir şey yapılamamıştı. Esasen bu zamanda Osmanlı donanması Akdenizde büyük bir güce de sâhip değildi. Selîm'in kısa süren saltanatı da onun bu elîm durum karşısında «Efrenc diyârını fethetmek» niyetine mâni idi. İspanyollar müslümanlara kılıçtan ve Hıristiyanlığı kabûlden başka bir şık tanımıyor; Hıristiyan olanlara da itimad edilmiyor; hak verilmiyor ve unutarak Arapça bir kelime söyleyenleri de öldürüyorlardı. İspanyol kıtalı devam ediyordu.

İşte bu elîm ahvâlde idi, ki Hızır Reis veya Barbaros Hayreddin Paşa, kardeşleri ve Türk korsanları Cezâyir'de yerleşerek; burayı kendilerine üs yaparak, yerli halkı da savaşa alıştırıp İspanyollar ile mücâdeleye giriştiler :

Öyle kim Türk gibi atarlar tüfenk,
İş başa düşse ederler yahşı cenk.

Gerçekten Barbaros Hayreddin Paşalar Endülüs müslümanlarını kurtarmakta ellerinden geleni yaptılar; 70000 müsülümanı Şimalî Afrika sâhillerine nakletmeğe muvaffak oldular. Sultan Süleyman büyük Türk kahraman denizcisini İstanbula davet ederken orasının emniyette kalmasını şart koşuyor ve Cezâyir'in ehemmiyetine dikkati çekiyordu:

Varsa yerinden yarar âdemin .
Yirine kodukta olmaya gamın,
Ol diyârı sen bilürsün ol bile,
Evvelâ gör imdi kârın sen hele,
Yok ise anda otur gelme sakın,
Ol diyârı hıfz kıl zîrâ hemîn,
Ol vilâyet hem benimdür şimdi âd,
Pes oluptur hıfzı aksâ-yi murâd.

Akdeniz hâkimiyeti üzerinde kızışan ve denizci şâirlerin dilinde inikâs eden gazâlar Orta-Avrupa muhâbeleri ile birlikte cereyan ediyor; Türk - İslâm ve Hıristiyan - Avrupa en büyük ölüm - kalım mücâdelesini yapıyordu. Türklerin Akdenizde hâkimiyet kurmaları İspanyollar, Muvahhidlerin çıkışı gibi tekrar Endülüs'ün İslâm hüviyetini kazanacağı endişesi ile ve bir daha böyle bir ihtimalle karşılaşmamak için de daha şiddetli imhâ ve kıtale girişiyor; İspanya ve sâhilleri tekrar kana boyanıyordu. Türkler denizlerde büyük zaferler kazanıyor; fakat karadaki bo-

ğazlaşmayı önleyemiyorlardı. Endülüs müslümanları 1570 (977) de II. Sultan Selîm'e son müracaatlarını yaptılar. Fakat Pâdişâh Endülüs halkına gönderdiği bir fermânda Kâfirlerin zulümlarını, kadınlara tecâvüzlerini ve Arapçayı yasak etmelerini mektuplarından öğrendiğini, Cezâyir beylerbeyi Ali Paşa'ya taarruzlarına devam emri verildiğini, «bundan akdem ol cânibe donanmâ-yi humâyûnun gönderilüp ahâl-i İslâmiyye'ye her veçhile muavenet ve muzâheret olunmak niyyet-i humâyûnum olmuştur». Lâkin «Kıbrıs keferesi nakz-i ahd edüp» müslümanların hac ve ticâret yollarını kesip tecâvüzde bulundukları için Adanın fethinden ve orasını müslümanlarla doldurduktan sonra donanmanın o tarafa gönderileceğini, şimdilik Ali Paşa'nın bütün kuvvetleri ile yardıma geleceğini, daima o taraf ahvâli ile meşgûl olduğunu, İslâm hamiyetiyle kâfirlere karşı cidâle himmet etmelerini bildirmektedir. Kıbrıs'ın fethinden sonra Türk donanması hemen İnebahtı (Lepante) da ağır bir baskın ve bozguna (1571) uğramış; fakat Piyâle Paşa Avrupa sâhillerini vurup intikam almış ve pek çok müslüman esiri kurtarmıştır[184]. Bununla beraber İspanya'da müslüman ve yahûdilerin imhası devam etmiş ve sekiz asırlık Endülüs halkı ve medeniyeti bitirilmiştir.

[184] Bu vesikalar için bak. *Bir vesika-i mühimme*, T.O.E.M. I, s. 201, 220; *Gazavât-i Hayreddin Paşa*, TOEM. I, s. 237. Karalarda cereyan eden savaşlar hakkında da *Gazavât - nâme* adı ile Türk şâirleri pek çok destân yazmışlardır. Bu hususta bak. Agâh Sırrı Levend, Gazavât - nâmeler, Ankara 1956. F. Köprülü, TM. II, s. 512-518; A. Tietze, *XVI. asırda Türk şiirinde gemici dili*, F. Köprülü armağanı s. 501-509; Feridûn Bey, II, s. 458; Peçevî, I, 485.

10. Osmanlı Azametinin Devamı

«Osmanlı devleti donanmanın demirlerini gümüşten, halatlarını ipekten ve yelkenlerini de atlastan yapmağa kadirdir».

(Sokullu Mehmed Paşa)

«Türkler merhamet, şefkat ve insanlara yardımda bütün milletlere ve hatta Hıristiyanlara da üstündürler».

(M. Baudier).

Osmanlı hânedânına mensup ve yüksek vasıflara sâhip on büyük pâdişâh Kanunî ile nihâyet bulmuştur. Bundan sonra bazan zayıf, bazan kuvvetli, fakat umumiyetle vasat sultanlar tahtı işgal ediyordu. Bununla beraber yine de hemen bütün Osmanlı pâdişâhları edebiyat, şiir, musiki ve güzel sanatların bir veya bir kaç bölümünde kabiliyet sâhibi bulunuyordu. Hânedâna mensup büyük insanların sona ermesi âdeta İslâm medeniyetinin inhitatiyle muvazi gidiyor ve Avrupa medeniyetinin de buna mukabil yükselişi hızlanıyordu. Bu unsurların birlikte cereyan etmesi, tabiatiyle, Osmanlı imparatorluğunun bir iç ve dış duraklama devrine girmesine sebep oluyordu. Bununla beraber çok kudretli bir cemiyet ve devlet nizâmına, sağlam temellere ve müesseselere sâhip bulunan imparatorluk yine de kolaylıkla sarsılmıyordu. Bu sebeple Kanunî'nin ölümü ile bir inhitatın başladığı fikri yanlış olup büyük pâdişâhlar devri ile yapılan bir mukayeseye dayanmaktadır. Gerçekten, muhteşem pâdişâhlar ve onların hamleleri nihâyet bulmakla beraber, devletin henüz karalarda üstünlüğü, iç denizlere hâkimiyeti ve içtimaî nizâm bütün kudreti ile yaşamakta idi. Nitekim Macaristan'da Erdel üzerine küçük bir tecâvüz Viyana istikametinde şiddetli bir Türk mukabelesine sebep oluyordu. Almanya'da Türk korkusu yüzünden her öğleyin tehlike çanları çalmağa devam ediyordu. Kanunî'nin ölümünden bir kaç yıl sonra, 1570 de, Kıbrıs adası, XVII inci asır ortalarında Girit adası, 1663 de Uyvar fetihleri ya-

Levent Sakverdi Arşivi

pılmış; Türk akınları Silezya'ya varmıştı. Bu durum Kanunî'den bir asır sonra da Türk satvetinin devamına delâlet ediyordu. Kıbrıs fethi bir Haçlı mukabelesini doğurdu. Papanın hazırladığı mukaddes ittifak üzerine Haçlı donanması, Osmanlı donanmasını baskına uğrattı; Türklerin kahramanlıklarına rağmen, İnebahtı'da, 1571 de, Osmanlı donanması imha edildi; çok şehîd verildi. Avrupa'da bu zafer üzerine bayramlar yapıldı. Kılıç Ali Paşa kurtarabildiği 40 gemi ile İstanbul'a döndü. Lâkin Osmanlı devleti, bir kış zarfında. eski donanmasını tekrar inşa ederek Akdeniz hâkimiyetini kurtardı. Sokullu Mehmed Paşa Venedik elçisine: «Biz sizin kolunuzu kestik (Kıbrıs'ı aldık); siz bizim sadece sakalımızı tıraş ettiniz. Kırılan kol bir daha yerine gelmez; fakat kazınan sakal daha gür çıkar» dedi. Sokullu Mehmed Paşa donanmanın inşası emrini verince Kaptan Paşa demir ve başka âletlerin yetiştirilemiyeceğini söyler. Vezîr: «*Osmanlı devleti bu demirleri gümüşten, halatları ipekten ve yelkenleri de atlastan yapmağa kadirdir*» cevabını veriyordu. Bu ifâde bir baskın (Osmanlılar İnebahtı hâdisesine *Sıngın donanma* diyorlardı) ve mağlûbiyetin İmparatorluğun kudret ve ihtişâmına hiç bir tesiri olmadığını, Avrupa'da yapılan şenliklerin bir işe yaramadığını veciz bir şekilde gösteriyor ve hâdiselerle de hemen teyid ediliyordu. İran ve Avrupa ile, aynı zamanda, yapılan uzun savaşlar da Osmanlı kudretini gösteriyordu. Birincisi ile akdedilen Kasr-ı şîrin (1639) ve Türklerin Saint Gothard'a kadar ilerlemeleri sonunda yapılan Vaşvar (1664) muahede-nameleri Osmanlı kudretinin yaşadığını belirtmiştir. Osmanlı tarihçi ve mütefekkirleri gibi Koçi Bey de Kanunî devrini bir örnek sayarken bazı hâdiseleri de inhitatın başlangıcı alıyordu.

Halbuki Osmanlı pâdişâhları yine de cihân hâkimiyeti dâvâlarına ve azamet duygularına samimiyetle bağlı bulunuyorlardı. Nitekim onlar yine Alman hükümdarlarını imparator ve kendilerine müsavi kabûl etmiyor; onlarla yapılan anlaşmalara yine muahede-nâme değil, ahid-nâme nazariyle bakıyor ve eskisi gibi bunu kendi lütuf ve ihsanları sayıyorlardı. Filhakika I. Sultan Ahmed (1603-1617)in «Roma *Çasar'ına* ahidnâmesi» ve «*Nemçe imparatoruna nâmesi*» Kanunî Sultan Süleyman'ın mektuplarındaki azametle ve aynı ülkelerin sayılması ile başlar: «*Bütün dünyanın kendi kılıcının parıltıları ile döndüğü* ve *Yedi iklimin iktidarına râm ve musahhar*» olduğu ifâdeleri kullanılmakta; pâdişâha gönderilecek nakit miktarı bildirilmekte; Tatarların kendi memleketlerine tecâvüzde bulunmayacakları emniyeti bahş olunmakta ve buna mukabil «*büyük cedlerimizin kaahir kuvvetle fethettikleri beldelere zarar*» verme-

meleri emredilmektedir. «Roma çasarına» verilen 1606 tarihli ahid-nâmede Pâdişâh aynı unvanları kullanarak hâkimiyeti altında bulunan bütün imparatorluk memleketlerini zikretmekte; imparatorun da Roma, Alman, Slovan, Hırvat taifelerinin, Nemçe ve Beç (Viyana) vilâyetlerinin hükümdarı olduğu yazılmakta ve «bu ahid-nâmeyi verdim ve buyurdum, ki» ifâdeleri yer almaktadır[185].

IV. Mehmed (1648-1687) Rus çarı Alexi'ye verdiği ahid-nâmede «Edirne'de kışlayıp sayısız askerlerle o tarafa sefer-i hümâyûn» yapmak kararında iken «*Moskova vilâyetinin çarı» olarak,* Kırım Hanına elçi ve kendisine büyük elçi gönderip rica olunan maddelere göre barışı savaşa tercih ettiğini, Kırım Hanı Murad Giray ile dost kalınası ve Özi nehri hududunu geçmemesi şartları ile sulhü yenilediğini ve bu ahid-nâmenin bu suretle yazıldığını tebliğ eder[186]. Dikkate şayandır, ki Kanunî devrinde olduğu gibi bu zamanda da imparatorlar Pâdişâh değil hâlâ sadrâzam seviyesinde sayılmıştır. Sadrazâm başvekile «*sadakatlu dostum*» hitabiyle başlarken elçilerin «İslâm Pâdişâhı efendimizin eşiğini» öptüğünü ve «*Rikâb-i Hümâyûn*'a yüz sürdüklerini» bildirmektedir[187]. Evliya Çelebi Avusturya imparatorunun Elçi Paşa ile gönderilen mektubu öperek başına koyduğunu ve bu anda devlet erkânının da başlarını açıp yere kapandıklarını yazar. III. Sultan Osman'ın 1754 de Culûsunu Lehistan kıralına bildiren Türk elçisi Hacı Ali Ağa pâdişâhın mektubunu takdim edince kıralın onu öpüp üç kere tazimle başına koyduğunu ve devlet erkânının da derhal baş açtığını söyler, ki XVIII. asır İmparatorluğun tam inhitat devridir[188]. I. Sultan Ahmed zamanında Avusturyalılarla (1606 da) yapılan Zitvatorok anlaşmasıyla Os-

---

185 Ferîdûn Bey, II. s. 313-317, 320-324.

186 Ferîdûn Bey, II, s. 307-310.

187 Ferîdûn Bey, II, s. 318, 319.

188 *Seyhat-nâme*, VII, s. 291; *Manzûm bir sefâret - nâme*, nşr. Abdurrahman Şeref, Tarih-i Osmani Encümeni Mec. III, s. 793:

Öpüp başına üç kerre koyup ta'zum-u izzetle,
Kıralın destine teslim edüp nâme-i hakanî,
O dem nâmeyi tevkîren kıral şapkayı ref'etti,
Anı gördükte baş açtı bütün erbâb-ı divânı.

Türk elçisi Lehistanda ekseriyetin Yahûdî olup Lehlilerin onda bir miktarında ve gece gündüz zevkleriyle meşgul bulunduklarını, bütün iş ve güçlerini (rençberlik ve esnaflık) Yahûdilerin gördüğünü de yazar (s. 778); ki mubalâğalı da olsa bir realiteyi ifâde eder.

manlılar, ilk defa olarak *Çasar* (Kayser) veya imparator unvanını kabûl etmişlerdi. Fiilhakika Pâdişâh muahede-nâmede, Çasar Kayser mânâsında olduğundan, eskisi gibi sadece «*kıral*» unvanını kullanmak ister. Lâkin kendisine bu takdirde sulhün imza edilemiyeceği söylenir. Bu münasebetle yapılan tetkik neticesinde Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferi münasebetiyle, bir defa imparator unvanının kullanılmasına müsaade ettiği görülür. Bu durum Pâdişâha arz olununca o da bu unvana râzı olur. Bu münasebetle de bir Osmanlı müellifi «meşhûr olduğu üzere *Kızıl-elma* dedikleri şehr-i marûf (Viyana) dahı Ümmet-i Muhammed'e müyesser» olunca Çasar adının da kaybolması duasını yapar[189]. Koca Sekbân-başı Ruslara esir olduğu zaman (III. Mustafa zamanında) «mukaddema Moskov tâifesi gayet ahmak ve mağlûp» iken «bir müddetten berü Âl-i Osman'a bunca galebenüzün sırrı nedür» diye sorar. Aldığı cevapta: «Moskoflu'da ta'lim yoğıken düşmanlara mağlûp» olduklarını, Deli Petro'nun halkı nizâma soktuğunu; İsveçe ve Kırım'a girip Tatarı sındırmağa başladığını, sizinle sulh yaparken kıralımızın «İmparatorluk ünvanı talebine sizler muhalefet edemeyüp» Sultan I. Mahmud'un bunu kabûl eylediğini yazarak «Çar» ünvanını da nasıl tanıdığına işâret eder[190].

Osmanlı siyâsi kudreti gibi içtimaî nizâmı da devam ediyordu. İmparatorluk liyakat, ahlâk, maddî-manevî disiplin ve çalışma üzerine kurulmuştu: «Türkiye'de şahsî meziyet ve kabiliyetten başka hiç bir şeye kıymet verilmez. Bunun yegâne istisnası Osmanlı hânedânı'dır. Nesep ve irsiyet bir şey ifâde etmez... Herkes liyakat, bilgi, ahlâk ve seciyesine göre bir mevkie tâyin edilir. Ahlâksız, bilgisiz ve tenbeller hiç bir zaman yüksek mevkilere çıkamazlar. Osmanlıların muvaffakiyeti ve bütün dünyaya hâkim bir ırk olmaları hikmeti budur; Türklerin en büyük düşmanı iltimastır[191]. Bu ahlâki nizâm sanat ve ticâret hayatına da hâkimdir. Selçuklu Türkiyesinde şehirlerde dinî ve iktisadî esaslara dayanan Ahi teşkilâtı yalnız ticâret ve sanat hayatını değil devletin zayıf zamanlarında siyasî nizâmı da muhafaza ediyordu. XIV. üncü asrın birinci yarılarında İbn Batûta'nın hayranlıkla müşahede ve tasvir ettiği bu teşkilât, diğer müesseseler gibi, Osmanlı devrinde de şehir hayatı ve esnaf teşekkülleri (Loncalar)inin temeli olmuştur. Nitekim sanat ve ticâret hayatında ahlâkî nizâm ve ananelere aykırı bir hareket nadir

189 *Bedâyi*, s. 211b, 222a.

190 *Hulâsat ul-Kelâm fi Redd il-avâm*, İstanbul, s. 42.

191 Busbecq, s. 27, 41, F. Grenard, s. 110.

görülüyor ve bu teşekküllerin şiddetli mukabelesine sebep oluyor; devletin bir müdahalesi olmadan böylece içtimaî müesseseler umumî nizâmı muhafaza ediyordu. XVI ıncı asırda Fransa elçisi J. Chesneau: «N i z â m v e â s â y i ş i n a n ı l m a z d e r e c e d e k u v v e t l i i d i. Geceleyin şehirleri muhafaza için elinde bir sopa ve fener ile gezen tek bir kimsenin dolaşması kâfi idi. Halbuki P a r i s ' t e a y n ı v a z i f e, b i r k ı t a a s k e r i n b a ş ı n d a bir kumandan tarafından zorlukla yapılıyordu»[192]. XVII inci asırda Thevenot: «B i r m i l y o n l u k b ü y ü k İ s t a n b u l ş e h r i n d e d ö r t y ı l d a d ö r t k a t i l v a k a s ı g ö r ü l m e m i ş t i r. Ticarî emtia ile dolu olan muazzam kervansaraylar bir tek adam tarafından korunuyor» der. T ü r k l e r, Müslümanlar gibi H ı r i s t i y a n ve Y a h û d i l e r i de aldatmazlar. Onlar arasında ihtikâr büyük bir günah sayıldığından bu gibiler nâdirdir. Türkler çok dindar, insâniyet sever ve şefkatlidirler. Sevdikleri bir H ı r i s t i y a n a y a p a c a k l a r ı e n b ü y ü k i y i l i k o n u M ü s l ü m a n yapmaktır. Onlar Pâdişâhlarına çok hürmetkâr ve sadıktırlar. Hıristiyanlarla işbirliği yapıp P â d i ş â h ı n a h i y â n e t eden bir Türke rastlanmamıştır. Aralarında içki, kumar ve kavga yoktur[193].

XVII inci asırda M. Baudier, Türklere aleyhtar olmasına rağmen, «T ü r k l e r m e r h â m e t, ş e f k a t v e i n s a n l a r a y a r d ı m d a b ü t ü n m i l l e t l e r e, h a t t a H ı r i s t i y a n l a r a üstündürler. Onlar câmilerinde huşû' ile hareket eder; gözlerini imama diker ve hiç bir ses çıkarmazlar. Halbuki daha mukaddes bir dine mensubiyet iddiasında bulunan H ı r i s t i y a n l a r k i l i s e l e r d e k ü s t a h l ı k eder ve Müslümanlara nazaran yüzleri kızaracak bir durumda bulunurlar». der[194]. Osmanlı imparatorluğunu elçi ve seyyâh olarak dolaşan Avrupalıların, Türklerin ahlâk ve faziletlerine dair müşahede ve hikâyeleri o kadar çok ve çeşitlidir, ki bu yüksek cemiyet hayatı karşısında onlar gibi bu günkü okuyucuları bizleri de hayran bırakır. Gerçekten Avrupalılar Haçlı seferleri esnasında Rumların materyalist ve hilekârlıklarından şikâyet eder; düşman olarak savaştıkları Türklerin kahramanlığına, merhamet ve insanlığına karşı hayran olarak dönerlerdi. Şimdi ise Şarkta Rum, Ermeni ve başka dindaşları olan Hıristiyanlarla münasebetlerden sakınmalarını, zira bunların kendilerini aldatacaklarını söyler; fa-

[192] Grenard, s. 111.

[193] Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1665, s. 112.

[194] M. Baudier, *Histoire de la religion des Turcs*, Paris 1625, s. 87-89, 118-119; A. Adıvar, *Tarih boyunca ilim ve din*, İstanbul 1944, s. 246.

kat Türklerin doğruluktan ve iyilikten ayrılmadıklarını, fazla kâra aslâ tenezzül etmediklerini, bunu günâh saydıklarını anlatırlar. Avrupalılar, müşterisini *siftah* yapmayan ve onu komşu dükkâna gönderen; kendi kârını fedâ eden Türk tüccarlarına da daima rastladıklarını ve bunu da anlıyamadıklarını kaydederler.

Türkler kendilerini bütün milletlerden üstün ve cesur bilir; Hıristiyan ve Yahûdileri küçük görür ve Avrupalıları da hafif insanlar sayarlar. Osmanlı hükümetine göre H ı r i s t i y a n h ü k ü m d a r l a r P â d i ş â h ı n k ö l e s i d i r». Dinlerini ve pâdişâhlarını her şeyin üstünde tutarlar. Bu Türk gurûrunu tek kusur sayan çağdaş Avrupalılar bu duygunun ırkçı veya milliyetçi bir şuûrun eseri değil manevî ve mefkûrevî bir davranış olduğunu kavrayamamışlardır. Nitekim F. Grenard'ın da isabetle belirttiğine göre O s m a n l ı i m p a r a t o r l u ğ u hiç bir zaman m i l l i y e t l e r z ı d d i y e t i n i y a r a t m a m ı ş t ı r. Devletin hânedânı, teşkilâtı, rûhu, ananeleri, dili, nizâm prensipleri ve âlimlerinin kahir ekseriyeti Türk idi. Başlangıçta hep Türk olan idareciler yerine sonraları gayrı Türk müslümanlar da karışmıştır. Ordunun esasını teşkil eden timarlı sipâhiler de Türk idi. Yeniçerilerin miktarı 10,000 - 20,000 arasında olup ancak XVI ıncı asrın sonlarında 40 000'e çıkmıştı. İmparatorluk içinde yaşayan türlü halklar *(reâyâ)* kendi dil, din, kültür ve ananelerine göre yaşıyor ve hayatlarından memnun bulunuyorlardı. Eğer Macaristan'da köylüler isyan ediyorsa bu devlete karşı değil kendi Hıristiyan beylerine karşı idi. Hıristiyanlar Avrupa'da mevcûd olmayan bir hürriyete ve adâlete sahipti. Türkler «g â v u r d i n i n d e k a l m a k i s t i y o r s a b u k e n d i i ş i d i r» kanaatini besliyordu[195]. Halk arasında yaygın olarak yaşayan «*Gâvurun aklı olsa müslüman olurdu*» ata sözü üstün bir cemiyetin düşüncelerine tercüman oluyordu. Buna mukabil «*Akıl Frengistan'da, saltanat Âl-i Osman'da*» ata sözü de Avrupa ilîm ve tekniğinin üstünlüğünü itiraf ve kabûl devrinin güzel bir inikâsıdır.

Devletin vazifesi sadece Allahın irâdesine uygun Türk-İslâm nizâmını ve adâletini muhafaza etmek ve bunu dünyaya yaymaktı. Bununla beraber devlet hiç bir zaman islâmlaştırma ve türkleştirme siyaseti gütmemiştir. Bugün bu siyaseti tenkit edenler ciddî bir bilgiye ve anlayışa sâhip değillerdir. Zira cihân hâkimiyeti ve İslâm nizâmı mefkûresine inanan bir devlet dar bir milliyetçilik görüşüne saplansa ve insanlık prensiplerine bağlı kalmasa idi bu cihânşümûl vazifesini yapamaz ve başka

[195] F. Grenard, s. 126-132.

imparatorluklar gibi süratle çökerek, uzun asırlar boyunca, pâyedâr olamazdı. İslâm idealine samimiyetle bağlı bulunan ve onun uğrunda canlarını fedâ eden Osmanlılar dinin yasak ettiği ve insaniyetin cevaz vermediği cebrî bir harekete de teşebbüs edemezlerdi. Yavuz Sultan Selim'in bütün hıristiyanları müslüman yapma teşebbüsü derhal Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi'nin (Kanunî devrinde de Ebu's-Suûd'un) muhalefetine uğramış; Koca Pâdişâh da Kur'an hükmü ve Fâtih'in ahid-nâmesi (fermânı) karşısında tasavvurundan vaz geçmiştir. Osmanlı hânedânı ve devleti mukaddes idi; ona karşı hiyanet ve isyan bahis mevzuu olamazdı. Uzun süren harplerin neticelesinde zuhûr eden Celâli isyanlarında ise aslâ hânedân ve devlet hedef olmamıştır.

İmparatorluk, böylece, yüksek ahlâk ve içtimaî nizâmı, edebiyat, sanat, mimarî ve müziği ile tabiî tekâmülünü takip ediyor; haşmetini askerî ve siyasî kudretini muhafaza ediyordu. Osmanlı âlimleri arasında müstesna bir mevkii olan Kâtib Çelebi, dünya coğrafya edebiyatında misli görülmeyen Evliya Çelebi XVII inci asırda yetişmiş; Nef'i ve Naimâ gibi şâir ve tarihçiler bu devre mensuptur. Evliya Çelebi büyük eseri ile imparatorluğun her köşesini ve halklarını, hayat, kültür ve hususiyetlerini canlı bir tablo halinde çizmiştir. Bununla beraber imparatorluğun siyasî ve askerî kudretinde zaaf başlamış; idarî ve ilmi müesseselerinde bozukluklar meydana çıkmıştır. Osmanlılar XVII inci asır ortalarında Girit'i fethetmiş; fakat Viyana muhasarası (1683) Osmanlı kudretinin artık nihâyete erdiğini, mukaddes ittifaka dayanan Haçlı orduları karşısında Türklerin ilk defa mağlûbiyetini göstermiş; uzun harpler sonunda imzalanan Karlofça muahedesi (1699) bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Macaristan'ın hemen hepsi Avusturya'ya, More Yarımadası Venediklilere, Azak kalesi Ruslara ve Ukrayna da Polonyalılara terk edilmek suretiyle imparatorluk ilk defa olarak ağır kayıplara uğramış; Avrupa'da da Türk korkusu artık sona ermiştir. Daima muzaffer olan ve cihân hâkimiyeti idealine inanan bir milletin bu acı mağlûbiyetle duyduğu ıstırap «*Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i*» şarkısiyle bugüne kadar intikal etmiştir. Bu ıstırap aynı zamanda millî hayatiyet ve kudretin de yaşadığına delâlet eder. Zira mağlûbiyet ve ric'at devrinin mütefekkiri ve münevveri gibi sâde askeri de asla cihân hâkimiyeti mefkûresini terk edemiyor ve bu sebepledir, ki Budin (Peşte)nin kaybına bile feryâd ediyordu. Nitekim bu inhitat devrinde Fransızlara karşı kahramanca döğüşen Cezâyir Türkleri yüksek maneviyatlarını ve Pâdişâha bağlılıklarını muhafaza ediyorlardı. Yeniçeri gazilerinden Benli Ali 1664 de Fransızların mağlûbiyeti üzerine şu manzûmeyi yazıyordu:

Pâdişâhım Cezâyirin,
Zâviyesidür hem Resûlun,
Coşar derya eser bâdı,
Sedd-i İslâmdur bir adı.

Allah olsun kîl u kaalin,
Cezâyir yedi kıralın,
Cezâyir'in kahramanı,
Kâfire vermez amânı.

Cezâyir Hak taâlanın,
Kıl duanı pâdişâhım,
Ser alır ser değişirüz,
Sebîl Allah döğüşürüz.

Yarar arslan yatağıdur,
Gerçek erler otağıdır,
Kılıç ile arar yadı,
Akdenizin bucağıdur.

Lütfu çoktur Bî-zevâlin,
Dâim başı nacağıdır,
Severler Âl-i Osmanı,
Hacı Bektaş kaçağıdur.

Yanar nûr-i çırağıdur,
Sanma menzil ırağıdur,
Döğe döğe yenişirüz,
Şehîd gaazi kırağıdur.

Bu cenk türküleri Cezayir'de XVII. asırda da Türk askerlerinin mâneviyatları arasındaki farkı gösterir[196]. Bu asırda da imân, nefse itimad ve hak yolunda cihâd aşkı aksetmekte ise de XVI. asrın zafer şarkıları ve top seslerinin arkasında şetâretle yürüyen gazilerin fâtih rûhu, gurûru artık hissedilmiyor. Bununla beraber Osmanlı Türk cemiyeti, karşılaştığı muazzam düşman kuvvetlerine, müttefik kuvvetlerin karadan ve denizden birlikte saldırışlarına rağmen yine de hayatiyetini muhafaza ediyor; asla ümitsizliğe düşmüyor; târihini de aynı rûh kudreti ve vekarı ile yapıyordu.

Bu kadar yüksek bir hayâtiyete sâhip Osmanlı Türkleri «*Devlet-i ebed müddet*»in milletler-arası yüksek ve mudil *(complexe)* bir siyâsî makina olduğunu biliyor, onun haşmet, zarâfet duygularına uygun muâşeret adâbı ince teşrifat usûlleri ve nezâket kaideleri de yaşıyordu. İmparatorluk, hânedânı ve kurucuları, ordusu, dili, edebiyatı, mimârisi, mûsikisi, güzel san'atları, ilim ve kültür adamları, tarihçileri ile Türk; din, ahlâk ve mefkûresi ile İslâmî ve millî olmakla beraber milletler-arası nizâmı yüksek ve sağlam siyâsî bir câmia idi. Çünkü İmparatorluğun umumî nizâm ve kanunları içinde tam bir ahenk ve sağlam bağlar mevcûd olmakla beraber her millet, her din, her mezhep ve her meslek kendi ırkî, lisânî, kültürel ve an'anevî şahsiyet ve husûsiyetlerini muhafaza ediyor ve bu suretle İmparatorluğun bir unsurunu teşkil ediyordu. Tarihte müstesna mevkiini muhafaza eden bu kudretin kaynaklarını ve asırlarca bu

[196] J. Deny, *Chanson des Janissaires Turcs d'Alger* (Melanges René Basset. Paris 1925, s. 143; F. Köprülü TM. II, s. 512-518.

makinayı işleten âmilleri burada bir kere daha hülâsa edelim:

1) Anadolu'da yüksek hayâtiyeti olan bir nüfûs kesafeti ile birlikte Türk-İslâm medeniyetinin yeni bir filiz hâlinde gelişmesi;

2) Millî-İslâmî ahlâk, fazilet ve mefkûrelerin tam ve âhenkli imtizâcı ile Dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti dâvâsının en yüksek bir dereceye erişmesi;

3) Tasavvuftan gelen ilâhî kudretin ferdî kurtuluştan İslâmın Hak ve adâlet yolunda içtimaî bir cihâda inkılâp etmesi;

4) Bütün İslâm dini mezhep ve tarikatlarının ayrılıklar ve tefrikalardan kurtarılıp aynı büyük mefkûre uğurunda birleşitilmesi;

5) Bütün kavim, din ve mezhep mensupları arasında müsâmaha ve adâletin sağlanması;

6) Büyük fedâkârlıklara katlanılarak «Nizâm-ı âlem» ideali ile merkeziyetçi ve istikrarlı bir devlet makinasının kurulması;

7) Devlet mülkiyeti (Miri) sâyesinde büyük toprak sâhipleri ile topraksız veya esir köylü sınıfları ve bunlar arası uçurumlara meydan verilmemesi, her çiftçiye işleyebildiği kadar arazi sağlanarak tarihin kaydetmediği bir içtimâi adâletin kurulması ve bu sûretle zirâî istihsal ile birlikte refâhın artırılması;

8) Dînî ve iktisadî esaslara dayanan Ahilik ve esnaf teşkilâtının şehir ve kasabalarda yüksek bir ahlâk bir içtimaî nizâm âmili olması;

9) Osmanlı ordusunu teşkil eden Yeniçeri ve Timarlı sipâhi teşkilâtının mükemmelliği, Türk askerlerinin yüksek hasletleri yanında ordunun disiplin, teknik ve silâh üstünlüğü;

10) Târihin hiç bir hânedân ve devlete nasîb etmediği hayatiyetle Osmanlı hânedânının ilk on büyük insanı, birbiri ardından pâdişâhlık makamına getirmesi;

11) Merkeziyetçi muazzam bir imparatorluğun başında bulunmalarına rağmen, başka hükümdarlardan farklı olarak, millî ve islâmî kanun ve an'anelere bağlı kalan, ulema ve umumî efkârın murakabesi altında bulunan sultanların keyfî, müstebit idâreye, zulme ve battâ eğlenceye sapmamaları.

V. Bölüm

TÜRK TARİHİNDE İNSANLIK İDEALİ

1. Türklere Karşı Haksız İsnatlar

«Yetmiş iki millete kurban ol âşık isen,
Tâ âşıklar safında imâm olasın sâdık.»
(Yunus Emre)

«Dinle neyden çun hikâyet etmede,
Ayrılıklardan şikâyet etmede.»
(Mevlâna Celâleddin)

Türklerin iki bin yıllık bir tarih boyunca kıtaları, bir çok yabancı ırk, millet, din ve mezhep mensuplarını idare etmeleri yalnız kendi kuvvetleri ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri ile izah etmek mümkün değildir. Filhakika Türkler, eğer yabancı kavimlere karşı, sağlam bir adâlet duygusuna, geniş bir dinî müsâmahaya ve yüksek bir insanlık idealine sahip bulunmasa, dar bir milliyetçi veya ırkçı zihniyete, sert bir dinî taassuba kurban olsalardı şüphesiz bu çeşitli unsurların mukavemetleri ile karşılaşır; cihânşumûl imparatorluklar kuramaz ve tabiatiyle tarihî azametleri gibi bu yüksek mefkûreleri de vücud bulamazdı. Türklerin İslâmdan önce hâiz olduğu bu vasıflar İslâmiyetin kabûlü ile çok daha kuvvetli bir mahiyet aldı ve cemiyet bünyesine kök saldı. Çok samimî Müslüman olan Türkler Kur'anın «*Allah adâlet ve iyilik emreder*», «A l l a h a d â l e t e d e n l e r i s e v e r». Cenâbı Hak cihâd esnasında ve din uğrunda adâleti emreder; düşmanlara zulüm yapmayı, kadın, çocuk ve ihtiyarlara dokunmayı yasak eylemiştir. İslâmiyet adâleti mülkün temeli saymış; küfr ile devamı mümkün olan mülkün (devletin) zulm ile bâki kalamıyacağını ısrarla belirtmiştir. Bu âyetler müslüman hakan, sultan ve beylerinin idarelerinde daima rehber olmuştur. İslâmiyet ve Türkler dünyaya hak ve iyilik getirdiklerine ve beşeriyetin bu sâyede saadete erişeceğine inandıkları halde, bu yüce gaye uğrunda dahı, adâleti her şeyin üstünde tutuyor ve aslâ halkların arzularına aykırı bir siyâset ve ha-

reket bahis mevzuu bulunmuyordu. İslâmiyet uğrunda yapılan cihâd da elbette bu kayıtlara tâbi idi; zaruret olmadıkça bir savaşı terviç etmiyordu. Esasen cihâdın mânâsı hak yolunda ve dünya nizâmı uğrunda maddi-manevi imkânların ve gerekince de canın fedâ edilmesi idi.

Eski-çağ hükümdarları yabancı kavimlere karşı yaptıkları zulümleri ve katilleri gururla ifade eder; bunu eserleri ve kitabeleri ile tarihe mal ederken Gök-Türk kitabeleri kendi zaferlerini bu türlü öğünmelerle süslemiyor; bilâkis sâdece kendi kavminin felâket günlerinde derya gibi akan kanlarından ve dağ gibi yığılan kemiklerinden bahsediyor; öldürdükleri düşmanlardan dolayı gurûr duymuyorlardı[1] Gök-Türk hakanları daima sulhü kurmak ve korumakla öğünüyor; savaşı da müdafaa zarureti ile yaptıklarını belirtmeyi ihmal etmiyorlardı. Türkçede «*il*» kelimesi hem devlet, hem de devletin ilk vazifesi olan sulh mânasına geliyor ve bu sebeple de sulhün tesisine memur olan kimselere de «*ilçi*» deniliyordu. Türk töresinde «*ilçiye zeval yoktur*» sözü de bu vazifenin ehemmiyet ve kudsiyeti ile alâkalıdır. Kun devrinden beri Şamanî Türkler muahedelerini merâsimle yaparken kurban kesmeleri de dikkate şayandır. Muahede akdinde dostluk ve kardeşlik tesisinde kanlarını kımız veya şarap bardağına akıtıp içerlerdi, ki buna «*and*» (yemin) ve «*and-içme*» denirdi[2]. XIII üncü asırda, Balkanlarda, Kuman hükümdarı ile İstanbul Lâtin imparatoru arasında anlaşma olunca: «Kumanlar kanlarını bizimkilerin kanları ile karıştırdılar; şarap ve su içine katarak *bizimkilerle birlikte içtiler* ve *kan kardeşi* olduklarını söylediler».[3] Türklerin muahede yaptıkları yabancılara kardeş gibi bağlanmalarını gösteren bu merâsim ahde vefânın ve sulha bağlılığın çok mühim bir inanca dayandığına delâlet eder.

Şamânî devrinde Gök-Türk, Uygur ve Hazar hakan ve devletlerinin yabancı dinlere ne derece müsâmaha gösterdiklerine, Yakın-Şarkta ta-

---

[1] Türklerin bu insanî vasıflarına ilk defa dikkati çeken büyük Rus şarkiyatçısı W. Barthold olduğunu belirtmeliyiz *(Orta Asya Türk tarihi, s. 10-11)*.

[2] Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân*, I, s. 45, 382. Ahid ve misaka *biçgas* da deniliyordu.

[3] Joinville, *Histoire de Saint Louis*, Paris 1872, s. 222. Sultan II. Bayezid devri şâiri. «*Kan yoldaşıydı, karındaş oldu*» ve Yavuz devrine mensup bir şâirin de :

Okların can almağa tîrinle yoldaş oldular
Sinelerde kan yolaşdılar karındaş oldular

beyitleri bu eski an'anenin izlerini gösterir.

kibe uğrayan bir çok din ve mezhep mensuplarının hürriyete ve himâyeye kavuşmak için nasıl Türk ülkelerine sığındıklarına yukarıda temas etmiştik. Hattâ Türk devletleri yalnız yabancı din mensuplarını himaye etmekle kalmıyor; aynı devletin hudutları içerisinde Türkler de çeşitli dinlere mensup cemaatlerle bir arada ve ahenk içerisinde bir hayat sürüyorlardı. Gerçekten Türkler VI-XI inci asırlar arasında, Şamânî, Budâ, Mânî, Hıristiyan, Yahudi ve İslâm dinlerine mensup olarak bir arada yaşamakla tarihte de görülmemiş bir müsamaha ve insanlık örneğini veriyorlardı. Gök-Türk, Uygur, Hazar ve Moğol hanları huzurunda çeşitli dinlerin mümessilleri arasında, hiç bir taassup görülmeden, dinî münakaşalar cereyan ediyordu. İslâmiyeti kabûl ederek Yakın-Şarka ve Anadolu'ya gelen Türkler, bu eski an'aneleri birlikte getirdikleri gibi İslâmiyetin *Ehl-i kitâb*'a, Semâvî din mensuplarına bahşettiği hak ve hürriyetleri de, kendi anlayışlarına uygun olarak, dikkatle tatbik ediyorlardı. Dindar Türk sultan ve beyleri bu vasıflara sâhip olduğu gibi İslâmiyeti henüz sathî bir şekilde kabûl eden eski Şamanî inanış ve düşüncelerini muhafaza eden göçebeler de aynı müsâmaha anlayışına bağlı idiler. Böylece Türkler millî ve İslâmî an'anelerin imtizaciyle çok ileri bir nizâm getiriyorlardı. Selçuk sultanları ve Türkmen beyleri Yakın-Şarkta ve hususiyle Anadolu'da karşılaştıkları Hıristiyan din ve mezheplerine karşı takip ettikleri siyâset bu millî ve İslâmî an'aneye dayandıktan başka devrin içtimaî şartlarına ve kendi menfaatlerine de uygun bulunuyordu. Bu sâyede Anadolu'da yerli Süryani, Ermenî ve Rum halklarını kendilerine bağlıyor; bu da Bizansın dinî, idarî ve malî tazyiklerine karşı Türk idaresini tercihe sebep oluyordu. Türklerin Anadolu'ya getirdiği M î r î toprak idaresinin toprak aristokrasisini kaldırması ve içtimaî adaleti sağlaması da din hürriyeti kadar yabancı halkları cezbediyordu.

Selçuklu devletinin teşekkülünden önce bir milletin toptan muhaceretî suretiyle vukubulan istilâ ve akınların yerli halklar üzerinde iyi tesirler bırakmadığı, Hıristiyanlar gibi Müslümanların da, bu göç dalgalarından şikâyetçi olduğu malûmdur. İstilânın zarûrî bir neticesi olan bu akınlar Selçuklu devletinin kurulmasiyle nizâma konulmuş ise de, zaman zaman, muhaceretlerin sebep olduğu hâdiselere karşı yerliler gibi yerleşik hayata geçen Türkler de şikâyetlerde bulunmuşlardır. Türkiye Selçukluları zamanında ve meselâ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmi'nin eserlerinde *Türk* adına verilen yağmacı gibi kötü mâna da göçebelerin ve hususiyle Karaman Oğullarının isyanları, Konya'yı işgal ve yağmaları ile alâkalıdır. Fakat bir göçebe devlet veya beylik kurulunca derhal *nizâm ve kanun hâkim* olmuş; hürriyet ve adâlet hüküm sürmüştür. Nitekim,

yukarıda izah ettiğimiz üzere, Selçuk devrinde hüküm süren adâlet, hürriyet ve refâh o dereceye yükselmiştir ki İslâm ve Hıristiyan eserlerinde bu ilk istilâ ve akınlara dair hiç bir iz kalmamış ve Türk idaresine karşı sadece şükran hislerini ifâde etmişlerdir.

Büyük Türk muhaceretine, göçebelerin hayat tarzına ve Türk devlet sistemine nüfuz edemeyen yabancı müellifler Hıristiyanların Selçuklu Türklerinden çok zulüm gördüklerini ve Haçlı seferlerinin de bu sebeple başladığını ileri sürüyorlardı. Bu asılsız hüküm de, şüphesiz tarihçilerin ilk Türkmen akınları hakkında, kroniklerin verdiği kayıtları mübalâğa etmeleri ve muahhar devirde Türklere karşı beslenen taassuba düşmeleri ile ilgili idi. Halbuki Haçlı seferlerinin hazırlandığı Sultan Melik-şâh devri (1072-1092) Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarında mutlak bir adâlet, hürriyet ve saâdet devri olarak tarihe intikal etmiştir, ki bu husus yukarıda da, vesikaları ile, meydana konmuştur. Hattâ Bizans'a ve Hıristiyan ülkelerine karşı istilâ ve fetihler yapan Tuğrul-beg ve Alp Arslan da, bu yabancı kaynaklarda, yüksek adâlet ve faziletleri ile tanınmıştır. Selçukluların bu hüviyetleri ve tarihleri henüz tetkik edilmediği için onların Hıristiyanlara zulüm yaptıkları kanaati evvelce yayılmış; Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında kesif Türk kütlelerinin muhaceret kavramlanmadığı için de bu mühim mesele cebri din değiştirme veya imhâ siyâseti ile ilgili sanılmıştı. Türk tarihini iyi bilmemekle beraber, ilk defa, W. M. Ramsay Anadolu Hıristiyanlarının Selçuklu devrinde Bizans devrine nazaran daha mesud bir hayat yaşadıklarını ve daha geniş bir din hürriyetine sâhip olduklarını ileri sürmek suretiyle eski zihniyet ve görüşlerin tam zıddını ifade etmiştir.[4] Bizans mütehassısı olan A.A. Vasiliev eski ve yeni iki zıd fikir üzerinde dururken Ramsay'ın fikrine katılmanın da güç olduğunu belirtir ve iki görüşün de mübalâğalı olduğu kanaatini benimser.[5] Halbuki onun bu hükmü de Selçuklu tarihini bilmemekten ve hissî davranmaktan ileri gelen bir hatadır.

Filhakika Selçukların yalnız devlet nizâmı kurdukları devirde değil istilâ zamanlarında bile Süryani ve Ermenilerin, daha sonra da Rumların Bizans idaresine karşı Türklere yardım ettiklerine, husûsiyle Bizans imparatorluğunu müdafaa etmediklerine ve muharebe meydanlarını ,toplu olarak terk ettiklerine dair Hıristiyan kaynaklarında çok zengin malzeme mevcuttur. Gerçekten ilk

[4] *Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford 1893, s. 16-27.

[5] *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris 1932, II. s. 26.

İslâm fetihlerinde Bizans imparatorluğunun takip ettiği Ortodoks ve rumlaştırma siyaseti ve imparator Heraklius'un bütün akideleri *Monothelisme* adı ile yeni bir mezhep içerisinde birleştirme teşebbüsü bütün Yakın-şark Hıristiyanlarının Müslüman ordularına bir nevi kurtarıcı olarak karşılamalarına, Mısır ve Suriye'nin kolayca istilâsına imkân verdi. Selçuklular devrinde de Anadolu kavimleri Bizansın aynı baskı ve zulüm siyasetinden şikâyetçi olarak Fâtih Türkleri yine böyle karşılıyorlardı[6]. Süryani tarihçisi Mihael: «Hıristiyanlara aid memleketlerin çoğunu alan Türkler mukaddes sırlara *(Teslis'e)* dair bir fikre sâhip olmadıkları ve *Hıristiyanlığı* bir *hatâ saydıkları* için dinî akîdeler (Hıristiyanlık) hakkında bilgi edinmek lüzûmunu duymuyor; şerîr ve *Rafizî* Rumların yaptığı gibi, kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı» ifadesiyle bu durumu kısa ve vecîz bir şekilde ifade etmiştir[7].

Haçlı seferlerinin Selçukluların zulümleri ve hususiyle fethedilen Kudüs'de Hıristiyanlara ve Haçlılara karşı fena muameleleri dolayısiyle vukubulduğuna dair eski görüş, tamamiyle son devirlerin taassubu ve hayali neticesi olarak, meydana çıkmıştır. Bir Ermeni müellifi Kudüs'e sâhip olan Artuk Beyin «hâkimiyeti Kıyâmet *(Resurrection)* kilisesi tavanına attığı üç oku ile görülür. Son günlerini orada geçirdi ve Süleyman mabedine giden yol üzerinde defnolundu»[8] diye yazarken muahhar tarihçiler bu okların kiliseye bir hakaret ve tecâvüze delâlet ettiğini ileri sürmüşler; bunun Türklerce bir hâkimiyet işareti olduğunu düşünmemişlerdi. Nitekim Tuğrul-beg İstanbul câmii mihrâbına ve Evliya Çelebi'ye göre Fâtih de Ayasofya tavanına ok koymuştu. Aslında Mısır şiî halifesi Mustansır ve el-Hâkim Mısır ve Suriye'de Hıristiyan, Yahudi ve sünnî Müslümanlara yaptıkları zulümler arasında Kudüs kilisesi de tahrip edilmiş olup onlara aid bu fenalıklar da haksız yere Türklere isnad edilmiştir. Gerçekten Hazreti Ömer'in ve Türklerin Kudüs'ü fetihlerinde hiç bir zarar ve katil bahis mevzuu olmadığı halde Haçlı ordusunun bu mukaddes şehri 70 000 müslüman'ın

---

[6] J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusqu'en 1081*, Nancy 1913 adlı eserinde bu hususa dair misaller verilmiş olduğu gibi aşağıda da dikkate değer pek çok hâdiselere temas edilecektir.

[7] Michel le Syrien, *Chronique*, II, s. 222;

[8] Mathieu, *Chronique*, s. 257. Bu husus için bak. Osman Turan, *Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması*. Belleten, XXXV (1945); Cl Cahen, *Tughra Seldjoukide*, JA, CXXXIV (1947).

kanı ile boyadığı da Hıristiyan ve Müslüman kaynakların ittifakiyle sâbittir. Yukarıda Türkler ile Haçlılar arasındaki münasebetlere temas ederken Bizanslılara yardım için gelen Avrupalıların Rumların hilekâr, Hıristiyanlığa düşman oldukları kanaati ile döndüklerini, düşman olarak savaştıkları Türklerin kahramanlığı, şefkat ve merhametlerine karşı hayranlık duyduklarını belirttiğimiz gibi aşağıda bu husus çok dikkate şayan hâdise ve misallerle de meydana konmuştur[9]. Hatta Ermeni ve Süryanilerin yalnız Rumlara karşı değil Haçlılara karşı bile Türkleri tercih ettiklerine dair kayıtlara da rastlanmıştır. Filhakika Türkler, İslâmdan önce ve İslâm devrinde, yabancı din ve kavimlere karşı tarihte misli görülmemiş bir din hürriyeti, adâlet ve şefkatle mümtaz bulunuyorlardı. Bu münasebetle ilk Osmanlı tarihini yazan meşhur Avusturyalı âlim Hammer'in fırsat buldukça büyük Osmanlı Pâdişâhlarının yüksek hasletlerini küçültmeğe, hatta bazan tenakuza düşen isnadları ile bu büyük insanları düşürmeğe çalışmıştır, ki bu gibi hata ve iftiralar çok defa Türk ve Hıristiyan kaynaklarının şahadeti ile tekzibe uğramıştır. Ortaçağ Avrupa tarihinin büyük mütehassısı meşhur Belçikalı tarihçi Henri Pirenne de Türklere karşı tarihî hislerinden kurtulamamıştır.

Türklerin medeniyet tarihindeki rolleri de aynı taassuba kurban gitmiş ve İslâm medeniyetinin sukutu bile Selçuklu Türklerinin hâkimiyeti ile alâkalı ve bir felâket olarak gösterilmiştir. Bu hususta en ileri giden de Alman şarkiyatçısı Th. Nöldeke olmuştur. Halbuki Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyetleri İslâm medeniyetini yalnız buhran ve inkırazdan kurtarmamış; onun yeni ve parlak bir devri idrakine sebep olmuş; hatta dolayısiyle Avrupa medeniyetinin doğuşuna da yardım etmiştir. Nitekim Orta Asya tarihinin büyük mütehassısı olan Rus Şarkiyatçısı W. Barthold Türkler zamanında medeni yükselişe dair fikirleri ile bu haksız isnadları çürütmüştür, ki başka bir eserimizde meydana koyduğumuz üzere aslında Türklerin yalnız Selçuklulardan sonra değil İslâm medeniyetinin kuruluşunda da büyük hizmetleri artık anlaşılmıştır[10]. İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında başlayan tarihî cihân hâkimiyeti ve nizâmı mücadelesi son bin yıllık devirde

---

[9] Bu husus *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans* (Studia Islamica, I, (953), s. 66-100) adlı tedkikimizde işlenmiş ve aşağıda az ilâvelerle bu kitaba alınmıştır.

[10] Bu hususlar «*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*» adlı eserimizde geniş bir şekilde tedkik edilmiş olup bilhassa İslâm medeniyetinin inhitatı meselesi hakkında s. 360 ve müteakip bahislere bak.

İslâm bayraklarını yükselten Türkler ile vukubulduğu için uzun asırlar zarfında Türklere karşı teşekkül eden menfi hislerin, bâtıl inanış ve kanaatlerin kökünden sökülmesi kolay olmamış; tarih ilminin ve insanlık duygularının gelişmesine rağmen alışkanlığın mahsulü olan bir çok tesirler zamanımıza kadar devam etmiştir. Bu yüksek islâmî ve insanî duygu ve ideallerin tekâmülü dolayısiyledir, ki Yunus Emre gibi büyük bir mutasavvıf Türk şâiri kâmil bir insan ve ilâhî âşıklara rehber (imâm) olmak için yetmiş iki milete (dine) kurban olmayı ve onlara müsavî bir gözle bakmayı işaret ediyor; Mevlânâ Celâleddin Rûmî de *neyin* Allah'da, hak yolunda birleşmek için ayrılıklardan hikâye ve şikâyet ettiğini anlattığını söylüyordu. Bununla beraber Türkler ve tarihleri aleyhindeki eski menfi düşüncelerin mühim bir kısmı Türk ve Avrupalı âlimler tarafından düzeltilmiştir.

2. Gayri - Müslimlerin Şükrân Hisleri

«İnsanların en âdili, en akıllı ve kudretlisi olan Melikşah bütün insanlara ve hıristiyanlara karşı baba gibi idi. Bütün rum ve ermeniler kendi arzularıyle onun idaresine girdiler.»

(Urfalı Mathieu)

Müslüman mütefekkirleri Selçuklu hâkimiyetini, İslâm dini ve medeniyeti bakımından, nasıl minnet ve şükranla karşılamış idiyse Hıristiyan müellifleri de aynı memnuniyet duygularını belirtmekte kusur işlememişlerdir. Büyük Selçuklu imparatorluğunun azamet devrini ve cihân hâkimiyetini temsil eden Melik-şâh Hıristiyanlar için müstesna vasıflara sâhip bir insan idi. Onun zamanında yaşayan Ermeni tarihçisi Urfalı Mathieu: «M e l i k ş â h'ı n s a l t a n a t ı A l l a h ı n lütfuna m a z h a r o l d u. H â k i m i y e t i u z a k ü l k e l e r e k a d a r yayıldı ve E r m e n i l e r e huzur verdi»ibaresiyle başlar ve onun Şarkî Anadolu ve Suriye seferini anlatır: «D ü n y a n ı n h â k i m i M e l i k ş â h sayısız askerlerden mürekkep ordusiyle Romalıların memleketini (Anadoluyu) fethe girişti. *Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. Geçtiği ülkelerin halklarına karşı bir baba gibi davrandı.* Bir çok şehir ve vilâyetler, k e n d i a r z u l a r ı i l e, o n u n i d a r e s i n e g i r d i; bütün Rum ve Ermeni beldeleri onun *kanunlarını* tanıdı» der. Müellif onun, Ermeni patriği Basil'in talebi üzerine de, kiliselere, manastırlara ve râhiplere ait vergileri 1090 yılında, tuğralı bir fermanla, bağışladığını yazar[11]. Anili Samuel de Melikşâh'ın, babasının siyâsetine uymayarak d ü ş m a n l a r ı n ı n g ö n l ü n ü k a z a n d ı ğ ı n ı, i n s a n l a r ı n e n â d i l, a k ı l l ı v e k u d r e t i l i s i olup her tarafta *barış* ve *hakimâne* bir idare kurduğunu, şefkati ve fikirleri ile k e n d i s i n i h e r k e s e s e v-

[11] Urfalı Mathieu, *Chronique*, s. 172, 196, 201; Tarihçi Vardan, Tr. trc. H. Andreasyan, *Ed. Fak. Tarih Semineri Dergisi*, I 2, s. 180.

dirdiğini, Hıristiyanlara ve bütün insanlara çok âlicenap davrandığını söyler ve «Milletimizi o kadar seviyordu, ki dua ve takdîslerimizi talep ediyordu» cümlesini ilâve eder[12]. Gürcü kaynakları da Melikşâh'ı insanların en mümtazı gösterir ve Hıristiyanlara karşı adâleti, iyiliği ve yüksek vasıflarını belirtirler. Bu müstesna şahsiyeti ve tesiri dolayısiledir, ki ölümünde mâtemine Müslümanlar gibi Hıristiyanların da katıldığını kaydederler[13].

Melikşâh'ın ölümünden sonra, siyasî buhran devrinde hükümdar olan oğlu Berkyaruk (1094—1104) zamanında, Şarkî Anadolu'da vâlilik yapan Selçuklu İsmail'in Ermenileri ve keşişleri himâye ettiği, ağır vergileri kaldırdığı ve bu sayede halkın sevgisini kazandığı bildiriliyor[14]. Daha sonra Şarkî Anadolu'da devlet kuran Artuklular ve Ahlat - şâhlar hakkında da aynı şükran hisleri belirtilmiştir. Artuk oğlu kahraman Belek isyan eden Gerger ermenilerini, 1121 de, tehcîr edip Hanazit bölgesine nakletmiş; fakat hürriyetlerine dokunmamış; çok merhametli davranmış ve onları köylerde iskân etmiştir[15]. Onun kahramanlığı ve savaşları dolayısiyle ölümü Haçlılar arasında ne derece sevinç yaratmışsa yerli Hıristiyanlar arasında da o nisbette kedere sebep olmuştur[16]. Artuklulardan Necmeddin Alpi'nin uzun süren hükümdarlığı (1152—1176) zamanı Hıristiyanlar için bir refâh devri sayılmıştır[17]. Erzurum emiri Saltuk (1145—1176), kayın pederi Ahlat şâhı II. Sökmen (1128—1183) ve Azerbaycan Atabeği İldeniz'in (1146—1172) idareleri Şark Hıristiyanları tarafından bir adâlet ve refâh devri olarak tarihe geçmiştir. Bu esnada başka bir vakadan da bahsedilmiştir. Vardan'a göre Avet isminde hayır ve fazileti ile tanınmış bir Ermeni papazı vardı. Ahlat şâhı her tarafta vaazları ile şöhret ve nüfûzu yayılan bu papazı Malazgird'de merâsimle karşılamış; duasını almış ve kendisine çok saygı göstermişti. Fakat ahlâksız papazlar onu Rum imparatoruna casusluk yapmakla itham edip idamına sebep olmuşlardı. Bununla beraber ölümünden sonra bu ithamların vârid olmadığına kanaat getiren Ahlat şâhı bundan çok müteessir olmuştu[18].

Türk hükümdarları Hıristiyan mukaddesatına saygı gösterilmesini

---

[12] *Tables Chronologique*, trc. M. Brosset, St. Petersbrug 1876, s. 451, 455.

[13] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 349; Orbelian, *Histoire de la Siounie*, trd. Brosset, s. 182.

[14] Mathieu, s. 205, 207; Vardan, s. 184.

[15] Michel, s. 206.

[16] Mathieu, s. 311.

[17] Michel, s. 3 364.

[18] Vardan, 201, 202.

kendi vazifeleri icabı biliyorlardı. Haça tecâvüz eden Emir Karaca'nın, 1182 de, Ahlat şâhı tarafından Malazgird'de idam edildiği rivâyet edilir[19]. Müslüman ve Hıristiyan halk arasında dinî anlayış ve müsamaha o dereceye varmıştır, ki Duveyn şehrinde câmi ve kiliseler, *hilâl* ve *haç* yan yana bulunuyor; Müslüman hükümdarları Ermeni ve Gürcü prensleriyle evleniyordu[20]. Bununla beraber Müslüman ve Hıristiyan hükümetler arasında vukubulan savaşlar esnasında dinî hisler kışkırtılıyor; iki din mensupları arasındaki ahenk de bozuluyordu. Gürcü kıralı Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasından faydalanarak, 1163 de, Duveyn şehrini (Azerbaycan'da) işgal edip M ü s l ü m a n l a r ı k ı l ı ç t a n geçirdi; c â m i l e r i y a k t ı ve minârenin üstündeki *Hilâl*'i indirip Tiflis'e götürdü. Bu hâdiseden çok müteessir olan Ahlat şâhı Sökmen ile İldeniz Gürcülere karşı mukabil taarruza geçerek intikam aldılar; Gag ovasında bulunan meşhûr *Haçı* parçaladılar. Buna mukabil, 60 yıldan beri, câmie tahvil edilen ve üzerine Hilâl konan Ani kilisesi de tekrar eski hâline çevrilince *Hilâl* yerine tekrar *Haç* kondu[21].

Orta Anadolu'ya doğru uzayan vilâyetlerde hüküm süren Dânişmendliler, kendilerine aid *Dânişmend-nâme* ve diğer kaynakların ifadelerine göre, tamamiyle İslâmın gaza rûhuna bağlı idiler. Bununla beraber Hıristiyan kaynakları bu hânedâna mensup hükümdarlar hakkında çok memnuniyet gösterirler. Nitekim Süryani tarihçisi Mihael bu hânedânın ilk hükümdarı olan Danişmend Gümüş-tekin Ahmed Gazi'nin Malatya'yı Gabriel'den fethi üzerine h a l k ı n r e f â h v e a d â l e t e k a v u ş t u ğ u n u, Ermeni Mathieu da iyi bir insan olarak H ı r i s t i y a n l a r a k a r ş ı m e r h a m e t v e l ü t u f l a hareket ettiğini ve bu sebeple de, 1104 de, ölümünün Hıristiyanlar arasında keder yarattığını belirtir[22]. Oğlu Melik Gazi Hıristiyanlara ve Malatya civarındaki meşhûr Süryani manastırı Barsuma manastırına ağır vergiler koyduğu halde onların dinlerine ve mukaddesatlarına karşı çok saygılı idi. Bu münasebetle nakledilen bir hâdise de kayda şâyândır. Filhakika bir İranlı'nın Haç üzerine oturması Hıristiyanların Malatya vâlisine şikâyetine sebep olmuş; vâli de onu Hıristiyanlara teslim etmiştir. Devrin âdetine göre İranlı müslüman'ın yüzü karartılmış ve eşeğe bindirilerek, teşhir maksadiyle, şehir sokaklarında dolaştırılmıştır. Hâdiseyi öğrenen Melik

[19] Vardan, s. 201, 211.

[20] V. Minorsky, *Studies in Caucarian History*, London 1953, s. 134, 135.

[21] İbn ul-Esir, Kahire 1303, XI, s. 107; Vardan, s. 195, 205.

[22] Michel le Syrien, s. 195, 205; Urfalı Mathieu, s. 256.

Gazi onu devletinin hudutları dışına atmıştı[23]. Melik Gazi'nin oğlu Melik Mehmed Gazi ise başka türlü icraat yapmıştır. Çok dindar olduğu ve şarap içmediği rivâyet edilen Mehmed Gazi İslâmi bir siyâset gütmekle tanınıyor; harap kiliselerin mermer taşlarını câmi ve binalarda kullanarak Kayseri'yi imar ediyordu, ki bu şehrin Ulu câmii onun eseridir[24]. Kilise taşları dolayısiyledir, ki son zamanlarda bazı âlimler bu mühim câmiin kiliseden tahvil edildiğine dair esassız bir kanaat belirtmiştir, ki bu devrin diğer Ulu câmilerine (meselâ Konya ve Sivas) aid Türk mimâri uslûbüne dahı dikkat edememişlerdir. İmparator Yuannes Kommenos, 1141 de, Niksar'a kadar sefer yapınca, Melik Mehmed Gazi şüphelendiği Hıristiyanlara karşı çok şiddetli davranıyor ve Bizans imparatoruna yardım edecekleri endişesiyle onların evlerini işgal ediyor; çocuklarını toplayıp tedbir alıyor ve, yanlışlıkla da olsa, imparatorun adını ananları öldürüyordu[25]. Bununla beraber bu tehlikeli durum ve bu Dânişmendli hükümdarının hususiyeti dolayısiyle bu hâdise müstesna kalmaktadır. Nitekim Malatya emîri olan Mehmed Bey şehrin Hıristiyan halkı tarafından çok seviliyor; Süryanilerin meşhûr Barsuma manastırını ziyâret ederek gönüllerini alıyordu. Bu sebeple tahtını kaybedip Atabeg Nureddin Mahmud tarafından hapse atılınca şehrin râhipleri kendisine para gönderiyorlardı. Nihayet Mehmed Bey, 1175 de, hapisten kaçıp Malatya'ya dönünce teşekkür duyguları ile manastırlara aid vergileri kaldırdı. Fakat kilise arazisinin vergi muafiyeti müslümanlar arasında hoşnutsuzluk yaratacağı endişesi rahipleri 700 dinar olan eski verginin 300 dinara indirilmesi lüzûmuna ikna etmiş ve bu miktarın kabûlü rica edilmiştir[26]. Dânişmendli hükümdarları, mahalli şartları ve iktisadî alışkanlıkları hesaba katarak, paralarını Rumca harflerle basıyorlardı, ki bu hususa Artuklularda da rastlanmıştır. Böylece *Dânişmend-nâme*'de akseden dinî hisler ve cihâd aşkı gazilere aid olup taassuba delâlet etmemiş; Orta Anadolu'ya hâkim bulunan Dânişmendli devleti de diğer Türklerin zihniyet ve siyasetine bağlı kalmıştır.

Selçukluların Yahudilerle münasebetleri de dikkate şayandır. Filhakika İslâm dünyasının büyük şehirlerinde Yahudiler iktisadî ve ticarî hayatta mühim bir mevkie sâhip bulunuyordu. Bağdad'da banker olarak çalışan Yahudi İbn Allân ve İbn Semhâ Melikşâh ile Nizâm ül-Mülk'ün

[23] Michel, s. 235, 264, 286.
[24] Mathieu, s. 256.
[25] Michel, s. 237, 249, 310.
[26] Michel, s. 364.

yakın dostları idi. Bunlar devlete aid büyük inşâat işlerinde mütaahhitlik yapıyor; devletin istikraz işlerinde büyük bir rol oynuyorlardı. Yahudilerin bu mevkileri dolayısiyle siyâsî tesirleri de görülüyordu. Nitekim halifenin veziri *Zımmî*'lere karşı İslâmın mecbur kıldığı kıyafet nizâmını tatbik edince yüksek mevki sâhibi bir çok Hıristiyan ve Yahudi, gayrı müslim görünmemek için, ya bu tatbikattan şikâyet ediyor veya Müslüman oluyordu. İbn Semhâ Bağdad vâlisi Gevher-âyin ile birlikte Melikşâh'a ve Nizâm ül-Mülk'e gidip Abbâsi veziri aleyhinde bulundular; onun Melikşâh'ın Türkistan seferini hafife aldığını söylediler. Bu sebeple halifenin veziri Ebû Şucâ' azledildi. Melikşâh ve Nizâm ül-Mülk'ün ölümlerinden sonra bu yahudi bankerin öldürülmesi de dikkate şayandır. Daha önce bazı emîrlerin Yahudi banker İbn 'Allân'ı öldürmeleri ise Nizâm ül-Mülk'ü hiddetlendirmiş ve üç gün evinden çıkmıyarak sultana teessüflerini bildirmişti. Melikşâh da bunda bir kasdı olmadığını beyan edince mesele kapanmıştı.

Halifenin veziri zamanında mevkilerini muhafaza maksadiyle Müslüman olan Yahudilerin ihtidası samimi karşılanmıyor; Hambeli'ler bunları «*Rüşvetin müslümanı*» sıfatiyle alay mevzuu yapıyorlardı. Fakat İmâm Kuşeyri'nin oğlu Ebû Nasr, menfaat mukabilinde de olsa, bu ihtidaları faydalı buluyordu[27]. Selçuklu devletinin Yahudilerle münasebetleri dostane olup onların sultan ve vezir üzerinde nüfûz sâhibi oldukları ve Bağdad'dan farklı muameleye marûz bulundukları gözüküyor. Nitekim XII. inci asırda İspanyol Yahudilerinden seyyah Benjamin de Tudelle Şark ülkelerini ziyâret ettikten sonra Türkleri Yahudi dostu olarak göstermiştir[28]. Esasen, yukarıda belirtildiği gibi, Avrupa Yahudileri Hun'ları, Türkleri ve Moğolları Allahın kendilerini Hıristiyan kavimlerin zulmünden kurtarmak için gönderdiğini söylüyor ve buna inanıyorlardı. İlhaniler İslâm dünyasına hâkim olunca bütün gayrı müslimler ile birlikte yahudilerin de nüfûzu artmış ve hususiyle Mısır-Türk sultanı Baybars'ın Moğollara ve Haçlılara karşı zaferleri, nihayet onun İslâmın mücâhidi ve *müceddidi* olarak kazandığı yüksek mevki müslümanların ona karşı bağlılığını arttırınca Şamanî İlhaniler onlara karşı sert bir siyâset takibine başlamışlardı. Bu durum Hıristiyanlar gibi yahudiler arasında da Müslümanlara karşı bazı taşkınlıkların vukuuna sebep olmuştu. İlhani hükümdarı Argun (1211—1284) zamanında vezir olan Saad üd-Devle

---

[27] *Selçuklular tarihi*, s. 224, 231.

[28] Benjamin de Tudelle, *Voyage*, s. 82, 85.

Türkçe ve Moğolca bilgisi ve iyi tabip olmasiyle bu hükümdar üzerinde nüfûz ve devlet idaresinde de çok yüksek bir otoriteye sâhip olmuştu[29]. Onun bu durumundan faydalanan dindaşları yahudiler de büyük mevkileri işgal ettiler. Nitekim bu devre mensup Bağdadlı bir şâir «Bu zamanda Yahudiler dünyanın görmediği bir mertebeye yükseldiler. Zira hâkimiyet ve servet onların elinde olduğu gibi devletin müşavirleri ve hükümdarları da onlara aittir. Ey insanlar! *Felek Yahudi olduğu* için size de Yahudi olmanızı tavsiye ederim. Bununla beraber bekleyiniz, yakında onların feryâdlarını ve düşeceklerini göreceksiniz» diyordu. Gerçekten Saad üd-Devle'nin cüretli İslâm aleyhdarı siyâseti ve müslümanları yüksek mevkilerden uzaklaştırması umumî efkârı onun ve ırkdaşlarının aleyhinde çok gerginleştirdi. Hattâ Vassâf, tarihinde anlattığına göre Saad üd-Devle, Argun Han'ı İslâm devrinin geçtiğine ve Moğol devrinin geldiğine, bu sebeple de Müslüman büyüklerini öldürmek ve Kâbe'yi bir puthâne hâline çevirmek için inandırmağa çalıştı. Eyâletlerde büyük din adamlarını öldürtmek için Han'a listeler verdi. Aksarayî'nin anlattığına göre Anadolu'ya gönderdiği adamları da zûlümler yaptı; bir çok devlet ricâlini azl ve imha ettirdi. Bu siyâset Saad üd-Devle aleyhinde Müslüman efkârını galeyana getirdi; hattâ bizzat Moğollar bile ona karşı husûmet beslediler. Bu sebeple Argun Han'ın ölümü Saad üd-Devle'nin öldürülmesine imkân verdi. Devrin şâirleri Müslümanların rahat bir nefes aldığını terennüm ettiler. İlhani imparatorluğu hudutları dâhilinde yahudi düşmanlığı ilerledi[30]. Gazan Han (1295—1304) tahta çıkıp İslâmiyeti kabûl edince gayrı müslimlerin taşkınlıklarına karşı mukabil hareketler başgösterdi. Tebriz'de, Bağdad'da, Musul'da ve başka yerlerde halk havralara, kiliselere ve Moğol puthanelerine saldırdı. Fakat Gazan Han'ın İslâm esaslarına bağlılığı ve adâleti sâyesinde bu hücum ve tahripler durduruldu ve eski durum hasıl oldu[31] Bununla beraber büyük vezir Reşideddin de, 1318 de, Olcaytu Han'ı zehirlemekle itham olunarak öldürülünce Yahudilikten dönme olduğu ve İslâmiyette samimiyetsizliği ileri sürülmüştü. Anadolu'nun büyük ticaret merkezlerinde, Konya, Sivas, Antalya, Sinop ve Kastamonu gibi mühim şehirlerinde bir takım Yahudi koloni veya mahalleleri de vardı. Saad üd-Devle'nin zulümlerine dair şikâyetler Türkiye'de de yükselmiş idiyse de

[29] Aksârâyi, s. 163; Bar Hebraeus, s. 490.

[30] *Târih-i Vassâf*, nşr. Hammer, s. 238, 247; Aksârâyi, s. 156-166; E.G. Browne, *Literary History of Persia*, III. s. 31-36.

[31] Bar Hebraeus, s. 490, 491, 507; Reşîdüddin, nşr. K. Jahn, s. 85, 92, 94.

burada Yahudi aleyhdarı bir taşkınlık hakkında kaynaklarımızda bir kayda rastlanmamıştır. İbn Batuta, Aydın oğlu Mehmed Beyin sarayında bir Yahudi tabibin fazla itibar ve saygı gördüğünü ve buna tahammül edemiyerek onu azarladığını kaydeder[32].

[32] *Seyâhat-nâme*, I, 311, 333; Câmi, *Nefehat ül-üns* tercümesi, s. 522. Osmanlı devrinde yahûdilerin durumu hakkında aşağıya bak.

3. Selçuk Sultanları ve Hıristiyanlar

«Türkler, şerir ve Râfizi Rumlar gibi kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; hiç bir baskı ve zulûm düşünmüyorlardı.»

(Süryani Mihael)

Anadolu Selçuklu sultanları, bu ülkede hüküm süren diğer hükümdarlara nazaran, daha farklı bir durumda idi. Filhakika Selçuklu hânedânına mensup olmaları onlara Anadolu Türkleri arasında müstesna bir mevki veriyor ve diğerleri üzerinde de, umumiyetle, metbû durumda bulunuyorlardı. Bizans karşısında daimî cihâd ve fetihlerle meşgul olmaları ve her yerde Hıristiyanlarla sarılı ve münasebette bulunmaları daha hassas davranmalarını gerektirebilirdi. Fakat onlar bir yandan yabancılara karşı dinî müsâmaha ve adâlet ananelerine fazlasiyle sâhip bulunuyorlardı. Öte yandan da bu yeni vatanın eski sâkinlerini kazanmak lüzûmunu kavramış durumda idiler. Nitekim Türkiye sultanları, henüz toprağa yerleşmemiş, göçebeler yanında istihsal yapan hıristiyanları korumayı, iktisadî siyasetleri için de, tabii sayıyorlardı. Bu sebeple yalnız idarelerinde yaşayan Hıristiyanları memnun etmiyor; aynı zamanda Bizansın malî ve dinî tazyiklerinden bıkan hudutları ötesindeki halkları da kendilerine çekiyor ve fetihlerini kolaylaştırıyorlardı. Bizans idaresinde büyük toprak aristokrasisi elinde ezilen köylülerin Selçukluları, bir kurtarıcı olarak karşıladıklarına dair mühim kayıtlar vardır[33]. Gerçekten ilk Selçuklu Sultanı Süleyman-şâh (1075—1086) eski Türk göçebe toprak idaresi ananesine ve İslâmın fetih hukukuna göre bütün toprakların mülkiyetini devlete mal ederken araziyi, âdilâne bir vergi mukabilinde, halka dağıtıyordu. Böylece Hıristi-

[33] Osman Turan, *I. Süleyman-şâh*, İslâm Ansiklopedisi (İA); *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten, XLVII (1948); Fransızcası, *Le Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, Revue des Etudes Islamique, 1948.

yan köylüleri toprağa ve hürriyete kavuşturuyor; devlete bağlıyordu[34]. Bu kudretli Selçuk sultanı Hıristiyanlığın büyük merkezlerinden biri olan ve bir asır önce müslümanlar elinden çıkan Antakya şehrini fethedince halk, dinlerine ve kiliselerine saygı gösterdiği ve adâlet yaydığı için, kendisinden çok memnun kalmıştı[35].

Bizanslılar ve Haçlılarla vukubulan muharebeler bu durumu değiştirmiyordu. Malatya halkı ve hususiyle Süryaniler bu şehri Süleyman-şâh'ın oğlu ve halefi Kılıçarslan'a teslim etmek istiyordu. Bu sebeple şehrin Hıristiyan hâkimi Gabriel Türklerin idaresine geçmek isteyen metropoliti öldürmüştür. Antakya'dan İstanbul'a giden bir papaz Ermeni ve Süryanilerin Türklere müzaharette bulunduklarını söyleyince imparator Alexis I kendi payitahtında mevcud kiliselerini yaktı; kendilerini kovdu ve orada kalanları da «*Râfizî*» yani Ortodoks yaptı. Bu sebepledir, ki I. Kılıç Arslan'ın 1107 de şehîd olması Hıristiyanlar arasında da bir matem teşkil etti[36]. Anadolu devletinin bu derece müşkül şartlar içinde tutunması ve kuvvetle yaşaması sebeplerinden biri de sultanların adâleti idi. İskenderiye patrikleri tarihi I. Mesud (1116—1156) hakkında: «tebeasının çoğu rumdur. Rumlar iyi idaresi ve adâleti dolayısiyle onun idaresinde yaşamayı tercih ettiler» der[37]. Nitekim Bizans kaynakları da bu hususu teyid eder. Gerçekten imparator Yuannis Komnenos, 1142 de, Uluborlu *(Sozopolis)* yu Türklerden kurtarmağa çalışırken Beyşehir gölü adalarında oturan Hıristiyan halkı yurtlarından çıkarmıştı. Zira onlar Türklerle dostluk ediyor; onların âdetlerine göre yaşıyor ve Konya Sultanının himayesinde müreffeh bir hayata kavuşmuş bulunuyorlardı. Halk, imparatoru istilâya ile karşıladığı için yerlerinden tard edilmişti[38]. Böylece yerli Hıristiyanlar Bizans idaresini terkediyor ve Türklere yaklaşıyorlardı. Ermeni Stefan 1156 da Maraş'a hücum etti.

---

[34] Finlay, *History of Byzantine Empire,* London 1851, s. 51, 107; Ch. Diehle, *Byzance, Grandeur et décadence,* Paris 1934, s. 165-179; aynı müellif, *Grands problèmes de l'histoire Byzantine,* Paris 1947, s. 102-107; L. Brehier, *La Civilisation Byzantine,* Paris 1950, s. 163-167.

[35] *Suleymanşâh,* IA

[36] Mathieu, s. 263; Michel, s. 185, 186.

[37] *Siyer âbâ al - batârika,* Paris Bibl. National. Ar. Yazm. No: 301-302, s. 274.

[38] Niketas Khoniates (Cousin, *Hist. de Constantinople*) V. Paris 1673, s. 37; Le Beau, *Histoire du Bas-Empire,* XVI, s. 52, Finlay, s. 175; Ramsay, *Asia Minor,* s. 389; aynı mll. *Intermixture of Races in Asia Minor.* s. 27; Chalandon, *Les Comnènes,* II, s. 181.

Fakat Türk ordusunun yaklaşmasından korkarak şehri tahrip ve yağma ederken kendi ırkdaş ve dindaşlarını da esir etti. Buna mukabil şehri kurtaran Türkler Hıristiyanlara çok iyi muamele ettiler. Kaçırılan halk geri dönünce evlerine yerleştirildi. Yalnız Stefan ile işbirliği yapan bir papazı öldürdüler[39].

Türkiye'de millî birliği kurarak Selçuklu devletine kudret kazandıran büyük Sultan II. Kılıç Arslan (1156—1192) Hıristiyanlara karşı takip ettiği dinî hürriyet siyâseti, geniş görüşlülüğü sâyesinde çok mümtaz bir şahsiyet idi. Malatya patriği ve tarihçi meşhûr Mihael ile kurduğu dostâne münasebetler dikkate şâyândır. Sultan, 1181 senesinde, Malatya'da onu huzuruna davet ederek, yanından ayırmadığı, filosof Kemaleddin ile *dinî* ve *felsefî meseleler* üzerinde münakaşalar yaptırmıştı. Malatya'ya varınca Barsuma manastırında oturan patriğe bir mektup, bir *asâ* ve bir miktar da altın göndermiş; ertesi yıl patriği üç emîr ve bir süvari kıtasiyle huzûruna davet etmiş ve kendisini bizzat istikbale çıkmıştı. Hattâ, islâmi usûle uygun olmamasına rağmen sultan, kendi âdetlerine göre, huzûruna haç ve *İncil* elde olarak ve ilâhiler söyliyerek girmelerine müsâade etmiş; yaklaştıkları zaman da Sultan patriği kucaklamış ve elini de öptürmemiş; huzurunda cereyan eden dinî münakaşalardan çok memnun olmuş. Bu hâdiseyi eserinde anlatan Mihael kiliseye gittikleri zaman Sultan ve millet için dualar okuduklarını rivâyet eder. Kılıç Arslan ertesi gün manastırın vergisini kaldırdığına dair bir fermân yazdı; kendisine St. Pierre'in mukaddes hâtıralarını taşıyan altın ve mücevher kakmalı haç hediye de verdi. Patrik Malatya'da Sultan ile bir ay kaldığını, bu esnada Peygamberler ve Hazreti İsâ hakkında kendisine bir çok sualler sorduğunu, Malatya'dan hareketinde yanında bulunduğunu, filosof Kemaleddin Süryanilerin çok akıllı olduklarını söyleyince Sultanın bundan çok memnun kaldığını nakleder. Kılıç Arslan daha sonra Bizanslılara karşı zaferler kazanınca patriğe yazdığı bir mektup: «Büyük Sultan *Kılıç Arslan'dan saltanatımızın dostu olan,* Barsuma manastırında *oturan ve zaferlerimizden memnun kalan patriğe*» ifadesiyle başlıyor ve «Bu devirde Allahın kendi duaları ile devletimizi tebcîl ettiğini biliyoruz» diye devam ediyor ve mektup «Bütün bu zaferleri Allah sizin dualarınız sâyesinde bize nasîb etmiştir; bu sebeple dualarınıza devam etmenizi istiyoruz» ibâresiyle sona eriyordu[40].

[39] Michel le Syrien, III, s. 314.
[40] Michel, s. 390, 394-395.

Kılıç Arslan geniş düşünceleri dolayısiyle İslâmın hukukî meselelerine ve içtihâd müessesesine de çok ehemmiyet veriyor ve devlet işlerini de bu anlayışa göre yürütmek istiyordu. Bu sebeple huzûrunda Alâaddin Kâşanî ile Şa'rânî arasında vukubulan bir dinî ve hukukî münakaşada birincisi Ebû Hanife'ye göre müctehidlerin sevap ve hata işleyebileceklerini, ikincisi ise isabetli olduklarını iddia ediyordu. Münakaşa şiddetlenince Sultan vezirine Kâşanî'nin memleketten uzaklaştırılmasını bildirdi. Fakat vezir mühim şahsiyeti dolayısiyle onun Atabeg Nureddin Mahmud'a elçi olarak gönderilmesi ve bu suretle kendisinden kurtulması lüzûmunu beyan etti ve öyle hareket edildi[41]. Kılıç Arslan'ın dinî meselelerde bu derece geniş düşüncesi ve felsefî meselelerle alâkası, mutaassıb bir müslüman olan, Nureddin Mahmud'un Sultanı hakîkî bir müslüman saymamasına fırsat vermiş; rakibini İslâm efkârında düşürmeğe çalışmıştı. Bu münasebetle de bu büyük İslâm gazisini *tecdîd-i imân*a bile dâvet etmiş; Sultanı müslüman komşuları ile sulh yapmağa, Haçlılarla da savaşmağa zorlamak istemiştir[42]. Bu hüviyeti dolayısiyledir, ki Kılıç Arslan Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar tarafından hâmi ve kurtarıcı olarak tanınıyordu[43]. Onun oğlu II. Süleyman-şâh da kudreti, babası gibi hür düşüncesi ve felsefî temâyülleri ile tanınmıştır. Bu sebeple itikadında bozukluk olduğu kanaati vardı. Bu devirde Haçlılarla cereyan eden muharebeler dolayısiyle Suriye ve Irak taraflarında dinî taassup artmış; fakat Anadolu ve Türkistan gibi Türk memleketleri eski fikir hürriyetine devam etmişti. Süleyman-şâh filosoflara çok itibar eder ve ihsanlarda bulunurdu. Çok akıllı olduğu için de felsefî düşüncelerini halktan gizlerdi. Bir gün yakını bulunan bir felsefeci ile bir hukukçu arasında cereyan eden bir münakaşada hukukçu filosofa hücum etmiş ve Sultan bu hâdiseye ses çıkarmamıştır. Fakîh ayrılınca filosof Süleyman-şâh'a: «*Senin huzurunda böyle bir hâdise nasıl olabilir*» diye şikâyet edince Sultan ona: «*Eğer senin istediğini yapsaydım ve o yolda konuşsa idim* hepimizi öldürürlerdi» cevabını verdi[44].

Selçuk sultanlarının İstanbul'u ziyâretleri ve Hıristiyan kadınlarla evlenmeleri de davranışlarına tesir ediyordu. II. Kılıç Arslan'ın küçük oğlu Sultan Giyâseddin Keyhusrev'in (ölümü 1211) İstanbul'daki hayatı

---

[41] İbn'ul-'Adîm, *Bugye*, British Mus. Add. 23354, s. 26.

[42] İbn ül-Esîr, *Histoire des Atabecs de Mosul* (R. H. Cr., Historiens Orientaux) II, s. 291.

[43] Keşiş Gregoire, *Chronique de Mathieu d'Edess*, s. 344, 346, 348.

[44] İbn ül-Esîr, XII, s. 76; İbn Bîbî, Ayasofya 2985, s. 59; Bar Hebraeus, *Chronography*, W. Budge, Oxford 1932, s. 360; *Selçuklular tarihi*, s. 332-337.

Şeri'ata uygun görülmemiş ve rivâyete göre Kadı Tirmizi, onun (ikinci defa) Sultan olamıyacağına bir fetvâ vermişti. Fetvânın mevsûkiyeti şüpheli ise veya siyasî bir tesir ile verilse dahı Konya muhitinde böyle bir söylentinin yayılması da mânalıdır[45]. Nitekim Sultanın bu nikbet devrinde İstanbul'da vaftiz edildiğine dair bir rivâyet de kaydedilmiştir[46]. Bununla beraber İslâm kültürü çok kuvvetli olan Keyhusrev orada iken Selçuklu hânedânına mensup bulunmakla, Alp Arslan ve Melikşâh'ın neslinden gelmekle iftihar ediyordu[47]. Bu hükümdarın anası bir Hıristiyan kadın idi ve bir kayda göre de Süleyman-şâh tahtı onun elinden almağa çalışırken bu hususu da onun aleyhinde ileri sürüyordu[48]. Kendisi de İstanbul'da ikameti esnasında *Mavrozomos*'un kızı ile evlenmişti. II. Giyâseddin Keyhusrev (1237—1246) in Mengücük ve Eyyubî Hânedânlarına mensup zevcelerinden başka Gürcü Prensesi ile ve Konyalı bir zengin Hıristiyanın kızı ile de evli idi[49]. Onun oğulları Keykâvus, Kılıç Arslan ve Keykubâd arasında vukubulan saltanat mücadelelerinde Türk ve Türkmenlerin Türk anadan doğan Kılıç Arslan'ı tahta çıkararak Hıristiyanlara karşı sert tedbirler almak istediklerini seyyah G. Rubruck yazar[50]. Bununla beraber Moğol istilâsına karşı mücadeleyi Rükneddin değil İzzeddin yapmış ve bu suretle de hareketi Türkmenlere uygun gelmişti.

Selçuk sarayında Hıristiyan prenseslerin mevkiini ve dinî müsamahanın hayrete şayan derecesini göstermek için II. Keyhusrev'in Gürcü prensesi ile evlenmesini ve Avrupalı bir kız ile evlenme teşebbüsünü nakletmeğe lüzûm vardır. Filhakika Sultan, 1237 de, Gürcü kıraliçesi Rossudan'ın kızını alırken onun dinine dokunmıyacağını vadetmişti. Bir Gürcü kaynağına göre prenses Konya'ya papazı, mukaddes tasvirleri ve Hıristiyan câriyeleri ile gelmişti[51]. Prenses Selçuk sarayında, az sonra, müslüman olmuştu[52]. Gerçekten Konya'da

---

[45] İbn Bîbî, s. 94

[46] Le Beau, XVII, s. 288.

[47] İbn Bîbî, s. 53.

[48] Niketas, s. 531; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 41.

[49] İbn Bîbî, s. 473; Aksârâyî, s. 40, 50; Vincent de Beauwais, *Miroir historial*, J. de Vigny, Paris 1495, Livre XXXII, Chap. 26; Pachymeres (Cousin) VI, s. 110.

[50] W. Rubruck, tre. Rockhill, s. 280.

[51] İbn Bîbî, s. 473; Abul-Ferec, *Muhtasar ud-düvel*, Beyrut 1890, s. 417; V. de Beauvais, aynı yer.

[52] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 502, 524, Bar Hebraeus, s. 403; Saint Martin, *Memoire sur l'Armenie*, II, s. 292; Quatremére, *Histoire des Sultans Mamlouks*, I 2, s. 141.

Gürcü Hatun adı ile tanınan ve daha sonra Mu'ineddin Süleyman Pervâne ile evlenen bu Melike'nin müslüman âlim ve dervişlerle sıkı münasebette bulunduğunu, sağlam ve hayırsever bir müslüman olduğunu biliyoruz[53]. Giyâseddin İstanbul Lâtin imparatoru Baudouin ile bir ittifak muahedesini kararlaştırırken onun Fransa'daki akrabasından bir prensesle evlenmek istediğine dair bir mektubu da bu mahiyettedir. Mektuba göre sultan prensesin sarayda dinini muhafaza edebileceğini ve bir ibâdet-hâneye *(chapelle)* sâhip olabileceğini, beraberinde de bir papaz getirebileceğini bildiriyordu. Zira Sultan, babası hayatta oldukça, bir Rum kadın olan anasının kendi dininde ibâdetine müsaade edildiğini söylüyordu. Bundan başka sultanın elçisi her şehirde Hıristiyan kilise ve papazların, Rum, Ermeni ve Süryanilerin, *İstanbul patriğini ve Roma kilisesini* tanımalarını sağlıyacağını da bildiriyordu. Bu suretle sultan aynı zamanda İznik'te yerleşen Bizans imparatorluğuna (Laskarid'lere) karşı Lâtinlerle ittifakı kuvvetlendirmek istiyordu. Bununla beraber Akropolites'e göre Moğol tehlikesi sultanın Lâtinler yerine, 1243 de, Bizanslılarla anlaşmayı tercih etmesi bu ittifak ve izdivâcın gerçekleşmesine imkân vermedi. Baudouin'in sultan ile ittifakına ve Fransa'dan talep ettiği prensese dair İstanbul'dan yazdığı 5 Ağustos 1243 tarihli mektup Paris arşivinde mahfuzdur[54]. Bu mektupta Hıristiyan olduğu meydana çıkan kadın, sultanın anası Mâh-peri hatun olup Keykubâd'ın fethettiği Alâiye *(Kalonoros)* kalesi hâkimi Kirvard'ın kızı idi. Bıraktığı büyük âbideler ve hayır eserleri ile de dindarlığı sabit olan bu hatunun, hiç olmazsa 635 (1237) den beri, müslüman olduğu bu âbidelere ait kitâbelerden anlaşılıyor[55].

Türkiye Selçuklu sultanlarının en parlak devrinin temsilcisi olan Alâaddin Keykubâd âlim ve dindar bir hükümdar idi. Harezmşâh Celâleddin'e karşı Yassı-Çimen'de vukubulan muharebeye (1230) çıkmadan önce Bahâeddin Veled'in türbesini ziyâret ve dua etmiş; zaferi kazanarak dönmüştü. Kayseri'ye yaklaşınca Müslümanlar âlim ve şeyhleri ile, Hıristiyanlar da papazları ile kendini karşılamaya çıkmışlardı. Ermeni kaynağına göre müslümanların tebrikine katılama-

---

[53] Eflâki, *Menâkıb ül-ârifin*, Fr. Cl. Huart, Paris 1918-1922, I, II indexe bak.

[54] Ducange, *Histoire de Constantinople sous les Empereurs Français*, ed. Buchner, Paris 1826, s. 289-291; *Les Magasins pittoresques*, Paris 1843, s. 263.

[55] İbn Bibi, s. 247; Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, İstanbul 1334, s. 62-68; İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, I, s. 75; Sempad, *Vakayi-nâme* (R. H. Cr.) *Doc. Armeniens*, I, s. 645.

yan ve geride kalan Hıristiyanlar bir tepe üzerine çıkmış; bunları gören Keykubâd onların arasına girmiş; merâsimlerinde çan çalmalarına ve ilâhiler teganni etmelerine müsâade etmiş ve şenlik içerisinde halkla birlikte şehre girmiş. Meclisinde Hıristiyan âlimler de çok itibar görüyorlardı[56]. Onun ölümünden sonra gelen hükümdarların iktidarsızlığı ve Moğol istilâsı Anadolu'da maddî-manevî sarsıntılara sebep oldu. II. İzzeddin Keykâvus zamanında kendi Hıristiyan dayıları devlet işlerinde çok nüfûz kazanmış ve halkın memnuniyetsizliğini doğurmuştu. Sultanın dayısı Kir Khaya ve Kir Kedid ordu kumandanlığı (Beylerbeyi) gibi çok mühim bir mevkie getirilmişler; veziri Fahreddin Ali'nin oğlu Taceddin de bunlardan birinin kızı ile evlenmişti[57]. Selçuklu kaynaklarına göre bunlar Sultanı âlimlerden uzak tutuyor; Antalya'ya götürerek eğlenceye dalmasına hizmet ediyorlardı. Bu hıristiyan dayıları Müslümanların dini ile de eğlenmeğe cesâret ediyordu. Bir gün Konya civarında Filobad ovasında gezintiye giderlerken Kadı Bedreddin de sultanla beraber idi. Bu sırada Moğolların Bağdad'ı istilâsı ve Halifeyi öldürmeleri haberi geldi. Hıristiyan dayı, Kadıya: «Mevlânâ! Halifenizi öldürdükleri haberi geldi» ifadesiyle istihzaya kalkıştı. Kadı da kendisine «Sizin ikrarınıza göre Allahınız (İsâ) asıldı; bizim Halifemiz şehîd edilmiş ise ne ehemmiyeti var» cevabiyle daha güzel bir istihzâda bulunmuştu[58].Eflâki Keykâvus'un Filobâd sarayında eğlencelerle meşgul olduğunu, burada Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında dinî münakaşalar cereyan ettiğini, sultanın suallerine Celâleddin Rumî'nin ciddî cevaplar verdiğini kaydederek bu hâdiseyi teyid eder[59]. Rubruck'un işaret ettiği üzere Rükneddin Sultan olursa bütün Hıristiyanları öldüreceğine dair mübalâğalı rivâyet de İzzeddin'in Hıristiyanları çok şımarttığını göstermektedir. Ebu'l-Ferec Keykâvus'un, 1258 de, Barsuma manastırını ziyâret ederek Mar Dionyius'a bir takım vaadlerde bulunduğunu da yazar[60].

Bizans vak'a yazıcısı Pachymeres ve Gregoras'a göre Selçuklulara dost olan patrik Arsinios İstanbul'da ikameti esnasında II. Keykâvus'a

---

[56] Kiragos, TM. II. s. 148; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 444.

[57] Aksârâyî, s. 40, 82; Baybars Mansûri, *Zubdet ul-Fikre*, Brit. Mus. Add 23325, s. 58a.

[58] Aksârâyî, s. 50-51.

[59] *Menâkıb*, Cl. Huart, II, 196-197.

[60] *Chronography*, s. 435.

çok yakınlık göstermiş ve bu da bir takım dedi-kodulara sebep olmuştu. Psidia evekî de patriğin Keykâvus'un gizli bir Hıristiyan olduğunu ve onu Hıristiyan yapmağa çalıştığını ileri sürerek bu yakınlığı izah ettiğini söyler[61]. Bu devir sultanlarına yakıştırılan bu rivâyetler yanında Haçlı kaynakları II. Kılıç Arslan'ın da gizli Hıristiyan olduğuna dair bazı efsâneler kaydederken, şüphesiz, kendileri için izahı imkânsız bir dinî müsâmahayı anlayamadıklarını göstermişlerdir[62]. XV inci asırda Anadolu'dan geçen Fransız seyyahı B. de la Broquière'e göre Adana Türkmen beyi Ramazanoğlu'nun da anası bir rum olup oğlunu vaftiz etmiş; bu sebeple o ne iyi bir Müslüman ve ne de iyi bir Hıristiyandır. Ona göre Karamanoğlu da vaftiz edilmiştir[63]. Orta çağlarda Garplilerin Türklerin bu geniş dinî müsâmahalarına böyle bir mânâ vermeleri taassupları icabı idi.

Selçuk Sultanlarının dinî müsamahalarını kavrayamayan Hıristiyan müelliflere aid bu masallar sâdece kendi şuurlarında kalan tesirleri göstermek bakımından ehemmiyet taşır. Filhakika İslâm din ve medeniyetinin üstünlüğü ve Türklerin dinî bağlılığı münasebetiyle Selçuk sultanlarının Hıristiyanlığa karşı bir temâyül duymaları düşünülemez. Esasen bu hükümdarlar kuvvetli bir İslâm kültürü ve terbiyesiyle yetişiyordu. Tarih ve edebiyat ile yakından alâkadar oluyor ve bizzat Farsça şiirler yazıyorlardı. Esasen *Nizâmi-i 'Arûzî*'nin dediği gibi Selçuk oğullarının hepsi şiire düşkün idi, ve bu kabiliyet Türkiye Selçuklularında da görülmüştür[64]. Melikşâh Antakya seferinde Anadolu'da fethedilen şehir ve kasabalar için derhal *50 minber* göndermek suretiyle bu ülkelerin İslâm hüviyetini almasını istemişti. Süleyman-şâh, 1082 de, Tarsus ve bütün Çukurovayı fethedince hemen Suriye'den kadı getirterek bu bölgede dinî teşkilât kurmuştu. Esasen Selçukluların her fethedilen şehir ve kasaba için ilk yaptıkları iş buralara kadı, imam, müderris, hatîb ve müezzin tayin etmek; câmi, medrese, zâviye, saray ve kervansaray inşasiyle bu yeni memleketleri islâmlaştırmak ve vatan hâline getirmekti[65]. II. Kılıç Arslan Ak-

[61] M. Hasluck, *Christianity and İslam under the Sultans*, Oxford 1929, II, s. 370-371; P. Wittek, *Yazijoghlu Ali on the christion Turks of Dobruja*, BSOAS, XIV/3 (1952) s. 659-661.

[62] Nicola de Treveth, *Chronique* (Michaud, *Bibl. des Croisades)*, Paris 1829, I, s. 441.

[63] *Voyage d'Outre-mer*, ed. Schefer, Paris 1892, s. 89-92; Hasluck, I, s. 32.

[64] *Selçuklular*, s. 245.

[65] İmadeddin, *Zubde*, s. 55; Sibt b. Cevzi, *Mir'at uz-zaman* (Topkapı, 2907, XIII, s. 62b.

saray şehrini inşa edince burasını, bu mahiyette türlü eserlerle doldurarak kendisine askerî üs yapmış; Azerbaycan'dan Gazileri, âlimleri ve tâcirleri getirterek buraya yerleştirmiş; ekseriya orada oturup gazalarına da oradan başlamıştı. Bu gaza rûhunu bozmamak için de şehirde Rum, Ermeni ve kötü insanların yerleşmesine müsâade etmemişti. Anadolu'da her şehir ve kasabanın münasip bir unvanı olduğu gibi Aksaray'a da *Dâr uz-zafer* lâkabını bu sebeple vermişti[66]. Selçuk Sultanları gazâ mefkûresini kuvvetlendirmek için ordularında din adamları mühim bir mevki işgal ederdi. Selçuklu-Dânişmendli orduları arasında vukubulan iki karşılaşma din adamlarının araya girmeleri sâyesinde bir muharebeye inkılâp etmemişti[67]. II. Kılıç Arslan, Anadolu'da İslâmiyete yaptığı hizmetlerin büyüklüğü dolayısiyle, hâdisin bahsettiği din müceddidleri ve İslâmın büyük gazileri arasında sayılmıştı.

Selçuklu ordusunun temelini memlekete dağılmış olan iktâ' askeri *(sipâhi)* Türkler teşkil ediyordu. Payitahtta Köle mekteplerinde *(Gulâm-hâne)* yetiştirilen ve yine çoğu Türk olan bir merkez ordusu yanında sultanın emrinde Frank, Gürcü, Ermeni ücretli askerlerinden mürekkep bir kuvvet de vardı. Selçukluların Babaî isyanını bastırmasında bu Hıristiyan askerler başlıca rol oynamıştı. Çünkü Türkmenler gibi Selçuk askerleri de Babanın mâneviyatından korkuyorlardı[68]. Alâeddin Keykubâd zamanında üvey anasının babası Emîr Komnenos isminde Komenoslar hânedânına mensup bir kimsenin Ermeni kırallığına karşı ordu kumandanlığına tayini daha dikkate şayan bir hâdisedir[69]. Abbâsî Halifeleri ve diğer Müslüman devletleri gibi Selçuklular da başlangıçta, bazı sahalarda, Hıristiyanları memur olarak kullanmışlardı. II. Kılıç Arslan'ın son günlerinde Papaz Mihael adlı bir Rum devletin mâliye memurları arasında hizmet ediyordu. Dânişmend Ahmed Gazi 1102 de Malatya'yı Gabriel'den alınca Basil adlı bir hıristiyanı orada idareci olarak bırakmıştı. Türk-İslâm dünyasında tababet ve hastahane teşkilâtı çok ilerlemiş olduğu halde Süryaniler bu sahada yine de şöhretlerini muhafaza ediyorlardı. Bu sebeple Kılıç Arslan zamanında Hasnon ve Alâaddin Keykubâd zamanında Safi üd-Devle ve

[66] Kadı Ahmed, s. 191, 292; Aksârâyî, s. 30; Anonim, s. 38; H. Kazvini, *Tarih Güzîde*, s. 462; *Nüzhet ül-kulûb*, s. 95. II. *Kılıç Aslan* I. A. Selçuk Sultanlarına aid maddelere de bak.

[67] Gregoire le Prêtre, s. 343, 344.

[68] Bak. *II. Keyhusrev, IA.*

[69] Bak. *Keykubad*, IA.

Vasil adlı Hıristiyan tabipler sultan ve vezirlerin tedavisinde hizmet görüyorlardı[70]. I. İzzeddin Keykâvus zamanında «Memleketin direği, sultanların mutemedi *uluğ kutluğ* Hâcib Esed üd-Devle *Arslan* bin *Sumpat* bin *Yuri*» ad ve unvanlarını taşıyan bir hıristiyan Emîr, 12 Cemaziyelevvel 610 tarihinde, Sivas'ta, Kayseri yolu üzerinde, bir han *(ribât)*, bir köprü vakfetmiş ve bunlara tahsis eylediği emlâk hakkındaki vakfiyesi bize kadar gelmiştir[71].

[70] Bar Hebraeus, s. 237, 334, 391; İbn Bîbî, s. 296, 297.

[71] Bu dikkate şayan vakfiye elimizde olup Sultanın yakını olan hıristiyan emîr Türkçe, babası ve oğulları hem türkçe ve hem ermenice adlar taşıyordu.

4. Hıristiyanları Tehcir ve İskân Siyâseti

«Biz bu götürdüğümüz halkı esir etmeyecek; çiftliklerde yerleştireceğiz.»

(Kara-Arslan)

«Bu kadar iyi muamele esirlere vatanlarını unutturdu. Bir çok yerlerin halkı onun (I. Keyhusrev) memleketine göç etti.»

(Niketas)

Selçukluların sık sık Hıristiyan halkları tehcîr ettiklerine dair hâdiselerin iktisadî sebeplerle vukubulduğuna dikkat edilmezse yanlış bir kanaate varmak mümkündür. Gerçekten Bizanslılar ve Haçlılarla cereyan eden muharebeler bir çok şehir ve vilâyetlerin harap olmasına ve boşaltılmasına, istihsâlin de azalmasına sebep olmuştu. Bu durum Selçukluları boşalan yerleri iskân etmeğe ve toptan halk kitlelerini nakletmeğe mecbur ediyordu. Devlet iskân ve imâr siyâseti takip ederken tehcîr ettiği halka arâzi, ziraat âletleri, hayvan ve tohumluk dağıtıyor; mesken inşa ediyor ve bir müddet de vergi muafiyeti tatbik ediyordu. Artuklu hükümdarı Kara-Arslan böyle bir tehcîr münasebetiyle: «*Biz bu götürdüğümüz halkı esir edecek değiliz. Bunları köylere naklediyoruz. Onlar oralarda çiftliklerde, bizim için* (vergi ödemek için) *çalışacaklardır*» derken bu iktisadî siyâsetin gayesini belirtmiştir[72] Yukarıda kaydedildiği üzere Artuklu Belek de eşkiyalık eden Gerger Ermenilerini Hanazit bölgesine nakl ve iskân ederken zararlı bir unsuru müstahsil bir duruma getiriyordu[73]. Dânişmend Gazi Malatya'yı fethedince Haçlılarla yapılan muharebelerde dağılan halkı köylerine yerleştirmiş ve kendilerine buğday, çift hayvanı ve ziraat âletleri dağıtmıştı. Oğlu da bu bölgeyi alınca çiftçilere tohumluk, öküz ve koyun sürüleri vermişti[74].

---

[72] Bar Hebraeus, s. 276.

[73] Michel, s. 206.

[74] Michel, s. 188, 220; Bar Hebraeus, s. 237.

II. Kılıç Arslan'ın karşılaştığı zorluklardan faydalanan Dânişmendli Yağı-basan Kayseri bölgesine *(Lykandos)* hücûm ederek 70,000 kişilik bir Hıristiyan halkı, hürriyetlerine dokunmaksızın, kendi memleketine nakletti. Bu hâdiseyi müteakip Kılıç Arslan, 1157 de, buraya vardı. Halkın memleketlerinden götürülmemesi ricasını kabûl etti; dağılan halkı toplayarak köylerine iskân etti. Sultan Mes'ud ve oğlu Kılıç-Arslan da muvaffakiyetsizliğe uğrayan Malatya seferlerinden dönerlerken birinci defa büyük bir yekûn tutan, ikinci defasında da 120,000 kişiye baliğ olan bir nüfûsu kendi ülkelerine naklettiler[75]. Bu tehcîr hareketlerinde bazan düşmanın istihsal kudretini çökertmek gayesi de takip edilmiştir. Devletin imâr ve yardım maksadı ne olursa olsun halkın başlangıçta bu tehcîrleri korku ile karşılaması ve vatanlarından ayrılmak istememesi tabii idi. Dânişmendli Mehmed'in kardeşi Devle'ye karşı Malatya'ya hücumu da halkın Sivas'a sürüleceği korkusunu yaratmıştı[76]. Bununla beraber devletin himâye ve yardımlariyle halkların yeni vatanlarından memnun kaldıklarına dair kayda şayan misaller de vardır.

I. Giyâesddin Keyhusrev'in bir tehcîr ve iskân hareketi devletin siyâseti bakımından bizi daha güzel aydınlatacak bir mahiyettedir. Filhakika Sultan, 1196 yılında, Bizanslılara karşı Menderes havalisine bir sefer yapınca büyük bir halk kitlesini kendi ülkesine nakletmişti. Giyâseddin sürgün edilenleri, isimlerine, ailelerine ve memleketlerine göre deftere yazdırdı. Her aile ve memleket mensuplarını beşer bin kişilik guruplara ayırıp yolda erzaklarını verdi. Bunların mallarına, karı ve kızlarına dokunmamak maksadiyle sıkı tedbirler aldı ve askerleri şiddetli cezalara çarptıracağına dair yasaklar koydu. Böylece nakledilen bu kalabalık halkı Akşehir *(Philomelion)* bölgesinde yerleştirdi. Kendilerine köyler, arazi, tohumluk ve çiftlik âletleri dağıttı. Bundan başka bu rum halkını onbeş yıllık vergiden muaf tuttu. Hattâ, Bizans imparatorluğu ile sulh yapılınca, arzu ederlerse, tekrar memleketlerine dönebilecekleri hakkını tanıdı. Fakat muhâcirler yeni vatanlarından çok memnun kaldıkları ve memleketlerine dönmedikleri gibi bunların refâh içinde yaşadığını gören ve Bizans idaresinde ağır vergilerden ezilen başka halklar da Selçuklu ülkesine göç ettiler. Bu münasebetle bir Bizans tarihçisi: «*Bu kadar iyi muamele esir-*

[75] Koşiş Gregoire, s. 343-347; Michel, s. 259, 345.
[76] Michel, s. 253.

lere kendi memleketlerini unutturdu. Bir çok yerlerin halkı, muharebe olmadan Sultanın memleketine göç etti. Böylece *zamanımızda Rum şehirleri boşaldı ve barbarların* memleketlerine giderek oralarda koloniler kurdular. Tiranların zulmüne uğrayan ve yardımdan mahrum kalan halkların efendilerine karşı sevgi duymamalarına ve kendi arzuları ile yurtlarından ayrılmalarına hayret etmemelidir» der; ve böylece durumu çok güzel tasvir eder[77].

Bununla beraber Anadolu'nun ilk fethinde yerli halk yurtlarını boşaltarak oraları Türklere terk ettiğini bildiğimiz gibi bazan da Selçuklular Hıristiyanları atıp yerlerine Türkleri surgün ve iskân ettiğine dair de çeşitli misâller mevcûddur. Ankara meliki Muhiddin Mes'ûd, 1197 de, Kastamonu vilâyetine tâbi Dadybra (*Zâlifre*) şehrini fethedince, vergi ödemek suretiyle, kalmak isteyen halkın teklifini red etti.Onların aile ve mallariyle çıkıp gitmelerine müsaade edip yerlerine T ü r k l e r i i s k â n etti[78]. Hattâ devlet mühim şehirleri fethedince oralara ilim, kültür ve sanat erbabı yanında *tüccar ve sermâyedarlar da gönderiyor;* icabında bu hareketi teşvik edici çarelere de baş vuruyordu. Devlet *Mîrî* toprak sistemi sâyesinde tedricen göçebeleri de iskân ederek istihsale ve Anadolu'nun Türkleşmesine çalışıyor ve başlangıçta çiftçi - yerli halka duyulan ihtiyaç zamanla azalıyordu. Türkmenler tarafından sâhil bölgelerinin çok kesif bir şekilde türkleşmesi ve Orta Anadolu'da Hıristiyan halkların kalması Selçukluların yerliler için bu ziraat ve iskân siyâsetiyle alâkalıdır.

Selçuklu idaresinde yaşayan Hıristiyanlar kilise teşkilâtlarını muhafaza ediyor; Rumların İstanbul patriği ile münasebetleri de vuku buluyordu. Gerçekten Anadolu'nun Ortodoks metropolit ve piskoposları Patrik-hânenin dinî tabiiyetinde bulunuyordu. Ankara metropoliti Mihael, 1173 de H ı r i s t i y a n h a l k k a l m a d ı ğ ı ve geçim sıkıntısı çektiği için, buradan alınması ve daha küçük bir mevki olan Amasra evkeliğine tayini maksadiyle İstanbul *Synode* meclisine müracaat etti.[79] İmparator Mihael Paleologos (1259 - 1282) düşmanlarına karşı Selçuk sultanının yardımını sağlamak maksadiyle Konya'ya geldiği zaman sultan ve imparator arasında aracılığı Konya piskoposu îfâ etmişti.[80] Marco

[77] Niketas, s. 504-505; Le Beau, XVII, s. 28.

[78] Niketas, s. 478; Le Beau, XVII, s. 14; Wittek, *Von der Byzantinischen zus Turkischen toponymie,* Byzantion X (1935) s. 42. Wittek Dadybra adını Zalifra değil Safranbolu ile alâkalı görüyordu.

[79] V. Grumel, *Leon, Metropolite d'Amasée (XIIe siécle),* Etudes Byzantines III (1945), s. 168.

[80] Pachymeres, s. 14 .

Polo Türkmenistan (Türkiye) şehirlerinin piskoposluklar merkezi olduğunu, fakat bunlar hakkında bilgi vermenin çok uzun süreceğini söyler.[81] G. Rubruck Sivas ve Kayseri'de meşhûr kilise ve ziyâretgâhlardan ve başka Hıristiyan seyyahlar da diğerlerinden bahsetmişlerdir.[82] Dikkate şayandır, ki Konya'da Ak-Manastır (*St. Chariton*) kapısı üstünde, 1283 tarihli, Rumca kitâbede imparator Andronikos'un adı II. Giyâseddin Mes'ûd'un adından önce yazılabiliyordu.[83]

İslâm ülkelerinde *zimmi*lere (hıristiyan ve yahûdilere) ait tefrik edici kıyafetlerin devamı, yeni kiliselerin inşa edilmemesi ve âyinlerin icrasına dair kayıtlar Hazreti Ömer'e kadar çıkarılan bir ahid-nâmeye dayanıyor ve hükümetler, sık-sık, emirler çıkararak bu hükümlerin tatbikine çalışıyorlardı. Yukarıda kaydedildiği üzere Halifenin veziri böyle bir emir-nâme çıkarmış; fakat Yahudi bankerin tesiri ile vazifesinden azledilmişti.[84] Melik-şâh Irak'ta tatbiki istenen bu yasağı imparatorluğun başka yerlerinde yürütse idi kaynaklar bundan bahsederler ve her halde Hıristiyanların sevgi ve hayranlığını kazanan sultanın böyle bir hareketini meskût geçmezlerdi. Kıyâfet farkının doğurduğu mahzurlarla ve aşağılık duygusu dolayısiyle bu kaidenin daima bozulduğu ve yeni emirnâmelerin çıktığı görülmektedir. Çok dindar olan ve dinî hükümlerin tatbikinde çok titiz davranan Atabeg Nureddin Mahmud Hıristiyan ve Yahudilerin ahid-nâmeye göre kuşak kuşanmalarına, saçlarını uzatmamalarına, omuzlarında kırmızı kumaş işaretleri koymalarına, çan seslerini nizama uygun olarak çıkartmalarına dair yasakları sıkı emirlerle tatbik ediyordu.[85] Anadolu'da bu hükümlerin tatbik edilmediği gözüküyor. Şarkî Anadolu'da bu yasağın, bâtıl bir inanç ile birlikte, belirdiği de görülmüştür. Elhakkia Artuklu hükümdarı Kara-Arslan, 1152 de Hanazit bölgesinde gezerken Yasef adlı bir Ermeni papazının Bargaluş köyünde bir kilise yaptırdığını görmüş; papazın düşmanları: «*yeni kilise yapılan yerde hükümdar ölür*» demişler ve o da bu sebeple yeni kilisenin inşasını yasak etmiş; fakat ölümünden sonra bu yasak devam etmemiştir.[86] Türkiye Selçuklularında

---

[81] Charignon neşri, I, s. 34.

[82] Rubruck, s. 276; Wächter, *Verfall der christemtum*, s. 16, 18, 168.

[83] Hasluck, *Christianity and İslam*, II, s. 381-382.

[84] Yine bak, İbn ul-Cevzi, *el-Muntazam*, IX, s. 55; İmâdeddin, *Zubde*, s. 78.

[85] Michel, s. 342.

[86] Michel, s. 307.

böyle bir yasağın mevcûd bulunmadığı II. Kılıç Arslan ile Malatya patriği arasındaki münâsebetlerle sabittir. Muhiddin-i Arabî'ye atfolunan bir mektuba göre I. İzzeddin Keykâvus'a zimmîlerin ahid-nâmeye uygun bir kıyafette olmaları istenmekte; fakat bunun tatbiki hakkında hiç bir işârete rastlanmamaktadır.[87]

II. İzzeddin Keykâvus zamanında Hıristiyanların taşkınlıkları arttığı gibi Moğollar da onlara cesaret veriyorlardı. Onun nâibi Şemseddin Yavtaş, Hülâgü'nün dâveti üzerine, 1261 de Erzincan'a vardığı zaman Ermeni metropoliti Merhasyâ idaresinde Hıristiyanlar *Gıtâs* (épiphanie) yortusunu kutluyorlardı. Büyük bir halk kitlesi haçlarını mızraklar üzerinde kaldırmış ve çan seslerini yükseltmişlerdi. Yavtaş bu mahiyette bir *dyini yasaklamak istemiş;* fakat Han'ın elçisi burasının Keykâvus'a değil IV. Kılıç Arslan'a aid olduğunu ve bu sebeple de müdahale edemiyeceğini söylemiş ve metropolite Keyhusrev zamanında usûlün ne olduğunu sormuştu. Metropolit S u l t a n a y ı l d a 3000 *dirhem* v e r g i ö d e y i p i s t e d i ğ i m i z i yapardık cevabını vermişti.[88] Moğolların İslâm oluşundan ve Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Anadolu umumî vâlisi olan Timür-taş Noyan, dindarlığı ve adaleti ile tanınmış ve hattâ Moğol zûlmünün yarattığı psikoloji ile *mehdilik* iddiasında bile bulunmuştu. Onun icraâtı arasında M ü s l ü m a n l a r i l e z i m m i l e r a r a s ı n d a a y ı r ı c ı k ı y a f e t l e r i mecburi kıldığı, bu suretle de İ s l â m ı y ü c e l t t i ğ i v e k ü f r ü t e z l i l e t t i ğ i rivâyet edilmiştir.[89] Moğol devrinde Hıristiyanların kazandığı imtiyazlı duruma ve taşkınlıklarına karşı İslâmların aksül'ameli olan bu durum bir müddet daha devam etmiştir. Nitekim Timür-taş'ın sukutundan bir kaç yıl sonra Anadolu'yu gezen İbn Batûta Denizli rumlarının hıristiyanlara mahsus kıyafet ve işâretlerle Müslümanlardan ayrıldığını müşahede etmişti[90]. Hattâ XIV üncü asır sonlarında Anadolu'da bulunmuş olan Schiltberger Hıristiyanların başlarına mavi ve Yahudilerin de sarı bir mendil bağladıklarını kaydeder[91].

Ortaçağ Türkiyesinde Hıristiyanların mühim manastırları vardı. Konya'da Ak-manastır (*Chariton*) Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin de sık-sık ziyâret ettiği bir yerdi. Malatya civarında bulunan Bârsuma manastırı Süryanilerin bir kültür merkezi olarak Selçuklu devrince ehemmiyetini

---

87 Aksârâyî, s. 328, Konya müzesi No. 145.

88 Baybars Mansûrî, *Zübdet ül-fikre*, Brit. Mus. Add. 23325, s. 52a; Nuvayrî, *Nihâyet ül-Ereb*, Köprülü ktp. No. 1188, s. 196.

89 Aksârâyî, s. 328; mukaddime, s. 32.

90 İbn Batûta, I, s. 318.

91 Hakluyut Society neşri, s. 75.

muhafaza etmişti. Bir havari nâmına kurulmuş olan manastıra Anadolu'dan başka Suriye ve Irak'dan da ziyâretçilerin de geldiği ve içerisinde 300 râhibin bulunduğu rivâyet ediliyor; Türk hükümdarları da manastıra ziyâret ve ihsanlarda bulunuyorlardı. Manastıra aid emlâk vergisi XII inci asırda 300 ve XIII. asırda 1000 *dinar* (altın) idi. Zengin vakıfları olan manastırın diğerleri gibi bazan vergileri affediliyordu[92]. Ahlat Şâhı Bektimür hükümdar olunca Sason havâlisinde bulunan bütün kilise ve manastırları vergiye bağlamıştı.[93] Bu vergiler *vakıf hâline gelen mülklerin devlete ait haklarından* ibaret olup Müslüman vakıflar da aynı durumda idi. Nitekim Suriye'de hüküm süren Haçlılar da râhiplerden vergi alıyorlardı.[94] Yukarıda Hıristiyanlara karşı şiddetinden bahsettiğimiz Dânişmendli hükümdarı, 1131 de, Kayseri civarında Sarika (bugünkü Sarız köyü) manastırında bulunan altın haçı almış; râhiplerini de koğarak arazisine Türkleri yerleştirmişti. Fakat adamları ona e c d â d ı n ı n b u m a n a s t ı r a s a y g ı g ö s t e r d i ğ i n i söyleyince, yıllık vergiyi ödemek şartiyle, hakları iade etti.[95] Bir rivâyete göre Konya Hıristiyanları, 1247 de, şehrin vâlisine başvurarak bir kilise inşa etmek istemiş; fakat Kadı İzzeddin, bu zamana aid türlü sebeplerle, buna müsaade etmemişti..[96] Ermenilerin kilise ve manastırmalarına vakfettikleri köylere dair vakfiyeler tamamiyle İslâm hukuku ve usûlüne göre tertip ediliyordu.[97]

Türkiye, XIII üncü asırda, milletler-arası ticarî faaliyetlerin tekasüf ettiği bir memleket hâline gelince şehirlerde İtalyan ve Fransız ticaret kolonileri ve konsoloslukları teşekkül etmiş; yollar üzerinde ve şehirlerdeki hanlarda kilise ve manastırlar kurulmuştu[98]. Sivas'ta İtalyan kolonisine aid Kemaleddin hanında ve Erzincan'da kiliseler, Erzurum'da *Franciscain*'lere aid manastır vardı; Ani'de va'zeden *frer*lere rastlanıyordu.[99] Ayaslık ve Balat emîri bulunan İlyas Bey ile Venedikliler arasın-

[92] İskenderiye Patrikleri tarihi, s. 365; Z. Kazvinî, *Âsâr*, Göttingen 1848, s. 256; Michel, s. 286; Bar Hebraeus, s. 435; Yakuti, *Notices et Extraits*, Paris 1789, II, s. 515; V. de Beauvais, kitap XXXI, bahis, 142.

[93] Vardan, s. 211.

[94] Michel, s. 286.

[95] Michel, s. 218.

[96] V. de Beauvais, XXXII, bahis 53; Michaud, *Bibl. Crois.* I. s. 337; IV, 356.

[97] Bu vakfiye metinleri için bak. Orbelian, *Histoire de la Siounie*, trc. Brosset, St. Petersbourg 1864, s. 190-210.

[98] Hazırladığımız *Orta-çağ Türkiye iktisadî tarihi* adlı eserimizde tafsilât vardır.

[99] Bratianu, *Commerce génois dans la Mer Noire au* XIII' *siecle*, Paris 1929, s. 166, 168.

da yapılan bir ticaret anlaşmasında onlara Balat'ta ev, d ü k k â n ve k i l i s e i n ş a e t m e k, kilise civârında da, mûtad üzere, mezarlık kurmak müsaadesi verilmişti. İlhanî hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın 1320 de Venediklilere verdiği fermanda (17 madde) Lâtin papaz ve keşişlerine, Tebriz'e kadar giden k e r v a n y o l u b o y u n c a k i l i s e v e m a n a s t ı r k u r m a k hakkı tanınmıştı. İlhanlı devleti hudutları dahilinde *Franciscain'ler*in on dört zâviyesi *(couvent)* vardı[100]. Bu devir Anadolusunda ticaretin gelişmesi dolayısiyle büyük şehirlerde bir takım küçük Yahudi kolonileri de mevcud idi. Antalya'da Yahudiler kendilerine mahsus bir mahalde oturuyorlardı. İtalyan kolonilerine aid bazı dâvâlar kendi konsolosluklarına bırakılmıştı.[101]

Moğol hâkimiyeti Hıristiyanların durumunda bir değişiklik yaratti ve istilâcılar nezdinde onların imtiyâz kazanmalarına sebep oldu. Müslüman Türklerin Mısır sultanı Baybars'a temâyülleri de bu hususta gerginliği arttırıyordu. Erzincan metropoliti (*câselik*) olan Merhasyâ bu durumdan faydalanmağa ve İlhan Abaga'yı müslüman Türkler aleyhinde kışkırtmağa çalışıyordu. Bu münasebetle Selçukluların fiilî idaresini elinde tutan Mu'ineddin Süleyman ile metropolit arasında şiddetli bir mücâdele başlamıştı. Merhasyâ dostluk kurduğu Abaga'ya Erzincan'ın kendisine verilmesini ve buna mukabil ona 500 süvari asker besliyeceğini teklif ediyor ve bu vilâyeti Selçuklu hâkimiyetinden çıkarmak istiyordu. Muineddin Pervâne de metropilitin ç i f t ç i l e r i d i n î k ı y a f e t e s o k a r a k vergiden düşürdüğünü; *cizye* ve *harâç*tan mahrûm kalan hazinenin büyük bir zarara uğradığını ve onun hilelerini ileri sürüyordu. Bu gerginlik devam ederken Pervâne Mısır sultanı Baybars'ın, 1276 da, Anadolu'yu kurtaracağı ümidiyle Merhasyâ'nın öldürülmesini emretti.[102] Fakat Abagan'ın Anadolu seferi de yüzbinlerce insanın öldürülmesine sebep oldu. Mısır sultanlarının Şarkî Anadolu'da ve Kilikya'da hıristiyanlara karşı tenkil ve katil hareketleri de bunu takip etti. Gazan Han'ın İslâmiyeti kabûlü Hıristiyanlık aleyhdarı tepkiye imkân verdi ise de az zamanda İslâm-Hıristiyan ahengi yine eski şeklini aldı.

---

[100] Mas Latrie, *Bibl. de l'école des Chartes*, V (1864), s. 224; XXXI (1870), s. 78, 79, 90, 99; Rubruck, s. 274.

[101] W. M. Ramsay, *Intermixture*, s. 6, 7, 8; İbn Batûta, I, s. 312.

[102] İbn Şeddâd, *Baybars tarihi*, trc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 84, 85; Bar Hebraeus, s. 455; *Vesikalar*, s. 115, 116, 131.

5. Ortaçağ Türkiyesinde İslâmlaşma Faaliyetleri

«Rumların zulmünden kaçan üç bin Haçlı Müslüman oldu. Ah merhamet, sen hiyanetten de daha zâlimsin! Çünkü Türkler Hıristiyanlara yardım ve şefkat göstererek dinlerini satın alıyor; bununla beraber aslâ onları din değiştirmeğe zorlamıyorlardı.»

(Bir Haçlı Kroniği)

Anadolu'nun Türkleşmesi dünya tarihinin en mühim hâdiselerinden birini teşkil eder.[103] Bu türkleşmede, bugüne kadar, Türk muhâceretinin başlıca âmil olduğu pek bilinmediği gibi İslâmiyetin yerli halklar arasında yayılması veya Türk hükümetlerinin bu hususta kî davranışları da henüz tetkik edilmiş değildi. İslâmiyetin yayıldığı Cenubî Şarkî istisna edilirse mezhep farklarına ve bazı Râfizî zümreler (*Sectes*) in mevcûdiyetine rağmen Hıristiyanlık Anadolu'da yaşayan bütün kavimlerin müşterek dini idi. Anadolu'nun türkleşmesinde Selçuklu muhâceretinin azâmetini kavrayamıyan ve bu hususta ciddî tetkiklere sâhip bulunmayan âlimler bu büyük inkılâbı yerli halkın kitle halinde ihtidâ ettirilmesi veya imhâsı şeklinde kabûl etmek istemişlerdi.[104] Bunlar arasında Ortodoks kilisesinin tazyiki dolayısiyle bazı Râfizi zümrelerin Müslüman oluşunu ileri sürenler daha mutedil bir görüşü temsil etmiş ve daha ziyade mantıkî istidlâllere dayanmışlardır.[105]

---

[103] Bu bahis «*L'İslamisation dans la Turquie du Moyen âge*» (Studia Islamica, X, 137-152) adlı makalemizin iktibasıdır.

[104] Türkleşmede Türk muhaceretinin ehemmiyeti hakkında yukarıda bir az bilgi verildiği gibi Selçuklular tarihinde umumi esasları meydana konmuştur. Bu hususta bütün tafsilât «*Anadolu'nun Turkleşmesi*» adlı hazırladığımız eserde verilmiştir.

[105] W. Ramsay, *The İntermixtur of Races in Asia Minor* (s. 9;), S. Runciman, *A. History of Crusades* (I, 72), Mükrimin Halil, *Anadolu'nun Fethi* (s. 178) eserlerinde bu istikamette ileri sürdükleri düşünceler misal olarak gösterilebilir.

Selçuk fetihleri sırasında, Bizans'ın idârî ve dinî tazyikleri dolayısiyle, Anadolu halklarının Türklere karşı imparatorluğu müdafaa etmedikleri, hattâ Türkleri tercih ettikleri malûm ise de tercihlerin ihtidâ hâdiseleri ile birlikte vukubulduğuna dair, istisnalar dışında, bir hareket mevcûd değildir. Selçuk Türkiyesine aid kaynakların kifayetsizliğine rağmen yerli halkların Türk idâresini tercih ettiklerine, hattâ istilâ sırasında bazı aristokratların mevki ve servetlerini muhafaza gayesiyle İslâmiyeti kabûl ettiklerine[106] ve nihayet iktisadî sebeplerle Hıristiyan kitlelerin cebrî tehcirlerine dair bilgi veren kaynaklar mühim ve toptan bir İslâmlaşma hâdisesi olsa idi, bunu meskût geçmezlerdi. Nitekim Müslüman ve Hıristiyan vak'a yazıcıları kilise ve manastırlara aid vak'aları, Müslüman ve Hıristiyanlar arasında dinî münakaşaları bildirmekte kusur etmemişlerdir. Bundan önceki fasılda Hıristiyanlara karşı gösterilen geniş dinî müsamaha kitlevî bir İslâmlaştırma siyâseti ve inhâ hareketinin zaten bahis mevzuu olamıyacağını gösterir. Esasen İslâm dini cebrî bir ihtidâyı yasak ettiği gibi Osmanlı imparatorluğu gibi Selçuklu devleti de vergi gelirinin azalmasına sebep olacak böyle bir hâdiseye de taraftar gözükmemiştir. Bu sebepledir, ki ilk istilâ devrinde Türklerin yurdu ve Selçukluların ağırlık merkezi olan Orta Anadolu'da Hıristiyan unsur mevcûdiyetini muhafaza etmiştir. Nitekim XIII üncü asrın sonlarında bile Hıristiyan halktan alınan *cizye* devletin en mühim vâridât kaynaklarından *birini teşkil* ediyordu.[107] Devletin himâyesinde bulunan Orta Anadolu'da Hıristiyan unsurun mevcûdiyeti devam ederken kesif göçebe Türkmenlerin istilâsına uğrayan *uc*larda türkleşme çok süratli ve kuvvetli oluyor; Hıristiyan halklar devamlı olarak garbe ve nihâyet Balkanlara doğru çekiliyordu. Fakat istilâ ve göçlerin şiddeti geçip küçük bir Türkmen beyliği meydana çıkınca derhal devlet nizâmı kuruluyor ve yerli halk da, Bizans idaresine nazaran, daha âdil olan bu beyliklerin hâkimiyetini tercih ediyordu, ki bu husus devrin Rum tarihçileri, Pachymeres ve Gregoras, tarafından belirtilmiştir.[108] Anadolu'ya yeni gelen ve henüz İslâmiyeti sathî bir şekilde kabûl eden göçebeler İslâmlaştırmaya müsâid bir durumda bulunmuyor ve bu ülkede İslâm medeniyeti de çok zayıf bir cilâdan ileri gidemiyordu.

---

[106] Mihael, s. 247; Niketas, s. 36.

[107] Aksârâyî, s. 153.

[108] Pachymeres, s. 184, 262, 751; Finlay, s. 446; P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 15-18, 25, 26.

Zira İslâm medeniyeti Anadolu'da ancak XIII üncü asırda yüksek bir seviyeye erişmişti.

Bununla beraber Selçuklu devletinin bu asırda gelişen İslâmlaştırma faaliyeti de yerli halkları ihtidâ ettirmek şeklinde tecelli etmemiş ve dolaylı olmuştur. Filhakika Selçuklular hâkim oldukları veya fethettikleri şehir ve kasabalarda devamlı olarak câmi, medrese, zâviye, hastahane ve kervansaraylar inşa etmek, müslüman Türk nüfusunu iskân etmek, İslâm dünyasından gelen veya celbedilen ilim ve din adamlarını yerleştirmek suretiyle İslâm dini ve medeniyetini hâkim bir duruma çıkarıyorlardı. İbn Bîbî Selçuk Sultanları ve beylerinin gazalarda kazanılan ganimetleri kendilerine sarf etmeyip küfrün ezilmesine harcadıklarını söylerken bir din değiştirme bahis mevzuu değildir. Halbuki Bizanslılar Ortodoks mezhebini diğer Hıristiyan tebealarına icbar ediyor; hattâ fırsat bulunca da İstanbul'da mülteci veya esir bulunan Selçuklu şehzâdelerini ve emirlerini Ayasofya'da zorla Hıristiyan yapıyor; kabûl etmiyenleri de ya öldürüyor veya gözlerine mil çekiyorlardı. Moğollardan kaçıp İstanbul'a sığınan II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu da bu esnada zorla Hıristiyan yapılmış ve Melik Konstantin adını almıştı.[109]

Anadolu'nun Türkleşmesi tamamiyle göçebe kitlelerin kesif muhaceretleri ile vuku bulduğu hâlde hudut gazilerinin yerli halkları İslâmlaştırdığına dair bir görüş *Dânişmend-nâme*'nin menkıbevî rivâyetleri üzerine kurulmuştur. Nitekim daha önce Osmanlı devletinin kuruluşu da Türk ve Rum halklarının karışması ve kaynaşması suretiyle yeni bir ırkın teşekkülü gibi garip bir tezin mevzuu olmuş ve bu tez Selçuklu devrine götürülmüştür, ki F. Köprülü bu nazariyeyi ilim âleminden silmiştir.[110] Buna mukabil bu buhran devri Anadolusunda İslâmlaşma yanında bir Hıristiyanlaşma hâdisesi de olmuştur. Bu hususta elimizde

---

[109] Baybars Mansûrî, *Zübdet ül-fikre*, Brit. Mus. Add. 23325, s. 68a; İbn Bîbî, s. 137-138; Brehier, *Civilisation Byzantine*, s. 85.

[110] P. Wittek tarafından ileri sürülen gaziler nazariyesinin tarihî realiteye uygun bulunmadığı ve çok mübalâğalı olduğu tarafımızdan meydana konmuştur (*Selçuklular tarihi*, s. 20-22). Gibbons'un Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna dair eserindeki tezin Selçuklulara teşmilinden ibaret olan bu görüşe Cl. Cahen'den sonra İ. Milikoff da *Dânişmend-nâme*'ye aid mukaddimede menkıbeye tarihî bir mâna vererek katılmıştır (*La Geste de Melik Dânişmend*, Paris 1960, s. 128) Halbuki F. Köprülü Gibbons'un nazariyesinin tarihî bir esasa dayanmadığını meydana koymuştu (*Les Origines de l'Empire Ottoman*, s. 97).

mevsuk olan hâdise Kafkasya'da ve Gürcistan'da Şamânî K ı p ç a k l a r ı n H ı r i s t i y a n l ı ğ ı kabûlüdür. Bizanslıların Balkanlardan Anadolu'ya naklettikleri Ş a m â n î T ü r k l e r i de bu arada zikretmek yerinde olur. Daha sonraki devirlerde türkçe ad taşıyan pek çok Hıristiyanın bulunması ve nihâyet bir kısmının ibâdetlerini dahi T ü r k ç e y a p m a s ı d i n l e r a r a s ı b i r k a r ı ş m a ve kaynaşmanın vukubulduğunu ve sathî bir şekilde müslüman olan göçebeler arasında yabancı dinî tesirlerin hissedildiğini gösterir.[111] Müslümanların dinlerinden irtidadı Şeriate göre yasak idi. Bu sebeple de Süryanî patriği tarihçi Mihael aleyhinde kendi dindaşları tarafından «M ü s l ü m a n l a r ı H ı r i s t i y a n y a p m a ğ a ç a l ı ş t ı ğ ı n a d a i r b i r ş i k â y e t» Musul Atabegi Seyfeddin'e götürülmüş; fakat uzun bir tahkikat sonunda bunun bir iftira olduğu anlaşılmış; patriğe vesika verilmiş ve iftira eden papazlar da kaçmıştır.[112] Fakat Anadolu'da henüz İslâm kültürü zayıf olduğu, göç ve kaynaşmaların hüküm sürdüğü bir devirde göçebelerin kontrolu kolay değildi. Bu sebeple bu karışık devirde Şamânî ve sathî İslâmlaşmış Oğuzların, Hıristiyanlar arasında kularak, onların dinlerini kabûl ettiklerini istidlâl etmek yanlış değildir.

Bununla beraber Türklerin hâkim bir millet olması, İslâm medeniyetinin gittikçe kuvvetlenmesi, Hıristiyan halk ve mezhepler arasında dinî sarsıntıların bulunması ve nihâyet Selçuklu devletinin âdil ve müsamahakâr idaresi yerlileri İslâm dinine doğru çekiyor; toptan olmasa bile, münferid irtidâd hâdiseleri vukubuluyordu. Bu devre ait toplu bir irtidâd hâdisesi II. Haçlı seferi esnasında Antalya civarında vukubulmuştur. Gerçekten Selçuk hükümdarı Sultan Mes'ûd Bizans imparatorunu Konya önünde mağlûp ve Alman imparatoru Konrad'ın ordusunu Eskişehir'de imhâ ettikten (1147) sonra Fransız kralı Saint Louis'nin kuvvetlerini de Denizli ve Antalya bölgelerinde perişan etmişti. Suriye'ye gidemeyip Antalya havâlisinde kalan Haçlılar açlık, hastalık ve yoksulluk içerisinde ıztırap çekiyorlardı. Rumlar bu zavallı Frankları karşı hile ve hıyânet ediyor; ellerinde kalan paraları da tehdit ve hile ile alıyor ve kendilerini hasta ve aç olarak ölüme terk ediyor veya öldürüyorlardı. Fakat savaştıkları T ü r k l e r bu Haçlı bakiyesini himâye etti; a ç l a r ı d o y u r u l d u; h a s t a l a r ı t e d â v i e d i l d i. Hattâ Türkler Rumların Haçlılardan zor ile ellerine geçirdikleri g ü-

[111] Bu hususta şimdilik bak. *Selçuk Vakfiyeleri*, Belleten XLV, s. 67-71. Kıpçakların Gürcistanda Hıristiyanlığa girişleri hakkında *Selçuklular tarihi*, s. 169.

[112] Michel le Syrien, III, s. 359.

müşleri satın alarak fakir haçlılara dağıttılar. Bu hâdiseyi anlatan bir Frank tarihçisi: «Dindaşları Rumların zulmünden kaçarak Müslümanlar nezdinde emniyet; himâye ve merhamet arayan haçlılardan üç binden fazla gencin Türklere katıldığı söyleniyor. *Ah merhamet, sen hıyânetten de daha zâlimsin!* çünkü *Müslümanlar Hıristiyanlara ekmek vermek* suretiyle bunların dinlerini satın alıyorlardı. Bununla beraber Türkler, bu iyiliklerine mukabil hiç birini din değiştirmeğe de zorlamadılar» der ve çok dikkate şayân bir hâdiseyi meydana kor.[113]

III. Haçlı seferi esnasında Alman imparatoru Fr. Barberos ile Selçuklular arasında, Akşehir civarında vukubulan savaşta (1190) şiddetli bir kıtlık baş göstermiş ve haçlı dökünüleri arasında Müslümanlığı kabûl edenler olmuştur. Altun-baba vakfiyesi Konya'da Teodos bin Yan bin Alaman adlı bir Hıristiyan çiftçiden bahseder. Bunun yanında Konya'da bir *Şeyh Alaman* mahallesi ve burada h. 687 tarihli bir kitâbede: «*Şeyh Ali bin Şeyh Alaman*» kabri vardır, ki bu da haçlılardan birinin müslüman ve şeyh olduğuna, diğerinin de dinini muhafaza ettiğine delâlet eder.[114] Sivas *Dâr uş-Şifâ*'sına aid 1216 tarihli vakfiye, Sivas civarında, bir Frenk köyü (*Zay'at ul-İfrenç*) bulunduğunu kaydeder, ki birinci haçlı seferi esnasında Kılıç Arslan tarafından Amasya civarında imhâ olunan Frenklerden bir bakiyenin burada kaldığı ihtimali vardır. Birinci haçlı seferi esnasında Reynaud adlı bir şövalyenin Alman ve Lombard'lardan mürekkep maiyeti ile birlikte ordusundan ayrılarak Kılıç Arslan'a iltihak edip müslüman olmuş; Suriye'de de iki Frank Mevdûd tarafına geçerek ihtidâ etmişti.[115]

II. Kılıç Arslan zamanında gelişen siyasî ve medenî yükseliş ile muvazi olarak ihtidâların başlaması dikkate şâyandır. Filhakika onun zamanında yapılan ve oğlu Süleyman-şâh zamanında, 1202 de, mahkemece tescil edilen Altun-aba vakfiyesi ihtidâlara dair mühim bir şart ve tahsisi ihtiva etmektedir. Vakfiyeye göre yerli ve yabancı, Hıristiyan, Yahudi ve *Mecûsî* (put-perest) olup da dinini değiştirerek Müslümanlığı kabûl edenlere, bunların yemek, el-

[113] Odon de Deuil (Michaud, *Bibl. Croisades* I, 244); Arnold, *İntişar-i İslâm tarihi*, İstanbul 1343, s. 91-92.

[114] *Recueil de Casinus*, N, s. 177. *Altun-aba Vakfiyesi*, Belleten, XLII, s. 233 Şeyh Alamanın türbesi ve kitâbesi için bak. *Konya rehberi*, 1939, s 90.

[115] Vakıflar U. Müdürlüğü arşivi No: 604; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 90; Mathieu, s. 237.

hisse ve ayak-kabı ihtiyaçlarına, sünnet edilmelerine, ve namaz kılacak kadar Kur'an öğrenmelerine vakıf gelirinden tahsisat ayrılmıştır.[116] Türkiye'de, XIII üncü asırda, Türk-İslâm medeniyetinin çok yüksek bir seviyeye erişmesi, Moğol istilâsı ile tasavvufun gelişmesi ve her tarafta medrese ve zâviyelerin açılması, şeyh ve müridlerin çoğalması İslâmlaştırmaya da tesir ediyordu. Bilhassa mutasavvıf şeyhler ve Türkmen babaları çeşitli din ve mezhepler arasındaki ayrılıkları dostluğa çeviriyor; din farkı gözetmeden yoksullara, muhtaçlara ve hastalara yardım ediyor ve bu sayede İslâmiyetin câzibesi yabancı din mensuplarını çekiyordu. Her tarafta ve hususiyle hudutlarda yapılan tekkeler İslâmlaştırmada çok rol oynamıştır.

Selçuk Türkiyesinde yetişen mutasavvıfler arasında Mevlânâ Celâleddin-i Rumi türlü din ve mezhep mensuplarını Allah, hayır ve insanlık fikirleri ığrında birleştiren yüksek şahsiyeti ile İslâmiyetin de yayılmasına hizmet ediyordu. Bir gün Mevlânâ'ya şiir ve düşüncelerini seçkin müslümanlar zorlukla anlarken huzurundaki gayri-müslimlerin ne zevk aldıklarını sorarlar; Mevlânâ onların da Allaha inandıklarını, yollar ayrı da olsa gayenin bir olduğunu ve bu sebeple sözlerinin esasını kavradıklarını beyan etmekle, dinler arasında nasıl bir yakınlaşma havası yarattığını meydana koyar.[117] Mevlânâ türlü din, mezhep ve tarikatlere mensup geniş bir mürid kitlesine sâhip idi. Hıristiyan râhipleri ile dostâne münasebetlerde bulunuyor; kilise ve manastırlarını ziyâret ediyordu. Kendisine Anadolu şehirleri gibi İstanbuldan gelen râhipler de görüşmeğe geliyordu. O, yüksek fikirlerini her yerde neşrediyor; hattâ Hıristiyanların meyhânelerine dahı giderek dinlerin ve insanlığın gayesini, İslâmiyetin rûhunu anlatıyor; ilâhi vecdini *semâ'* ile ifâde ederek onları cezbediyordu. Gayrı-müslimler İslâmiyetin mükellefiyetlerinin ağırlığından bahsettikleri zaman O, imânın zarûretine, namazın temizliğe, haccın ve cihâdın İslâmı kuvvetlendirmeğe, içkinin terki aklın sıhhatine, zinanın men'i nesebin emniyetine hizmet ettiğine işaret koyuyordu. Hıristiyan bir keşişe hakaret eden bir tâcire onun duasını almayı tavsiye ediyordu. Bir gün müridleri Hıristiyan mimara, lâtife olarak, neden müslüman olmadıklarını sormuşlar; o da elli yıldan beri bağlı bulunduğu dininden ay-

[116] Osman Turan, *Altun-aba vakfiyesi*, *Belleten* XLII, s. 233.
[117] Celâleddin Rûmî, *(Fih-mâfih)*, nşr. Fîrûzân, Fer, Tahran 1330, s. 97.

rılmanın kendisine utanç ve korku vereceğini söylemiştir. Bu esnada içeri giren Celâleddin-i Rumî Allahtan korkan Hıristiyan da olsa dindardır der ve bunun üzerine mimar müslüman olur.

Türlü din ve mezhep mensupları dinlerin ve peygamberlerin hakikatini onun sâyesinde öğrendiklerini söylüyor; cenâzesine kendi mukaddes kitapları ile birlikte katılıyorlardı. Mevleviler, her kavim bir Peygamberi, her mezhep ve tarikat bir şeyhi tâzim ettiğini, halbuki Mevlânâ'yı bütün din ve mezhep mensuplarının sevip saydığını iftiharla söylüyor ve bunu da Pîrlerinin bir mucizesi olarak gösteriyorlardı. O, bu yüksek şahsiyeti, geniş din ve insanlık anlayışı ile İslâmiyetin yayılışına hizmet ediyordu. Bir *semâ'* âyini esnasında yüz kadar rumun ihtidâ eylediği ve bir ermeni kilisesinde yaptığı *semâ'*dan sonra bir çok Hıristiyanın müslüman olduğu rivâyet ediliyor. Onun müridleri arasında Hıristiyan mimar, ressam ve râhipler de ihtidâ etmişti. Mevlânâ'nın tesiri ile İslâmiyeti kabul eden Rum, Ermeni ve Yahudilerin 18,000 e bâliğ olduğu kaydedilmiştir[118]. Bu devir Anadolusunu dolduran mutasavvıf şeyhler, Türkmen babaları zâviyeleri ve müritleri ile İslâmiyeti, ruhî yüksekliği ve geniş manâsiyle, etrafa yayıyor ve yayılmasına vasıta oluyorlardı.

Ortaçağ Türkiyesinde ihtidâ ve İslâmlaşma hâdiseleri bir takım merâsim ve usûllere göre cereyan ediyordu. XII inci asır Endülüs seyyâhı İbn Cubayr'e göre Türkler arasında Hıristiyanlığı terk ve İslâmiyeti kabûlün başlıca alâmeti haçı ayak altına almak ve yakmaktı. Nitekim ona göre Sicilya kralı Guillaume'un güzel kız kardeşine âşık olan amca-zâdesi onunla evlenmek ister; fakat Hıristiyanlık yakın akrabalar arasında nikâhı yasak ettiği için prens ve prenses Sultan Mesud'a (1116-1156) gelir ve bu tarzda ihtidâ ederek evlenirler.[119] Bununla beraber Hıristiyanlara ve dinlerine saygı gösteren bu sultanın ve Türklerin bu şekilde haça tecavüze meydan vermeleri herhalde hususî ve nâdir vak'alardan olmalıdır. Yıldırım Bayezid zamanında esir olup bir müddet Anadolu'da yaşayan Schiltberger, halk arasında vukubulan ihtidâ merâsimlerine dair

[118] Eflâki Dede, *Menâkib ül Ârifin*, trc. Cl. Huart *(Derviches Tourneurs)* I, 75, 105, 107, 119, 184, 185, 211, 261; II, 3, 9, 14, 45, 112; Ankara Umumî kütüphanesi yazma, 67a, 110a, 130b, 143a.

[119] *Travels of İbn Cubayr (Rihle)*, Leyden 1907, s. 338; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 160-165.

güzel bir bilgi verir: «Hristiyan Müslüman olmak isterse herkesin huzurunda parmağını kaldırıp «*Lâ ilâhe illa'llah Muhammed'un Resûl-ullahı*» der. Mühtedi bundan sonra din adamına götürülür. Onun huzurunda bu Kelime-i şahâdeti tekrarlar ve Hıristiyanlığı inkâr eder. Bu merâsimden sonra mühtediye yeni elbiseler giydirilir; din adamı başına bir mendil bağlar ve bu suretle müslümanlığı ilân edilir... Din adamı bundan sonra halka silâhlanıp ata binmelerini bildirir. Mühtedi de ata biner; arkasından davul çalınarak şehir içinde dolaştırılır; halk yüksek sesle Muhammed'i metheder. Yanında bulunan iki din adamı kendisine «*Thari wirdur, Messe coulıdur, Maria kara baschidur, Machmet Rassuldur*» Yani «Tanrı birdir; Mesih (Hazreti İsa) kuludur; Meryem kara bacıdır; Muhammed Resûldür» sözlerini söyletirler. Ondan sonra câmie götürülür ve sünnet edilir. Fakir ise kendisine para toplanır ve onu zengin ederler.[120] Bu ifâde İslâmlaşma merâsiminin şehirli ve münevverlerden ziyâde kasabalı veya basit halk arasında yapıldığını gösterse gerek.

Gerçekten Türkler, yabancı dinlere tam bir hürriyet bahşetmekle beraber, onlar için bir Hıristiyana yapılacak en büyük iyiliğin onu dalâletten kurtarmak ve İslâm'a kavuşturmaktır. Bu sebeple gayri-müslimlere İslâmın yüceliğini, dünya ve âhirette insanları hidâyete eriştirdiğini anlatır, ve esaslarını öğretirler; Hıristiyanlığın anlaşılmaz ve karanlık, İslâmiyetin de açık ve berrak olduğunu izah ederler. Müslüman olanlara bol yardım eder, bunu en büyük sevap sayar ve hâz duyarlar. Bir rivâyete göre Trayanos adlı bir Rum adam öldürmüş ve Konya vâlisi tarafından da kısasa mahkûm edilmişti. Fakat Mevlânâ bu müridi hakkında Sultan nezdinde teşebbüste bulunur ve İslâmiyeti kabûlü ile bu cezadan kurtulur. İhtidâlar sünnet olmak ve hamama girip temizlenmek suretiyle ikmâl edilirdi.[121]

Mühtediler arasında ilim ve tarikat sahasında ilerleyenler oluyordu. Aslen Konyalı bir Ermeni olan Şeyh Abdullah başlangıçta Kur'anı öğrenmiş ve *Kuduri*'yi hıfzetmişti. Bilâhare kendisini ibâdete ve riyâzete verip dağlarda ve çöllerde dolaşmış; seyahatler yapmış; mücâhede ve keşiflerde bulunmuş ve nihâyet 631 (1234) de Şam'da ölmüştür.[122] Si-

[120] Hacklyut Society, s. 75; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 161.

[121] *Menâkib* (Huart), I, 245, 365.

[122] Bedreddin Aynî, *İkd ül-Cumân*, Veliyeddin Ef. No. 2931 (XIX) s. 165. Müellif onun râhip kıyafetinde Abdullah Yûnûni'ye gelip onun vasıtasiyle müslüman olduğunun rivâyet edildiğini de kaydeder.

vas'a giden Ulu Arif Çelebi orada gayibden haber veren ve âlemin kutbu olarak tanınan perişan kıyafette bir kimseye rastlamış; halkı etrafında toplamış ve kendisine bağlamıştı. Erzurum Şeyhi şöhretini taşıyan bu meczûb şeyh Ermenice bir şeyler okuyor ve halk da kerâmetine inanıyordu. Ulu Arif Çelebi böyle câhil bir kimsenin âlemin kutbu olamıyacağını söylediği ve onu hafife aldığı zaman Sivas halkı ayaklanmıştı. Onlara karşı da Konya ve Kayseri *Rind*'leri harekete geçti. Nihâyet şehrin valisi Mevlevî Arap Noyan'ın askerleri ve Sivas Ahileri araya girerek büyük bir çatışma yatıştırıldı; Ulu Arif Çelebi de derhal Sivas'tan Tokat'a gitmeğe mecbur kaldı.[123]

İhtidâler üzerinde Türk siyâsî ve medenî üstünlüğü, devletin adâleti ve dinî müsâmahası, Anadolu hıristiyanları ve hususiyle rumların dinî ve kültürel sukut içerisinde bulunmaları başlıca rol oynuyor ve Bizanslılar Türklere karşı bir aşağılık duygusu içerisinde bulunuyorlardı. Bu münasebetle yukarıda verilen izahatı, Ankara'da Manuel Paleologos ile bir Türk âlimi arasında cereyan eden münakaşalarda bu aşağılık duygusunun itirafı, Hıristiyanlığın hak din olduğuna dair papazların vaazlarına Rumların artık inanmamaları ve Türklerin dünyada olduğu gibi âhirette de üstün bir mevkide bulunacakları kanaati tekrar hatırlanmalıdır.

Moğol devrinde Hıristiyanların himâye edilmeleri ve Selçuklu Sultanlarının küçük yaşta ve zayıf şahsiyetler olması Rum ve Ermenilerin bazı taşkınlıklarına fırsat vermiş idiyse de İslâm medeniyetinin üstünlüğü ve Müslüman cemiyetin kudreti sebebiyle yine de ihtidâların devamına yardım ediyordu. Gazan Han İslâmiyeti kabûl edince İlhanlı İmparatorluğunun bazı yerlerinde mukabil taşkınlıklar başlamış; Moğol puthâneleri ile birlikte Tebriz, Musul, Bağdad ve başka yerlerde kilise ve havralar tahribe uğramış; fakat Gazan şiddetli tedbirlerle bu hareketi durdurmuş ve eski durum hasıl olmuştu.[124] Bununla beraber Türkiye'de bu mukabil harekete rastlanmamıştır.

---

[123] Eflâki, *Menâkib*, nşr. Tahsin Yazıcı, II, s. 851-856.

[124] Yukarıda not 21 e bak.

6. Devlet Eliyle İslâmlaştırma

«Türkler için bir Hıristiyana yapılacak en büyük iyilik onu dalâletten kurtarmak ve İslâmiyete kavuşturmaktır.»
(Schuldberger)

Türkiye Selçuklu devleti ve diğer Beylikler Hıristiyanlara tam bir hürriyet bahşetmekle, İslâm dini ve kültürünün kuvvetlenmesine çalışmakla beraber gayrı müslimlerin ihtidâsı bakımından bir siyâset gütmediği hâlde yine de, dolaylı olarak, bir İslâmlaştırma hareketi içinde bulunduğu muhakkaktır. Mahdut bi ölçüde de olsa saray ve ordu ihtiyaçları bu İslâmlaştırmada âmillerden biri idi. Filhakika Selçuklu ordusunun esasını memleket sathına dağılmış *Sipâhi*ler (iktâ' askerleri) teşkil etmekle ve miktarları 120,000 e çıkmakla beraber merkezde daimî sultanın emrinde ve onun muhafızı olarak 12000 kişilik kölelikten yetişen bir ordu vardı. Küçük yaşta satın alınan veya esir edilen gayrı müslim çocuklar sarayda veya büyük şehirlerde mevcûd «*Guldm-hâne*» (köle mektebi)ler de b a b a ' ların elinde İslâm dini ve kültürüne göre yetiştiriliyor; bunların bir kısmı orduya ve saray hizmetine alınıyor; bir kısmı da zenginlerin evlerinde bulunuyordu. Osmanlı *Yeniçeri* ordusu da Selçuklu devrindeki köle sisteminin yeni bir müessese hâlinde kurulmasından başka bir şey değildi. İbn Bîbî Hıristiyan topraklarından getirilen esirlerden çoğunun emirlik makamlarına çıkarıldığını, Anadolu (Rûm) da m u t e b e r e m î r l e r d e n e k s e r i y e t i n i b u k ö l e ç o c u k l a r teşkil ettiğini söyler. Nitekim bazı Selçuklu devlet adamlarının R û m s o y u n d a n (*Rûmî nijâd*) gelen bu köleler olduğunu kaynaklar kaydederler[125]. Bununla beraber Abbasî, şamânî, Gazneli ve Büyük Selçuklular'da, askerî kabiliyetleri dolayısiyle, elde edilen kölelerin esasını Türklerin teşkil etmesi bu devirde de devam ediyordu. Bu sebeple Mısır - Suriye Memlûklerinin ordularını ve saraylarını dolduran Kıpçak köleleri Anadolu'da da birinci derece mevki işgal edi-

[125] İbn Bîbî, s. 137, 138; *Selçuk vakfiyeleri*, XLV. s. 18, 22-23

yor ve bu Şamânî Türk çocukları bu vasıta ile müslüman olarak Selçuklulara karışıyorlardı. Esasen bu devirde büyük bir ölçüde cereyan eden Köle ticareti dolayısiyle diğer İslâm ülkelerine giden kölelerin çoğu da Anadolu pazarlarında satılıyor ve Sivas şehri bunların dağılışı merkezi bulunuyordu. Haçlılara ve Moğollara büyük darbeler vuran Mısır sultanı Baybars da Sivas'ta satılmış bir Kıpçak kölesi idi.[126] Selçukluların payitahtta bulundurdukları gayri-müslim bir kıt'a askerler arasında da ihtidâlara rastlanıyordu. Meselâ *Piser-i Kerâhle* lâkabını muhafaza eden Erzincan emîri Şerâfeddin Mahmud'un da bunlardan olduğu anlaşılıyor. XIII üncü asır Fransız tarihçisi V. de Beauvais'nın *Salefadin* adı ile belirttiği bu emîrin Almanca ve Fransızca bildiğini, Frankları ve Hıristiyanları sevdiğini söyler. Türk ve Fransız kaynaklarına göre onun Frank askerlerinden olduğu anlaşılıyor.[127]

Selçuk devletinde İslâmlaştırılan askerî bir sınıfın daha mevcut olduğu gözüküyor. Bu sınıf *iğdiş* (ikdiş) ler olup menşe ve mahiyetleri hakkındaki kayıtlar mübhemdir. Fakat bunların, şehirlerde nizâmın korunmasında kullanılan ve Hıristiyan çocuklardan terekküp eden askerî bir sınıf olduğu anlaşılıyor. Meselâ Babaî isyanına karşı Sivas'ı müdafaa eden *İğdiş-başı* Hürremşâh, Cimri isyanında Karamanlılara karşı Konya'yı, Ahilerin reisi Ahmed Şâh ile birlikte, müdafaa eden *İğdiş-başı* Fahreddin şehir muhafız kuvvetlerinin başında bulunuyordu.[128] İğdiş-başı Fahreddin'in ölümünden sonra yerini tutacak bir İğdişbaşı bulunmadığından şehirde âsâyişin bozulduğu rivâyet ediliyor.[129] II. Süleyman-şâh ile kardeşi I. Giyâseddin Keyhusrev arasındaki saltanat mücâdelesini yatıştırmakta mühim rol oynamaları İğdişlerin ehemmiyetini gösterir.[130] Selçuk Türkiyesinde Konya, Kayseri, Sivas, Ankara, Ereğli ve Malatya gibi büyük şehirlerde mevcûd bulunan İğdişler sultanların cülûs ve istikballeri merâsimlerinde, daima Ahiler ve büyüklerle birlikte isimleri geçer.[131] Bir kaynakta «*Konya'da emîr, ekâbir ve âyanın binlerce ev, köşk* ve sarayları vardır. Tacir ve iğdişlerin evleri esnaf evlerinden daha

---

[126] Köle sistemi hususî bir araştırmamızın mevzuu olarak neşredilecektir. Ordu miktarı için bak. *I. Alâeddin Keykubâd*, IA.

[127] İbn Bîbî, s. 545; Vincent de Beauvais, XXII.

[128] İbn Bîbî, s. 696; Anonim, s. 60, 61;

[129] Anonim, s. 62.

[130] İbn Bîbî, s. 32.

[131] İbn Bîbî, s. 38, 120, 138, 692, Bar Hebraeus, s. 427.

yüksektir. Emîrlerin köşkleri tüccârlarınkinden, sultanların kubbe ve sarayları da hepsinden daha yüksektir» cümlesi iğdişlerin mevkiini gösterir.[132] Mevlânâ bir mektubunda Sivas iğdişlerinin fazla vergi almalarına karşı bir tâciri korumak için ricada bulunuyor.[133] Konya'da iğdiş emîrlerinden birinin bir türbesi ve ona aid vakıfların varlığı kaydedilmiştir.[134] Son zamanlarda Selçuklu devrine aid meydana çıkan bir *Münşeât* mecmuasında iğdişlerin tâyini hakkında bir *menşûr*da: «*Seyyid ul-a'yân ve'l-meşâhir azîz ul-mulûk ve's-selâtin uluğ bilge emîr ul-Eğâdişe*» unvanlariyle başlamakta *Avâriz* vergisinin tefrikinde gelirleri tâyin *(tâyin-i vucûh)* ederken zengin-fakir fark gözetmeyip, servet ve kudretlerine göre hareket etmesi, haksızlık ve himâyede bulunmaması, sanat erbabı *(muhterife)* ve zayıfların bir tecâvüze uğramamaları emredilmektedir.[135] Bu vesika İğdişlerin vazifeleri bakımından ehemmiyetlidir.

İğdişlerin menşei hakkında da bilgilerimiz kifâyetsiz olup karışık bir menşeden geldiklerine dair işaretler vardır. Moğol istilâsı sırasında Kayseri İğdiş-başısı olup muhasarada şehrin teslimini hazırlayan ve ordoya ihânet eden Hajuk oğlu (*Piser-i*-) Hüsâm'ın bir Ermeni muhtedisi olduğu görülmekte ve samimî bir müslüman olmadığı da anlaşılmaktadır.[136] Âlimlik iddiasında bulunan Ereğli imamı münakaşada mağlûp olunca, menşeini belirterek, bu kadar bilgi elde etmesini fevkalâde bir hâdise olarak göstermiştir. Zira ona göre: «Ben Ereğli'de câhil bir iğdişin oğlu idim. Buna rağmen gençliğimde elifbaya başladım; hâfız oldum. Kur'an ve Şer'î vesikaları yazmasını öğrendim. Bu sebeple meclislerde kadılar ve büyükler benim için ayağa kalkarlar» ifadesi iğdişlerin İslâmî kültürde zayıf olduklarını bildirir.[137] Bunlar Endülüs'teki «*Muvallidûn*»a benzemektedir. Nitekim XIII üncü asır Arap filoloğu İbn Muhennâ Türkçe-Arapça lûgatinde *iğdiş* kelimesini bu suretle tercüme etmiştir.[138] Aslında Türkçeden Arapça ve Farsçaya da geçen bu kelimeyi Kâşgarlı Mahmud anaları bir olan kardeş mânâsında izah ederken, Vassâf daha açık olarak ana ve babadan

---

[132] Eflâki, Huart terc. I, 215. Mütercim bu kelimenin mânasını anlıyamamıştır.

[133] *Mevlânâ'nın mektupları*, nşr. F. N. Uzluk, s. 96; *Fîh-mâfîh*, s. 176.

[134] Tapu-Kadastro arşivi, Konya vakıf defteri, s. 584.

[135] Hasan b. Abd. ul-mümin, *Rusûm us-risâil*, Üsküdar Nûr-bânu ktp. No. 122, s. 28b. Müellif hakkında bak. *Resmî vesikalar*, s. 175-179.

[136] İbn Bîbî, s. 529.

[137] Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veled uş-Şefik* Fatih ktp. No. 4519, s. 391.

[138] İbn Mühennâ, nşr. Kilisli s. 147, eski lûgat kitaplarında kelime Farsca sanılmış, Abdüllâtif Abbâsi ise *Letâif ul-lûgat*'ında Türkçe olduğunu söylemiştir.

biri Türk kimselere denildiğini söyler.[139] Bu mânânın tekâmülü ile de karışık soydan gelenlere isim olmuştur. Bu münasebetle Selçuklularda ana ve babası gayri-müslim ve kendisi müslüman olan ve türlü kavimlere mensup bulunan bir sınıfa «*iğdiş*» denildiği anlaşılıyor. Selçuklu devletinin yıkılmasiyle bu sınıf da tarihe karışmış; hattâ Yazıcıoğlu *Selçuknâme*'yi Türkçeye tercüme ederken bu kelimenin mânâsını anlayamamış ve onu metinden çıkarmıştır.[140] Fakat Karamanoğlu İbrahim Bey vakfiyesi kelimenin Orta Anadolu'da bir müddet daha yaşadığını, şâhidler arasında «*Çelebi bin Emir ul-iğdiş-başı*»nın bulunmasiyle meydana koy.[141]

Selçuklularda Osmanlılar gibi devşirme usulüne benzeyen köle sistemi ve iğdişler İslâmlaştırılan yerli ve Türk unsurları olmakla beraber bunlar Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük bir rol oynamış değildir. Buna mukabil fetih ve istilâlar esnasında esir edilen Hıristiyan erkek ve kız çocukları daha fazla bir yekûna varıyor; gezilere taksim edilen bu köle ve câriyeler satılıyor ve müslüman nüfûsun artmasına sebep oluyordu. Bununla beraber Anadolu'nun Türkleşmesinde yabancı unsurların İslâmiyeti kabûlleri ciddi bir rol oynamamıştır. Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük merkezlerde ve civarlarında, XIII. asırda, mevcûdiyetini tespit ettiğimiz Hıristiyan halk XVI ıncı asır *tahrir* defterlerinde köyleri ile birlikte devam ediyordu.[142] I. Giyaseddin Keyhusrev'in Akşehir civarında iskân ettiği Rumlar da son mübâdeleye kadar Hıristiyan olarak kalmıştı.[143]

---

[139] *Dîvan*, III, s. 382 (tercüme); Quatremère, *Histoire Sul. Mamlouks*, II, s. 5.

[140] *Selçuk-nâme*, Houtsma neşri, s. 200.

[141] Uzunçarşılı, Belleten I, s. 105. Nâşir burada kelimeye hadım ağası mânâsını vermiş ise de, «*Osmanlı Teşkilâtına Medhal*» (s. 115) adlı eserinde bu hatasını düzeltmiştir. Anadolu Selçukluları dışında Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı'nın yanında Hâcib ul-huccâb Mehmed *İğdiş* adlı bir kimsenin bulunması da kayda şayândır (*İbn ul-Azrak*, Brit. Mus. s. 162b). İğdiş at tâbiri de karışık soy mânâsından gelmekte ve Selçuk devrinde de kullanılmakta idi. H. 555 senesinde Huttalan beği Türk ve Arap atlarının karışmasından iğdiş at neslini meydana getirmişti (*Selçuklular tarihi*, s. 269).

[142] *Selçuk vakfiyeleri*, Belleten XLV, s. 67-71.

[143] W. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Frygia*, Oxford 1895, I, s. 16.

7. Ortaçağ Türkiyesinde Türkler ve Yerliler

«Her kavim bir peygamberi, her mezhep ve tarikat bir şeyhi tâzim eder. Halbuki Mevlânâ bütün din ve mezhep mensupları tarafından tâzim görür. Bu da onun mucizesi ve Mevlevîlerin iftihar vesilesidir.»

(Eflâki Dede)

Anadoluya gelen Türkler Müslüman olmakla beraber büyük göçebe kitlelerin kısa bir zamanda ve hususiyle uzun göçler esnasında yeni dini iyi öğrenmeleri ve onun hükümlerine göre yaşamaları kolay değildi. Bu sebeple müslüman göçebeler şamâni tesirlerini kuvvetle muhafaza ediyorlardı. Hattâ bir Haçlı kaynağının kaydına göre, ilk istilâ devrinde, Türkler hâlâ ölülerini ok, yay ve diğer eşyaları ile birlikte gömüyor ve şamâni matemi yapıyorlardı.[144] Nitekim büyük Selçuklu sultanları çok dindar ve samîmi müslüman oldukları halde eski matem usûlleri aynen yaşıyordu.[145] Konya'da Alâaddin câmii yanında türbede yatan Selçuk sultanları, yüksek devlet adamları ve Dânişmendli hükümdarları da mumyalanarak sandukalar altında boşlukta defnolunmuş; bu tahnit usûlü beyliklerde ve ilk Osmanlılarda da devam etmişti, ki bunun da İslâmiyetle bir münasebeti yoktur.[146] 1135 yılında Zamanti bölgesinde yıldırım bir Türkü yakınca Türkler: Tanrının yaktığına mezar lâyik değildir» diyerek onu defnetmemekle Şamânî inancının nasıl yaşadığını gösterir[147]. Eski Türkler Tanrıya dua ve ibadet ederken, büyüklerin huzûruna çıkarken, dinî ve millî bayram ve şenliklerde, matem merâ-

---

[144] *Histoire anonyme de la Ier Croisade*, s. 95, 97; Anna Komnena, *Alexiade*, III, s. 143.

[145] *Selçuklular tarihi*, s. 95, 150.

[146] *Altun-aba vakfiyesi*, s. 208-211; İbn Batûta, I, s. 337; Dukas, *Byzans tarihi* s. 78 (Çelebi Mehmed).

[147] Michel le Syrién, s. 242.

sinlerinde, tâzim ve sevinç alâmeti olarak, başlarını açıyor ve külâhlarını ellerine veya koltuklarına alıyorlardı. Bu Şamâni usûl Büyük Selçuklularda, Anadolu'da hükümdarlar ve halk arasında yaşamıştır. Müslüman Alp Arslan, şamani Çingiz Han gibi, Tanrının huzûruna başını açarak çıkıyor ve niyâz ediyordu.

Selçuk sultanları, Türkmen beyleri eski *yuğ* (matem) merâsimleri gibi cenâze alaylarında başlarını açıyor; elbiselerini tersine giyiyor, saçlarını kesiyorlar ve atlarının eğerlerini de tersine koyuyorlardı. Bu Şamani usûlünün din adamları tarafından da takip edildiğini, Mevlânâ ve Ak-Şemseddin'in de bu ananeye göre hareket ettiklerini bilmekteyiz. Yalvarma ve sevinç zamanlarında külâhların çıkarıldığı ve yere fırlatıldığı da görülmüştür. Türkiye Büyük Selçuk Sultanı Alâaddin Keykubâd ağabeği Keykâvus'un cenâzesini, bütün devlet erkânı ile birlikte külâhları çıkararak takip ediyordu. Konya'da Ahi Ahmed Şâh kardeşinin 1295 (697) de ölümünde 15000 kişi dükkânlarını kapayıp ve başlarını açıp mateme iştirak ediyordu. Mevlânâ Celâleddin'in ölümünde de cenâzesine katılan büyük kalabalık da aynı usûle göre hareket ediyordu. Sinop'ta İbrahim Bey, anasının cenâzesinde bütün halkla birlikte baş açık olarak yürüyordu. Envarî'nin: «*Açtı baş, kesti saç paşa ağlayu*» ifâdesine göre Aydın oğulları da bu Şamani anenesini muhafaza ediyorlardı. Bu usûl Ak ve Kara Koyunlularda da mevcud idi[148]. Gazneli Sultan Mahmud babasının ölümünü öğrenince Belh şehrinde bir hafta matem merâsimi yaptı; elbiselerini yırttı ve başına toprak saçtı[149]. Büyük Veli Ak-Şemseddin de, İstanbul muhasarasında, çadırına çekilip Allaha niyâz ederken başını açmıştı[150].

Allahın huzûrunda olduğu gibi büyüklerin huzûrunda da bir hacet talebinde, bayram ve eğlence merâsimlerinde de baş açılıyordu. Mevlânâ'nın huzûruna pâdişâh ve halkın baş açık olarak girdikleri rivâyet ediliyor. Melikşâh amcası Kavurt'u mağlûp edip tahta sâhip olunca kendisini sultanın huzûruna götürmüşler ve onu, yeğenine hürmet maksadiyle, *Kalansûve*'sini çıkarmağa zorlamışlardı[151]. Mengü Han'ın huzû-

---

[148] *Selçuklular tarihi*, s. 28, 35, 95, 150; İbn Bibî, s. 84, 180, 210, 268; Anonım *Selçuk-nâme*, s. 92; Eflâki, trc. Huart, I, s. 70, 196, 197, 217, 230, 349, 370, II, s. 96, 205; Bundari, *Zubda*, s. 26; İbn ul-Cevzi, VII, s. 8, 330; Sıbt, Ahmed III, 2907 (XIII), s. 58b; İbn Batûta, I, s. 314, 349; Enverî, *Dustur-nâme*, nşr. Mükrimin Halil, s. 67, 91.

[149] *Âsâr-i Cüm - şude-i Beyhakî*, nşr. Said Nefisi, Mecelle-i Mihr, III, (1314), sayı VIII, s. 795 (*Mesma' ul - Ensâb*'dan).

[150] Taş Köprülü-zâde, s. 443-445; Câmi, *Nefahat ul-üns*, s. 525.

[151] Sıbt, XIII, s. 11b.

rına çıkan Bizans ve Ermeni elçileri, kendi âdetleri üzere, başlarını açmadıkları için, azarlanmıştı[152]. XIV üncü asırda esir edilip Anadolu'da yaşayan Schiltberger: «Muhammed, Sultan ve asîlzâde de olsa kimseye baş açmamasını emretmişti. Fakat kudretli bir adamın huzûruna çıktıkları zaman önünde eğilir ve dizçökerler. Bir kimsenin anası, babası, ve dostu öldüğü zaman başlarını açmak zorunda olduklarını söylerler. Birisine yalvarınca da serpûşlarını çıkarır ve yukarı kaldırdıktan sonra yere atarlar» derken bu hususta millî anane ile İslâmiyetin çatıştığına dair bir meselenin mevcudiyetini de belirtir[153]. Nitekim Şiilerin Muharrem âyinlerinde, Türkler gibi, baş açmalarını, elbise yırtmalarını ve yüzlerini kanatmalarını Sünniler bid'at sayıyorlardı. Buna karşı bir Alevî mütefekkiri bütün müctehidlerin baş açık namaza cevâz verdiklerini Ebu Hanife ve İmam Şâfii mensuplarının da bu usule riâyet ettiklerini ileri sürerek ithamları red ediyordu[154]. Gök-Türkler, hanlarının matem (yuğ) merâsimlerine gelen Çin ve Bizans elçilerini başlarını açmağa, yüzlerini yaralamağa ve saçlarını yolmağa (tıraşa) mecbur ettiklerini biliyoruz[155]. İbn Fadlân İtil Bulgarlarında hükümdarın huzûruna serpûşlarını koltuk altına alarak girdiklerini söyler[156]. İbn Batûta Anadolu'da Ahi zâviyelerinde yapılan toplantı ve âyinlerde herkesin külâhını önüne koyarak oturduğunu kaydeder[157].

Selçuklu devletleri Sünni Abbasi halifelerine uyarak siyâh rengi kabûl ettikleri halde Türk halkı ve hususiyle göçebeler, millî anane icabı, bu rengin matem olarak kullanılmasına devam ettiler. Dede-Korkut'ta:«*Ağ-boz atımın kuyruğun kesin, ağ çıkarıp kara geyin*», «*Kara saçın yoldun mu, kara gözün acı yaşın döktün mü, al yanağın yırttın mı?*» ifâdeleri ile Şamani matem usullerinin nasıl yaşadığını gösterir. Destan Bey Böyrek'in matemini de anlatırken *Kara giyüp gök sarındılar;* Gazan Bege geldiler; *sarıklarını yere urdular; Böyrek* deyü *çok ağladılar*» der. Matem zamanında at kuyruğu da bağlanıyordu, ki Alp Arslan da neticesi çok tehlikeli gözüken Malazgird meydan muharebesine dinî merâ-

152 Rubruck, s. 204.

153 Schiltberger, s. 72.

154 Abd ul-Celil Kazvîni, *Kitâb un Nakz*, s. 402-406.

155 Menandros (Cousin, *Histoire de Constantinople*), III, s. 97.

156 İbn Fadlân, s. 28.

157 *Seyâhat-nâme*, I, s. 314.

sim ve ibâdetleri yaparken atın kuyruğunu bağlayarak savaşa giriyordu[158].

Şamanî Türkler ölünün siyasî ve içtimaî mevkiine göre hayvan keser ve ölü aşı verirlerdi. Bu yemeğe eskiden «*Yağ basan*» adı veriliyordu[159]. Anadolu Oğuzları ölünce «*Aygırın boğazlayıp aşun vergil*» vasiyetini yapıyor ve «Ö l ü l e r i m i z i ç i n v e r d i ğ i m i z a ş» gibi ifâdelerle bu inanca sıkı bağlı bulunuyorlardı[160]. Bütün Türk halkları arasında yaşayan bu ölü aşı ananesine Selçuk sultanları da bağlı idi. I. İzzeddin Keykâvus babası için fakirlere çok mal dağıttı; Keykubâd da Bahaeddin Veled'in ölümünde halka yemek verdi[161]. Bu âdet bugün de Anadolu'da yaşamaktadır. Asker bir millet olan Türkler demiri takdis ediyorlardı. Gök-Türkler istiklâl kazanmadan önce Avar'lara tâbi bulunduğundan, imal ettikleri demir âletlerini onlara vergi olarak ödüyorlardı. Ergenekon destânına göre Gök-Türkler buradan bir demircinin, demir madeni olan bir dağı eritmek suretiyle çıkmışlardı. Bu sebeple de bu günün bayramında demiri merâsimle örs üzerinde döğerlerdi. Bu kudsiyeti dolayısiyle k ı l ı ç ü z e r i n d e y e m i n ediyorlardı. Yemin edecek kimsenin önüne kılıç konuyor ve ahdini bozarsa: «*Bu gök girsün, kızıl çıksun*» yani kılıç onu öldürüp kanlansın deniliyordu, ki Anadolu'da Oğuz beyleri de «*kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım*» diye yemin ediyorlardı[162].

Anadolu'ya gelen Oğuzlar daha pek çok Şamanî ananelerini birlikte getirmekle, icabında kadın-erkek bir arada kımız içmekle beraber samimî müslüman olduklarına inanıyorlardı. Zira savaşlarını İslâmiyet ve «*adı körklü Muhammed*» uğruna yapıyor; ara-sıra da abdest alıp namaz kılıyorlardı. Onların Allah anlayışında yüksek bir seviyeye erişmeleri Şamanî Türk tanrısının İslâmın Allahına yakın sıfatlara sâhip olması sâyesinde kolay olmuştur. Nitekim *Dede-Korkut* kitabında bu anlayış şöyle ifâde edilmiştir:

Yücelerden yücesin,
Kimse bilmez nicesin,
Körklü Tanrı.

---

159 *Dede-Korkut*, Kilisli neşri, s. 65, 81, 169, 170; Kâşgarlı Mahmud, I, s. 472 (B. Atalay); Nesevî, s. 5; *Selçuklular tarihi*, s. 129, 150.

160 İbn Fadlân, s. 14; *Dîvân*, I, s. 398 (B. Atalay).

161 *Dede-Korkut*, s. 146, 153, 154.

162 Yazıcı-oğlu, *Selçuk-nâme*, s. 114; Eflâki, I, s. 23 (Huart).

163 *Dîvân*, I, s. 302, *Dede-Korkut*, s. 106, 145.

Nice câhiller seni gökte arar yerde ister,
Sen hod müminlerin gönlündesin,
Daim duran Cebbâr Tanrı,
Bâkı kalan Settâr Tanrı.

İslâmın Allah anlayışı böylece sâde göçebelerin şiirinde en mütekâmil seviyesine ermiştir. Domuz eti yiyen kâfirlerle savaşı sevap sayar; Tanrı, Muhammed, Kur'an, Ebu Bekir, Ali, Hasan, Hüseyin, Osman ve İslâm âlimlerine karşı sevgi ve medhiyeler onların samimî rûhlarını aksettirir[163]. Selçuk sultanları ve Türkmen beylerinin gayretleriyle Türkiye'de İslâm medeniyeti ve ilimleri yükseldikçe bu sâde ve samimî din anlayışı çok kudretli bir cemiyet yaratıyordu. Bu inkişaf ve intikal sırasında bir çok Şamani inanç ve ananeleri de tasavvuf tarikatlerine girerek bir dinî kaynaşma vukubuldu. Nitekim Türkistan'da musiki ve *Semâ'* (raks) ilâhi cezbenin galebesi hâlinde makbûl sayılıyor ve bu sebeple tarikat âyinlerinde icrası bir mahzur teşkil etmiyordu. Anadolu'da Mevlevî ve Ahi zâviyelerinde âyinlerin esası oluyordu. Bu münasebetle musiki âletleri Allahı senâ eden, ilâhi cezbeyi sağlayan bir vasıta telâkki olunuyordu. Bununla beraber bir kısım âlimler bunun aleyhinde muhalefetlerine devam ediyorlardı[164]. Eski *kam*'ların vecdli hareketleri böylece islâmlaşıyordu. En eski Türk tarikatı olan Yesevî'likte kadın-erkek bir arada zikr meclisleri kurmaları ve âyinlerde «*Zikr-i cerr*» (hizar sesine benzeyen zikr) yapmaları da Şamani tesirini gösterir. Tarihçi Zehebi'nin rivâyetine göre Moğollar Irak'a geldikten sonra *Rifâi* tarikati dervişleri arasında şeytanî hareketlerin başladığını, ateşle, vahşi hayvanla ve yılanlarla oynadıklarını söyler[165].

II. Giyâseddin Keyhusrev zamanında büyük bir göçebe Türkmen kitlesini etrafında toplayarak peygamberliğini ilân ve devlete karşı isyan eden Baba İshak eski Şamanlara benzemekte, Şamani, Şiî ve yerli akidelerin kaynaşmasından yeni bir dinî hareketi temsil etmekte idi. Bu hüviyeti dolayısiyle de Türkmenler artık «*Lâ ilâhe illâllah Baba Resûl Allah*» diyorlardı. Böylece onun adı artık «*Baba Resûl*» olmuş ve Avrupa kaynaklarına da *Paperisole* şeklinde intikal etmişti. Âsi Türkmenler onun nâmına bir çok vilâyetleri işgal etmiş; Selçuklu ordusu da, bir

---

[163] *Dede-Korkut*, s. 4-5, 36, 54, 66, 72, 90, 108.

[164] *Selçuklular tarihi*, s. 298; Osmanlılarda Mevlevîlerin semâ' ve cezbeli âyinlerinin vecid esasına göre meşrûlaştırıldığını izah etmiştik (bak. yukarıda bahis 3).

[165] F. Köprülü, *İnfluence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929, s. 7-8, 12.

çok defa, babanın ruhâniyetinden korkarak savaş yapamamıştı. Nihâyet Babailer bozguna uğradığı ve baba da ölüme mahkûm edildiği zaman Allaha: «Ey Tanrım! ne yaptın, sanırım, ki nykudasın» sözü ile inancını ve Şaman hüviyetini meydana koymuştur. Türkmenlerin babanın ölümüne inanmamaları da dikkate şayandır[166]. Yukarıda bahsettiğimiz Barak Baba, Buzağı Baba, Sarı-Saltuk gibi Türkmen babaları kıyafet ve hareketleri ile, mutasavvıf şeyh olmuş, eski *kam*'lara benziyorlardı. Bununla beraber bu Türkmen baba veya şeyhlerinin münevver müslüman muhitlerde de itibarı çok idi. IV. Kılıç Arslan Buzağı Baba (Baba Merendi) için: «Şeyh babayı kendime baba yaptım; o da bunu kabûl etti» söyleyince mecliste bulunan Mevlâna Celâleddin buna kızmış: «öyle ise biz de kendimize evlât buluruz» diye toplantıyı terk etmişti. Türkmen babalarının bu durumları yukarıda izah olunmuştur[167]. Eski Türk hayatına uygun olarak tarikatlerde kadınların erkeklerle bir arada zikr ve âyinleri olmuş; Garbi Anadolu'da «Sâliha Hatun»lara mahsus bir takım zâviyeler teşekkül etmiş ve halk arasında bunlar çok hürmet kazanmıştı[168]. Oğuzlarla Anadolu'ya gelen *Kopuz*, derin tasavvufî şiirleri ile ilâhî aşkı terennüm eden Yunus Emre tarafından da itibarda idi; *ney* ve *rebâb* ile birlikte beyliklerde ve Osmanlılarda gazilerin çok makbûl bir musiki âleti idi. Evliya Çelebi *kopuzcu*'lardan bahsederken «Kopuz Budin, Temeşvar ve Eğri gibi serhad ahâlisine mahsus üç telli levendâne bir saz olup Anadolu'da mislini görmedim» der ve sazın Çengli Şehbâz Ağa, Suhrap Ağa, Yamalı Recep Ağa ve Boşnak Memo gibi üstadlarını sayar[169].

Türkiye'de İslâm dini ve medeniyetinin kökleşmesine ve yükselmesine rağmen Türkler yalnız yerlilerin dinlerine, resim ve heykel sanatlarına saygı göstermekle kalmadılar. Bir çok Şamani unsurlarla birlikte resim ve heykel sanatını da birlikte getirdiler. Esasen İslâm dünyasında resmin canlanması ve yayılması da XI inci asırda Selçuklu ve XIII üncü asırda Moğol hâkimiyetleri devrine rastlar; Orta ve Uzak Asya tesirleri kuvvetlenir. II. Kılıç Arslan zamanında Ulu Câmi yanında kilise ve içinde Eflâtun mezarı, Kamereddin bahçesinde mermer kaide üzerinde ve bir kemer altında mermerden kadın-erkek heykelleri vardı. Daha sonra

---

166 Osman Turan, *II. Giyâseddin Keyhusrev*, 1A.

167 Eflâki, Y. Yazıcı, I, s. 147, 381.

168 Ö. L. Barkan, *Kolonizatör Türk dervişleri*, Vakıflar dergisi, II s. 302-303.

169 *Yunus Emre Divânı*, nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1943, s. 82, 83; Enverî, *Dustûr-nâme*, s. 31; Evliyâ Çelebi, I, s. 638.

Şemseddin Dımışkî aynı heykelleri, câmiin yanında kilise ve Eflâtun mezarının mevcudiyetini kaydeder. Câmi, kilise ve Eflâtun manastırının bir arada yaşaması Müslüman ve Hıristiyan halk arasında nasıl bir ahenk bulunduğunu ve dinî müsâmahanın genişliğini gösteren misallerden biridir[170]. I. Alâaddin Keykubâd Konya surlarını (1221 de) inşa ederken onları bir yandan Kur'an âyetleri ile süslüyor; mimâr ve ressamlara «k a b a r t m a t a s v i r v e h e y k e l l e r *(temâsil)* yapılmasını emrediyordu[171]. XVI ıncı asırda Konya'yı ziyâret eden Arap seyyahı el-Gazzi surlar üzerinde ve şehre giriş kapılarında ayakta duran bu heykelleri, canları olsa konuşacak derecede sanatkârane eserler olarak, tasvir eder; fakat *«dinimizce merdûd»* sayıldıklarını da ilâve eder[172]. Aynı asırda ve daha sonraları Konya'ya uğrayan Avrupalılar sûrların ve burçların ihtişâmı, insan ve arslan heykel ve kabartmaları, Selçuk kartalı, Keykubâd'dan başka onun beylerine aid kitâbeleri ve sair tezyinat hakkında güzel tasvirler bırakmışlardır. Selçuklulara aid kervansaray, hastahane, hatta câmi (meselâ Divriği), Erzurum türbeleri gibi dinî mimarî eserlerinde, Diyarbekir ve Mardin sûrlarında insan, arslan, kurt, kartal, tuğrul ve ejder resim ve kabartmalarına rastlanması da kayda şayandır[173].

Heykel gibi resim de tabiatiyle aynı müsâmahaya dâhildi. Konya ve Kubâd-âbâd saraylarına aid çini üzerinde duvar resimleri de Uygur uslûbunda yapılmış ve Orta Asya Türk sanatının Anadolu'ya intikal ettiğini göstermiştir. Bu Türk resmi yanında Rum resmi de devam ediyor: Konya'da Mevlânâ Celâleddin'in resimlerini yapıp dostlarına hediye eden 'Ayn üd-devle ve Kaloyan gibi *«ikinci Mani»* sayılan Rum ressamları sanatlarında çalışıyorlardı. Bu ressamlar arasında Alâaddin Thrayanos Mevlânâ'nın müridleri arasında idi ve İslâmiyeti kabûl etti. Zekeriya Kazvinî Anadolu'da insanı güler, ağlar, neşeli ve mahzun hallerinde gösterebilen sanatkârane tasvirler yapıldığını anlatır. Türkmen beylerinin saraylarını ve havuzlarını süsleyen hayvan heykellerine rastlanmıştır[174]. Sultan Veled üstad bir ressam olabilmek için «R u m, T ü r k v e A r a p u s l û b u n d a» resim yapmanın şart olduğunu söylerken,

---

[170] Herevi, *Kitâb uz-ziyârât*, s. 59; Dımışki, *Nuhbet ud-dehr*, nşr. Mehren, St. Petersburg 1866, s. 228.

[171] İbn Bibî, s. 254.

[172] *Seyâhat-nâme*, Tarih dergisi, İstanbul, I, 2, s. 28; Arman, *Voyage*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1887; s. 148, ch. Texier, Moltke, Cl. Huart da bundan bahseder.

[173] H. Gluck, *Anadolu'da Selçuk heykeltraşlığı*, İstanbul 1917 (Müze-i humâyûn neşri); Fr. Sarre, *Der Kiosk von Konia*, Berlin 1936; trc. *Konya Köşkü*, Ankara 1967.

[174] Eflâki, (Huart), I, s. 59, 145, 333; Mevlânâ, *Fih-mâfih*, s. 7, 209;

bize kadar gelen eserlere uygun olarak, bir Türk resim mektebinin mevcudiyetini meydana koymuştur. Mevlânâ âyinlerde musiki ve *semâ'a* cevâz verdiği ve fiilen cezbe ile raks ettiği gibi resme de alâka göstermiş; müridleri arasında Ayn-üd-devle onun ayakta yirmi kadar resmini yapmıştı. Diğer Türk ve Rum ressamları da şeyhlerinin resimlerini yapıp müridlerine dağıtıyordu. Resim evlerde, hamamlarda da ve çeşitli ev eşyası üzerinde de bulunuyordu[175]. Türkler Orta Asya'da sahne sanatını biliyorlar; komik temsiller yaparak eğleniyorlardı, ki Selçuklular bu sanatı da Anadolu'ya getirmişlerdir. XII inci asırda Türk ordularında Bizans İmparatorunun korkaklığını, hastalık bahanesiyle sefere çıkamadığını temsil ederek gülüyorlardı. Uygur Hanı Çin elçisine ziyafet ve musiki eğlenceleri tertip ederken onu saraydaki tiyatro temsillerine de götürmüştü[176]. Böylece Türkler Yakınşark ve Anadolu'ya bir çok kültür unsurları, kudretli bir devlet teşkilâtı ve nizâmı, içtimaî adâletin temeli olarak *Mîrî* toprak idaresi ve nihayet yüksek bir ahlâk ve mefkûre getirmişlerdir.

Ortaçağ Türkiyesinde Türk hükümdarları gibi halkı da yerli Hıristiyanlarla çok ahenkli bir münasebette bulunuyor, iyi komşuluk ve kültürel kaynaşmalar cereyan ediyordu. Aksaray yakınında, Obruk mevkiinde bir takım heykeller ve mumyalı cesedler XII inci asırdan beri Müslüman ve Hıristiyanlar için müşterek bir ziyaretgâh olmuştu. Her taraftan ziyaretçi gelen bu mevkide Müslümanlar için câmi, Hıristiyanlar için de kilise vardı. Türklere göre bu cesedler Hazreti Ömer zamanında orada şehid düşen mücâhidler idi. Hıristiyanlar da onları kendilerine aid sayıyor; böylece iki din mensupları arasında bir çatışma olmadan müşterek bir ziyâretgâh meydana çıkmış bulunuyordu[177]. Kayseri'de Muhammed Hanefi'ye nisbet edilen bir hapishane, Muhammed Battâl'a aid bir câmi ve Rum Kayseri hakîm Belinâs'a atfolunan ve dünya acibelerinden sayılan Belinâs hamamı halkın ziyâret ettiği yerler idi. Kayseri ile Aksaray arasında insan ve hayvana benzeyen, zamanla bozulan ve harap olan heykeller bulunuyordu. Sivrihisar'da Kommenos kilisesi halkın hayvan hastalıklarını tedavide faydasına inandığı bir yer idi[178]. Bedreddin Simavî müridleri Türk, Rum ve Yahudilerden mürekkep olup eski İran'ın komünist Mezdekçi fikirleri câhil halk kitleleri arasında

---

175 *Selçuklular tarihi*, s. 289-294.

176 *Selçuklular tarihi*, s. 301; Schot, *Zu Uiguren frage*, s. 43-50.

177 Herevi, s. 59-60; Ebû Hâmid el-Endelûsi, JA (1925); II, s. 133-134; Zekeriya Kazvîni, *Âsâr*, s. 492; Yâkut, I, s. 71; Eflâki (Huart), I, s. 261.

178 Z. Kazvîni, s. 534, 553.

yayılmış ve adalara kadar sirayet etmiş; papazlar bu mezhebe girmiş; açık başlı ve gömlekli olan müslüman ve hıristiyan müridler böylece din farkını kaldırarak bu doktrine bağlanmış; birleşmiş ve devlete karşı harekete geçmişlerdi.

Ziyâretgâhlarda ve fikirlerde birleşmeler tabiatiyle İslâmlaşmaya ve Türkleşmeğe hizmet ediyordu. Gerçekten her Hıristiyan ziyâretgâhı etrafında Türk efsâneleri de teşekkül ediyor ve bunlar benimseniyordu. Bu inkişaf üzerine de oralarda câmi ve zâviyeler kuruluyor; Müslüman şehid ve evliyâ menkıbeleri meydana çıkıyor ve böylecece beldeler manen fetholunuyordu. XIV üncü asırda Türkmen beyleri tarafından fethedilen beldelerde derhal kurulan zâviyeler din, kültür ve hayır faaliyetlerinin mihrakı oluyordu. Hatta şeyhler Geyve ve Mudurnu'da, henüz Türkmenlerin yerleşmesinden önce, tekkelerini açmış, manevî fetih süratle vukubulmuştu. Bursa, İznik, Bergama ve başka yerler alınınca ilk iş zâviyeler kurmak, şeyh, baba ve dedelere irşad fırsatı vermek, sonra da buralara câmi, medrese ve sair medenî müesseselerle hâkim olmak yolu takip ediliyordu. Issız yerlerde, geçidlerde ve yollarda kurulan zâviyeler aynı zamanda imar faaliyetlerinde, müslüman ve hıristiyanlara yardım işlerinde hizmet ederek yüksek bir insanlık ideali ile Türk devleti ve ordusunun fetihlerini tamamlıyor veya kolaylaştırıyorlardı. Sinop'ta Hıristiyanlarla meskûn köylerin üstünde, dağın tepesinde Hızır ve İlyasa' nisbet edilen ziyâretgâh ve hacet yerleri vardı. Eteğinde derhal *Bilâl-i Habeşi*'ye izâfe edilen bir mezar ve yanında da bir zâviye vücûd bulmuştu[179]. Bu sâyede Anadolu Türkleşme ve İslâmlaşmasını mânen de ikmal ediyor ve vatan oluyordu. Muhteşem kervansarayların Müslüman-Hıristiyan ve zengin-fakir farkı gözetmeden yaptıkları yüksek hayır ve insanlık hizmetleri hayranlık verecek mahiyette olup tarihte emsalleri yoktur. Bu yüksek medeniyet tesislerinde yolcuların ve ticaret kafilelerinin her türlü ihtiyacı meccanen görülürken insan ve hayvanların tedavisi için tabip ve baytarlar bulunuyor; yolcuların temizlenmesi için hamam, namaz kılması için mescid, fakirlere ayakkabı, hayvanların nallanması hep vakıf hesabına sağlanıyordu. Yolcuların ekmek, et, yağ ve pirinçle yapılan yemekleri, haftanın muayyen günlerinde verilen tatlıları vakfiye şartlarına göre idi. Bazı imâret (zâviye)lerde yabancı diyarlardan gelen misafirlere varışlarında 100, ayrılışlarında 300, Anadolulu fakirlere de 10 dirhem harçlık veriliyordu. XV inci asırda Rus hacısı Basil Anadolu'da, XVI ıncı asırda Avusturya elçisi Busbecq Rum-eli'de Türk kervansaraylarında müslüman, hıristiyan ve yahudi, zengin, fakir herke-

[179] İbn Batûta, I. s. 338, 343, 347, 354, 355.

sin misafir olduğunu, bey ve paşaların da buralarda kaldığını, yemek zamanı hizmetçilerin yemekleri dağıttıklarını, meccânî olup bu misafirliğin üç günden fazla sürmemesi gerektiğini söylemekle Türk kaynaklarını teyid ederler[180].

Müslüman Türkler ile Hıristiyan yerliler ve hususiyle Türk dostu olan Süryaniler arasında kurulan ahenk müşterek hareketlere imkân veriyordu. Bir Ermeni papazı Malatya'da, 1156 yılında, kiliseye gelen bir geline tecavüz etmiş; duyulacağı korkusiyle de onu boğarak orada gizlemişti. Mesele anlaşılınca vâli papazı yakalattı. Şehirde Müslüman ve Hıristiyan halk birlikte kaynaştı; papazı linç ettiler ve kadının cenâzesini de birlikte kaldırdılar. Böylece iki din mensupları arasında müşterek bir matem husûle geldi[181]. Selçuklular Kösedağ muharebesinde (1243) Moğollara mağlûp olunca memleketin bazı yerleri hükümetsiz kaldı. Malatya subaşı'sı Reşideddin maiyetini ve hazinelerini alarak Halep'e kaçtı. Müslüman ve Hıristiyan ahâli Süryani metropoliti Bar Dionisius reisliğinde müşterek bir hükümet kurarak şehrin Müslüman ve Hıristiyanları birbirlerine karşı sadakat yemini yaptılar[182]. Malatya'da Müslüman ve Hıristiyan münasebetleri o derece ileri gitti, ki nâdir bir hâdise olarak, müslüman kadınların Hıristiyanlarla evlenmeleri de görüldü. Hıristiyanların Moğolları desteklemesi dolayısiyle Mısır-Suriye Memlûk ordusu Şarkî Anadolu'ya girip Moğolları temizlerken Malatya'da 1315 (715) de, bilhassa şımarıklık gösteren Ermenileri ve hatta Müslümanları esir ettiler; Hıristiyanları öldürdüler. Meyyâfârkin ve Muş'da papazları da aynı âkıbete uğrattılar[183]. Moğollara dayanarak Müslümanlara tecavüzlerini arttıran Çukur-ova ermenileri devamlı Memlûk seferleri ile imha ediliyordu. Timür de Anadolu seferinde Erzurum, Azerbaycan ve Sivas'ta bir hayli Hıristiyan öldürmüş ve kiliselerini yıkmıştı[184]. Böylece Selçuklular ve Osmanlılar devrinde Müslüman ve Hıristiyan halklar arasında kurulan ahenk dış istilâlar esnasında bozulmuş ve Hıristiyanlar bu suretle ara-sıra zayiata uğramıştır. Halbuki beylikler devrinde bile Hıristiyanlar kendilerini emniyette hissederek siyasî hâdiselerde müslümanlar ile birlikte hareket ediyorlardı. Meselâ Sivas'ta şehrin Ahi'leri ve ileri gelenleri

---

[180] *Selçuk Kervansarayları*, Belleten, XIX (1946), s. 471-476; *C. Karatay'ın vakıfları*, Belleten XLV, s. 95; B. de Khirtowo, *İtineraires Ruses en orient*, Genève 1889, s. 244; Busbecq, *Mektuplar*, s. 25-26; İbn Batûta, I, s. 354.

[181] Süryani Mihael, s. 314; Bar Hebraeus s. 284.

[182] Bar Hebraeus, s. 408.

[183] Ebi'l - Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1286, IV, s. 77; Nuveyri, *Nihâyet ül-Ereb*, Köprülü ktp. 1188 'IV), s. 385b; Bar Hebraeus, s. 484, 487.

[184] Klaviyo, s. 95, 102.

Kadı Burhaneddin'i düşürüp yerine eski hükümdarları Ertene oğlu Ali Beyi geçirme teşebbüsüne giriştikleri zaman bir keşiş de Hıristiyanların temsilcisi olarak komploya karışmışdı[185]. Bu devrin meşhur ve muta'assıb bir âlimi olan İbn Teymiye Arap memleketlerinde Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki münasebetlerde çok sert davranıyordu[186].

İbn Bîbî Anadolu'da beş dil konuşulduğunu söyler[187]. Bununla herhalde Türkçe, Farsça, Rumca, Ermenice ve Süryanice'yi kasdetmiştir. Farsca büyük merkezlerde yüksek tabakanın edebî dili olduğu gibi Türkçe yanında bir derecede konuşma dili olmuş; Moğol istilâsı dolayısiyle gelen İranlı unsurlar da Farsçayı kuvvetlendirmiştir. Mevlânâ Celâleddin Rumca biliyor ve birkaç Rumca şiir de yazmış bulunuyordu. Bu sayede o devir Anadolu rumcası hakkında bir fikir sâhibi oluyoruz. Zira kültür bakımından çok geri olan yerli rumlardan bize bir eser kalmamış bulunmaktadır[188]. Mevlânâ'nın Rum müridleri ve Rumlar arasındaki şöhreti dolayısiyle onlar da «*Mevlânâ*» karşılığı kendilerine «*Efendi*», kızı Melike Hatun'a da «*Efendi Pula*» (yani Efendi-zâde) diye hitap ediyorlar ve Mevlevîler de bazan bu hitapları kullanıyorlardı[189]. Türkçede ulema sınıfına tahsis edilen bu kelime, ilk defa XIII üncü asır Konyasında, İsfendiyar ve Osmanlı beyliklerinde ulema ve hanedan mensupları için kullanılmıştır[190]. Nitekim Mevlânâ'nın anası «Büyük *Kira*» ve zevcesi de «*Kira*» adları ile tanınıyordu. Rumca olan bu kelimeler dolayısiyle onların aslen Rum oldukları sanıldığı gibi bu ismin Türkçeden geldiğine dair zorlama etimolojilere de teşebbüs edilmiştir. Halbuki bu Rumca «*kyria*» (hanım) demek olup bazan türkçesiyle birlikte «*Kira Hatun*» şeklinde kullanılıyordu. Buna mukabil Anadolu Rum ve Ermenileri o derece Türk kültürü tesirinde kalmışlardır, ki bazı bölgelerde bunlar yalnız konuşma dillerini unutmamışlar; aynı zamanda kilisede bile ibâdetlerini Türkçe yapıyorlardı. Bir çok yerlerde isimleri de Türkçe idi. Bu unsurlar o derece Türk kültürü ve edebiyatı, müziği, folkloru ve ananeleri ile kaynaşmışlardır, ki arada yalnız din farkı kalmış ve Birinci Cihan Harbinden sonra tehcir ve mübadele ile Türkiye'den uzaklaşmışlardır[191].

185 Aziz bin Erdeşir, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928, s. 326.

186 İbn Şâkir, *el-Vâfî*, I, s. 44.

187 İbn Bîbî, s. 76.

188 Saleman tarafından tedkik edilmiştir.

189 Eflâki, *Menâkıb*, II, s. 721, 795.

190 İbn Batûta, I, s. 353; Âşık Paşa-zâde, s. 54; F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, T. Hukuk ve İktisat tarihi Mec. I, s. 277.

191 Bu hususta bibliyografya için bak. E. Rossi, *Tre İscriptioni Turche in Caratteri Greci di Burdur in Anatolia*, Rendiconti della Classe di scienze morali, storiche et filologiche (A. N. L.), Roma 1953, Vol. VIII, 1-2, s. 69-71.

8. Osmanlılar ve Gayri Müslim Tebeaları

> Sırp Kıralının memleketimizi alınca ne yapacaksınız sualine Macar kıralı «*ülkenizi katolik yapacağız*», Türk padişahı «*her câmi yanında bir kilise bulunacaktır*» cevabını veriyordu.

Osmanlı devleti Anadolu'da miras aldığı manevî kuvvetler sâyesinde milliyet, İslâmiyet ve insanlık duygularını tam bir ahenkle terkip ediyor; çeşitli tasavvufî tarikatleri Sünnilik ve İslâm cihâdı ile birleştiriyordu. Osmanlı cihân hâkimiyeti mefkûresinin kudreti onu cihânşümûl bir imparatorluk derecesine yükseliyordu. Başta Mevlânâ Celâleddin-i Rûmi ve Yunus Emre gibi sayısız Türk mutasavvıfları, tarikat şeyhleri ve Türkmen babalarının İslâmiyet ve insanlık düşünceleri imparatorluğun ideolojik temellerini teşkil ediyor ve yabancı kavimleri Türk hâkimiyeti altına çekiyordu. Mevlânâ mesnevisine: «*Dinle neyden çun hikâyet etmede, ayrılıklardan şikâyet etmede*» feryadiyle başlarken insanları Allah yolunda birleştirmeğe çalışıyor: her din ve mezhep mensubu onun etrafında birleşirken neticede İslâmiyet ve Osmanlı imparatorluğu yükseliyordu. Yunus Emre *yetmiş iki millete müsavi gözle bakmayı insanlığın kemali sayıyor;* bütün din ve mezheplerin hak yolunda birleşmesini derin imanı, ince ve harikulâde sanatı ile kitleler arasında neşrediyor; bu ilâhi duygular asırlarca Türklerin kalbinde kudsî bir heyecan yaratıyordu[192]. Mevlânâ daha fazla münevverlere, Yunus Emre de daha ziyâde halk kitlelerine hitap ediyordu. İmparatorluğun hudut bölgelerinde, tenha yerlerde kurulan sayısız zâviyelerin müslüman ve hıristiyan halklara hizmetleri, İslâmiyet ve insanlık duyguları ile bir fikir, mefkûre ve içtimaî yardım ocağı olarak çalışırken aynı zamanda Türk dünya nizâmı ve Cihân Hâkimiyetini de gönüllerde yerleştiriyordu. Öyle ki çok defa bu manevî hâkimiyet siyasî hâkimiyete takaddüm ediyor veya onun temelini teş-

[192] *Yûnus Emre Dîvânı*, s. 83, 165, 179.

kil ediyor ve inkişafını sağlıyordu[193]. Bu suretle Nizâm ül-Mülk'ün görüşüne ve idealine en uygun olarak büyük bir manevî ordu yabancı din ve kavimleri kazanıyordu.

Osmanlı devleti kuruluş devresinden beri adâleti ile, Hıristiyanlara karşı dinî müsamahasiyle Rumların sempatisini çekmişti. Osman Gazi bir Uc (hudûd) bölgesi olan Söğüd'de bir yandan zâviye kurmuş olan Edebâli ve Kumral Dede gibi şeyhlerin dualarını ve manevî yardımlarını alıyor; öte yandan Rum komşularının çoğu ile de dostâne münasebetlerde bulunuyordu. Kendisine bu Bilecik kâfirleri ile dostluğun sebebini sordukları zaman o: «*Biz bu vilâyete karîb geldik, bunlar bizi hoş tuttular*» cevabını veriyordu[194]. Onun, rumlara karşı yaptığı fetihlerde bu rumlardan bir kısmı kendisiyle birlikte hareket ediyordu. Bizanslılar Selçuklulara karşı bir hudûd ve müdafaa teşkilâtı kurarken Balkanlardan getirdikleri Peçenek ve Kuman'ları da buralara yerleştirmişlerdir[195]. Bu halk da kolaylıkla Osmanlılara karıştı. Osman'ın arkadaşlarından Köse Mihal erken İslâm dinini kabûl etti ve Gazi Mihal oldu. Orhan Gazi Bursa fethinde Rumlara şehrin teslimi sebeplerini sorduğu zaman onlar bir takım sebepler söylediler: «Sizin devletinizin günden güne yükseldiğini ve bizim devrimizin geçtiğini anladık; Babanızın idaresine geçen köylüler memnun kalıp bir daha bizi anmadıklarını gördük ve biz de bu rahatlığa heves ettik» dediler. Bundan sonra da Tekfur'un yaramaz insan olduğuna, âlemin tebeddülâtı sırasının da bize geldiğine hükmettiklerini belirterek bir yandan yükselen, öte yandan maddeten ve manen çöken iki âlemin nasıl karşılaştığını meydana koyuyorlardı. Göynük ve Taraklı Yenicesi tarafları fetholununca Orhan Gazi'nin oğlu «*Süleyman Paşa o kadar adâlet etti,* kim ol vilâyetin halkı eydürlerdi, ki *nolaydı bunlar bize kadîm zamanlarda beg* olaydı. Çok köyler bu Müslümanları görünce müslüman oldular». Sultan Yıldırım Bayezid'in İstanbul'un müslüman mahallesini iskân için bu iki kasabada müslüman

[193] Bu zâviyeler ve onların manevî fetihleri hakkında Ö. Lütfü Barkan, *İstilâ devirlerinin Kolonizatör Türk dervişleri*, Vakıflar dergisi, II, s. 279-387, Müstemlekeci Avrupalılar da Asya ve Afrika ülkelerine Hıristiyanlık, kilise teşkilâtı, papazları ve hayır müesseseleri ile gidiyorlardı. Lâkin bu devletler oralarda sâdece istismarcı olup asla yerli halklara hak ve müsavat tanımıyorlardı. Öte yandan Türk mutasavvıflarının yabancı dinlere karşı geniş anlayışı da papazlarda mevcud değildi.

[194] Âşık Paşa-zâde, s. 5, 7, 12, 14, 24, 30

[195] P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 13. İbn Bibî de Selçuklular karşısında Bizans ordusunda bu Kıpçak (Kuman) ların bulunduğunu kaydeder.

olanları oraya gönderdiği rivâyeti de vardır[196]. Bununla beraber fetihten az sonra buraları ziyâret eden İbn Batûta etnik durumu belirten mühim kayıtlar verirken Yenice'nin Türk, Göynük'ün Rum halkı ile meskûn bulunduğunu belirtmektedir[197]. Bu da Âşık Paşa-zâdenin ifâdesini ihtiyatla karşılamayı gerektirir. H. A. Gibbons ihtidâ ve karışmalarla yeni bir O s m a n l ı ı r k ı nın meydana geldiğine dair hayali bir nazariye ileri sürerken Patrik-hânenin, İznik fethinden bir kaç yıl sonra, halkın Hıristiyanlıktan ayrılmamalarına dair 1340 tarihli beyannamesini mühim bir delil olarak kaydetmiş ve bu görüş F. Köprülü tarafından haklı olarak çürütülmüştür[198]. Filhakika Bizans imparatorluğu, payitahtı İznik'ten İstanbul'a nakledince uclarda Türkmen kesafeti artmış ve bu şehrin teslimi üzerine, açlık ve muharebeden kurtulan, halkın bir kısmı tekfur ile birlikte İstanbul'a gitmişti[199]. Nitekim İbn Batûta şehrin harap olduğunu ve orada sultanın adamlarından az bir kimse kaldığını söyler[200]. Bu durum Selçuklular devrinde olduğu gibi bu zamanda da kitle halinde ihtidaların vukubulmadığını gösterir. Bu münasebetle Yıldırım Bayezid ile imparator Manuel arasındaki münasebetlerden bahseden Bizans vekayinâmecisi Dukas'ın Rumların ihtidâ maksadiyle daima Türklerin tazyiklerine uğradığına dair ifadesini hissi olarak kabûl etmek, İslâm-Türk tarihine aykırı böyle bir teşebbüsün hiç bir zaman vukubulmadığını hatırlatmak yerinde olur[201]. Orhan Gazi bu fetihlerle birlikte İznik ve İzmit'te medreseler, câmiler ve zâviyeler kuruyordu. Böylece Türklerin devamlı göç ve iskânları, âlim ve şeyhlerin yerleşmeleri ile de bu bölgeler İslâmlaşıyor ve Türkleşiyor; Osmanlılar Rum-eli'de ilerledikçe Türk halkı fetihlerle birlikte oralara göçüyordu. Öyle ki Dukas, XV inci asırda; G e l i b o l u ' d a n T u n a ' y a k a d a r uzayan memleketlerde *Türklerin Anadolu'da Osmanlılara tâbi Türklerden daha fazla* olduğunu söylemekle Balkanlarda Türkleşmenin fütûhat kadar süratli olduğunu ifade eder, ki Tahrir defterleri de bunu gösterir[202].

Orhan Gazi zamanında kurulan Y e n i ç e r i ocağının Hıristiyanların ihtidâsında büyük bir âmil olduğu düşüncesi çok eski ve çok mübalagalıdır. Karamanlı Kara Rüstem adlı bir Türk âlimi, ilk defa olarak,

196 Âşık Paşa-zâde, s. 43, 68.

197 *Seyâhat - nâme*, I, s. 344-345.

198 *Les Origines de l'Empire Ottoman*, s. 97-98; *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, s. 81.

199 Âşık Paşa-zâde, s. 41; Neşri, s. 45.

200 *Seyâhat-nâme*, I, s. 342.

201 Dukas, s. 31.

202 Âşık Paşa-zâde, s. 36, 37, 38, 42, 46, 142; Neşri, s. 243, 339; Dukas, s. 83.

esir edilen hıristiyan çocuklarının kur'an hükmüne göre beşte birinin toplanmasını tavsiye etti. Kazasker olan Çandarlı Halil «*bunları Türke verelim, Türkçe öğrensünler*» diyerek Yeniçeri (yeni asker) teşekkülü başladı. Tahsil ve terbiyeleri ile müslüman olan yeniçeriler daha sonra satın alınan veya kazandıkları mevki dolayısiyle aileleri tarafından kendi rızâlariyle verilen bu Hıristiyan çocuklarına hususî kıyafetler tâyin edildi; başlarına beyaz külâhlar giydirildi. Bu sistem gittikçe gelişti. Yıldırım Bayezid ve Fâtih zamanında sayıları 10.000 civarında idi[203]. Yeniçeri ocağının sarsılmağa başladığı XVI ıncı asır sonlarında miktarları 40.000 i bulunca bundan şikâyet ediliyordu. Osmanlı fetihleri yapılırken asıl orduyu miktarı 300.000 - 400.000 i bulan, Anadolu ve Rum-eli'ye mensup T ü r k t i m a r l ı s i p a h i s i teşkil ediyordu. Mümtaz (muhtar) eyaletlerin ve seferlere 60.000 süvâri ile katılan Kırım hanlığı askerleri buna dâhil değildi. Ocağın bozulmasiyle gittikçe miktarları artan Yeniçeriler Kanuni, III. Murâd, I. Ahmed, IV. Murâd, III. Ahmed, III. Mustafa ve III. Selim zamanlarında, sıra ile 12.000, 48.000, 37.000, 41.000, 81.000, 110.000 ve 140.000 e bâliğ olmuştu. Fakat bu artış hıristiyan çocuklarının toplanması ile ilgili olmayıp rastgele insanların ocağa kaydı ile hâsıl oluyordu. Merkezde diğer askerî ocaklar da bu yekûnlar dışında idi. Yeniçeri askeri Selçuklularda kölelerden mürekkep merkez ordusu olup payitahtta muhafız kuvveti durumunda idi. Nitekim Melikşâh zamanında da ordu mevcudu 400.000 iken kölelerden muteşekkil merkez kuvveti 46.000 idi. Bu miktar Anadolu'da Keykubâd zamanında sıra ile 100.000 ve 120.000 e bâliğ bulunuyordu. Bu durum yeniçerilerin miktarı ve ihtidâlar üzerinde tesiri hakkında mübalâgaları ve yanlış düşünceleri düzeltmeğe kâfidir.

Osmanlı Sultanları, İslâmi ve millî ananeye uygun olarak, gayri müslimlere adâlet ve hürriyet bahşederken din ve tarikat mensuplarını, âlim ve şeyhleri, medrese ve zâviyeleri de yapıyor; bu sayede İslâm memleketlerini ve cihân hâkimiyeti dâvâlarını sağlam ve câzib esaslar üzerinde kuruyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul fethi ve Patrik-hâneye bahşettiği muhtariyet ve imtiyazlar millî anane, din hürriyeti ve siyasî görüş bakımından olduğu gibi cihân hâkimiyeti dâvâsı dolayısiyle de pek mühimdir. Sultan Mehmed yeni patriği tâyin ve himâye ederken Hıristiyanların kalbini kazanıyor ve fütûhat emellerine bizzat insanların kalbinde temel kuruyordu. Fâtih yeni patrik Gennadios'u huzûruna kabûl ve tâyin ederken bütün eski usul ve merâsimlerin icrasını emrediyor ve

[203] Âşık Paşa-zâde, s. 54; Dukas, s. 31, 40, 83-84, 174.

ona ihsan ettiği fermanda kendisine ve râhiplere, patrik-hâneye imtiyazlar tanıyor; kiliselerin camie tahvil edilmiyeceğini ve manastırlara dokunmıyacaklarını taahhüt ediyor; patriğe bir *asa* hediye ediyor; bir takım dinî ve idarî selâhiyetler veriyordu. Böylece imparatorların emir ve müdahaleleri altında bulunan patrik-hâne ilk defa Türkler zamanında bir muhtariyete kavuşuyordu[204]. Fâtih katolik kilisesine karşı Türk idaresini tercih eden ortodoksları bu suretle mükâfatlandırırken yalnız onlara değil Avrupada dahı Türk adâlet ve hürriyetini gösteriyordu. Nitekim Bizansın, Frank ve Venediklilerin zulümlerine uğrayan halkları bir çok yerlerde Osmanlı fatihlerini kurtarıcı ve hâmi olarak karşılıyorlardı. Fâtih bir İslâm Pâdişâhı, Türk cihângiri ve Bizansın vârisi (Sultan-i Rûm) olduktan sonra Roma'nın fethine ve katolik dünyasını idaresine almak isterken dâvânın azametine uygun bir siyaseti meydana koymuş; ecdâdına aid din hürriyeti ve adâletin de yüksek bir mümessili olmuştu.

Filhakika Yıldırım Bayezid çok şiddetli bir hükümdar olduğu halde Hıristiyan tebaasına âlicenablık ve hürriyet bahşetmiş; onları huzûruna kabûl ederek kalblerini kazanmıştı. Büyük Haçlı ordularını imha eden II. Sultan Murad Gazi hakkında, tarafsız olmadığı açıkça görülen bir, Bizans vekayi-nâmecisi bile onu: «düşmanlarına karşı babasından daha mülâyim davranır ve kin tutmazdı. Allah bilir ki Murad halka karşı daima lûfutkâr bulunur ve fukaraya cömerd hareket ederdi. Bu lütufkârlığını yalnız kendi ırkından ve dininden olanlara değil Hıristiyanlara da ibzâl ederdi. Hıristiyanlarla yaptığı yeminli muahedelerin hükümlerine sadakat gösterirdi. Fakat Hıristiyanlar yeminlerini bozmuşlar; bu sebeple Allahın yanılmaz hükmünden ve Murad'ın intikamından kurtulamamışlar ve Cenabı Hakkın gazabına uğramışlardı. Murad'ın hiddet ve şiddeti çok sürmezdi. Sulh isteyen mağlûpların taleplerini memnuniyetle kabûl eder; sulh yapar; sulhü sever ve harpten nefret ederdi» ifadeleri ile güzel tasvir etmiştir[205]. Murâd Gazi'nin Bursa'daki türbesinin üstündeki kubbesinde açıklık bırakarak toprağının ilâhî rahmet (yağmur) dan mahrûm kalmaması düşüncesi de kayde şâyândır ve bir istisna teşkil eder.

Osmanlıların kurduğu sağlam hukuk nizâmı, adâlet, din hürriyeti ve hafif vergi sistemi yerli kavimlerin Türk hâkimiyetine geçmelerini

[204] Hammer, *Osmanlı tarihi*, III, s. 8-10; Arnold, *İntişâr-i İslm tarihi*, s. 151-154.

[205] Dukas, s. 139. Fâtih Venediklilere karşı Despot'un daveti üzerine Mora'yi fethetti.

kolaylaştırıyor ve İslâmiyetin de yayılmasına hizmet ediyordu. Bizans devrinde ecnebi limanlara sokulmayan Rumlar şimdi Türk tabiiyeti ve kıyafeti sayesinde ticarî imkânları da elde etmiş bulunuyorlardı. Bizanslıların Anadolu'dan Balkanlara naklettikleri Mani dini mensupları, *Paulakiler* orada *Bogomil* adı altında devam ettiler. Bir kısmı Bulgaristan'dan da atılarak Bosna ve Adriyatik bölgelerinde yayılmışlardı. Bogomiller vaktiyle papaların haçlı seferlerine, kıralların zulümlerine uğradıklarından Türkleri kurtarıcı olarak karşılıyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed 1463 de Bosna'ya girince Bogomiller kıralarını bırakıp Türklere iltihak etmişlerdi. Devamlı olarak ezilmekte olan bu zümre kolaylıkla Fâtihlerin dinine girmiş ve bir daha bu mezhebin adı ve mevcudiyeti kalmıyarak toptan müslüman olmuşlardı. Bosna müslümanları Türk idaresine ve İslâmiyete kavuşurken kendi ellerinden alınmış olan topraklar da, Türk idaresi sayesinde, sâhip oluyorlardı. Samimî Müslüman olan Boşnak (Bosnalı) lar bu bölgede Osmanlı hâkimiyetinin de dayanağı olmuşlar ve bir çok devlet adamı yetiştirmişlerdir[206].

Osmanlılardan önce Bosna'da bir Müslüman cemaatin mevcudiyeti de kayda şayan bir hâdisedir. Filhakika Türk ve Slav kavimlerinin kaynaştığı bu havâlide Şarkî Avrupa'dan gelen bir İslâmiyet de nüfuz etmişti. Meşhur İslâm ansiklopedist âlimi Yâkut, 1228 de, Halep'te Hanefi mezhebi üzerine tahsilde bulunan, yüzleri ve saçları sarışın bir Başkırt taifesine rastlamış; onlardan akıllı birisine memleketleri ve durumları hakkında bilgi sormuş ve: «*Memleketimiz İstanbulun ötesinde,* Efrenç ümmetinden *Hungar* (Macar) denilen bir kavmin ülkesinde olup otuz köy halinde kıralın tebeası müslümanlarız. Macar kıralı, isyan ederiz endişesiyle, hisar yapmamıza müsâade etmez. Biz tamamiyle Hıristiyan memleketlerin ortasında bulunuyoruz. Şimalimizde Slavlar, cenubumuzda Frenklerin prensi ve İsa'nın vekili olan Roma papasının memleketleri, şarkımızda Rum memleketleri vardır ve Endülüs bizim garbımızdadır. Dilimiz Efrenç dilidir; onların kıyafetindeyiz ve savaşta da hizmetlerinde bulunuruz» cevabını almıştır. Hıristiyanlar arasında nasıl Müslüman oldukları sualine karşı da: «Ecdâdımızdan işittiğimize göre eski zamanda Bulgar (İtil) diyarından yedi müslüman gelerek aramızda yerleşmiş; bize tatlı sözlerle hatalarımızı söylemiş; doğru yolu göstermiş ve Müslüman olmamıza sebep olmuşlardı. Biz buraya fıkıh tahsiline geldik. Memleketimize dönünce halk bize itibar edecek ve din işlerini idâremize verecektir. Memleketimiz ile Halep arasında bulunan İstanbulun her iki tarafa me-

[206] Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 151-154.

safesi iki buçuk aylık yoldur» cevabını vermiştir[207]. Bu Müslüman cemaati bir asır daha yaşamış; fakat Macar kıralının cebri ile burada İslâmiyet artık kaybolmuştur. Macarlar arasında Kuman ve sair Türk kavimleri yanında Başgırd'ların bulunduğuna ve Müslüman olduğuna ve Efrenç dili konuştuklarına dair bu kayıt dikkate şâyân olduğu gibi Boşnakların Peçeneklerle münasebeti rivâyeti de hatırlatmağa lâyıktır.

Osmanlılardan önce bir İslâmlaşma hâdisesi de Sarı-Saltuk'un müridleri ile Rumeli'ye geçmesi, Dobruça'da İslâmiyeti yaymasıdır. Orada evliya olarak tanınan Sarı Saltuk'un hatırasına İbn Batûta şâhid olmuş; Evliya Çelebi ve diğer Osmanlı eserlerinde de yaşamıştır. 662 (1263) de Rumeli'ye geçen Sarı-Saltuk ile aynı zamanda Moğollara mağlûp olarak Bizans'a kaçan II. İzzeddin Keykâvus ve taifesi arasında da bir münasebet vardır. Keykâvus imparator tarafından mensupları ile Rumeli'ye sürgün ve haps olunmuş; bazı beyleri ve oğlu İstanbul'da zorla Hıristiyan edilmişti. Dobruça'da yaşayan bu Müslüman Türk cemaati bilâhare Hıristiyan olmuştur ki *Gagauz* (Keykâvus)ların da aslında bu müslüman Türkler olduğu gözüküyor. Bunlardan bir kısmı da Ece Halil ile birlikte tekrar Gelibolu'dan geçerek Karasi beyliğine dönmüşlerdir. Melik Konstantin adını alan Selçuk şehzâdesinin torunları da Yıldırım Bayezid'e iltihak ettiler. Osmanlılardan önce İbn Batûta Sarı-Saltuk'a aid pek çok kerâmetler olduğunu, fakat bunların şeriata uygun bulunmadığını söyler. Bütün Balkanlarda menâkıbi yayılan Sarı-Saltuk Osmanlı devrinde de kerâmetleri ile evliyadan sayılıyor; Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da menkıbelerine inanıyorlardı. Türbesini ziyâret eden Kanuni Sultan Süleyman *«Sarı-Saltuk evliyaullahtan mıdır»* sualine karşı Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvâsı *«riyâzetle kadîd olmuş bir keşiştir»* tarzında oldu[208]. Bu da maiyetinin Hıristiyanlığı kabûlü ve Hıristiyanlarca tâzim görmesiyle alâkalı olsa gerektir.

Osmanlılar Balkanlara Anadolu'dan muhacırlar götürür ve yörükleri sürgün ederken islâmlaşma faaliyetleri de devam ediyordu. Bunlar arasında eskiden Balkanlara gelmiş Peçenek, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin de bulunduğu muhakkaktır[209]. Böylece, Anadolu'dan farklı olarak,

---

[207] Yakut, *Mu'cem ul-buldan*, I, s. 823.

[208] P. Wittek, *Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, BSOAS 1952 (XIV, 3), s. 639-668; F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 83; Tayyib Okiç, *Sarı Saltuk'a ait bir fetvâ*, İlâhiyat Fakültesi dergisi, I (1952), s. 48-58.

[209] Balkan adı da aslen Türkçe olup dağ mânasına gelmekte ve Hazar denizinin şarkındaki dağlara da Türkler Balkan veya Balhan adını vermekte idiler.

Balkanlarda Boşnaklar ve Arnavudlar gibi orada Şamani veya Hıristiyanlaşmış Türkler de kitle hâlinde müslüman oluyordu. Sırplar, Macar ve Türk idareleri karşısında katolik değil müslüman olmayı tercih ediyorlardı. Türkler ile Macarlar muharebe hâlinde iken Sırp kıralı Brankoviç Macar kıralı Hunyadi'ye muzaffer olursanız bize ne yapacaksınız sualini sorduğu zaman «Katolik mezhebini kuracağız» cevabını almıştı. Halbuki Osmanlı pâdişâhı ona «Her mescid yanında bir kilise bulunacak; herkes dininde ve ibâdetinde serbest kalacaktır» demişti. Bu sebepledir, ki bir çok şehirler katolik kırallarını bırakıp Türk idaresine girmişlerdi. Semendere ve Bosna halklarının süratle müslüman olması bu suretle olmuştur. Esasen Sırp beyleri de, imtiyazlarını muhafaza maksadiyle, kolaylıkla müslüman oluyorlardı[210]. Hıristiyan Sırplar da Osmanlı hâkimiyetine sadakatle bağlanmışlardı. Ankara muharebesinde Yıldırım'a sadakatini gösteren Sırplar mağlûbiyetten ve devletin buhrana düşmesinden sonra bile Osmanlılara bağlılıkta kusur etmemişlerdi. XVIII. asır Türk mütefekkiri Tatarcık Abdullah Efendi Osmanlıların başlangıçtan beri adâletleri sâyesinde Rûm-eli halklarının «kendilerinin hem - din ve hem - mezhepleri olan kıralların hadden efzûn zulümleri» sebebiyle Devlet-i Aliyye idaresine girdiklerini ve bu sebeple geniş fetihlerin az bir askerle vukubulduğunu belirtmekle bu tarihî inkişâfı tesbit etmişti[211]. Kitle halinde İslâmiyeti kabûl eden yerlerden biri de Girit Adası idi. IX uncu asır başlarında Müslümanların fethettiği ada halkının kahir ekseriyeti ihtidâ etmişti. Osmanlılar Girit'i XVII inci asırda Venedikliler elinden aldıktan sonra, eski efendileri gibi halka zulüm yapmıyor; müsavi muamelede bulunuyorlardı. Bu sâyede fetihten az sonra ada halkının büyük bir kısmı müslüman olmuştu.

Osmanlıların kurduğu sağlam idare, adâlet ve din hürriyeti nizâmı katolik papanın ve mutaassıp Habsburg imparatorluğunun zulmüne uğrayan Orta Avrupa protestan ve başka mezhep mensuplarına müslüman idaresine geçmek arzusunu doğurmuştu. XV inci asır sonlarında *Engizisyon* zulmü İspanya'da Müslüman ve Yahudi bırakmamış; Yahudiler kitle hâlinde Osmanlı devletine sığınmışlardı. Rus kilisesinin ezdiği Kazaklar din hürriyetini Osmanlı idâresinde bulmuşlardı. Ortodokslara zulmeden katolik Polonyalılar hakkında Antakya patriği olan Makarios: «O imansızlar tarafından öldürülen binlerce insana, kadın, kız ve erkeklere ağladık. Lehliler or-

---

[210] Âşık Paşa-zâde, s. 152, 164; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 199.

[211] *III. Selim devrinde Nizâm-i devlet hakkında mutaleât*, TOEM. VIII, s. 20.

todoks adım dünyadan kaldırmak istiyorlar. Allah Türklerin devletini ebedî eylesin! Zira Türkler vergi aldıktan sonra Hıristiyan ve Yahudilerin dinlerine dokunmazlar. Polonyalılar Hıristiyanları İsa'nın düşmanı Yahudilerin zulmüne marûz bırakmışlardır». Bu sebeple din hürriyetine kavuşmak isteyen Hıristiyanlar Türk idâresine girmek hasretini çekiyorlardı. Bir çok Hıristiyan yazarlar Türklerin dindarlığı, ahlâkî üstünlüğü, hayır ve şefkat duyguları üzerinde medhedici yazılar yazarken kendi dinleri hakkında da şüpheleri başgösteriyordu. Nitekim Türklerin dinleri çürük olsa idi hakikate yardımcı olan Allah neden onlara bu kudret ve zaferleri vermektedir, sualleri sorulmağa başlanmış ve kendi günahları ve ahlâksızlıklarını tedib maksadiyle Türkler Allahın kırbacı sayılmıştır. Hıristiyan esirleri de kendi kendilerine «*eğer Allah dininden memnun olsa idi seni bu hâle düşürmezdi*» diyorlardı. Bu esirlerin çoğu ya islâmiyetin câzibesine kapılarak veya esaretten kurtulmak maksadiyle İsa'dan ve Hıristiyanlıktan ümit kesiyor; müslüman ve yerli olup artık vatanlarına dönmek lüzûmunu duymuyorlardı. Esasen Türkiye'de esirlerin İslâm Şeriatına göre efendileri aleyhinde kadı huzurunda dâvâ açmak ve haklarını korumak imkânları da vardı ve XVI ıncı asırda bu da Avrupa'da biliniyordu[212].

Türklerin İstanbul'dan sonra «*Kızıl-elma*»ları Haçlı seferlerinin kaynağı ve Hıristiyanlığın merkezi Roma papalığı *(Rim papa)* idi. Fâtih Sultan Mehmed Otrant'ı fethettirerek İtalya'ya ayak basmakla bu hedefe doğru ilerlemişti. Kanunî Sultan Süleyman devrinde bizzat kendi telâffuzu ile söylenen «*Kızıl-elma*» ile Beç (Viyana) ve Almanya hedef teşkil etmişti. Kanunî Katolik mukavemetinin mutaassıb Habsburg'lardan geldiğini biliyor; İspanya Habsburg kıralı II. Philippe'e karşı İngilizlerin dostluk ve yardım taleplerini memnuniyetle karşılıyordu. Habsburg'ların rakîbi Fransa kırallığını kullanıyor ve Protestanların mücadelelerini ve Türk adâletini beklediklerini düşünüyordu. Onun Viyana muhasarası ve Şarlken'i bulmak ve ordusunu imha etmek için 1532 de giriştiği Alman seferi bu gayeyi gütmüş; fakat Safevî İran, Türk ordularının Avrupa'da serbest kalmasına engel olmuştur. Busbecq'in dediği gibi Osmanlılar İran'ı ilhak ederlerse artık Avrupa'nın istilâsı kolay olacaktır. Bununla beraber Osmanlılar da, aynı şekilde Hıristiyan dünyasının dinî ve siyasî parçalanmasından faydalanıyor ve buna göre bir siyâsetin takibini de ihmal etmiyorlardı.

---

[212] Arnold, s. 159-160, 173-178.

Osmanlı imparatorluğu gayri müslimlere karşı siyâsetinde ecdâdından mirâs aldığı adâlet ve şefkati, tabiatiyle, Yahûdî tebaalarına da tatbik ediyor; onlara karşı Hıristiyan Bizans ve Avrupada, sık-sık, görülen tu-kip ve zulûmlere elbette rastlanmıyordu. Fakat Yahûdilerin sermâyedâr ve tabip olarak Saray ile münasebetleri, diğer kavimlere nazaran, onlara daha ileri bir mevki kazandırıyor; pâdişâhların himâyelerine mazhar olarak İmparatorluk içerisinde tam bir emniyetle ticaret ediyorlardı. Bir yandan bu durum, öte yandan da Avrupa'da hüküm süren taassup ve İspanya'da *Engizisyon*'un müslüman ve yahudilere zulûmları bunların Türkiye'ye göç etmelerine sebep oluyordu. Hattâ Osmanlılar Endülüs müslümanlarını Şimalî Afrikaya naklederken Yahudileri himâyeye ve memleketlerine nakle de çalışmışladı. Musevîlerin Saray ile münasebetleri ve siyâsî tesirleri Hekîm Yakub ile başlar. Tababette mehareti ve geniş bilgisi ile Fâtih Sultan Mehmed'in itimâdına ve ihsanlarına nâil olan Yakub'dan sonra Yahûdiler devlet işlerinde de tesir etmeğe başlamışlardır. Musevî hekimler Fâtih'den sonra Bayezid ve Yavuz zamanlarında da mevki ve itibarlarını muhafaza ediyorlardı[213]. Ortaçağda Süryânîler gibi Osmanlılar'da da Yahûdilerin tababette mahir olup Saray'da çok kullanıldığı gözüküyor.

İspanya Yahûdilerinin Türkiye'ye kabûllerinden sonra ve hususiyle Kanunî Sultan Süleyman devrinde Sarayda ve hastahanelerde müslüman tabipler yanında bulunan Yahûdiler bankacılık ve sermâye yolu ile de nüfûzlarını artırıyor bazen de siyâsete tesir ediyorlardı. Filhakîka Portekiz *Maran* (Hıristiyan gözüken gizli Yahûdiler, dönmeler) larının iltiçâları iktisadî ve siyasî tesiri kuvvetlendirmişti. Venedik'de sığınma ve yerleşme hakkı bulamayan Maranlar Osmanlı devletince kabûl edilince artık Hıristiyan adlarını bırakarak Musevî hüviyetlerini açığa vurmakta bir mahzûr görmediler. Bunlar arasında Yasef Nasi ve kayın-anası İstanbul'da ticâret ve bankacılıkta, müesseseleri ile, büyük bir şöhret kazandılar. Yasef Nasi zekâsı ve Avrupa siyâseti üzerindeki geniş bilgisi ile de Kanuni'nin dikkatini çekmiş, sempatisini kazanmış ve kendine *«Frenk Beyi»* ünvânını vermişti. Kanunî'nin Avrupa siyâseti de şüphesiz bu alâkaya tesir etmiş ve herhalde ondan faydalanmak istemişti. Bu münasebetledir ki, Yasef Nasi İtalya'da ölümden kurtulup hapishânelerde kalan Maran-

[213] Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 191-192; Kritovulos, *History of Mehmed the Quenqueror*, Princeton 1954, s. 172; U. Heyd, *Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman*, Oriens, XIV (1963), s. 152-170. I. Sultan Ahmed zamanında kapıkulu teşkilâtında 21 hasse tabîbe mukabil 41 Yahudi tabîb bulunduğunu Aynî Ali yazar (*Kavânin-i Âl-i Osman*, s. 94).

ları hürriyete kavuşturmak ve Türkiye'ye getirtmek için Pâdişâhı teşebbüse geçirmeğe muvaffak oldu.

Gerçekten Kanunî Süleyman Papa'ya gönderdiği bir fermanla Yahûdilerin serbest bırakılmasını ve Türkiye'ye iadelerini istedi. Bununla beraber sâdece Osmanlı Maranları kurtarıldı. Nasi'nin Pâdişâh ile yakın münasebetleri Fransa ve Venedik konsoloslarını endişeye düşürdü. Kanunî Fransa hükümetinin Nasi'ye büyük bir meblâğ tutan borcunu ödemesini istediği gibi ona Taberiye gölü civarında da büyük bir arazi verdi. Nasi II. Selîm'e, Kütahya'da şehzâde iken, altun mücevherat vererek dostluğunu kazanmış ve onun pâdişâhlığı zamanında nüfûzu daha ziyâde artmıştı. Yahûdiler Venediklilere düşman olduğu için Nasi Kıbrıs'ın fethi için pâdişâhı daimî teşvik ediyordu. Sultan Selîm, Naksos (Nakşe) ve civar adaları, yıllık 40.000 altun mukabilinde, Nasi'ye verdi. Borcunu ödemeyen Fransızlardan alacağını tahsil maksadı ile Osmanlı limanlarına gelen gemilerine el-koymak için de pâdişâh'dan bir ferman elde etti. Sokullu Mehmed Paşa Nasi'nin daha fazla nüfûzuna mâni olduğu gibi III. Murad'ın dostluğunu da tesirsiz bıraktı. Nasi lehinde sâdır olan bir takım fermanlar bize kadar gelmiştir[214]. Musevilerin tabip, sermâyedar ve bankacı olarak Saray'da kazandıkları mevki üzerinde Osmanlıların Avrupa siyâseti de rol oynamıştır. Filhakika Museviler Avrupa'da hususiyle İspanya ve İtalya'da gördükleri zulûm dolayısı ile Osmanlılar ile birlikte hareket ediyor; Türklerin daima himâyelerini gördüklerini ve şimdi de iltica edip bir çok haklara sâhip oldukları Osmanlı imparatorluğunun zaferlerini de kendi menfaatlerine ve intikam duygularına uygun buluyorlardı. Avrupa'da mevcud dinî taassuba rağmen yine de birçok Hıristiyan memleketinde iktisadî ve siyasî nüfûzları dolayısı ile Osmanlılar için ihmâli câiz olmayan bir unsur teşkil ediyorlardı.

Yahûdilerin bu yüksek mevki ve nüfûzlarına karşı bir memnuniyetsizliğin uyandığı da gözüküyor. Fâtih'in ölümü üzerine Yeniçerilerin Yahûdi mallarına bir tecâvüzü görülmüş; fakat Sultan Bayezid bunu derhal önlemiştir. Âşık Paşa-zâde Hekim Yakub'un Fâtih üzerinde nüfûzunun müslüman ve vezîr olmasından sonra çok daha arttığını «*Cemi' vilâyat-ı Osman'da işidilmedik ve görülmedik bid'atleri ol gösterdi. Hem zaman-ı evvelde Yahûdiler tâifesine pâdişâhın mesâlihin vermezlerdi, kim bunlar müfsid tâifeler, derlerdi. Hekim Yakub, kim vezîr oldu ne kadar Yahûdinin acı ve devletsizi varsa pâdişâhın işine karıştılar ve hem*

[214] Bu fermanlar için *Tarih-i Osmani Encümeni Mec.* III, s. 982-993; 1158-1160; 1444-1457.

âmiller (vâliler) *ol gelmeyince asılmadılar*» ifâdesiyle bir Yahûdi aleyhdarlığının belirdiğini gösterir. Hattâ bu tarihçi sefer esnasında hastalanınca tabiplerin kusur işlediklerini, verdikleri şerbet (ilâç) in «*ciğerini doğradığını*» ve pâdişâhın «*niçin bana kıydı tabipler*» dediğini ilâve eder, ki bununla Yakub Paşa aleyhinde bir şüphe belirtilmiştir. Lâkin Taş-Köprülü-zâde bu dedi-koduyu Vezîrazam Karamani Mehmed Paşa'nın Hekim Yakub Paşa'yı kıskanmasiyle alâkalı görür. Nitekim Karamani Mehmed Paşa tabîb Lârî'yi Fâtih'in tedâvisine göndermiş; o da tedâvinin hatalı olduğunu söylemiş ve bu suretle çıkan dedi-kodunun bir sui kasd ile alâkalı bulunmadığını belirtmiş demektir[215]. Bu istisnai rivâyet dışında Osmanlı imparatorluğunda, diğer yabancı kavim ve din mensupları gibi, bir Yahûdi aleyhdarlığı bahis mevzuu olmamış; Türk hâkimiyetinin âdil, himâyeci ve âhenkli hüviyeti devam etmiştir. Tarihte hemen her memlekette zulüm gören Yahûdiler Türklerin Orta ve Yeniçağlar'da, Orta-asya, Yakın-şark ve Osmanlı imparatorluğunda kendilerini himâyelerini biliyor ve bunu belirtiyorlardı. Lâkin medeniyet ve ticaret garba intikal ettiği için, Hıristiyan taassubuna rağmen, onlar yine Avrupa'da kalmağa, oraya dönmeğe ve din değiştirmiş olarak garp milletleri arasında yaşamağa çalışmışlar; hürriyet ve lâikliğin gelişmesine uğraşmışlar ve bu maksatla da gizli cemiyetlerin teşekkülü ve faaliyetlerinde de rol oynamışlardır. Vaktiyle garpte bazı Yahûdilerin Türkler lehinde bulunduklarına da rastlanmıştır, ki bu da bu tarihî hâtıra ile alâkalı idi ve Hıristiyan taassubuna karşı rûhî bir tepki teşkil ediyordu.

[215] Âşık Paşa-zâde, 192, 219-220; *Şakayık*, trc. Mecdi Efendi, s. 237.

VI. OSMANLI AZAMETİNİN DURAKLAMASI

1. Duraklama Devrinde Millî Hayatiyet

«Bu devlet-i Âl-i Osman öyle bir devlet-i azimedir, ki bütün din ve devlet düşmanları yekdil olup hücûm etseler bi-emrillah cümlesine cevap vermek âsândur» (Koçi Bey).

Osmanlı Türkleri en kudretli zamanlarında, XVI ıncı asır sonlarında bile; Avrupa'nın artık ilerlemekte, deniz keşifleri ve Okyanuslara yayılmaları dolayısiyle, Türk-İslâm dünyası için teşkil ettikleri siyasi ve iktisadî tehlikeleri ve sarılmakta olduklarını anlamışlardı. Fakat ancak XVII inci asırdadır, ki askerî, idari ve ilmî müesseselerde bir inhitat başlamış ve bu da derhal kavranılmıştır. Bununla beraber bu duraklama ve aksaklıkların tamiri ile Türk-İslâm medeniyetinin üstünlüğünü muhafaza edeceğine ve zaten henüz kudretini muhafaza eden İmparatorluğun da, bu sâyede, eski satvet ve hayatiyetini kazanacağına inanıyorlardı. Esasen bu asırda mağlûbiyetler yanında zaferler de elde ediliyor; Osmanlı ordusu ve cemiyet nizâmı yine de kuvvetini gösteriyordu. Avrupa'da başlayan terakkiler henüz ehemmiyetli gözükmüyor; bu sebeple ıslahat ümitlerinin yerinde olduğuna ve medeni üstünlüğün devamına delil sayılıyordu. Kanuni devrinde Türkiye'ye gelen Avusturya sefiri Busbecq: «Türkler kadar hiç bir millet gördüğü faydalı icadları benimsemekte ve kullanmakta» kabiliyet gösteremediğini söylerken bilhassa Türk ateşli silâhları ve topçuluğunun kudretini kastediyordu. Fakat yine o, mukaddes kitaplara hürmet dolayısiyle, Türklerin matbaayı alamadıklarına da dikkati çeker. Peçevî, matbaanın, 1440 da, Gutenberg tarafından îcâdını ve faydalarını yazarsa da bunun Türkiye'ye nakli lüzûmu üzerinde durmamıştır[1].

[1] *Türk Mektupları*, s. 73; Peçevî I, 106.

Türkler, XVI ıncı asırda Akdenizde askerî hâkimiyeti elde etmekle beraber, denizcilik tekniği ve ticâretinde Avrupalıların kendilerinden daha mahir ve ileri olduklarını biliyor ve onlardan faydalanıyorlardı. Araplar Akdeniz hâkimiyetini Frenklere terk ettikten bir kaç asır sonra Türkler önce Bizans, bilâhare de İtalyan gemiciliğini taklit ederek ilerlemiş ve Akdenize hâkim olmuşlardı. Fakat bu hâkimiyet bir asır sürmediği gibi Okyanuslarda mücâdele de kaybedilmiştir. Nitekim devlet ve fikir adamları Yavuz ve Kanunî devrinde bile Avrupalıların denizcilikte daha ileride olduklarını itiraf ediyor ve onların tekniğinden faydalanıyorlardı. Gerçekten XVI ıncı asrın meşhûr Türk denizcisi Pîri reis *Kitab-i Bahriye*'sinde Avrupalıların «*denizcilik ilminde çok yazıp çok okuduklarını ve bu ilmi de şarktan almış*» bulunduklarını söyler. Fakat o bu iktibasların İslâm medeniyetinden yapıldığını bilmeksizin bu istifâdeyi büyük İskender'e kadar çıkan bir efsâneye bağlar[2]. Nitekim Müslümanların dünyanın yuvarlaklığına dair coğrafî bilgileri Avrupa'ya intikal etmese idi. Cr. Colomb Hindistan'a garpten dolaşarak varmayı düşünemez ve Amerika'yı keşfedemezdi. Pîri Reis bu eserinde Avrupalıların Okyanusların fethine giriştiklerini, Amerikayı keşfettiklerini ve onların haritalarından faydalandığını kaydeder ve gördüğü sâhiller, limanlar ve deniz ahvâli hakkında geniş bilgiler verir. Böylece Avrupa denizciliği nasıl İslâm âlemine dayanmış idiyse Osmanlı denizciliği de öylece Avrupa tekniğini takip etmiştir. Bu kültür mübâdelelerinin izleri de Garp ve Türk dillerinde zamanımıza kadar yaşamıştır. Filhakika Avrupalıların donanma kumandanına verdikleri *amiral* adı Arapça *emîr ul-mâ* (deniz emîri, Selçuklularda *emîr us-Sevâhil*) ve *Arsenal* Arapça *dâr us-sina'a* (arsenal, tersane) den geldiği gibi Türkçe bir çok denizcilik istilâhları yanında *kaptan* (kaptan paşa) kelimesi de İtalyacadan Türkçeye geçmiştir. Bununla beraber Osmanlılar büyük Türk denizcilerini çok defa «*Reis*» adı ile adlandırıyorlardı[3].

Türklerin Avrupa'da yükselmekte olan medeniyetten faydalanmaları mahdut teknik ve askerî sahalara inhisar ediyor; orada gelişmekte olan

---

[2] *Kitâb-i Bahriye*, s. 82:

Geldik Efrenç ilmine ey ser-firâz.
Söyleyelüm likin olmasun dirâz.
Cümle derya ilmini Efrenç ey ydr.
Hem yazarlar hem okurlar her nevar.

[3] Bu husus için bak. *Selçuklular tarihi*, s. 330-332.

ilim ve fikir hareketleri dışında kalıyorlardı. Peçevî tarihinde Türk-Avrupa münasebetleri hakkında Avrupa kaynaklarından faydalanmış ve Kâtip Çelebi, XVII inci asırda, Avrupa ilminden daha geniş bir ölçüde istifade etmiş ise de bu da daha ziyade coğrafî bilgilerin tercümesine dayanır. Türk âlimi, İslâmın dünyanın yuvarlaklığına dair ilmine dayandıktan ve «*merkez-i âlemde cezb veya def'ikiyle karar eden küre-i zeminin*» şeklini belirttikten sonra Avrupalıların *Atlas Major*'undan *Cihân-nümâ*'ya naklettiği malûmatı ve dünyanın yuvarlaklığının da artık «*bürhanla ispat*» olunduğunu söyliyerek devrin bilginlerini İslâm coğrafya ilmine ilâve eder[1]. Osmanlılar bu mahdut bilgiler ötesinde hem Avrupa ilmini bilmiyor ve hem de buna ehemmiyet vermiyor. Zira İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında asırlarca mevcûd bulunan demir-perde Osmanlılar zamanında fazla aralık vermemiş; hususiyle Türkler ticârî ve kültürel münasebetlerin dışında kalarak Avrupa'yı sıkı bir şekilde tanıma ve öğrenme imkânlarına sâhip olamamışlardı. Nitekim, ilk asırlarda, Avrupalılar da daha kalın bir perde ile, İslâm dünyası ve medeniyeti dışında kalmışlar ve ancak Haçlı seferleri sâyesinde ticârî ve kültürel münasebetleri arttırarak İslâm medeniyetinden faydalanma imkânlarını bulmuşlardı. O devirde İslâm medeniyetinin yüksekliği ve Avrupa'nın tam bir karanlık ve cehâlet içinde bulunması Frenklerin kolaylıkla gözlerini açmaya sebep olmuştu. Halbuki Osmanlılar, XVII inci asırda bile, ilmî keşiflere rağmen, henüz medeniyetçe Avrupalılara üstün bulunuyorlardı. İnhitata uğrayan ve bozulan bazı müesseselerin islâhı sâyesinde de ideal sayılan Kanunî devrinin diriltilebileceğine ve üstünlüğünden şüphe etmedikleri medeniyetleri için bir endişe olmadığına inanıyorlardı.

Filhakika islâhata dair meşhûr risâleyi yazan Koçi Bey IV. Murad'a (1623-1640) büyük cedlerinin husûsiyle Kanunî Sultan Süleyman'ın cihâd ve devlet işleriyle bizzat meşgul bulunduklarını, hikmet ve ilim adamlarının akıllı ve âlim kimseler olduğunu. İslâm (Osmanlı) ülkelerinin emniyet ve âsâyiş içinde yaşadığını anlattıktan sonra başlıca inhitat belirtileri olarak da, eski devir nizâmının bozulmasını, askerî (Yeniçeri), idarî ve ilmî müesseselerin kudretlerini kaybetmesini, devletin içte ve

[1] Kâtib Çelebi, *Tuhfet ül-Kibâr*, İstanbul 1329, s. 3. Müellif burada Avrupa ile Asya'nın hududunun Azak denizi ve Don (Ton) nehrinden şimal denizine çekilen bir çizgi olduğunu kaydeder. Müellif küffar memleketleri için *Atlas Major* ve *Atlas Minor* adlı eserleri Fransız papazı ve muhtedisi olan Şeyh Mehmed Ef.ye tercüme ettirmiş ve sonuncusu «*Levâmi ün-Nûr*» adını almış; «*Frengi Tarih*» ve Konstantiniyye tarihi adlı eserleri de tercüme ettirerek kitaplarına geçirmiştir (*Mizân ül-hak*, s. 136).

dışta sarsıntılara uğramasını, Acem şâhının «d î n r e h b e r i m i z İ m a m - ı â z a m E b û H a n î f e ' n i n m e z a r ı n a h ı y a n e t» işlemesini ve zuhûr eden *Celâlî* eşkıyasiyle bazı vilâyetlerin harap olmasını zikreder. Bununla beraber Koçi Bey yine der: «*Devlet-i Âl-i Osman öyle bir devlet-i azîmedir ki, etrâf ve cevânibte olan din ve devlet düşmanları yekdil* (birlik) *olup her taraftan hücûm etseler bi-emrillah cümlesine cevap vermek âsândır*» hükmü ile Osmanlı kudret ve medeniyetine ne derece inanıldığını meydana koy. Nitekim IV. Murad, Yavuz Sultan Selim'i andıran bir kudret göstererek İran ve Bağdad seferleriyle ve daha sonra da Girit'in fethiyle Osmanlı satvetinin XVII inci asırda, devam ettiği görülmüş ve Avrupada da bazı mühim fetihler yapılmıştı. Koçi Bey'e göre XVII. asırda başgösteren askerî, idârî ve ilmi bozuklukları izâh ederken Kanunî Sultan Süleyman'ın *Divân* toplantılarına çıkmamakla sâde askerleri değil beylerbeyileri de tanımaması, İbrahim Paşa'yı derhal vezîr-i a'zam yapması, kızı Mihrimâh sultan ile evlendirip vezîr-i a'zamlığa getirdiği Rüstem Paşa'yı temlik ettiği pek çok köyle bir hükümdar gibi zengin etmesi, servetle birlikte zînet ve şöhretin artması devrine kadar sirâyet eden hastalıkların ilk illetleri olup onun bu görüşleri zamanımız mütefekkirlerine de tesir etmiştir[5].

Osmanlı hânedânına şükranları ve Allah yolunda hizmet kaygısı ile hareket eden aynı devre mensup başka bir müellif de «*hiç bir vechile murâd ve taleptc*» bulunmamak maksadiyle ismini kaydetmediğini söyleyerek ıslahata dair bir eser yazmıştır. O da III. Murad'ın ölümüne (1595) değin devlet erkânı ve hâkimlerin Şeriata ve Osmanlı kanunlarına uygun bulunup Pâdişâhların himâyesi sâyesinde: «y e d i i k l i m n i z â m v e i n t i z â m d a, h a l k d a r e f â h v e s a â d e t i ç i n d e» olduğu halde bu pâdişâhtan sonra başlayan bozukluklar ve aksaklıklar hakkında hemen Koçi Beyin tenkid ve şikâyetlerini tekrarlar. İsmi meçhûl müellif iki cephede ve aynı zamanda uzun süren Avrupa ve İran sefer ve harplerinin beyhûde olduğunu, devletin büyük zararlara uğradığını ve bu savaşlar dolayısiyle Anadolu'da *Celâlî*'lerin zuhûr edip halkın perişân bir hâle geldiğini anlatır. O, rüşvetin ehliyetsiz kimseleri yüksek mevkilere çıkardığını ve adâletin bozulduğunu da izah ederken görüşlerini Osmanlı tarihine aid güzel fıkralarla teyid eder. Nihâyet Pâdişâha, atalarının vezirleri gibi, *Kanûn-i Âl-i Osman*'ı icrâya kadir, din-

[5] Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul 1277, s. 17, 34-35. Koçi Beyin Kanunî'ye aid son tenkidleri teferruata aid olup bazılarında haklı bulunmakla beraber kendi devrine göre düşünülmüştür.

dar, hak ve adâlet sâhibi bir vezirin tayinini ve bu vasıflarda insanların mevcûd olduğunu bildirerek rüşvet üzerinde çok durur[6]:

Verdi Dîvân ehli rişvetle cihâna ihtilâl,
Pâdişâhim oldu vallah memleketin pâymal.
Âşikâre bey'ederler kalpazanlar mansıbı ,
Nice koymasun Celâli nice olmasun kıtal.
Birbirine mûy-i çengi-veş karıştı cümle halk,
Emrini tutmak bular şimden gerü emr-i muhal.

Halbuki XVI ıncı asırda Avrupalı elçiler ve Türk mütefekkirleri Osmanlı kudret ve azametinin başlıca sebeplerinden biri olarak iltimas ve rüşvetin mevcûd bulunmadığını, devlete aid mevkilerin herkesin liyâkat, fazilet ve çalışmalarına göre verildiğini ısrarla belirtiyorlardı. Osmanlı tarihçisi Âli, XVI ıncı asır sonlarında, başka hükümdarlar hile ile hüküm sürdükleri için devletleri az zamanda inkıraz bulduğunu, halbuki Osmanlılardan hiç bir pâdişâh bu yola düşmediği, daima cihâdla meşgul olup İslâm devletlerine tecâvüz etmedikleri, Karaman oğulları ve başkalarının memleketleri de ahidlerini bozdukları ve Müslümanlara zulüm yaptıkları için ülkelerinin alındığını, bu sebeple Osmanlı devletinin istikrarlı ve gittikçe kuvvetli olduğunu söyledikten sonra *nizâm* hakkında fikirlerini belirtir. Ona göre Fâtih Sultan Mehmed, veziri Mahmud Paşa ile, devlet işlerini tanzim ederken zamanına kadar mevcud olmayan bir kanun ile her şeyi nizâma koydu. Fâtih bu kanuna bağlı kaldıktan sonra devletimizin zevâline ihtimal olup olmadığını sormuş; vezir ona evlâdınızdan bir pâdişâh gelip «*kanun nedir; ben ittim kanun oldu*» der ve kul taifesi içine ecnebi karışırsa o zaman tehlikenin mevcud bulunduğunu ifade eder. Nitekim Âli «*Yeniçeri ocağından kudretli*» bir müessese olmadığı halde 1583 (991) yılında *ocağa yabancı* alındıktan ve kalem ehli arasında rüşvet başladıktan sonra, Allah korusun, mülk ve devletin zevâlinden endişe edileceğini belirtir[7]. Yavuz Sultan Selim de, yukarıda kaydettiğimiz üzere, devletin kudreti ve azameti gurûrunu duyarken onun zevâli endişelerini de taşımış; veziri Pîri Paşa böyle bir tehlikenin ancak akılsız vezirlerin tayini, rüşvet kapılarının açılarak makamların ehliyetsiz kimselerin eline düşmesi ve kadınların

[6] *Kitâb-i Mustatâb* adını taşıyan bu müellifi meçhul eserin tarihi de kaydedilmemiştir. Lâkin IV. Murad'ın İran'a karşı zaferinden bahsetmesi bunun da aynı zamanda yazıldığına delâlet eder.

[7] Âli, *Fusûl-i hall u 'kd*, Son Osmanlı faslı.

Levent Şahverdi Arşivi

devlet işlerine müdâhalesi, Osmanlı nizâm ve kanunlarının bozulması suretiyle vârid olduğunu söylemiş; Pâdişâh da evlâdlarının ve devletin böyle bir âkibetten korunmasını Allah'tan niyâz etmiştir. Gerçekten Osmanlılar için *kanun, nizâm* her şeyin üstünde tutulmuş; liyâkat, ahlâk ve iman sâhiplerinin hâkim olmasiyle devlet kudretinin devamı düşüncesi başta gelmiş ve bu sebeple de iltimas ve rüşvet her felâketin başı sayılmıştır.

Osmanlı mütefekkirleri ilmî inhitatı da kanun ve nizâmların bozulması ile alâkalı buluyorlardı. Filhakika Koçi Bey Sultan Murad'a, ecdleriniz zamanında, âlimler arasında câri kanuna göre ilim ve ve fazileti en yüksek olanların müfti ve Şeyhülislâm, ondan sonra da Rum-eli ve Anadolu kazaskeri olup bunların Pâdişâh-i âlem-penâh hazretlerine nasihatten geri kalmadıklarını, Müfti Ebû's-Suûd Efendi'nin ömrü boyunca azledilmediğini, müderris, kadı, âlim ve dindar kimselerin yüksek bir itibara sâhip bulunarak din ve devlete istikamet verdiklerini ve Pâdişâh huzurunda hakikati söylemekten sakınmadıklarını bildirir. Yine o, Hülefâ-i Râşîdin'den sonra, eski hânedânlardan hiç birinin Osmanlı hânedâm kadar cevheri temiz, mezhep ve yolları yüce pâdişâhlar yetiştirmediğini, bu pâdişâhların daima gaza ve cihâd yapıp hiç bir hânedâna bu kadar fetihler nasip olmadığını, bu ilâhi lütufların da İslâmiyete ve âlimlere gösterilen emsâlsiz hürmet sâyesinde husûle geldiğini söyler. İslâm mütefekkirleri de Selçuklular hakkında aynı düşünceleri belirtiyorlardı. *Kitâb-i Mustatâb* sâhibi de III. Murad'ın ölümünden (1595) sonra ilmiye sınıfında nizâmın bozulduğunu, liyâkatsiz kimselerin ilim ve kaza makamlarını işgal ettiğini belirtir. Bununla beraber o Sun'ullah Efendi Şeyhülislâmlıktan ve bazı âlimler de kazaskerlikten azl edildiği hâlde yine de din ve devlet uğrunda müsâmahada bulunmadıklarını ve doğruyu söylemekten çekinmediklerini söyler. Koçi Bey «*Hâlen tarik-i ilm fevkalhad mutagayyir olmuş ve aralarında câri olan kanûn-i kadîm tenezzül etmiştir*» diyerek ilim ve adâlet sahasında husûle gelen inhitatı meydana koymuştur.

Devrin büyük âlimi Kâtib Çelebi (1609-1658) *Dusturu-l-amel* adlı risâlesinde hemen aynı meseleler üzerinde durmuş; *Mîzân ul-hak* adlı eserinde ilmî inhitat ile meşgul olmuştur. Ona göre Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar «hikmet (müsbet ilimler) ile Şeriat ilimlerini cem'eyleyen muhakkikler iştihârda idi. Fâtih Sultan Mehmed Han *Medâris-i Semâniye* bina edip kanun üzere şugl oluna» deyü vakfiyesinde kayıt, *Hâşiye-i tecrid* ve *Şerh-i mevâkıf* derslerini tayin eylemişti. Sonra gelenler «bu dersler fel-

sefiyattır deyü kaldırıp *Hidâye* ve *Ekmel* dersleri okumağı makul gördü. Yalnız ana iktisâr nâ ma'kul olmakla ne *felsefiyât*, ne *hidâye* ve *Ekmel* kaldı. Bununla Rumda ilim pazarına kesâd gelip cümle inkıraza» yaklaşmıştır[8]. Filhakika Kâtib Çelebi din ilimleri ile müsbet ilimleri birlikte tahsil etmişti. O bunlar arasında bir ahenk kurulması zarûretini müdafaa ederken Osmanlı yükseliş devrini örnek almakta da haklı idi. Devrin bütün ilim, fikir ve sanat adamlarını etrafında toplayan Fâtih Sultan Mehmed din ile felsefe arasında devam eden ezeli münakaşaları ilmî bir esasa bağlamak ve bu mevzuda Gazali ile İbn Rüşd arasındaki ihtilâfı halletmek istiyordu. Bu maksatla hikmet sahasında da eser yazan Hoca-zâdenin reisliğinde bir heyet teşkil etmiş ve bu suretle mezkûr iki filosofa aid *Tehâfüt*'lerden üçüncüsünü yazdırmıştır. Bununla beraber bilhassa o devir için bu çetin mesele yine de halledilememiş; felsefe ile din arasındaki nizâ devam etmiştir. Ali Kuşcu riyâziye ve astronomide, Mîrem Çelebi de usturlaplar sahasında İslâm medeniyetinin son temsilcileri olarak Osmanlı ilmine hizmet etmişlerdi. İstanbul'da ilk rasad-hâne Tokatlı Lütfi tarafından Tophane üzerinde inşa edilmiş olup yeni rasad âletleri ve kürreler ile techiz edilmiş; fakat Tokatlı Lütfi'nin, II. Bayezid devrinde, 1494 de idam edilmesi bu ilmî faaliyeti durdurmuştur. Bu idamın Pâdişâhın dindarlığı veya taassubu ile ilgili bulunduğuna dair bazı zan ve iddiaların bir esası olmadığı ve bu hâdisenin bu âlimin sadece şahsî kusurları ve düşmanlarının gayretleri neticesi bulunduğu anlaşılmıştır[9]. Fâtih Sultan Mehmed büyük medresede Şer'î ve aklî ilimlerin okutulmasını şart koştuğu gibi câmiin yanındaki *Dâr-uş Şifâ* (hastahane) sı da tabipleri, cerrâh, göz hekimi, eczacısı, hastaları tedâvi usulleri, müstahdemleri, talebeleri ile devrin yüksek bir irfan müessesesi idi. Müslüman-Hıristiyan fark gözetilmemesi ile de dikkati çekiyordu, ki Selçuklular devrinde de böyle idi[10]. Süleymaniye medreselerinde riyâziye ve tıp öğretimi yapılıyordu. Evliya Çelebi Edirne'de II. Bayezid'e aid Şifâhânenin sinir ve rûh hastalıklarını musiki ile tedâvi ettiğine dair ifadesi de kayda şayandır[11].

Osmanlılarda, siyasî yükselişle muvazi olarak, idare, hukuk, edebiyat, mimarî, musiki ve diğer güzel sanatlarda görülen ilerlemeler yanında müsbet ilimlerde de kaydedilen bu seviye, şikâyetlere uygun bir şe-

[8] *Mîzân ül-hak*, İstanbul 1280, s. 8-9.

[9] Bak. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 46.

[10] *Fâtih Vakfiyesi*, s. 15-17;

[11] Osmanlılarda tıb için A. Adıvar'ın eseri, s. 46-54; Selçuklu devri için de *Selçuklular tarihi*, s. 250-254.

kilde XVII inci asırda artık bir inhitata uğramıştı. Bununla beraber Osmanlı yükselişi de sukut eden İslâm medeniyetinin umumî çerçevesi içinde olup onun kaderine bağlı idi. Zira İslâm medeniyeti çoktan yaratıcı kudretini kaybetmiş; bu sebeple de bu medeniyet artık Fârâbi, Râzi, Birûni, İbn Sîna, Gazâli, İbn Rüşd ve İbn Haldûn gibi büyük âlim ve filozoflar yetiştirememiş ve Müslüman dünyası bir daha bu seviyede insanların yetişeceği ümidini de kaybetmişti. Esasen İslâm medeniyeti, Moğol istilâsı ile tarihte bir misli görülmeyen müthiş tahrip ve katllere uğradıktan sonra da kısırlığa ve sukuta mahkûm olduğu anlaşılmıştı. Nitekim çağdaş Müslüman mütefekkirleri bu istilâdan sonra «k ı y a m e t e kadar nesiller çoğalsa yapılan tahribat ve k ı t a l l e r i n onda bir nisbetinde tamir edilemiyeceği, bu duruma aid haberlerin harabeler ve insan bakiyeleri ile yazıldığını» söylerken aslâ mübalâga etmemişlerdi. Zira İslâm medeniyeti merkezleri ve büyük şehirler, asırlarca, harap kalmıştı; riyâziye ve astronomi müstesna bütün ilimlerde inhitat devam etmiştir.[12]

İslâm dünyası bu duruma düşerken, Haçlı seferlerinden sonra ticarî ve kültürel münasebetler sayesinde İslâm medeniyetini iktibasa devam eden Avrupa, bir kaç asır zarfında, muntazam medenî hamlelerini yapmış; önce Akdenizde sonra da Okyanuslarda ticârete hâkim olarak servet kaynaklarını elde etmiş ve İslâm dünyasının iktisadî sukutuna da sebep olmuştur. Osmanlı müellifleri, XVII inci asırda, kendi inhitatlarını görmekle beraber, bunun ârizî olduğuna ve müesseselerin ıslahı sayesinde İmparatorluğun tekrar eski kudret ve hayatiyetini kazanacağına inanıyor; fakat İslâm medeniyetinin umumî inhitatı içerisinde ve onun kaderine bağlı bulunduklarını düşünemiyorlardı. Gariptir, ki devrimizde bile ne İslâm medeniyetinin inhitatı ve ne de Osmanlıların onun çerçevesinde mütalâa edilmesi lüzûmu kavranılamamıştır. Türk devlet ve fikir adamları; diğer müslüman milletlerin tam bir uykuya daldıkları bir zamanda, tek başlarına İslâm ve Osmanlı üstünlüğünü muhafaza edebileceklerine inanırken karşılarında yeni bir Avrupa medeniyetinin hızla yükselişini de takip edemiyor; sâdece bu medeniyete aid bazı teknik ilerlemeleri iktibası kâfi görüyor; kendi inhitat devirlerinde Avrupa medeniyetine hareket veren Kepler, Galile, Descartes, Newton gibi büyük insanları ve onların fikirlerini tanımıyor veya biraz tanısa bile bunlara ehemmiyet vermiyorlardı. Bununla beraber bu davranış Türklere mahsus olmayıp Eski Yunan, klâsik İslâm ve bugün de Avrupa medeniyetine

[12] İslâm medeniyetinin inhitatı için bak. *Selçuklular tarihi*, s. 360-387.

mensup mütefekkirler de hiç bir zaman inhitatlarına kendi medeniyetleri dışında bir çâre aramayı düşünmemişlerdi.

Bu münasebetle Osmanlılara aid bir rûhî davranış dikkati çekmektedir. Gerçekten diğer medeniyet mensupları arasında, inhitat karşısında, medeniyetlerinin tehlikeli bir âkıbete doğru ilerlediği ve bu suretle de dünyanın sonu geldiği kanaatı yerleştiği hâlde Osmanlı mütefekkirleri hiç bir zaman böyle bir ümidsizliğe sapmamış; yine İslâm medeniyetinin üstünlüğünden ve Osmanlı imparatorluğunun hayatiyetinden emin bulunmuşlardı. Hattâ Osmanlı tarihçileri, her uzviyet gibi, devletlerin de doğuş, yükseliş ve çöküş (ihtiyarlık) devrelerini geçirmeğe mahkûm bulunduğuna dair İbn Haldûn'un nazariyesine bağlı bulundukları hâlde Osmanlı imparatorluğunun kudret ve medeniyetine öyle inanmışlardı, ki nazariyenin burada bir istisna teşkil ettiğinden ve onun bir *«Devlet-i ebed müddet»* olduğundan asla şüphe etmiyorlardı. Onlar bu inançlarını hem Osmanlı devletinin diğerlerinden farklı olarak, onun bünyevî kudretini, uzun ve istikrarlı ömrünü düşünüyor; hem de «İslâmın her asırda bir din (ve medeniyet) müceddidi (diriltîcisi) çıkaracağı» hakkındaki bir hadis ile bu kanaatlerini teyid ediyorlardı. Nitekim II. Kılıç Arslan, Mısır - Suriye sultanı Baybars ve Kanunî bu müceddidlerden sayılmış bulunuyordu. Bununla beraber İbn Haldûn'un nazariyesini bir tadil ile kabûl eden Kâtib Çelebi devletlerin ve hususiyle Osmanlı İmparatorluğunun ömrünü uzatan sebeplerin bulunduğunu ileri sürer. Filhakika insanları ferd ve cemiyet olarak aynı muayyeniyete bağlı sayan bu Türk mütefekkiri insanların büyüme, olgunluk ve ihtiyarlama çağları nasıl bünyelerine veya bir kazaya uğrayıp uğramamalarına göre ömürleri farklı ise *«İnsanın devletten ibâret olan içtimaî hâli dahi üç mertebe üzere»* bulunduğunu ve bu sebeple de bazı eski cemiyetlerin öylece kısa bir hayat sürdükleri veya Osmanlı devleti gibi kuvvetli bünyeye sâhip bulunanların da uzun bir olgunluk devresi geçirdiğini tespit eder; ferd ve cemiyetlerin bünyeleri ilâç ve tedbirlerle kuvvetlendirilebileceği kanaatini meydana koy[13]. Böylece, Kâtib Çelebi, Osmanlı devletinin bundan sonra da uzun ömrünü kabûl eder ve yeni tedbirlerle bunu mümkün görürken hem İbn Haldûn'un nazariyesini, hem de bu devletin *«ebedî»* olduğu kanaatini tadil eder.

Osmanlı devlet ve fikir adamları inhitat alâmetlerini görmekle ve

---

[13] *Düstûr ül-amel*, İstanbul 1280, s. 122-123 (Ayni Ali Efendi'nin *Kavânin-i Âl-i Osman* risâlesi sonundu).

kabûl etmekle beraber devletin kudreti, cemiyetin hayatiyeti ve medenî üstünlüğü hakkında emniyet duymakta haksız değillerdi. Zira İmparatorluk, XVII inci asırda, bazan mağlûbiyetlere uğruyor; fakat çok defa da mühim zaferler kazanıyordu. Bu asırda Avrupa medeniyeti artık teşekkül etmiş; ilim ve felsefede büyük hamleler yapmıştı. Lâkin Mezheb mücadeleleri ve içtimaî huzursuzluklar içerisinde kıvranmakta, kilisenin taassubu karşısında ilim ve Hıristiyanlık çatışmaları kurbanlar vermiş bulunmakta; tefekkür hürriyeti dinî baskı ile uğraşmaktadır[14]. Halbuki Osmanlı cemiyeti hâlâ tarihî kudretini ve ahlâkî nizâmını muhafaza etmektedir. Devlet müesseselerinde göze çarpan manevî sarsıntılar cemiyet hayatında pek görülmüyor; Türkiye'ye gelen Avrupahlar içtimaî ve ticarî ahlâkın üstünlüğü karşısında yine hayranlıklarını belirtiyorlardı. Avrupa, medenî yükselişine rağmen, hâlâ XVII ve XVIII inci asırlarda da Türk-İslâm medeniyetinden iktibaslarda bulunuyordu. Nitekim Çiçek aşısı ve çiçekcilik sanatı, ilk defa hamam, temizlik ve abdesthane gibi sıhhat ve medeniyetin en mühim unsurları bu asırlarda İstanbul'dan Avrupa'ya intikal ediyor ve böylece Avrupa'da Selçuklular devrinden beri (medrese ve hastahâne gibi) yapılan sürekli medeniyet ve kültür iktibasları tamamlanıyordu. Bununla beraber İngiltere ve Fransa'da yine de İstanbul'dan gelen çiçek aşısına karşı papazların taassubu bir direnme hâlini alıyordu[15]. İşte bu maddî-manevî durum Türklerin medeniyetlerine inanmalarına ve inandıkça da teşekkül eden büyük Avrupa devletleri karşısında mukavemetlerini muhafaza etmelerine imkân veriyordu. Osmanlılar nasıl millî-islâmî mefkûre ile yükselmiş idiyse inhitat devrinde de yine ona sarılmakla manevî kuvvet kazanıyorlardı. Nitekim uzun Avrupa harplerinde Hazreti Peygambere aid Yeşil Sancak *(Sancak-ı Şerif)* in XVI ıncı asrın sonlarında Avrupa seferlerine götürülmesi âdet olmuştu. Yavuz Selim veya Kanunî devrinde mukaddes emânetler arasında yer alan bu sancağı Pâdişâhlar büyük seferlerde, hususî bir merâsimle birlikte götürüyor veya sadrazama devredi-

[14] Avrupa ilmi ve kilisenin mücadelelerine ve anlaşma gayretlerine rağmen Hıristiyanlık ile medeniyet arasında tam bir ahenk hiç bir zaman kurulamamıştır. Hıristiyanlığın muğlak akîdelerini ilimle ve maddeyi inkâr eden prensiplerini hayatla uzlaştırmak mümkün olamamış; madde - rûh müvazenesine dayanan hayat nihayet kiliseye karşı isyanında devamla Avrupa'yı ve dünyayı beşer tarihinin görmediği bir buhrana sürüklemiştir. Bugün dünya bu sebeple tam bir istikbal korkusu içine düşmüştür. Bu hususlar hazırladığımız «*Dünya buhranı karşısında Türk - İslâm medeniyetinin ihyâsı*» adlı eserimizde izah edilmiştir.

[15] Bu husus için bak. *Selçuklular tarihi*, s. 321-332.

yordu. Devletin emniyeti ve bekasiyle ilgili zamanlarda ve meselâ Yeniçerilerin ilgasında kullanılan S a n c a k - Ş e r i f bütün müslümanların onun altında ve uğrunda toplanmasını gerektiriyor; son olarak da, birinci Cihân Harbinde «*Cihâd-i - ekber*» ilâniyle birlikte çıkarılmış bulunuyordu[16]. Böylece Osmanlılar, ilk defa, XVII inci asırda durakladıklarını kabûl ediyor; fakat Osmanlı devletinin kudretine, girişilecek ıslâhat hareketleri ile onun eski satvetini kazanacağına inanıyorlardı. Zira Türkler XVII. asır ortalarında henüz Orta Avrupa'da zaferler kazanıyor; Girit adasını fethediyorlardı. Tarhoncu Ahmed Paşa'nın yaptığı bütçe devletin vâridatının 870,180,000 akça olup buna Mısır, Eflâk ve Buğdan gibi «Mümtâz» eyâletler ve şimalî Afrika dâhil bulunmadığı gibi Selâtin hasları, evkafı, timâr gelirleri bu hesâb dışında idi ve ancak devlete aid umumî iradın % 10 unu teşkil ediyor ve bizzat Tarhoncu lâyihasında belirtiliyordu. Bu hesaplara göre umumî gelir bugünkü paramızla 30-40 milyar lira tutuyordu. III. Murad'ın cülûs bahşişi, 1,100,000 altın miktarında idi. Osmanlı devleti XVIII. asırda ciddî mağlûbiyetlere uğramakla beraber yine de ihtişâm ve hayatiyetini muhafaza ediyor; Türk Cemiyetinde bizzat «Osmanlı» kelimesi de asâlet, vekar ve ihtişam mânâsına gelmişti. Azamet devirlerinde «*At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır*» ata sözü yüksek kahramanlık ruhunu belirtiyordu. Halbuki ordu-da, idâre ve ilmiyye sınıflarında başgösteren manevî ve mefkûrevî sarsıntılar «*Devlet malı deniz, yemiyen domuz*» darbı meselini doğurmuş; müesseselerin nasıl sukut ettiğini aksettirmiştir. Lâkin Cemiyet hayatında yine de manevî nizâm ve millî hayatiyet devam ediyordu.

[16] Bak. T. Gökbilgin, *Sancak-i Şerif*, İsl. Ansikl. Sayı, 102. Aşağıda buna dair misallere de temas edilmiştir.

2. İmparatorluk Dışında İnhitat

Sekkâki Uluğ Beye: «*Dünya benim gibi bir şâir ve senin gibi âlim bir hükümdar vücûda getirmeden önce felek bir çok yıllar daha devredecektir*»

«*Eğer baban iyi bir kanun yapmış ise onu koru; fena ise daha iyisini yap!*»

(Babür-şâh)

Osmanlı Türkleri, XVI ıncı asırda, siyasî kudretiyle olduğu gibi medeniyet seviyesi, içtimaî nizâmı ve ahlâkî üstünlüğü ile de dünyanın en ileri mevkiinde bulunuyordu. Moğol istilâsiyle medeniyetçe en yüksek kültür merkezleri tahrip ve kıtallerle sukut ederken yeni fathedilen Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesinde İslâm medeniyeti yeni bir çiçek hâlinde açılıyordu. İslâm medeniyetinin yükselmesinde büyük hizmetler yapan Araplar ve İranlılar yalnız siyasî değil medenî mevkilerini de artık Türklere terk ediyordu. Dikkate şayandır ki Moğol istilâsından masûn kalan, hattâ Moğolları ilk defa mağlûbiyete uğratan *Memlûk Türkleri* idaresinde ve İslâm medeniyetinin en ileri ülkeleri arasında yer alan Mısır-Suriye'de kültür inhitatından kurtulamamıştı. Bu da Moğol istilâsı neticesinde İslâm medeniyetinin umumî inhitatı ve Akdeniz ticâretinin Okyanuslara ve Avrupalıların eline intikali ile alâkalı idi. Bazı Arap mütefekkirleri inhitatlarının mesûliyetini Osmanlı Türklerine yüklemeye çalışırken bu hâdisenin Osmanlılardan çok evvel meydana geldiğini, Moğol istilâsı ile en büyük felâketin Türkistan'da vukubulduğunu anlıyamamışlardı. Buna rağmen siyasî hâkimiyet gibi medenî üstünlüğün de Türklere intikali Arap ve İranlıların artık hayatiyetlerini kaybettiklerini göstermiştir. Selçuklu devrinde İslâm medeniyetinin yükselişi, Acem ve Arap edebiyat ve sanatlarının Türklerin himâyesinde ilerlemesi de bu inhitatın onlarla alâkalı olamıyacağına, aksine onlar sayesinde bir müddet daha yükseldiğine delâlet eder. Esasen Türkler olmasa idi bu ülkeler daha o zaman Haçlıların malı olacaktı.

Eski İslâm medeniyet bölgeleri inhitata düşerken yeni fethedilen

Türkiye'de Selçuklu ve Osmanlı Türkleri kültür inkişafına başlıyor; Moğol kılıcından kurtulan Türkistanlı ve İranlı âlim, edebiyatçı ve sanatkârların muhacereti ile İslâm medeniyeti yeni bir filiz veriyordu. İslâm medeniyetinin kuruluşunda büyük filozof, riyaziyeci ve hukukçular yetiştiren Türkistan, Moğol istilâsiyle ve ondan sonra da Moğolistan ve Çağatay Hanları arasında cereyan eden savaşlarla tamamen tahrip edilmişti. Tarihçi Vassâf bu muharebeler neticesinde Mâverâünnehr ve Türkistan'da artık ziraat ve ticaretin büsbütün sukut ettiğini yazar. XIV üncü asır Arap coğrafyacısı el Omarî de: «Şimdi Türkistan'da ancak harabeler kalmıştır. Uzaktan iyi inşa olunmuş köyler görülüyor, ki etrafı yeşilliklerle çevrili olan bu köylerde insan bulmak ümidi ile yaklaşınca evlerin tamamiyle *boş ve harap olduğu müşâhede* olunur. Memleketin bütün ahâlisi göçebe olup, bunlar aslâ ziraatle uğraşmazlar» diyordu. Türkistan'da tahrip ve yağmaların yalnız düşman ordular değil bizzat Çağatay hanlarının askerleri tarafından yapıldığını da XV inci asra aid bir kaynak yazar. XVI ıncı asırda Kaşgarlı Haydar Mirza Duglat'ın devrinde, eski mamûr Çu havzasındaki harabelere bakarak, tarihçi Cemal Karşı'nın bu bölgede bir çok şehirlerin bulunduğuna ve pek çok âlim yetiştiğine dair kayıtlarını garip karşılaması da dikkate şâyândır. Oğuzlar süratle yerleşik hayata geçtikleri halde Moğollar ve Çağataylılar şehirlerden nefret ediyor ve göçebe hayatına bağlılıkta ısrar gösteriyorlardı. Moğol istilâsı ve Çağatay hanları devrinde Türkistan artık İslâm medeniyetinin ileri bölgelerinden biri olmak vasfını kaybetmiş; kaynaklar büyük şehirlerin asırlarca harâbe hâlinde kaldığını ve bir daha dirilemediğini meydana koymuştur[17]. Türkistan sadece Moğol istilâsı üzerine Anadolu'ya kaçan nüfus ile, ilim, edebiyat ve sanat adamları ile son medenî vazifesini yapmıştır.

Cihân hâkimiyeti dâvâsiyle meydana çıkan Timür (1370-1404), İmparatorluğunu Türk veya İslâm ideallerine göre kurmuyor; sâdece kendi ihtirasları için dünyayı fethetmek istiyordu. Bu hüviyeti ile o milletin babası mevkiini muhafaza eden Türk kağan ve sultanlarına değil Moğol hanlarına benziyor; onların zihniyet ve ananelerine bağlı bulunuyordu. Nitekim onun bütün sefer ve savaşları Türk-İslâm dünyasına yönelmiş; Türkistan'ın bir kısmı

[17] Barthold, *Dersler*, s. 182, 197; *Selçuklu tarihi*, s. 374. İspanya elçisi Klaviyo Timür'e gittiği zaman Çağataylann göçebe olduklarını, seferlere asker olarak katıldıkları için vergi ödemediklerini söyler.

(Harezm), İran, Altın-Ordu, Kafkasya ve Anadolu onun tahrip ve kıtallerine uğrayarak Moğol istilâsının getirdiği medenî sukutu ikmal etmiştir. Bu sebeplerdir, ki Suriye ve Harezm âlimleri Timur'u Müslüman saymıyor; elçilerine «sizin ülkeniz *Dâr ül-harb*'dir ve Müslümanların size karşı cihâdı farzdır» diyorlardı[18]. Timur bu tahribatına mukabil sadece payitahtı Semerkand'ı medeniyet müesseseleri ile süslüyor; âlim ve sanatkârları orada topluyordu. Fakat onun imâr faaliyetleri arasında yalnız Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi tam milli bir mânâ kazanmıştır. Zira bütün Türklerin velisi tanınan, Türk tasavvufu ve edebiyatının başı olan Ahmed Yesevi'nin eski Oğuz yurdunda, Sır nehri vâdisinde bulunan (Yese-bugünkü Türkistan şehri) mezarı Timur'un himmetiyle muazzam bir türbeye ve büyük bir zâviyeye kavuşmuştur. Özbekler zamanında Yese şehrinin «*Türkistan*» adını alması Ahmed Yesevi'nin Türkler arasında ne derece dinî ve milli bir kudsiyetle yaşadığını gösterir.

Timur'un imparatorluğu, Çin ülkesini fetihe hazırlanırken, ölümü ile dağıldı. Fakat Türkistan'ı ve İran'ın şarkını muhafaza eden Şahruh ve oğlu Uluğ Bey zamanları ilim ve imâr faaliyetleri ile geçti; Herat Semerkand yerine bir medeniyet merkezi oldu. Yanlış olarak Çağatayca adını alan yüksek bir Türk edebiyatı XV inci asırda Osmanlı edebiyatı ile rekabet edecek bir dereceye erişti. Başta Ali Şîr Nevâi olmak üzere mühim şairler, sanatkârlar ve İran moğolları zamanında gelişen riyâziye ve astronomi ilimleri sayesinde Herat'ta bir medeniyet hamlesi başladı. Bu devrin büyük şairlerinden Sekkâki büyük astronom olan hükümdar Uluğ Beye: «Dünya benim gibi büyük bir Türk şairi, senin gibi de âlim bir hükümdar yüzünü daha getirmeden önce felek bir çok yıllar daha devredecektir» diyordu. Büyük şair Ali Şîr Nevâi'nin şiirleri bütün Türk dünyasında ve Osmanlı Türkleri arasında yayılmıştı. O Türkçenin Farsçaya üstün olduğunu söylüyor ve *Muhakemet ül-lügateyn* adlı eserini yazarken de artık Türkçenin yüksek bir edebiyat dili olduğuna inanıyordu. Uluğ Bey, dedesi Timur'e mukabil, Türk milli duygularına sâhip bir hükümdar idi. Heyet ilminde İslâm medeniyetinin son hamlesini yapan Uluğ Bey bilâhare Fâtih'in yanında çalışan Ali Kuşçu'yu da yetiştirmişti. *Hidâye* müellifi Burhâneddin Merginânî'nin torunlarından olan Semerkand'ın irsî Şeyh ül-İslâmları da Uluğ Bey gibi eğlenceye düşkün bulunuyor; dini hükümlere aykırı bir hayata, muganniyeler arasında ziyâfetlere alışmış olarak

[18] Barthold, *Dersler*, s. 195, 201.

yaşıyorlardı. Bu durum hür düşünceden ziyâde bir ahlâkî çöküntüye delâlet ediyordu. Timür evlâdları ve göçebeler arasında ta'zîm ediliyordu. Fakat Türklük şuûru onda değil evlâdlarında gelişmişti. Filhakika Timür paraları üzerinde Moğolca ibâre koyduğu hâlde Uluğ Bey, eski yarlığlarda olduğu gibi Türkçe «*Uluğ beg Gürgân sözüm*» formülünü kullanıyordu. Bu hükümdar yalnız ilmi himâye etmiyor; bizzat âlim ve İslâm medeniyetinin Heyet (astronomi) ilminde son sözünü söyleyen bir insan olarak müstesnâ bir tarihî şahsiyet idi. Uluğ Bey zamanında Semerkand ve Buhara medreseleri duvarlarına «*ilim tahsili, erkek-kadın her müslümana farzdır*» hâdisini yazdırmıştı. Herat'ta hüküm süren Hüseyin Baykara ve vezîri büyük şâir ve âlim Ali Şîr Nevâî zamanı bir kültür ve medeniyet hamlesi olmuştu. Gerçekten Timür ve oğulları zamanında Türkistan ve Horasan'da büyük mimârî âbîdeleri, edebiyat, riyâziye, hey'et ve resim san'atında, sulama kanalları inşasında ciddî hamleler yapılmış; fakat bu faaliyetler umumî inhitat üzerine bir tesir yapmamıştır. Çingiz ve Timür'ün istilâları ile çöken Türk - İslâm medeniyeti bu Timür oğullarının kurdukları kültür merkezlerinde bile uzun müddet yaşayamamıştır. Böylece Ruslar XIX uncu asırda Türkistan'a girdikleri zaman bu ülkede Buhara, Hîve ve Hokand hanlıklarını çok zayıf bir durumda bulmuşlardı. Uygurlar ve Karahanlılar zamanında yüksek bir Türk kültürüne sahne olan Şarkî Türkistan daha iyi bir durumda değildi. Karahanlılar zamanında (XI inci asırda) Türk dili ve tarihi hakkında büyük eseri ile Kaşgarlı Mahmud, *Kutatgu-bilig* ile Yusuf Has Hâcib gibi millî mütefekkirlerden sonra XVI ıncı asır ortalarında Haydar Mirza'nın mühim tarihî eseri Şarkî Türkistan'ın ilim hayatında son bir fikir mahsulü idi. Moğol istilâsından ve deniz keşiflerinden sonra değişen medenî ve iktisadî şartlar en ziyade Türkistan'ı menfî tesirler altında tutuyor ve dünya fâtihlerinin evlâdları, en zayıf bir zamanda, Rusların istilâsına uğruyor. XIX uncu asırda İngiliz-Rus rekabeti ve hâlâ Türklerin tarihî hayatiyetine bakan birincilerin Hindistan istilâsı gibi isabetsiz endişeleri de Türkistan'da değil Afganistan'da bir tampon devlet kurulmasına yardım etmiş ve bu da bir derece Türkistan'ın esir kalması sebeplerinden biri olmuştur.

Moğollar diğer ülkelerde olduğu gibi şimalde de Kıpçak ve Bulgar Türklerini imhadan çekinmemişlerdi. Bununla beraber onların kurduğu Altın-Ordu imparatorluğu da yine Türklere dayanmış; Altın-Ordu hanları diğer Moğol hanlarından daha önce Türkleşmiş ve İslâmlaşmıştır. Altın-Ordu devleti İran'da hüküm süren putperest İlhanlı hükümdarları ile, sonra da dahilî mücadelelerle sarsılmış ve Timür'ün Toktamış hanı

mağlûp etmesi şimal Türklüğünü büsbütün zayıflatmıştı. Böylece Timur İmparatorluğunun kuruluşu Altın-Ordu ve Anadolu Türkleri aleyhinde olduğu gibi onun savaşları Orta Asya ticaret yollarını iptal ettiği ve devleti de uzun bir ömre sâhip bulunmadığı için Türkistan'a ciddî bir hayatiyet getirmedi. Altın-Ordunun parçalanmasından sonra meydana çıkan Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıkları arasında en uzun ömre sonuncusu sâhip olmuştu. Osmanlıların himâyesinde ve ileri karakolu durumunda bulunan Kırım Hanlığı da 1783 Kaynarca muahedesiyle Rusların işgaline girdi: tedricen ve ikinci cihân harbinden sonra da kitle halinde bir sürgün ile bu ülkenin Türklüğü de tarihe karıştı. Halbuki Kırım süvarî ordusu asırlarca Rusları ve Avrupa'yı titretiyordu.

Büyük Fâtih Timur'ün İmparatorluğu süratle yıkıldığı halde, beşinci batından torunu olan Babür Şahın kurduğu Büyük Hindistan İmparatorluğu daha uzun ve şanlı bir tarihe sâhip olmuştur. Türk edebiyatındaki yüksek mevkii, kültürü ve şâirliği ile meşhur olan Babür, Özbekler tarafından Fergana'dan atılınca kahramanlığı sayesinde önce Afganistan'ı, daha sonra da Hindistan'da Türk Delhi Sultanlığını Panipat zaferi ile 20 Nisan 1526'da yıkarak bu ülkeyi hâkimiyeti altına aldı ve yeni bir imparatorluk kurdu. Babür Moğolluktan nefret ettiği, kendisini ve askerlerini Türk adıyle andığı halde Avrupalılar bu devlete *«Büyük Moğol İmparatorluğu»* adını vermişlerdir. Halbuki bu isim, bu devlete aid kaynaklar gibi diğer İslâm müellifleri tarafından da hiç bir zaman kullanılmamıştır. X. asırda Gazneli Sultan Mahmud ile başlayan ve Babür'e kadar bir çok Türk devletleri tarafından idare olunan Hindistan'da bu hükümetler ve Orta Asya'dan vukubulan muhaceretler sayesinde İslâmiyet yayılmış ve burada İslâm medeniyetinin yüksek eserleri meydana gelmiştir. Gerçekten Türk sultanlarının Hindistan'da inşa ettikleri büyük mimarî âbideleri, câmiler, türbeler memleketin zenginliği, devletin ve Türklerin azamet duygularıyle mütenasip idi. Onlar bu muhteşem eserlerle Hindistan şehirlerini süslerken Kalküta, Madras ve Bombay gibi yeni şehirler de kurmuşlar ve z i r a a t i d e ç o k i l e r i b i r s e v i y e y e eriştirmişlerdi. Babür: «E ğ e r b a b a n i y i b i r k a n u n y a p m ı ş i s e o n u k o r u; f e n a i s e d a h a i y i s i n i y a p» düstûru ile yeni bir fikri temsil ediyordu. Bu devletin en büyük hükümdarı olan Celâleddin Ekber-şâh (1556-1605) çeşitli ırk, dil ve dinlerin kaynaştığı bu ülkede bütün din ve mezhep mümessilleri ile daima münakaşalarda bulunuyordu. Bu münakaşalar neticesinde H i n d i s t a n ' d a m a n e v î b i r b i r l i k k u r a b i l m e k için İslâm ve Hindu dinlerinin mezcı ile y e n i b i r d i n v ü c u-

da getirdi; buna «*Din-i İlâhi*» ve ibâdetlerine de «*Âyin-i Ekberî*» adını verdi. Lâkin onun istibdadı ile kaim olan bu sun'î din ölümünden sonra ortadan kalktı. Bu, VII inci asır başlarında İmparator Heraklius'un, aynı siyasî maksatla Bizans imparatorluğunda mevcut Hıristiyan mezheplerini *Monothelisme* adı ile yeni bir mezhep halinde birleştirme teşebbüsünden daha cesûrane bir hareket idi. Hindistan'ın diğer hükümdarları gibi Babürlü pâdişâhlar da Osmanlılarla dostane münasebetlere girişmişlerdi. İstanbul'dan giden Mimar Sinan şâkirdlerinin Hind mimarisinde hizmetleri ve bazı Osmanlı şairlerinin Hind saraylarınca okunması kayda şâyândır. Hindistan Türk beyleri arasında Türkçe şiir ve dîvân yazan şairler de vardı. XVI ıncı asırda Osmanlı ve Safevi sarayları etrafında olduğu gibi Babürlü'ler sarayında da Türk edebiyatı gelişiyor; aristokrasinin Türk olması dolayısiyle Türkçe gramer ve lûgat kitapları da yazılıyordu. Evreng-zîb'in ölümünden (1707) sonra gelen Babürlü hükümdarlarının zayıflaması ile muvazi olarak İngilizler de Hindistan'da yayılmağa başladılar. Nihayet İngilizler Hindistan'da vukubulan Sipâhi isyanında (1857) son hükümdar Bahadır Şahı alâkalı sayıp sürgün etmekle bu imparatorluk inkıraz buldu. İngilizler bu isyanın bastırılmasında dost Tanzimatçı Osmanlı hükümetinden faydalanmak maksadiyle Halife Abdülmecid'in Halifelik nüfuzunu da kullanmıştır.

İran'da Şâh İsmail'in Ak-Koyunlu devletine nihayet vererek kurduğu Safevi imparatorluğu (1502-1736) da Şîî göçebe Türkmen kabilelerine dayanıyordu. Saray ve ordu dili de Türkçe olup bu devletin kurucusu Şâh İsmail güzel Türkçe şiirleri ile Şii Türkmenleri kendine bağlıyordu. Şîî bir tarikat şeyhliğinden şahlık makamına yükseliyor; körüklediği Şii taassubu sâyesinde kuvvet kazanıyor ve her tarafta hükûm süren Sünni Türk devletleri arasında siyasî hâkimiyetini devam ettiriyordu. Güzel Türkçe şiirlerine ve Türkmen kabilelerine dayanmasına rağmen Şâh İsmail ve haleflerinde mezhep taassubu dışında millî bir şuûr müşahede edilememiştir. Zaman zaman Avrupalılarla birleşen ve fırsat buldukça Osmanlılara hücûm eden Safeviler İslâm dâvâsına da zararlı olmuş ve hattâ Kanunî'nin Avrupa'ya hâkim olarak bu ülkenin ve İslâm'ın da belki kaderini değiştirmiştir. Halbuki Osmanlılar İslâm dâvâsiyle hemen bütün tarikatlere dayanıyordu. Fakat Safeviler bizzat başında bulundukları Şîî mezhep dışında hiç bir din hürriyeti tanımıyor; Türk tarihinde görülmemiş bir taassubu siyasetlerine temel yapıyorlardı. Bu sebeple Sünnîleri ya cebren Şii yapıyor ve ya öldürüyor; büyük İslâm âlimlerinin türbeleri bile tecavüzlerinden masûn kalamıyordu. Böyle bir dinî ve cismanî hâkimiyete sâhip olan Şâh

Mısır'ın Şii Fatımî Halifeleri gibi bir otoriteyi ve eski İran şahlarının da istibdadını temsil ediyordu. Bu sebeple Şâhın üstünde hiç bir kuvvet mevcud değildi. Osmanlılarda devlet erkânı bütün meseleleri *Divân*da müzakere edip karara bağladığı halde, Safevî devletinde böyle bir istişare organı veya kabine mevcud değildi. Her şey müstebid Şâha aid olduğundan nâzır (vezir) ler sabahları saraya gider ve ondan alınan emirleri icra ederlerdi. Osmanlılar ile İran şahları arasındaki savaşlar, Anadolu'da Alevî Türklerini devlete karşı bir siyasî vasıta olarak kullanmaya çalışmaları, Sünnilere zulümleri ve nihayet Türklerin Avrupa harplerinde arkalarından tecâvüze girişmeleri sebepleriyle vuku buluyordu. Osmanlı ordusunun kudretine ve ateşli silâhlarına dayanamıyan İranlılar, I. Şâh Abbas zamanında (1587-1628), İngilizlerin teknik yardımı ile kuvvetlendiler ve Osmanlıları taklîd ile merkeziyetçi bir devlet idaresi kurmağa çalıştılar. Şâh İsmail gibi Şâh Abbas da İran ve Azerbaycan Türklerinin halk edebiyatlarında mühim bir mevki işgal eder. Şâh Abbâs'ın bazı mühim imâr faaliyetleri de kayda şayandır. Bu gayretlere rağmen İran'ın Moğol istilâsından sonra yıkılan eski medeniyetini ihya etmesi mümkün olmadığı gibi Safevî devleti de zayıf bir bünyeye sâhip idi. Şâh Abbâs'ın payitahtı Tebriz'den İsfahan'a nakletmesi de bu devleti dayanağı olan Türkmen askerî kuvvetinden uzaklaştırmıştı. Bundan başka Selçuklular devrinde Altın çağını yaşayan İran edebiyatı da bir daha o kudreti gösteremedi; yüksek İran sanatı da sukut içerisinde kaldı.

Böylece Osmanlılar dışında kalan Türk âlemi siyasî kudreti, devlet teşkilâtı, medeniyeti ve içtimaî ahengi ile hiç bir zaman Osmanlılarla mukayese edilecek bir varlık göstermeden süratle inhitata sürüklendi. Nitekim İslâmın kılıcı ve hâmisi olarak Osmanlılar yükselen Avrupa medeniyeti ve büyük devletleri karşısında kudret ve hayatiyetlerini muhafaza ederken diğer Türk ülkeleri de kendi bünyeleri içinde sukut ediyorlardı. Coğrafî ve siyasî münasebetler gibi medenî kabiliyet de artık Osmanlılar'da bulunduğundan Avrupa medeniyetinden istifade ve iktibaslar da onlar tarafından mümkün oluyordu, ki bu hususlar gelecek bahislerde ele alınmıştır. Bütün Arap ülkeleri de Osmanlı imparatorluğuna dâhil olup kaderleri tamamiyle ona bağlı idi. Nitekim Türkler Selçuklular devrinde Yakın-şark Arap ülkelerini nasıl Haçlılardan kurtarmışlarsa; Şimalî Afrika'yı da Avrupalıların istilâlarına karşı Osmanlı deniz kuvvetleri korumuştu.

3. Medeniyet Üstünlüğünün Kaybı ve Avrupaya Yaklaşma Başlangıcı

«Çeşmelerde abdest alınmaz oldu,
Câmilerde namaz kılınmaz oldu,
Mâmur olan yerler hep viran oldu,
Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i.»

«Olmuş idim bir zaman ben sedd-i İslâm'a kilid,
Nice canlar din yolunda uğruma oldu şehîd,
Ta kıyâmet haşrolunca kesmezem Hak'dan ümid,
Bir gün ola açıla baht-ı siyâhim der, Budin.»

(Gazi Âşık Hasan)

Osmanlı Türkleri, XVII inci asırda, zaferler kazanırken bazan da mağlûbiyetler görüyor; bu sebeple de azâmet devrine nazaran bir inhitat içinde bulunduklarını anlıyorlardı. Fakat Türk mütefekkirleri askerî, idarî ve ilmî müesseselerde müşâhede ettikleri bozuklukları islâh etmek sâyesinde «*Devlet-i ebed müddet*» olan İmparatorluğun eski kudretini tekrar kazanacağına, medenî ve mânevî üstünlüğün kendilerinde olduğuna inanıyorlardı. Yukarda belirttiğimiz üzere onlar, Avrupalıların Okyanuslara ve dünya ticaretine hâkim bulunduklarını, bu durumun Türk-İslâm dünyasına siyasî ve iktisadî bir tehlike getireceğini kavramakla beraber Garp medeniyetinin yükselmekte ve mensup oldukları İslâm medeniyetinin inhitatta olduğunu düşünemiyor; zaten Avrupa'da gelişen yeni medeniyeti de takip edemiyorlardı. Nitekim Osmanlı orduları Almanya içlerine, Çekoslovakya'ya ve Alp dağlarına kadar akınlarını uzatmakla beraber; «*Kızıl-elma Seddini*» (Viyana) aşamayan, Süveyş kanalını açamayan Osmanlı İmparatorluğu denizlerde ve Okyanuslarda hâkimiyeti kaybediyordu. Avrupa'ya hâkimiyeti engelleyen Safevî İran'ın çıkardığı coğrafî ve askerî zorluklar Türkistan'a varmaya imkân vermemiş; Don-Volga kanalını açma teşebbüsü de muvaffakiyetsizliğe uğramıştı. Bu sebeple, Kırım Hanlığı müstesna, Ruslar, tedricen Altın-Ordu hanlıklarını ortadan

kaldırmış; Orta Asya'ya doğru hudutlarını genişletmeğe başlamıştı. Bununla beraber üç kıtanın ortasında hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu yine de sonsuz kaynaklara sahip bulunuyordu. Fakat Avrupa, bir yandan Amerika ve Okyanuslara hâkim olarak, elde ettiği maddî imkânlarla, öte yandan da ilmî keşiflerle, medeniyetini yükseltir ve kuvvetlendirirken Osmanlı dünyası medenî inhitatla birlikte askerî kudretini de kaybediyordu. Osmanlı devletinde iktisadî endişeler de kendini göstermiş; Avrupa'da altın ve gümüş bolluğu hüküm sürerken Türk-İslâm dünyasında para sıkıntısı artık şiddetle hissedilmişti. Selçuklular ve Beylikler devrinde olduğu gibi Osmanlılar da bu kıymetli madenlerin ve harp maddelerinin hudutlardan çıkmasına karşı sıkı tedbirler almıştı. Malî külfetler altında kalan devlet, iktisadî buhranın artmasiyle muvazi olarak, sıksık, sarayda bulunan altın ve gümüş eşyayı darbhanede paraya tahvil etmiş; devamlı harpler de Türk tüccar ve sermayedarını sarsmıştır. *Mîrî* idarenin bozulması ve zirâî istihsalin azalması da bu umumî inhitata muvazi olarak gelişiyordu. Zira Osmanlı ordusunun esasını teşkil eden *Timar* idaresinin sarsılmasiyle hem memleket imâr imkânını kaybediyor; hem de toprağa bağlı bulunan askerî masraflar da devlet hazinesine yükleniyordu. Nitekim Kanunî devrinde devlet merkezinde, Yeniçeriler dahil, bütün maaşlılar *(mevâcib hârân)* 41,000 kişi ve aylıkları 1223 yük akçe iken gittikçe Timarlı sipâhinin azalması ve yeniçerilerin çoğalması yüzünden hazineden maaş alanların miktarı III. Sultan Mustafa zamanında artık 150,000'e baliğ olmuştu. Bu gelişme bir yandan hazinenin yükünü arttırıyor; öte yandan da Timarlı sipâhinin azalması ve bozulmasiyle zirâî isithsali de düşürüyor; yeniçeri ve mültezimlerin tahakkümü ile halkın fakirleşmesine, içtimaî huzursuzluklara sebebiyet veriyordu. İnhitat devrinde yüksek tabakada artan lüks ibtilâsı ve suiistimaller de iktisadî zorlukları şiddetlendiriyordu.[19]

İmparatorluğun bu inhitatını gören Türk mütefekkirleri yine de İmparatorluğun kudretinden emin bulunuyor; onun kaderinin İslâm medeniyetinin umumî inhitatına ve Avrupa medeniyetinin inkişâfına göre tayyün edeceğini düşünecek kadar geniş bir görüşe sahip bulunmuyorlardı. Bu da tabii idi ve nitekim tarihî medeniyetlere mensup mütefekkirler de ancak kendi dünyaları içinde kalmış ve onun hudutlarını aşmış değildi. Gerçekten Türk mütefekkirleri klâsik İslâm ve Selçuklu devirlerinde gelmiş büyük âlim, filosof ve müctehidlerin bir daha yetişmiyeceğine

[19] Kâtib Çelebi, *Düstûr ul-amel*, s. 131-132; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 90, 102; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968, s. 23-31.

ve bu sebeple de *İçtihâd* kapılarının kapanmış bulunduğuna inanıyorlardı. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğunun sarsılmaz temellere dayandığına, büyük devlet adamları, yenilmez orduları, yüksek hukukî ve içtimaî nizâmı, sanat dehâsı, nihayet kültür ve mefkûresinin kudreti Türklerde kendi üstünlükleri kanaatinin devamına kâfi geliyordu. Nitekim Osmanlı Türkleri, XVII inci asır boyunca, ordularının kudreti, medenî hayat, ahlâk ve nizâm üstünlükleri; bir çok millet ve dinler arasında insanî esaslara dayanan ahenkli münasebetleri ile bu üstünlüklerini görüyor ve Avrupalılara da gösteriyorlardı. Avusturyalı General Montecucculi (1609 - 1680) de harp fenlerine dair hâtıratında Osmanlı ordusunu örnek sayması Türklerin henüz medeniyet alıcı değil, verici bir durumda olduklarını gösteriyordu. Filhakika o, Osmanlı orduları, birçok muharebelerde bulunmuş kumandan ve askerleri hakkında güzel bilgiler verirken bu orduların teşkilâtı, tekniği, nizâm ve disiplini üzerinde durur; Türklerin savaşta ölünce şehîd olacaklarına ve cennete gideceklerine, ecel gelmedikçe insanların ölmiyeceğine, alınlarına ne yazılmış ise onun mutlâka vukubulacağına inandıklarını da belirterek manevî kudret kaynaklarını da meydana kor. Avusturyalı general bu sebeple Osmanlı ordularına dayanabilmek için T ü r k u s û l ü n d e m u n t a z a m o r d u l a r ı n k u r u l m a s ı n ı ileri sürer. Zira bizzat kendisi askerlerini Osmanlı ordusuna göre hazırladığını ve 1664 de Saint-Gothard'da (Alp dağları) bu sâyede Türklere karşı muvaffakiyetler kazandığını iftiharla söyleyerek tezini isbat eder.[20]

Nitekim XVIII inci asır sonlarında Türk ordusunun Avrupa usûl ve tekniğine göre modernleşmesi görüşlerini ileri süren Tatarcık Abdullah Efendi, Koca Sekban-başı ve Vaka-nüvis Âsım Efendi de Avrupa'da muntazam orduların Kanunî Sultan Süleyman örneğine göre kurulduğunu söylerken bu görüşü benimsemiş ve bizzat bu generale aid eserin tercümesinden faydalanmışlardı.[21]

XVII inci asırda Avrupa ve İran cephelerinde, Akdeniz havzasında çetin savaşlar yapan, geçmiş asırlara nispetle zaferler yanında arasıra da mağlûbiyetler gören Türk orduları, bu sebeple seferlere Hazreti Peygamber'e aid *Sancak-i Şerif* ile çıkarılıyor ve bu da askerlerin maneviyatını

---

[20] *Memoires*, I, s. 222-223; Ahmed Cevdet, *Tarih*, III, s. 309-310. Bu eserin yazma halinde bir tercümesi vardır (A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 163). Türklerin bu inancı Kur'an'ın. «*İzâ câe'l-ecelü lâ-yastak-dimûne sâaten ve lâ-yeste'hirûn*» âyetine dayanır.

[21] Âsım, *Tarih*, I, s. 32, 264. Diğerleri aşağıda görülecektir.

yükseltiyordu. Köprülü-zade Fazıl Ahmed Paşa'nın 1662 seferinde bulunan şair :

Hazır ol vaktine Nemçe kıralı,
Yer götürmez asker ile geliyor.
Patriklerin inmiş tahttan diyorlar,
Bir Halife kalmış, o da geliyor.
Doksan bin var tatlı cana kıyacak,
Yüz bini de Tatar handan geliyor.
Kaçma kâfir kaçma ölümün şimdi,
Hacı Bektaş Veli kalkmış geliyor.

Nitekim Avusturyalıların çok güvendiği Uyvar kalesi 1663 de fethedildi :

Müjde gelüp Ehl-i İslâm şâd oldu,
Gazi vezîr fetheyledi Uyvar'ı.
Nemçe lâ'în kal'asından yâd oldu,
Gazi vezîr fetheyledi Uyvar'ı.

IV. Sultan Murad'ın İran'a karşı açtığı seferde ordunun heybetini ve şevkini anlatan yeniçeri şairi Kayıkçı Kul Mustafa da Bağdad fethi münasebetiyle çok mesûddur. Genç Osman destânı da bu fetih dolayısiyle teşekkül etmiştir :[22]

Hazreti Eyyûb'da kılıç kuşandı,
Gittiği yollara kumaş döşendi,
Kızıl-baş da korktu, kendi uşandı,
Sultan Murad geldi, açılun dağlar.

Vaktine hazır ol ey Acem şâhı,
Magripten üstüne asker geliyor,
Yıkacaktır tâcınle tahtın,
Sultan Murad handır, gelen kendidür.
Sultan Murad yer-yüzün Halifesi,
Sultan Hacı Bektaş onun velisi,
Yetmiş bin de Serden-geçti geliyor.

---

[22] F. Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, İstanbul 1930, s. 5, 9, 10. Genç Osman'a aid şiirler müteakip sahifeleri doldurur.

Türk cemiyetinin yüksek ahlâkî vasıflarına ve içtimaî nizâmına dair Avrupalı seyyahların müşahedeleri de bu asırda tekrarlanmaktadır. Fil hakika Türklerin dinsiz, fena ve barbar bir millet olduğunu yaygın bir kanaat olarak muhafaza eden Avrupalılara karşı Thevenot, Türklerin kendi soydaşları gibi hıristiyanları da aslâ aldatmadıklarını, Türkiye'de bu gibi kötülüklerin hıristiyan ve yahudiler arasında görüldüğünü söyler. Ona göre Türkler çok dindar ve hayır-sever insanlar olup bütün dünyaya iyilik yaymağa çalışır; sevdikleri bir hıristiyanın Türk (Müslüman) olmasını arzu ederler. Onlar büyük bir hürmet besledikleri Pâdişahlarına çok sâdık olup hükümdarlarına hiyânet eden bir Türke rastlanmamıştır. «Ben onların çok iyi insan olduğunu söylerken hakikî Türklerden bahsediyorum. Ama Türkiye'de müslümanlığı kabûl eden başka halkları tecrübe edenler fenalıkların bunlar arasında zuhur ettiğini anlamışlardır. Türkler arasında aslâ faizciliğe ve kavgaya rastlanmaz. Şehirlerde askerler bile kılıç taşımazlar. İyi Türkler katiyen şarap içmez, parasiyle oyun oynamazlar. Nizâma son derece düşkündürler. Pahalı mal satanlar mahkemede cezalandırılır. Alış-veriş için çarşıya gönderilen bir çocuğun aldatılmasına kimse cesaret edemez. *Su-başı* daima nizâmı korur. Türkler kimsenin dinine ve ibadetine karışmazlar. Türkler temizlik ve sıhhatleri için sıksık hamama giderler. Yaşamak için yer ve yemek için yaşamazlar. Bu sebeple de çok kuvvetli ve sıhhatlidirler. Türklerin kusurlarına gelince kendilerini başka milletlerden üstün ve cesûr sayarlar. Bu üstünlüğü bilhassa kendi dinlerinde olmayan hıristiyan ve musevilere karşı duyarlar.[23] Selçuklu ve ilk Osmanlı devirlerinde Türklerin hayır, insanlık duyguları, bu maksatla yaptıkları vakıf imaretler, kervansaraylar, fakirlere iyilik ve yardımlar hakkında bildiğimiz şeyler bu asra mensup diğer Avrupalı seyyahlar tarafından da uzun boylu ve hayranlıkla tasvir edilmiş; insanlar gibi hayvanlara karşı da gösterilen şefkat ve yapılan vakıflar bu yabancıların dikkatini çekmiş ve çok çeşitli misaller verilmiştir. Yazarlara göre Rumlar da bu memlekette yaşarlar; fakat onlar hilekârlık ve hainlikleri ile Türklerden ayrılırlar.[24]

---

[23] Thevenot, *Relation d'un voyage fait eu Levant*, Paris 1665, s. 58, 70, 111-112, 126. Viyana muhasarasından muvaffakıyetsiz olarak dönen Kara Mustafa Paşa emrinde koca bir orduya ve hayatını kurtarma imkânlarına rağmen idâmını icraya gönderilen bir kaç kişiye kellesini teslim ederken pâdişaha ve nizâm şuûruna bağlı kalarak devrin Türkü olduğunu gösteriyordu.

[24] *Les Voyages du sieur Du Loir*, Paris 1654, s. 166;

Bu durumda Türklerin kendi medeniyetlerine ve üstünlük duygularına bağlı kalmaları ve Avrupa'da gelişmekte bulunan yeni medeniyete itibar etmemeleri normal idi. Nitekim tarihî medeniyetlere mensup olan diğer milletler de hemen aynı psikoloji içinde bulunuyor; uzun müddet kendi âlemleri dışında bir medeniyetin mevcudiyetini kabûl edemiyorlardı. Bu sebeple müslümanlar gibi Osmanlılar da kendi medeniyetlerinin inhitatları ve ona çare bulunması hakkında ancak kendi bünyelerine göre görüşler ileri sürmüşler; meseleleri cihânşümûl bir mahiyette düşünememişlerdir. Hattâ İslâm ve Osmanlı inhitatlarına dair bugüne değin yapılan izahlar da eski mütefekkirlerin düşüncelerine inhisar etmiştir. Gariptir, ki Avrupa medeniyeti karşısında girişilen iktibas ve modernleşme hareketleri iki asır sürdüğü halde istenilen neticelerin elde edilememesine ve şikâyetlere rağmen bu meselenin izahı için de henüz ciddî araştırmalar yapılamamıştır.[25] Müslümanlar eski Yunan ve Yakın Şark kültürlerini yoğurup bir İslâm medeniyeti kurarken Garbî Avrupa'ya ve onun Lâtince eserlerine itibar etmedikleri gibi, orada gelişen yeni medeniyete de dikkat etmemişlerdi. Esasen Avrupa'nın bu medenî inkişafı Osmanlı yükselişi ile muvazi bulunduğu için bu hususta girişilen kültürel temas ve faydalanma teşebbüsleri Osmanlı Türklerine aid olmak gerekirdi. Nitekim Osmanlılar, XV inci asırdan beri, Avrupa'nın bazı sanat, teknik ve coğrafî bilgilerini almakta bir kusur işlememişlerdir. Fakat bu teknik ve kültürel temaslar çok mahdut olup Orta Avrupa'da ve Akdeniz havzasında Avrupalılar ile yan-yana yaşayan Türkler mânen onlardan çok uzak bulunuyor; İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında mevcut demir-perde XVII inci asırda, inhitat psikolojisi ile, gittikçe daha da kalınlaşıyordu.

Bununla beraber asırlarca Avrupalılara karşı üstünlük duygularına sâhip bulunan Türkler inhitata düştükçe bir yandan onlardan uzaklaşıyor; öte yandan da mağlûbiyetlerin tekerrürü Garba karşı yaklaşma zaruretini gösteriyordu. Gerçekten İkinci Viyana Muhasarasının (1683) muvaffakiyetsizliğe uğraması ile devam eden uzun bir harp Haçlı müttefiklerin taarruzlarına cesaret vermiş ve Türkleri ağır kayıplara uğratarak Karlofça muahede-nâmesini (26 I. Kânun 1699) imzalamağa mecbûr etmişti. Osmanlı İmparatorluğu, bu hâdise ile, ilk defa büyük eyaletle-

[25] İslâm medeniyetinin inhitatı hakkında bugüne kadar ileri sürülen fikirler teferruat ve neticeler üzerinde durmuş ve Moğol istilâsının başlıca âmil olduğu tezi bizim «*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*» adlı eserimizde ele alınmıştır (s. 368-387).

tini bırakmış ve devrin artık aleyhe döndüğünü anlamıştı. Nitekim bu muahede-nâme ile Türkler hemen bütün Macaristan'ı Avusturyalılara, Ukrayna ve Podolya'yı Lehlilere, Azak kalesini Ruslara, Dalmaçya sahillerini ve Mora'yı da Venediklilere terk etmişti. Sadece Tameşvar vilâyeti Türk askerlerinin kahramanlığı sâyesinde bir müddet için kurtarılmıştı. Bu ağır mağlûbiyet ve kayıplar Türkler üzerinde o kadar acı bir tesir bırakmıştır, ki «*Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i*» şarkısı millî ıstırabı bugüne kadar iletmiştir. Bu serhad boylarında cihâd yapan gaziler kendi destanlarını kendileri yazmakta; şehir, kale ve vilâyetlerin nasıl terk edildiğini acı bir dille anlatmakta; fakat kahraman gaziler yine de iman ve vatan aşklarını muhafaza etmekte; ölmeyince Tameşvar'ın verilmiyeceğini de Pâdişahâ bildirmektedirler. Gazi Âşık Hasan :[26]

Ne çeker kulların serhad ilinde,
Bilinmez Hünkârım görülmeyince;
Bunca memleketin kâfir elinde,
Kaldı, inanmadın ayrılmayınca,

Kimi şehîd oldu, kimi giriftâr :
Kâfirin elinde inler zâr u zâr,
Estergon'la Budin, Eğri'yle Uyvar,
Ele girmez şâhım yorulmayınca.

Gaziler başına takup çelengi,
Kırardı Nemçe'yi, Macâr u Frengi:
Neylesün kulların edemez cengi,
Hal u hâtırları sorulmayınca.

Şair Budin'in de feryatlarını dinler ve imdat seslerini duyar :

Geldi düşman bağladı cümle râhim, der Budin
Gelmeyen imdâdıma çeksün günâhım, der Budin
Kalmasun küffâr elinde yalnız zâr u zebûn
Ser çeküp burc u bedenden çıktı âhım, der Budin

[26] F. Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, s. 18-19; Gazi Âşık Hasan, *Türk kahramanlık şiirleri Antolojisi*, nşr. Osman Atillâ, İstanbul 1967, s. 77, 328. Madam Montague İstanbul'a gelirken 1717 de Karlofça ovasında gömülmemiş binlerce insan cesedinin dehşetini hissetmişti (tr. Ahmed Refik, TOEM, IV, s. 1213, B. Lewis, *Osmanlı ... ratorluğu ve İslâmiyet*, Türk Yurdu, sayı XI (1960), s. 5-7.

Olmuş idim bir zaman ben sedd-i İslâm'a kilid,
Nice canlar din yolunda uğruma oldu şehid,
Ta kıyâmet haşrolunca kesmezem Hak'dan ümid,
Bir gün ola açıla bahti siyâhım, der Budin.

Çünkü Osmanlılar bir kaç asır Orta Avrupa'yı şehitleri kanıyle boyamış; destânları ile yaşamış, Macaristan'da pek çok medeniyet eseri ve zengin hâtıralar bırakmış; bu ülkenin şehirlerine mensup milyon ilim ve edebiyat erbabı yetişmiştir. Caber'de Süleyman şah, Kosova'da Sultan Murad için olduğu gibi Sigetvar'da ölen Kanunî Sultan Süleyman namına da orada bir türbe *(Türbek)* inşa olunmuş; yanındaki bir köy de «*Süleyman Köy*» adını almıştı. Türk devrinde ziyaretgâh olan Kanunî türbesi bilâhare papazlar tarafından «*Türbek kilise*» olmuş; hıristiyanlarca da ziyaretgâh haline gelmiş ve Pâdişâha aid menkibeler yaşanmıştır. Kasabada kiliseye çevrilen bir câmi ve onunla ilgili olarak civardaki mahalle de Musalla adını almıştır. Tabii Budin, Tameşvar, Peçuy ve diğer şehirlere aid eser ve hâtıralar daha zengindir. Hattâ Almanya içlerine kadar akın eden veya esir olup oralarda kalan Türklere aid pek çok hâtıra da hâlâ yaşamaktadır.[27]

Bütün mağlûbiyet ve kayıplara rağmen serhad gazileri yazdıkları destanlarda ümitlerini ve cesaretlerini kaybetmemiş; mazinin zaferlerine dair hikâyelerin gururu ile şevklerini arttırmışlardı :

Kırım'dan gelürüm adım Sinan'dur,
Kılıcımın suyu kandur, dumandur,
Haber gelmiş Macar Tuna'ya inmiş,
Haddin bildirmeğe ahdım yamandır.

Küffar sanur hüccet almış Eğri'ye,
Hâli benzer nefes çekmiş bengiye.
Ne de çabuk unuttular Mohac'ı,
Sigetvar'ı, Tameşvar'ı, Uyvar'ı
Bire sorun Nemçelü'ye, Lehlü'ye.

Kayıkçı Kul Mustafa da serhad gazalarını güzel tasvir eder :

---

[27] Rûm - beyoğlu Fahreddin, *Macaristanda Osmanlı âsârı*, TOEM, IV, s. 1391-1400. Almanya içlerine fâtih olarak giden Türklerin torunları şimdi oralarda işçi olarak çalışıyor!

Biz açınca Resûl'ün sancağını,
Şehîd olan görür Cennet bağını,
Çekelim gaziler gazâ tığını,
Mevlâ'nın arslanı Ali bizd' olur.
Türk pîrleri eydür: kurtarın bizi,
Biz de dedük Allah kurtarır sizi,
Ölenimiz şehîd, öldüren gazi.

Türkler zaafa uğradıkça, kudretini arttıran Haçlıların taarruzları şiddetleniyor; beşer takati üstünde bir cidal bütün imparatorluk hudutlarını sarmış bulunuyordu. Türkleri taklit eden Avrupalılar ve onları takip eden Ruslar Türklere yükleniyor; Osmanlılar tehlikelerle kuşatılıyordu. Artık Avrupa medeniyeti Türkleri askerî ve teknik sahalarda iktibaslara mecbur etmişti. Avrupalıları hakîr gören ve ilk mağlûbiyetlerle onlara karşı gelişen taassub da, hiç olmazsa, teknik sahada kırılmağa başlamıştır. Bu suretle XVII inci asırda Osmanlı devletini kendi bünyesine göre ıslâh etmek düşüncesi yerine Avrupa'dan iktibaslar fikri hâkim olmuştur. Eskiden iktibaslarda Avrupalı mülteci ve fütediler başlıca rol sâhibi iken XVIII inci asırda Avrupa'ya yaklaşma zarûreti Türkleri bu faaliyetlerin içine sokmuştu. Filhakika III. Sultan Ahmed zamanında (1703-1730) Damad İbrâhim Paşa'nın, Pasarofça sulhu (1718) nun verdiği nisbî huzûr sâyesinde giriştiği kültür ve imâr faaliyetleri arasında Avrupa'nın medenî tesirleri de mühim bir rol oynar. Zira Damad İbrâhim Paşa ile Avrupa'nın mühim payitahtlarına ilk defa bazı elçiler gönderilmek sûretiyle Türkler bizzat Garp medeniyetini, sathî de olsa, tanıma fırsatını bulur. Sadrâzam Paris'e gönderdiği Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye orada memleket için faydalı fen ve maarife aid fikir mahsullerinin tetkikini emretmekle Avrupa'ya karşı eski hassasiyet ve hakir görme duygularında bir değişiklik başladığını gösterir. Gerçekten onun beraber götürdüğü oğlu Said Çelebi orada matbaanın ehemmiyetini kavramış ve dönüşünde bir Macar mühtedisi olan İbrâhim Müteferrika ile İstanbul'da bir matbaanın açılmasına teşebbüs etmiş; Şeyhülislâmın fetvâsı ve Pâdişâhın fermânı ile İbrâhim Paşa'ya takdim edilen rapor tasdik edilmiş ve Türkiye'ye de Garbin bu mühim kültür ve tekniği girmiştir. Gerçekten aslında Çin ve Uygur ülkelerinde başlayan ve Moğollar devrinde Avrupa'ya intikal eden bu fen 1440 dan beri Garpte yayılmağa başlamış; ilim ve kültürün gelişmesine çok hizmet etmişti.[28] II. Bayezid' zamanında Yahudilerin Türkiye'ye getirdikleri ve daha sonra Rûmların da bir miktar

[28] Bak. *Selçuklular tarihi*, s. 321.

kullandığı matbaacılığı Türkler ancak bu devirde kabûl etmişlerdir. Bu ilk matbaada tarihî ve coğrafî bir takım eserlerin basılmasına başlanmış; Damad İbrâhim Paşa'nın teşkil ettiği bir ilim heyeti bazı mühim Arapça ve Farsca eserleri Türkçeye tercüme etmiş; Kâğıthane'de yapılan yeni köşkler ile de yeni bir hayat zevki yaşanmıştı. Fakat Patrona Halil'in isyanı (1730) bu inkişaflara bir darbe tesiri yapmıştır. Gerçekten Şâir Nedîm'in şiirlerinde akislerini bulan ve bilâhare L â l e d e v r i adını alan bu sefahat hayatı fakir halkın ayaklanmasına sebep olmuş ve Kâğıthane mamûreleri de yıkılmıştır; ki bu, hâdise taassubun değil sefaletin rol oynadığını meydana koyar. Bununla beraber matbaada dinî eserlerin henüz basılmamış olması da dinî bir hassasiyetin mevcudiyetine delâlet eder.[29]

Aslen bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika'nın bastırdığı kitaplar arasında bizzat telif eylediği *Usul ul-hikem* adlı eseri mühim olup 1832 de basılmış ve I. Sultan Mahmud'e takdim edilmiştir. Müellif burada mevcut devletler ve idareleri, coğrafya ve haritanın lüzûmu, Hıristiyan devletlerin askerî kuvvetleri, bunların teşkilâtı, nizâm ve talimleri ve Osmanlıların bunları taklit etmesi ehemmiyeti üzerinde durur.[30] I. Sultan Mahmud (1730-1754) ve III. Sultan Mustafa (1757-1774) zamanlarında ve bilhassa Osmanlılara göre sürü halinde iken Deli Petro'nun Avrupa modeline göre kurduğu yeni ordu Garbın askerî ve teknik üstünlüğünü gösterince bu sahada iktibaslar başlamıştır. Bir Fransız asilzadesi olup türlü maceralar geçirdikten sonra 1729 da Türkiye'ye sığınan General Conte de Bonneval samimî bir müslüman olarak Ahmed Paşa adını almış; topçu sınıfını modernleştirme vazifesine tâyin edilmiş ve bu sebeple de Humbaracı unvaniyle tanınmıştır. Türk askerlerinin yüksek vasıflarına ve ordunun modernleşince zafer kazanacağına inanan Ahmed Paşa bu suretle Avusturyalılardan intikam almayı da düşünüyordu. Nitekim bu askerî sınıfın Rusya ve Avusturya ile 1736-1739 da yapılan muharebelerde hezimeti görülmüş; Üsküdar'da açılan *Hendesehane* bu sınıfın yetiştirilmesiyle meşgul olmuştu. Bu mektepte Anadolulu bir müftinin oğlu olup hocalık yapan Mehmed Said Efendi'nin mesahaları ölçen bir âlet keşfettiği de rivayet edilir. Türkler böylece XVII

---

[29] A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 116-132; Karaçon, *İbrahim Müteferrika*, TOEM. I, 178-185. Türkiye'de daha evvel matbaacılık ve basılmış eserler bak. Efdaleddin, *Memâlik-i Osmaniye'de tabaatın kıdemi*, TOEM. VII, s. 242.

[30] Müteferrika'nın bastırdığı eserler hakkında bak. Selim Nüzhet Gerçek,

inci asırda kendi üstünlüklerine bağlı ve Avrupa'ya hâlâ bazı medeniyet verici durumda iken XVIII inci asırda artık alıcı olmağa ve iktibaslar yapmağa mecbur bulunduklarını kabûl etmişlerdi.[31]

Türk matbaacılığı, İstanbul 1939, s. 59-99; A. Adıvar, s. 148; B. Lewis, *Emergence*, s. 471. Müteferrika'nın *Usûl ul-hikem*'i *Traité de la tactique* adı ile 1769 da Fransızcaya tercüme edilerek basılmıştır.

[31] Humbaracı Ahmed Paşa'nın ilticası ve kabûlüne dair sâdır olan bir *Hatt-i hümâyûn* için bak. TOEM, III, s. 1153-1157; Mehmed Said Ef. için, A. Adıvar, s. 162.

4. Cihan Hâkimiyetinden Maneviyat Bozukluğuna

«Yıkıluptur bu cihân sanmaki bizde düzele,
Devleti çerh-i deni verdi kamu mübtezele;
Şimdi erbâb-ı saâdetde gezen hep hazele,
İşimiz kaldı heman rahmet-i Lem-yezel'e.»

(III. Sultan Mustafa)

III. Sultan Mustafa yeniliklere inanmış; Avrupa askerî tekniğini iktibasa çalışmış; Fransa'dan Baron de Tott ve başka mütehassıslar getirterek Mühendishane (topçu, istihkâm) ve Bahriye (tersane) sınıfı ve mekteplerini modern usûllere göre islâh etmeğe ve onları talim ve terbiyeye girişmişti. Garpte mevcûd terakkileri öğrenmek maksadiyle Fransa'ya ve Almanya'ya elçiler göndermiş; yakından alâkalı olduğu tıp, astronomi ilimlerini himâye etmişti. Bu münasebetle bir çok eski hükümdarlar gibi o da nücûma merak salmıştı. Prusya (Almanya) kıralı büyük Frederick'in Yedi-sene (1756-1763) muharebelerinde kazandığı parlak zaferler Pâdişâhın dikkatini çekmiş ve bu muvaffakiyetlerin hikmetini öğrenmek istemişti. Kıral, Sultan Mustafa'ya ordunun daima talim ve terbiye görerek hazır bulunması ve hazinenin de dolu olması lüzûmunu elçi Ahmed Resmî Efendi ile bildirmişti. Sultan Mustafa Kâğıthane'de modern bir topçu sınıfı vücûda getirmek, Tophanede yeni usûl toplar dökdürmek, Avrupa'dan getirttiği bir takım tıp ve astronomiye aid eserleri Türkçeye tercüme ettirmek sûretiyle ordunun kuvvetlenmesine çalıştı.[32] Fakat bu devirde Türk ordusunun esasını teşkil eden yeniçeriler yalnız modern askerî bilgi ve teknikten uzak kalmamış; eski nizâmını ve talimlerini de terk etmiş; askerlikle münasebeti kalmaksızın harp zamanlarında cepheye giden bir yığın haline gelmişti. Bu sebeple küçük bir topçu sınıfının ye-

[32] Osman Ergin, *Türkiye Maarif tarihi*, II, s. 264; Baron de Tott, *Memoires sur les Turcs*, Amsterdam 1784, III, s. 152; A. Adıvar, s. 181. Âsım Efendi Sultan Mustafa'nın nücûma alâkasını anlatırken Rusya ile savaşa girişildiği sırada zâyiçenin Çariçe'ye zafer gösterdiğini öğrenmişti (*Tarih*, I, s. 273).

tiştirilmesi tabiatiyle kifayet etmiyordu. Garbın askerî tekniği Türkiye'ye girerken 1768 de başlayan ve 1774 de sona eren Rus harbi Türk ordusunun mukavemet edemediğini ve perişanlığını bütün dünyaya gösterdi. Bu ağır mağlûbiyet üzerine imzalanan Kaynarca muahedesi Kırım Hanlığını Osmanlılardan koparıyor; bir Türk gölü olan Karadenizde Rusya donanma bulundurmak hakkını kazanıyor ve Osmanlı tebaası bulunan Ortodoksların hâmisi oluyordu, ki bunlar Türkiye için çok ağır bir darbe teşkil etti. Türk ordusu eski nizâm ve vasıflarını muhafaza etse bile uzak menzilli yeni ateşli silâhlar karşısında dayanamıyor ve ciddî kayıplara uğruyordu. Nitekim XVI ıncı asırda Türk tüfekleri karşısında Destân-î Köroğlu hem artık mertlik kalmadığından şikâyet eder; hem de kahramanlıktan vaz geçemez :

Düşman geldi tabur tabur dizildi;
Alnımıza kara yazı yazıldı,
Tüfek icâd oldu mertlik bozuldu,
Eğri kılıç kında paslanmalıdır.

Köroğlu düşer mi yine şânından,
Ayırır yiğiti er meydanından,
Ok gıcırtısından kalkan sesinden,
Dağlar sada verip seslenmelidir.

Modern bir ordunun çekirdeğini, topçu sınıfını teşkil ederek istikbale ümitle bakan ve yeni hamlelere girişen Sultan Mustafa bu büyük kayıplara uğradıktan, Rus donanmasının İngiliz amirallerinin yardımı ile Baltık denizinden, Akdenizden geçerek Türk donanmasını Çeşme'de batırmalarını ve artık İstanbul'u iki denizden tehdit ettiğini, nihayet süvarileri ile asırlarca Avrupa'yı titreten ve Rusları atlarının ayakları altında tutan koca Kırım Hanlığı'nın elden çıktığını görünce çok muzdarip oldu; önce nüzüle uğradı; az sonra da öldü. Pâdişâhın bu sırada yazdığı bir kıta hem kendi ümitsizliği ve ıstırabını, devrin adamlarına itimadsızlığını ve hem de İmparatorluğun perişan durumunu ifade eder.[33]

Yıkıluptur bu cihân sanmaki bizde düzele,
Devleti çerh-i deni verdi kamu müptezele,
Şimdi erbâb-i saâdette gezen hep hazele,
İşimiz kaldı heman rahmet-i Lem-yezel'e.

[33] *Tarih-i Atâ*, IV, s. 67.

Osmanlı Türkleri, bütün sarsıntılara rağmen, manevîyatlarını muhafaza ederken XVIII inci asrın yarısından sonra artık dışta kahir düşmanlarla, içte de başlayan sayısız isyanlarla uğraşıyor; İmparatorluğun çöküşüne kadar deryâ gibi kan akıtıyor; göçler, hastalıklar da maddî-manevî kayıplarını çoğaltıyordu. Dünya nizâmını kurmağa çalışan bir millet artık varlık-yokluk cidâli ile çırpınıyordu. Mustafa'nın yerine tahta çıkan Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) zamanında Sadrâzam Hamid Paşa orduda teknik sınıfların modernleşmesine devam etti. İstanbul'da bulunan Fransız sefiri ordu ve donanmanın eski ve perişan durumuna karşı girişilen ıslâhatın çok yavaş ve kifayetsiz olduğunu, daha köklü inkılâpların yapılması lüzumunu ileri sürüyordu. Halil Hamid Paşa Türk pâdişâhının Fransa kıralı gibi mutlak bir otoriteye sahip bulunmadığını, din âlimleri ve devlet adamlarının da muvafakatî gerektiğini, bunun da kolay olmadığını bildiriyor ve yenilik hareketlerine devam ediyordu. Fakat kısa süren sadâreti zamanında Halil Hamid Paşa dinsizlikle ve hattâ hükûmet darbesiyle itham edilerek düşürülmüş ve İstanbul'dan adaları sürülmüştü. Bundan başka hâinlikle ve Türk tarihinde ilk defa da Farmasonluk ile suçlandığı için idam edilmiş olup başının paskalya günü İstanbul'a getirilmesi de mânâlıdır. Halil Hamdi Paşa evvelce Eflâk ve Boğdan (Romanya) Voyvodalığında bulunan İstavraki adında Fenerli bir Rûm'un kâtibi idi. Bu hususlara işaret eden bir kıta:

Kâtib-i İstavraki farmason-i bed-neseb,
Sadrı telvîs eyledi mucib oldu zillete;
Hâin-i dîn u Şeriat olduğın imâ edüp,
Geldi Paskalya günü başı bâb-i devlete.

Halil Hamid Paşa'nın babası Ispartalı olup orayı İran'dan veya Gürcistan'dan geldiği rivâyet edilmiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa kendisi bu türlü ağır ısnatlara uğramış bulunuyordu.[34] Bir taraftan bu hâdise, diğer taraftan Rusya ve Avusturya ile başlayan harp bu adımları da durdurmuştur. Kırım'ın kaybından sonra Rusların 1783 de bu Hanlığı istilâ ve ilhak etmeleri Türkler için unutulmaz bir ıstırap kaynağı haline gelmiş; III. Selim'in şiirleri bu millî mateme tercüman olmuş; fakat kurtarma ümitleri de kesilmemişti. Bütün nüfûsu Türk olan Hanlığın kaybı Macaristan ve Orta-Avrupa'nın gidişine benzemiyordu. Rusların efendisi

[34] *Tarih-i Cevdet*, II. s. 250-254; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ul-vukuat* IV, s. 6; İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hamid Paşa*, TM. V. s. 224. E. Z. Karal; *Tanzimat'dan önce Garplaşma hareketleri*, Tanzimat, İstanbul 1940, s. 23.

olan ve Cenubî Rusya'da hüküm süren Şimal Türklerinin son hanlığı da artık onlara esir olmuştu. Atlarının kişnemeleri, nallarının şakırtıları ile kahramanlık destânları yaratan Kırım süvarileri artık tarihe karışmış; bu sesler yerine de esaret ve hicret iniltileri bir buçuk asır eksilmemiştir. XVII inci asır başlarında her Osmanlı gazasına koşan Kırım hanı Gazi Giray'ın :

Râyete meylederiz kamet-i dilcü yerine,
Tuğa bel bağlamışız kâkül-i hoş-bû yerine;
Olmuşuz câm ile billâh gazâya teşne,
Kanını düşmen-i dinin içeriz su yerine;

asil ve kahraman sesi yerine Kırım'ı kurtarmak ıstırabiyle çırpınan III. Selim'in feryatları ve şiirleri başlamıştır.

Cihân hâkimiyeti mefkûresi ve gururu ile yaşayan Türk milleti XVIII inci asırda artık ölüm-kalım cidali içindedir; maneviyatı çok kırılmıştır. Lâkin hiç bir müşkül Türklerin yüksek iman, mefkûre ve kahramanlık ruhûnu sarsamamıştır. Zira İslâm'dan önce Türkler nasıl savaşta ölmeyi şeref ve yatakta ölmeyi âr sayıyordu ise, bu devirde de aynı ruh devam ediyordu. XIV üncü asrın Anadolu hükümdarlarından Kadı Burhaneddin *tuyuğ*'larında :

Özini alışıh gören serdâr bolur, (olur)
Enelhak dâvâ kılan berdar bolur;
Er oldur Hak yoluna baş oynaya,
Döşekde ölen murdar bolur.

Erenler öz yolunda er tek gerek;
Meydanda erkek kişi ner tek gerek;
Yahşı yaman katı yumuşah olsa hoş,
Severem diyen kişi erkek gerek.

Ezelden Hak ne yazmış ise bolur,
İki âlemde Hakka sığınmışız,
Tohtamış n'ola ya Aksak Temür.

böylece ilim, şiir, kahramanlık ve devlet idaresini birleştiriyor; bu ruh tarih boyunca ve inhitat devirlerinde de yaşıyordu.[35] Tameşvar'lı Hacı

[35] *Divân*, Dil Kurumu neşri, s. 586, 598.

İbrahim Efendi'nin yazdığı *Hadıkat üş-şühedâ* adlı eserinde (1774) serhad gazileri, onların destanî şiirleri, Gazi Âşık Hasan, Gevheri ve başka Gazi şairler hakkında güzel bilgiler vermiş ve gazâ ruhunu bize aksettirmiştir.[36]

Gazilerin ser-efrâzı ağası,
Vasfını söyleyen diller ağlasun.
Bunca guzât ile o kahramanın,
Gazâya eşdüğü yollar ağlasun.
Gevheri sırrına yoldaş olanlar,
Sarhadlarda ana pâdaş olanlar,
Gazâda kendüye yoldaş olanlar,
Döküp gözlerinden kanlar ağlasın.

Ruslar 1768-1774 harbinde denizlerde ve karalarda her taraftan Osmanlı İmparatorluğuna taarruz ederken Kars'a kadar gelmiş ve bu şiddetli istilâda gaziler yine vazifelerini aşk ve imanla yapmışlardı. Aşık Şenlik :

Kuşanın kılıncı, giyinin donı
Kavga bulutları sardı her yanı,
Doğdu koç yiğitin şan almak güni
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.

Asker olan bölük-bölük bölünür,
Sandınız mı Kars kalesi alınur,
Boz atlar üstünde kılıç çalınur,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.

Kavga günü nâmerd sapa yer arar,
Er olan göğsünü düşmana gerer,
Cemi ervâh bizlen meydana girer,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.

Hele Âl-Osmanın görmemiş zorun,
Din gayreti olan tedârik görün,

[36] Saadeddin Nüzhet, *Gevheri*, İstanbul 1928, s. 1; Agâh S. Levend, Gaziyât nâmeler, Ankara 1956, s. 149-150; Osman Atilâ, s. 102.

At tepin, baş kesin, Kazağı kırın,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana,

kahramanlık ruhunu canlandırıyordu.

Cezayir gazilerinin şetâret ve gurûr dolu olan şiirleri XVIII inci asırda artık hüzün ve feryada inkılâp etmiş; başlarını yere eğen ve göz yaşlarını akıtan Cezayir Türkleri de ümitsizliğe düşmüş; fakat iman ve kahramanlığını kaybetmemiştir :[37]

Yedi kıral düşdü senin kasdına,
Gaflet uykusundan uyan Cezâyir.
Donanmalar tayin oldu üstüne,
Hazır ol vaktına dayan Cezâyir.

Gazilerin ekberleri sendedür,
Rüstemlerin bihterleri sendedür,
Ettiğimiz işleri andıkca her dem,
Akar durmaz gözlerimin yaşları.

Kırım Türklerinin «*Tatar-i sabâ reftâr*» olarak düşmanı titreten nal sesleri ve at kişnemeleri kesilmiş; artık esaret, göç ve sefalet feryadları devam ederken Cezayir'in XIX uncu asırda Fransızlar tarafından işgali üzerine sadece bir esaret sessizliği hüküm sürmüş ve bu memleket ancak XX inci asrın ortalarında var olduğunu kahramanca dünyaya ilân etmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın Orta Avrupa'ya girişlerinde Türkler :[38]

Âyet-i fethe iptidâdur bu,
Cenb-i Fettâh'dan atâdur bu;
Ağlasun kanlı yaş döküp a'dâ,
Hayli nâdîde mâcerâdur bu.

böyle hisseder; top, tüfek ve «na're zenân» sesleri ile ne kadar memnun idiyse bu sefer dönüşlerinde torunları o derece kederlidirler. Fakat böyle ağlayacaklarını kim düşünebilirdi. Bu gidiş-dönüşte bir fark vardır. Gerçekten tarih, Türklerin feth ve idarelerinde ne kadar adâlet ve insan-

[37] Cezâyir Gazilerinin bu şarkıları için bak. TM. s. 516-517; kahramanlık şiirleri, s. 83.

[38] Âli, *Heft Meclis*, İstanbul 1316, s. 25, 26.

lık göstermişlerse dönüşlerinde de onlara karşı düşmanlarının o derece insafsız ve zâlim davrandıklarını meydana koymuştur.

Türklerin XVIII inci asırda dışarıda emperyalist taarruzlarla, içeride de hem dış düşmanların kışkırtması ve hem de devlet idaresinin bozulmasiyle Balkan milletleri arasında huzursuzluk ve isyanlar başlamış veya tertip edilmiş; Fransız ihtilâlinin yaydığı fikirler de Osmanlı devletine karşı ilk istiklâl hareketlerini teşvik etmişti. Dünya Nizâmının mihveri olan Osmanlı imparatorluğu âzim sarsıntılara uğramakla beraber hudutlarda ve devlet adamları üzerinde hissedilen tesirler henüz cemiyet hayatında bu derece ümitsizlik ve endişe yaratmamıştı. Asrın başında Ruslara karşı 1711 de kazanılan Prut zaferi ve Pasarofça muahedesiyle elde edilen nisbî sükûn imparatorlukta eskisinden fazla bir debdebe ve sefahat hayatına imkân veriyor; Damad İbrahim zamanında «L â l e d e v r i» hem safahat hayatı ve hem de Avrupai yenilikleri getiriyordu. Türk elçileri ve yabancı mütehassıslar veya mülteci ve mühtediler Türkiye'ye Garbın tekniğini nakledlerlerken yabancı elçi ve seyyahlar da hâlâ Şark medeniyetinin son mahsullerini de Avrupa'ya taşıyordu. Yüksek kültürlü İngiliz sefiresi Madame Montague'nün İstanbul'dan yazdığı (1718) mektuplarla Avrupa'ya intikal eden ç i ç e k a ş ı s ı, taassup çevrelerinin mukavemetine ve materyalist doktorların muhalefetlerine rağmen, Avrupalıları bu hastalığın felâketlerinden kurtarıyordu. Türk çiçek sanatı, sıhhat ve temizlik için mühim olan T ü r k h a m a m l a r ı, hatta yıkanma âdeti ve kahve Garba intikal ediyordu. Türkiye ile münasebetler ve Türk elçilerinin Paris'te yaşamaları bu asırda Fransa'da T ü r k z e v k i ve modasının *(Turquerie)* yayılmasına hizmet etti. Fâtih'in Rönesans ressamlarını daveti bu asırda da tekrarlanmış ve sarayda resimler yapmışlardır. Fakat bu sanat iktibaslarında mimarî daha fazla hâkim olmuş; en muhteşem âbidelere sâhip Osmanlı mimarisi artık inhitata uğradığı için Avrupa'dan gelen mimarlar 1755 de III. Osman adına Nuri Osmaniye câmiini yapmışlardı. Türk ve Avrupa terkibi ile *Rokoko* uslûbunda inşa olunan bu câmi büyük bir eser olmakla beraber en muhteşem sanatımızın tam bir inhitatına delâlet ediyordu. Artık bundan sonra da câmi ve saray inşaatında Avrupalı ve yerli hıristiyanların elinde kalan Türk mimarisi bugüne kadar eski kudretini ve milli karakterini bir türlü bulamamıştır. Bu umumî inhitata mukabil Türk edebiyatı kudretini muhafaza ediyor; Nedîm, Ragıp Paşa ve Şeyh Galip gibi büyük şairler Türk sanatında çok yüksek bir dereceyi temsil ediyorlardı.

Avrupa'nın dünya ticareti ve medenî hamleleri karşısında iktisadî

kudreti kaybolan imparatorluk daimi muharebelerle daha ziyâde sarsılmış; Türkler gittikçe iktisadî hayattan uzaklaşmıştı. Gayri müslimlerin ticaret ve sanatta daha ileri bir mevki almalarına rağmen geçen asırlarda rastlanan Yahudi sermayedarları da artık görünmez olmuş; bununla beraber Avrupa ile temaslar sayesinde iş hayatı yine de tedricen gayri müslimler eline geçmiştir. Devletin sırtına yüklenen ve müstehlik durumda kalan yüksek Osmanlı cemiyetinin zenginliği ise sadece maaşlara dayanıyor ve bu da halk kitlelerinin gittikçe fakirleşmesini arttırıyordu. Bu yüksek tabakada bir lüks iptilası hüküm sürüyor; Şimalin ağır kürkleri, Hindistan ve «*Frenkistan*»ın nâdir kumaşları ve şalları, kıymetli taşlar ve mücevher ile işlenmiş eşya ve elbiseler büyük israfa ve paranın dışarı çıkmasına sebep oluyordu. Montague Edirne'de ziyâret ettiği bir paşa hanımının üzerindeki elbise ve mücevheratın zenginliği ve değeri hakkında hayranlık duyduğunu söyler. Bu yüksek tabaka mensupları arasında mücevheratla işlenmiş *(murassa')* silâhlar, yüzükler, saatlerin... hediye olarak kullanılması âdeti de israfa ve suistimallere yol açıyordu. Sultan Mustafa ve oğlu Selim bu israflara karşı tedbirler almış; Şimalin kürklerini fermanla yasak etmişlerdi. Yüksek cemiyette moda olan Hindistan ve Frenkistan kumaşları yerine İstanbul ve Ankara'nın şal ve sofları ve Bursa ipeklilerinin kullanılması emredilmiş; Hindistan'a ustalar gönderilerek aynı kumaşların Türkiye'de dokunması tedbirleri alınmıştı.[39]

Türkiye'ye gelen ecnebi sefir ve seyyahlarının raporları da XVIII inci asırda Türk cemiyetinin yüksek vasıfları, sanayi ve ticaret hayatındaki ahlâkın eski devirler gibi devam ettiğini gösteriyordu. Montague Rumların İstanbula gelen seyyahlara bu şehirde, Ayasofya'dan başka görülecek bir şey olmadığını ve gözlerine baka-baka yalan söylediklerini kaydeder. Zira meşhûr sefire İstanbulun Ayasofya'dan daha güzel câmilerle dolu olduğunu, her tarafın güzel konaklar, köşkler, hanlar, çeşmeler ve bahçelerle süslü bulunduğunu, temiz ve zengin çarşıların ve hususiyle Edirne'deki kapalıçarşının kendisini büyülediğini anlatır. Türkiye'de kanunların hakimâne ve dikkatle tatbik edildiğini belirten sefire burada hâkimlerin, yalancıların alınlarına damga vurduğunu, eğer bu usul İngiltere'de kullanılsa idi bir çok kibar insanların şapkalarını kaşlarına kadar kapayacaklarını ileri sürer. Sefire Edirne'de konakların, bahçe ve çiçeklerin güzelliğine, ev eşyasının zenginliğine hayran olur. Bu arada Sadrazam Kethüdası'nın konağı-

[39] *Tarih-i Cevdet*, III, s. 359; *Teşrifâti Edib Ef. Lâyihası*, TOEM. II, s. 300; Uzunçarşılı, TM, V, s. 238. Nuri Osmaniyye Câmii için bak. *Tarih-i Câmi-i Nur-i Osmâniyye*, İstanbul 1335

nı tasvir eder. Zarif tezyinatı ile dikkati çeken konakta ona göre İngiltere ve Almanya'da güzellikte emsalsiz evin hanımı Fatma vardır. Onun güzelliğini, asaletini, nezâketini, zevklerini anlatmakla bitiremeyen Montague bir müddet cazibesi tesiri ile kendisini unuttuğunu söyler. Etrafını da peri gibi câriyeler sarmış olup misafiri için yaptıkları eğlencelere, danslara ve Türk müziğine de hayran olur. Güzel Fatma sefireye «*Güzel Sultanım*» diye hitap ediyor; onu ayrılışında da aynı vakar ve nezâketle, güzel hediyeler vererek yolcu ediyordu. O «gördüğüm şeylerden o kadar hazzetmiştim, ki kendimi bir müddet (Hazreti) Muhammed'in cennetinde yaşamış sandım» der. Yine Türk kadınlarının daima hamam yapmakla da çok güzellik ve zerafet kazandıklarını ifade eder, ki Avrupa'da bu medenî vasıta ve itiyadın da mevcud bulunmadığını belirtir. Ertesi yıl (1718) İstanbul'da II. Sultan Mustafa'nın Haseki'sini ziyaret eden sefire yüksek Türk cemiyetinin yaşayışı hakkında da dikkate şayan bilgiler verir. Pâdişâh dul kalan Nefîse Sultan'ın evlenmesini emredince, sultanların âdeti üzere, o da bunu kendisine en büyük hakaret saymakta ve sarayından dışarı çıkmamakta idi. Fakat baskı karşısında mecbur kalınca o da Sultan Mustafa'dan başkasının yatağına girmemek ahdi ile, vaktiyle cariye olarak on yaşında iken, kendisini Pâdişâha takdim eden seksenlik ihtiyar *Reis ül-küttâb* Bekir Efendi'yi seçmişti. O, Sultanın kederinden solan güzelliğini, debdebeli saray hayatını, üzerindeki çeşitli mücevheratın Avrupa kıraliçelerinin hiç birinde bulunmadığını ve bunların 100 000 İngiliz lirası değerinde olduğunu, sofra ve yemek takımlarının altın, kıymetli eşyayı, altın ve sapları elmas çatalları ve bütün diğer ağır eşyayı hayranlıkla tasvir eder. O, şeriatin müsaadesine rağmen kibar erkeklerin birden fazla kadınla evli bulunmadıklarını, sokakta hiç bir erkeğin bir kadını takibinin görülmediğini ve kimsenin de buna cesâret edemediğini söyler. Sefire Türklerin kölelere karşı yaptıkları insanî muameleye de hayran kalır ve buna Avrupa'da rastlanmadığını belirtir. Montague Sofya'da Türk cemiyet hayatı, ahlâkı ve kadınların iffeti hakkında da güzel tasvirler yapar; Avrupa'da Türkler hakkında mevcud yanlış bilgi ve kanaatleri düzeltir; hatta Türk kadınlarının Avrupa'dakilerden daha hür olduklarını da kaydeder.[40]

XVIII inci asra mensup diğer Avrupalı yazarlar da Türklerin yüksek vasıflarını belirtmekte müttefiktirler. Bu asrın ikinci yarısında İstan-

[40] Madame Montague, *Lettres*, Paris 1764, s. 9, 69, 111, 113, 125; trc. Ahmed Refik, *Madame Montague'nün mektupları*, TOEM. IV, s. 1271-1279, 1211-1217, 1403-1405, VI, s. 412-416; A. Djevad, *Les Turcs d'après les auteurs célèbres*, İstanbul 1919, s. 6-15.

Levent Şahverdi Arşivi

bul'da İngiliz elçisi bulunan Porter'e göre Türk sultanı Avrupa Hıristiyan hükümdarları kadar müstebit değildir. Halbuki Türkiye hakkında yazılan bir çok kitapta en meşhûr yazarlar bile, cehalet veya kasîd ile, sayısız hataları tekrarlar ve Türk hükümdarlarını despot olarak gösterirler. Türk hükümetinin bütün hatalarına rağmen İmparatorluk din ve kanunlar üzerine o kadar sağlam kurulmuştur, ki hiç bir suç ve fenalık cezasız bırakılmaz. 1755 yangınında Babıâli harap olmuş ve burada yeni bir bina yapmak istenmişti. Bu münasebetle yangın sahasındaki evlerin istimlâki gerekiyordu. Elçiye göre herkes kendi yerini satmağa razı olduğu halde ihtiyar bir kadın, nesillerden beri ailesine aid olduğu beyaniyle, buna yanaşmadı ve herkesi kızdırdı. Mesele Pâdişâha intikal etti. Fakat Kur'an'ın teminatı altında bulunan mülkiyet hakkı karşısında Pâdişâh «burası onun mülküdür; hiç bir şey yapılamaz» cevabını verdi. Zira «Türkler çocukluktan beri Pâdişâhın ilâhi hukuka sâhip bulunduğunu bilirler. Fakat bu hukukun da Kur'an'a dayandığını unutmazlar» diyerek Türkiye'de hukuk ve adâletin hâkimiyetine dair güzel bir misal verir. Elçi Türk devlet teşkilâtı ile mukayese edilebilecek bir Hıristiyan devletin mevcud olmadığını ileri sürerken de dikkate şayan bir hâdiseyi zikreder. O, Osmanlı idaresinin iç ve dış muameleleri kadar muazzam ve muntazam arşivlerin dünyanın hiç bir yerinde bulunmadığına da dikkat ederken; yukarıda mezkûr yangında kaybolan defter ve dosyaları yeniden tertip etmek için fevkalâde gayretler sarf edildiğini ve nihayet imparatorluğun vilâyetlerinde bulunan kopyalarının getirilmesi suretiyle bütün boşlukların doldurulduğunu söyler. Gerçekten pek çok kayıplara rağmen dünyada Osmanlı tahrir defterleri ve arşivleri kadar muntazam, zengin ve muhafaza edilmiş başka bir devlet mevcud değildir. Türkiye'de emniyet ve âsayişin hâlâ devam ettiğine dair Porter'in müşahedeleri de mühimdir. Filhakika ona göre Türkiye'de harp ve sulh zamanları büyük yollarda ve evlerde hırsızlık veya yankesicilik hemen meçhûldür ve bütün İmparatorluk içinde tam bir emniyetle seyahat etmek mümkündür. Zira Türkler hırsızlığı insan haysiyetini yıkan bir fiil olarak bilirler. İstanbul'da bazan hırsızlık ve yankesicilik hâdiselerine rastlanırsa da bunlar hilekâr Bulgarların işidir. Bununla beraber burada her zaman kapılar açık olarak emniyetle yaşanabilir. Bugünkü Rumlar da çok hilekâr, çok entrikacı ve haris olduklarını söylerken diğer müellifleri teyid eder. Ona göre bir elçi Türk topraklarına ayak basınca Pâdişâhın misafiri sayılır ve derhal kendisine lüzûmlu şeyler ve para verilir. Vezir elçiye memur göndererek nezaket icaplarını ya-

par. Türkler sokaklarda aslâ kadınlara bakmaz; oyun oynarlar, lakat bu suretle para kazanmayı hırsızlıktan daha âdi bir suç sayarlar. Dans etmeyi hafiflik bilir ve bunu delilik veya sarhoşluk icabı telâkki ederler.[41] Avrupa'da tıp ilmi ilerilediği halde, geçen devirlerde olduğu gibi, bu asırda da akıl hastalıklarını hâlâ şeytanın eseri sayan inanç devam ediyor ve bu sebeple de tedavide eski vahşiyane usuller hüküm sürüyordu. Halbuki, inhitata rağmen, Türklerde böyle bir bâtıl düşünce ve muamele hiç bir zaman görülmemiş ve 1789 da İstanbul'da timarhaneleri ziyaret eden J. Howard Türklerin hastalara daha insanî muamele ettiklerini görmüş ve onun neşriyatı ile Avrupa'da deliler bu vahşetten kurtarılmıştı. Fransa'da delilerin bu kurtuluşu böylece ancak ihtilâlden sonra olmuştur.[42] Meşhur Fransız mütefekkiri Voltaire dar muhitimizden çıkalım ve dünyanın diğer ülkelerini de tetkik edelim dedikten sonra Türk pâdişâhının türlü dinlere mensup yirmi milleti ahenk içinde yaşattığını ve Türk hâkimiyetinde dinî müsamahanın hüküm sürdüğünü belirtirken Avrupa'da taassubun ve mezhep cidallerinin fenalıklarına dair güzel bir örnek göstermiştir.

Osmanlı imparatorluğu, ağır mağlûbiyetlere rağmen; yine de tarihî itibarını muhafaza ediyor ve Avrupa'nın büyük bir devleti sayılıyordu. İstokholm'a 1732-1733 de sefaretle gidip dönen Said Mehmed Efendi'nin Lehistan'da ve İsveç'te karşılanması ve bu milletlerin hâlâ Osmanlı yardımı ve himâyesini istemeleri kayda şayandır. Filhakika bu memleketlerin hükümet ve halkları elçiyi büyük tazim merasimleri ile kabûl etmişlerdi. Demirbaş Charle'in Osmanlı devletinden ödünç aldığı paranın

---

[41] Porter, *La Religion, les lois, le gouvernement et les moeurs des Turcs*, trad. Paris 1770, s. 40, 70, 72, 81, 112, 114, 130, 131, 136, 156, 162, 189; C. Le Bruyn, *Voyage*, La Haye 1732, I, s. 434, 441. Osmanlı Türklerinin kanun ve nizâm şûûru gibi devlet idaresine aid *Dîvân* teşkilâtı *(Chancelerie)* ve arşiv usûlleri de hiç bir eski veya çağdaşı devlete nasip olmamış derecede bir medeniyet eseri idi. Bugün mevcud millî vesika hazineleri dünyayı da hayran bırakmaktadır. Bununla beraber Türkiye'de inkılâbı her şeyi tahrip manasında anlayan bazı câhilâne teşebbüsler olmuş; millî tarih ve kültürümüze aid yazma ve basma bütün eser ve vesikaların imhâsını teklif eden birtakım maruf yazarların makaleleri çıkmıştı. Bu münasebetle bir miktar eski ve yazma eserin yakıldığı veya göllere ve sulara atıldığı görülmüştür. Bunlar arasında en utanç verici bir hadise de Bulgarların İstanbul'dan vagonlar dolusu Türk vesikalarını Sofya'ya nakletmeleri teşkil eder. Böylece medeniyet iddiasında bulunan bir memlekette medeniyet tahribatı yapılırken Bulgarlar bunları kurtarmakla eski efendilerine güzel bir ders vermişler ve ecdâdınıza karşı bizi utandırmışlardır.

[42] A. Adıvar, *Tarih boyunca ilim ve din*, İstanbul 1944, I, s. 270.

iadesini ve dostluğun devamını isteyen Türk elçisi, Rusya ile harpler dolayısiyle, fakirleşen İsveç bu meblâğı ödeyecek bir durumda olmadığı mazereti ile karşılaşmış ve bir senet alarak dönmüştür. Bununla beraber İsveç, İran seferi münasebeti ile Türkiye'ye 20-30 bin kişilik bir kuvvet göndermeyi teklif etmiş; fakat elçi Osmanlı devletinin bugüne kadar yabancılara muhtaç olmadığını beyan etmiş ve bu münasebetle teşekkürlerini bildirmiştir.[43]

[43] *Tarih-i Osmanî Encümeni Mec.* II, s. 660-677; Faik Reşid Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefâretnameleri*, Ankara 1968, s. 70-72.

5. Sultan Selim'in Mefkûreciliği ve İnkılâpçılığı

Lâyık olursa cihânda bana baht-i şevket
Eylemek mahz-ı safadur bana nâsa hizmet
(III. Selim)

Türklerin ve umumiyetle İslâm dünyasının Avrupa'ya ilk müdrik yaklaşma ve onun medeniyetinden ciddî faydalanma teşebbüsü III. Sultan Selim'e aiddir. Selim tahta çıktığı zaman (1789) Ruslar ve Avusturyalılar ile savaş devam ediyor; Fransa'da da büyük ihtilâl başlamış bulunuyordu. Osmanlıların Avrupa payitahtlarında ve hususiyle Paris'te kurdukları elçilikler, sefaret mensuplariyle, Garbı tanımağa ve dillerini öğrenmeğe sebep oluyor; Selim zamanında bu münasebetler daha da artıyordu. Selim şehzadeliği devrinde babası Sultan Mustafa'nın yanında Avrupa'dan getirilen askerî ve teknik mütehassısların çalışmalarını görüyor; yenilik fikirleri içerisinde yetişiyordu. O, babasından sonra veliahd olunca Avrupa'yı öğrenmeğe ve bilgilerini genişletmeğe girişti. İshak Bey isminde hususî bir elçisini bizzat Fransa kıralı XVI. Louis'ye göndererek bu alâkasını gösterdi. Selim Osmanlı ordularının ağır mağlûbiyetlere uğradığını görüp muztarip oluyor; babası zamanında ve daha önceleri girişilen mahdut iktibasların kifayetsizliğine kani olarak tamamiyle Avrupa usûlünde modern bir ordu kurmayı ve bu sayede imparatorluğuna eski kudretini kazandırmayı düşünüyor; hep bu gaye ile meşgul bulunuyordu:

Lâyik olursa cihânda bana baht-ı şevket
Eylemek mahz-i safâdur bana nâsa hizmet

beyti ile hizmet aşkını belirtirken Pâdişâhlığı, eski Türk hakanları gibi, nasıl demokratik bir manâda anladığını da ifade ediyordu. Nitekim onun bütün devlet işlerinde daima istişâreye dayandığını görüyoruz. Rusya gibi yeni türeyen kuvvetli bir devletin orduları karşısında yıkılan Osmanlı azameti dolayısiyle çok üzgün bulunuyor; hazmedemediği bu du-

rının bir an önce düzeltmek istiyordu. Onun Kırım'ın kaybı üzerine yazdığı şiirler ıstıraplarını, millî ve dinî duygularını, ulvi emellerini meydana koyuyordu:

Yüzüm tuttum Cenab-i Kibrıâ'ya,
Resûl'ün zikrin aldım iptidâya,
Gidelüm ceyş-i küffâra gazâya,
Bizim bu memleket kalsun mu böyle!

Olaydım ölmeden bir kez seferber,
Hüdâ emrile olursak muzaffer,
İnâyet etmez mi Hâlik-i rûz-i mahşer,
Kalalım mı kılıç altında böyle!

Kırım'ın Moskof işgaline düşmesi Türkler için unutulmaz bir acı, onulmaz bir yara ve feryad kaynağı olmuş: Selim şiirleri ile bu millî ıstırabı aksettirmiştir. Vatanperverliğin şahane örneğini veren Selim bu şiirine *«Kalalım mı hicab altında böyle?», «Kalalım mı ayak altında böyle?», «Kırım küffârda kalsun mı böyle?», «Esir olmuş nice şehr-i diyâr: ya düşman içre kalsun mı böyle?», «Ordun cenge hazırlıyalım, gazâya gidelim, Oturmak dinimizde var mı böyle?»* feryadları hem Padişâhın idealini ve hem de Osmanlıların Şimal Türklerinin esareti, göçlerini ve vatanlarını kaybı üzerinde ne derece hassas bulunduklarını gösterir. Nihayet Selim düşmana haddini bildirmeden ve ecdâdının âlını yerde bırakmadan Allahın canını almamasını ve devletin şifa bulmasını niyâz eder. Zira o mezarda sultan ve fakirin müsavi olduğunu söyler:

Ehl-i tedbirim ile askerim irşâd olsun,
Kırayım kâfiri ceddim rûhu şâd olsun!

diyerek cihâda hazır bulunduğunu ifade eder. Ruslar ile harbin devam ettiği bir zamanda tahta çıkan bu büyük vatanperver *«Allahın inâyeti ile Kırım'ı istirdat edinceyedek Moskof ile cenkten fâriğ»* olmayacağını ve *«Benim matlubum ve Cenab-ı Haktan niyâzım düşmandan intikam almadıkça kılıç kınına girmemektir»* diye azmini belirtir ve nihayet:

Esîr olmuş nice sibyân u nisvân ağlıyor her dem

mısraiyle başlayan diğer bir manzumesinde de ıstıraplarını tekrarlar.

Fakat babası gibi ümitsiz olmayan Sultan Selim:

Devletin gülşenidir ehl-i kalemde vüzerâ,
Şevket-i berr u bahr olduk Ocakta ulemâ.

beyti ile de Osmanlı imparatorluğunu yükselten ilmiye ve askeriye sınıflarının *(erbâb-i seyf ve kalem)* tarihî hizmetlerini hatırlar. Bununla beraber Sadrazam Pâdişâha «*Askerde cenk edecek hal yoktur*» diye yazar. Çünkü Türk ordusu hem yeni ateşli silâhlara dayanamıyor, hem de eski nizâm ve kudretini kaybetmiş bulunuyordu. Bu yeni haber de Selim'i daha fazla kederlendirir. Sadrazama Rusya'ya karşı Prusya ile anlaşma yapmak için talimat verirken de onu azarlar «*Ben kan ağlıyorum*» der gece-gündüz uğraşarak gönderdiği bunca askerlerin ne olduğunu sorar. Selim Avusturya ile barışıp Rusya ile başbaşa kalmak ve Kırım'ı kurtarmak ister.[44] Lâkin bu ordu ile zafer kazanmanın mümkün olmadığını anlar. Bu sebeple bu iki devletin Fransa ihtilâli karşısında endişelerinden faydalanarak Avusturya ile 1791 de Ziştov, Rusya ile de 1792 de Yaş muahedelerini, *Statuquo*'nın muhafazası şartiyle imzalar.

Selim Avrupa'nın ve hususiyle komşularının Fransa ihtilâli ile meşgul olmalarını fırsat sayarak derhal ıslahat teşebbüslerine girişir. Viyana'ya elçi olarak gönderdiği Ebu Bekir Râtıp Efendi'ye Avrupa'nın ahvali ve hususiyle Avusturya'nın ordu ve idare teşkilâtı hakkında rapor hazırlamasını emrederek Garbin yenilik ve terakkilerine dair bilgilerini genişletir. Pâdişâhın dostu ve *Reis ül-küttâb* (Hariciye nazırı) bulunan Tosyalı Ebu Bekir Râtıp Efendi çok zeki bir insan olup Avrupa'nın ilmî, siyasî ve askerî ahvali hakkında çok güzel bilgiler toplar; Avusturya ordusunun teşkilâtı, askerî mektepleri, subayların yetiştirilmesi ve başka bir çok meseleler üzerinde takdim ettiği *takrir* (rapor)inde tafsilât verir.[45] Selim bir yandan Avusturya ile sulhe başlamakta, öte yandan da devlet adamlarına ıslâhat hakkında fikirlerini bir rapor halinde kendisine bildirmelerini emretmektedir. Bu suretle o hem müşavere usulüne

[44] Sultan Selim'in bu feryâd-nâmeleri için bak. N. Âsim, *Vatan-perverliğin temâsil-i şahânesi*, TOEM. V (1330), s. 193-199. Selim'in şiir ve musikiden başka, «nişancılık, tüfenktendâzlık» ve her fünûnda da mâhir ve ekmel olduğunu Gülhâne'de bulunan nişan-taşı kitâbeleri kaydeder (A. Şerif, *Topkapı Saray-i hümâyûnu*, TOEM. I, s. 294).

[45] Bu mühim ve henüz neşredilmemiş eser hakkında bak. F. R. Unat, *Sefâretnâmeler*, s. 154-162; *Tarih-i Cevdet*, V, s. 81; VI, s. 307. Seyyid Ali Efendi ilk defa gördüğü Paris tiyatroları, orada alkışlar, eğlenceler, kadınların serbestisi ve saygı görmeleri kendisi için yeni ve dikkate şayan olarak tasvir edilmiştir.

ehemmiyet vererek fikir sahiplerinden faydalanmayı düşünüyor; hem de devlet işlerinde kullanacağı insanların iktidarını ölçüyordu.[46] Sultan Selim, mülki, askeri ve dini mevkilerde bulunan yirmi iki kişiden İmparatorluğun zayıflığı sebeplerini soruyor ve ıslâhat tekliflerini yapmalarını istiyordu, ki bunlar arasında Osmanlı ordusunda bir Fransız subay ile İstanbul'da İsveç elçiliğinin tercümanı olan meşhûr tarihçi Ermeni Mouradgea d'Ohsson da vardı.[47]

Sultan Selim aldığı raporları dikkatle tetkik ettikten sonra kurduğu mecliste bu raporlar üzerinde müzakerelere girişti: «Allah aşkına devlet elden gidiyor; siz de bu devlette hissemendsiniz» diye herkesi serbestçe fikirlerini beyana davet ediyordu. Bununla beraber o: «herkes meşverette (fikirlerini) söylemiyorlar. Meşveret Allah emri ve Sünnet-i şerîfedir» ihtariyle demokratik zihniyetini ortaya koyuyor; devlet adamlarının gevşek davranışlarından şikâyet ediyordu. Zira girişilecek köklü bir ıslâhat dolayısiyle yeniçerilerin ve mutaassıpların husumeti endişe uyandırıyordu. Selim daha sonra Fransa generali Napoleon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali üzerine harp ilânı için yaptığı müzakerelerde de: «Bu hususta Pâdişâh ve vezir reyi olmaz; bu madde-i ecsime benim, senin, şeyhülislâmın, devlet ricali, sudûr-i kirâm ve cümlenindir. Allah için herkes bildiklerini ve mülâhazalarını söylesinler» diye ısrar eder, ki onun bu zihniyeti ve vatanperverliği hakkında pek çok vesika vardır.[48] Selim ve devrin devlet adamları, Tanzimat Pâdişâhı Abdülmecid Han gibi, Fransız ihtilâlini dinsizlikle malûl görüyor; fakat Avrupa'nın ve hususiyle komşularının bu münasebetle birbirlerine düşmelerini ilerilemek için bir fırsat sayıyorlar; bu sebeple Fransa ile mevcud ananevi münasebetlerin devamını faydalı buluyorlardı. Bununla beraber Fransa'da asilzade ve ruhban sınıfı elinde esir bulunan halkların hürriyet arzuları ile ihtilâl yapmalarını tabii buluyor; Haçlı seferlerinden sonra İslâm dünyasında görülen hürriyetin Avrupa'ya tesir ettiğini de biliyorlardı. Fakat İhtilâl Fransa'nın istilâlara başlaması ve Mısır'a doğrı sefere hazırlanması da endişe uyandırıyor; bu sıralarda Reis ül-küttâb olan Atıf Efendi'nin Avrupa ve Fransa hakkında Pâdi-

---

[46] A. Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1236, V, s. 317.

[47] B. Lewis, *Emergence*, s. 57.

[48] E. Z. Karal, *Selim III.ün Hatt-i humâyunları*, Ankara 1946, s. 147; Hayreddin Nedim, *Bir elçinin tarihçe-i sefâreti*, İstanbul 1333. Bu eser Rusya ile yapılan anlaşmaya dair bir çok vesikaları ihtiva eder.

şâha takdim ettiği lâyiha ihtilâle dair Türk görüşünü meydana koyuyordu.[49]

Islahat raporları ordunun ıslahı üzerinde toplanıyordu. Muhafazakârlar şanlı yeniçeri ocağının eski hâline getirilmesini, bir kısmı yeniçerilerin Fransız talim ve silâhlarına göre ıslahını ileri sürüyor; diğerleri de tamamiyle yeni ve Avrupaî bir ordunun kurulması fikrinin kabulünü istiyordu. Fakat devrin şartları son iki fikrin telifini gerektiyordu. Bu zamanda mütefekkirler arasında Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihası Pâdişâhın düşüncelerine uygunluğu ve mevcud tekliflerin telifi bakımından olduğu gibi fikir tarihimiz bakımından da dikkate şayandır. Gerçekten bu lâyiha ordunun Avrupa askeri fen ve silâhlarına göre teşkili üzerinde durmakta, diğer müesseselerin de kendi bünyeleri ve eski seviyelerine göre islâh edilmesini teklif ederek, devlete yeni bir nizâm ve kudret kazandırılmasını mümkün görmektedir. Tatarcık Abdullah Efendi Osmanlı devletinin inhitat sebeplerini de çok isabetli bir şekilde izah eder. Avrupa usulü bir ordu teşkili ile işe başlanması lüzûmunu belirtirken Pâdişâhın düşüncelerine uymakta ve XVII inci asrın islâhatçılarından da ayrılmaktadır. Zira o, askerî ocakları eski seviyelerine düzeltmenin faydasızlığını ve daha evvelki iktibasların kifayetsizliğini belirtir; ve ordu müesseselerinin, sanayi ve tekniği ile, modern askerî fen ve usullerin iktibas ile devlete yeni bir nizâm verilebileceğini ileri sürer. Ona göre Kanunî Sultan Süleyman devrinde daimî mağlûp olan Frenklerin, nihayet onun usullerine ve yüksek tekniğine göre, daimî ve muntazam ordular kurarak, devamlı talim ve terbiye ile ve yeni silâhlar keşfederek kuvvet kazandıklarını, Rusya'nın da Avrupa tekniği sâyesinde Türkleri mağlûp edebildiklerini izah eder: «*Memâlik-i Rusya ahâlisi bahâim* (hayvan) *makulesinden*» dağınık ve nizâmsız bir sürü halinde bulunmalarına, başka milletlerin ve hususiyle Osmanlı pâdişâhlarının memur ettikleri Kırım Hanlarının esareti altında yaşamalarına rağmen Çâr'ın (Deli Petro'nun) Hıristiyan devletlerini taklidi sayesinde kuvvetlenip memleketini genişlettiği, dünyayı titreten Türk ordusunun yeni usul ve silâhlardan mahrum kaldıktan başka eski nizâm, talim ve disiplinden de uzaklaşarak düşmanlara mukavemet edemediğini söyler. O, Yaş muahedesinin müsaid maddelerine rağmen, Rusların, ilk fırsatta Turla nehrini geçerek ilerliyeceklerini, Karadenizin Şimal sahillerine artık yerleşerek Osmanlı devleti için ağır bir tehlike teşkil edeceklerini ve nihayet 1768 de kara-

[49] Cevdet, *Tarih*, VI, s. 93. Bu lâyihanın metni aynı cildin sonundadır (s. 311-318). İhtilâlin Türkiye'de tesirleri için bak. B. Lewis, *Emergence*, s. 62-65.

larda ve denizlerde vukubulan büyük mağlûbiyetlerin bundan sonra daha fazla vârid bulunduğunu izah eder.

Tatarcık Abdullah Efendi, iki taraflı ve karşılıklı durumu meydana koyduktan sonra, asıl mühim tekliflerini yapar. Ona göre, artık Avrupa usûllerine uygun olarak, askerlerin yetiştirilmesi, yeni ateşli silâhların talim edilmesi, İngiltere ve Fransa'dan mütehassıslar getirtilmesi ve Hıristiyan devletlerin askerî ve teknik keşiflerine aid eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi zaruridir. Mevcud denizcilerin de çiftçi ve ırgatlardan toplama askerler olup, bunların gemi âletleri imali şöyle dursun bu âletleri istimal dahi edemediklerini, Rusların da bu sebeple Baltık'tan dolaşarak Akdenize gelip Çeşme baskını ile Türk gemilerini batırdıklarını ve Boğazı tıkadıklarını yazar. Bu esnada Venedik ve sair devletlerden beş-on savaş gemisi satın alınak istendiği halde buna müsbet cevap vermediklerini ve bu sebeple de derhal tersanelerin ıslâhına, yeni ve sağlam gemiler inşasına, bol para ile İngiltere ve Fransa'dan mühendis ve fen adamları getirtilmesine, haritacılığın geliştirilmesine, işe yaramıyan yerli barut yerine İngiliz barutu imal eden bir sanayiin kurulmasına, kara ve deniz kuvvetleri için mühendislik ve topçuluk üzerinde yazılmış eserlerin tercümesine, ecnebi zabit, kaptan ve muallimler idaresinde bu sınıfların yetiştirilmesine ihtiyaç olduğunu meydana koy. Bunlar yapılmadığı takdirde, Kırım'ı işgal eden Rusların Yalta ve Kerç limanlarında kurdukları donanmalarla evvelce sahil halkımızı korkuya düşürdükleri gibi ilk fırsatta devleti karadan ve denizden iki ateş arasında daha tehlikeli bir duruma sokabileceklerini de söyler.

Tatarcık Abdullah Efendi, bu gayretler sayesinde, her milletten daha kabiliyetli olan Osmanlıların, az bir müddet zarfında, sağlam bir orduya sâhip olacaklarına inandığını belirtir. Bu yeni talimli ordunun yeniçeriler arasından seçilecek askerlerden terekküp etmesi üzerinde durulur. Bu suretle bu ocak kuvvetine karşı ihtiyatlı bulunmayı da ihmal etmez. Zira din ve devlet uğrunda canlarını feda ederek tarihinde büyük zafer ve kahramanlıkların temsilcisi olan yeniçerilerin şimdi böyle imtiyazlı bir duruma geldikten sonra yeni silâhların talim ve terbiyesine teşvik edileceklerini düşünür. Abdullah Efendi, karşılaşılan bulıranlara rağmen, eski Türk hakan ve sultanları gibi, millî ve İslâmî mefkûreye inanmaktadır. Zira Osmanlı devletinin «*Allah tarafından müeyyed*» ve «*Allahın himâyesinde*» bulunduğu inanışına bağlı kalmakta ve bu suretle alınacak tedbirler sâyesinde istikbale güvenmektedir. O, devrinde askerlerin kendi meslek ve faaliyetlerini bırakıp atalette kalmalarını, başka işler ve eğlencelerle meşgul olmalarını tenkit ederken, yine ilk vazife

ve mesuliyetlerin Pâdişâhlara aid bulunduğunu da belirtir. Zira Abdullah Efendi'ye göre eski Pâdişâhlar daima cihâd ve «*Cihângirlik*» dâvâsında bulundukları için «*Hilâfet merkezinde*» (İstanbul'da) pek az kalıp zevke ve ziynete düşkün olmadıklarını, ordunun da onları takip ettiğini, sefer yapılmadığı zamanlarda, Edirne'yi merkez yaparak, Dimitoka, Gümülcine, Malkara, Sofya ve Yenişehre kadar uzanıp idman ve sürgün avları, mızrak ve tüfek talimleri yaptıklarını, hem hava tebdili ve hem de askerî hazırlıklarını bırakmadıklarını, Anadolu'da da Bursa'ya giderek bu havâlide aynı şeylerle meşgul olduklarını ve ordunun bu sâyede daimî hazırlıklı ve yetişmiş bulunduğunu izah eder, ki bu ananc İslâmiyetden önce de mevcud olup Selçuklu ve Osmanlı sultanları da bu askerî talim ve av sporlara bağlı kalmışlardı.

Mütefekkir Abdullah Efendi Osmanlı devletinin azamet ve inhitatında ilim ve idare adamlarının rollerini de, mukayeseli bir şekilde ve çok sağlam bir muhakeme ile, ele almıştır. Gerçekten o *Nizâm-i devlet lâyihası*nda Osmanlılarca ilim ve din adamlarına gösterilen itibar ve hürmetin hiç bir devirde mevcud olmadığını, devletin de onların hizmet ve himmetleri ile yükseldiğini, tedrisat dışına çıkarak idarede Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine kadar yükseltilip devlet işlerinde rol oynadıklarını, dindarlık ve faziletleri, şer'i ve kanunî selâhiyetleri ile «*Nizâm-i âlem*»i kuvvetlendirdiklerini, her vilâyet ve beldede, sağlam idare ve adâletleri sâyesinde, halkı refahiyet olan devlete bağladıklarını ve bu suretle memnun olan bütün reâya (tebaa)nın memleketi imâr eylediğini izah eder, ki bu görüş Nizâm ül-Mülk'ün Selçuklular hakkında beyan ettiği fikirlere uygundur. Bir kazasker olan Abdullah Efendi devletin baştan beri adâleti ve güzel idaresi icabı *Zimmî* (Hıristiyan ve Yahudi) lerden cizye ve öşürden başka bir vergi almadığını, hüküm süren emniyet ve âsayiş sayesinde bunların müreffeh olup, kendi dindaş ve mezhebdaşları bulunan hükümdarların malî tazyikleri ve zulümleri dolayısiyle Osmanlılara yardımcı olduklarını ve kendi arzuları ile Türklerin idaresine geçtiklerini meydana korken de çok güzel bir tarihî bilgi ve görüşe sâhip olduğunu gösterir. Osmanlıların az bir kuvvetle Balkanlara böylece hâkim olduğunu, çok isabetli bir muhakeme ile izah eden rapor sâhibi inhitat devrinde durumun nasıl tersine doğru geliştiğini de tenkit eder.

Filhakika Tatarcık'a göre 150 yıldan beri (XVII inci asır ortaları) diğer sınıflar gibi ilmiye sınıfı da bozulmuş; iltimas ve rüşvetin hâkim olmasiyle liyakatsiz insanlar mevkileri almış; kanunsuzluk ve nizâmsızlığın başlamasiyle müslüman ve hıristiyan halklar idareci ve askerlerin zulüm ve tecavüzlerine uğrayarak huzursuzluğa, fakirliğe ve perişanlığa

düşmüşlerdir. Bu sebepledir, ki 1182 (1768) harbinde Rusların tahrikleri (ığvâat) müessir olmuş; Rumlar ve Adalar halkı bu tesirle dindaşları Ruslara temayül etmişlerdir. O, bu suretle İmparatorlukta vukubulan isyanların mesuliyetini sadece dış düşmanlara değil, bizzat devlet idaresinin zaafı ile ve bozulmasiyle de ilgili bulur. Bu duruma nihayet vermek maksadiyle de şer'i ve kanuni hükümlerin tatbiki sayesinde tebaayı kazanmanın lüzûmu üzerinde durur.[50] İlmiye ve idareye dair bu fikirler mühim olmakla beraber esas bakımından eski müelliflerden farklı değildir. Tatarcık Abdullah Efendi'nin malî ve iktisadî meselelere sanayi ve dış ticaret maddeleri üzerinde ileri sürdüğü görüşler de faydalı ise de diğerlerine benzer. Bununla beraber Avrupa medeniyetinin üstünlüğü ve ilmi karşısında daha başka tekliflerin yapılmasının henüz imkânsız olduğu da aşağıda görülecektir. Bu kadarı ile Abdullah Efendi devrin ileri bir şahsiyeti olarak meydana çıkmıştır.[51] Onun bu fikirleri Pâdişâhın düşüncelerine ve *Nizâm-ı cedîd* hareketine tamamiyle uygun idi. Bu sebeple şehzadelikten beri Selim'in düşüncelerini ifade eden bu fikirler örnek olarak kaydedilmiştir.

---

[50] Tatarcık Abdullah Ef., *Nizâm-ı Cedîd hakkında mütalâat*, TOEM. VI (1332), s. 257-284, 321-346; VII (1333), s. 15-34.

[51] Diğer islâhat lâyihaları için bak. Cevdet, *Tarih*, V, s. 216-242, Şerif Mehmed, *Selim Sâlis devrinde nizâm-i devlet hakkında mütalâat*, TOEM, VII, s. 74; F. Z. Karal, *Tarih vesikaları*, VI.

6. Nizam-ı Cedîd İnkılâbı ve İrtica Hareketleri

«Türkler öldürülebilir; fakat korkutulamazlar». (Napoleon)

«Dal kılıç oluruz, düşman üstüne dalarız; Kıralın tahtını başına geçirir, Kızılelmaya dek gideriz». (Yeniçeriler)

Sultan Selim, devletin perişan devri ve ağır mağlûbiyetler karşısında, bu ıstırap ve düşüncelerle tahta çıkıp orduyu modernleştirme hareketine girişmekle o devir için çok cesûrane bir harekete başlıyordu. 1792 de başlayan yeniliklere karşı mukavemet ne kadar kuvvetli idiyse Pâdişâh da *Nizâm-ı Cedîd* adını alan inkılâpları sâyesinde devleti yeni bir nizâma ve hayatiyete kavuşturmakta o derece inançlı ve kararlı idi. Zira Osmanlı devletinin ilâhi teyid ve himâyeye mazhar bulunduğuna, bir mucize de olsa imparatorluğun bir *«Devlet-i ebed müddet»* sıfatiyle yaşayacağına dair millî ananeye de bağlı idi. Nitekim Sultan Mustafa, oğlu Selim'in doğumunda nücûmî tetkikler yaptırmış ve bu şehzâdenin bir *«Cihângîr-i bî-nazîr»* olacağı müjdesini almıştı. Sarayda bir bayram sevinci yaratan bu kehânet Sultan Mustafa'yı o derece sarmıştı, ki ölümünde: «Oğlum Selim büyük bir Pâdişâh olacaktır. Veliahd Abdülhamid'i bırakıp onu Pâdişâh yapın» demekle de bu inancını tekrarlamıştı. Sultan Mustafa bu ümitle şehzâde Selim'i yeni teşkil ettiği topçu ve istihkâm kıtalarını teftişe giderken yanından ayırmıyor; ona bu vesile ile modern ordunun ehemmiyetini ve yenilik fikirlerini aşılıyordu. Mustafa bir gün Selim'e «yeni bir ordu kurmadıkça düşmanlarımıza galip gelmemiz imkânsızdır ve yeniçeri ocağı ıslâh kabiliyetinde değildir» derken de gayesini ve oğlunun yapması gereken icraatı telkin ediyordu. Bu hava içinde yetişen ve yenilik hazırlıklarını yapan Selim bu sâyede babasına tebşîr edilen cihângîrlik haberine de inanıyordu. Bu da Türk ve Osmanlı tarihle-

rinde asırlarca yaşayan bir cihân hâkimiyeti mefkûresinin tabii bir neticesi idi ve ilk fırsatta canlanabileceğini gösteriyordu. Gerçi Sultan Selim bir cihângîr Pâdişâh olamamış; hatta yaptığı inkılâplarla birlikte hayatını da kaybetmiştir. Lâkin o, yine de, Nizâm-ı Cedîd'in kurucusu ve yenilik hareketlerinin ilk temsilcisi olarak tarihte mühim bir mevki almıştır. Selim bu düşünce ve ümitlerle biran önce tahta çıkmayı, Osmanlı imparatorluğuna yeni bir nizâm ve revnak vermeyi istiyordu.

Sultan Selim meşveret meclisinde bulunan vezirazam Yusuf Paşa, Şeyhülislâm Arif Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Râşid Efendi ve diğer fikir adamları ile yapılan müzakereler sonunda Avrupa harp sınıflarına, askerî talim ve silâhlarına göre askerlerin yetiştirilmesi üzerinde bir karar aldı. Lâkin yeniçeri ocağının husumetini çekmemek maksadiyle bu askerlere müstakil bir ordu hüviyeti verilmemiş; sarayın Bostancı ocağına bağlı bir sınıfın teşkili kararlaştırılmıştı. Bu karar aşırı muhafazakâr ve inkılâpçı görüşlerin değil orta ve uzlaştırıcı fikirlerin hâkim olduğunu gösteriyordu. Sadrazam Yusuf Paşa'mn harpte esir edilen bir kaç Alman ve Rus subayı ve yeni usûle göre yetişen bazı Türk zabitleri ile askerleri Levend çiftliğinde talime başlatmış ve bunlara *Nizâm-ı Cedîd* askeri adı verilmişti. İstanbul'da bir kaç yüz gencin toplanmasiyle girişilen talimler bu tenha yerde dikkati çekmiyor ve Sultan Selim de yeni askerlere fazla alâka göstermekten çekiniyordu. Nihayet bir müddet sonra onları ziyaret edip çok memnun olan Pâdişâh bu askerlerin 12000 e çıkarılmasını kararlaştırdı. Yeniçeleri okşamak ve ocaklarının itibardan düşmesi endişelerini gidermek maksadiyle onların Nizâm-ı Cedîd gibi bazı talimleri yapmaları da emrolundu. Lâkin bir kaç ay çalışan yeniçeriler «*bu talim gâvur işidir*» diyerek vaz geçtiler. Anadolu'dan toplanılan gençler ile Nizâm-ı Cedîd askerleri çoğalıyor; müstehlik eski ordu yanında devlete bir masraf kapısı açılıyordu. Bu maksatla *Kanûn-i Sultan Selim* adı ile bir takım yeni kanunlar çıkarılmış; *İrâd-i Cedîd* diye yeni vergiler ihdas olunmuş ve bunlar üzerinde bir hazine ve nezâret kurulmuştu.[52]

Selim modern ordu için İngiltere, Fransa ve İsveç'ten mühendisler ve subaylar celb ederek kara ve deniz kuvvetlerini geliştirmeğe hız verdi. Baron de Tott tarafından kurulan Bahriye mektebinin yeniden tanzimi ile iki yüz kadar zabitin yetiştirilmesine başlandı. Bahriye, mühendishane mektepleri, tersâne ve top dökümhaneleri yeni tekniğe göre faaliyete geçirildi; yerli barut yerine İngiliz barutu imâl eden Baruthane

[52] Bu kanunların metinleri Cevdet Paşa eserine almıştır (bak. *Tarih*, V, s. 438-454); kezâ Âsım, *Tarih*, I, 41-58.

kuruldu. Nizâm-ı Cedîd'in İstanbul'dan başka Kütahya'da ve Konya'da şubeleri teşkil edilmiş ve gittikçe sayıları on binlere varmış idi. Açılan teknik mekteplerde okutulmak, ordu ve donanmaya modern bilgiler vermek suretiyle Fransızcadan Türkçeye bir takım eserler tercüme edildi. İbrahim Müteferrika ile başlayıp bir müddet çalışıldıktan sonra durakla yan matbaa işleri tekrar canlandırıldı. Bu suretle kültür faaliyetleri ve Avrupa'yı tanıma imkânları da gelişti. Fransız ihtilâlini Şarkta yaymak maksadiyle Cumhuriyet idaresi İstanbul'da bulunan elçisi Decorches vasıtasiyle Türklerin temayülünü kazanmağa çalışıyor ve Kırım'ın kurtarılmasına yardım edeceğini beyan ediyordu. Sultan Selim ilk defa olarak büyük devletler nezdinde daimî elçilikler ihdas ederek dünya ahvalini ve yenilikleri takip imkânları arandı. Fransa ihtilâline karşı cephe alan diğer Avrupa devletlerini şüphelendirmemek maksadiyle Londra, Viyana, Berlin'e ve Petresburg'a da elçiler gönderildi. 1796'da Paris'e tayin edilen Seyid Ali Efendi'nin yazdığı sefâret-nâme Türklerin Avrupa'yı görüşleri hakkında dikkate şayan bilgiler verir.[53] Bu elçiliklere tayin edilen genç memurlar Avrupa dillerini ve hususiyle Fransızcayı öğreniyor; Garp medeniyetini tanımağa başlıyorlardı. Bu devirde Hıristiyan Avrupa'ya talebe göndermek mümkün olmadığından Selim Han sefaretlere bulundukları memleketin dilini, ve Türkiye için lüzûmlu telleri öğrenme vazifesini de veriyordu. Böylece modern dünyadan ayrı yaşayan Türkiye artık Avrupa ile tedricen normal münasebetlere girişmiş; bu da Türkler arasında yavaş da olsa bir görüş değişikliğine sebep olmuş ve demir-perdede bir takım aralıklar açılmıştır. Bu suretle asırlarca Avrupalılara aşağı bir gözle bakan Türkler arasında yalnız Garbın ilim ve tekniğini alma lüzûmu kabûl edilmiyor; çok az sayıda da olsa Avrupaya hayran kimseler de yetişiyordu. Sultan Selim'in himâyesine mazhar olan ve Vakanüvisliğe tayin olunan mütercim Âsım, tabiatiyle Nizâm-ı Cedîd'e taraftar bulunmakla ve aleyhdarlarına şiddetle hücum ederek Pâdişâhı methetmekle beraber, bir çok kimselerin Fransızca öğrenerek iftihar ettiklerini, bu suretle akidesi zayıf ve muhakemesi bozuk olan, Fransızlara benzemeğe ve onları müdafaaya çalışan bu gibi insanları ahmaklıkla itham eder. Zira Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü kabûl edip onu taklide uğraşanlara karşı Âsım Efendi İslâm medeniyetinin üstünlüğünü müdafaa ederken Avrupalıların Osmanlı teşkilâtına göre muntazam ordu kurduklarına dair Montecucculi'nin fikirlerini de delil olarak gösterir. O, Fransız modasına ve onu nakleden Rumlara uyan bu tü-

[53] Bu sefâret-nâme TOEM. de tefrika olarak neşredilmiştir (IV, s. 1216, 1378, 1458, 1548; Cevdet Paşa, *Tarih*, V, s. 308; VI, s. 140.

redileri dinsizlikle ve farmasonlukla suçlar; Rumların hiyânetine rağmen devlet işlerinde ve hususiyle tercümanlıklarda kullanılmasının tehlikeli olduğunu, bunların Moskof veya Fransız taraftarı olarak devlet sırlarını düşmanlara götürdüklerini ve onların propagandasını yapdıklarını bir az taassupla ifade eder. Devlet adamlarının konak ve yalılarda safahat sürmelerini, suistimallerini ve ilmiye mensuplarını şiddetle tenkit eder. Timarlı sipahi teşkilâtı *(Mîrî* idaresi)nin bozulmasiyle teşekkül eden derebeylere ve zorbalık yapan yeniçerilere de hücum eder.[54] Âsım Efendi bu tenkitlerinde aşırı olmakla beraber hem devrin manevî bozukluklarını ve hem de halk efkârını ifadede tercüman olmuştur. Böylece Garb dünyası ile temasın bir neticesi olarak Türkiye'de Türk-İslâm ve Avrupa-Hıristiyan medeniyetleri arasında bir mücadele, hafif olarak, daha bu devirde hissedilmeğe başlar.

Sultan Selim devamlı ticaret muvazenesinin bozulması sebebiyle ithalâtın kısılması için Hindistan ve Frenkistan kumaşları yerine yerlilerin kullanılmasını emrediyor; memlekette kumaş sanayiinin inkişafı için bir takım tedbirler alıyordu. Deniz ticareti, hem muvazenenin lehde işlemesi ve hem de donanmaya lüzûmlu gemiciler bulmak için ehemmiyet arzediyordu. Vaktiyle Osmanlı donanması bütün Avrupa deniz kuvvetlerine üstün olduğu halde, bilâhare bu üstünlüğün devam edememesi deniz ticaretinin Avrupalılar eline geçmesi ile alâkalı idi. Bu suretle deniz ticareti ile birlikte donanma için gerekli denizcilerin yok olması imparatorluğu denizlerde de zaafa uğratmıştı. Bu ihtiyaçla donanma ve tersane işleri ele alınır ve bir takım modern gemiler inşa edilirken, deniz ticareti için de zengin devlet adamlarının gemi satın alıp şirket kurmaları maksadiyle Sultan Selim bir irâde çıkardı. Lâkin deniz ticaretinin inkişafı donanmayı yeniden inşa etmekten de daha zor bir mesele idi.[55] Bununla beraber başta modern ordu olmak üzere Nizâm-ı Cedîd hareketi gelişiyordu. Nizâm-ı Cedîd askerleri Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa'nın kumandasında mühim hizmetler görmüş; Mısır'ı işgal eden Napoleon'un oradan yürüdüğü Akkâ'da küçük bir kuvvete sâhip Cezzâr Ahmed Paşa'ya karşı mağlûp olarak geri dönmesi bu ordunun ehemmiyetini arttırmış ve Nizâm-ı Cedîd'in lehinde efkârı memnun etmişti. Bonaparte'ın *«Türkler öldürülebilir; fakat korkutulamaz»* sözünü de bu tecrübe münasebetiyle söylediği anlaşılıyor. Osmanlı devleti bütün Avrupa ile düşman bir durumda bulunan Fransa cumhuriyetini tanıdı ve Paris'e elçi gönderdi. Avrupa'nın nefret ettiği Fransızlar da Türki-

[54] *Tarih,* I, s. 32, 114, II, s. 225; F. Köprülü, *Âsım,* IA, s. 670-671.
[55] Cevdet, *Tarih,* V, s. 305.

ye'de daima iyi muameleler görmüşlerdi. Bunda ananevi Türk-Fransız dostluğu rol oynadığı gibi Nizâm-ı Cedîd'in inkişafında Fransız teknisyenlerine ihtiyaç ve cumhuriyetin Avusturyalılara karşı kazandığı zafer de iki devlet arasındaki münasebetlerin böylece devamında her iki taraf için faydalı idi. İstanbul'da bulunan diğer devletlerin elçileri bu davranıştan dolayı daima Babıâli'ye şikâyette bulunuyorlardı. Nihayet Fransızların, Kampo Farmio muahedesinden sonra, Venedik'e aid Adriyatik sahillerini ve bu sahildeki Yunan adalarını işgalleri, bu münasebetle de Yunanlıları Türkiye aleyhinde tahrikleri Osmanlı devletini Fransızlara karşı endişeye düşürdü ve Bonaparte'ın Toulon limanında hazırladığı donanmanın Şarka sefer yapacağı haberleri geldi. Bu hazırlık Rusya'yı da endişeye sevketti. Bu durumda Reis ül-küttâb Âtıf Efendi'nin divana takdim eylediği «*Muvâzene-i Politikiyye*» lâyihasında Fransanın mevcud nizamı yıkması ve dinsizliği ile Hıristiyan devletler kadar Osmanlı imparatorluğu için de tehlike teşkil ettiği bildiriliyor; diğer elçilerin verdiği haberler de bu hususu teyid ediyordu.[56] Gerçekten Fransa'nın Napoleon kumandasında Mısır'a gönderdiği ordu (1 Temmuz 1798) bu ülkeyi işgal etti. Fakat Bonaparte Mısır'da neşrettiği beyannamede Fransa'nın hıristiyanlığı terk ettiğini, kiliseleri yağmaladıklarını, papasları saldırdıklarını, insanların müsavi olduğunu, bütün imtiyazları kaldırıldığını bildiriyor; müslümanların dinine katıldıklarını, Pâdişâha itaatkâr olup İngilizlere karşı Hindistan'a varmak, Mısır'da da Osmanlı hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve Rusya'ya taarruz edip Kırım'ı kurtarmak gayesini güttüklerini ileri sürüyor; halkı kandırmağa çalışıyordu. Beyanname hem Türkçe ve hem de Arapça neşredilmişti.[57] Fransızlar Akkâ'da mağlûp olduktan ve üç yıl kaldıktan sonra hem Mısırdan ve hem de Yunan sahillerinden çekildiler. Bonaparte'ın imparator olması, Avusturya ve Rusya'ya karşı zaferler kazanması Sultan Selim'i memnun etti ve İstanbul'a gelen Fransız elçisi Sebastiani'nin teşviki ile tekrar dostluk kurularak 1806 da Rusya ve İngiltere'ye karşı harbe dâhil oldu.

Lâkin Türk ordusunun Tuna boylarında Ruslarla savaş halinde bulunması Nizâm-ı Cedîd aleyhtarlarına fırsat hazırlıyordu. Fiilhakika yeni ordunun kazandığı muvaffakiyetler ümitleri arttırmıştı. Lâkin 500,000-600,000 kişilik modern ordular karşısında küçük bir Nizâm-ı Cedîd askeri ciddî bir kuvvet sayılamazdı. Bu sebeple İstanbul'da ve Anadolu'da olduğu gibi Rumelide de Nizâm-ı Cedîd'in kurulması zarûretini gösteriyordu. Fakat bu teşebbüs yeniçelerin ve Rum'eli derebeylerinin hare-

[56] Cevdet *Tarih*, VI, s. 282-288, 311.

[57] Âsım, *Tarih*, I, s. 312, 374-375, 382; B. Lewis, Emergence, s. 67-68.

kete geçmelerine sebep oldu. Nitekim Edirne'de Nizâm-ı Cedîd'e dair Pâdişâhın fermanını okuyan memurların öldürülmesi isyana bir başlangıç oldu. Selim Konya vâlisi Abdurrahman Paşa'yı, kendisine bağlı modern askerlerle isyanı bastırmağa gönderdi. Fakat onun Sırbistan asileri üzerine gönderildiğine dair habere inanmıyan Rum-eli âyanı Edirne'ye toplanarak şiddetli bir muhalefete geçmekle hükümet şaşırdı. Abdurrahman Paşa'nın âsileri tenkili mümkün iken yumuşak tabiatlı Pâdişâh büyüyen isyan karşısında kan dökülmesine râzı olmayarak Paşa'ya geri dönme emrini verdi.[58]

Bu hâdise irticaa cesaret verdi. Zira talimden kaçan, menfaatlerine dokunan, itibarlarının kırılacağından ve hattâ tamamiyle kaldırılacaklarından korkan yeniçeriler Nizâm-ı Cedîd'in «*Gâvur icadı*» olduğunu ve zamanla bütün askerlerin «*şapkalı frenk*» kıyafetine gireceklerini söylüyor; sıranın taşra âyanına geleceğini propaganda ediyor, taassubu körüklüyor; Pâdişâhın da vezirlerin tesirine kapıldığını ileri sürüyorlardı. Fransızların Mısır'ı işgali, Vehhâbi'lerin isyanı ve Hicaz yolunu kesmeleri, Sırbistan'da ve adalarda ayaklanmalar ve âyanın keyfî idareye başlamaları hep Nizâm-ı Cedîd'in günahı sayılırdı. Selim'in Pâdişâh olmasına büyük ümitler bağlayan muhafazakârlar da şimdi girişilen yeniliklere hep bid'at, küfür nazariyle bakıyorlardı. Onlar, I. Sultan Selim'in aldığı Mısır kıtasını, III. Selim'in verdiğini propaganda ediyor; artık «*ne sipahi var, ne yeniçeri: cümlesi başı şapkalı frenk*» olduğunu, Pâdişâhın vezirlerin arzularına uyduğunu, İslâmlara kâfir elbisesi giydirdiğini ve hattâ haremde bile kadınlar elbiselerini bırakıp Frenk fistanı giydiklerini söylüyorlar; bu dindar ve yüksek mefkûreye bağlı hükümdara dolaylı olarak, âdi isnadlarda da bulunuyorlardı.[59]

Buna mukabil devletin kaderini gören bir avuç idealist inkılâpçılar ise cahilâne ve garazkârane propagandalara karşı ciddî fikirlerle çıkıyorlardı. Bizzat Sultan Selim Han yeniçeri ocağının nizâmsız, disiplinsiz bir kalabalıktan ibaret bulunduğunu, askerlikle münasebetleri kalma-

---

[58] Nizâm-ı Cedid hakkında bak. A. Djevad, *Etat militaire Ottoman*, Paris 1882, I, s. 318-331; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 360-370; E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1947, V, s. 57-64; S. J. Shaw, *The Nizâm-i Cedid army under Selim III*, Oriens, XVIII-XIX, s. 168-184.

[59] Bu âdi isnatlara dair birtakım dağınık ve yazarları belirsiz vesikalara rastlanmıştır TOEM, XV (1925), s. 395-401. Selim'e karşı hayranlığını belirten Necib Âsım, aynı dergide, 11 yıl sonra, onun yenilik icraatını küçümsemesi, orduyu ıslâhattan ve Kırım'ı kurtarmaktan başka bir inkılâpçılığı olmadığını belirtmesi insanların zamana göre nasıl değiştiklerini gösteren bir misâldir.

diğini, kendisini traş etmeğe gelen berberin bile topçu ocağına, maaş almak için kayıtlı bulunduğunu söylüyor; buna rağmen ocağa dokunmadığını, fakat böyle giderse devletin kaybedileceğini belirtiyordu.[60] Aslen bir yeniçeri olan ve savaş meydanlarında modern harp fenni ve talimin lüzûmunu kavrayan Koca Sekban-başı, yazdığı risâlede, bu inkılâbı çok güzel fikirlerle müdafaa eder. O, yeniçelerin hâlâ *«elde kılıç olunuz: düşman üstüne dalarız; kıralın tahtını başına geçirir. Kızıldımaya dek gideriz»* tekerlemelerinin boş olduğunu, 150,000 kişilik nizâmsız bir yeniçeri ordusunun sayıca çok az bir düşmana karşı nasıl bozgunu uğradığını, bir sürü hâlinde bulunan Rusların Deli Petro'nun ıslâhatı, talimli askerleri ve ateşli silâhları ile Osmanlılara karşı kazandıkları zaferleri anlatır. Buna mukabil Mısır'da yeniçerileri kolaylıkla yenen Fransızların Akkâ'da bir avuç Nizâm-ı Cedîd'e mağlûp olduklarını ve Rum-eli'de de eşkıya takiplerinde muvaffakiyetlerini belirtir. Koca Sekban-başı yeni askerlerin, yeniçeri ve derebeyleri gibi, nizâmsız ve halka mütecaviz olmadıklarını, bilâkis ahlâk ve cesaretleri sâyesinde din ve devlete hizmetlerini de, mukayeseli olarak, izah eder. Bu mütefekkir Kanunî Sultan Süleyman devrinde düşmanların *«beşikteki piçlerini dahi Türk geliyor»* diye korkuttuklarını ve *«müslüman görünce şapkalarını çıkarıp tapınmak»* istediklerini, şimdi ise talim ve ateşli silâhlar sayesinde Türkleri uzaktan perişan ettiklerini ifade ettikten sonra eski ve yeni durum üzerinde durur. Ona göre eskiden halkın yumurtasına dokunmıyan yeniçeriler bugün her türlü tecavüzde bulunuyor. Evvelce içlerine «Frenk, Rum, Ermeni ve Yahudi» dönmeleri, nesebi belirsiz kimseler sokulmaz iken bugün her cins insan aralarında bulunmakta ve ocakta askerlikten başka, ticaret ve esnaflık gibi, her işle uğraşmaktadırlar. Muharebe meydanlarında ihtiyarlayan Sekban-başı Ruslara iki defa esir düştüğünü ve onlarla temasları sayesinde nasıl kuvvetlendiklerini ve dünyayı öğrendiğini izah ettikten sonra, artık Nizâm-ı Cedîd'in devamından başka bir çare kalmadığını ciddiyetle müdafaa etmiştir.[61] Osmanlı devleti Avrupa ile uğraşırken birden Rusya'nın kuvvetli bir devlet hâlinde ortaya çıkmasını bir nevi şaşkınlıkla karşılayan Osmanlılar bu sebeplerdir, ki Deli Petro'nun inkılâpları üzerinde durmak lüzûmunu duymuşlardır.[62]

Sultan Selim, çok ağır şartlara rağmen, Nizâm-ı Cedîd askerini ye-

---

[60] A. Djevad, *Etat militaire Ottoman*, s. 319.

[61] Koca Sekbaş-başı'nın *Huldsat ül-kelâm fi redd il-'avâm* gibi mânalı bir ad taşıyan risâlesi 54 sahife olup *Tarih-i Osmani Encümeni*'i tarafından neşredilmiştir.

[62] Vak'a-nüvis Âsım da Rusya'nın bu sür'atli yükselişi üzerinde durur (*Tarih*, I, s. 262-272).

tiştirmeğe başlamış; fakat hâdiseler modern ve büyük bir ordunun teşekkülüne engel olmuştur. Nizâm-ı Cedîd'in lehinde ve aleyhinde fikir ve hisler çatışırken, ordunun Tuna boylarında Ruslarla savaşa başlaması irticaa fırsat verdi. İstanbul Boğazında Yamak'ların başına geçen Kabakçı Mustafa ile 1807 de başlayan isyan sadaret kaymakamı (vekili) ve Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin hiyâneti ile muvaffak oldu. Âsiler saraya hücum ettikleri zaman Sultan Selim'e İstanbul'a asker celbini teklif ettiler. Fakat Pâdişâh Rusların payitahta gelmeleri endişesiyle buna yanaşmadı ve vatanperverliği kendisini, bu nazik durumda, Nizâm-ı Cedîd'i kaldırmaya zorladı. Bununla beraber âsiler bununla da kalmıyarak bir fetvâ ile Selim'i tahttan indirip yerine câhil, kabiliyetsiz şezhâde Mustafa'yı Pâdişâh ilân ettiler. Bu suretle menfaat sahipleri, câhil ve hâinler memleketi modern ordudan mahrum bıraktılar.

Muharebe zamanında İstanbul'da vukubulan bu hâdise üzerine Ruscuk yaranı adını alan Alemdâr (Bayraktar) Mustafa Paşa ve arkadaşları 16,000 kişilik bir kuvvetle Tuna boylarından payitahta geldiler. Yeniliğe ve Selim Han'a bağlı Paşa Kabakçı ile birlikte bir çok zorbayı öldürdü ve 28 Temmuz 1808 de Babıâli'ye hâkim oldu. Alemdar, Sultan Mustafa'ya tahtı Sultan Selim'e devretmesi teklifine red cevabı alınca sarayı kuşattı. Âsiler hâkimiyeti muhafaza etmek maksadiyle Selim'i öldürüp cesedini *Bâb-ı hümâyûn*'un önüne attılar. Nâşın üzerine eğilip ağlayan Mustafa Paşa, hanedanın tek erkek evlâdı olarak kalan, şehzâde Mahmud'un da aynı akıbete uğraması korkusiyle derhal kapıları kırdı ve kadınların kendi kıyafetleri ile muhafaza ettikleri şehzâdeyi sağ bularak kurtardılar; aynı gün onu Pâdişâh ilân ettiler. Şair, musikişinas, sanatkâr ve şefkatli bir rûha sâhip olan Sultan Selim devletini kurtarmak maksadiyle şehzâde ve padişah iken (1789-1807) uzun müddet uğraşmış; Nizâm-ı Cedîd'i kurmuş ve «*teyid-i din u devlet*» uğrunda her şeyini feda edeceğini söylemiş ve gerçekten de hem eserini ve hem de canını kaybetmiştir. Lâkin onun açtığı yenilik yolu ve hâdiselerin zarureti Türkiye'de inkılâp hamlelerini durduramamış ve irtica da muvaffak olmuştur. Nitekim Selim'in yerine geçen 24 yaşındaki Sultan Mahmud daha büyük bir cesaret ve metanetle Selim'in başladığı Nizâm-ı Cedîd'i umumî mânası ile gerçekleştirdi ve sadece modern ordu ile kalmıyarak tamamiyle yeni bir nizâm kurdu.

Sultan Mahmud Osmanlı töresine göre Eyüp'te kılıç kuşanma *(takîd-i seyf)* merâsiminden ve takdisten, Fâtih ve diğer ecdâd türbelerini ziyaretten sonra cülûs şartlarını ikmal etti. Selim'in yenilik fikirleri havası içinde yetişen Sultan Mahmud devletin içinde bulunduğu iç ve dış çok teh-

likeli ve ağır buhranlar karşısında şaşırmıyor; zekâsı, iradesi ve cesareti sâyesinde mukavemet ve ümidini kaybetmiyor; şartlara göre beklemesini biliyor ve icabında da en şiddetli tedbirlere başvurmaktan da çekinmiyordu. Sultan Selim'in Nizâm-ı Cedid'i bir başlangıç idi. Fakat Sultan Mahmud bütün devlet müesseselerini modernleştirmek üzere tam mânasiyle yeni bir nizâm getiriyordu. Bununla beraber ilk icraat Alemdar Mustafa Paşa'ya aid olduğundan kendisi, iç ve dış buhranlar dolayısiyle, uzun zaman fikirlerini gerçekleştirmeğe fırsat bulamadı. Yeni pâdişâh cülûsunda devlet, biri merkezde bozguncu ve anarşi unsuru haline gelen yeniçerilerin bir nizâma konması ve modern bir askeri sınıfın kurulması; diğeri de eyâletlerde türeyen derebeylerin itaate alınması gibi iki büyük mesele karşısında idi. Alemdar'ın riyasetinde toplanan ilk mecliste bu iki mesele de karara bağlanmıştır. Aslen yeniçeri ve âyendan olan Paşa bu meclisi güzel bir nutuk ile ve ocağa bağlılık sözleri ile açtı. Düşmanların üstünlüğünü görünce «*gidişimiz yolsuz, bilişimiz yanlış*» olduğunu, devlet uğrunda çok hayırlı işler yapan «*Hüdâvendigâr-ı Şehîd*»e (Selim'e) karşı itaatte kusur işlediklerini ve artık pişmanlık duyduklarını ihtiyatlı ve doğru bir girişle söze başlayan Mustafa Paşa bu nezaket ifadelerinden sonra talimli asker yetiştirmenin zaruretini belirtiyordu. Alemdâr Sultan Mustafa tahtta kaldıkça devletin yıkılacağı endişesiyle Sultan Mahmud'u pâdişâh yaptıklarını, yeni hakanın ilim, fazilet ve dirayeti ile bir «*Cihângîr Pâdişâh*» olduğunu, onun irâdesiyle taşra derebeylerini İstanbul'a davet ettiklerini ve alınması gerekli tedbirler için toplandıklarını anlatıyordu. Bu suretle başlayan müzakerelerde yeniçeri ocağına bağlılık ifadeleri tekrarlanmakla beraber modern bir askeri sınıfın ihdası da kabûl ediliyor; taşra âyanına tanınacak haklar sayesinde onları merkeze bağlamanın imkânları üzerinde telif edici kararlar alınıyor, devlet nizâmı ve otoritesi de böylece sağlanıyordu.

Filhakika kurduğu cihânşümûl nizâmı ile tarihte müstesna bir mevkii olan Osmanlı imparatorluğu yeniçeri ve timarlı sipahi askerlerinin bozulması, idarenin sarsılması, ağır mağlûbiyetler ve isyanlar dolayısiyle artık kendi nizâmını muhafaza edemez bir hale gelmişti. Kırım Hanlığı gibi halkı Türk ve Müslüman olan koca bir devletten başka bir çok eyâletler de düşman eline geçmiş; Şimali Afrika, Mısır ve Arabistan gibi uzak ülkelerin devletle münasebetleri hemen kesilmiş bulunuyordu. Fakat daha mühimi imparatorluğun dayanağı olan Anadolu ve Rumeli'de timarlı sipahi teşkilâtının da bozulmasiyle Pâdişâhın fermanlarını dinlemeyen, devlete vergi ve asker vermiyen bir takım âyan ve derebeylerin türemesiyle devlet âdeta kendi bünyesi dahilinde parçalanmıştı. Her ta-

rafta türeyen bu derebeyleri arasında Bozok havalisinde Çapan oğulları (Cebbâr zadeler), Aydın ve Manisa taraflarında Karaosman oğulları, Bilecik bölgesinde Kalyoncu Mustafa, Selânik ve Kavala arasında Serezli İsmail Bey bu mahallî mühim derebeylerin bir kısmını teşkil ediyordu. Aslen bir yeniçeri ve âyandan olan Alemdar'ın Sadrazam mevkiinde bulunarak bu derebeyleri davet etmesi onların korkusuzca payitahta gelmelerine imkân verdi. 1808 eylülünde gelen derebeylerin askerleri Kâğıthanenin iki yakasını ve tepeleri doldurmuştu. Sadece İsmail Beyin askeri 12.000 kişi idi. Sultan Mahmud buraya gidip Çağlayan kasrında bunların bir kısmını kabûl edip kendilerine ihsanlar yaptı. İsmail Beye «*pek güzel askerin var, Hak Teâlâ düşmana galip eyliye*» hitabı ile iltifat etti. Bu toplantı sonunda hükümet ile âyan arasında *Sened-i ittifak* adı ile bir anlaşma imzalandı. Buna göre bir yandan derebeylerin Pâdişâha sadakatleri, devlete vergi ve asker göndermeleri taahhüt ediliyor; öte yandan da hükümetin derebeylerin mevcudiyetlerini ve evlâdlarına kadar haklarını kabûlü kararlaştırılıyordu. 29 Eylül 1808 de imzalanan mukavelenin Pâdişâh tarafından tasdiki lüzûmu Osmanlı tarihinde ilk defa vukubuluyordu. Bu sebeple Sultan Mahmud senedi devletin istiklâline ve saltanat hukukuna aykırı bularak tasdikten sakınıyor; yeniçerilere olduğu gibi derebeylerine de kin bağlıyor ve Alemdar Mustafa'nın kendi başına bu icraatından huzursuz oluyordu.

Gerçekten merkeziyetçi devletin ilk temsilcisi ve *Nizâm-ı âlem* dâvacısı bulunan Osmanlı imparatorluğunun, böylece, siyasî hâkimiyeti feodal bir esasa göre taksime uğruyordu. Bu, eski Türk hanedan mensupları ve aristokrat boy beyleri idaresinde hâkimiyeti, kendi dereceleri nisbetinde parçalayan tarihi ve millî feodal devlet ananesine benzemiyordu. Zira eski Türk töresinin asilzâdelere bahşetmiş olduğu siyasî haklar şimdi böyle bir asaleti bulunmıyan mütevazi veya türedi derebeylere hukukî ve siyasî bir mevki veriyordu. Bu durum Orta Çağ Avrupasında asırlarca hüküm süren *Féodalité*'nin teşekkülüne göre husûle geliyordu. Eğer imparatorluk ve dünya şartları devam etse idi; Avrupa'ya benzer bir feodalizm meydana çıkar ve modern çağlarda kıralların selâhiyetlerini tahdit ve kontrol eden meclisler gibi Türkiye'de de böyle siyasî bir müessese doğabilirdi. Zira mevcûd durum, bu müzakereler ve ittifak senedi böyle bir gelişmeye uygun düşüyordu. Bu sebeple Sultan Mahmud'un tereddüdü yerinde idi. Lâkin merkezî idarenin zayıf, derebeylerin kuvvetli olduğu ve imparatorluğun da henüz harp halinde bulunduğu böyle bir zamanda bütün kuvvetlerin anlaşması ve birleşmesi zarurî idi. Sultan Mahmud, ilk fırsatta mukaveleyi feshetmek niyetiyle, tasdike mecbûr

oldu ve bilâhare yeniçerilerden sonra derebeyleri de ortadan kaldırdı.[63] Bu derebeylerinden başka bazı devlet adamlarının rekabetleri ile meydana çıkan Tepedelenli Ali Paşa veya Mısır'a hâkim olan Mehmed Ali Paşa gibi durumları daha şüpheli ve tehlikeli olanlar da vardı. Eskiden «*Fermân Pâdişâhın dağlar bizimdir*» diyen Köroğlu, ancak dağlarda yaşayabiliyor; XVII inci asır başlarında Osmanoğlu adlı bir âsiye de mukavemetin imkânsızlığı bildirilir ve :

Tam dört vezir tayin oldu üstüne,
Kırk bin asker ile bil Osmanoğlu.
Hatt-i hümâyûna karşı durulmaz,
Hasmın galip bunda dâva sürülmez.

deniliyor; fakat şimdi âyân ve eşkıya eyaletlere hâkim olmuş ve devlet kendi aralarında taksim edilmişti.

Eyâletleri böyle bir anlaşma ile merkeze bağladıktan sonra, kanun gereğince, talimli *Sekban* adı ile, modern bir ordunun çekirdeği olarak, yeni bir askerî sınıf kuruluyor; fakat yeniçerileri ürkütmemek için Nizâm-i Cedîd ismi kullanılmıyordu. Bundan başka yeniçerilerin esnaflık ve ticaret işlerini bırakarak, Kanunî devrinde olduğu gibi, kışlalarında kalmaları ve talimle meşgul olmaları da emrolunuyor ve müzakerelerden sonra bunun meşrûiyetine ses çıkarılamıyordu. Bu sebeple esham gibi alınıp satılan *ulûfe (maaş)* lerin ticaret mevzuu yapılması da yasak edildi. Sekban ocağı bol maaşları, sancak, tuğ ve davulları ile imtiyazlı bir sınıf halinde kuvvetleniyor; modern kıyafet, silâh ve talimleri ile ümid veriyordu. Şeyhülislâmın fetvâsiyle meşrûlaşan bu askerler Selimiye ve Levend kışlalarında yeni ve muntazam bir ordunun çekirdeği oluyordu. Böylece, isim değişikliği müstesna, Nizâm-i Cedîd 14 Ekim 1808 tarihinde diriltilmiş; aynı ıslâhat tersâne ocağına da tatbik edilmişti. Eski Nizâm-i Cedîd zabitleri ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın Anadolu valiliğinden getirdiği bir kaç bin kişilik talimli «*Tüfenkçi*» askerleri de bu teşkilâtı kuvvetlendirmişti. Bununla beraber bir yandan Sekban ocağının yükselmesiyle yeniçeriler arasında uyanan endişeler, öte yandan kendilerinin talim ve terbiye ile uğraşmaları, ticaret ve esnaflıktan ayrılmaları memnuniyetsizliklerini arttırıyordu. Menfaatleri bozulan esnaf ve sıranın kendilerine geleceğinden korkan *ulemâ-yi rusûm* (vazifesiz maaş alan ilmiye) da bu bozguncu havayı teşvik ediyorlardı.

---

[63] *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 5-8, İttifak senedinin bir sureti de s. 332-339 dadır. M. Nuri, *Netâyic ul-vukuat*, İstanbul 1327, IV, s. 71, 98-99.

Filhakika yeni askerlere karşı artan gerginlik, nihayet Babıâli duvarlarına «*Rum-eliden geldi bir çıtak, bayram ertesi ya kılıç oynayacak, ya bıçak*» gibi ağır ibarelerin yazılması suretiyle açığa vurmuş; yeniçeriler Bayraktar Mustafa Paşa'nın câmie gidiş ve dönüşlerinde sekbanlarla hâdise çıkararak kendilerini mazlûm düşürüyor; feryadı basarak efkârı körüklüyorlardı. Bu vesile ile yeniçeri şairi:

Geldi Rum-elinden nice bin çıtak,
Açıldı bayraklar yürüdü asker;
İslâmlar içinde kanlar akacak,
Hacı Bektaş ocağı kahraman besler.
Kadir gecesinde yediler bıçak,
Nizâm-i Cedîdler bir satır ister.

ifadeleri ile hislerini belirtiyordu. Yeniçeriler arasında «*bir haydut* başı geldi; bir pâdişâhı hal'etti. Şevketlü efendimize (Sultan Mahmud'a) lâyık olan kulluğu da göstermiyor. Biz ona müslümanlığımızı ve yeniçeriliğimizi anlatmalıyız» diyerek isyana hazırlanıyorlardı. Filhakika yeniçeriler nihayet Sekban askerlerinin dağınık ve habersiz bulundukları bir gece Babıâli'yi kuşattılar. Alemdar düşman elinde öldürülmemek gayesiyle Cebehaneyi ateşleyerek kendisi ile birlikte bir kaç yüz yeniçeriyi de berhava etti. Asiler saraya da hücum ederek Sultan Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak istediler. Sultan Mahmud sarayı toplarla ve mevcûd sekbanlarla müdafaa ederken, Kadı Abdurrahman Paşa da Selimiye'deki askerleri ile yetişti. Artık İstanbul sokakları, Divanyolu ve Sultan Ahmed meydanı savaş sahaları olmuş; kardeş kanı akmağa ve yangınlar yükselmeğe başlamıştı. Nitekim bu savaşlarda bir kaç yüz sekban ile birkaç bin yeniçeri öldürülmüştü. Top ateşleri saraya hücumları kırınca da yeniçeri ağaları ve din adamları araya girerek isyan yatıştırıldı. Lâkin yeni bir kışkırtma ile irtica taraftarları tekrar harekete geçti ve şehir alt-üst edildi. Yenilik taraftarları öldürülüyor; bir kısmı da vilâyetlere kaçarak gizleniyordu. Bu durum karşısında Sultan Mahmud da, Sultan Selim gibi, Sekban ocağını kaldırmağa ve irticaın hâkimiyetini kabûle mecbur kaldı.[64]

[64] *Tarih-i Cevdet*, IX, 177-199 (vesikalar, s. 307-316); Alemdâr destânı TOEM. IV, s. 1326).

7. Sultan Mahmud ve Yeni Devlet Nizâmı

«Şimdi bir köşküm var; yarın bir yalı idinirim. Daha sonra kendime bir saray yaptıracağım»
(Hüseyin Paşa)

«Bundan sonra tebeamdan müslümanları ancak câmide, Hıristiyanları kilisede ve Musevileri havrada tanımak isterim».
(Sultan Mahmud)

Sultan Mahmud böylece yalnız yenilik hareketlerinin boğulmasını ve pâyitahtın ihtilâllere salınıp hâline gelmesine şâhid olmamış; isyanlar, muharebeler ve hattâ Türkiye'nin taksim teşebbüsleri ile de karşılaşmıştır. Fakat bu kadar ağır şartlar ve hâdiseler genç Padişahın inanç ve cesâretini kırmamış; ecdadına yakışır bir irâde ile mücâdelesine devam etmiş; zamanı gelince fikirlerini tatbike girişmiştir. Zira devletin karşılaştığı dış ve iç gailelere beklemeyi gerektirmişti. Nitekim İstanbul'daki durumuna göre hareket eden Ruslar, son iç savaştan cesaret alarak, ileri sürdükleri ağır şartlar kabûl edilmediği takdirde, muahedenin İstanbul yakınlarında imzalanacağını da bildiriyorlardı. Bu Rus ültimatomundan müteessir olan Sultan Mahmud yazdığı bir *Hatt-ı hümâyûn* ile Fâtih camiinde bir Şûrâ topladı ve Rus tekliflerinin ağırlığını ve buna mukabil Anadolu'da ve Rumeli'de «yedi kırala cevap vermeğe kadir» kuvvetlerin (yani derebeylerin) bulunduğunu bildiriyor; bütün milleti *Nefir-i âm* (seferber) olarak «din ve devlet uğrunda» *Sancak-ı şerîf* altında toplanmaya ve orduya iltihaka davet ediyor; kendisinin de bizzat sefere çıkacağını belirtiyordu. Bütün millet heyecana kapılıyor; mukaddes vazifeye koşuyor, derebeyleri ve gönüllü medrese talebeleri de cihâda katılıyordu. Fakat bir yandan Osmanlılar aleyhinde Ruslarla anlaşamıyan Napoleon'un Moskova seferine hazırlanması, öte yandan da Türk askerlerinin cepheye yığılması Ruslar ile 1812 de Bükreş muahede-nâmesinin imzalanmasına imkân verdi.

Osmanlı devleti dışarıda sulhü kazanmış ise de dâhilde Sırp, Eflâk-

Boğdan ve bilhassa Yunan isyanları ile yeni bir buhrana düşmüştü. Türklerin idaresinde dinî, içtimaî ve kültürel muhtariyetlerini muhafaza eden Rumlar artık Osmanlı bayrağı altında zengin olmuş; Fransız ihtilâlinin getirdiği milliyetçilik fikirlerine bağlanmış; Rusya ve Avrupanın himâyesi ve şımartmasından cesâret almışlardı. Fenerli Rumlarla eskiden beri sıkı münasebetlerde ve İngilizlerle gizli muhaberelerde bulunan Hâlet Efendinin meş'um faaliyetleri ve hususiyle Tepedelenli Ali Paşa'yı imhası Yunanlılara ayaklanma fırsatı vermişti. Fiilhakika Rumlar *Etniki Etheria* adı altında masonik esaslara dayanan gizli bir cemiyet kurmuşlar ve bunu Rus çarına bağlayarak halkın cesâretini arttırmışlardı. Odesa'da Yunanistan'da, Adalarda ve hattâ bizzat İstanbul'da şubeleri olan bu «*Fersat cemiyeti*» masonik esaslara ve şifrelere göre teşkilât ve faaliyetlerini geliştirmiş; Avrupa'da ve Rusya'da bulunan Rum sermâyedarlar bu milli seferberliğe katılmışlardı. Bunlar mektepler açıyor; Avrupa'dan getirttikleri muallimlerle yeni nesli hazırlıyor; propagandalarını bunlar ve kilise mensupları vasıtasiyle her tarafa yayıyorlardı. Cemiyet sadece bir Yunan İstiklâli düşünmüyor; Osmanlı imparatorluğu yerine Bizansı diriltmek hayali ile *(Megalo idea)* da harekete geçmeyi plânlıyor; bir yandan imparatorluğun zayıf hâli, öte yandan da Rusya ve Avrupa'nın yardım edeceği kanaati rumları bu büyük hayale bağlıyordu. Bu arada son Bizans İmparatoru Konstantin'in lahdinde bir takım *Cifri* yazıların bulunduğuna, bunların Türklere karşı zafer mânâsına gelen hükümler ifade ettiğine ve Kudüs'e inen bir meleğin de patrik Gregorias'a müjde haberlerini getirdiğine dair bir takım efsâneler bile uydurulmuş ve bunlar papaslar vasıtasiyle her tarafa yayılmıştı. Yunanlıları bilâhare bir çok kıyamlardan sonra da, büyük devletlerin himâyesine güvenerek, Tesalya (1897) ve Sakarya muharebelerinde perişan eden Megalo idea bu zamanda başlamış ve bu mağlûbiyetlere rağmen bugün Kıbrıs'ta da meydana çıkmıştır.

Yunanlılar kiliselerinde ve mekteplerinde derin bir Türk düşmanlığını bugün de yeni nesillere aşılarken hem tarihî hakikatleri tersine tahrif ediyor; hem de asırlarca kendilerini himâye etmiş bir millete karşı mücadeleye hazırlanırken kendi hadlerini bilmeyüp taassuba da kurban gitmeğe devam ediyordu. Gerçekten Fâtih'in himâyesi ve fermânı ile katolik Avrupa'ya karşı milli, dinî ve kültürel varlığını, dil ve cemaat teşkilâtını muhafaza eden yunanlılar imparatorluk içerisinde diğer hıristiyan kavimlere karşı da imtiyaz ve üstünlük kazanmışlardı. Selçuklulardan beri ekseriya Türk idaresini hoş karşılayan ve İstanbulun fethine de yardım eden Rumlar Venediklilerin istilâ ve zulümlerine karşı Mora des-

potu bulunan Dimitri'nin tedbiyle 1457'de Fâtih'e gönderdikleri mektupta da «*Gel yurdumuzu al da rahat edelim*» diyorlardı. Nitekim Fâtih Mora'yı alınca yunanlılar hesabına Katolik kilisesine ve İtalyan hâkimiyetine nihayet vermişti. Bir kaç asır haçlıların elinde katolikleşen ve Latinleşen Kıbrıs'ta da aynı şey yapılmış ve Adada ortodokslık ve Helenizm canlanmıştı. Latinler 1204'de İstanbul'u nasıl tahrip etmiş ise Venediklîler de 1692'de Atina'ya ve Akropol'e aynı şeyi yapmışlar; Türklerin tekrar hâkimiyeti, göçmüş yunanlıların vatanlarına dönmelerine imkân vermişti. Bugüne kadar devam eden bu taassub ve şaşkınlığa rağmen Türklerin Rumlara karşı medenî, âdil ve hattâ imtiyazlı muamelelerini takdir eden bazı Yunanlıların çıktığını gördüğümüzü de burada kaydetmeliyiz.[93]

Etheria cemiyeti, 8 Ekim 1820'de, her tarafa gönderdiği bir beyanname ile, isyan hazırlığı işaretini veriyor; patrik de parolalı ilâmlarla hareketi teşvik ettiğini bildiriyordu. Sadece İstanbul'da cemiyetin 18000 âzası bulunduğu rivâyet ediliyor; isyan günü yaklaştıkça Rumların şımarıklığı artıyordu. Rumlar silâhları ve Avrupa'dan satın aldıkları harp gemileri ile hazırlandılar. Plâna göre İstanbul'da yangın ve kıtal ile başlayacak hareket ile İstanbul halkı dehşete düşürülecek; Türk donanması yok edilecek ve bizzat Sultan Mahmud da yakalanarak Osmanlı devleti yerine Bizans devleti kurulacaktı. Fenerli Rumların tesirinde kalan Eflâk ve Boğdan'da başlangıçta bir isyan hareketi görüldü ise de diğer Balkan milletleri, Yunanlıların bu büyük hayali karşısında, onlarla birlikte hareketten sakındılar. Rusya'nın İmparatorluğa hâkim olma korkusu büyük Avrupa devletlerini de yunanlıları tutmağa ve isyana yardımcı olmağa sevketti. Avrupa'da uyanan Eski-Yunan romantizmi ve Hıristiyan taassubu da Byron ve Hugo gibi şairlerin şiirleri ile Türkler aleyhinde propagandayı genişletiyordu. Fakat bunlardan bazıları, Haçlı seferleri esnasında olduğu gibi, şimdi de, Yunanlıların ahlâksızlığı ve zulümlerini görerek bu romantik hislerden kurtulmuşlardı. Nitekim Byron bildiriyordu: «*Türkler aldatıcı, âdi ve katil insanlar değillerdir. Rafizileri yakmazlar* (Avrupada olduğu gibi). Allaha ve muktedir olduğu müddetçe de sultanlara sadıklardır» kanaatini bu vesile ile edinmişti. Eski Yunanlılara karşı Avrupa'da gelişen romantizm katolik-ortodoks düşmanlığını unuttur-

[93] Georgios Maltezos, *Turko kratis Athinon* (Atina'da Türk hâkimiyeti). Atina 1960. Bu müellifin Yunanlılar arasında az görülen tarafsızlığı takdire şayandır (bak. *Türk Kültürü dergisi* LXX, s. 56-59). Yunanlılar Şimalde Slav baskısının ilk fırsatta kendilerini adalara atacağını ve Türklerden de bir tehlike gelemiyeceğini düşünemiyor; kör bir taassubun cezbesile kendileri için tehlikeli bir yolda ısrar ediyorlar.

yor; fakat Rumları tanıdıkça onların yalancı ve hilekârlıkları karşısında bu hislerini kaybediyorlardı. Bununla beraber siyasetçiler Türklere karşı yine de onları tutuyorlardı.

Sultan Mahmud ve Osmanlı hükümeti rumların hiyanetlerini artık öğrenmiş; yığınlarca toplanan gizli vesikaları tercüme edilmiş; patriğin metropolit ve papasların nasıl bir taassubla isyanı kışkırttıkları meydana çıkmıştı. Yunanlılar 1821 de Mora'da ayaklanmış ve isyan Adalara da sirayet etmişti. İstanbul'da isyan arifesinde Rum halkı bir bayram neşesine kapılır ve Türklere karşı gizli emellerini hakaretle belirtirken hükümet de derhal hıristiyanların silâhlarını toplamağa, hiyâneti sabit olan metropolit ve elebaşılarını yakaladıkça idama başladı. Patrik Gregorios da Patrikhanenin orta kapısında asıldı, ki Rumların hâlâ bu kapıyı, intikam hissi ile, kapalı tutmaları hatırlatılmağa şâyândır. Patriğin göğsüne asılan yaftada kendilerine bahşedilen imtiyazlar belirtildikten sonra «Allah tarafından müeyyed ve bekası Âyât-ı semâviyye ile sâbit bulunan din ve devlet» aleyhinde işlediği hiyânetler sayılıyor ve başkalarına da ibret olsun diye idam edildiği ifade ediliyordu. Bu münasebetle neşredilen beyan-nâmede Osmanlı imparatorluğu için «*Devlet-i Aliyye-i Muhammediye*» sıfatı kullanılıyor ve onun kaderinde İslâmiyetin daha fazla hâkim olduğu belirtiliyordu. Rumlar harekete geçmeden Türklerin tenkile girişmeleri ve onların dışarıdan bir yardım görmemeleri kendilerini şaşkına çevirmiş ve sıkışmışlardı.[66] Lâkin Yunanlılar Bizans tarihi boyunca (meselâ X uncu asırda Girit'te ve Şarkî Anadolu'da, XII inci ve XX inci asırlarda da Garbî Anadolu'da) yaptıkları vahşetleri ilk fırsatta Mora'da da tekrarladılar. Öyle ki İspanya'da müslümanlara ve yahudilere karşı işlenen cinayetler gölgede kalmıştır. Türkler kalelere sığınıyordu. Tepedelenli Ali Paşa'nın bertaraf edilmesi ve yeniçelerin iş görememeleri isyanın devamına, Adalara ve Selânik'e kadar yayılmasına sebep oldu. Sultan Mahmud Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'yı isyanı bastırmaya memur etmiş ve 1824 de isyan bastırılmıştı. Böylece Yunan gailesi koca devletin bozuk ve kala-

[66] *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 262-273; Şâni-zâde, *Tarih*, IV, s. 174-182. Balkanlarda Türklere karşı kurulan gizli ihtilâl cemiyetleri, Cevdet Paşa'nın da kaydettiği gibi masonik esaslara dayalı ve İtalyan Karbonari tipinde teşekküller idi. Nitekim Jön-türk ve Selânik'te kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti de bu mahiyette idi. Moltke de Yunanlıların Bizans'ı diriltmek hayallerine kapıldıklarını söyler. Yunan isyanına kadar Eflâk-Buğdan voyvodalıklarını ve Bâb-ı Âli tercümanlıklarını ellerinde tutarak diğer gayri müslümlere nazaran imtiyazlı bir duruma sahip bulunan Rumlar eski mevkilerini kaybettiler ve Türkler de artık Garp dillerini öğrenerek yabancı tercümanlara lüzum kalmadı.

balık ordularıyle değil ancak Mehmed Ali Paşa'nın küçük, fakat modern ordusiyle yatıştırıldı.

Sultan Mahmud Yunan isyanının bastırılmasiyle hem uzun zaman beklediği modernleşme hareketlerine bir fırsat bulmuş; hem de yeniçeri ve sipahilerin daha fazla bozulmuş olduğunu görmüştü. Yeniçelerin artan tecavüz ve zorbalıkları umumî efkârı da hazırlamıştı. Pâdişâh bu fırsatta orduyu ıslâha girişti; önce tersane ve topçu sınıflarının modernleşmesine ve gemi inşa işlerine başladı. Bu esnada Tophanede inşa olunan Nusratiye câmiinin açılışında bulundu. Bu sınıfları kuvvetlendirip kendisine bağlayarak asıl hedefi olan Avrupa modelinde bir ordu kurmanın hazırlığına girişti. Sadrazamın başkanlığında toplanan mecliste kanunnamelere göre yeniçerilerin, Sultan Süleyman devrinde olduğu gibi, kışlalarında kalıp talimle meşgul olmaları, nizâmdan ayrılan bu askerlerin Yunan eşkıyasına karşı devletin hâysiyetini perişan ettikleri, küçük Mısır ordusunun talim ve terbiye sayesinde muvaffakiyet kazandığını ve artık «*bıçak kemiğe dayandı*» sözleri söylendi. Toplantıda bulunan din âlimleri talim ve harp fenlerinin öğretilmesi zaruretini âyet ve hadislerle teyid ettiler. Bu suretle şeyhülislâmın fetvâsını da alan Sultan Mahmud 25 Mayıs 1826 fermanı ve *Eşkinci* adı ile yeni bir ocağın kurulmasını emretti. Yeniçeri *orta* (tabur) larından kaydedilen askerlere talim ettirilmesi kararlaştırılırken bu karar hükümet erkânı ile birlikte yeniçelere de tebliğ edilmiş ve tebliğ tarihinden itibaren üç gün içinde bu kararın tatbikine başlanacağı bildirilmişti. Bu münasebetle Pâdişâh, Kanunî devri nizâmlarının ihyasını bahis mevzuu ediyor; ocağa aslâ dokunmıyacak gözüküyordu. Fakat Pâdişâhın yakını bulunan ve onun adına konuşan yeniçeri ağası Hüseyin Paşa: «*Şimdi bir köşküm var; yarın bir yalı lâzımdır. Daha sonra kendime bir saray yaptıracağım*» derken inkılâbın nasıl gelişeceğini ifade ediyordu. Bununla beraber yeniçeriler de zorbalıklarına, tecavüzlerine devam ediyor; taahhütlerine rağmen yine de isyana hazırlanıyorlardı. Yeniçerilerin nizâm yerine nizâmsızlık âmili olmaları ve tecavüzleri ile ilmiye sınıfını ve halkı da kendilerine düşman etmişlerdi. Topçu ve tersane ocakları da yeniçerilere karşı Pâdişâhı tutuyor; Sultan Selim'e karşı isyana katılmakla ve nankörlük yapmakla kendilerini lekeli sayan bu sınıflar artık şereflerini kurtarmak için Pâdişâha taahhütle bağlanıyorlardı.

Yeniçeriler, talim yapmayı reddedip isyana başlarken Sultan Mahmud da hazırlanmış bir durumda idi. Beşiktaş sarayında kıtemi kuşanıp Topkapı sarayına geçti. Sadrazam, şeyhülislâm ve devlet erkânını toplayarak yeniçerilerin artık hiyânette bulunduklarını, *hurûc ale's-sultan* (isyan) hareketine geçeceklerini ve tedbir alınmasını belirtti. Âlimler din ve devletin bekası için ve Pâdişâh uğrunda canlarını fedaya, isyanı bas-

tırmağa ve yeniçerileri üldürmeğe dair çok heyecanlı konuşmalar yaptılar. Bunun üzerine şeyhülislâmın fetvâsı ve *Sancak-ı şerif* çıkarıldı. Pâdişâh bütün milleti onun altında toplanmağa davet etti ve bizzat mücadeleye karışmak istedi. Sultan Mahmud, böylece, ölümle karşılaştığı günden ve cülûsundan beri yıkmak istediği bu fesad ocağına karşı artık bütün varlığını tehlikeye koyarak harekete geçti. Hakan 15 Haziran 1826 günü Et meydanındaki yeniçeri kışlalarının topa tutulmasını emretti. Fazla insanın telef olmaması ve kaçmaları için de kışlaların arka kapılarını serbest bıraktı. Böylece bir kaç saat zarfında, top gülleleri ve gürültüleri içinde bu tarihî ocağın ömrü sona erdi. Bu mücadele esnasında yeniçeri elebaşıları ve 199. orta (tabur) arasında azılı 31 inci orta tamamiyle yok edildi. Diğerlerinin vilâyetlere kaçmalarına göz yumuldu. Hâdisede ölü sayısı altı-yedi bin civarında idi. Ocak devletin yükselişinde ne kadar büyük ve şerefli bir mevkie sâhip idiyse son bir asırlık felâketlerine de o derece sebep olmuştu. Hacı Bektaş Veli ananesine bağlılığı dolayısiyle İstanbul'da çok yaygın bulunan Bektaşi tekkeleri de kapatıldı ve baba (dede)leri de birer vilâyete sürüldü. Şâir Keçeci-zade İzzet Molla ocağın ilgası münasebetiyle:

Tecemmü edüp Meydân-i lahme,
Edüp küfrân-i nimet nice bâğı;
Koyup kaldırmadan ikide birde,
Kazan devrildi söndürdü ocağı.

kıtasını yazmış ve Bektaşi tekkelerinin kapatılması üzerine de:

Ağalar eyledi cehîme sefer,
Çaldı Bektâşiler göç borusunu.

beyti ile de efkâra tercüman olurken birbirine bağlı, askerî ve dinî, iki müessesenin âkıbetlerini kısaca belirtmiştir.[67] İngiliz elçisi Canning Sultan Mahmud'un «kararlılık ve canlılık faziletlerini» kaydederken yeniçerilerin nasıl doğrandığını ve Marmara denizinin cesetlerle dolduğunu, Pâdişâhın yeni asker kurarken Rusya'nın fırsat vermemek için ilân harp yaptığını tafsilâtiyle anlatır.[68]

---

[67] *Tarih-i Cevdet*, XII, 165-173.

[68] Lord Stratford, *Türkiye hatıraları*, trc. Can Yücel, Ankara, 1959, s. 57-61.

Hacı Bektaş ananesine çok bağlı olan Yeniçeriler Şah İsmail'i, pîr tanıyan Alevî şairlerden farklı olarak, İran seferlerine dinî bir gazâ nazarile bakıyor; Selim

Devletin kollarını bağlayan, dışarıda mağlûbiyetlere ve içeride de zorbalıklara sebep olan bu köhne ocağın yıkılması o kadar mühim ve hayırlı sayılmıştır, ki tarihimizde bu hâdise, haklı olarak, *Vak'a-i hayriyye* adını almış; Vaka-nüvis Es'ad Efendi de onun hakkında yazdığı esere, aynı maksatla, *Üss-i zafer* ismini vermişti. Böylece, uzun bir devir, sabır ve irade ile hareket eden Sultan Mahmud, büyük buhran içerisinde, ilk fırsatı bulunca yeniçeri ocağını kaldırarak Türkiye'nin yenileşme ve terakki yollarını açmış bulunuyordu. Artık modern bir ordunun kurulması için bir engel kalmamıştı. Nizâm-ı Cedîd ve Sekban ocaklarına mensup subay ve askerlerle kuruluşuna başlanan bu yeni orduya *Asâkir-i Muhammediye* adı verildi. Fakat ismin de gösterdiği üzere yine de dinî hassasiyet yabancı subay ve teknisyenlerin celbinde ihtiyatlı davranmayı gerektiriyordu. Bu sebeple modern ordunun inkişafı yavaş ilerliyordu. Fransa ile münasebetlerin bozulması dolayısiyle Prusya (Almanya) dan subay getirtiliyordu. Pâdişâhın son yıllarında hizmet eden meşhûr Moltke, yeni orduda, her milletten subay bulunduğunu, Fransız talimatnameleri, Belçika tüfekleri, Türk serpuşu, Rus ceketi ve Macar eyeri kullanıldığını, ömür boyunca vazifeli *Nizâmiye* kıtalarından başka muayyen müddetli Redif'ler ile yine eski timarlı askerlerin de mevcud olduğunu söylemekle bu yeni ordunun durumunu güzel belirtir.[69]

Dinî hassasiyet yeni ordunun Avrupalı subaylar idaresinde süratle gelişmesine müsaade etmiyor; fakat ihtiyaçların baskısı ile yalnız ordu değil bütün devlet teşkilâtı da modern nizâma doğru ilerliyordu. Rusya ve Avrupa karşısında ağır mağlûbiyetler imparatorluğu ne kadar sarsıyor ve inhitatı şiddetlendiriyorsa Avrupa'ya yaklaşmayı ve modernleşmeyi de o derece tazyik ediyordu. Yeniçerilerin yalnız modern ordulara karşı kabiliyetsizlikleri ve memleket içindeki zorbalıkları da yenileşmeyi o derece zorluyordu. Gerçekten Türkiye'yi yeni nizâma eriştiren bütün müesseselerin temeli atılıyordu. Sultan Mahmud yabancı tabip ve zabitlerle ordunun ve memleketin ihtiyaçlarını karşılamak imkânı olmadığını

---

ve Kanunî'nin «Kızıl-başlara» karşı seferlerini tebcil ediyorlardı. XVI. asırda bir kul (yeniçeri olan) Edirneli Nazmi:

Şeh-i sâhib - kırân-ı İskender-âyîn
Ki ya'ni Hân-i Selîm muhyî-i dîn
Görüp ihyâ-yi dini emr-i lâzım
Kızıl-baş üstüne kim oldu âzim

(F. Köprülü, *Millî Edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*, İstanbul 1928, s. 52).

[69] Moltke, *Türkiye Mektupları*, trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1960, s. 321, 328

söyliyerek Tıbbiye ve Harbiye mekteplerini açmak suretiyle ileri bir medeniyet hamlesi yaptı. Zira, umumî inhitatla birlikte, Türkiye'de eski tıp ve hastahaneler de tam bir sukut içinde idi. XIII üncü asırda Avrupa'ya intikal eden İslâm tıbbı ve Selçuk hastahane teşkilâtı XVI ıncı asra kadar Garpte hüküm sürmüş; İslâm âlimlerinin ve meselâ İbn Sinâ'nın eserleri Avrupa üniversitelerinde tedrisatın esasını teşkil etmişti. Bu asırdan sonra Avrupa'da tıp çok ilerlemiş iken Türkiye'de gittikçe sukut etmişti. Sultan Mahmud Hekimbaşı Behçet Efendi ile 14 Mart 1826 da Garbın terakkilerine göre kurduğu Tıbbiye *(Dâr ut-tıb)* nin açılışında bizzat bulunmuş; bu müessese ile yabancı eserlerin tercümesi suretiyle yetişecek Türk doktorları sâyesinde yabancılara ihtiyaç kalmıyacağını söylemişti. Bu tıbbiyede Türk hocalarından sonra Fransız, İtalyan ve Avusturyalı profesörler davet edilmiş; Fransızca tedrisine başlanmıştı. Sultan Abdülhamid devrinde Haydarpaşa'daki binasına nakledilen tıbbiyede Alman hocaları hizmete alınarak Türkiye'de modern tıp ilmi ve hastahaneler gelişmiştir. Böylece memlekette Tıbbiye ve Harbiye mektepleri modernleşme ve ilerilik hareketlerinde birinci derece mevki kazanmış; Sultan Mahmud'dan sonra bu iki müessese Avrupai fikirlerin temsilcisi olmuştu. Bununla beraber kültür kifayetsizliği diğer münevverler gibi bu müessese mensuplarını da, bazan aşırı ve zararlı ihtilâlci faaliyetler içine düşürmüştü.

Orduda Avrupa tekniğine göre kara ve deniz kuvvetlerine mütehassıs yetiştirmek maksadiyle kurulan Bahriye ve Mühendishâne mektepleri ise daha eski olup III. Mustafa zamanında, 1773 de, Mühendishânenin kurulmasiyle başlar. Bilâhare kaptan-ı derya olan Cezayirli Gazi Hasan Paşa Fransızca ve İtalyancaya, Garp bilgilerine vakıf olarak Bahriye Mektebinin idaresine tâyin olundu. Bundan sonra da Fransızca mütehassıslar getirtilerek III. Selim zamanında mühendishâne olarak gelişmişti. Ordunun gemici, topçu ve istihkâm teknisyenlerini hazırlayan bu mekteplerden sonra Sultan Mahmud 1834 yılı Maçka'da bir kışlada Harbiye mektebini açmış; Avrupa'dan ders âletleri getirtilmiş; hesap, hendese, harita ve topografya dersleri okutulmuştur. Bu yeni mektepler vasıtasiyle de Avrupa ilmi ve dilleri Türkiye'ye nakledilirken Türkçe de tedrisat dili olarak ilerliyordu.[70] Sultan Mahmud zamanında, ilk defa olarak, Avrupa'ya talebe gönderilmesi mühim bir adım teşkil ediyordu. Ni-

[70] Osman Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, İstanbul 1940, II, s. 264-321. Sultan Abdülmecid Hanın annesi Bezm-i Âlem Sultan tarafından 1843 de inşa edilen bir çok hayrat arasında Gurabâ hastahanesi de vardır. Bak. Kâzım İsmail Gürkan, *Gureba Hastanesi tarihçesi*, İstanbul 1967.

tekim Moltke Garpte okuyup gelenler arasında genç Reşid Beyi (Tanzimat'ın Reşid Paşası) görüp beğenmiş ve «Sultan Mahmud bu tohumu ekmek mazhariyetine nail olmuştur, ki bu insanlar istikbalde çok ehemmiyet kazanacaktır» demişti.[71] Mamafih bu devrede (1827 de) Avrupa'ya gönderilen mahdut talebe de yine askerî teknik sahaya inhisar ediyordu.

Filhakika, asırlar boyunca Hıristiyan Avrupa'ya aşağı bir gözle bakmış bir cemiyet şimdi çocuklarını onlara teslim etmek gibi psikolojik bakımdan çok zor bir işe girişiyordu. Bu sebepledir, ki III. Selim buna teşebbüs edememiş; sadece elçilik mensuplarını Avrupa'nın lüzûmlu fen ve bilgilerini öğrenmeğe memur etmişti. Nitekim Hıristiyan Avrupa'da ancak Haçlı seferleri esnasında Şarkla temasını arttırdıktan ve İslâm medeniyetinin üstünlüğünü gördükten sonra medreselere talebe gönderebilmiş veya bazı yerlerde müslüman âlimler idaresinde mektepler açabilmişti. Bununla beraber İslâm medeniyetine göre Avrupa'da başlayan yeni fikir hareketlerine karşı uyanan taassup ve Papalığın açtığı mücadelenin şiddetine Türkiye'de rastlanmadığını kaydederken orada Kilise'ye karşı meselâ İbn Rüşd *(Averrhoès)* felsefesi ve mensuplarının yarattığı fikir hareketi seviyesinde bir cereyan da bizde henüz doğmuş değildir. Bu tesirler dolayısiyledir, ki XIII üncü asırda başlayan Avrupa üniversiteleri de İslâm medreselerine göre kurulmuş ve teşkilâtlanmıştır. Rüşdiye (orta) ve onlara hoca ve devlet dairelerine memur yetiştiren mektepler de ilk defa bu devirde başlar. Bugüne kadar Avrupa dilleri ve tercümanlık Rumların inhisarında iken isyanda hiyânetleri sabit olunca Türkler için de yabancı dil öğretimine başlandı.

Sultan Mahmud, modern ordu ile birlikte, ona bağlı olarak, Garp musikisini de getiriyordu. Eski *Mehter-hâne* asker bir milletin kahramanlık duygularını ve ordu ihtiyacını nasıl karşılıyordu ise Avrupai askerî teşkilât ve talim de öylece kendi müziği ile beraber giriyordu. İşte *Muzika-i humâyûn* mektebi, Türk ve Hıristiyanlar idaresinde bir Bando, böylece kurulmuş; Türk ve Avrupa müziği bir arada öğretilmiş; Enderûn ve Pâdişâh için hizmet edecekler de buradan yetiştirilmişti. Zira, çok eski ve yüksek bir musiki kültürü olan Türkler modern ordu icabı yeni bir musiki teşkilâtı kurarken Garp müziğine de alışıyordu. Yeni askerî talim, yürüyüş ve kıyafetler için Mehterhâne müziği uygun düşmüyor ve Avrupai askerî musiki bu suretle giriyordu. Bu müziğin sarayda başlaması ve oradan yayılması sebebi budur. Eskiden sarayda dinî musiki ihtiyaç-

[71] *Mektuplar*, s. 323.

ları için bir *Meşk-hâne* mektebi vardı. Sultan Abdülhamid devrinde tahsilin ilâhiler ile başlaması musikinin ilk mekteplere girmesine hizmet etti.[72] Sultan Mahmud saray idaresi ve teşkilâtını da Avrupa saraylarına göre tanzim etti. Türkiye'de kültürün yayılması ve umumî efkârın teşekkülünde 1831 de *Takvim-i Vekayi* adlı haftalık resmî bir gazetenin neşrine başlanması da Sultan Mahmud'un ileri hamleleri arasında mühim bir yer alır.

Sultan Mahmud modern ordu ve kültür müesseselerini kurarken bozulan devlet nizâmını da Avrupa idaresine göre şekillendiriyordu. Eski *Dîvân* yerine Avrupa *kabine* usûlünü getirdi. Veziri-azam veya sadrazam yerine *Başvekillik* makamını ve yeni nazırlıklar ihdas etti; Avrupa tarzında vekiller, vazife ve selâhiyetleri tâyin edilmeğe başlandı. Eski unvanları kaldırdı; başta bizzat Pâdişâh olmak üzere bütün devlet memurlarına resmî bi kıyafet olarak setre pantalon ve fes giydirmek suretiyle eski karışık kıyafetler düzene girdi ve halkı serbest bıraktı. Asker ve memurlar dışında kalanların «*Başı bozuk*» adını alması sebebi budur ve bu tâbir bugüne kadar yaşamıştır.[73] Sultan Mahmud devlet ve şahsî otorite üzerinde çok hassas olduğu halde kendisini yüksek memurlardan ayıran bir takım kaideleri de kaldırdı. Hattâ resimlerini dairelere astıracak kadar da ileri gitti. Askerî, idarî ve adlî yüksek Şûrâ (meclis) ler teşkil ederek memurların vazife, hak ve selâhiyetlerini de modern bir nizâma bağlamağa çalıştı. Vilâyetlerde hüküm süren derebeylikleri kahir kudreti ile ortadan kaldırdı ve merkeziyetçi hâkimiyeti kurdu. Keyfî idareye alış-

---

[72] *Târih-i Atâ*, III, s. 9-10; Osman Ergin, *Maarif tarihi*, II, s. 211. Sultan II. Abdülhâmid devrinde tahsile ilâhiler ile başlanması musikinin ilk mekteplere girmesini gerektirmişti. Bu münasebetle yapılan merâsimler yalnız çocukların okuma şevkine ve ruhî yükselişine hizmet etmiyor; aynı zamanda ana-babaların da heyecanlarına ve mekteplere bağlanmalarına sebep oluyordu. Bu suretle tarihe karışan *Mehter-hane* Türk saray ve ordularının azametini temsil ediyor, ve Türk askerinin şetaretini arttırmakta ne kadar rol oynamış idise düşmanın cesaretini kırmakta da o derece tesir ediyordu. Avrupalı seyyahları da hayran bırakmış bazıları da onun gürültüsünden hoşlanmamışlardı. XVII. asırda A. Galland: «*Cengâverâne ve neş'eli olan ahengi ile bu kadar güzel tanzim edilmiş bir şey duymamış*» olduğunu söylerken XVIII. asırda Baron de Tott ilk dinleyişte bu müzikten hoşlanmamış; fakat çağdaşı Toderini bayram ve şenlik günlerinde «*Mehter takımının ahengi, debdebe ve ihtişamı*» hakkında hayranlığını belirtmiştir. (Mahmud R. Gazimihal, *Türk askeri musikaları tarihi*, İstanbul 1955.)

[73] M. Zeki, *Serpûş*, TOEM, VIII-XI (1335-1337), s. 103-121. Sultan Mahmud modern bir kıyafet üzerinde dururken Tunus'tan getirilen fesi beğenmiş; onu askerlere ve memurlara resmî serpûş olarak kabûl etmişti, ki bu değişiklik 1827 de başlamış ve 1829 da resmileştirilmiştir.

mış bulunan valileri de merkeze ve maaşlarını hazineye bağladı. Böylece yeni merkeziyetçi devlet nizâmını taşraya tatbike başladı. Müsadere usûlünü de kaldırarak Tanzimât'ın esaslarından biri olan malî emniyeti sağladı. Vilâyetlerin payitaht ile bağlarını kuvvetlendirmek için de, ilk defa olarak, umuma mahsus ve muhtemiyeti sağlıyan bir posta teşkilâtı tesis etti. Bu maksatla da yol inşasına girişti ve ilk buharlı gemiyi de Türkiye'ye getirtti. Mısır'a hâkim olan ve devlete büyük bir gaile açan Mehmed Ali Paşa'dan başka itaatte kusur eden hiç bir âyan ve derebeyi bırakmadı. Çeşitli ırk ve dinlere mensup tebaası arasında adâletin hâkim sürmesine çalıştı. Bu münasebetle de «M ü s l ü m a n l a r ı c a m i d e, h ı r i s t i y a n l a r ı k i l i s e d e v e y a h u d i l e r i h a v r a d a g ö r m e k t e n b a ş k a b i r f a r k» tanımadığını söylüyordu. Bununla beraber burada Müslüman ve *Zimmî* (Hıristiyan ve Yahudi) lere mahsus İslâm hukuku ve Türk kanunlarının tatbiki bahis mevzuu olup hukukî müsavat Tanzimât'ın eseridir.[74]

Sultan Mahmud yeniçeri ocağını kaldırmakta, Avrupa usûllerine göre yeni bir ordu kurmakta ülemayı yanında bulmuştu. Fakat onlar din ve kültür sahalarına dokunan inkılâplara karşı aynı düşünce ve duyguda değillerdi. Hattâ yeni ordu için gereken ecnebi mütehassısların getirilmesinde Pâdişâh ihtiyatlı hareket ediyor; halkın artan dinî hassasiyetine hükümet de katılıyordu. Bununla beraber yeniçeri ocağının kaldırılması ve derebeylerin tenkili Pâdişâhın otoritesini çok kuvvetlendirmiş; hükümet idaresi tamamiyle Dîvân'dan veya Babıâli'den saraya intikal etmişti. Ocağın yıkılmasiyle din âlimlerinin nüfûzu da kırılmıştı. Onun inkılâpçılığı halk arasında bir türlü anlaşılamıyor; Pâdişâhın neden dolayı gâvur taklidi işler yaptığı suali cevapsız kalıyordu. Taşra halkı da devletin uğradığı mağlûbiyet ve sarsıntıları duyuyor; fakat yine de Sultan Mahmud'un göndereceği 10,000 kişilik bir ordunun, iman ve kılıç kuvveti ile, Moskova'ya kadar varabileceğine inanıyordu. Nitekim Pâdişâh İslâm dinine, Hilâfete ve ecdâdından miras aldığı devletine çok bağlı bulunuyor ve inkılâpları da bunları kurtarmak gayesiyle yapıyordu. O, ağır hastalığında ve ölümünden bir kaç gün önce, cuma namazı için Bayezid camiine zorlukla taşınmıştı.[75]

---

[74] Lütfi tarihi, V, s. 113; Enver Ziya Karal, Osmanlı tarihi, V, s. 154-165.

[75] Moltke, ağır mağlûbiyetlere ve devletin perişan durumuna rağmen, Anadolu halkının pâdişâha ve devletin kudretine inancı hakkında Birecik'te bir mollanın böyle söylediğini, fakat orada bulunan Reşid Bey (Tanzimat'ın Reşid Paşası) in de «*Evet, fakat Rus sefiri pasaportları vize ederse*» (Fransızca söyledi) cevabını verdiğini kaydeder (s. 324).

Sultan Mahmud Avrupa sanayi mamullerinin memleketi istilâsına karşı yerli malları korumak, ordu ihtiyaçları için askerî fabrikalar kurmak ve Türkleri ticarete sokmak maksadiyle bazı tedbirleri de ihmal etmedi. Lâkin devamlı savaşlar, isyanlar ve buhranlar Türk milletini seferber etmiş ve iktisadî kalkınmaya fırsat vermemiştir. Halbuki bu sarsıntılara çok az uğrayan ve askerlik yapmıyan gayri müslimler ve bilhassa Rumlar ticaret ve sanayide ilerliyor; Avrupa ile temaslarda kültürlerini de arttırıyor; böylece hâkim millet maddî-manevî bakımlardan Hıristiyanlara nazaran gittikçe daha zayıf bir duruma düşüyordu. Büyük savaş ve buhranlar da Türk nüfûsunun, bilhassa bir asırdan beri çok kayıplara uğramasına sebep olmuştu. Nitekim Sultan Mahmud zamanında yapılan bir tahrire göre Anadolu'da 2,000,000 müslüman aileye karşı 400.000 hıristiyan hane, Rum-elide de 800,000 Hıristiyan eve mukabil 500,000 müslüman ev bulunuyordu.[76] Sultan Mahmud Rus harpleri, Mehmed Ali Paşa ve diğer isyanlar dolayısiyle daimî köstebelemekle beraber giriştiği inkılâpları ile Türkiye'de yeni müesseseler ve yeni nizâm yolunu açabilmişti. Yunan isyanı bastırılınca buna göz yummayan Rusya, İngiltere ve Fransa 1827 de Navarin faciasiyle Türk-Mısır donanmasını imha ettiler. Yeni ordu henüz kurulmadan da fırsat vermemek için Ruslar 1829 da Edirne'ye kadar ilerlediler; Fransızlar Mora'yı işgal ettiler. Her istilâ büyük bir zayiata ve muhacerete, hastalık ve ölümlere sebebiyet veriyordu. Ruslar Şarkta Ahiska, Kars ve Erzurum'dan sonra Bayburt'u da işgal ve tahrip etmişlerdi. Şâir Bayburtlu Zihni vatanının bu istilâsı ve Rusların tahliyesinden sonraki hazin manzarayı Hart destânında ve koşmalarında çok güzel tasvir eder.[77]

---

[76] Bu rakamlar dajmi harp ve isyanların bilhassa Rumeli Türk nüfusundaki azalmayı gösterir.

[77] Bu harbe dair halk destanları Şarkî Anadolu'da hâlâ yaşamakta olup bunlar arasında Bayburtlu şâir Zihni'nin *Hart destânı* en mühimmini teşkil eder:

Erzurum küffara biat edince
Figana bağlandı Bayburt diyarı
Gülü hâre kaldı bülbülü zâre
Soldu menekşesi gülberki bâri
Sabi sibyan hep zar elinden
Câmiler kan ağlar kuffâr elinden
Bunların cümlesi Gaffar elinden
Yazılmış bozulmaz takdir-i Bâri

(bak. Ziyâeddin Fahri, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1928, s. 76). Hart ovasında yapılan muharebe hakkında daha başka destânlar da vardır. Bayburt, Of ve Sürmene ağalarına mensup kuvvetlerin kazandığı bu savaşta bu satırları yazanın büyük de-

Vardım, ki yurdundan ayak götürmüş,
Yavru gitmiş ıssız kalmış otağı.
Canlar şikest olmuş, meyler dökülmüş.
Sâkiler meclisten çekmiş ayağı.

Zihni derd elinden her zaman ağlar,
Vardım ki bağ ağlar, bağban ağlar:
Sünbüller perişan güller kan ağlar,
Şeydâ bülbül terk edeli bu bağı.

Sultan Mahmud bir yandan devlete yeni nizâm verirken bir yandan da iç ve dış dehşetli buhranlarla dağılmak tehlikesine maruz kalan bir imparatorluğu kurtarmağa çalışıyordu. Bunlar arasında en kötüsü Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın çıkardığı isyan olup hâdise gittikçe Milletlerarası ağır bir mesele hâlini aldı. Nitekim bütün buhranlar karşısında iradesi, sabrı ve cesâreti kırılmıyan hakan bu hâdisenin ıstırabı içinde, 1 Temmuz 1839'da, hayata göz yumdu. Ölümünden bir müddet sonra mezarını ziyaret eden Moltke'nin ifadesiyle «Sultan Mahmud bütün hayatı boyunca büyük birelem çekti: milletini yeniden diriltmesi onun hayat vazifesi idi. Ümitlerinin gerçekleşmemesi de onun ölümü oldu.»[78] Bununla beraber Sultan Mahmud'un ümitleri boşa çıkmadı. Zira o Türkiyede yenilik yolunu açmış, yetiştirmeğe başladığı yeni nesil memleketi siyaset, fikir ve edebiyat sahalarında yeni bir nizâma doğru geliştirmiştir. Böylece Hakan Yeni Türkiye tarihinde yüksek bir mevki kazanmıştır. O, giriştiği yeniliklerle memleketi kurtarmağa çalışırken ecdâdından miras aldığı millî ve dinî mefkûrelere de bağlı kalmış; devletinin ilâhi teyid ve himayeye mazhar bulunduğu inancını da taşımış ve böylece ilim ve iman, akıl ve vicdan arasında ahenkli bir yol bulmuştu. Sultan Mahmud yeniçerileri ve derebeyleri kaldırır, merkeziyetçi devlet nizâmını tekrar kurarken eski pâdişâhlardan çok fazla bir otoriteye sâhip oldu. Hakanın giriştiği inkılâplara (Frenk usûllerine) karşı kendisine ulemanın bir şikâyetnâmesi sunulunca onlara ancak din işlerine karışabileceklerini, devlet işlerinin de tamamiyle kendisine aid olduğunu ihtar etti. Şeyhülislâma yazdırdığı bir eser Pâdişâha itaatin dinî bir müdafaası mahiyetinde idi. Bu suretle Sultan Mahmud

desi Osman ağa da kendi maiyeti ile bulunuyordu, ki bu husus mahallî an'ane ve destânlarda da vardır ve bir yazması elimizdedir.

[78] *Mektuplar*, s. 319.

yalnız çökmüş bir devlet otoritesini kurtarmadı; iktidarı Divândan veya Babıâli'den saraya nakledercek mutlak bir hükümdar oldu. Bu da merkezde ve eyâletlerde hüküm süren siyasî ve idarî buhranları yatıştırmak için zarurî idi. Zira Mahmud, Selim veya oğlu Abdülmecid gibi yumuşak bir kimse olsa idi devleti nizâma sokamaz ve çökmesine mâni olamazdı. Bununla beraber Sultan Mahmud, saltanatının millet için bir korku değil bir dayanak olduğunu da tekrarlıyordu. Hakan, düşmanlara ve âsilere karşı âciz, fakat devlet nizâmına ve yeniliklere engel yeniçeri ocağını ve derebeylerini kahredip kaldırmakla en büyük inkılâbı yapmıştı. Fakat yunanlıların istiklâl kazanması onda Türk hâkimiyeti ve üstünlüğüne karşı bir darbe tesiri yaptı ve emsal teşkil etmesi de Osmanlı Cihân Hâkimiyeti gururunun dahilde de kırıldığını gösterdi. Mısır meselesinin büyümesi ise büyük ıstırabını ve ölüm sebebini teşkil ediyor; böylece mahiyeti farklı da olsa imparatorluğu nasıl buhranlar içinde teslim aldı ise oğluna da öyle devrediyordu. Lâkin Rusya ile yaptığı anlaşma büyük Avrupa devletlerini kışkırtarak meseleye Milletlerarası bir mahiyet verdi ve Tanzimat bu sayede Mehmed Ali Paşa'yı Mısır'a sürdü. Böylece Sultan Mahmud büyük Osmanlı pâdişâhları arasında bir mevkie yükseldi.

8. Yenileşmelere Karşı Tabiî ve Sun'î Zorluklar

«Sultan Mahmud Han irâde ve kudret sâhibi bir Pâdişâh idi. Lâkin iş başında iktidar sâhibi devlet adamları yoktu. Bu sebeple sathî taklitler yoluna gidildi. Acele bir şeyler yapmak isteği ile binanın temellerini tahkim yerine süslenmeyi ile uğraşıldı.» (Cevdet Paşa)

Sultan Mahmud'un giriştiği inkılâplar ilerlemeğe karşı gelen başlıca maddi engelleri kaldırdı; yolu açtı ve Türkleri Avrupa medeniyetine doğru çekti. Bu hareketin, şümûlü, müsbet ve menfî neticeleri, bilinmemekle beraber, Türk tarihinde yeni bir dönüm noktası teşkil ettiği aşikârdır. Fakat bu açılan yol üzerinde yürüyen Tanzimatçılar, Meşrutiyetçiler ve Cumhuriyetçiler bir yandan memleketin içinde bulunduğu maddî-manevî şartları iyi kavrayamadığı, öte yandan bu hayatî meselede geniş ve ilmî programa dayanan bir görüşten mahrum bulundukları için Türk milletini sathî taklitlere doğru zorluyor; bir milleti toptan değiştirmenin lüzumsuzluğunu ve imkânsızlığını anlayamıyarak sun'î zorluklar yaratıyor; mukadder manevî buhranlara ve aşağılık duygularına sebep olarak gayeden uzaklaştırıyorlardı. Zira inkılâpçılar medeniyet meselelerini, İslâm ve Hıristiyan medeniyetleri arasında aşılmaz uçurumları görememişlerdi. Bu sebeple Avrupa ilmini ve tekniğini almak gibi nisbeten daha kolay ve esaslı hedefler dururken, beyhûde yere, kendi icadları olan engellere çarpıyorlardı. Bu da, sosyal kanunların mukadder bir âkıbeti olarak kendilerinin muvaffakiyetsizlik ve millî bünyeyi sarsma yoluna düşmelerine sebep oluyordu. Bu hükmün itiraz kabûl etmez en müsbet bir delili de bir kısım inkılâpların ilim ve akl-i selime dayanan bir görüşe aykırı bulunması, hususiyle, uzun mücadelelere ve bir asırlık geçen zamana rağmen, hâlâ yeniliklerin inkişafı ve neticeleri hakkında ilmî bir murakabe ve muhasebeyi meydana koyan ciddî ve şümûllü bir eserin meydana konmamış olmasıdır. Halbuki böyle büyük bir istihale geçiren ve medeniyet dâvâsında bulunan bir memlekette bugün yüzlerce sağlam araştırmaların bu-

lunması ve meselenin ciddiyetsiz propagandalardan kurtulması gerekirdi. Bu münasebetle Osmanlı inhitatının da hâlâ Osmanlı mütefekkirlerinin görüşleri seviyesinde ve onları tekrarlayan fikirlere göre izah edildiğini ifadeye ihtiyaç vardır. Hattâ bu hâdise İslâm medeniyetinin umumî inhitatına bağlı olduğu halde bu hususta ilim âleminde yapılan araştırmalar da başlıca âmiller değil neticeler üzerinde toplanmış bulunmaktadır.[79]

Türkiye'nin bir asır süren medeniyet hamlelerinde karşılaştığı güçlükleri, maddî ve manevî olarak, iki esasta toplamak mümkündür. Türkler XVIII inci asırda Avrupalıların ilim (fen) ,teknik ve servetçe ileri olduklarını artık görmüş ve kabûl etmişlerdir. Lâkin onlar asırlarca yaşadıkları yüksek bir medeniyeti ve kazandıkları büyük zaferleri düşünüyor; fen ve teknik dışında İslâm medeniyeti ve millî nizâmın Hıristiyan medeniyeti ve hayatından manen daha üstün olduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple bir asırlık mağlûbiyetler bu kanaatlerini değiştirmeğe ve üstünlük duygularını kırmağa kâfi gelmiyordu. Esasen bu duygular türklere mahsus olmayıp bütün tarihî medeniyetlerin mensupları da bu hislere sâhip bulunuyordu. Eski Yunanlılara, klâsik İslâma ve bugünkü Avrupa'ya mensup mütefekkirler medeniyetlerini nasıl b e ş e r z e k â s ı n ı n e r i ş i l m e s i m ü m k ü n s o n m e r h a l e s i saymış ve kendi medeniyetlerinin sonunu da bir k ı y â m e t alâmeti sanmış idiyse Osmanlılar da kendi medeniyet ve nizâmları dışında başka bir hayat tasavvur edemiyorlardı. Bu sebeple bazı mahdut teknik ve kültür mübadele veya iktibaslarını mümkün ve kâfi görüyorlardı. Nitekim doğuşundan beri ilim ve medeniyetle imtizac edemeyen, hattâ maddeyi ve hayatı inkâr eden Hıristiyanlık Ortaçağ garbını cehalet ve taassub içine sokarken Avrupalılar maddî-manevî kudreti ile parlayan ve askerî zaferleri ile de kendilerini ezen İslâm medeniyetine yaklaşmaktan korkuyor ve kendi cemiyet anlayışları içinde uyuşuk bir hayata mahkûm olmuş bulunuyorlardı. Fakat bu taassup ve cehaletin doğurduğu Haçlı seferleri, bir kaç asır zarfında, milyonlarca insanın ıstırap ve ölümüne sebep olurken aynı zamanda kitleler halinde Şarka gelen ve İslâm medeniyeti ve mensupları ile bir kaç asır (XII-XV) temasta bulunan Avrupalılar bu sâyede Şarkın ilim, kültür ve tekniğini öğrenmişler; tedricen Akdeniz ve Okyanusların ticaretine hâkim olarak biriken servetlerin yardımiyle modern çağların medeniyetini kurabilmişlerdi.[80]

---

[79] İslâm medeniyetinin inhitatı için bak. *Selçuklular Tarihi*, s. 368-382.

[80] Bak. *Selçuklular Tarihi*, s. 246-254, 260-285, 321-322; *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 109-146.

Avrupa'ya nazaran daha ileri bir medeniyet seviyesinde bulunan ve Türkler gelinceye kadar Müslüman dünyasına mukavemet edebilen Bizanslılar, komşu olarak, İslâm medeniyetine hayranlık duydukları halde bu medeniyetin naklinde Avrupalıların yapabildiği vaziyeti başaramamışlardı. İslâm dünyasına bir mukavemet kudretine sâhip bulunmaları buna mâni olduğu gibi Türk devrinde aşağılık duygularına tutulmaları ve fırsat bulamamaları da inkırazlarını hızlandırmıştı. Osmanlı Türkleri de aynı şekilde Garplılarla Orta Avrupa'da yan-yana bulundukları halde iki dünya arasında mevcut manevî demirperde ve daimî savaşlar sebebi ile orada gelişen medeniyetten uzak kalmışlardı. Buna mukabil Asya'nın öbür ucunda bulunan Japonlar, XIX uncu asrın ortalarında ve Türklerden takriben elli veya yüz yıl sonra, başlayan temaslarla Avrupa medeniyetini daha süratle ve muvaffakiyetle iktibas etmişler; hattâ millî kültür ve ananelerini muhafaza etmekle de daha kudretli bir millet hâline gelmişlerdir. Tarih ileri milletlerin rakîp medeniyetler karşısında psikolojilerini kolaylıkla değiştiremediklerini, asırlarca mücâdele halinde yaşayan, üstünlük ve aşağılık duygularına sâhip olan cemiyetlerin ancak sıkı iktisadî ve kültürel temaslar sayesinde bu türlü psikolojik engellerden kurtularak medeniyet iktibasları yapabildiklerini göstermiştir. Burada, bir misal olarak, eski Yunanlıların yüksek bir medeniyete ve müşterek bir yunanlılık şuûruna sâhip oldukları halde, Roma istilâsı karşısında bile, site esasına bağlı psikolojilerinin baskısından kurtulamamış ve kapılarını çalan bir tehlikenin bile siyasî bir birlik vücuda getirmelerine imkân vermediğini de belirtelim. Roma imparatorluğunun gurûruna ve azamet duygularına vâris olan Bizanslılar, Türklere mağlûp oldukları ve Anadolu'yu Selçuklulara terk ettikleri halde, gurûrun garip bir tecellisi olarak, hâlâ bu memleketi kendilerine aid ve buranın yeni sâkin ve sâhiplerini, izalı güç bir zihniyetle, kendi tâbileri sayıyorlardı. Halbuki Kılıç Arslan'ın 1176 zaferi ile yalnız bu gurûr ve telâkkiyi terk etmemişler; Türklerin maddî-manevî üstünlüklerine öyle inanmış ve aşağılık duygularına o derece kapılmışlardı, ki bu tersine psikoloji içinde bir daha kendilerini bulamamış; kültür, ahlâk ve mefkûrelerini düzeltememiş; bu rûh hâli ile bizzat kendi inkırazlarını hızlandırmışlardı.

Bizanslılar, evvelce yabancı sülâleleri nasıl benimsemişlerse, kudretli ve âdil Fâtih Sultan Mehmed'i de öylece kendi imparatorları saymakta fayda görüyor ve bu zihniyetle teselli buluyorlardı. Osmanlı pâdişâhları ise *Türk hakanı* ve *İslâm halifesi* unvanları yanında *Sultan-i Rûm* sıfatını da kullanırken sadece siyasî ve coğrafî bir mefhum olduğunu düşünüyor; kendi Cihân hâkimiyeti mefkûrelerinin icabını yapıyor; bu sebeple

de Roma'yı ve bütün Avrupa'yı da kendi dünya nizâmlarına almak istiyorlardı. Hıristiyanlığı kurtarmak ve Bizanslılara yardım etmek için Türklere karşı gelen Haçlılar birincilerini hâin ve hilekâr, ikincileri de kahraman, asîl ve insanlık duygularına sâhip olarak tanımış ve memleketlerine dönmüşlerdi. Bununla beraber ne Türklerin bu vasıfları ve ne de İslâm medeniyetinin üstünlüğü Avrupalılarda bir aşağılık duygusu yaratmamış; yalnız Türklerin kendilerine müsavi olduğu kanaatine varmışlardı. Hattâ Osmanlıların Avrupayı denizlerde ve Viyana'ya kadar karalarda sarmış oldukları halde Bizanslıların uğradığı ruhî çöküntü onlarda husûle gelmemiştir.[81] Bazı Avrupalı mütefekkirler Türklerin medeniyet, ahlâk ve mefkûre üstünlüklerine hayran olmuşlarsa da Osmanlı İmparatorluğu inhitata ve Avrupa yükselmeğe başlamış; bu sebeple de bu hayranlığın bir aşağılık duygusu hâline inkılâp etmesi vukubulmamıştır. Bununla beraber Avrupa'nın en azâmetli ve imparatorluğun çöküş devirlerinde bile din değiştirme hâdiselerinin Türkler değil, Avrupalılar ve Hıristiyanlar arasında görülmesi yine de İslâm dünyasında bir mânevî üstünlüğün devamına delâlet ediyordu. Türkler XVI ncı asırda Avrupa'ya üstün olduklarını gösterirken Avrupa medeniyeti de yüksek bir seviyeye ulaşıyor; ilim, fikir ve teknikte, bir takım yenilikler vücûda getiriyordu. Bununla beraber Türkler, maddî-mânevî, ileri seviyeleri ve şanlı zaferleri dolayısiyle, bu medeniyetin bazı teknik icadlarını kolaylıkla alırken inhitat devirlerinde görülen psikolojik hassasiyet bahis mevzuu bulunmuyordu. Fakat maddî sebepler dolayısiyle Garp dünyasını yakından takibe imkân vermiyor ve yeni fikir hareketlerinden uzak kalıyorlardı. Bu da münasebetlerin kifayetsizliği ile alâkalı idi.

Filhakika tarih medeniyet ve kültürlerin doğuş ve yükselişlerinde iktisadî, ticarî ve kültürel temasların birinci derecede rol oynadığını göstermiştir. Türkler Akdeniz'e hâkim bulundukları ve Okyanuslar cihâdına giriştikleri zamanlarda bile Avrupalılar, Haçlı seferleri esnasında ellerine geçirdikleri, denizcilik tekniğini ve ticaretini muhafaza etmişler; Okyanuslar mücadelesini kazanmışlar; deniz yollarına ve yeni kıtalara hâkim olmuşlar ve bu suretle İslâm medeniyetinden aldıkları ilim ve teknik sayesinde kendi medeniyetlerini ilerletmişlerdi. Osmanlı devlet ve fikir adamları bu ticarî inkılâbın kendileri aleyhinde yaratacağı siyasî ve iktisadî tehlikeleri zamanında görmüş ve bir takım tedbirler almışlarsa da bir tarafta devamlı medeniyet yükselişi, öte tarafda devamlı inhitat ve nihayet Türklerin takatı çökerten dünya ölçüsündeki harpleri tarihin sey-

---

[81] Türklerin Selçuklu devrinde Rumlara ve Haçlılara karşı üstünlük duyguları bu eserin I. cildi, s. 202-208.

rini değiştirmişti. Selçuklular gibi Osmanlılar da, ileri bir iktisadî ve t carî siyasete sahip olarak, dış ticaretin ehemmiyetine göre teşvik edi tedbirlere başvuruyor ve Avrupalılara gerekli ticaret fermanları veriy veya onlarla muahedeler yapıyorlardı. Avrupalılar inhitat devirlerind bu anlaşmaları kendi lehlerinde tadil edince bunlar K a p i t ü l a s y o *(Capitulation)* mahiyetini almış ve eski devirlerin bir hatası sanılmıştı. Avrupa, sanayi inkılâbını yapınca yerli tezgâh (el) mamûlleri, daha sağlam ve nefis olduğu halde, idhal mallarına rekabet edemiyor; Tanzimat devrinde yapılan serbest ticaret muahedeleri de kapitülasyonları genişletterek Türkiye'yi açık pazar ve yarı müstemleke hâline getiriyor; böylece millî sanayi ve iktisadiyat çöküp medenî inhitatı hızlandırıyor ve millî bünyeyi sarsıyordu. Bu münasebetle şurasını da ehemmiyetle kaydedelim ki Ortaçağda Türkistan gibi Türkiye Türkleri de milletlerarası ticarette mühim rol oynamışlar ise de İslâm dünyası dışına yayılamamış ve hiç bir zaman Avrupa'ya kadar faaliyetlerini genişletememişlerdi.[82] Bu da evvelce Avrupa'nın ticarî ehemmiyeti olmamasiyle ve Haçlı seferlerinden sonra da İtalyan gemiciliği ve deniz ticaretinin zaten onların eline geçmesiyle alâkalı idi. Garplılar Türkiye'de ve mühim İslâm merkezlerinde ticaret kolonileri teşkil ettikleri halde Avrupa'da Türk tacir ve iş adamlarının bulunmaması iktisadî ve kültürel münasebetlerin gelişmesine imkân vermediği gibi, modern medeniyetin eseri olan ilim, sanayi ve teknik keşiflerin de takip edilmesi ve tabiî olarak Türkiye'ye nakli yolu kapalı kalmıştır.

Türkiye'de modern Avrupa medeniyetinden, kolaylıkla ve inkılâp yapmaksızın, tekâmül yolu üzerinde faydalanmayı zorlaştıran bu engel yanında kapitalizme dayanan yeni medeniyetin takibine müsaade etmeyen bir durum da sermayenin teşekkülüne mâni başka şartların bulunmasıdır. Filhakika modern sanayiden önce bir sermâye kaynağı olan toprak aristokrasisi Türkiye'de mevcut değildi. Zira Mîrî arazi idaresi içtimaî adaleti sağlamakta ne kadar yüksek ve dâhiyâne bir millî rejim idiyse toprağa dayalı zenginlik ve sermâyeye de o derece engel idi. Bu sebeple Avrupa medeniyetini iktibas ve taklidde başlıca rol oynaması gereken hususî teşebbüs sâhibi sermâyedâr ve sanayici meydana çıkamamış; Avrupa ile Türkiye arasında gittikçe kalınlaşan demirperde normal münasebetlere imkân vermemiş; umumî inhitatla muvazi olarak mevcûd sanayi ve ticaret erbabı da, yeni şartlara uyamıyarak, tedricen ortadan kaybolmuştu. Hattâ eski devirde mevcûd bazı büyük yahudi sermayedarları da

[82] Bu husus *Ortaçağ Türkiye iktisadı tarihi* adı ile hazırladığımız eserde tedkik edilmiştir.

büyük iş merkezlerine ve Avrupa'ya göçmüştür. Sultan Mahmud'un, merkeziyetçi devlet nizâmını kurması zarureti ile, derebeyleri ortadan kaldırması da serbest teşebbüse bu fırsatı da kapamıştı. Bununla beraber derebeylerin mevcûdiyeti ticarî ve iktisadî teşebbüslere imkân vermekten ziyâde siyâsî istikamette gelişmekte idi ve zengin bir sınıf halinde kalmaları faydalı olurdu. III. Selim ve Sultan Mahmud millî sanayi ve ticareti korumak maksadiyle bazı tedbirlere başvurdular; donanmanın muhtaç olduğu denizciliği canlandırmak maksadiyle bir takım ticarî şirketlerin kurulmasına ve gemiciliğin gelişmesine çalıştılar. Fakat yüksek memurların maaşlarına dayanan bir mahdut sermâye kaynağından başkasını bulamadılar. Devletin desteklemek istediği bu teşebbüs de daimî harpler ve malî sıkıntılar yüzünden muvaffakiyetsizliğe uğradı ve açılan gümrük duvarları da millî teşebbüslere imkân vermedi.

Türkiye, Avrupa'nın yanında, Tanzimat ile çeşitli inkılâplara girişirken ibtidaî hayat ve hurafeleri içinde uykusuna devam eden Japonya daha kolay, fakat köklü bir inkılâba başlıyordu. Filhakika dünya ile temasları bulunmayan Japonlar bu sırada (1868) Avrupalıların zoru ile limanlarını Garbin ticaretine açıyor; daldığı uykudan, ilk defa uyanıyor, yabancılarla ve Garp medeniyeti ile münasebetler kuruyordu. Feodal bir cemiyet olan Japonya'da asîlzâdeler, servet ve sermâyelerinin sahibi olarak, kolaylıkla Avrupa sanayiini nakle girişmiş ve devlet de bu hareketi himâye etmiştir. XIX. asrın ikinci yarısında Japonlar sür'atle modern tekniğe alıştı ve kapitalist medeniyetin ilmini de bu sâyede memleketlerine götürdüler. Japonya'nın fakir bir memleket olması müstemlekeci devletleri dünyanın daha zengin ülkelerine çekiyor ve bu ülke, bu sebeple, bir istilâya uğramadan yeni terakki hamlelerinde bir güçlükle karşılaşmıyor; az bir müddet zarfında, Japon mu'cizesini yaratıyordu. Böylece Avrupa medeniyeti Türkiye'de ve Japonya'da birbirine zıd neticeler doğurmuştur. Gerçekten Türkler sathî taklidlere göre kendi kültürlerini, yüksek mefkûrelerini ve hayat nizâmlarını sarsmağa çalışırken, Japonlar sâdece iktisadî ve ilmî iktibaslara yönelmiş; kendi hayat ve an'anelerine aslâ dokunmamışlardı. Bu sâyede onlar millî gurûrlerini ve nefse itimadlarını yükseltirken, dünya nizâm dâvâsına ve cihân hâkimiyeti mefkûresine inanan Türk milleti, tersine bir gidişle, aşağılık duygularına ve mânevî buhranlara düşürülüyordu. Halbuki Japonlar millî husûsiyetlerin muhafaza ederken, Türkler gibi Avrupa karşısında asırların yarattığı üstünlük duygularına, rekabet ve husumet mücadelelerine ve bunlarla alâkalı psikolojik engellere sahip bulunmuyordu; sadece tabiî terakki yoluna ve sosyal kanunlara göre hareket ediyor; Türk inkılâpçıları gibi esası bırakıp teferru-

ata yönelmiyor; cemiyeti kendi temellerinden çıkarıp beyhude zorluklar yaratmıyorlardı.

İslâm medeniyeti ile temaslardan sonra deniz ticaretini Şarklıların elinden alan Avrupa'da Ortaçağların sonlarında meydana çıkan Şehirli *(Bourgeois)* sınıfı kırallara ve asilzâdelere, XIX uncu asırda da sanayi inkılâbı ile türeyen işçi *(proletariat)* sınıfı da mevcûd nizâmın mümessili olan Bourgeois'ya ve hükûmetlere karşı iki defa ihtilâllere girişmişti. Türkiye'de ise Avrupa medeniyetini nakl ile girişilen yeni nizâm teşebbüsleri hep pâdişâhlardan ve devlet adamlarından gelmiş ve aksine halk da yeniliklere karşı mukavemet veya isyan etmiştir, ki bu sebeple Avrupa'da halk tarafından yapılan i h t i l â l l e r, Türkiye'de de yalnız hükûmetler tarafından yapılan i n k ı l â p l a r vardır.[83] Nitekim Avrupalılar da, kendi memleketlerine göre, bu zıd durumu garip karşılıyor ve Türkiye'de inkılâbın tersine başladığı kanaatini taşıyorlardı.[84] Filhakika Türkiye'de yenilik ve İnkilâplar iktisâdî ve kültürel temasların tabiî bir neticesi olmadığı ve bu sebeple de psikolojik şartlar elverişli bulunmadığı için inkilâbların, Rusya'da olduğu gibi, yukarıdan başlaması zarurî idi. Modern çağlar medeniyet aşı ve nakillerinin isabetli görüşlere ve ilmî programlara göre hükûmetler tarafından yapılmasının mümkün ve zarurî olduğunu göstermiştir. Nitekim Türkler Sultan Mahmud'dan önce bazı Avrupalı mühendis ve mütehassıslar getirterek topçu ve tersane ocaklarını modernleştirmeğe çalışmışlardı. Fakat Avrupa'ya karşı mevcûd üstünlük duyguları ve mağlûbiyetlerin yarattığı psikolojik hassasiyet Türk gençlerini Hıristiyan hoca ve müesseselere göndermeğe müsaade etmiyor; Sultan Mahmud zamanında, ilk defa olarak, talebe göndermek durumu hasıl olunca da ancak teknik saha mümkün oluyordu. Rusya'da olduğu gibi Avrupalı âlimlerin Türk müesseselerine celbi ve yeni nesilleri yetiştirmesi henüz kabil olmuyordu. Bununla beraber teknik sahada gön-

---

[83] Bu realite karşısında Şark'ta «*inkılâp*» ve Garpta da *ihtilâl* mefhûmları ayrı olup bu kelimeleri karıştırmamalıdır. Bu münasebetle Türkiye için Avrupalılar ihtilâl *(revolution)* kelimesini kullanmakla ve biz de o tesirde kalmakla mefhûm ve istilâhlar karıştırılmıştır bak. Osman Turan, *Türkiye'de siyasî buhranın kaynakları*, İstanbul 1969, s. 114).

[84] Mareşal Moltke bu durumu «*En Turquie on a commencé la réforme par la queue*» (Türkiye'de inkılâba kuyruktan başlandı) *(Mektuplar*, s. 327) cümlesiyle ifade etmiş. Fakat bunun başka türlü nasıl olacağına dair bir şey söylememiştir. İnkılâpların baştan aşağı istikameti sonraları da değişmemiştir. Auguste Comte Tanzimatı Türk cemiyetinin bünyesinden değil pâdişâhın ve Reşid Paşa'nın eseri olduğunu, onu zâhir karşı hayırlı saydığını ve bu sayede kendi *Positivism*'inin yayılacağını umduğunu *La Politique positive* adlı kitabında yazar.

derilenlerin yüksek ihtisas kazanmaları sağlansa ve bunların idaresinde tedris müesseseleri kurulsa idi tedricen Avrupa ilminin nakli zor olmazdı. Lâkin Sultan Mahmud ve Tanzimat devrinde olduğu gibi Meşrûtiyet ve Cumhuriyet devirlerinde böyle bir ilmî anlayış ve program mevcûd olmamış; Türkiye'ye gelmesi gereken ilim ve sanayi gibi başlıca müsbet vasıtaların nakli, bir asır zarfında, bir türlü yoluna konulamamıştır.

Türkiye'de Sultan Mahmud ve ondan bir asır önce Rusya'da Deli Petro ile başlayan inkilâplar ve bu iki şahsiyet arasında bazı benzerlikler dikkati çekmiş ve umumî mahiyette mukayese de yapılmıştır. Çarın daha muvaffakiyetli neticeler elde ettiği ileri sürülürken Hakanın karşılaştığı dehşet verici iç ve dış mesele ve buhranlar, hususiyle Türkiye'nin içinde bulunduğu psikolojik zorluklar iyi düşünülememiştir. Sultan Mahmud'un orduda müşaviri olarak çalışan büyük Alman askerî Moltke Pâdişâha aid vazifenin son derece güç ve âdeta beşer takati üstünde olduğunu söylerken şartların ağırlığını güzel ifade ediyordu. Onun, umumî müşküller yanında, asırlarca Avrupa'ya ve cihâna üstün olduğuna inanan bir milletin mânen teslim olmak ve ideellerini bırakmak mânâsına gelen hareketler karşısında ne derece hassas bulunduğuna dair verdiği misâller de dikkati çekmektedir. Filhakika Moltke'nin şahâdetine göre Osmanlı devlet adamları daima kendisine nezaket göstermiş; zabitlerin de terbiyeli ve saygılı olduklarını belirtmiştir. Lâkin vazife ve itnatte kusur etmeyen T ü r k a s k e r l e r i, üstün rütbelerine rağmen, a ş a ğ ı s a y ı l a n e c n e b i s u b a y l a r a selâm vermiyorlardı. Zira, askeri mecburiyet olsa bile, bir gâvura karşı tâzim resmi yapılamıyordu. Çünkü bu zabitler hakîr görülen bir milletin ücret karşılığı pâye verilmiş ferdleri idi ve bu sebeple de selâm vermek için bir kaide de konulamıyordu. Türkler kozmopolit Galata'da ve Beyoğlunda Avrupalı ve yerli Hıristiyanları hafif meşreb ve ahlâksız görüyor; bu da Avrupalıların hakîr ve kendilerini üstün sayan kanaatlerini, Frenklere yaklaşmanın zorluğunu teyid ediyordu.[85] Bu sebeplerdir, ki Türkler Garp medeniyetinden faydalanmaya başlamak zaruretini duyunca, ilk devrelerde, ancak Rum ve Ermeni ustaları gibi, Avrupalı teknisyenleri kullanabiliyor; fakat çocuklarını Avrupa'da ve Türkiye'de onların hocalarına teslim edemiyor; harpler ve mağlûbiyetler arttıkça da Hıristiyan dünyasına karşı hassasiyet de kuvvetleniyordu. Bu sebeple bu devir Türk tarihi ve mütefekkirleri Sultan Mahmud'u yeniçeri ocağını ve derebeyleri temizlemekle, yeni ordu ve devlet nizâmı kurmakla ve İmparatorluğu çökmekten kurtar-

[85] *Mektuplar*, s. 322-323, 327-328.

makla takdir etmiş ve onu 150 seneden beri gelen pâdişâhların en kudretlisi saymışlardı.[86]

Sultan Mahmud'un açtığı yol üzerinde kurulan Tanzimat ve ondan sonraki inkılâpların sathî taklidler yerine Avrupa ilmi üzerinde bulunmaya ve millî ihtiyaçlara göre yeniliklere yönelmesi mümkün iken bu hayatî medeniyet meselesi bir türlü kavranılamamış; Avrupa'ya hayran olarak yetişen yeni nesiller bu taklit modasına kurban gitmiş; memleket şartlarını ve ihtiyaçlarını anlamadan derhal rejim dâvâsına kapılarak ihtilâlci olmuşlar ve gayri müslimlerle birleşerek buhranları arttırmaktan ve devleti sarsmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Avrupa'da mevcûd nizâmın ve mutlakiyet idaresinin başlıca mümessili olan Avusturya Başvekili Prens Metternich tabiatiyle ihtilâlci ve inkılâpçı hareketlerin karşısında bulunuyor ve bu sebeple Tanzimat'a da iyi bir nazarla bakmıyordu. Nitekim Tanzimat hareketinin başı olan Reşid Paşa'nın düşmesi üzerine Sadrâzam Âli Paşa'ya, İstanbul'da bulunan Avusturya elçisi vasıtasiyle gönderdiği bir mektupta, Osmanlı hükûmetine, zamanın şartlarına göre hareket edilmesi ve idarenin nizâma konulması lüzûmunu kabûl ediyor; fakat Tanzimatın giriştiği hukukî ve içtimaî inkılâpları mahzurlu buluyordu. Ona göre Hıristiyan Avrupa'nın kanunları Müslüman Osmanlı bünyesine aykırı olup, Osmanlı hükûmeti Türk kalmalı, imparatorluğun şartlarına, örf ve kanunlarına uygun düşmeyen Garp hükûmetlerini taklid etmemelidir. İslâm esaslarına bağlı bulunarak Şeriatin diğer dinlere gösterdiği kolaylıklardan faydalanmalıdır. Bu tatbikatta Avrupa efkârını değil, adaleti ve terakkiyi düşünmelisiniz. Bu takdirde Avrupa efkârı size müteşevvik olacaktır. Dıştan yapılan nasihatlere kulak verir ve iç işlere müdahaleyi red etmez iseniz İslâm memleketleriniz için zarardan başka bir netice elde edilemez. Kırım harbinden sonra gelen sulh devresinde terakki yolunda bundan faydalanmalı ve bu fırsatı kaçırmamalıdır. Metternich'in bu görüşleri hem kendi sistemine uygun düşüyor; hem de Türk cemiyeti bünyesi için yabancı olan Fransız kanunlarının taklidini zararlı gösteriyordu.[87] Halbuki bazı Fransızlar onu Fransa'yı kıskanmakla itham ediyorlardı. Bundan başka İngiliz ve Fransızların vesayetine düşen Tanzimatçılar ve

[86] Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül-vukuat*, IV, s. 92. Engelhard Tanzimat-ı Sultan Mahmud ile başlatır (s. 16-37).

[87] Engelhard; *Türkiye ve Tanzimat*. trc. Ali Reşad, İstanbul 1326, s. 49-52. Metternich'in bu fikirleri *Memoires* (hatırat) adı ile Paris'te 1884'de neşredilmiştir. Tanzimat müellifi inkılâpların tatbikinde Avrupalı devletlerin çıkardıkları müşkülleri, yaptıkları müdahaleleri ve bu münasebetle karşılaşılan hâdiseleri hep Türklerin suçu olarak göstermiş ve kendilerinin müdahaleleri ile de zorlanan cemiyet bünyesi gittikçe sarsılmıştır.

Garbî Avrupa'yı taklid modasına kapılan Türk münevverleri de Avusturya Başvekilini Türkiye'nin terakkisini istememekle suçluyor ve gayretkeşlik yapıyorlardı. Gerçekten Tanzimat hareketi Avrupa'nın telkinlerine göre ilerliyor; Fuad Paşa'nın vasiyet-nâmesi de bunu gösteriyordu. Aslında Metternich'in bu fikirleri umumî hatları ile hukuk felsefesine, sosyolojiye ve medeniyet tarihinin seyrine de uygun idi. Nitekim Tanzimat devrinin başlıca ilim adamı Cevdet Paşa da bir telif yolunda hareket ederek bu görüşe uyarken modaya ve yabancı tahriklere kapılan Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi şairler karışık ve tenakuzlu fikirleri temsil ediyorlardı. Gerçekten Cevdet Paşa yeni devrin şartlarını ihmal etmez; fakat Türk milletinin yabancı kalıplara göre tercüme veya kopya bir hukukun cenderesi altında ezileceğini ve tehlikelere maruz kalacağını da ehemmiyetle belirtir. Nitekim Avrupa medeniyetini taklid ile işe başlayan Deli Petro ve halefleri Garp ilmi ve tekniği üzerinde durmuşlar; kendi bünyelerine aykırı bir siyasî ve hukukî inkılâba yanaşmamışlardır. Halbuki, gelecek bahislerde görüleceği üzere, Türk devlet adamları ve aydınları ilim ve teknik yerine sathî taklide düşmüşlerdi.

Türkler inhitat devrinde Rus istilâları karşısında tattıkları acı mağlûbiyetleri bir türlü hazmedemiyor; birden bire teşekkül eden bu kuvvetin sebeplerini düşünerek Deli Petro'nun Avrupa usûlüne göre yaptığı ıslâhata dikkat ediyor ve bu durum da Türk inkılâplarına tesirlerini gösteriyordu. Evliya Çelebi kalabalık Rus halkının teşkilâtlandığı takdirde Türk-İslâm dünyası için ne derece tehlike doğuracağını görmüştü. Nitekim Çar Petro ile başlayan bi teşkilâtlanma süratle kendini göstermiş ve Osmanlı ordularını daimî mağlûbiyetlere uğratmıştır. Tatarcık Abdullah Efendi ve Koca Sekban-başı gibi tecrübeli Türk mütefekkirleri Ruslar karşısında mağlûp olan, Türk ordusunun modernleştirilmesi lüzûmunu belirtirken: «*Mukaddeme Moskoflu tâifesi gayet ahmak ve mağlûp bir tâife iken bir müddettir Âl-i Osman*»a bunca zaferler kazanmalarını Petro'nun milletini Avrupa nizâmına sokması ile izah ediyorlardı. Vakanüvis Âsım Efendi (1755-1820) bu hususta daha geniş bilgi verir. Ona göre Osman Gazi, oğlu Orhan Gazi'ye din ve adâlet uğrunda cihâd yapmasını vasiyet etmiş ve Osmanlı devleti de bu düstûra bağlı kalarak cihângir olmuştur. Yalnız Kanunî Sultan Süleyman 360 düşman kalesini minârelerin nûru ile aydınlatmış; devlet Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına hâkim olmuştur. 400 yıl kadar Tatarların idaresi ve ayakları altında kalan Moskoflar «*nâdân*, gafil ve *behâimden* farksız» bir millet iken, akıllı çarları Petro'nun devleti yeniden kurup halkı, kıyafetleri ile, nizâma soktuğunu, Avrupalı subaylar ile ordusunu vücuda getirerek ıslâhı kabil olmayan eski

Levent Şahverdi Arşivi

Sterlitz asker ocağını dağıttığını ve bu sâyede önce İsveçlileri ezip Osmanlılar karşısına çıktığını, Karadenizde ve Hazer denizinde donanma teşkil ettiğini anlatır. Bundan başka Avrupa'nın fen, sanayi ve ticaretini de taklid ederek oradan sanayiciler ve ustalar getirtip «*kâr-hâne*» (fabrika)ler yaptığını, ilim tahsili için de «*Akademiya*» denilen medreseler kurduklarını yazar. Âsım Efendi 1768-1774 harbinde Şeyhülislâmın Tatarcık Abdullah Efendi'ye Petresburg'da bulunan Rus donanmasının Baltık ve Okyanus denizlerinden Septe boğazı yolu ile Akdenize gelmesi ve İstanbul boğazını kapatması tehlikesinin mevcûd olup olmadığını sorduğunu, coğrafya ve hendese bilgisi kuvvetli olan Abdullah Efendi'nin evet dediğini, fakat Şeyhülislâmın bu cevaba karşı onu tezyif ve techil ettiğini söylemekle devlet adamları arasında ne derece bilgisiz insanların bulunduğunu meydana kor.[88]

Sultan Mahmud ve Tanzimat İnkılâpları devrinde yaşayan Cevdet Paşa'nın (1822-1895) fikirleri çağdaş devlet ve fikir adamları arasında en kuvvetlisini teşkil eder. Gerçekten o, İslâm ve Hıristiyan medeniyetleri arasında bir telif ve terkip yolunu tutarak Türkiye'nin millî ihtiyaçlarına cevap vermeğe çalışmıştır. Fakat Paşa yeniçeri ocağının kaldırılmasından (1826) sonraki devirleri tarihine eklememiş; yaşayan insanlar dolayısiyle tenkidin ve tarafsız tarihin yazılması zorluğu ile bundan sakınmış; bununla beraber çeşitli vesilelerle bazı fikirlerini de meydana koymuştur. Cevdet Paşa da Sultan Mahmud ile Petro arasında mukayesede bulunmuş; farkları göstermiş; Tanzimat'ta yapılan bir kısım dikkate şâyan hatalara işaret etmiştir. Diğerleri gibi o da başlıca tehlike teşkil eden Rusya üzerinde dururken iki memlekette vukubulan inkılâpların benzerliğine de dikkati çekmiştir. Cevdet Paşa Ruslardan vergi alan Kırım ve Kazan Hanlarının birbirleri ile mücadeleye düşerek Rusya'nın Kazan ve Ejderhan ülkelerini işgalini, fakat serbest kalan Kırım hanlarının Ruslara karşı akınlar yaparak Moskova'ya kadar ilerlediklerini ve oradan aldıkları haracın Petro'ya kadar (Petro dâhil) devam ettiğini yazdıktan sonra Kanunî Sulta nSüleyman'ın Almanya tarafına ehemmiyet verdiğini ve Rusların bu kadar büyük ve kudretli bir devlet kuracaklarını kimsenin düşünemiyeceğini ifade eder ve nihayet başka bir yerde, Rusya ile Türkiye, Petro ile Sultan Mahmud arasında mukayese yapar.

Filhakika ona göre Sultan Mahmud Han'ın Yeniçeri ve Çar Petro'nun *Sterlitz* ocağını kaldırmaları birbirine benzerse de Rusya'nın bu hâdiseden sonra kazandığı büyük kudret Türkiyede husûle gelmemiş, iki

[88] Koca Sekban-başı, *Hülâsat ül-kelâm*, s. 42; Âsım, *Tarih*, I, s. 261-272.

memlekette farklı neticeler elde edilmiştir. Cevdet Paşa devletlerin üç tabakaya ayrıldığını, saltanat, milletin ileri gelenleri ve halktan ibaret bu üç varlığın muvazenesi sâyesinde cemiyette âhenk olduğunu; aksi takdirde bir tarafın hâkimiyeti ile muvazenenin bozulacağını ve hükûmetin de o havaya uyacağını ileri sürer. Ona göre İngiltere'de evelâ asîlzâdelerin harekete girişerek Meşrutî bir idare kurmalarına mukabil, Fransa'da bilâhare birinci ve ikinci sınıfların yerine aşağı sınıf (halk) harekete geçmiş ve bu suretle de kurulan Cumhuriyetin hâkimiyeti bu sınıfa intikal etmiştir. Rusya'da ise ıslâhata birinci tabakadan başlanmış; en kuvvetli ve mutlak bir hükûmet vücûda getirilmiştir. Bizde de ıslâhatın saltanat tarafından başlanması ve Sterlitz'ler gibi yeniçeriliğin kaldırılması birbirine benzer. Yeniçeri ocağı Osmanlı devletinin kalbinde bir «*Seretân illeti*» olduğu halde Sterlitz ocağı Rusya'nın omuzunda bir «*ur*» gibi idi. Yeniçerilik millî bir hüviyetle Osmanlıların iliğine kadar işlediği halde öteki böyle bir millî hususiyete sahip değildi. Bu sebeple birincinin ilgası Türkiye'de ne kadar sarsıntı yapmış ise ikincisinin kaldırılması da Rusya'yı o derece kuvvetlendirmiştir. Filhakika Petro bu suretle ordusiyle birlikte devletini de nizâma soktu. Buna mukabil bizim ihtiyaçlarımız daha çok ve çeşitli olduğu gibi bunların icabı yapılamadı ve yapılanlar da memleketin şartlarına uygun düşmedi. Bir düşüncenin kuvveden fiile çıkarılması ilim, irâde ve kudretle mümkündür. Girişilen işlerin iyi veya aksak neticeler vermesi bu üç hasletin birlikte mevcûd bulunması veya bulunmamasına göre olur. İrâde ve kudret sahibi olan Petro Avrupa'nın medenî merkezlerini gezip çok şeyler öğrenmişti. Bu suretle Sterlitz ocağını kaldırıp yeni orduyu kurmakla derhal devletini kuvvetlendirmiş; sanayi ve ticareti geliştirmiş; terakki yollarını bularak «*sırf*» (sathî) taklit yoluna itibar etmemiş ve nazariyata saplanmamıştır. Hattâ esirlerle idare olunan «*çiftlik*»lere ve sahiplerinin imtiyazlarına da dokunmamıştı. Zira devleti kuvvetlendirmek için böyle bir müdahale zarurî değildi.

Sultan Mahmud Han da, kudret ve irâde sâhibi bir Pâdişâh olarak, devleti yeniçeri zorbalığından kurtarmış; fakat bizim ahvalimiz icabı bir Avrupa seyahati yapamamıştı. İçte ve dışta lüzûmlu bilgilere sâhip olma vazifesi dimağ kuvvetini teşkil eden nâzırlara ait idi. Fakat iş başında böyle bir iktidara sahip devlet adamları yoktu. Sathî *(sırf)* taklit yoluna gidildi; acele bir şeyler elde edilmek isteği ile binanın temelleri yerine süslenmesi, esas yerine teferruat ile uğraşıldı. Kendi ihtiyaçlarımızı karşılayacak yerde Avrupa'nın hazır mallarına kayıldı. Ecnebiler burada kazandıklarını çıkın-çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler. Böylece sanayi ve ticaretimiz mahvoldu. Deniz ticaretinin deniz askerlerine «*fi-*

damlık» olduğu anlaşılamadı ve ticarete ehemmiyet verilemedi. Bazı akıllı kimseler devletin dışişlerini yolma koydular (Tanzimatçılara işaret); ama memleketin iç ahvâlini bilemediklerinden yaptıkları nizâmların çoğu işe yaramadı. Biz o zaman ileri gittiğimizi sanırken bilâhare gerilediğimizi ve kuvvetten düştüğümüzü anladık. Bizim hususî bazı ahvâlimiz vardır. ki diğer devletlere faydalı olan bize zarar getirir. Ticaretin aşikâr ehemmiyetine tekrar dönen Cevdet Paşa dikkate şâyan bir iki hâdiseyi de zikreder. Hanson'dan işittim: «İstanbul'a geldiğimde Galata'da on bir ecnebi mağazası vardı; bizimle on iki oldu» dedi. Serbest ticaret muahedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebi hücûm etti, ki idâreleri pek müşkül oldu. Onlar için ayrıca bir mahkeme açmak lâzım geldi. Ecnebileri himaye belâsı bize yeter iken belâ üstüne belâ olarak bir de mu-telelit mahkeme kuruldu. O zaman bir ticaret mahkemesi yapmak kabil iken iktidarda bulunanlar adliye işlerini bilmez ve erbabından öğrenmeğe tenezzül etmezlerdi. Ticaret muahedesini yaparken büyük-küçük ticaret maddesini koymakla ticaret işlerinden anlamadıklarını ve dükkân alış-verişi hakkını da ecnebilere verdiklerini fark edemiyorlardı.[89] Cevdet Paşa'nın bir mektup münasebetiyle ileri sürdüğü bu fikirler, şümûllü olmamakla beraber, Tanzimatçıların giriştikleri bu hayatî inkılâpta ne derece fikrî kifayetten mahrum bulunduklarını göstermek bakımından çok mânalıdır.

Türkiye ile Rusya Avrupa medeniyetini almakta aynı gayeyi takiple ve her iki hükümdar da yukarıdan inkılâplara başlamakla birbirine ne kadar benzerse psikolojik şartlar ve elde edilen neticeler dolayısiyle de o derece ayrılık gösterirler. Ruslar çok iptidaî bir medeniyet seviyesinde bulundukları ve feodal bir cemiyet halinde yaşadıkları halde Avrupa medeniyetinin ilim ve sanayiini hedef alırken yüksek bir medeniyet ve mel-kûrenin mümessili olan Türkler şeklî teklitlere yöneliyorlardı. Bununla beraber bu durum ve duygular başlangıçta psikolojik bir engel teşkil ediyor; Avrupa'ya yaklaşmayı güçleştiriyordu. Buna mukabil Ortodoks ve Katolik mezhep farkına ve rekabete rağmen Hıristiyanlıkta iştirak Rusların Avrupa ile münasebetlerini kolaylaştırıyor; Petro'nun Avrupa seyâhatı ve tedkikleri için Osmanlı Pâdişâhlarına mahsus mânevî engeller mevcûd bulunmuyordu. Bu sebeple Petro, II. Katerina ve halefleri bol miktarda Alman ve Fransız âlim ve mütehassıslarını memleketlerine getirtebiliyor; ordu ve donanmalarını ecnebilerle doldurabiliyor; akademi ve üniversitelerine yabancı ilim adamlarını kolaylıkla yerleştirebiliyor ve

[89] *Tezâkir*, I-XII, s. 91; XL, s. 218-221.

bu sâyede Garp medeniyetini süratle nakledebiliyorlardı. Avrupalı âlimler, XIX. asrın sonlarında bile, bulundukları Petresburg akademisinde araştırmalarını Almanca ve Fransızca neşrediyor; Avrupa sermâyesi Rusya'nın sanayileşmesine hız veriyordu. Bu suretle Avrupa'nın ilmî, metodları, sanayii ve tekniği Rusya'da yerleşmiş; her sahada Rus gençleri ve ilim adamları yetişmişti. Bu medenî yükseliş aristokrasi muhitine inhisar etmekle; büyük halk kitleleri henüz ibtidaî ve esir hayatı yaşamakla beraber Rusya'da yeşeren kültür, edebiyat ve sanat sayesinde bu memleket XIX. asırda artık Avrupa medeniyetinin bir parçası haline gelmişti. Bu maddî ve mânevî yükseliş sâyesinde kuvvetlenen Rusya, önce İsveçlileri bertaraf etti; sonra XVIII inci asır zarfında inhitat halinde bulunan Şarkî Avrupa, Kırım, Türkistan hanlıklarını ve Osmanlı imparatorluğu ülkelerini istilâya girişerek geniş memleketlere sahip oldu. Tarihte esaretin mümessili olan Ruslar, böylece cihân hâkimiyeti şuûruna erişiyor; Bizansın vârisi olarak ortodoksluğun ve Slav milletlerin de hâmisi mevkiine yükseliyordu. Bizans'ta olduğu gibi dinî otoriteyi de ellerine alan Çarlar, Avrupa'da bir hürriyet ve demokrasi devri açılırken, mutlak bir istibdada sâhip bir idare kuruyorlardı.

Gerçekten çarlar, bir yandan ortodoksluğun vârisi olarak kudsîleştirilmiş ve kiliseyi de siyâsî iktidarlarının bir temeli yapmış; öte yandan da Rus halkının alışık bulunduğu tarihî esâret psikolojisinden de otoriteleri için faydalanmıştır. İstanbul'un fethinden takriben bir asır sonra, 1547 de Kazan Hanlığını istilâ eden Moskova *Knez*'i (Prensi) artık *Çar* (Kayser) yâni İmparator unvanını almış; Roma ve İstanbul (İkinci Roma) dan sonra Moskova'yı üçüncü Roma ilân etmişti. Bu yükselişe muvazi olarak Moskova metropoliti de Patrik unvanını almış ve Çar'a: «E s k i R o m a d i n s i z l i k t e n düştü. İkinci Roma yani İstanbul da Türklerin idaresine geçti. Fakat yeni Roma yani M o s k o v a k i l i s e s i b ü t ü n d ü n y a d a g ü n e ş g i b i p a r l ı y o r; iki Roma düştü; üçüncü ayaktadır ve dördüncüsü de olmayacaktır» gibi tantanalı cümlelerle hitap ediyordu. Ruslar Bizans'ın vârisi olduğu iddiasiyle, milli ve dinî şuûrla, bir cihân hâkimiyeti dâvâsına atılırken hem Türklere karşı istilâ emellerine doğru ilerliyor; Balkanların ortodoks ve Slav milletlerini hazırlıyor; hem de Şark-Garp kiliselerinin tarihî rekabet ve husumet duygularını da canlandırarak Avrupa'ya karşı bir meydan okumaya başlıyorlardı. Filhakika XIX uncu asır ortalarında siyasî bir mefkûre haline gelen *Panslavizm* Rus cihân hâkimiyeti dâvâsının başlıca desteklerinden biri olmuştu.

Almanların ilmî tetkikleri ile başlayan, Çekoslovakya'ya ve diğer Slav

memleketlerine yayılan Slav araştırmaları ilk zamanlarda sadece ilmî ve edebî bir hareket iken süratle bütün Slav milletlerini saran bir siyâsî birlik cereyanı halinde gelişti; Rusya bu mefkûrenin hâmisi ve merkezi oldu. XIX. asırda Aksakof, Khomyakof, Krieyevisky ve başka âlimler tarafından işlenen Panslavizm (Slav milletleri birliği) cereyanı siyâsî ve resmî bir program halini aldı. Yalnız, dinî ve tarihî ayrılık ve husûmet dolayısiyle, Polonyalılar Rusların emrinde bulunan bu hareketin dışında kaldılar. Buna mukabil Türklerin ve Cermenlerin hâkimiyeti altında yaşayan Bulgar, Sırp, Hırvat ve Çek milletleri bu cereyana ve Rusya'ya bağlandılar. Gerçekten Panslavist programa göre Ruslar bütün ortodoks ve Slav milletlerini Türklere ve Avusturyalılara, nihayet bütün Avrupa'ya karşı birleştirmek; bu suretle kurulacak İmparatorluk için İstanbul *(Çarigrad)* u merkez yapmak; Adriyatik sahilinden Büyük Okyanus'a, Şimalin Buz denizinden Akdeniz sahillerine kadar yayılmak istiyorlardı. Nitekim Rusya siyâset ve istilâlarını bu gayeye göre yürütüyor ve bir cihân hâkimiyetine doğru ilerliyordu.

Bu gelişen Slav millîyetçiliği artık Ortodoksluğu siyâsetde ikinci plâna atıyor; bu Slav denizi içinde kalan diğer Rumen, Macar ve Yunan milletlerini temsil edip ortadan kaldırmak bir mesele sayılmıyordu. Nitekim Ruslar, asırlar zarfında, bir çok Türk ve Finogur halklarını hıristiyanlaştırmak ve ruslaştırmakla da böyle bir tecrübeyi kazanmışlardı. Hâlâ soyadları ve hatıraları ile belli olan, Rus asîlzâdeleri arasında yer alan pek çok Türk ailelerini bulmak mümkündür. Gerçekten asırlar zarfında Türk kanı Rusların ve diğer Slavların kanına o derece karışmış; milyonlarca ve milyonlarca o kadar Türk ruslaşmıştır, ki Rusya'da «hangi aileyi karıştırırsanız altında mutlâka bir Türk ve Tatar kanı çıkar» sözü de buna delâlet eder. Böylece tarihin dikkate şâyan bir tecellisi olarak eski devirlerde esir yaşadıkları için Avrupa dillerinde *Esclave* (esir) kelimesine kendi Slav *(Esclavus)* adını vermiş olan bir kavim, Türk ve Cermen kavimlerin idâresinde, siyâsî teşkilât ve devlet kurma kabiliyetini kazandıktan sonra, artık Cihân hâkimiyeti dâvâsına girişen bir millet seviyesine ulaşmış; esaret psikolojisi yerine, bir üstünlük duygusu meydana çıkmıştır. Rus devlet ve fikir adamları İstanbul Patrikhanesine de cihânşümûl bir mevki vermek ve onu yükseltmek maksadiyle Avrupa'ya hâkim olmayı düşünüyorlardı. Nitekim onlara göre Avrupa medeniyeti materyalizme saplanarak çürümüş; buna mukabil Slavlık ve Ortodoksluk hayatiyet kazanmıştır. Çünkü Ruslara göre Katolik mezhebi cehâlete ve yalana dayanmış; Protestanlık da dini inkâr eden bir mahiyet almış ve dünyada tek ve hakikî din olarak Ortodoksluk kalmıştır. Garp Hıristiyanlığı-

na karşı vaktiyle Ortodoksluğu himâye ve müdafaa etmiş bulunan Türkler de tarihî vazifelerini yapmış; bugün bu vazife Ruslara intikal etmiş ve Türklerin rolü nihayete ermiştir.[90]

Böylece Rusya Avrupa medeniyetine girerek millî ve dinî mefkûreleri ile birlikte yükselirken Türkler, daha ilk temaslarında, bu medeniyetin sathî taklidi ile hem kültürlerini ve mefkûrelerini kaybediyor; hem de Ruslar kendi aleyhlerinde maddî-mânevî bütün silâhlarını hazırlıyorlardı. Bir avuç Türk aydını da, yabancı unsurlarla birleşerek, hürriyet ve meşrutiyet efsânesine kapılarak kendi devletlerini, Avrupa'nın dinsizlik modasına heveslenerek dinlerini yıkmağa sebep oluyor; Balkanlı Ortodoks ve Slav milletlerini Türkiye aleyhinde himâye eden ve teşkilâtlandıran Rusya'nın istilâ emellerine ve Hıristiyan kavimlerin isyanlarına yardımcı durumuna düşüyorlardı. Bununla beraber Avrupa medeniyeti temelleri üzerinde kurulan Rusya, bu medeniyetin bazı hastalıklarına da maruz kalmış; Petro'nun inkılâpları ile gelişen Ortodoks ve Slav milliyetçi şuûru karşısında, yine ona bağlı olarak, Garpçı cereyan da aşırı bir mahiyet almış; iki fikir veya mefkûre arasında bir çatışma başlamıştır. Yeni medeniyete intibakın zorlukları münevverleri iki ayrı cepheye ayırarak daha Petro'dan beri bir muhalefet ve bir buhran doğurmuştu. Rusya'nın tarihî ve içtimâî bünyesine aid tezad ve uçurumlar da aşırı Garpçı cereyanı kuvvetlendirmiş; materyalist, kommünist, anarşist ve nihilist fikirler Rus münevverleri arasında yaylımıştır. Gariptir, ki Garp medeniyeti hastalıkları ile birlikte gelirken, Avrupalıları materyalistlikle ve dinsizlikle suçlayan Ruslar, bu hastalıklara onlardan daha fazla tutulmuşlardı. Aristokartik yüksek tabakaya aid olan yükselişe mukabil Rus halk kitleleri eski esâret hayatından kurtulamamış; sanayiin gelişmesiyle artan işçi sınıfı da köylüler gibi sefalet içinde bırakılmıştı. Bir yandan bu durum, öte yandan Avrupa medeniyeti hastalıklarının inkişafı Rusya'da içtamâî muvazenesizliğe başlıca âmil oluyor; 1917 de patlak veren Bolşevik ihtilâli de bu buhranın bir neticesi olarak vukubuluyordu.

Çarların istibdadı yerine onlardan çok daha sert bulunan kommünist istibdadının kurulması Garp medeniyeti karşısında Rus münevverlerinin üstünlük ve aşağılık duygulariyle çatışmalarını şiddetlendirmiş ve nihâyet ihtilâl Rus cemiyetini sarsmıştır. Bazı Garplı mütefekkirler Bolşevik ihtilâlini Rusya'nın Avrupa medeniyetini hazımsızlıktan ileri gelen mukadder bir buhran olarak izah ederler. Rusya'da toprağa bağlı esir *(serf)* köylüler 1861 de hukukan hür ilân edilmiş idiyse de, topraksız du-

[90] Bak. Akdes Nimet Kurat, *Panslavizm*, Dil, Tarih F. Dergisi, XI, 2-3 (1953), s. 341-376.

unutları, selâlet hayatlarının devamına sebep oldu. Gelişen sanayi ile mütevazi olarak işçi kitlelerinin artması da ihtilâli besledi. Gerçekten de ihtilâl yine de Avrupa medeniyetinin bir hastalığı ve onun evlâdı olarak vukubuldu. Bununla beraber, hangi medeniyet ve rejim olursa olsun, milletlerin tarihi psikolojileri kolaylıkla değişmemiş, din ve milliyet duygularına düşman olan kommünizm bazı mütefekkirlere göre Ortodoks - Katolik iki Hıristiyan dünyası arasında mevcûd tarihi düşmanlık ve intikam duygularını daha şiddetli bir şekilde canlandırmış ve Rusya'yı sarmıştır.[91] Nitekim Bolşevik Rusya eski Slav milliyetçiliği ile cihazlanarak Panslavizm programını hemen hemen gerçekleştirmiş; Avrupa medeniyetini yıkarak dünya hâkimiyeti dâvâsı daha kuvvetli olarak diriltilmiştir. Dikkate şâyandır, ki çarlar gibi bolşevikler de istibdadlarını yine tarihî Rus esâret psikolojisi üzerinde kurmuş ve kuvvetini de bu temele oturtmuştur. Bununla beraber Rus devleti ne kadar kuvvetlenmiş ise Rus cemiyeti de bu zoraki rejim altında o derece zayıflamış ve materyalist hastalıklara tutulmuştur. Bu sebeple Rusya henüz tabiî bir cemiyet hayatının, normal bir rejime ve istikrara kavuşamadığından bu milletin yeni buhranlara nâmzed olması ve istikbalinin de buna göre istikamet alması muhakkaktır gözükmektedir.

Avrupa medeniyeti karşısında Rusya'nın içtimaî bünyesinden, Türkiye'nin de psikolojik güçlüklerden ve ilmî bir yol bulunmamasından ileri gelen buhranlarına da bu medeniyetin iki memlekette aynı hazımsızlığı doğurması nazarile bakmak mümkündür. Nitekim aşırı Garpçılığa karşı Rusya'da uyanan dinî ve millî tepkiler Türkiye'de de, sosyal bir kanun olarak, kendini hissettirmiştir. Halbuki görünüşte içtimaî bünyesinin sağlamlığı, ahlâk ve mefkûre yüksekliği ile Türkiye'nin medeniyet dâvâsı bir bakıma daha kolay yürüyecek, ilim ve teknik temeller üzerinde maddî - manevî imkânlarımızı kullanmak kâfi gelecekti. Bu da ilim, ahlâk ve mefkûresi sağlam bir kadronun yetiştirilmesi ve müessir olması sâyesinde mümkün olacaktı. Sultan Mahmud ile açılan bir medeniyet yolumuz Tanzimat, Meşrûtiyet ve Cumhuriyet inkılâpları ile bir türlü gayesine doğru yönelmediğini ve ilmin halledemiyeceği bir zorluk bulunmadığını bundan sonra tetkik ve izaha çalışacağız.[92]

---

[91] Bak. A. Toynbee, *Civilisation on trial*, Oxford 1949, s. 166-173.

[92] Bu mühim mesele Tanzimat'tan sonraki devri içine alan III. cildin ve «*Dünya buhranı karşısında Türk-İslâm medeniyetinin ihyası*» adlı eserimizin mevzuunu teşkil edecektir.

UMUMİ BİBLİYOGRAFYA[1]

(Kaynak ve Tetkikler)

Abd ul-Celîl Kazvînî, *Kitâb un-Nakz*, nşr. Celâleddin Urmavî, Tahran 1331.
Abdullah Nişâpûrî, *Tevârih-i Türkmaniyye*, Husûsî ktp. yazma.
Abdülaziz, *Ravzat ul-Ebrâr*, İstanbul 1247.
Abdülkadir Kuraşi, *Tabakat ul-Hanefiyye*, Haydar-âbâd 1332.
Abdüllâtif Abbâsi, *Letâif ul-lûgat*,
Abu'l-Farac Bar Habreaus, *Chronography*, İngl. trc. W. Budge, London 1932.
» » *Muhtasar ud-düvel*, nşr. Salhani, Beyrut 1890.
Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943.
» » *Tarih boyunca ilim ve din*, İstanbul 1944.
Afdalüddin Kirmanî, *Vakay-i Kirman*, Tahran 1326.
Ahmed bin Yusuf al-Tifâşi, *Ahcar ul-mülûkiyye*, Veliyüddin Ef. Ktph. No: 2542.
Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1279, 1301.
Ahmedî, *İskendernâme*, nşr. N. S. Banarlı, İstanbul 1989
Ahmed Tevhid, *Hünernâme*, TOEM. I.
Âlî, *Fusûl-i hall u 'kd*, yazma (hususî kütüphane).
» *Heft Meclis*, İstanbul 1316.
Ali Şir Nevâi, *Muhakemet al-lûgateyn*, İstanbul 1315.
Anne Comnène, *Alexiade*, II, Fr. trc. B. Leib, Paris 1943.
Arman, *Voyage*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1887.
Arnold, *İntişâr-i İslâm târihi*, İstanbul 1343. (trc. Halil Hâlid).
Âsım, (Vak'anüvis), *Târih*, I.
A. Şeref, *Topkapı Saray-i hümâyûnu*, TOEM, I.
Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332.
Atiya, A. S., *The Crusades in the later Middle Ages*, London 1938.
Atsız, N., *Dokuz boy Türkler*, İstanbul 1939.
» » *Türk tarihi üzerinde toplamalar*, İstanbul 1935.
Attila, O., *Türk kahramanlık şiirleri antolojisi*, İstanbul 1967.
Aynî, Bedreddin, *'Ikd ul-Cumân*, Velyeddin Ef. Ktph. No: 2391; Carullah Ef. Ktph. No: 1588.
Ayni Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman*, İstanbul 1280.
Aziz bin Erdeşir, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928.
Bacot, J., *Reconnaissence en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle*, J A (1956), 2.

[1] İndeksler asistan Tuncer Gülensoy tarafından yapılmıştır.

Barbaro, *Travels to Tana and Persia*, London 1873.
Barbaro, *Konstantiniyye muhasarası*, İstanbul 1953.
Barkan, Ö. L., *İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri*, Vakıflar dergisi, II, s. 297-387.
Barthold, W., *Academie imperial des sciences de Petersburg*, 14.
» » *Eski Türk kitabelerinin tarihî ehemmiyeti*, trc. Necib Âsım, *Orhon Abideleri*, İstanbul 1340.
» » *Orta-Asya'da Hıristiyanlık*, TM, I.
» » *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927.
» » *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928.
» » *Türklerde ve Moğollarda defin merâsimleri*. Belleten LXIII, s. 515-519.
Baudier, M., *Histoire de la religion des Turcs*, Paris 1625.
Baybars Mansûrî, *Zubdet ul-Fikre*, Carullah Ef. 1459; B. M. Add. 23325; Bodlein, Poc. 324.
Beau, Le, *Histoire du Bas-Empire*, XVI.
Beaujour, F. de, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris 1829.
Beauwais, Vincent de, *Miroir historial*, Fr. trc. J. de Vigny, Paris 1495.
Benjamin de Tudelle, *Voyage du Benjamin de Tudelle autour du Monde Commencé l'an 1173*, nşr. Bergeron, Paris 1830.
Bertholet, A., *L'asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris 1930.
Betts, R. R., *İstanbul'un sukutu*, İstanbul dergisi, II, s. 193-198.
Beyhaki, *Târih-i Mes'ûdî*, nşr. Said Nefisi, Tahran 1319-1332.
Birûnî, Abû Reyhan, *Âşâr ül-bakıyye*, nşr. Sachau, Leipzig 1878.
» » » *Kânun ul-Mas'ûdî*, Haydarâbâd 1373/75.
Bratianu, *Commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929.
Brehier, L., *La Civilisation Byzantine*, Paris 1950.
Broquière, B. de la, *Voyage d'Outre-mer*, ed. Schefer, Paris 1892.
Brosset, M., *Histoire de la Géorgiel* I. Fr. trc. Şt. Petersburg 1897.
» » *Histoire de la Siounie*, St. Petersburg 1864.
Brown, E. G., *Literary History of Persia*, Cambridge 1929/30.
Bruyn, C. Le, *Voyage*, La Haye 1732.
Bryennios, N., *Historia*, Fr. trc. Cousin (*Histoire de Constantinople*, III), Paris 1672; H. Grégoire, Byzantion XXII (1953).
Busbecq, *Türk Mektupları*, Ankara 1953.
Caferoğlu, A., *Tukyularda ve Uygurlarda han unvanları*, THİTM, I.
» » *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958.
» » *Türk onomastiğinde At kültü*. TM, X, s. 201-212.
Cahen, Cl., *Tughra Seldjoukide*, J A, CXXXIV (1947).
Câhiz, *Fezâil ul-Etrâk* (Tria Opuscula), nşr. Van Vloten, Leiden 1903.
Câmi, *Nefehat ul-üns*, Trk. trc. İstanbul 1270.
Canard, M., *Les Expedition des Arabes contre Constanople, dans L'histoire et dans la Legende*, J A (1926) CCVII, s. 61-121.
Celâleddin Rûmî, *Fih mâfih*, nşr. Firûzan Fer, Tahran 1330.
Cemal Karşı, *Mülhakat uş-şurâah*, nşr. Barthold, Turkestan I.
Chalandon, *Les Comnènes*, I, II. Paris 1900-1912.
Chavennes, E., *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1900.

Chavannes, et Pelliot, P., *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, J.A (1913), I.
Consin, M., *Histoire de Constantinople*, Paris 1673 (Bizans kaynakları tercümesi).
Cürcânî, *Coğrafya*, Brit. Mus. Add. 7705.
Cüveynî, A., *Târih-i Cihân-güşâ*, nşr. M. Kazvînî, London 1912-1937.
Çelebi, A. Halet, *Divân gürûnde İstanbul*, İstanbul 1953.
Dânişmend, İ. H., *Türklerle Avrupalıların menşe birliği*, İstanbul 1935.
» » *Türkiyat ve İslâmiyet tetkikleri*, İstanbul 1956.
Deny, J., *Chansons des Janissaires Turcs d'Alger*, Paris 1925.
Dımışkî, *Nuhbet ud-dehr*, nşr. Mehren, St. Petersburg 1866.
Diehl, Ch., *Byzance, Grandeur et décadence*, Paris 1934.
» » *Grands problèmes de l'histoire Byzantine*, Paris 1947.
Djevad, A., *Etat militaire Ottoman*, Paris 1882.
» » *Les Turcs d'après les auteures célèbres*, İstanbul 1919.
D'Ohsson, M., *Histoire des Mongols*, La Haye 1834.
Ducange, *Histoire de Constantinople sous les Empereurs Français*, ed. Buchner, Paris 1826.
Ducas, *Bizans Tarihi*, trc. Mermıroğlu, İstanbul 1956.
Dunlop, D., *The Jewish Khazars*, Princeton 1954.
Dursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1330.
Eberhard, V., *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942.
Ebü'l-Fidâ, *Tarih ul-Beşer*, İstanbul 1280.
Ebû Bekir Tahranî, *Târih-i Diyârbekriyye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1964.
Efdaleddîn, *Bir vesîka-i müellime*, TOEM, I.
» *Memâlik-i Osmâniye'de tabaatın kıdemi*, TOEM, VII.
Eflâki, *Menâkıb ul-'Ârifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1961; Fr. trc. Cl. Huart, Paris 1918-1922.
Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1326.
Enverî, *Dustûr-nâme*, nşr. M. H. (Yinanç), İstanbul 1928.
Ergin, O., *Türkiye maârif tarihi*, II. (İstanbul 1941-1943).
Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, trc. M. Şerif, İstanbul 1314.
Fahreddin Mübârek-şah, *Tarih*, nşr. D. Ross, Londra 1927.
Fâtih'in Yarlığı, nşr. R. Rahmeti Arat, TM. VI.
Fehér, G., *Les Titre des khans d'après l'inscription du cavalier de Madara* (Th. Uspensky'e âid hâtıra kitabı). Paris 1939.
Feridun Bey, *Münşeât us-Selâtin*, İstanbul 1265-1274.
Fındıklılı Süleyman, *Müri üt-tevârih*, İstanbul 1338.
(Fındıkoğlu), Ziyaeddin Fahri, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1928.
Finlay, G., *History of the Byzentine and greec Empires*, London 1851.
— *Cazavât-nâmeler*, nşr. A. S. Levend, İstanbul 1956.
Gâzimihal, Mahmud R., *Türk askerî mızıkaları târihi*, İstanbul 1955.
Gerçek, S. N., *Türk matbâacılığı*, İstanbul 1939.
Gluck, H., *Anadolu'da Selçuk heykeltraşlığı*, *İstanbul 1917* (Müze-i Hümâyûn neşri).
Gökbilgin, T., *Sancak-i Şerif*, İA, sayı: 102.
Gregoire le Prêtre (Keşiş), *Chronique de Mathieu d'Edesse avec la continuation de Gregoire le Prêtre*, Fr. trc. E. Dulaurier, Paris 1858.
Grenard, F., *La Legende de Satuk Bugra Khan et l'histoire*, JA, XV (1900), trc. O. Turan, *Satuk Buğra Han menkıbesi ve târih*, Ülkü dergisi, sayı: 74-80.

Grenard F., *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris 1939.
Grousset, R., *Empire des Steppes*, Paris 1938.
Grumel, V., *Leon, Metropolite d'Amasée (XIIe siécle)*, Etudes Byzantines III (1945).
Guignes, De, *Türklerin tarih-i umumîsi*, trc. H. Cahid, İstanbul 1924.
Gürkan, K. İ., *Gureba Hastanesi tarihçesi*, İstanbul 1967.
Halil Edhem, *Kayseri şehri*, İstanbul 1334.
Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. Mehmed Atâ.
Hasan b. Abd ul-mümin, *Rusûm ur-risâil*, Üsküdar Nûr-bânu Ktp. No: 122.
Hasluck, *Christianity and İslâm under the Sultans*, Oxford 1929.
Hayreddin Nedîm, *Bir elçinin tarihçe-i seferâti*, İstanbul 1333.
Herevî, *Kitab uz-ziyârât*, Şam 1953.
Heyd, U., *Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman*, Oriens, XIV (1963).
— *Histoire anonyme de la Première Croisade*, éd. Brehier, Paris 1924.
Hoca Sadeddin, *Tâc ut-tevârih* (Selim-nâme), İstanbul 1279.
İbn Bîbî, *el-Evâmir ul-'Alâiyye*, Faksimile neşir, T.T.K., Ankara 1956.
İbn Fadlan, *Rihle*, nşr. ve izahlar, Z. V. Togan, Leipzig 1939.
İbn Hacer, *Dürer ül-kâmine*, Haydarâbâd 1348-1350
İbn Hallikân, *Vefeyât ul-ayân*, Kahire 1299.
İbn Hassûl, *Tafzîl ul-Etrâk*, metin ve trc. Ş. Yaltkaya, Belleten XV (1940).
İbn Kemal, *Târih-i Âl-i Osman*, nşr. Ş. Turan, Ankara 1954.
İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Şam 1932.
İbn Miskveyh, *Tecârib ul-umem*, Kahire 1332.
İbn Mühennâ, *Hilyet ül-İnsan* nşr. Kilisli, İstanbul, 1340.
İbn Said al-Magribî, *Kitâb Bast ul-arz*, Tetuan 1958.
İbn Şeddâd, *Beypars Târihi*, trc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
İbnü'l-'Adîm, *Bugye*, Brit. Mus. Add. 23354.
İbn ül-Cevzî, *el-Muntazâm*, Haydarâbâd 1358.
İbn ül-Esîr, *Tarih al-Atabekiyye al-Musul*, Fr. trc. *Histoire des Atabecs de Mosul*. (R. H. Cr., Historiens Orientaux).
İbn ül-Fuvatî, *el-Havâdis ül-Câmia*, Bağdad 1351.
İbn ün-Nedîm, *Kitab ul-Fihrist*, Kahire 1348.
İbn Zâfir, *Duvel ul-munkatia*, Brit. Mus. Or. 3685.
İbrâhim Müteferrika, *Usul ul-hikem*, Fr. trc. *Traité de la tactique*, 1769.
İmâdeddin İsfahânî, *Zübdet un-Nusre*, Nşr. Th. Houtsma, Leiden.
İnalcık, H., *The Origin of the Ottoman - Russian rivalry*, A. U. Yıllığı, I (1947), s. 47-110.
» » *Mehmed II.*, İA.
İnan, A., *Orun ve uluş meselesi*, THİTM, I.
» » *Türk târihinin ana hatları*, İstanbul 1934.
» » *Şamanizm*, Ankara 1954.
İsmâil Beliğ Ef., *Güldeste-i Riyâz-i İrfan*, İstanbul 1287.
İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, I.
Jisl, Lumir, *Kültekin Anıtında yapılan arkeolojik araştırmalar*, Belleten, CVII (1963), s. 386-402.
Joinville, *Histoire de Saint Louis*, nşr. Natalis de Wailly, Paris 1872.

Julien, St. *Documents sur les Tou-kiou*, Paris 1878.
Kananos, J., *İstanbul savaşı*, trc. Z. Taşlıklıoğlu, Tarih Dergisi, VIII (1956), s. 217-221.
Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1947.
» » *Selim III.'ün Hatt-i hümâyunları*, Ankara 1946.
» » *Tanzimattan önce Garplılaşma hareketleri*, Tanzimat, İstanbul 1940.
» » *Tarih vesikaları*, VI.
Karamanî, *Ahbâr üd-düvel*, İstanbul 1288.
Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu lûgat-it-Türk*, metin, K. Rifat, İstanbul 1333, trc. B. Atalay, Ankara 1940-1941.
Kâtip Çelebi, *Düstûr ül-amel*, İstanbul 1280.
» » *Mîzân ül-hak*, İstanbul 1280.
» » *Tuhfet ül-kibâr*, İstanbul 1329.
Khirtowo, B., *İtineraires Russe en Orient*, Genève 1889.
Kitâb-i Dede Korkut, Kilisli neşri, İstanbul 1332.
— *Kitâb-i mustetâb*, (Anonim), Husûsî Ktp.
Klaviyo, *Kadis'ten Semerkant'a seyahat*, trc. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1939.
Klaprot, *Tableau historique de l'Asie*, Paris 1826.
Koca-sekbanbaşı, *Hülâsat ül-Kelâm fi Redd il-'avâm*, İstanbul.
Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul 1277.
Köprülü, F., *Âsım*, İA.
Köprülü, F., *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, THİTM, I.
» » *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929.
» » *Kayıkçı Kul Mustafa*, İstanbul 1930.
» » *Les Origines le l'Empire Ottoman*, Paris 1935.
» » *Millî edebiyat cereyânının ilk mübeşşirleri*, İstanbul 1928.
» » *Orta-zaman Türk hukuki müesseseleri*, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1943.
» » *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, Ankara 1959.
» » *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul 1918.
» » *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul 1926.
» » *Türk ve Moğol sülâlelerinde hânedân âzâsının idâmında kan dökme memnûiyeti*, T. Hukuk Tarihi dergisi, Ankara 1944, I, s. 1-9.
Kritovulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton 1954; *Trk. trc. Tarih-i Sultan Mehmed Han*, 1328.
Kurat, A. N., *Göktürk Kaganlığı*, DTCF d., X (1952).
» » *Panslavizm*, DTCF d., XI (1953), 1-2, s. 341-376.
» » *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
» » *The Turkish empedition to Astrahan in 1569 and the problem of the Don-Volga Canal*, Slavonic and European Review, XI (1961), 94, s. 7-23.
» » *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.
» » *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.
Latric, Mas, *Bibl. de l'école des Chartes*. V (1864); XXXI (1870).
Lattimore, O., *Inner Asian frontiers of China*, New York 1951.
Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusqu'en* 1081, Nancy 1913.
— *La Magasins Pittoresques*, Paris 1845.

Lewis, A. R., *Naval power and Trade in Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton 1951.
Lewis, B., *Osmanlı İmparatorluğunun inhitatı*, İsl. Tedk. Enst. Dergisi, III, s. 161-178.
Lewis, B., *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmiyet*, Türk Yurdu, sayı: XI (1960), s 5-7.
» » *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968.
Ligeti, L., *Attila ve Hunlar*, trc. Şerif Baştav, Ankara.
Loir, *Le voyage du sieur du Loir*, Paris 1654.
Lütfi Paşa, *Âsaf-nâme*, İstanbul 1326.
» » *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341.
Makrizî, *Sulûk*, Kahire 1936.
Maltezos, C., *Turco kratis Athinon* (Atina'da Türk hâkimiyeti), Atina 1960, (Tenkidi için bk. *Türk Kültürü* dergisi, LXX, s. 56-59)
— *Manzum bir sefâret-nâme*, nşr. Abdurrahman Şerif, TOEM, III.
Martin, St., *Memoire sur l'Armenie*, Paris 1819.
Mathieu d'Edesse (Urfalı Mathieu), *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris 1858.
— *Mecmua' ut-tevârih*, nşr. Ch. Schefer, *(Description de Boukhara* Paris 1892).
Mes'udi *Murûc uz-zeheb*, nşr. B. de Meynard Paris 1861-71, Kahire 1346 *(Takızâde. Mani ve din-i o)*, Tahran 1325.
Metternich, *Memorires*, Paris 1884.
Mevlânâ Celâleddin, *Fih-mâfih*, nşr. F. Fer, Tahran 1330.
Mevlânâ'nın mektupları, nşr. F. N. Uzluk, İstanbul 1937.
M. İbrahim, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houstma.
Michel le Syrien (Süryani Mihael), *Chronique*, Fr. trc. Chabot, Paris 1905.
Minorsky, V., *Marvazi on China, the Turks and India*, London 1942.
» » *Studies in Caucarian History*, London 1953.
M. Nuri, *Netâyic ül-vukuât*, İstanbul 1327.
— *Moğolların Gizli Tarihi*, Trk. trc. Ahmet Temir, Ankara 1948.
Moltke, *Türkiye Mektupları*, trc. H. Örs, İstanbul 1960.
Montague, *Madame, Lettres*, Paris 1764; Trc. Ahmed Refik, *Madame Montague'nün mektupları*, TOEM, IV, s. 1274-1279, 1244-1247, 1403-1405; VI, 412-416.
Muhammed b. Bekrân, *Cihân-nümâ*, Tahran 1342.
Mukaddesî, *Kitâb ul-Bed ve't-Tarih*, trc. Cl. Huart.
» *Ahsen ut takasim*, Brill, Leiden 1906.
— *Mücmel ut-tevârih*, Tahran 1318.
Müeyyed üd-bin Bağdadî, *Tevessül*, nşr. Behmenyâr, Tahran 1315.
Müntecib üd-din Atabeg, *Atabet ül-ketebe*, nşr. M. İkbal. Tahran 1329.
M. Zeki, *Serpuş*, TOEM, VIII-XI (1335-1337), s. 103-121.
Necip Âsım, *Gazavât-i Hayreddin Paşa*. TOEM, I.
» » *Vatanperverliğin temâsil-i şâhânesi*, TOEM, V (1330), s. 193-196.
Németh, G., *Türklüğün eski çağı*, trc. Şerif Baştav, Ülkü dergisi, LXXXVIII.
Nerşahî, *Târih-i Buhara*, nşr. Ch. Schefer *(Description de Boukhara)*, Paris 1892; nşr. M. Rizavî, Tahran 1317.
Nesevi, M., *Siretu Sultan Celâluddin Mengü-birti*, nşr. O. Houdas. Paris 1891; Fr. trc. O. Houdas, Paris 1892; Fars. nşr. N. Minovi, Tahran 1344.
Neşrî, *Cihân-nümâ*. Ankara 1949.
Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul 1290.

Nizâmeddin Şânî, *Zafer-nâme*, nşr. F. Tauer, Prag 1937.
Nizâm-i 'Arûzî, *Çahâr-makâle*, nşr. M. Kazvînî, London 1910.
Nizâm ül-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1891.
Nuvayrî, *Nihâyet ül-Ereb*, Köprülü ktp. No: 1188.
— *Oğuz-Kağan Destanı* nşr. W. Bong ve R. Rahmeti, İstanbul 1936.
Okiç, T., *Sarı Saltuk'a âit bir fetvâ*, İlâhiyât Fakültesi dergisi, I (1952), s. 48-58.
el-Omarî, *Mesâlik ül-ebsâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929.
Orbelian, *Histoire de la Siounie*, Fr. trc. Brosset, St. Petersburg 1864.
Orkun, H. N., *Türk adının aslı*, İstanbul 1940.
Ögel, B., *Sino-Turcica*, Taipei 1964.
Öz, T., *Stiftungs urkunden des Sultan Mehmed II, Fâtih*, İstanbul 1935.
Pelliot, P., *A. Propos des Comans* JA, I (1920).
» » *Le Mongols et la Papauté*, ROCh, III (XXIII).
» » *Neuf notes sur Les questions d'Asie Centrale*, T'oung Pao, XXVI (1929).
Pîrî Reis, *Kitâb-i Bahriye*, İstanbul 1937.
Pir Muhammed, *Zubd üt-fetâvâ*, Veliüddin Ef. ktp. No: 1451.
Porter, *La Religion, les lois, le gouverment et les moeurs des Turcs*, trad. Paris 1770.
Quetremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1836.
» *Histoire des Sultans Mamlouks*, Paris,
Rambaud, A. ve E. Lavisse, *Târih-i Umumî*, Trk. trc. İstanbul 1926.
Ramsay, W., *The Intermixture of races in Asia Minor*, (Proce. B. Academy).
» » *Cities and Bishoprics of Bhrygia*, Oxford 1895.
Rasonyi, L., *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942.
Râvendî, *Râhat üs-sudûr*, nşr. M. İqbal, London 1921.
Refik, Ahmed, *Bahr-i Hazar ve Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, TOEM, XLIII, s. 1-14.
Reis ül-küttâb Hüseyin, *Bedâyi' ul-Vekâyi'*, Faksimile, Moskova 1961.
Remusat, A., *Recherchas sur les langues Tartares*.
» » *N. Melanges Asiatiques*, II (1829).
Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, nşr. B. Kerimî Tahran 1338.
Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*. (Selçuklular kısmı), nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, Rockhill, London 1900.
Rossi, E., *Tre Iscriptioni Turche in Caratteri Greci di Burdur in Anatolia*, Rendiconti della Classe di scienze morali, storiche et filologiche (A.N.L.) Roma 1953, Vol. VIII, 1-2. s. 69-71.
Rûm-beyoğlu Fahreddîn, *Macaristan'da Osmanlı âsârı*, TOEM, IV, s. 1391-1400.
Runciman, St., *A History of the Crusades*, Cambridge 1951-1952.
» » *İstanbul'un Sukutu*. İstanbul dergisi, II.
Saadeddin Nüzhet, *Gevherî*, İstanbul 1928.
Sadighi, G. H., *Les mouvements religieux des Iraniens*, Paris 1937.
Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbâr ud-devlet is-Selçukiyye*, nşr. M. Iqbal Lahore 1933.
Saffet, *İkinci Cerbe harbi üzerine vesikalar*, TOEM, I, s. 20-34, 85-102.
» *III. Sultan Murad'ın İngiltere kraliçesi Elizabeth'e bir nâmesi*, TOEM, I, s. 814-820.
» *Bir Osmanlı filosunun Sumatra seferi*, TOEM, II, s. 604-678.
Sa'id al-Andalûsi, *Tabakat ul-Umam*, Fr. trc. R. Blachère, Paris 1935.

Said Nefîsi, *Âsâr-i Güm-şude-i Beyhaki*, Mecelle-i Mihr, III, (1314), sayı: VIII.
» » *Tarih-i Beyhakî* zeyli, Tahran 1332.
Samuel d'Ani (Anili), *Tables Chronologigue*, trc. M. Brosset, St. Petersburg 1876.
Sarre, Fr., *Der Kiosk von Konia*, Berlin 1936; Trk. trc. *Konya Köşkü*, Ankara 1967.
Schot, *Zu Uiguren frage*,
— *Selçuknâme*, (Türkçe), Paris Bibl. Nat. No: 1185.
Semerkandî, A., *Matla'us-saadeyn*, nşr. M. Sefî', Lahor 1360.
Sempad, *Vakayi-nâme*, (R.H.Cr.)
Seydî Ali Reis, *Mir'at ul-memâlik*, İstanbul 1313.
Shaw, J., *The Nizam-i Cedid army under Selim III*., Oriens, XVIII-XIX, s. 168-184.
Shimbou, Iwamura, *Nomad and Farmer in Central Asia*, Acta Asiatica, Tokyo 1962.
Sibt b. Cevzî, *Mir'at uz-zaman*, Topkapı, 2907, III.
— *Siyer âbâ al-batârika*, Paris Bibl. Nat., Arapça yazma, No: 301-302.
Stratford, Lord, *Türkiye hâtıraları*, trc. Can Yücel, Ankara 1959.
Şabânkârî, *Mecmua' ul-Ensâb*, Brit. Mus. 16696.
Şâni-zâde, *Târih*,
Şerif Mehmed, *Selim Sâlis devrinde nizâm-i devlet hakkında mütalâat*, TOEM, VII, VIII.
Şürûllah, *Behcet ut-tevârih*, trc. N. Atsız (Dokuz boy Türkler ve Osmanlı Sultanları tarihi, İstanbul 1919).
Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, *Münşeât*, nşr. N. Lugal ve A. Erzi, İstanbul 1956.
Tamim bin Bahr, *Journey to the Uighours*, nşr. V. Minorsky, BSOAS, XII (1948).
Tanrı-berdi, *el-Menhel üs-sâfi*, Nûr-i Osmaniye, No: 3428.
Atâ Târih-i, İstanbul 1293.
— *Tarih-i Câmi-i Nûr-i Osmaniyye*, İstanbul 1335.
Târih-i Fahreddin Mübârek-şâh, nşr. Dr' Ross, London 1927.
— *Târih-i Osman-i Encümeni Mecmuâsı*, (TOEM).
— *Târih ul-Bâb*, nşr. V. Minorsky, *(History of Sharvan and Darband)*, Cambridge 1958.
Taşköprülü-zâde, *Şakâyık*, Mecdi Ef., İstanbul 1269.
Tatarcık Abdullah Ef., *Nizâm-ı Cedîd hakkında mütalâat*, TOEM, VI (1332), s. 257-284, 321-346; VII (1333), s. 15-34.
Tauer, F., *La Legende de l'édification d'Aya Sofya*, Köprülü Armağanı, s. 488-494.
Tekindağ, Ş., *Yavuz'un İran seferi*, Edebiyat Fak. Tarih Dergisi, XVII (1967), 22, s. 50-58.
Teşrifatı Edib Ef. Lâyihası, TOEM, II.
Tevhid, Ahmed, *Kanunî'nin şehzâdeliği*, TOEM, XLIX-LXII.
Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1665.
Thompson, A., *A History of Attila*, Oxford 1948.
Thomsen, Z., *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896.
» » *Moğolistan'da eski Türkçe kitâbeler*, TM, III.
Tiesenhausen, W. de, *Altın-ordu tarihine aid metinler*, (Yeni nşr. İ. H. İzmirli), İstanbul 1941.
Tietze, A., *XVI. asırda Türk şiirinde gemici dili*, Köprülü Armağanı, s. 501-509.
Togan, Z. V., *Bugünkü Türkistan*, Kahire 1940
» » *İbn Fadlân*, Leipzig 1939.
» » *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

Levent Şahverdi Arşivi

Tott, Baron de, *Memoires sur les Turcs*, Amstordam 1784.
Toynbee, A., *Civilisation on trial*, Oxford 1949.
Treveth, Nicola de, *Chronique* (Michaud, *Bibl. de Croisades*), Paris 1820.
Turan, O., *Altun-aba vakfiyesi*, Belleten, XLII.
» » *I. Keykubad*, İA.
» » *I. Kılıç Arslan*, İA.
» » *I. Süleyman-şâh*, İA.
» » *Çingiz adı hakkında*, Belleten, XIX (1941).
» » *Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, Revue des Etudes Islamiques, yıl: 1948, s. 25-49; Trk: *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten, XLVII (1948), s. 549-574.
» » *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, XXXV (1945), s. 305-318.
» » *Islamiation dans la Turquie du Moyen-âge*, Studia Islamica, X (1959), s. 137-152.
» » *II. Gıyâseddin Keyhusrev*, İA.
» » *II. Keyhüsrev*, İA.
» » *İkta'*, İA.
» » *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets nonmusulmans*, Studia Islamica, I (1953), s. 65-100.
» » *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941.
» » *Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs münâsebetleri*, Belleten CX (1964).
» » *Selçuk kervansarayları*, Belleten XXXIX, s. 471-496.
» » *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, Ankara 1965.
» » *Selçuklu Türkiyesi'nin tarihine dâir bir kaynak*, Köprülü armağanı.
» » *Selçuk vakfiyeleri*, Belleten XLV, s. 67-71.
» » *Terken unvânı*, THT dergisi, I, s. 69-73.
» » *The Ideal of World domination among the Medieval Turks*, Studia Islamica, Paris 1955 (IV), s. 77-90.
» » *Türkiye'de manevî buhran*, Ankara 1964.
» » *Türkiye'de siyasî buhranın kaynakları*, İstanbul 1969.
» » *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesîkalar*, Ankara 1958.
» » *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten XVII (1948), s. 349-574.
« « *Türkler ve İslâmiyet*, DTCF dergisi, IV, 4 (1946) s. 457-485.
Unat, F. R., *Osmanlı sefirleri ve sefâretnâmeleri*, Ankara 1968.
Utbî, *Târih Yeminî*, Kahire 1286.
Uzluk, F. N., *Mecâlis-i seb'a*, İstanbul 1937.
Uzunçarşılı, İ. H., *Halil Hâmid Paşa*, TM, V.
» » *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948.
Vasiliev, A., *Histoire de l'Empire Byzantine*, Paris 1932.
Vesâyâ-yi nizâm ül-mülk, Brit. Mus. Or. 416.
Wachter, *Verfall der christentum*.
Wittek, P., *Von der Byzantinischen zus Turkischen toponymie*, Byzantion, X (1935).
« « *Feth-i Mübîn*, İstanbul Enstitüsü dergisi, II (1956).
» » *Menteşe Beyliği*, Trk. trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944.
» » *Yazijioghlu Ali on the christion Turks of Dobruja*, BSOAS, XIV/3 (1952), s. 659-661.

Yakut, *Mucem ul-buldân*, Beyrut 1955.
Yaltkaya, Ş., *Türklere dair arapça şiirler*, TM, X.
Yazıcıoğlu, *Selçuk-nâme*, nşr. Th. Houtsma.
Yenisey yazıtları, nşr. H. N. Orkun, III.
Yınanç, M. H., *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944.
Yunus Emre *Dîvân*. nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1943.
Yusuf Has-Hâcib, *Kutadgu Bilig*, bugünkü türkçe ile neşreden R. R. Arat, Ankara 1959.
Zehebî, *Düvel ül-İslâm*, Haydar-âbâd 1364.
Zekeriya Kazvînî, *Acâib ul-mahlûkat*, Trk. trc. Veliyüddin Ef. No: 2462.
Zekeriya Kazvînî, *Âsâr ul-bilâd*, Beyrut 1960.

İNDEKS

(Kişi, kavim, kabile ve yer adları)

— A —

Abbasiler, Abbasi Halifesi, A. Halifeliği. I 13, 37, 59, 110, 135, 139, 140, 142, 143, 144, 169, 170, 173, 174, 176, 183, 188, 189, 191, 203; II 1, 2, 38, 42, 44, 77, 78, 90, 142, 153, 171, 177.
Abdullah bin Mübârek el-Türkî I 143
Abdullah bin Tâhir I 144
Abdullah Ef. bk. Tatarcık
Abdullah Nişâpûrî I 184n
Abdullah Yunûnî II 169n
Abdurrahman Gafikî I 172
Abdülaziz II 105n
Abdülcelil Kazvinî I 177; II 177n
Abdülhamid, I. II 60, 70, 82, 229, 247
Abdülhamid, II. II 79, 81, 266
Abdülhamîd bin Vâsi' el-Türkî I 143
Abdülkadir Geylânî II 105
Abdülkadir-Kuruşi I 143n
Abdülkerim, bk. Satuk Buğra Han
Abdüllâtif Abbâsi II 173n
Abdülmecid, Sultan II 214, 242, 266n, 268, 272
Abu'l Abbas el-Türkî, bk. Hâcib bin Mâlik bin Erkin
Abdurrahman bin Rebiâ II 43
Abdurrahman Paşa (Konya Vâlisi) II 250, 252, 257, 258
Abul-Ferec II 149n
Acem, Acemler I 10, 12, 29, 126, 127, 181, 184, 185; II 28, 81, 101, 119, 209
Acem Şahı II 20, 219
Açe (Sumatra) II 115
Açe Pâdişâhı II 116
Adah-ket I 155
Adalar II 108, 246, 260, 262
Adalar denizi II 7, 8, 108
Adana II 152
Aden I 197; II 110, 116
Adıvar, A. I 172; II 191, 251, 287
Adriyatik, (denizi) I 172; II 191, 251, 287
Afdalüddin Kirmânî I 31n
Afganistan I 2, 28, 137, 168, 177, II 212, 213
Afrâsyâb, bk. Oğuz Han
Afşin I 203
Afrika II 90, 187n, 208, 282
Agathir, Ağaçeri I 42n
Ağrı, bk. Ararat
Ağriboz II 112
Ahı, Ahiler I 109, 110; II 21, 33, 172, 184
Ahi Ahmed Şâh II 176
Ahi Çelebi II 83
Ahilik II 130
Ahi teşkilâtı II 125
Ahi zâviyeleri II 177, 179
Ahiska II 270
Ahlat şâhı II 139, 140, 160
Ahlat-şâhlar II 139
Ahmed (Büyük emîr) I 205
Ahmed, I. (Osmanlı pâdişâhı), II 17, 89n, 111, 123, 124, 189, 195
Ahmed, III. II 189, 224
Ahmed bin Ebi Hâlid I 60
Ahmed bin Muhammed el-Fergani I 143
Ahmed bin Tayyib, Özkentli I 143
Ahmed bin Yusuf el-Tifâşi I 60
Ahmed Cevdet bak. Cevdet Paşa

Ahmed Paşa, Humbaracı Ahmed Paşa, General Conte de Bonneval II 225, 226n
Ahmed Refik II 116, 222n, 235
Ahmed Resmî Efendi II 227
Ahmed Şâh II 172
Ahmed Tevhid II 88n
Ahmed Yesevî, Hoca II 211
Ahsi-ket I 155
Akamenid hükûmdarı I 168
Akbıyık Dede II 52
Ak-dağ I 85
Akdeniz I 4, 5, 133, 170, 172, 173, 190, 195, 211; II 1, 2, 40, 42, 89, 90, 91, 93, 98, 101, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 129, 199, 205, 218, 221, 228, 244, 274, 276, 283, 287
Akdeniz hâkimiyeti II 112
Akdeniz ticâreti II 209
Akdeniz yalıları II 112
Ak-Hun(-lar) I 2, 20, 21, 22, 28, 43, 57n, 85, 136, 168, 171
Akkâ II 49, 251, 253
Akkâ muhârebesi I 112
Akkoyunlu,(-lar) I 103n, 107, 113, 184; II 16, 26, 56, 61, 62, 96, 176, 214
Ak-Manastır (St. Chariton) II 158, 159
Akropol II 261
Akropolites II 150
Akritas destânı II 35
Aksakof II 287
Aksaray II 153, 182
Aksarayî (Kerimüddin) I 106n, 179n, 180n, 215; II 3, 143n, 149n, 151n, 159n, 163n
Aksungur I 43
Aksu nehri I 43n
Akşehir (Philomelion) II 156, 166, 174
Akşemseddin I 53; II 48, 49, 52, 54, 55, 56, 57, 82, 176
Akşunvar I 43
Alâaddin câmiî II 175
Alâaddin Kâşanî II 148
Alâaddin Keykubâd, Uluğ Keykubâd, Sultan ül-Âzam I 24, 130, 209, 213, 214, 215, 216; II 3, 108, 149, 150, 151, 153, 176, 181, 189
Alâaddin Muhammed Harzemşâh I 24, 98, 129
Alâaddin Paşa II 12, 13
Alâaddin Thrayanos II 181
Alâiye (Kalonoros) kalesi II 150
Alanlar, Aslar I 72, 73
Alayondlu, (Ha la-yon log) I 115
Albigeois'lar I 68
Alexis, I. II 146
Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa II 254, 255, 256, 258
Alevî, Alevîler I 177, 197; II 73, 83, 264n
Alevî Türkleri II 215
Alevî Türkmen kabileleri II 100
Ali, (Amacur oğlu Abdullah el-Türkî'nin oğlu, riyâziyeci) I 143
Ali, Hz. II 75, 179, 224
Âli, (Târihçi) II 15n, 202, 232n
Ali bin Hasan, İbn Tarhan I 143
Ali bin Hasan el-Sandalî I 199
Ali Himmet Berki II 15n
Ali Kuşçu II 66, 204, 211
Âl-i Osman, I 80, 107, 121; II 77, 115, 127, 129
Ali Paşa II 121
Âli Paşa, (Sadrazam) II 281
Ali Reşid II 281n
Ali Şir Nevaî I 41, 183; II 27, 211, 212
Alman, Almanlar I 14, 27, 111; II 8, 94, 95, 100, 101, 113, 118, 123, 124, 136, 194, 248, 280, 285, 286
Alman İmparatoru I 212; II 101, 165, 166
Alman Kızıl-elması II 39, 41
Alman seferi II 94
Almanya II 41, 94, 97, 98n, 100, 194, 216, 223, 227, 235, 265, 283
Almış, (Bulgar hükûmdarı) I 152
Alpı, N. II 139, 174
Alparslan I 3, 53, 72, 105, 127, 162, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 203, 204; II 73, 78, 80, 85, 134, 149, 176, 177
Alp dağları II 216, 218
Alp-er Tunga, bk. Oğuz Han

Alp Kutluğ Han I 140
Alp-urungu I 93
Altay dağları I 6, 21, 23, 52, 82
Altaylar I 57
Altayhlar I 20, 52
Altay Türkleri I 50
Altay Ural I 19
Altun-aba II 166
Altuncan I 127
Altun-ordu I 3, 6, 14, 58, 99, 129; II 8, 16, 211, 212, 213, 216
Altun-ordu Türkleri I 112
Amacur oğlu Abdullah el-Türkî I 143
Amasra evkliği II 157
Amasya I 205; II 93, 96, 166
Amasya muhârebesi I 210
Amerika II 113, 217
Amu, bk. Ceyhan
Anadolu, Rûm I 2, 4, 5, 6, 17, 24, 33, 35, 38, 75, 76, 77, 98, 112, 117, 128, 129, 130, 146, 167, 172, 174, 175, 176, 177, 186, 189, 191, 194, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, (Uc) 212, 214, 215, 216; II 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 26, 27, 30, 31, 33, 35, 37, 39, 40, 43, 44, 50, 51, 52, 53, 62, 63, 73, 82, 91, 99, 101, 106, 108, 130, 133, 134, 138, 143, 148, 151, 152, 153, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, (Rûm) 171, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 189, 191, 192, 203, 211, 214, 245, 251, 255, 257, 259, 270, 275
Anadolu Ermenileri II 185
Anadolu (Güzelce) Hisârı II 45
Anadolu hıristiyanları II 170
Anadolu hükûmdarları II 230
Anadolu Türkleri II 213
Anadolu kavimleri II 135
Anadolu Oğuzları II 178
Anadolu rumcası II 185
Anadolu Rumları II 185
Anadolu Selçukluları II 104, 105
Anadolu Selçuklu Sultanları I 206, II 145
Anadolu Türkleri I 211, 213 II 3, 145
Anadolu Uçları I 216
Andrea Doria II 109
Andronikos II 158
Ani II 160
Ani kilisesi II 140
Anili Samuel I 197n; II 138
Ankara II 90, 157, 170, 172, 231
Ankara metropoliti II 157
Ankara muharebesi II 15
Ankona II 119
Anne Comnène (kommena) I 206, 208n; II 175n
Antakya I 196, 206; II 38, 146, 152
Antakya patriği II 193
Antalya I 211; II 143, 151, 161, 165
Antalya Beyleri II 108
Anuşirevân (Dâdger, Âdil), I 171
Apangu I 58
Arabistan I 10; II 90, 101, 109, 255
Arabistan sâhilleri II 110
Aral, Cürcan (gölü) I 164, 165n
Aramî I 45
Arap, Araplar I 7, 10, 12, 13, 20, 22, 23, 24, 33, 59, 62, 69, 74, 80, 81, 115, 126, 136, 137, 138, 144, 146, 150, 155, 157, 161, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 181, 183, 184, 185, 207, 209, 210; II 1, 7, 28, 77, 81, 106, 107, 118, 173, 181, 185, 199, 209
Arap Câmii II 44
Arap coğrafyacıları I 154, 173
Arap imparatorluğu I 169
Arap milliyetçiliği I 138
Arap ülkeleri II 215
Arap yazısı I 178n
Ararat, Ağrı I 205
Aras vâdisi I 203
Arat R. I 99n, 108n; II 61n
Argun Han II 142, 143
Âri I 26
Âri diller I 40
Arif, M. II 85n
Arnavud, Arnavutlar II 28, 90, 193
Arnavutluk II 19, 62
Arnold II 53n, 166n, 190n, 191n, 193n, 194n
Arpalık I 155
Arsinios II 151

Arslan bin Sonqar bin Yavi II 151
Arslan - tekin, bk. Begeç Arslan - tekin
Artuk Bey II 58, 59, 135
Artuklu, Artuklular I 213, 215; II 11, 139, 141, 155
Artuç I 158, 159
Aryânî I 26, 31, 64
Arz-ül-Türk, bk. Türk - ili (ülkesi)
Asan Bey, bk. Hasan Bey
Ascelin I 98
Âsım (müterceim, vak'anüvis) II 218n, 227n, 248n, 249, 250, 251n, 253n, 282, 283n
Asiat, bk. Alanlar
Astraban II 213
Asya I 3, 69, 83, 95, 96, 144; II 51, 187n, 200n, 275, 282
Asya Hunları I 35
Asyalı Yuhenna, bk. Jean d'Asien
A'şâ I 22
Âşık Paşa-zâde I 80n, 82n, 107, 130; II 5n, 12n, 13n, 14, 15n, 25n, 27n, 28n, 29n, 32, 45n, 46n, 56n, 62, 65, 76n, 187n, 188n, 189n, 193n, 195n, 196, 197n
Âşık Şenlik II 231
Atabeg II 148, 158
Atabeg Nureddin Mahmud II 141
Atalay, B. I 29n, 30n, 192n, 131n, 132n, 157n, 160n, 161n; II 178n
Ataullah Efendi (Şeyhülislâm) II 254
At-başı I 158
Ateş, A. I 177n
Ateşperest İranlılar I 135, 136
Atıf Efendi II 242
Atilla, I 43
Atina II 261n
Atina Felsefe mektebi I 133
Atiya, A. S. II 4n
Atlantik II 119
Atlas dağları I 6
Atlas okyanusu II 117
Atlas sâhilleri I 134
Atlık I 155
Atman (Osman Gazi) II 5
At meydanı II 102, 264
Atrak I 27, 73
Atsız, N. I 42n, 166n, II 25n
Attaliates I 167n
Attilâ I 35, 84, 95; II 91
Attilâ, O. II 231n
Auguste Comte II 279n
Avar, bk. Cüceu
Avrupa I 3, 5, 7, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 35, 62, 63, 74, 77, 83, 111, 113, 131, 132, 133, 135, 165, 166, 168, 173, 185, 195, 197; II 2, 4, 6, 8, 9, 16, 19, 20, 21, 34, 40, 51, 54, 62, 63, 64, 65, 67, 72, 79, 85, 89, 90, 94, 95, 97, 98, 100, 103, 106, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 127, 128, 136, 149, 179, 181, 190, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 205, 207, 209, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 224, 226, 227, 228, 233, 234, 235, 237, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 250, 256, 260, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289
Avrupa devletleri II 249
Avrupa dilleri II249
Avrupa Haçlıları I 211
Avrupa harpleri II 207
Avrupa Hıristiyan hükümdarları II 236
Avrupa Hunları I 2, 42, 43, 84, 95, 117
Avrupa ırkları I 39
Avrupa kıraliçeleri II 235
Avrupalı, Avrupalılar I 5, 6, 9, 13, 24, 26, 27, 46, 48, 49, 72, 113, 123, 135, 178n, 180, 211
Avrupalı âlimler II 137, 279
Avrupalı mütefekkirler II 276
Avrupalı subaylar II 265
Avrupalı teknisyenler II 280
Avrupa medeniyeti I 5, 13, 17, 172; II 122, 205, 207, 215, 224, 246, 249, 273, 275, 276, 278, 279, 282, 285, 286, 288, 289
Avrupa nizâmı II 282
Avrupa tarihçeleri I 6
Avrupa üniversiteleri II 266, 267
Avrupa Yahudileri II 142

Avusturya I 99, 123; II 93, 94, 98n, 101, 124, 183, 198, 225, 229, 241, 251, 281, 282
Avusturyalı, Avusturyalılar II 40, 105, 136, 218, 219, 222, 225, 239, 251, 266, 287
Avusturya ordusu II 241
Ay (Han) I 77, 103
Ayasluk II 160
Ayasofya I 17; II 38, 39, 53, 54, 57, 58, 59, 62, 63, 86, 103, 104, 135, 164, 234
Ayaz, İasi (büyük emîr) I 205
Aybars I 42
Aybeg el-Devâdârî I 76n
Aydın II 256
Aydın-oğulları I 130n; II 7, 8, 108, 176
Aydın oğlu Mehmed Bey II 144
Ayıntap I 185
Ayn Câlût I 185; II 93
Ayni Ali Efendi II 195n, 206n
Ayn üd-devle II 181, 182
Ayşe, (Hz.) I 108n
Azak denizi I 165; II 200n
Azak kalesi II 222
Azerbaycan I 2, 19n, 72, 75, 80, 136, 172, 174, 180, 189, 204, 206; II 4, 71, 100, 140, 153, 184
Azerbaycan Atabeği II 139
Azerbaycan Türkleri II 215
Aziz bin Erdeşir II 185n

— B —

Baba Cafer I 188
Babaî isyanı II 153, 172
Babaîler II 180
Baba İshak, Baba Resûl, Paperisole II 179
Baba Merendi, bk. Buzağı Baba
Baba Resûl, bk. Baba İshak
Baba Tâhir I 188, 189
Bâbek hareketi I 170
Babıâli II 251, 258, 269, 272
Bâb-ı Âli tercümanlıkları II 262n
Bâb ül-Ebvab I 37
Babür, Babürlü (imparatorluğu) I 3, 6; II 209, 213, 214
Bacot, Y. I 27n, 115n
Backırtlar, bk. Başkırtlar
Bağatur Tudun I 139
Bağdat, Bağdat Halifesi I 43, 99, 127, 128, 139, 144, 146, 152, 189, 190, 195, 196, 197; II 78, 107, 141, 142, 143, 151, 170, 201, 219
Bahadır-şah II 110, 214
Bahâeddin Veled II 150
Bâki (şair) II 89, 105
Balancar, Barancar I 70, 153
Balasagun I 64, 119, 147, 155
Balaş I 155
Balat II 160, 161
Balhan II 192n
Balkan, Balkanlar I 2, 3, 4, 38, 68, 73, 96, 123, 124, 162, 165, 166, 192, 203, 205; II 20, 91, 93, 132, 163, 165, 187, 188, 191, 192n, 193, 245, 286
Balkan milletleri II 233, 261
Balkık I 59
Baltık denizi I 111; II 228, 244, 283
Bamyan I 64
Banarlı, N. S. II 26n, 86
Bang, W. I 33n, 75n
Barak Baba II 80, 180
Barancar, bk. Balancar
Barbaro II 53n
Barbaros Hayreddin Paşa II 89, 98, 99n, 103, 109, 111, 118, 120
Barberos, Fr. II 166
Barbaro, II 39n
Bar Dionisius II 184
Bargaluş II 158
Bar Hebraeus I 53n, 54, 103n, 127, 189n, 203n; II 148n, 154n, 155n, 160n, 161n, 172n, 184n
Barkan I 155
Barkan, Ö. L. II 187n
Baron de Tott II 227, 248, 260n
Barskan I 19n
Barskan'lar I 80
Barsuma I 212
Barsuma manastırı II 140, 141, 147, 151, 159
Barthold I 9n, 11, 19n, 23n, 26, 30n, 34n, 35n, 42n, 43n, 50, 51n, 57, 68n, 71n, 74n, 93, 102, 118, 121, 138n,

139n, 140n, 17n, 151n, 156n, 162n, 183n, 186, 187
Barton, E. II 99
Basat I 76n
Basil II 138, 153
Baskunya II 118
Basmıl, (Basmıllar, Basmil) I 115, 137, 142, 160
Basra I 143
Başkırt (Backırt)lar, Başkurt I 50, 63, 134, 164; II 191, 192
Batlamyus II 66
Baştav, Şerif I 19n
Bâtınîler I 178, 198, 199
Batlamyüs I 42
Battâl Gazi II 35, 43, 4., 104
Batu - Han I 58
Baudier, M. II 122, 126
Baudouin II 150
Bayâlıka, bk. Pavlakiler
Bayan Çur kağan I 66
Bayat I 106n
Baybars (Mısır Sultanı), I 27n, 185, 216; II 78, 142, 161, 172, 206
Baybars Mansûri, II 151n, 159n, 164n
Bayburt II 270
Bayburtlu Zihni (şâir) II 27 0
Bayçu I 98
Bayezid II. II 10, 12, 31, 51, 72, 73, 78, 79 ,109, 119, 132, 204, 224
Bayındır Han I 106; II 26
Bayraktar Mustafa Paşa, bk. Alemdar Mustafa Paşa
Beaujour, F. de, I 33n
Beauvais, Vincent de, I 36; II 160n, 172
Beç, bk. Viyana II 39, 124, 191
Beç kızıl-elması II 39
Bedreddin Aynî I 185; II 33, 169n
Bedreddin Simâvî II 20
Beethoven II 34
Begeç Aslan-tekin I 160
Behmenyâr I 162n
Bekrân, M. N. I 62n
Bektâşiler II 264
Bektaşilik II 35
Bektaşi tekkeleri II 264
Bektimür II 160
Bek - togdı II 7
Belazûri I 111n, 116n
Belde-i Tayyibe (İstanbul) II 42, 60
Belek II 139, 155
Belgrad II 62, 91, 93
Belgrad muhasarası II 57
Belh I 20, 64, 163, 198; II 176
Belinâs II 182
Bellini, G. II 66
Beni asfer II 61
Benjamin de Tudelle I 204; II 142
Benli Ali II 128
Berberî, berberîler I 173, 196
Berçeker (Pers-Acem) kavimleri I 137
Berdea I 205
Bergama II 183
Bergeron I 98n, 204n
Berkyaruk II 139
Berlin II 249
Bernard, Lewis, II 217n
Bertholet, I 42n
Betrandon de Broquiere II 6
Betts, R. R. II 53n, 68n
Beş-balığ I 46, 140, 160
Beşiktaş II 48
Beyatlı, Yahya Kemal, II 64n, 70, 74n, 79n, 87
Bey böyrek II 177
Beyhaki II 7n
Beykend (t) I 64, 137, 146
Beyoğlu II 280
Beyrut II 49
Beyşehir gölü II 146
Bezm-i Âlem Sultan II 266n
Bilâl-i Habeşî II 183
Bilecik II 5, 256
Bilecik kâfirleri II 187
Bilge Han (Kağan) I 1, 8, 65, 66, 86, 87, 89, 90, 91, 94, 98, 102, 104, 126, 142, 187; II 12
Birecik II 269n
Birûnî I 63n, 66n, 67n, 165n; II 205, 208
Bizans, Bizanslılar, Bizans imparatorluğu, Şarki Roma I 3, 5, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 24, 35, 42, 46, 54, 58, 69, 70, 71, 72, 84, 85, 87, 96, 113, 121, 124, 135, 136, 146, 150, 162, 166, 167, 172, 173, 175, 180, 184, 186, 188,

191, 192, 193, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 214; II 2, 3, 5, 6, 9, 14, 16, 20, 35, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 58, 63, 68, 77, 90, 93, 107, 108, 133, 134, 135, 141, 145, 146, 147, 150, 151, 155, 156, 161, 164, 165, 170, 177, 182, 187, 188, 190, 192, 195, 199, 214, 261, 262, 275, 276, 286
Bizans Anadolusu I 68
Bizans İmparatoru II 165, 260
Bizans ordusu I 208
Bizans ziyâretgâhları I 17
Blachère I 202n
Boğaz - kesen, bk. Rum-eli hisârı II 51
Boğazlar I 205, 206, II 44, 244
Boğdan, Buğdan II 62, 101, 208, 260, 261
Boğdan (Romanya) Voyvodalığı II 229
Bogomil I 68; II 191
Bolşevik, Bolşevikler, Bolşevik ihtilâli I 15, 38n, 112; II 288
Bolu II 5
Bombay II 213
Bosna II 62, 191, 193
Boşnak, Bosnalılar, II 191, 193
Boşnak Memo II 180
Bozok havalisi II 256
Boz-oklar I 77, 79, 103, 107
Brankoviç II 193
Bratianu II 160n
Brehier, L. II 146n, 164n
Bretschneider, E. I 164n
Broquière, B. de la I 33, 130; II 152
Brosset I 27n, 36n, 53n, 99n, 197n, 205n, 213n; II 139n, 149n, 160n
Brown, E. G. II 143n
Bryennios I 203n
Bruyn, C. Le. 237n
Buchner II 150n
Buda dini I 8, 45, 46, 63, 64, 65, 68, 69, 74, 140, 142, II 94, 133
Budapeşte, bk. Budin
Buda tapınağı I 64
Budge, W. II 148n
Budin II 34, 92, 94, 96, 97, 101, 102, 128, 180, 216, 222, 223
Budist I 69
Budist rahipleri I 64
Budizm I 64, 65, 68
Budun, bak. Budin
Buğdan bk. Boğdan
Buğu Han I 42, 66, 67, 77, 99n, 140
Buğra Han, bk. Saltuk Buğra Han
Buhara I 22, 28, 31, 45, 64, 126, 137, 138, 140, 146, 156, 191, 192; II 212
Buhârî II 45
Bujgob, (Mengücük?) I 205
Bukarak (Buhara halkı) I 137
Bulan (Hazar hanı) I 64
Bulgar, Bulgarlar, Bulgar Hanı, Bulgar hanlığı I 3, 27, 31, 38, 46, 63, 71, 72, 73, 74, 96, 112, 153, 154, 155, 162, 164, 195; II 4, 43, 62, 90, 212, 236, 237n, 287
Bulgar denizi, bk. Hazar denizi
Bulgar diyârı I 200
Bulgaristan II 191
Bulgar itil diyârı II 191
Bulgar şehri I 152, 153
Bulgar Türkleri I 131
Bumın Kağan, Tuman I 1, 42, 78, 85, 86
Bundari II 176n
Burdaslar I 27
Burhâneddin Mergînâni II 211
Bursa II 5, 29, 44, 46, 167, 183, 190, 245
Bursa İpeklileri II 234
Buyatlar I 36
Busbecq I 123; II 15, 19, 25, 65n 95, 96, 97, 102, 113, 125, 183, 184n, 194, 198
Buyruk Han I 61
Buzağı Baba, Baba Merendi II 180
Buz Denizi II 287
Büge Büdrec I 160
Bükreş muahede-nâmesi II 259
Büyük Bulgarlar I 152
Büyük Bulgaristan I 72, 96
Büyük Hindistan İmparatorluğu II 213
Büyük İskender I 168; II 91
Büyük Kira (Mevlânâ'nın annesi) II 185
Büyük Moğol İmparatorluğu I 97; II 213

Büyük Okyanus II 287
Büyük Sahra I 6
Büyük Selçuklu, Büyük Selçuklular, Büyük Selçuk İmparatorluğu I 104, 105, 198, 201, 202, 210, 215; II 27, 171, 176
Büyük Şehinşâh I 190
Büyük Turkia I 182
Büyük Türk muhacereti I 167, 206; II 134
Büveyhiler (Deylemîler) I 12, 134, 173, 180, 189, 190
Byron II 261

— C —

Ceferoğlu, A. I 42n, 97n, 115n
Câhiliyye Şairleri I 22, 136
Caber II 223
Canard, M. II 42n, 43n, 58n
Can-balığ I 160
Candelore, bk. Alâiyye
Cahen, Cl. II 164n
Câhiz I 8, 9, 22, 67, 118, 136 144, 183, 202
Câmi II 55n, 144n, 176n
Carpini, P. I 49, 51, 58, 72n
Cazığ'lar I 162
Cebbâr zadeler (Çapan oğulları) II 256
Celâleddin Ekber-Şâh II 213
Celâleddin-i Rûmî I 50, 51n; II 32, 78, 85n, 104, 151
Celâleddin Mengü-birti I 61
Celâli, (eşkiyası) II 201, 202
Celâli isyanı, II 77, 128
Celâl zâde Nişancı Mustafa II 101
Cellâd Şarabdâr İlyas II 14
Cem, Sultan II 12, 98
Cenal Karşı I 158, 159
Cend I 122, 155, 159, 162
Cenevizli II 64
Cengiz, bk. Çingiz
Cenubî Anadolu I 205
Cenubî Rusya I 162, 169; II 230
Cerbe adası II 111, 112
Cermen, Cermenler, Cermen Kavimleri I 14, 71, 111, 113, 123, 185; II 51, 287
Cermen istilâsı I 168
Cerrâh (Horasan vâlisi) I 138
Cevdet paşa, II 65, 91, 242n, 243n, 250n, 251n, 248n, 249n, 262n, 273, 282, 283, 284, 285
Cevherî (Fizik âlimi) I 155
Cevzi (Sibt b.) II 152n
Ceyhun, Amu nehri I 20, 21, 22, 23, 34, 43n, 159, 165n, 196, 200
Cezâyir II 98, 99, 103, 109, 112, 119, 120, 121, 128, 129, 232
Cezayir Beylerbeyi II 109, 111
Cezayirli Hasan Paşa II 266
Cezayir Türkleri II 232
Cezzâr Ahmed Paşa II 250
Chabot I 77n
Chalandon II 46n
Charignon II 158n
Charles Quint (Şarlken) II 93, 94, 97, 98, 100, 109, 194
Chavannes, E. I 9n, 20n, 29n, 43n, 45n, 46n, 49n, 52n, 56n, 57n, 66n, 67n, 72n, 86n, 87n, 97n, 120n, 125n, 126n, 139n, 163n, 164n
Chesneau, J. II 126
Cidde II 116
Cihângîr Bey (Ziangir-bei) II 31
Cihângîr câmii II 104
Cihân-Şâh I 180; II 25, 57, 61n
Cimri isyanı II 172
Clauson, G. I 166n
Colomb, Cr. II 109, 199
Cousin I 167n, 203n; II 5n
Cürcân gölü, bk. Aral
Cürcânî I 28n, 165n, 179n, 194n
Cürcanlı Sol-tekinler âilesi I 143
Cuveynî I 46, 47n, 53n, 54, 55, 61n, 62n, 67n, 69n, 179n
Cücen, Avar I 23, 59, 78, 82, 86, 135; II 178

— Ç —

Çağatay I 183
Çağatay Hanları II 210
Çağatayhlar II
Çağlayan Kasrı II 256
Çağrı Bey I 201, 203; II 12, 13

Çaka Bey II 108
Çaldıran, II 78
Çaldıran Seferi II 83
Çaldıran Zaferi II 79n
Çanakkale boğazı II 8
Çandarlı Halil Paşa II 12, 49, 189
Çapan oğulları II 256
Çarlık Rusyası, Çarlık devri I 14, 15, 16, 112
Çek I 112; II 92, 287
Çekoslovakya II 216, 286
Çelebi bin Emîr ul-iğdiş-başı II 174
Çelebi Sultan Mehmed II 8, 15, 16, 91, 175n
Çenberli-taş (Kostantin sütûnu) II 53
Çengli Şehbâz ağa II 180
Çerkesler I 72
Çeşme II 228
Çeşme baskını II 244
Çigil, Çigiller I 28, 34, 105, 107, 155, 157
Çin I 2, 3, 4, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 42, 43, 44, 45, 46, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 62, 65, 66, 67, 75, 76, 80, 81n, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 131, 132n, 135, 137, 138, 139, 140, 143, 149, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 182, 187, 188, 193, 196, 200; II 110, 113, 177, 182, 211, 224
Çin Bahirleri (denizleri) II 110n
Çingiz Han I 13, 21, 53, 54, 55, 61, 80, 98, 189; II 3, 26, 89, 176, 212
Çingiz Moğolları I 96, 97, 102
Çin İmparatorları I 202
Çin İstilâsı I 139
Çinliler I 8, 22, 35, 36, 41, 61, 62, 65, 82, 84, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 113, 126, 137, 138, 140, 161, 202
Çin seddi I 83
Çin tarihleri I 20
Çu (nehir, vâdi) I 30, 157; II 210
Çukurova I 33, 172; II 4, 152
Çukur-ova ermenileri II 181
Çulu yabgu I 35; II 17
Çuvaş lehçesi I 41

— D —

Dadybra (Zâlifre) II 156, 157
Dağ (Han) I 77, 103
Dağıstan II 101
Dağıstanlı I 72
Dalmaçya sahilleri I 68; II 222
Damad İbrâhim Paşa II 224, 225, 263
Dandanakan muharebesi I 188
Dânişmend, İ. H. I 26n, 28n; II 28n
Dânişmend, Dânişmendliler I 128, II 11, 141, 153, 175
Dânişmend Gümüş-tekin Ahmed Gazi I 209, 210; II 35, 44, 135, 140, 153
Dânişmendli Mehmed II 156
Dânişmendli Yağı-basan II 156
Dara II 69n
Darko, E. I 114n
Dâr ul-âhire I 200
Dâr ul-Cihâd II 93
Dâr ül-İslâm I 173
David, Gürcü kıralı I 27
Dâvud Badgisi I 59
Dâvûd-i Kayseri II 29, 33
Davûd Paşa çiftliği II 97
Dâye Hatun I 61
Dayık (yayık, Ural nehri) I 42
Decorches II 249
Dede efendi I 178n; II 35
Dede korkut I 56, 108, 189, II 1, 35, 77, 177
De Guignes I 52n, 57n, 59n, 79n, 84n, 93n, 104n, 114n, 120n
Deli Petro I 49; II 115, 125, 225, 243, 253, 280, 282, 283, 284, 285, 286
Demirbaş Charle II 237
Demirkapı, bk. Derbend
Deniz, (Han) I 77, 103; II 26
Deniz Alp II 25
Denizli I 130; II 4, 93, 165
Denizli dağları I 211
Deny, J. I 110; II 118n, 129n
Depe-göz I 76n
Derbend, Demir-kapı I 37, 72, 73, 137, 168
Derbend-i Hazar, I 37
Dervâzât I 174
Descartes II 205

Despot II 190n
Devlet-i Âliyye II 98n, 193
Devlet-i Âliyye-i Muhammediye II 24
Deylemiler, bk. Büveyhiler
Dımışki İ 181n
Dicle I 197
Diehle, Ch. II 146n
Dimitoka II 245
Dimitri (mora despotu) II 190n, 261
Dinarit ırkı I 39
Diu II 110, 111, 115
Divanyolu II 258
Divriği II 181
Diyarbekir I 107, 191, 215; II 181
Diyâr-i Rûm II 110n
Diyâr-ı Ungurus II 91
Djevad, A. Bey II 34n, 235n, 252n, 253n
Dobruça II 192
Doğrul, O.R. II 31n
D'ohson I 36, 164n, 242
Dokuz-Oğuz, Dokuz-Oğuzlar I 45, 59, 80, 81n, 139, 158
Don nehri (Ton) I 43n, 71; II 200n
Don-Volga Kanalı II 116, 216
Doria, A. II 111
Dördüncü Haçlı İstilâsı II 44
Driault, E. I 6
Ducange II 150n
Dukak I 82
Dukas II 5, 6n, 14n, 39n, 45, 50n, 52n, 53, 54n, 55n, 175n, 188, 189n, 190n
Dulaurier, E. I 27n, 99n
Dulkadir (oğulları) I 130; II 16, 62, 84
Dunlop, D. I 46n, 70n, 72n
Dursun Bey II 58n, 70
Duveyn şehri II 140

— E —

Eberhard I 27n, 35n, 78n
Ebi'l-Fidâ I 27n; II 184n
Ebûbekir, Hz. I 134; II 179
Ebu Bekir Niksarî II 31
Ebû Bekir Tahranî I 107n, 114n, 185n
Ebûbekir el-Sulî I 113
Ebû Cafer Muhammed I 191, 192
Ebû Dâvûd Sicistanî I 136; II 43
Ebû Eyyûb Halid Bin Zeyd el-Ensârî II 42, 56, 57
Ebû Hâmîd el-Endülüsî (al-Andalûsî) I 72n, 154n; II 182n
Ebû Hanîfe, İmam-ı Âzam I 143, 181; II 148, 177
Ebû İshak Kâzerûni II 104
Ebû İshak Şirâzî I 198
Ebû'l-Abbas İsa I 59
Ebu'l-Ferec II 151n
Ebû'l Hasan Zeyd el-Bayhakı I 28
Ebû Müslim, Horasanlı I 139, 140
Ebû Nasr I 158, 159; II 142
Ebû Said Bahadır Han II 161
Ebu's-Suûd Efendi II 22, 23, 33, 75, 89, 105, 128, 203
Ebû Şucâ II 142
Ece Halil II 192
Eckhardt, S. I 35n, 77n, 85n, 180n
Edebâli II 187
Edirne II 8, 16, 49, 50, 52, 58, 78, 104, 204, 234, 245, 252, 270
Edirne Kapı II 97
Edirneli Nazmi II 265n
Edremit II 5
Efdaleddin II 225n
Efendi Pula, bk. Melike Hatun II 185
Efendi-zâde, bk. Melike Hatun
Eflâk II 62, 92, 101, 208, 229, 259, 261
Eflâk-Bugdan voyvodalıkları II 262n
Eflâki Dede I 24n, 130, 179n; II 33n, 150n, 170n, 173n, 175, 176n, 178n, 180n, 182n, 185n
Eflâtun manastırı II 80, 181
Efrenciye, İfrenç, (Avrupa) II 79, 108, 120, 191, 192
Efrenç dili 191
Eftalitler, bk. Akhun
Eğri II 180, 223
Eğridir gölü I 208
Ejderhan II 283
El-Gazzî II 181
El-Hâkim, Halife I 171; II 43, 135
Elizabeth II 94, 99
El-Omari I 27, 109; II 3, 210

Emevî, Emeviler, E. Devleti, E. Halifesi I 12, 13, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 176; II 38, 42, 43, 78, 80
Emevî câmii II 78
Emin Bülend II 71
Emir Gazi I 128
Emir Karaca II 140
Emir Mahmud II 110
Emir Sultan II 45, 46
Endicân I 159
Endülüs I 149, 172; II 27n, 120, 168, 173, 191
Endülüs müslümanları II 109, 119, 120, 121
Engelhard II 20n, 281n
Engizisyon II 119, 193, 195
Enverî I 130n; II 176n, 180n
Erdebil II 73
Erdel II 92, 94, 101, 122
Ereğli II 93, 172, 173
Ereğli limanı II 173
Ereğli muharebesi I 210
Ergenekon I 20, 52, 82; II 178
Ergin, O. II 227n, 266n, 268n
Ermeni, Ermeniler I 12, 27, 36, 99, 192, 197, 203, 205, 209, 211; II 28, 126, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 146, 148, 150, 153, 158, 160, 168, 169, 170, 173, 177, 184, 242, 253
Ermeni kıralhğı I 213; II 153
Ermeni metropoliti II 159
Ermeni muhacereti I 206
Ermeni ustaları II 280
Errân II 4
Ertene oğlu Ali Bey II 185
Ertuğrul Bey II 25, 45, 90
Erzi, A. 31n, 69n
Erzincan II 159, 160, 161, 172
Erzurum I 172, 213; II 30, 73, 191, 160, 181, 184, 270
Erzurum Emiri II 139
Erzurum Şeyhi II 170
Es'ad Efendi (vaka-nüvis) II 265
Esed bin Nûh I 59
Eski İran I 170, 199
Eski Roma, Eski Romalılar I 112; II 286
Eski Slav milliyetçiliği II 289
Eskişehir I 209; II 25, 93, 165
Eskişehir bozgunu I 210
Eski Türk hayatı II 180
Eski Türk imparatorlukları I 149
Eski Türk töresi II 256
Eski Yunan II 205
Eski Yunanlılar II 274, 275
Eski-Yunan romantizmi II 261
Estergon II 34, 222
Estergon seferi II 109
Eş'ariler I 198
Eşres I 138
Etheria Cemiyeti II 261
Evhadeddin Kirmanî II 101
Evliya-ata I 140
Evliya Çelebi I 15; II 34, 39, 40n, 49n, 52n, 55n, 58, 59, 72, 89n, 103 104, 114, 115, 121, 135, 180, 192, 204, 282
Evreng-zîb II 24
Eyûb türbesi II 85
Eyûb (Eyyûb), Hz. II 69, 73, 78, 92, 105, 219, 254
Eyyûbî Hânedânları II 149
Eyyûbîler I 213
Ezgişler I 28

— F —

Fahreddin, İgdiş-başı II 172
Fahreddin Ali II 151
Fahreddin Mübârek-şâh I 21n, 41, 45, **46, 50n, 51n, 61, 70, 182, 183; II 27**
Faik Reşid Unat II 238n
Falben (Kumanlar) I 27
Fârâb I 21, 28, 98, 155
Fârâbî, Uzluk oğlu Fârâbî I 143, 156; **II 205**
Fars edebiyatı I 148
Fars kaynakları I 20
Farslar I 30, 42, 164, 183
Fatımi, Fatımîler, Fatimi Halifeleri I 43, 171, 191
Fâtih, Sultan Mehmed I 32, 99, 180; II 12, 14, 22, 28, 34, 37, 39, 48, **49, 50, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60,** 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 72,

78, 79, 81, 82, 88, 88, 92, 98, 102, 105, 108, 135, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 202, 203, 204, 211, 233, 254, 260, 261, 275
Fatma, (Hz.) I 108n
Feher, Geza I 96n
Felemenk II 113
Fenerli Rumlar II 229, 260
Fener Patrik hânesi I 17
Fenikeliler I 14
Ferdinand, Ferdinandos II 15, 93, 94, 95, 101
Fergana, Ferganalı I 28, 80, 140, 143, 146, 161; II 213
Fergana (İhşidî) I 139, 144
Ferîdûn (Şâh-nâme kahramanı) I 20
Ferîdun Bey I 100n, 180n; II 16n, 56, 57, 61n, 78n, 81n, 83n, 84n, 95n, 99n, 100n, 104n, 124n
Feth-i mübîn II 60
Fetret devri II 8, 16, 45
Fındıklı Süleyman II 52n
Fındıkoğlu, Z.F. II 270n
Fırat nehri I 191, 211; II 62, 74
Figani II 102
Filistîn I 185, 211; II 80
Fin dili I 40
Finlay II 149n, 163n
Finogur kavimleri I 36, 131, 154
Firdevsî I 12
Fireng II 118, 119
Fîrûzân II 167n
Floransa II 5
Franciscain, Franciscainler II 160
François II 93, 94, 98
Frank I 209, 210; II 153, 165, 166, 172, 190
Frank elçisi I 206
Fransa I 68, 196; II 64, 93, 94, 95, 97, 98n, 99, 125, 150, 152, 196, 207, 227, 233, 237, 239, 242, 244, 248, 251, 265, 270, 281, 284
Fransa Cumhuriyeti II 250
Fransa krallığı II 194
Fransız, Fransızlar I 14, 109, 130; II 6, 8, 51, 98, 100, 128, 160, 172, 196, 200n, 225, 229, 232, 237, 242, 243, 249, 250, 251, 252, 253, 265, 266, 270, 281, 285
Fransız denizcileri II 98
Fransız ihtilâli I 11; II 233, 241, 242, 249, 260
Fransız kanunları II 281
Fransız kıralı I 97; II 165, 229
Frederick II 227
Frenk, Frenkler I 212; II 5, 103, 113, 116, 166, 191, 199, 243, 253, 280
Frenkistan II 103, 113, 127, 234, 250
Frenkistan kumaşları II 234
Frenk köyü (zay'at ul-ifrenç) II 166
Frenk ülkeleri I 75
Fr. Barberos I 212
Fuad Paşa II 282
Fu yun-se I 53
Fuzulî II 89

— G —

Gabriel II 140, 146, 153
Gagauz, (keykâvus)lar I 4; II 192
Gag ovası II 140
Galata II 44, 280, 285
Galiçya I 16
Galile II 205
Galland, A. II 268n
Gandara I 43, 65
Ganj nehri I 6
Garbî Akdeniz II 112
Garbî Anadolu I 207; II 5, 7, 180, 262
Garbî Gök-Türkler, on-ok I 64, 77, 119, 137, 163
Garbî Avrupa II 93, 221, 282
Garp, Garp medeniyeti I 13; II 275, 276, 277, 278, 280, 286
Garp ilmi ve tekniği II 282
Garp İmparatorluğu (Roma - Bizans) I 85
Garplı mütefekkirler II 288
Gazâlî I 81n, 178, 181, 188; II 66, 204, 205
Gazan Han II 161, 170, 177
Gazaria, bk. Hazar-ili
Gazi Âşık Hasan II 216, 222n, 231
Gazi Giray II 230
Gazi Mihal, bk. Köse Mihal, II 187
Gâzimihal, Mahmud B. II 268n

Gazi Selçuk, bk. Selçuk
Gazne I 3, 182, 188; II 7
Gazneliler, Gazne Devleti I 12, 28, 148, 167, 173, 176, 186, 203; II 171
Gazneli Sultan Mahmud I 26, 28, 34, 47, 97, 161, 166; II 176, 213
Gazzî (Şâir) I 26, 212
Gebze II 65
Gedik Ahmed Paşa II 63, 64n
Gelibolu II 109, 188, 192
Gence I 203
Gencek I 31
Genç Osman II 219
General Conte de Bonneval, bk. Ahmed Paşa
Gennadios II 63, 189
Georgios Maltezos II 261n
Gerçek, S.N. II 225n
Gerdizî I 19n, 20n, 27n, 28n, 35n, 50n, 52, 55n, 58n, 63n, 69n, 71n, 132n, 153
Gerger ermenileri II 139, 155
Gevher-âyin II 142
Gevher Hatun I 127
Gevheri II 231
Geyve II 183
Gımata II 119
Gıtâs (épiphanie) yortusu II 159
Gibb II 85n
Gibbons, H.A. II 164n, 188
Gimek I 61, 63, 80, 164, 165
Giorgi (Gürcü) I 205
Girit I 173; II 122, 193, 201, 208, 264
Giyâseddin Keyhusrev, I. II 148, 156, 172, 174
Giyâseddin Keyhusrev, II. II 149, 155, 158, 179
Giyâseddin Keyhusrev, III. I 82
Gluck, H. II 181n
Goller I 113
Gök-Alp I 80, II 25
Gök Han I 77, 103
Gökbilgin, T. II 208n
Gökçe 154, 98, 189
Gölpınarlı, A. II 180n
Göl-tekin II 12, 13
Göktürk, Göktürkler I 2, 8, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 61, 65, 66, 67, 69, 75, 78, 80, 82, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 104, 114, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 131, 135, 136, 137, 140, 150, 151, 155, 157, 159, 161, 163, 164, 168, 179, 187, 188, 190; II 12, 17, 20, 28, 132, 133, 177, 178
Gök-Türk hakanları II 132
Gök-Türk kitabeleri I 51; II 132
Gök-Türk yazısı I 46
Gölpınarlı, A. I 106n
Göl-tekin I 35, 137
Göynük II 45, 57, 187, 188
Gratz II 94
Grenard, Fr. I 6, 114n, 140, 147n, 159n
Gregorias (Patrik) II 260, 262
Gregoire le Pretre II 153n
Gregoras II 151, 163
Grenard, Fr. II 8, 90n, 97n, 98n, 118n, 125n, 126n, 127n
Groot, De I 22
Grousset, R. I 161n
Grumel, V. II 157n
Guillaume II 168
Gurebâ hastahanesi II 266n
Gutenberg II 198
Gücerat II 110, 111
Gülhâne II 241n
Gülistan II 15
Gümbed-i Tuğrul I 190
Gümülcine II 245
Gümüşlü kümbed II 44
Gün Han I 77, 80
Günss II 94
Gür-buğa I 206
Gürcistan I 72, 205; II 101, 165n, 229
Gürcü, Gürcüler I 27, 36, 72, 73, 99, 162, 197, 203, 205, 213; II 140, 144, 150, 153
Gürcü kaynakları II 139
Gürcü kıraliçesi I 32, 213; II 149
Gürgân (şehri) I 119
Gürgân türkmenleri I 120n
Gürkan, K.İ. II 266n
Güyük han I 121
Güzelce hisârı, bk. Anadolu hisârı II 45

— H —

Habeşliler I 174
Habeşistan I 6, 196
Habsburg imparatorluğu II 193
Habsburglar II 99, 194
Haccâc I 64
Hâcer-i İsfahânî II 83
Hacer-i esved I 171
Hacı Bektaş Veli II 35, 40, 129, 214, 219
Hacı Giray I 99
Hacib bin Mâlik bin Erkin, Ebu'l Abbas el-Türki I 143
Hâcib Esed üd-Devle II 154
Hâcib ul-huccâb Mehmed II 174n
Haçlı, Haçlılar, Haçlı Seferleri I 5, 17, 67, 128, 129, 134, 136, 172, 173, 185, 199, 200, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212; II 2, 4, 6, 8, 9, 11, 16n, 37, 39, 40, 45, 55, 63, 67, 90, 92, 93, 97, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 117, 118, 119, 123, 126, 128, 134, 135, 136, 139, 142, 146, 148, 155, 160, 162, 165, 166, 175, 190, 194, 200, 205, 209, 215, 221, 224, 242, 261, 267, 271, 276, 277
Haçlı kaynakları II 152
Haçlı kronikleri II 64
Hâdım Süleyman Paşa II 110
Hâdim ul-Haremeyn II 77
Hajuk oğlu (Piser-i) Hüsâm II 173
Hakîm Senaî I 181
Halaç, bk. Kalaç
Hala Hatun, Hala Sultan, II 43
Ha la-yun log bk. Alayotlu
Halep I 32, 191; II 78, 104, 184, 191
Halet Çelebi, A. II 69n, 260
Halhâli II 11n
Halıç II 18
Halife I 189, 190, 192, 200, 211; II 151
Hâlifelik II 214
Halifelik imparatorluğu I 6
Halil Edhem II 150n
Halil Hamid Paşa, II 229
Halil Paşa II 19, 50
Halil ul-Rahman ziyâret-gâhları II 79
Hâm I 20
Hâmbeli, Hambeliler I 198; II 142
Hami I 132n
Hamid II 16
Hammer I 32n; II 8n, 14, 40n, 54, 82n, 88n, 95n, 102n, 103n, 104n, 136, 143, 190n
Hanazit II 139, 155, 158
Hanefi II 33, 191
Hanson II 285
Haran I 155
Haremeyn vakıfları II 80
Hârezm I 3, 19n, 140, 152, 177, 198; II 211
Harezmli, Harezmliler I 21, 29, 31, 71, 113, 131n
Harizmşâh (Harezmşâh), Harezmşâhlılar I 31, 53, 61, 127, 129, 162, 163, 166, 176
Hârezmşâh Celâleddin Mengübirti I 214, 215; II 150
Hârici I 175
Harman-Kaya II 5
Harrân II 30
Hart destânı II 270
Hart ovası II 270n
Harûn Buğra Han I 159
Harun Reşid I 70, 140
Hasan, Hz. II 179
Hasan (Asan) Bey (Kayseri emîri) I 207
Hasan b. Abd. ul-mümin II 173n
Hasan Can II 80, 81, 83, 85
Hasan Dağı I 207
Hasan Kale zaferi II 44
Hasan Paşa II 112
Hasan Sabbâh I 199
Hase, M.C.B. II 6n
Hasluck, M. II 40n, 152n, 152n, 158n
Hasnon II 153
Hâtıf I 179, 181
Hatun I 89, 126
Havvâri II 38
Hayâtile, bk. Ak-hunlar
Haydarpaşa II 266
Hayreddin Nedim II 242n
Hayreddin Paşa II 110

Hazar, Hazarlar I 14, 25, 30, 34, 37, 46, 58, 63, 69, 70, 71, 73, 80, 112, 117, 121, 136, 141, 142, 153, 154, 164, 165, 166, 190, 195; II 43
Hazar denizi I 43, 71, 163, 164; II 116, 132, 133, 192n, 283
Hazar geçidi I 37
Hazar hâkanı, hanı I 57, 64, 69, 152, 153
Hazar hakanlığı I 141, 164
Hazar-ili, Gazaria, Hazar ülkesi I 71, 73
Hazar sahilleri I 162, 194
Hazret-i Peygamber, bk. Muhammed, Hz.
Hekimbaşı Behçet Efendi II 266
Hekîm Yakub Paşa II 195, 196, 197
Helenizm II 261
Hemedan I 127, 188, 191
Henri Pirenne II 136
Heraklius I 134, 136; II 135
Herât I 163; II 211, 212
Herder I 111
Heredot I 35, 42n, 48
Herevi II 81n, 182n
Hersek II 62
Heybeli Ada II 99
Heyd, U. II 195n
Hıristiyan, Hıristiyanlık I 17, 26, 46, 61, 63, 68, 69, 73, 122n, 130, 135, 166, 167, 171, 172, 173, 192, 196, 197, 204, 205, 206, 209, 211, 212, 216; II 97, 98, 101, 104, 107, 113, 114, 118, 126, 127, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 172, 174, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 204, 207, 211, 220, 221, 236, 243, 245, 250, 251, 259, 261, 267, 269, 273, 274, 276, 279, 280, 285, 288, 289
Hıristiyan âlemi, Hıristiyan dünyası II 98, 106, 112, 189, 280
Hıristiyan Avrupa I 209; II 112, 120, 249, 267, 281
Hıristiyan devletleri II 244
Hıristiyan donanmaları II 109
Hıristiyan kıpçaklar I 162
Hıristiyan medeniyeti II 271, 283
Hıristiyan memleketleri I 206
Hıristiyan râhipleri II 167
Hırvat II 124, 287
Hitay I 60
Hızır Bey II 66
Hızır Reis II 120, 183
Hızkıyâl Peygamber I 169, 202
Hîa'lar I 20
Hicaz yolu II 252
Hilâfet I 189, 190; II 60, 269
Hilâfet (Abbasî) imparatorluğu II 90
Hilâfet merkezi I 172, 173, 196
Hilâfet ordusu I 146, 202
Hind I 76
Hind denizi, Hind okyanusu II 79, 90, 110, 113 ,116
Hindiçini I 65
Hindistan I 2, 3, 4, 6, 21, 28, 43, 75, 80, 123, 135, 149, 168, 169, 173, 182, 200; II 73, 79, 109, 110, 113, 115, 119, 212, 213, 214, 231, 250, 251
Hindistan hükümdarları I 202
Hindistan Türk beyleri II 214
Hindliler I 8
Hind mimarisi II 214
Hind sarayları II 214
Hind okyanusu kumandanlığı II 110
Hindu II 213
Hind yolu II 116, 117, 119
Hisâr II 79
Hiuen Tsang I 64, 65n
Hiung-nu, bk. Kun
Hive II 212
Hoca Saadeddin I 32n; II 12n, 15n, 57n, 68, 76n, 80, 81n, 89, 92n
Hoca zâde II 66, 204
Hoço I 160
Hokand II 212
Horasan I 2, 19n, 21, 59, 80, 115, 138, 139, 144, 146, 170, 172, 173, 174, 177, 189, 191, 203, 207, 214; II 90, 100, 212
Horasan çölü I 193; II 80

Hotanlılar I 31
Hoten I 69
Houdas, O. I 19n; II 4n
Houtsma, Th. I 106n
Howard, J. II 237
Huart, Fr. Cl II 150n, 151n, 181n
Hugo. II 261
Hulefâ-i Râşidin II 23
Humbaracı Ahmed Paşa, bk. Ahmed Paşa
Hun, bk. Kun
Hungar, Macar II 191
Hunyad, J. II 53, 193
Hurmuz. IV. I 136
Huten I 132n
Huttal I 140
Huttalân I 62, 115
Huzeyfe I 200
Hüccet ül-İslâm, bak. Gazali
Hülâgü Han I 99, 180, 185, II 30, 159
Hülefâ-i Râşidin, II 203
Hürmüz II 111
Hürrem Sultan II 102
Hürremşâh, İğdiş-başı II 172
Hüseyin, Hz. II 179
Hüseyin Baykara II 61, 212
Hüseyin Paşa (Yeniçeri asağı) II 259, 263

— I —

Irak I 2, 75, 149, 170, 174, 177, 191, 198; II 148, 158, 160, 179
Irak Selçukluları I 183
Irkıl Hoca, Uluğ-türk I 76, 103, 189
Işık-göl I 19, 20, 35n, 80, 138, 154

— İ —

İasi, bk. Ayaz
İbiş Hatun I 129
İbn Abd ul-Hakem II 41
İbn Allân II 141, 142
İbn Batûtâ I 33, 106n, 109, 129, 130, 131; II 33, 125, 144, 159, 161n, 175n, 176n, 177, 183n, 185n, 188, 192
İbn Bîbî I 32n, 106n, 130n; II 27n, 118n, 119n, 150n, 164, 171, 172n, 173n, 181, 185, 187n
İbn Cubayr II 168
İbn Fadlan I 22n, 49, 50n, 51n, 52n, 57n, 63n, 71n, 73n, 108, 109n, 122n, 124, 129n, 131, 132n, 152, 153, 154n, 155, 164; II 177, 178n
İbn Funduk I 186n
İbn Hacer II 30n
İbn Haldun I 7, 62, 172, 174; II 107, 205, 206
İbn Hallikan I 32n, 143n, 156n
İbn Hassul I 174, 180
İbn Havkal I 29n, 57n, 64n, 66n, 70n, 71n, 141n, 146n, 154n, 155, 165n, 173n
İbn Kalânisi I 196n
İbn Kemâl II 50n, 57n, 58n
İbn Kesir I 180n
İbn Miskveyh I 71n, 157n
İbn Mukannâ I 140, 173
İbn Rüşd II 204, 205
İbn Rüşd (Averrhoès) II 267
İbn Sa'd I 174
İbn Sa'id al-Magribi I 28n, 154n; II 4n
İbn Semhâ II 141, 142
İbn Sinâ II 203, 266
İbn Şâkir II 185n
İbn Şeddâd II 161n
İbn Ta'âvîzi I 184, 211
İbn Tarkan, bk. Ali bin Hasan
İbn Teymiyye I 10; II 185
İbn'ul-Adîm II 148n
İbn ul-Cevzî I 132n, 157n, 189n, 212n; II 158, 176n
İbn ül-Esir I 71n, 106n, 138n, 140n, 143n, 147n, 156n, 157n, 158, 162, 163, 176n, 189n, 210, 212n; II 140n, 148n
İbn ül-Fakih I 28n, 59
İbn ul-Fuvatî II 30n
İbn ün-Nedîm I 44, 45, 46, 66n, 68n, 70, 143n, 150n
İbn Vâsıl II 17
İbn Zâfir I 162n
İbrahim, M. I 31n
İbrahim Bey II 176
İbrahim bin İshak I 155

İbrahim el-Sûfî I 115
İbrahim Müteferrika II 224, 225, 249
İbrahim Paşa II 89, 94, 95n, 98, 99n, 101, 102, 201
İbrahim Yınal I 127, 186
İç - Asya I 149, 200
İç - Oğuz I 107
İdrisî I 186
İfrenç, bk. Avrupa
İkinci Haçlı Seferi I 211
İkinci Kosova meydan muharebesi II 8, 93
İkinci Mani II 181
İkinci Roma II 68, 286
İkinci Viyana muhasarası II 40, 221
İl-basan I 127
İl-bilge Hatun I 91, 94, 126
İldeniz II 139, 140
İlhan Abaga II 161
İlhanî, İlhanîler, I 31, 180; II 5, 142, 143, 161
İlhanî töresi II 15
İlhanlı hükümdarları II 212
İlig Han I 34
İli nehri I 19, 160
İli vadisi I 115
İl-tapar, bk. Yaltavar
İlteriş bk. Kutluğ Kağan
İlyas (Sâmânî şehzâdesi) I 117
İlyas (Aleyhisselâm) II 183
İlyas Bey II 160, 183
İl-yu-sü I 84
İmâdeddin İsfahânî I 106n, 163, 169n, 178n, 201; II 33, 152n, 158n
İmam Buharî II 41
İmam-ı Âzam Ebû Hanife I 179, 181; II 100, 105, 201
İmâm Kuseyri II 142
İmam Müslim II 41
İmam Şâfiî II 177
İmam ül-Haremeyn, Cüveynî I 154, 198
İnalcık, H. II 57n, 65n, 116n
İnan, A. I 42n, 57n, 62n, 77n, 106n; II 26n
İnce-burun köyü I 119
İncil I 73; II 147
İnci-üğüz, bk. Zerefşân nehri
İnebahtî (Lepanto) II 112, 121, 123
İngiliz, İngilizler I 14, 112; II 94, 194, 212, 214, 215, 228, 233, 236, 251, 260, 261, 281
İngiltere I 196; II 64, 94, 99, 207, 234, 235, 244, 248, 251, 270, 284
İqbal, M. I 181n
İran, İranlı, İranlılar, İranî I 2, 3, 4, 6, 10, 12, 13, 19n, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 62, 66, 74, 75, 80, 81, 98, 112, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 144, 146, 148, 168, 174, 177, 183, 206, 214; II 20, 30, 57, 72, 74, 75, 79, 80, 95, 96, 99, 123, 140, 182, 194, 201, 202n, 211, 212, 214, 219, 229
İran edebiyatı I 199, 216; II 215
İran İlhanileri II 30
İranî kavimler I 0
İran İmparatorluğu I 21, 170
İranlı, İranlılar II 185, 209, 215
İran moğolları II 211
İran pâdişahları I 202
İran sanatı II 215
İran Seferi II 110, 125, 238, 264n
İran Sünnileri II 83
İran Şâhı I 171; II 104
İran şâhları II 215
İran-Turan mücadeleleri I 20
İrec (İranlıların ceddi) I 20
İsâ, Hz. I 9, 134, 140, 142; II 64, 147, 151, 169, 191, 194, 279n, 281n
İsâ dini I 45, 66, 68, 70
İsa Beg II 15
İsfahan I 128, 191, 195; II 215
İsfendiyar II 16, 62, 185
İsfendiyar oğlu II 56
İsfendiyar-oğlu Süleyman Paşa I 106
İshak Bey II 239
İskandinavyalılar I 14, 111
İskandinavyalı Varegler I 111
İskender I 13, 37; II 65, 69n, 89, 199
İskender istilâsı I 30
İskenderiye II 38
İskit I 35; II 5
İskit kadınları I 130n
İslâm, İslâm Dini, İslâmiyet I 26, 46, 141, 142, 143, 147, 149, 151, 152,

153, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 189, 190, 192, 193, 198, 200, 201, 202, 208, 211; II 1, 2, 3, 10, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 70, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 89, 91, 93, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 117, 118, 138, 163, 164, 165, 167, 168, 171, 175, 177, 178, 179, 181, 186, 187, 191, 192, 200, 206, 213, 217, 221, 223, 230, 250, 262, 269, 273, 274, 277
İslâm âlimleri II 179, 266
İslâm birliği I 197
İslâm devletleri II 202
İslâm cihâdı II 31, 186
İslâm dünyası, İslâm âlemi I 137, 139, 166, 171, 173, 175, 194, 196, 199, 200, 202, 203, 210, 212, 214, 216; II 89, 93, 104, 114, 117, 180, 203, 239, 242, 270
İslâm halifeliği I 189
İslâm Halifesi II 275
İslâm hukuku II 75, 160
İslâmî an'aneler II 133
İslâm idealleri II 106
İslâm medeniyeti I 149, 153, 171, 172, 173, 216; II 122, 163, 164, 165, 179, 199, 200, 204, 205, 206, 209, 210, 212, 221, 249, 267, 273, 275, 276, 277, 279, 283
İslâm mefkûreleri II 37, 189
İslâm müellifleri II 213
İslâm mütefekkirleri II 203
İslâm nizamı I 171
İslâm Pâdişâhı II 124, 190
İslâm şehirleri I 193
İslâm Şeriatı II 194
İslâm tıbbı II 266
İslâm - Türk dünyası I 206
İslâm - Türk tarihi II 188
İslâm ülkeleri, İslâm memleketleri I 162, 167, 215; II 10, 113, 172, 281
İsmail (Sâmâni emiri) I 147
İsmail Beliğ Ef, II 46n
İsmail bin Ahmed I 59
İsmâil el-Cevheri el-Türki I 155
İsmâil Hakkı II 150n
İsmailîler I 198, 199
İsmailî mezhebi I 146
İspaniket I 155, 156
İspanya I 99, 172, 173; II 93, 94, 98n, 100, 101, 112, 118, 119, 120, 121, 193, 195, 196, 210n, 262
İspanya Habsburg kıralı II 194
İspanyol, İspanyollar II 30, 64, 119, 120
İspanyol Yahudileri II 142, 195
İstahri I 64n, 71n, 141n, 144n, 146n, 147n, 154n, 165n, 173n
İstanbul I 15, 17, 164, 172, 182; II 5, 6, 7, 19, 22, 23, 34, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 78, 79, 80, 92, 93, 94, 95, 101, 102, 104, 108, 109, 111, 113, 120, 123, 126, 135, 146, 148, 149, 150, 151, 157, 164, 167, 176, 187, 188, 191, 192, 194, 195, 204, 207, 214, 222n, 224, 228, 229, 233, 234, 235, 237, 242, 248, 249, 251, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 281, 285, 286, 287
İstanbul boğazı I 206; II 254, 283n
İstanbul fethi II 189
İstanbul patriği II 150, 157
İstavraki II 229
İstemi Kağan I 1, 56, 85, 86, 124
İstiklâl Harbi I 7
İstokholm II 237
İsveç II 125, 237, 238, 242, 248, 286
İsveç dili I 71
İsveçliler II 283
İşnas I 44n
İspara Han, Şa-po-lu I 85, 89, 95, 96, 111; II 17
İtalya II 39, 41, 61, 63, 64, 65, 98n, 111, 112, 116, 117, 118, 194, 195, 196
İtalyan, İtalyanlar I 14, 112, II 64, 65, 66, 117, 160, 260, 266
İtalyan cumhuriyeti II 4
İtalyan gemiciliği II 199, 277

İtil, Volga nehri I 6, 22, 43, 63, 71, 72, 165
İtil boyu I 152
İtil şehri 0 70, 73
İtil, Volga Bulgarları I 3, 46, 129, 141, 152; II 177
İzmir II 108
İzmirli, İ. H. I 27n
İzmit I 162, II 5, 29, 188
İznik I 206, 209; II 5, 7, 29, 93, 151, 183
İznik Rum İmparatorluğu I 213
İznik Türk Beyleri II 108
İzzeddin Keykâvus I. II 154, 159, 164, 178, 192
İzzeddin Keykâvus II., Melik Kostantin II 149, 151, 159, 164, 192

— J —

Japonlar II 275, 278
Japon mu'cizesi II 278
Jahn, K. II 143n
Jaubert I 186n
Jean d'Asie (Asyalı Yuhenna) I 85n
Jean efsanesi, bk. Yuhanna
Jisl, Lumir I 35n
Joinville II 132n
Jordanes I 84
Jön-Türk II 262n
Julien,St. I 20n, 35n, 36n, 45n, 51n, 53n, 56n, 57n, 64n, 65n, 78n, 85n, 89n, 90n, 92n, 94n, 96n, 114n, 119n, 119n, 120n, 124n, 125n, 131n, II 17n
Justinus I 85
Justinyanus, Justinianus I 133; II 38, 39, 90

— K —

Kabakçı Mustafa II 254
Kâbe II 105, 143
Kâbil I 43
Kadı Ahmed II 153n
Kadı Burhaneddin II 185, 230
Kadı-köy I 135
Kadı-el-Bulgarî I 46n, 154
Kadir Han I 34
Kafkasya, Kafkaslar, I 2, 27, 37, 73, 134, 162, 168, 190; II 43, 90, 165, 211
Kafkas kavimleri I 72
Kâğıd-hâne II 79, 225, 227, 256
Kahire II 7
Kahtan I 72
Kaim Biemrillâh I 189, 200
Kalaç, Halaç, Kalaçlar I 21, 28, 29, 34, 43
Kalküta II 213
Kalmuk I 36
Kalonoros, bk. Alâiye kalesi
Kaloyan II 181
Kalyoncu Mustafa II 256
Kampo Farmio muahedesi II 251
Kananos J. II 46n
Kanarya Boğazı II 119
Kandahar I 64
Kanglı, Kao-çe I 24, 57, 61, 77, 121, 129
Kansu-guri II 84
Kantura oğulları I 174
Kanunî devri I 123; II 15, 78, 83, 102, 110, 112, 113, 128, 198, 217, 257, 263
Kanunî Sultan Süleyman I 5, 6, 7, 16, 32, 99; II 22, 39, 65, 74, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 128, 189, 192, 194, 196, 199, 200, 201, 203, 206, 207, 214, 218, 223, 232, 243, 253, 265n, 282, 283
Kao-che (Oğuzlar) I 81n
Kao Şien-çe I 139
Kapağan Han I 90, 119, 137
Kara-Arslan II 155, 158
Karabağ II 4
Kara-balgasun, bk. Ordu-balığ
Kara Budak I 107
Karacahisar II 25
Kara-Çelebi zâde II 105
Karadeniz I 4, 5, 63, 71, 111, 166; II 96, 101, 102, 108, 116, 228, 243, 283
Karadeniz donanması II 108

Kara-Han I 75, 78
Karahan (Kıpçak hükümdarı) I 27
Karahan (Oğuzun babası) I 33
Kara han (Tanrı) I 50, 52
Karahanlı, Karahanlılar I 3, 23, 25, 28, 31, 47, 68, 81, 92, 105, 112, 117, 120, 127, 128, 129n, 152, 153, 156, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 181, 191, 203; II 10, 212
Karahanlı askerleri I 26
Karahanlı hükümdarı I 158, 164
Kara-Hazar I 29
Karahıtay, Karahıtaylar I 24, 35, 74, 167, 200
Karakorum I 87, 159
Kara-koyunlu, Kara-koyunlar, I 103n, 107, 116n, 184; II 25, 176
Karal, E. Z. II 229n, 242n, 246n, 252n, 269n
Karaman II 16, 62, 101
Karamani Mehmed Paşa (Vezîrâzam) II 197
Karamanlı, Karamanlılar, Karaman oğulları I 24; II 7, 14, 27, 28, 46, 61, 133, 172, 202
Karamanlı Kara Rüstem II 188
Karamanoğlu II 152
Karaman oğlu Alâeddin Bey II 16
Karaman-oğlu İbrahim Bey II 174
Karaman-oğlu Mehmed Bey II 27
Kara Mustafa Paşa II 220n
Kara Osman II 26
Kara Osman oğulları II 256
Karasi beyliği II 90, 192
Karaşar I 140
Karatekin I 165
Kara-Türkeş I 29
Karayım I 4
Karayım Türkleri I 73
Kara Yusuf Bey I 107; II 25
Karlofça muahedesi II 128, 221
Karlofça ovası II 222n
Karlos, bk. Charles Quint
Karmatiler I 170, 171
Karpini (Carpini), Plano I 36, 37n
Kars I 205, 213; II 231, 283
Karluk, Karluklar I 3, 19, 28, 29, 30, 31, 34, 53, 58, 59, 61, 63, 67, 80, 122, 140, 141, 147, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 167, 173
Karluk yabgusu I 139
Kasr-ı Şîrin II 123
Kastamonu II 4, 5, 143, 106, 157
Kastamonu beyliği I 115
Kâşgar I 47, 69, 158, 159, 196, 200
Kâşgar hükümdarları I 147
Kaşgarî, bk. Kâşgarlı Mahmud
Kâşgarlı Haydar Mirza Duglat II 210
Kâşgarlı Mahmud (Kâşgarî) I 19, 28, 29, 34, 40, 42, 43, 47, 51, 60, 62, 64n, 68, 78, 81, 87, 103, 105, 108, 109, 113, 114n, 122n, 129, 130, 132, 152, 157, 159, 160, 161, 179, 180, 181, 183; II 21 27, 132n, 173, 178n, 212
Katerina, II., II 285
Kathar'lar I 68
Katlec, K. I 112
Kâtip Çelebi II 29n, 33, 103, 111, 128, 200, 203, 204, 217n
Katolik I 5; II 5, 6, 9, 39, 53, 54, 57, 62, 67, 94, 98, 106, 186, 193, 194, 261, 285, 287, 289
Katolik Avrupa I 12; II 98, 260
Katolik dünyası II 190
Katolik İspanyollar II 99
Katolik kıralları II 193
Katolik kilisesi I 15; II 99, 190, 261
Katolik papazları I 154
Kavad (İran Şâhı) I 171
Kavala II 256
Kavurt Bey I 195; II 176
Kayalık I 69
Kaydu han I 36
Kayıhan I 80; II 37
Kayı (soyu, boyu) I 80, 103, 106n, 107; II 26, 77, 90
Kayıkçı Kul Mustafa II 219, 223
Kay'lar I 166
Kaynarca muahedesi II 213, 228
Kayseri I 205; II 73, 78, 104, 141, 150, 154, 156, 158, 160, 170, 173, 174
Kayseri emîri I 207
Kazaklar II 193
Kazan (şehir) I 152; II 213

Kazan (Han) I 107
Kazan Hanları II 283
Kazan Hanlığı II 286
Kazan ülkesi II 283
Kazvînî, H. II 153n
Kazvînî, Z. I 28n, 29n, 31n, 53, 60n, 61n, 142n, 146n, 154n, 174n, 201n; II 4n, 38n, 160n
Keçeci-zâde İzzet Molla (Şâir) II 264
Kedrenos I 167n
Kemaleddin (filosof) II 147
Kemal Paşa-zâde II 77, 79, 82, 85, 89, 109
Kemal Reis II 120
Kepler II 205
Kerait I 74
Kerç II 244
Keşiş Gregoire II 148n, 156n
Keşmir I 28, 62, 65
Keyhusrev (Kurus) (İran Akemenid hükümdarı) I 168
Keyhusrev, I., I 213
Keyhusrev, II., I 215
Keykâvus I 213 II149, 151, 152, 176
Khirtowo, B. II 39n, 184
Khomyakof II 287
Kıbrıs I 173; II 121, 122, 123, 196, 260
Kılıç Ali Paşa II 111, 23
Kılıç Arslan, I., I 32, 128, 206, 207, 209, 210, 211, 215; II 146
Kılıç Arslan, II., I 184, 208, 211, 212; II 11, 44, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 156, 159, 166, 180, 206, 275
Kılıç Arslan, IV., II 159, 180
Kınık boyu I 103; II 90
Kıpçak, Kıpçaklar I 24, 27, 29, 31, 37, 38, 51, 57, 71, 72, 77, 124, 162, 165, 166, 169; II 4, 101, 192, 212
Kıpçak-ili, Kumania I 21, 43, 169
Kıpçak köleleri II 171, 172
Kırgız, Kırgızlar I 22, 26, 27, 43, 50, 55, 62, 63, 68, 82, 89, 115, 119, 164, 165
Kırım I 24, 71, 73, 162, 213; II 30, 41, 62, 71, 97, 115, 125, 144, 213, 223, 229, 240, 241, 244, 251, 286
Kırım Hanı II 124, 230
Kırım Hanları II 114, 243, 283
Kırım Hanlığı II 4, 189, 213, 216, 228, 255
Kırım harbi II 281
Kırım seferi II 108
Kırım Suvarileri II 213, 230
Kırım Türkleri II 232
Kışkezek I 159
Kıtay, Kıtaylar, Ki-tan I 23, 36, 47, 89, 92, 161, 162, 164, 165, 166, 167
Kıyâme (Resurection) kilisesi II 58
Kızıl II 116
Kızılbaş II 75
Kızıl-deniz II 79, 109, 110, 116, 117
Kızıl-elma II 38, 39, 40, 41, 63, 65, 91
Kızıl-elma seddi II 39, 41
Kief I 70, 111
Kief prensleri I 14, 71
Kie-li Han I 92
Kilikya I 205, 213; II 161
Kilisli (Rifat) I 105n, 108n
Kira, bk. Mevlâna'nın zevcesi
Kinagos I 36n, 57n, 99n; II 151n
Kir Khaya II 151
Kir Kedid II 151
Kirman I 177
Kirmânî, Afzaluddin I 176n
Kirman Selçukluları I 31
Kirvard II 150
Ki-tan, bk. Kıtay
Klaprot I 119n
Klaviyo I 129n; II 30, 184n, 210n
Koca-ili II 112
Koca Mimar Sinan II 103
Koca Sekban-başı II 125, 218, 253, 282
Koçi Bey II 123, 198, 200, 201, 203
Kodama I 147
Konnenos, Komnenler, I 207, 213; II 153
Komnenos kilisesi II 182
Komuklar I 72
Konrad II 165
Konstantin II 39, 53, 260
Konstantiniyye, bk. İstanbul
Konstantin Porphyrogenetos I 165
Konstantin Sütûnu, bk. Çemberli-taş

Konya I 35, 130, 215; II 7, 25, 27, 32, 33, 73, 78, 93, 104, 133, 141, 143, 146, 149, 151, 157, 158, 159, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 181, 185, 249, 252
Konya Hıristiyanları II 160
Konya piskoposu II 157
Korkut-Ata I 54, 76, 79, 80, 82; II 26
Kosova II 8, 90, 93, 223
Kosova muharebesi II 53
Koyaş I 19n
Kök Alp I 81n
Köke Moğol I 97
Köl-çur (Kürsûl) (Sarı-Türkeşlerin reisi) I 138
Köl-erkin I 131n, 197
Köl-tekin I 104
Köprülü, F. I 62n, 81n, 82n, 100n, 112n, 121n, 147n, 183n; II 25n, 28n, 30n, 113n, 117n, 129n, 164n, 179n, 188, 219n, 222n, 250n, 265n
Köprülü-Zâde Fazıl Ahmed Paşa II 219
Köroğlu II 257
Kösedağ I 216; II 3
Kösedağ muharebesi II 184
Köse Mihal, Gazi Mihal II 5, 187
Kremlin II 41
Krieyevisky II 287
Kritovulos II 51n, 66n, 195n
Kuba I 155
Kubâd-âbâd I 35; II 181
Kuban I 23
Kuça I 138, 140
Kudüs I 135, 136, 172, 200; II 38, 78, 111, 135, 260
Kulan şehri I 140, 155
Kuman, Kumanlar I 27, 38, 53, 71, 72n, 73, 74, 112, 124, 162, 166, 169; II 132, 187, 192
Kuman-duht (Kuman kızı) I 27
Kumania, bk. Kıpçak ili
Kumral dede II 187
Kun, Hun, Hiung-nu I 2, 19, 20, 21, 22, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 48, 52, 59, 74, 75, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 95, 104, 112, 113, 114, 115, 117, 120, 123, 124, 140, 166, 168; II 10, 92, 132, 142
Kumdanh (Myriokephalon) boğazı I 208
Kunat, A.N. I 22n, 27n, 99n, 116, 165n, 167n; II 288n, 289n
Kurdoğlu Hızır II 116
Kureyş I 185
Kurus, bk. Keyhusrev (İran Akamenid hükümdarı)
Kutalmış I 203
Kutbeddin Şirazî II 33
Kuteybe I64, 137
Kutluğ, Kağan, İlteriş Kağan I 89, 90, 91, 94, 126, 138
Kutluğ Terken I 129
Kutuz I 185
Küfe Râfizileri I 184
Kürsül, bk. köl-çur
Kürt ili I 93
Kütahya II 4, 196, 249
Kyrille I 46, 70

— L —

Lâle devri, II 225, 233
Langusto II 65, 66
Lâri (tabib) II 197
Larnaka II 43
Laskarid II 150
Lâtin, Lâtinler I 35, 71; 39, 43, 54, 60, 63, 150, 161, 261
Lâtin imparatoru II 150
Lâtin yazısı I 178n
Lao-tse dini I 65
Lattimore, D. I 42n, 78n, 84n, 114n, 119n
Laurent, J. II 135n
Lavisse, E. I 111n
Lâz II 28
Le Beau II 149n, 157n
Lebedia I 165
Leh, Lehliler II 92, 222, 223
Lehistan I 187n; II 94, 101, 106, 124, 237
Lepante, bk. İnebahtı II 121
Levend, A.S. II 92n, 231n
Levend çiftliği II 248, 257
Lewis, A. R. II 107n, 113n

Lewis, B. II 222n, 226n, 242n, 243n, 251
Leysi zâde Mehmed Efendi II 14n
Lezgi I 7
Ligeti, L. I 114n
Londra II 249
Lord Staratford II 264n
Louis, XVI. II 239
Lugal, N. I 107n, 185n; II 31n, 69n
Lütfi Paşa (vezir) II 13n, 16n, 79, 81n, 89, 108
Lykandos II 156
Lyon I 49

— M —

Macar, Macarlar I 23, 36, 38, 40, 55, 71, 116, 164, 165; II 39, 40, 51, 53, 91, 93, 101, 191, 192, 193, 224, 225, 287
Macaristan I 5, 16, 55, 72n; II 91, 93, 94, 95, 96, 98n, 99, 109, 110, 122, 127, 128, 222, 223, 229
Macar kralı II 186, 191, 193
Maçka II 266
Madam Montague II 222n, 223, 234, 235n
Madras II 213
Magellan II 109
Magrip II 219
Mahmud II, Sultan II 125, 225, 254, 255, 256, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 289
Mahmud Paşa II 56, 202
Mâh-peri hâtun II 150
Makarios II 193
Makedonyalı I 37
Makrizi I 27n, 180n, 212n; II 31n
Malatya I 128, 146, 212; II 8, 140, 146, 147, 153, 155, 156, 159, 172, 184
Malatya emîri II 141
Malatya patriği I 212; II 147, 159
Malatya subaşısı II 184
Malazgırt I 191, 192, 211; II 139, 140
Malazgirt (meydan) muhârebesi I 203; II 177
Malazgirt zaferi I 202, 204
Mal-hatun I 82
Malkara II 245
Malta II 111, 118
Mançurya I 164
Mani dini I 8, 45, 46, 63, 66, 67, 68, 69, 73, 74, 140, 142, 151; 154; II 133, 191
Manihaist, Manihaistler I 9, 66, 68, 69
Manihaist Uygurlar I 172
Manihaizm I 66, 67
Mani rahipleri I 66
Mani yazısı I 45
Manisa II 47, 49, 256
Mankışlag I 162, 165
Manuel, İmp. I 208; II 6, 19, 188
Manuel Paleologos II 190
Manyak I 85
Maran (gizli Yahûdiler, dönmeler) II 195
Maraş I 206; II 146
Marburg II 94
Marco Polo I 21n, 37n, 49, 51n, 57, 62, 69n; II 158
Mardin I 215; II 181
Mar Dionyius II 151
Margiana, bk. Mâverâünnehir
Mar Jaques, Süryani I 168
Marc (Kral), Karl I 10
Marmara (denizi) I 205; II 44
Marquart I 43n
Maslama II 43, 44
Maslama bin Abdülmelik I 72
Maslama câmii II 58
Mas Latrie II 161
Mathieu, Urfalı I 27n, 167n, 197n, 204n, 206n, 211n, 196n; II 58n, 135n, 138n, 139n, 140, 141, 146n, 166n
Mathew Paris I 180n
Ma Tuan-lin I 27n
Maundeville II 39n
Maurikianus I 96
Mâverâün-nehr, Margiana I 21, 22, 29, 30, 31, 63, 66, 68, 74, 92, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 146, 147,

148, 149, 150, 151, 156, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174; II 210
Mâverdi I 189
Mavrozomos II 149
Mazdak I 140, 171
Mecdi Efendi II 197n
Medine I 22; II 42, 101
Medinet üt-Tuğrul-bek, bk. Tuğrul Bey şehri I 190
Mehdi, Halife I 139, 163
Mehmed (İşnas'ın torunu) I 44n
Mehmed, IV. II 124
Mehmed Ali Paşa II 257, 262, 263, 269, 270, 271, 272
Mehmed Ârif II 15n
Mehmed Atâ II 8n
Mehmed Bey II53, 141
Mehmed Han-ı râbi II 115
Mehmed Said Efendi II 225, 226n
Mekke I 22, 171, 174, 191; II 57, 65, 79, 101
Mekkeliler I 136
Melemir Han I 96
Melike Hatun, Efendi Pula, efendi-zâde II 85
Melik Eşref I 212
Melik Gâzi II 140, 141
Melik Konstantin, bk. İzzettin Keykâvus II 164
Melik Mehmed Gazi II 141
Melik-şâh I 102, 105, 106, 128, 129, 132, 175, 176, 178, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 206, 210, 214; II 11, 82, 91, 134, 138, 139, 141, 142, 149, 158, 176, 189
Memlûk, Memlûkler I 3, 27, 185, II 73, 75, 120
Memlûk ordusu II 184
Memlûk Türkleri II 209
Me'mun, Halife I 59, 140, 143, 144, 174
Menandros I 57n, 87; II 177n
Menderes havalisi II 156
Menderes havzası II 5
Mengücük II 149
Mengücüklü II 11, 152
Mengü Han I 49, 54, 55, 69, 97
Meraği, Abdulkadir II 33
Merci Dâbık II 77
Merdş I 131
Merhasyâ II 159, 161
Meriç nehri II 49
Merv I 20, 28, 143, 182, 198, 200
Mervân (Emevî) I 136
Mervezî I 27, 27n, 30, 38n, 47n, 50n, 54, 63n, 74n, 92n, 97n, 142n, 154, 160n, 166
Mes'ud (II. Kılıç-aslan'ın oğlu) I 211, 212, II 146, 156, 165, 168
Mes'ûdî I 28n, 38n, 66n, 68, 70, 71n, 80, 141n, 165n
Meşhed I 159
Meşrûtiyet II 20, 280, 284, 289
Meşrûtiyetçiler II 273
Mete I 78, 79, 88
Metternich, Prens II 281, 282
Mevdûd II 166
Mevlânâ Celâleddin Rûmî I 24, 130; II 3, 31, 37, 131, 133, 137, 159, 167, 168, 169, 173, 175, 176, 180, 181, 182, 185, 186
Mevlânâ'nın anası (Büyük Kira) II 185
Mevlânâ'nın zevcesi (Kira) II 185
Mevlevî, Mevlevîlik, Mevlevîler II 32, 33, 168, 175, 179, 185
Mevlevî Arap Noyan II 170
Meyyâfârkin I 99, 215; II 184
Mezdek I 199
Mırmıroğlu II 6n
Mısır I 2, 3, 27, 75, 76, 129, 134, 135, 146, 171, 180, 185, 197; II 16, 49, 60, 65, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 99, 101, 109, 110, 112, 116, 117, 120, 135, 184, 206, 208, 209, 215, 242, 250, 251, 252, 253, 255, 257, 262, 268, 269, 271, 272
Mısırlılar II 116
Mısır Memlûkleri I 185; II 73
Mısır Sultanı I 216; II 161, 172
Mısır-Suriye (Türk) Memlûkleri II 107, 142, 171
Mısır şiî halifesi II 135
Michael (Bizans İmparatoru) I 204, 205

Michaud I 209, II 160n
Michel le Syrien (Suryani tarihçi) I 76, 85, 123n, 129n, 149, 150n, 163, 167n, 168, 169n, 204n, 205n, 212; II 135n, 139n, 140, 141, 145n, 146n, 147, 155n, 156n, 157, 158n, 160n, 163n, 165, 175n, 180n, 184n
Mihael Paleologos II 157
Mihal oğlu Ali Bey II 92
Mihrimâh Sultan II 201
Milikoff, İ. II 164n
Milket-i Efrenc II 119
Mimar Sinan II 89, 104, 214
Minorsky, V. I 27n, 29n, 59n, 68n, 72n, 165n, 166n; II 140n
Mir'at ül-Memâlik II 111
Mirem Çelebi II 201
Mirki câmii I 155
Modun, bk. Mete
Moğol, Moğollar I 9, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 49, 54, 55, 57, 67, 87, 92, 98, 99, 114, 121, 122, 123, 129, 154, 161, 176, 179, 180, 185, 186, 187, 208, 215, 216; II 3, 4, 5, 7, 29, 31, 93, 108, 117, 133, 142, 143, 150, 159, 161, 164, 172, 179, 180, 184, 192, 210, 211, 215, 221n, 224
Moğol devri II 143, 170
Moğol efsânesi I 216
Moğol hâkimiyeti II 161, 180
Moğolistan I 19, 21, 29, 46, 68, 74, 164, 165; II 210
Moğol istilâsı II 149, 151, 167, 173, 185, 209
Moğol putlâncıları II 143, 170
Mohaç II 92, 94, 223
Molla Gürâni II 47, 52, 66
Molla Hüsrev II 66
Molla Yeğen II 57, 66
Moltke II 267, 269n, 271, 279n, 280
Moncuk (Attilâ'nın babası) I 42
Mongoloid ırk I 26
Montecucculi, General II 218, 249
Morea (More) yarımadası II 61n, 98n, 112, 128, 190n, 222, 260, 262, 270
Mordvin I 131
Moskof, Moskoflar II 97, 114, 115, 125, 240, 250, 282
Moskof memâliki II 114
Moskova II 68, 114, 121, 269, 283, 286
Moskova kilisesi II 286
Moskova knezi (prensi) II 286
Moskova metropoliti II 286
Moskova patriği I 15
Moskova seferi II 259
Mozart II 34
Muammer (Süleyman bin Tarhan'ın oğlu) I 143
Muâviye I 174, 180; II 42, 107
Mudurnu II 183
Muhammed, Hz., Hazret-i Peygamber I 10, 14, 22, 24, 26, 82, 87, 99, 100, 133, 134, 136, 138, 140, 150, 158, 159, 161, 169, 171, 174, 179, 180, 181, 189, 206, 213; II 29, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 62, 70, 75, 80, 86, 88, 105, 169, 177, 179, 207; 218, 235
Muhammed Battâl II 182
Muhammed b. Bekrân I 28n, 154n
Muhammed bin Hasan II 113
Muhammed bin Hüseyin al-Tûsî I 60
Muhammed bin Süfyan el-Kelimâtı I 156
Muhammed el-Huttali (Abdülhamid bin Vâsi'el-Türkî'nin oğlu) I 143
Muhammed Hanefi II 182
Muhammed Tapar, Sultan I 105, 128
Muhiddin-i Arabi, Şeyh Ekber II 29, 32, 56, 78, 105, 159
Muhuddin Mes'ûd II 157
Muhtarî I 34
Mu'ineddin Süleyman Pervâne I 208; II 150, 161
Mu'izzi I 201
Mukaddesî I 28n, 30n, 31n, 58n, 147, 153n, 154n, 158n, 174
Mukan Han I 35, 56, 64; II 17
Muktedir, Halife I 68, 152
Muller, F. W. K. I 97n
Muvakkıt I 23
Murad, (I., Hüdâvendigâr) II 11, 16, 25, 46, 48, 61, 66, 105, 190, 203

Murad, II. I 80, 100, 107; II 8, 27, 45, 53, 76, 80
Murad, III. II 99, 113, 189, 196, 201, 203, 208
Murad, IV. II 189, 200, 201, 202n, 219, 220
Murad Giray II 124
Murgab kanalı I 119
Murted Julien II 64
Musa, Hz. I 147
Musalla mahallesi II 223
Musevî, Musevîlik, Musevî dini, Museviler I 46, 57, 61, 69, 70, 151, 152, 204; II 195, 196, 200, 259
Musevî Hazarlar I 172
Mustafa, Düzmece (Şehzâde) I 100
Mustafa (Sultan II. Murad'ın kardeşi) II 14
Mustafa, II II 235
Mustafa, III. II 125, 189, 217, 225, 227, 228, 229, 234, 239, 247, 251, 255, 266
Mustafa Çavuş II 116
Mustafa Nuri Paşa II 229n, 257n, 281n
Mustansır II 78, 135
Musul I 32, 185, 210; II 165, 170
Muş II 184
Mu'tasim, Halife I 143, 144, 146
Mutezile mezhebi I 198
Muvahhidler II 120
Mübârek Zengî I 115
Mübeyyize, Sepid-câmegân hareketi I 140
Müeyyed üd-din Bağdadi I 162n
Mükrimin Halil, bk. Yınanç, M. H.
Müller, Max I 40
Mulhidler I 177
Müntecib üd-din Atabeg I 162
Müslüman, Müslümanlar I 23, 30, 34, 36, 70, 71, 97, 103, 105, 127, 132, 135, 140, 147, 152, 153, 155, 158, 159, 160, 161, 164, 167, 171, 173, 176, 185, 193, 209, 212; II 1, 2, 3, 8, 32, 42, 44, 45, 46, 60, 61, 77, 101, 107, 112, 113, 117, 126, 131, 135, 136, 139, 140, 151, 152, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 169, 170, 172, 175, 176, 181, 182, 183, 184, 185, 191, 192, 193, 202, 204, 205, 211, 220, 221, 245, 255, 259, 269, 270, 275, 281
Mütteferrika II 226n
Mütevekkil II 78
Myriokephalon boğazı, bk. Kımdanlı

— N —

Nâbiga I 22
Naîmâ II 128
Naksos (Nakşe) II 196
Namık Kemal II 282
Napoleon Bonaparte II 65, 242, 247, 250, 251, 259
Nasi II 196
Nasîruddin Tûsi II 30
Navarin faciası II 270
Nayman, Naymanlar I 61, 71
Nâsır Lidinillâh I 184
Necib Asım I 121n; II 252n
Necmüddin Râzi, mutasavvuf I 176, 213
Nedîm (Şâir) II 225, 233
Nef'î II 128
Nefise Sultan II 235
Nefisi, S. I 158n, 186n
Nemçe, Nemse II 39, 116, 119, 124, 128, 216, 219, 222, 223
Nemçe imparatoru, kralı II 123, 219
Nemeth, G. I 19n, 23
Nerşahi I 19n, 64n, 126n, 147n
Nesevî, M. I 19n, 61n; II 4n
Nestor I 111
Nesturî dini I 166
Nesturîler I 71
Neşri I 82n; II 16n, 188n
Newton II 205
Nice II 98
Niğbolu II 8, 45, 93
Niğde I 207
Niğdeli Kadı Ahmed I 81n; II 173n
Niketas Khoniates I 167n, 146n, 149n, 155, 157n, 163n
Niksar II 141
Nişâncı Mehmed Paşa II 55n
Nişâncı Celâl-zâde II 88n
Nişâpûr I 181, 186, 188

Nizâm-ı cedîd II 41
Nizâm-i 'Arûzi Semerkandi I 118n; II 152
Nizâmiye medreseleri I 194, 195, 198
Nizâm-ül-mülk I 34n, 102, 105, 126, 127, 128, 147n, 170, 175, 178, 193, 195, 196, 197, 198, 199; II 11, 141, 142, 187, 245
Norman I 185
Norman krallığı I 173
Nöldeke, Th. II 136
Nuh bin Esed I 146
Nuh Peygamber I 58
Nureddin Mahmud I 32; II 148, 158
Nûr-i Buhara, I 201
Nuri Osmaniye Câmii II 233
Nusratiye Câmii II 263
Nuvayri II 159n, 184n

— O —

Obruk II 182
Odesa II 260
Odon de Deuil II 166n
Of II 270n
Oğulcak Han I 158
Oğur I 38
Oğuz, Oğuzlar, Uz, Oğuz boyları I 3, 19, 20, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 38, 49, 50, 51, 52, 54, 59, 63, 71, 74, 75, 79, 80, 85, 86, 89, 90, 104, 106, 107, 122, 124, 130, 131, 140, 141, 144, 154, 155, 157, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 173, 184, 185, 203, 204; II 13, 26, 89, 165, 180, 192, 210
Oğuz çölleri I 165
Oğuz Han, Oğuz Kağan, Afrâsyâb, Alp-er Tunga, Tunga Alp, I 8, 19, 20, 24, 44, 51, 56, 67, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 95, 100, 102, 106, 120, 121, 128, 157, 158, 175, 180, 182, 189; II 25, 26, 37
Oğuz ili I 89
Oğuz Kağan, bk. Oğuz Han
Oğuz Karahan II 45
Oğuz tipi I 32
Oğuz yabguları, Oğuz yabgusu, Oğuz beyleri, Sultan ul-guzziyye I 19, 42, 59, 122, 139, 154, 159; II 11, 178
Oğuz yurdu I 30
Okiç, T. II 192n
Oktay Kağan I 61, 99, 214
Okyanus, Okyanuslar, I 5, 112, 206; II 103, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 198, 199, 205, 209, 216, 217, 274, 276, 283
Okyanuslar Cihâdı II 276
Olcaytu Han II 5, 113
Olympe dağı II 5
On-oğurlar (On-oğuz) I 41
On-ok, bk. Garbî Gök-Türkler
Orbelian I 197n; II 139n, 160n
Ordu I 155
Ordu-balığ, Kara-balgasun I 46, 67, 164
Orhan gazi I 32, 107; II 12, 13, 14, 27, 29, 76, 187, 282
Orhun, Orkun, Orhun kitâbeleri I 8, 11, 19, 41, 42, 43n, 44, 45, 48, 50, 51, 57, 62, 65, 81, 83, 86, 90, 96, 98, 105, 116, 126, 137, 168
Orhun (Orkun) alfabesi I 44, 45, 67
Orhun bölgesi I 46, 164
Orkun, H. N. I 23n
Orta Anadolu II 140, 141, 157, 163, 171
Orta-Asya I 4, 8, 35, 46, 112, 116, 124, 138, 167, 168, 208; II 28, 116, 117, 136, 180, 182, 188, 197, 213, 217
Ortaçağ Avrupası I 143; II 256
Orta-çağ Avrupa tarihi II 136
Ortaçağ Türkiyesi II 159, 169, 182
Orta Asya Türk sanatı II 181
Orta Avrupa I 2, 3, 4, 38, 123, 166, 205, 207; II 40, 91, 92, 93, 103, 110, 114, 120, 193, 208, 223, 229, 232, 275
Orta - şark I 3
Ortodoks, Ortodokslar I 14, 15, 17, 211; II 5, 6, 9, 53, 57, 62, 63, 67, 93, 98, 135, 146, 164, 193, 228, 261, 285, 286, 287, 288, 289
Ortodoks kilisesi II 162
Ortodoks metropoliti II 157

Osman, Hz. II 78, 179
Osman gazi I 32, 82, 107, 111, 117, II 5, 13, 25, 32, 44, 76, 187, 233, 283
Osman, III, II 124
Osmanlı, Osmanlılar, Osmanlı Türkleri, Osmanlı Hanedanı I 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 24, 25, 32, 53, 78, 79, 82, 99, 100, 103, 104, 105, 107, 109, 114, 117, 119, 120, 123, 125, 132, 178, 180, 185, 202, 215, 216; II 1, 2, 3, 4, 7, 8, 45, 123, 130, 179n, 185, 186, 195, 197, 198, 209, 210, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 223, 224, 225, 228, 231, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 251, 253, 256, 559, 261, 262, 274, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 286
Osmanlı bayrağı II 260
Osmanlı cihân hakimiyeti mefkûresi II 186, 272
Osmanlı denizciliği II 199
Osmanlı donanması II 123, 250
Osmanlı ırkı II 188
Osmanlı kanunları II 201
Osmanlı Maranları II 196
Osmanlı mimarisi II 233
Osmanlı mütefekkirleri I 7; II 114, 205, 206, 274
Osmanlı Ordusu, Orduları II 215, 218, 242, 282
Osmanlı Pâdişâhı, Pâdişâhları II 186, 193, 245, 275, 285
Osmanlı şairleri II 214
Osmanlı töresi II 15, 254
Osmanlı Türkiyesi II 209
Osmanoğlu II 257
Otluk-beli zaferi II 61
Otranto II 39, 63, 194
Otrar I 98
Oxus, bk. Ceyhun I 43n

— Ö —

Ögel, B. I 46n
Öğünç I 69
Ömer, Hz. I 134, 135, 161, 172; II 12, 107, 135, 158, 182
Ömer bin Abdülaziz I 138
Ömer Tâlib II 113
Ön-Asya I 39
Örs, H. II 265n
Ötüken I 86, 87, 88, 90
Öz, T. II 58n
Özbek Han I 129
Özbekler II 211, 213
Özi, (Özü) nehri I 43n; II 115, 124
Öz-kent I 163
Özkentli I 143

— P —

Pachymeres II 151, 163
Pakistan I 28
Paleologos II 53
Panipat zaferi II 213
Panslavizm (Rus cihân hakimiyeti) II 286
Papa II. Pius II 63, 64
Papalık I 98, 100, 133; II 4, 53, 61, 62, 67, 72, 93, 97, 117, 123, 267
Papaz Mihael II 153
Paperisole, bk. Baba İshak
Paris II 126, 224, 223, 229, 249, 250
Paris arşivi II 150
Pasorofça muahedesi II 224, 233
Patrik-hâne II 22, 62, 63, 68, 157, 188, 189, 190, 262
Patrona Halil II 225
Pauliciens, bk. Pavlakîler
Pavend I 32n
Pavlakîler, Bayâlıka, Pauliciens I 68; II 191
Peçenek, Peçenekler I 27, 31, 38, 71, 112, 124, 162, 164, 165, 166, 167, 192; II 187, 192
Peçenek Bayramı I 167
Peçevî II 76n, 102, 103n, 104, 105n, 198, 200
Peçuy II 223
Peisker, J. I 112
Peleponez yarımadası II 19
Pelliot, P. I 44n, 46n, 67n, 97n, 98n, 164n
Peşte II 97
Petersburg II 249, 283

Petersburg akademisi II 286
Petro bak. Deh Petro
Peygamber, evlâdları I 137
Philippe, II., II 94, 99, 194
Philomelion, bk. Akşehir
Pierre, St. II 39
Pirene dağları I 134
Piri Reis (Paşa) II 80, 89, 110, 112, 199, 202
Pir Muhammed I 132n
Piser-i Kerokle, I 200
Pius, II., II 64
Piyâle Paşa II 111, 112, 121
Plethon II 20
Podolya II 222
Potier II 106
Polonya I 73
Polonyalılar I 16; II 128, 194, 287
Polovtsi (Kumanlar) I 27
Pompenius I 22
Pont I 205
Portekiz II 195
Portekizliler II 79, 109, 110, 111, 113, 115, 116, 194
Porter II 236, 237n
Preveze II 109, 110
Protestan, Protestanlar II 93, 98, 99, 106, 193, 287
Poitier (732) meydan muharebesi I 172
Priskos I 84
Prusya II 227, 241, 265
Prut zaferi II 233
Psidia evekî II 152
Pulya II 118
Putperest Türkler I 160
Putperest Uygurlar I 165

— Q —

Quatremère I 58n, 62n, 212n; II 149n

— R —

Râfii I 140
Râfizi, Râfiziler I 177; II 54, 63
Râfizi zümreler (Sectes) II 162
Radolff, W. I 121n
Ragıp Paşa II 233
Rahmeti, R. I 33n, 75n
Ramazanoğlu II 152
Ramazan Paşa II 111
Rambaud, A. I 111n
Ramsay, W. M. II 134, 146n, 161n, 162n, 174n
Ràsonyi, L. I 19n, 38, 84n
Râşid Efendi II 248
Ràvendi I 181, 184n, 189n, 194n
Raverty I 179n
Râzi II 205
Reis ül-küttâb Âtıf Efendi II 251
Reis ül-küttâb Bekir Efendi II 235
Reis ül-küttâb Hüseyin II 14n, 40n, 49n, 77n
Remusat, A. I 42n, 43n
Reşideddin, vezir I 19n, 29, 30, 32n, 33n, 52n, 55n, 67n, 76n, 78n, 82n, 103n; II 143
Reşideddin, (Malatya subaşı'sı) II 184
Reşid Paşa II 267, 269n, 279n, 281
Rey I 190, 191, 193
Reynaud II 166
Ricci, A. I 21n
Ridaniye II 77, 79n, 82
Rifâî tarikatı dervişleri II 179
Rîm Papa, bk. Roma Papalığı
Ritter, H. I 178n
Rockhill I 21n, 27n, 42n, 43n, 51n, 73n, 81n
Rodos II 72, 79, 91, 112
Rodos Şövalyeleri II 111
Roma (Şehir) I 100; II 38, 39, 41, 63, 72, 92
Roma, Romalılar, Roma imparatorluğu I 3, 6, 13, 15, 17, 36, 37, (Urum), 76, 85, 112, 113, 133, (Rumlar:) 135, 150, 164; II 2, 63, 65, 79, 90, 107, 124, 190, 275, 276, 286
Roma - Cermen imparatorluğu II 101
Roma Çasarı II 123, 124
Roma İmparatoru I 168
Roma istilâsı II 275
Roma kızıl - elması II 41
Roma kilisesi II 6, 150
Romalı, Romalılar I 49; II 21
Romalılar II 101

R (omanos) Diogenis I 50, 191, 203, 204
Roma Papalığı, Rûm Papa I 39, 191, 194
Ross, D. I 183n
Rossi, E. 185n
Rossudan II 149
Rönesans ressamları II 233
Rubruck, W. (G.) I 21n, 27n, 29n, 36n, 37n, 49n, 51n, 55n, 57n, 58n, 69, 72n, 98n, 125n, 129n, 131n, 132n, 151n, II 149n, 151, 158, 177
Rum, Rumlar I 7, 12, 20, 21, 169, 181, 182, 183, 186, 191, 203, 204, 205, 209, 211; II 3, 4, 5, 6, 16, 20, 28, 39, 43, 44, 46, 51, 52, 54, 63, 64, 66, 67, 83, 101, 126, 133, 134, 136, 138, 146, 150, 152, 153, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 181, 182, 185, 187, 188, 191, 201, 220, 221, 234, 236, 246, 249, 250, 253, 260, 261, 262, 270, 276n, 280
Rûm, bk. Anadolu
Rûm, bk. Romalılar I 135
Rumeli I 2, 4, 5, 162; II 8, 9, 12, 14, 19, 28, 29, 37, 40, 50, 51, 53, 54, 63, 77, 82, 90, 93, 97, 99, 101, 108, 183, 188, 189, 192, 193, 203, 251, 252, 253, 255, 259, 270
Rum-eli (Boğaz-kesen) hisârı II 51, 67
Rumen, Rumenler I 112; II 287
Rum illeri I 80, 196, 205
Rûm (Roma) hükümdarları I 202
Rum Kayseri II 182
Rum Memleketleri II 191
Rum resmi II 181
Rum vergileri I 196
Runciman, St. 54n, 65n, 162n
Rurık I 111
Rus, Ruslar I 14, 15, 16, 18, 20, 21, 26, 27, 70, 71, 72, 83, (Urus) 76, 111, 112, 164, 181, 186; II 4, 53, 68, 92, 114, 116, 124, 125, 128, 136, 212, 213, 216, 222, 224, 228, 229, 231, 233, 239, 240, 243, 246, 248, 251, 253, 254, 260, 282, 285, 286, 287, 288
Rus alfabesi I 46
Ruscuk II 254
Rus donanması II 228, 283
Rus harbi II 97, 228, 270, 282
Rus kilisesi II 193
Rus kronikleri I 14
Rus prensleri I 14, 15
Rusya I 4, 7, 15, 16, 17, 111; II 114, 115, 225, 228, 229, 238, 239, 241, 242n, 243, 251, 253, 260, 261, 264, 265, 270, 272, 279, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289
Rükneddin, bk. Süleyman şâh
Rûm - beyoğlu Fahreddin II 223n
Rüstem Paşa II 89, 201

— S —

Saadeddin Nüzhet II 231n
Saad üd-Devle II 142, 143
Sa'dî (Şâir) II 15
Sadighi, H. I 140
Sadruddin el-Hüseynî I 82n
Safevî, Safevîler, Safevî İmparatorluğu I 3, 6; II 16, 72, 95, 96, 100, 214
Safevî İran I 16; II 194, 216
Safevî sarayları II 214
Saffet II 99n, 112n, 116n
Sâfi ud-Devle II 153
Safranbolu II 157n
Sâhîb ül-Haremeyn II 77
Sâhib üz-Zaman I 171
Sa'id (Kadı) I 186
Said bin Hâtem I 156
Said Çelebi II 224
Said el-Endelüsî I 88n, 202
Said Mehmed Efendi II 237
Said Nefisî I 34n; II176n
Saint Augustin I 68
Saint Gothard II 98, 123, 218
Saint Louis I79; II 165
Saint Martin II 149n
Saint Pièrre I 100
Saint Thomas I 9
Sakalar I168
Sakalibe, bk. Slav
Sakarya I 17; II 260
Salefadin, bk. Şerâfeddin Mahmud
Saklâb, bk. Slav

Saksın, Sarığşın I 70, 151, 159
Saleman II 185n
Sâliha Hâtun II 180
Sâlih Paşa II 111
Saltuk II 139
Sâm I 20
Sâmânî, Sâmânîler I 21, 68, 146, 148, 157, 158, 159, 161, 165
Sâmânî emîri I 146, 147
Sâmerrâ I 144
Sâmerrâ câmii I 201
Sâmi diller I 40
Samsun II 108
Samur şehri I 73
Sancar, Sultan I 29, 32, 74, 128, 178, 181, 182, 195, 199, 200, 201, 214; II 91
Sandalî II 82
Sara Hatun II 62
Sarasin I 209
Sarı I 27
Sarığşın, bk. Saksın
Sarı-Saltuk II 180, 182
Sarı-Türkeş I 27, 138
Sarı-Uygur I 27, 46, 142
Sarız köyü (Sarıka) II 160
Sarre, Ff. II 181n
Sâsânî İmparatorluğu, Sâsâniler I 10, 66, 69, 72, 74, 127, 134, 135, 136, 137, 168, 170, 171, 202; II 38
Sâsânî İran I 136
Sason havâlisi II 160
Sathas I 204n
Satuk Buğra Han, Abdülkerim I 99n, 158, 159
Savcı Bey II 14
Savran I 155
Sayda II 49
Sayram, İspiçap, I 19n, 140, 146, 154, 155, 156
Schefer, Ch. I 19n, 105n, 127n, 176n
Sebestian II 115
Sebestiani (Fransız elçisi) II 251
Sekkâki II 209
Selâhaddin Eyyûbî I 212, 213
Selânik I 164; II 16, 256, 262
Selçuk, Gazi Selçuk I 42n, 82, 122, 159, 160, 162, 190, 201; II 146
Selçuk denizciliği II 108
Selçuk devri II 134
Selçuklu, Selçuklular, Selçuklu İmparatorluğu I 2, 6, 9, 10, 13, 21, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 57, 82, 100, 103, 107, 109, 114, 117, 119, 120, 122, 124, 129, 146, 147, 153, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 174, 175, 176, 177, 178, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 192, 194, 196, 198, 199, 200, 203, 209, 210, 211, 213; II 2, 3, 4, 10, 11, 12, 18, 20, 21, 25, 27, 29, 32, 34, 35, 43, 77, 79, 90, 93, 99, 107, 108, 114, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 142, 145, 147, 151, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 166, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 181, 182, 184, 187, 188, 189, 203, 204, 207, 209, 210, 215, 217, 220, 245, 271n, 275, 276n, 277
Selçuklu askerleri I 208
Selçuklu göçleri, muhacereti I 21, 168; II 162
Selçuklu hânedânı II 149
Selçuk hastahâne teşkilâtı II 266
Selçuklu - İlhanlı devlet nizâmı I 24
Selçuklu İsmâil II 139
Selçuklular Konyası I 131
Selçuk oğulları I 161; II 152
Selçuk Oğuzları I 73, 169
Selçuk pâyitahtı I 209
Selçuk sarayı II 149
Selçuk sultanı, sultanları I 201, 208, 212, 214, 216; II 117, 133, 152, 153, 164, 170, 175, 176, 178, 179
Selçuk Şâh-nâmesi I 215
Selçuk şehzâdeleri II 161
Selçuk şehzâdesi II 192
Selçuk târihçisi I 169
Selçuk Türkiyesi I 106, 130, 132; II 14, 125, 163, 167
Selçuk Türkleri II 134
Selem I 20
Seli, I. II 252
Selim, III. II 23, 41, 75, 115, 116, 189, 196, 229, 234, 239, 240, 241, 242,

247, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 258, 263, 266, 267, 272, 278
Selimiye I 178n; II 35, 104, 257, 258
Sem'anî I 156
Semender I 70
Semendere II 193
Semerkant I 28, 31, 37, 45, 64, 66, 68, 137, 138, 139, 140, 144; II 211, 212
Semerkand Tarhan (Gûrek) I 138, 139
Sempad II 150n
Senâî I 194
Sepîd - câmegân, bk. Mübeyyize
Septe boğazı II 109, 283
Serezli İsmâil Bey II 256
Seydi Ali Reis II 105n, 107, 110, 111
Seyfeddin (Musul Atabegi) II 165
Seyhun, Şaş nehri I 146, 165n
Seyyid Ali Efendi II 241, 249
Seyyid Buhârî II 56
Seyyid Gâzi II 73, 78
Seyyid Lokman II 89
Schefer, Ch. II 152n, 181n
Schiltberger II 159, 168, 171, 177
Schot II 182n
Shaw, J. II 252n
Shimbou, Iwamura I 115n
Sırbistan II 62
Sır (nehri), Sır-derya, Yaxart nehri I 19, 20, 23, 30, 43n, 63, 76n, 124, 134, 138, 139, 141, 154, 164, 168, 190, 195; II 26, 89
Sır-derya yabguları I 19
Sırp, Sırplar II 90, 186, 193, 259, 287
Sırp beyleri II 193
Sırp kıralı II 186, 193
Sırp-sındığı II 8, 93
Sıvas I 27n, 129n, 195, 205; II 73, 141, 143, 154, 156, 158, 160, 166, 170, 172, 174, 184
Sıvas Ahileri II 170
Sıvas İğdişleri II 173
Sıvastopol (Kırım) zaferi II 97
Sibt İbn ül-Cevzi (Kalânisi) I 203n
Sicilya I 173, 185
Sicilya kıralı II 168
Sigetvar II 223
Sigetvar seferi II 105
Silezya II 123
Silvan I 215
Sînâ çölü II 78
Sinan Paşa II 79n, 82
Sinan Pâşâ-i Gâzi II 118
Sind I 134; II 113
Sinop I 33; II 108, 143, 176, 183
Sipahi isyânı II 214
Sirâceddin II 33
Sistan (Afganistan) I 177
Sivrihisar II 182
Siyâh-küh I 165
Skylitzes, J, I 205n
Slav, Slavlar, Sakalibe, Saklâb I 36, 46, 70, 73, 111, 112, 153, 154; II 53, 67, 191, 261n, 286, 287, 288
Slavlık II 287
Slav milliyetçileri II 287
Slovan II 124
Sofya II 235, 237n, 245
Soğd I 37, 45, 68, 74, 146
Soğdaklar I 21, 137
Soğd alfabesi I 45, 66
Soğudlular I 31
Sokullu Mehmed Paşa II 89, 106, 116, 122, 123, 196
Somhet dağı I 205
Sozopolis, bk. Uluborlu
Söğüd II 90, 187
Sökmen, II. II 139, 140
Spandagino II 65
Stefan II 146, 147
St. Chariton, bk. Ak-manastır II 158
St. Pierre II 147
St. Thomas I 100
Subki I 183
Sudak I 71
Suğnak I 155
Suhrap Ağa II 180
Sultan Ahmed Meydanı II 258
Sultan-i Rûm II 63, 275
Sultan Muhammed Han II 61
Sultan öyüğü (tell-Sultan) II 78
Sultan Selim Şâh II 83
Sultan ül-Âzam, bk. Alâaddin Keykubad
Sultan ul-Guziyye (Oğuz yabguları) I 154
Sultan Veled II 181
Sulu (Turkeş Hanı) I 137, 138

Sumatra, bk. Açe II 115
Sun'ullah Efendi II 203
Suriye I 2, 3, 5, 75, 76, 134, 136, 137, 146, 171, 172, 174, 177, 185, 191, 197, 206, 210, 211, 213; II 30, 75, 93, 99, 107, 135, 138, 148, 152, 160, 165, 166, 184, 206, 209, 211
Suvar I 70
Suyûtî II 41
Süleyman, Halife II 43
Süleyman, Şehzâde I 32
Süleyman Beg II 15
Süleyman bin Turhan I 113
Süleyman Çelebi II 45
Süleymaniye II 35, 59, 103, 104, 105
Süleymâniye medreseleri II 204
Süleyman Köy II 223
Süleyman mâbedi II 135
Süleyman-şâh (Osmanlıların ceddi) I 211; II 44, 108, 145, 146, 148, 149, 152, 166, 172, 187, 223
Süleyman-şâh (Selçuklu) I 206, 210, 211
Süleyman-şah, II., Rükneddin I 212, 213, 215; II 149, 151, 213
Sülmi I 160
Sümer, F. I 107n, 185n
Sünnî, Sünnîler, Sünnîlik I 146, 171, 177, 190; II 31, 73, 74, 79, 135, 177, 186, 214, 215
Sünnî Abbâsî halifeleri I 171
Sünnî-hanefî I 177
Sünnî-Sîî mücâdeleleri I 172
Sünnî Türk devletleri II 214
Sûr-i Sultanî II 67
Sürmene II 270
Sürre alayı II 79, 80
Süryanî, Süryanîler I 12, 76, 203, 209, II 133, 134, 135, 136, 140, 141, 146, 147, 150, 159, 184, 195
Süryanî manastırı II 140
Süryanî metropoliti II 184
Süryanî Mihael, bk. Michael le Syrien
Süveyş II 110, 113
Süveyş donanması II 110
Süveyş kanalı II 116, 216
Sviatoslav I 71

— Ş —

Şad, bk. Kutluğ Kağan
Şâh Abbas I. II 215
Şahâbeddin Sühreverdî I 213
Şâh İsmâil II 72, 73, 74, 75, 77, 83, 84, 100, 214, 215, 264n
Şahruh II 15, 211
Şah Tahmasb II 100
Şakîk ül-Belhî I 140, 156
Şalçı I 155
Şam I 99n; II 78, 80, 81, 101, 169
Şaman II 180
Şamanî, Şamanîlik I 3, 24, 27, 61, 63, 68, 69, 72, 73, 88, 100, 102, 104, 105, 108, 117, 120, 150, 151, 152, 154, 155, 162, 179, 180, 192, 193; II 33, 132, 133, 171, 175, 176, 179, 193
Şamanî an'aneleri II 178
Şamanî İlhaniler II 142
Şamanî Kıpçaklar I 212, 213; II 165
Şamanî mâtem usulleri II 177
Şamanî Moğol kavimleri I 167
Şamanî Oğuz (Uż)lar I 73, 131, 166
Şamanî Türkler I 124, 147, 151, 154, 165, 167, 172, 173, 178, 180, 200, II 43, 132, 165, 178
Şamanî yabgular I 167
Şâ'rânî II 148
Şarkî Anadolu I 61, 72, 101, 136, 203, 213; II 19, 30, 72, 138, 139, 158, 161, 184, 262, 270n
Şarkî Avrupa I 123; II 191, 280
Şarkî Gök-türk devleti I 137
Şarkî İran I 173
Şarkî - Roma I 133, 134; II 2, 43, 55, 90
Şarkî Türkistan I 31, 46, 63, 65, 68, 137, 138; II 212
Şarlken (bak. Charles Quint)
Şa-po-lu, bk. İşpara Han I 96
Şâş, bk. Taşkent I 28
Şâş nehri, bk. Seyhun
Şavgar I 155
Şecer üd-dür I 129
Şehzâde (Düzmece) Mustafa II 14, 15, 46

Şehzâde Mehmed II 47, 48
Şehzâde Orhan II 49
Şemseddin Dımışkî II 181
Şemseddin Fenârî II 82
Şemseddin Yavtaş II 159
Şerâfeddin Mahmud, Salefadin II 172
Şerif, A. II 241n
Şerif Mehmed II 264n
Şeyh Abdullah II 169
Şeyh Ak-Şemseddin II 43, 47
Şeyh Alaman mahallesi II 166
Şeyh Ali bin Şeyh Alaman II 166
Şeyh Burhâneddin Tirmizî II 204
Şeyh Edebali I 82; II 25, 76
Şeyh Ekber, II 29
Şeyh Galip II 233
Şeyh Hüsâmeddin Âsimî I 183
Şeyh Mehmed Ef. II 200n
Şeyh Muhammed Bedahşi II 80
Şeyh Muslihuddin II 105
Şeyh Şerefeddin Busîri I 212
Şeyhülislâm Arif Efendi II 248
Seyhülislâm Ebu's Suûd Efendi II 102, 192
Şıkmı I 161
Şii, Şiîler, Şiîlık, Gulât-ı Şîa I 12, 99, 139, 150, 175, 177, 178, 189, 190, 201; II 2, 72, 74, 83, 105, 177, 214
Şiî Buveyh oğulları I 171, 173
Şii Fâtimî halifesi I 197; II 215
Şiî Fâtimîler I 189, 191, II 43
Sii Hilâfeti I 174
Şiî İran II 100, 116
Şimal Bulgarları I 154
Şimalî Afrika I 2, 175, 197; II 93, 109, 112, 120, 195, 215, 255
Şimalî Karadeniz II 4
Şimalî Suriye II 30
Şimal Türkleri II 41, 230, 240
Şimal Türklüğü II 116, 213
Şükrullah II 25

— T —

Taberi I 58n, 138n
Taberiye gölü II 196
Tabgaç I 161
Taceddin II 151
Tacik, Tacikler I 184, 186
Tacizâde Ca'fer Çelebi II 31n, 69
Taeschner, G. I 109n; II 3n
Tafur, P. II 6, 7, 7n
Tahran I 190
Tâk-ı Kisrâ II 39
Takı-zâde I 66n
Takvim-i Vekâyi II 268
Talas, Taraz, Taras I 21, 28, 139, 147, 154, 155, 163, 200
Talas Meydan Muharebesi I 139
Taman (Tama-Tarkan) yarımadası I 71
Tameşvar, Temeşvar II 180, 222, 223
Tameşvarlı Hacı İbrahim Efendi II 230, 231
Tamgaç Han I 34
Tamim bin Bahr I 68n
Tamuça I 66, 143
Tang şu (Tan-şu) I 43, 115
Tanrı-berdi II 30n
Tanrı'nın ordusu (Cund Allah) I 180, 185
Tanzimat, Tanzimat devri I 7; II 242, 267, 269, 277, 278, 280, 281, 281n, 282, 283, 289
Tanzimatçılar II 273, 281, 285
Tanzimat hareketi II 282
Tanzimat inkılâpları II 283
Taptuklular I 132n
Tapu (To-po) Han I 64
Taraklı Yenicesi II 187
Taraz, bk. Talas
Tardu Kağan I 48, 85, 96
Tarhoncu Ahmed Paşa II 208
Tarsus I 206; II 152
Ta-si (arap) I 164
Taşkent, Şâş I 28, 66, 80, 139, 140, 155, 163
Taşkent tudunu I 139
Taşköprülü-zâde I 82n; II 29n, 33n, 46n, 57n, 66n, 76n, 82n, 89, 103, 176n, 197
Taşlıklıoğlu, Z. II 46n
Taş-Oğuz I 107
Tat I 161
Tatar, Tatarlar I 36, 78, 82, 129, 132, 162, 180; II 101, 115, 123, 125, 219, 282

Tatarcık Abdullah Efendi II 23, 193, 218, 243, 244, 245, 246, 248, 282, 283
Tatar kamı II 87
Taver, F. II 58n, 179n
Tavgaç dağları I 60
Tebriz I 196; II 74, 100, 143, 161, 170, 215
Teken-ket I 155
Tekfur II 62
Tekindağ, Ş. II 76n
Tekin-şad I 65
Tell-Sultan, bk. Sultan öyüğü II 78
Temîm bin Bahr I 59
Temîr, Ahmed I 98n
Teodos bin Yan bin Alaman II 166
Teologos Koraka II 52
Tepedelenli Ali Paşa II 257, 260, 262
Terken Hatun I 127, 128, 129, 196, 197, 199
Terken Hatun Medresesi I 129n
Teselya I 17
Thamara I 213; II 132
Thecophylaktos I 43n, 48
Thevenot II 126, 126n, 220
Thomsen, W. I 23, 45n, 48n, 51n, 81n, 86n, 87n, 88n, 89n, 90n, 91n, 94n, 95n, 98n, 104n, 126n
Tiberius I 168
Tibet I 65, 132n
Tibetliler I 140
Tiesenhausen, W. de I 27n
Tiflis 1205; II 140
Tik I 22
Timarlı sipahi II 130
Timuçin I 54
Timur I 99, 129, 184; II 8, 15, 16, 30, 45, 51, 61, 73, 89, 91, 96, 210, 211, 212
Timurlü, Timur İmparatorluğu I 3; II 213
Timur-taş Noyan II 159
Tirmizi II 149
Toderini II 268n
Togan, Z. V. I 22n, 28n, 58n, 72, 74n, 125n, 153n, 160n; II 113n, 217n
Togan Han I 165
Toharistan I 66, 163
Toharistan yabgusu I 143
Tokat II 30, 170
Tokatlı Latifi II 204
Toknak I 64, 138, 163
Toktamış Han II 212
Tolunoğlu Ahmed I 146
Tolun Üge I 146
Tonguz I 40
Tonyukuk I 8, 63, 65, 90, 94, 142
Tophâne II 204
Top-kapı II 55, 57
To-po, bk. Tapu Han
Toraman I 43
Torgamanlar I 204
Toroslar, Toros dağları I 146, 172, 205
Tosyalı Ebû Bekir Râtıp Efendi II 241
Toulon II 98, 109
Toulon limanı II 251
Toynbee, A. I 14
Trablus II 112
Trabzon I 213; II 56, 62, 66, 73, 74
Trajanus I 168; II 169
Treveth, N. de II 152n
Troie I 209; II 7, 64
Tudebode I 209n
Tudelle, Benjamin de I 37
Tuğaç oğlu Mehmed I 146
Tuğrul Arslan I 128
Tuğrul Bey I 103, 127, 174, 179, 180, 182, 183, 186, 188, 190, 201, 203; II 10, 11, 12, 13, 43, 44, 58, 90, 134, 135
Tuğrul Bey şehri (Medînet ül Tuğrul bek) I 190
Tuğşad I 126
Tukak, Yukak I 42n
Tu-kin I 22
Tulu Han I 115, 137
Tuman (Teu-men), bk. Bumin
Tumanbay II 84
Tuna I 57, 119, 167; II 51, 62, 91, 92, 96, 102, 188, 223, 254
Tuna Bulgarları I 41, 42n, 43, 96, 141, 142, 152
Tunga Alp, bk. Oğuz Han
Tunga Tekin I 81
Tung yabgu I 64, 137
Tunket I 66, 68, 155

Tunus II 98, 99, 109, 112, 268n
Turan I 20, 21; II 100
Turan, Osman I 20n, 24n, 33n, 37n, 43n, 44n, 55n, 77n, 78n, 103n, 104n, 109n, 120n, 127n, 140n, 150n, 159n, 173n, 176n, 207n, 209n; II 18n, 19n, 30n, 34n, 117n, 135n, 145, 167n, 180n, 279n
Turan, Ş. II 50n
Turanî kavimler I 20
Turan-şah I 31
Turfan I 140
Turgutoğlu II 16
Turgut Reis (Paşa) II 111, 112
Turkaye, bk. Türk kavmi
Turkia I 182
Turkoi I 22
Türk, Türkler: hemen her sayfada geçmektedir
Türk (Yâfes'in oğlu) I 20
Türk askerleri II 280
Türk Delhi Sultanlığı II 213
Türk denizcileri II 118, 119, 199
Türk donanması II 228
Türk edebiyatı I 213
Türk efsâneleri II 183
Türkeş, Türkeşler I 22, 27, 89, 137
Türkeş Hanı I 138, 142
Türkeş yabgusu I 52
Türk hakanı II 275
Türk-ili (Arz üt-Türk) I 21
«Türk» İshak I 140
Türk-İslâm (dünyası) I 167, 189, 198; II 114, 198, 210, 216, 217, 282
Türk-İslâm dünya nizâmı I 198
Türk-İslâm hükümdarları I 201
Türk-İslâm medeniyeti I 196, 211; II 130, 167, 198, 207, 212, 289n
Türk-İslâm mefkûresi I 175
Türkistan I 2, 3, 4, 6, 20, 21, 22, 24, 35, 58, 61, 62, 64, 66, 80, 98, 99, 105, 109, 112, 115, 116, 126, 127, 132n, 135, 137, 139, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 152, 154, 158, 159, 163, 170, 171, 175, 177, 182, 185, 190, 193, 195, 196, 203, 206, 213, 214; II 22, 32, 73, 179, 209, 212, 213, 216, 277
Türkistan hanlıkları II 286
Türkiye I 2, 4, 6, 17, 21, 32, 109, 123, 130, 177; II 4, 7, 15, 22, 54, 73, 74, 95, 97, 100, 113, 125, 143, 147, 158, 160, 167, 179, 180, 185, 194, 195, 196, 198, 207, 210, 220, 224, 228, 234, 236, 238, 249, 250, 251, 259, 265, 266, 267, 270, 271, 274, 277, 278, 279, 280, 281n, 282, 283, 284, 285, 289
Türkiye Büyük Selçuk Sultanı II 176
Türkiye Putperestleri I 37
Türkiye Selçukluları I 24, 35, 203, 206, 212, 215; II 7, 17, 18, 133, 152, 158, 171, 274n
Türkiye Selçuklu hükümdarları, sultanları I 128, 213; II 150
Türkiye Sultanı I 214
Türk kavmi, Türkaye I 168
Türk Kızıl-elması II 57
Türk köleleri I 146
Türk marşı II 34
Türkmen, Türkmenler I 5, 29, 33, 105, 115, 119, 126, 127, 130, 132, 155, 157, 162, 166, 167, 184, 185, 186, 189, 191, 203, 204; II 3, 4, 5, 7, 11, 12, 18, 26, 29, 31, 32, 35, 77, 100, 134, 149, 152, 153, 157, 180, 183, 188
Türkmen babaları II 8, 180
Türkmen beyleri I 216; II 133, 163, 176, 179, 181, 183
Türkmen göçleri I 205
Türkmen hükûmdarı *(Melik üt-Türkmeniyye)* I 158
Türkmenistan II 158
Türkmen kabileleri II 214
Türkmenlik I 111, 117
Türkmen memleketi (Arz üt-Türkmeniyye) I 158
Türkmen ülkesi I 30
Türk-Mısır donanması II 270
Türk-Moğol şamanlığı I 55
Türk muhâcereti II 162
Türk mutasavvıfları II 186
Türk resmi II 181
Türk şâirleri I 148
Türk Tanrısı I 180

Türk Tarkhanları nesli I 143
Türk tasavvufu II 211
Türk timarlı sipahisi II 189
Türk töresi I 194
Türk ülkesi (Arz üt-Türk) I 182
Tûr, Tûrec (Türklerin ceddi) I 20

— U —

Uc (Anadolu) I 212
Ukranya II 128, 222
Ulah, Ulahlar II 51, 90
Ulu Arif Çelebi II 170
Ulubat gölü I 207
Uluborlu (Sozopolis) II 146
Uluç Ali II 112
Uludağ II 5
Uluğ Bey II 209, 211, 212
Uluğ Hatun I 126
Uluğ Keykubâd, bk. Alâaddin Keykubad
Uluğ Türk, bk. Irkıl Hoca
Umay I 51
Umm Haràm II 43
Unat, F. R. II 241n
Ungürüs II 92, 100, 101
Ural, Urallar I 42, 76n
Ural, Yayık nehri I 22, 164, 165
Ural-Altay dilleri I 40
Urfalı Mathieu, bk. Mathieu, Urfalı
Urum, bk. Roma
Urus, bk. Rus
Uruz beg I 107
Uspensky, Th. I 96n
Uş I 155
Uşrușana I 116n, 146
Usruşana afşini I 139, 144
Utbi I 26, 28, 34n
Utugurlar (Otuz-Oğuz) I 41
Uygur, Uygurlar I 3, 8, 9, 19, 23, 25, 27, 29, 41, 45, 46, 47, 52, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 69, 72, 73, 81, 87, 91, 92, 95, 97, 116, 117, 126, 129n, 131, 137, 139, 140, 142, 151, 160, 161, 165, 166; II 28, 132, 133, 181, 182, 212, 224
Uygur alfabesi I 45, 164
Uygur destanı I 82
Uygur dili I 23, 46n
Uygur duvar resimleri I 35
Uyguristan I 69
Uygur medeniyeti I 35
Uygur sanatı I 35
Uygur yazısı I 67, 97
Uyvar II 222, 223
Uyvar fethi II 122
Uyvar kalesi II 219
Uz, bk. Oğuz I 38, 121, 192
Uzak-Şark I 3, 4, 9, 35, 38, 63, 66, 68, 119, 147, 149; II 117
Uzluk, F. N. I 24n; II 173n
Uzluk oğlu Fârâbî, bk. Fârâbî
Uzunçarşılı, İ. H. II 174n, 229n, 234n, 252n
Uzun Hasan I 99; II 31, 61, 62

— Ü —

Üç-oklar I 77, 79, 103, 107
üçüncü Roma II 68, 268
Ürgenç I 195, 198
Üsküdar II 44, 225

— V —

Vaczy, P. I 35n
Vâdî' üs-sebil muhârebesi II 111
Vak'a-i hayriyye II 265
Valaşgirt I 61
Vambery I 23
Van Vloten I 202n
Vardan (Tarihçi) II 138n, 139, 140n, 160n
Varna II 8, 93
Vasil II 152
Vasiliev, A. I 167n, 204n; II 20n, 64n, 65n, 134
Vassâf II 143, 173, 210
Vaşvar II 123
Vefâ II 92
Vehhâbiler, Vehhâbilik I 40; II 252
Venedik II 74, 91, 99, 108, 123, 195, 196, 244, 251
Venedikliler II 61, 64, 117, 128, 160, 161, 190, 190n, 193, 196, 222, 260, 261

Vernadsky I 98n
Vigny, J. de II 149n
Vincent de Beauwais II 149n, 172n
Vistül nehri I 16
Viyana, Beç I 6; II 34, 39, 41, 94, 106, 122, 216, 241, 249, 276
Viyana muhasarası II 128, 191, 220n
Volga, bk. İtil
Volga bulgarcası I 41
Volga Bulgarları, bk. İtil Bulgarları
Voltaire II 237
Vu-sunlar I 35n

— W —

Wachter II 158n
Wittek, P. II 5n, 65n, 66n, 67, 152n, 157n, 163n, 164n, 187n, 192n

— Y —

Yabagular I 160
Yabgulu Türkmenleri I 127
Yâfes I 20, 35, 58
Yağma, Yağmalar I 28, 29, 34, 60, 105, 107, 157, 167
Yahova I 50n
Yahudi, Yahudiler I 70, 71, 73, 122n, 135, 177; II 20, 23, 28, 93, 121, 124n, 126, 127, 133, 135, 141, 142, 143, 144, 158, 159, 161, 166, 168, 182, 193, 194, 195, 196, 197, 220, 224, 234, 245, 253, 262
Yahudi bankeri II 158
Yahudilik II 143
Yahudi sermâyedarları II 277
Yahya Kemal, bk. Beyatlı
Yakın-Şark I 3, 4, 12, 38, 123, 149, 209; II 117, 133, 182, 197, 215, 221
Yakın-Şark hıristiyanları I 7; II 135
Yakubî I 147
Yakup Çelebi II 14
Yakut I 21n, 29n, 31n, 59n, 60n, 71n, 131n, 142n, 146n, 153n, 174n, 182, 201n; II 38n, 160n, 182n, 191, 192n
Yakut lehçesi I 41
Yalta II 244
Yallavar, İl-tapar (Bulgar Meliki) I 152
Yaltkaya, Ş. I 29n, 183n, 184n; II 161n
Yamaklar II 254
Yamalı Recep Ağa II 180
Yanko II 16
Yarkent I 69
Yasef II 158
Yasef Nasi II 195
Yassı Çimen I 215; II 150
Yaş muahedesi II 241, 243
Yaxart, bk. Sır-derya I 168
Yavuz Sultan Selim I 32, 99, 193; II 22, 60, 65, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 86, 92, 96, 99, 100, 104, 105, 108, 110, 120, 121, 128, 132, 195, 199, 201, 202, 207
Yayık nehri, bk. Ural
Yazıcı, T. II 33n, 170n, 180n
Yazıcıoğlu I 107; II 27, 174, 178n
Ye'cüc-Me'cüc kavmi I 169
Yedikule II 67, 101
Yedi sene (1756-1763) muhârebeleri II 227
Yedi-su I 53, 63, 68, 119, 167
Yel-tekin I 65
Yemen I 197; II 101, 113, 116
Yengi-balığ I 160
Yengi-kent I 19, 119, 155, 161
Yenice II 55, 188
Yeni Roma II 286
Yenişehir II 245
Yeni-sey, (kitabeleri) I 41, 44, 57, 92, 165
Yese II 211
Yesevîlik II 179
Yezdigerd I 134
Yezid, III. I 136
Yıldırım Bâyezid, Sultan I 107; II 8, 14, 15, 45, 72, 76, 82, 91, 92, 105, 168, 187, 188, 189, 190, 192, 195, 196
Yıldız Han I 77, 103
Yınal (Oğuz yabgusunun yüksek bir memuru) I 155
Yınanç, Mükrimin Halil II 162n, 176n
Yinci Öğüz, bk. Ceyhun (Amu nehri)
Yirmisekiz Mehmed Çelebi II 224
Yorgi Amirukis II 66

Yuannis Kommenos I 102, 107; II 111, 146
Yuhanna (Jean) elsûnesi I 74
Yukarı Yeni-sey I 161
Yunan I 17, 20, 116n, 135; II 39, 221, 260, 287
Yunan adaları II 251
Yunanistan I 16, 17; II 62, 260
Yunan isyânı II 263, 270
Yunanlılar I 17, 49, 113, 130n, 202; II 251, 260, 261, 262
Yunus Emre I 106; II 28, 131, 137, 180, 186
Yusuf Has Hâcib I 108; II 212
Yusuf Paşa II 248
Yüksek Asya I 66
Yürük, Yürükler I 23, 33

— Z —

Zâbulistan emîri I 174
Zahiruddin Nişâpûri I 32n
Zalifre, bk. Dadylbra
Zamahşerî I 29
Zamanti I 128; II 175
Zâti II 89
Zay'at ul-İfrenç, bk. Frenk köyü II 166
Zehebî I 99n, 155n, 157
Zekeriya Kazvinî II 181, 182n
Zemarkos I 58, 85
Zeki, M. II 268n
Zenbilli Ali Efendi II 22, 75, 81, 128
Zenciler I 38
Zerdüşt dini I 63, 66, 136, 140, 151, 170
Zerefşan nehri, İncü-ügüz I 137
Zigana dağları II 62
Zimni I 135
Zitvatorok muahede-nâmesi II 40, 211
Ziyad bin Sâlih I 139
Ziya Paşa II 282
Zonaras I 203n
Zulkadriye II 101

MADDELER İNDEKSİ

(madde, unvan ve Türkçe tâbirler)

afşın I 137
ağaca I 148
ağırlık I 132
Ahî teşkilâtı II 21
ajun beyi I 81
akşunvar I 43
Âl-i Cengiz oyunu II 3
alkış (dua) I 108
Allah'ın askeri (Türkler) I 153, 180; II 194
alp, alperen I 151; II 32
altın çadır (otağ) I 103
altom (altıncı) I 43
amazon I 130n
amiral, emîr ul-mâ, emîr us-sevâhil II 199
and II 132
andiçme II 132
arap atları I 115; II 147n
arıkan I 12
arkucı I 132
arsenal, dâr us-sınâ'a II 199
arslanlar hanı I 202
asâ II 147, 190
ata I 151
ataberg I 128
atal, atel (itil) I 43n
avâriz vergisi II 173
avdsim I 172
avul I 119
ay I 43
aydın II 172
aş II 178
Âyîn-i ekleri II 214
baba (dede) I 151; II 32, 153, 171, 183, 261
Bâb-ı humâyûn II 254
Bâcıyân-ı Rûm tâifesi I 130
bağatur I 42
Bahriye Mektebi II 248
Bahriye (tersâne) sınıfı II 227, 266
balbal I 8, 56
bargâh II 27
bâr-i âm I 105
baruthâne II 248
basilika, bk. kilise II 58
baş-ağa, bk. paşa
başı bozuk II 268
başlık I 132
başvekillik II 268
beçkem, perçem I 161n
bedestan II 67
beg I 132
Belçika tüfekleri II 265
beyaz külâhlar II 189
beylerbeyi II 112, 151
beyler (mîrzalar) II 114
bıçgas II 132
Biçin yılı I 214
bîmâristan 131
boru, nefir II 34
Bostancı ocağı II 248
boy beyleri II 11
bozkurt, böri I 76, 78
böri, bk. bozkurt
börk I 34
Bulgar güzelleri I 131
Burkan I 64
Burkan evi I 64
buyruk I 95, 122
büyük reis (kaptan) II 98
büyük Tan-yu I 95

Büyük Türkia I 21
cadamışı kerden, bk. yadamışı
cal, bk. yıl
candar I 61
capitulation, kapitilasyon II 117, 277
carandolo, bk. kalender
cavlakî II 29
cayık (yayık) I 42
cebehâne II 258
Cebrâil I 258
Cennet bağı II 224
Cevâhir minâresi II 104
ceylân I 184
chemise (gömlek - kamis) I 113
cihâd I 172
cihâd-i ekber II 208
cihângirlik II 245
cihângir pâdişâh II 255
cirim (yirmi) I 41
cizye I 135; II 161
concile (rûhânî meclis) I 49; II 29
çadır-hamam, bk. çerge
çadır-şehir I 124
Çarigrad (İstanbul) I 25
çasar, bk. kayser
çek I 195
çerge, çadır-hamam I 113
çetr I 177
çevgân II 30
çiçek aşısı II 207
çiçekçilik sanatı II 207
çingiz adı I 54
çini I 149
çur I 122
dal boy I 29
damga I 79
dar pantalon I 113
dâr us-sınâa, bk. arsenal II 199
dâr uş-şifâ (hastahâne) II 104, 166, 204
Dâr uz-zafer (Aksaray) II 153
dâr ül-adl, dîvân-i mezâlim I 120, 186
dâr ül-harb, dâr ül-cihâd (gayri müslim memleketler) I 134, 135, 154; II 211
dâr ül-İslâm (İslâm ülkesi) I 134, 135
davul I 200; II 52, 257
davul sesleri I 199
dayık I 42, 56
dede II 183
demir II 178
dengizik I 42
deniz(cilik) ticâreti II 276, 284
derb I 64
derebeyler II 278
dergâh II 27
deri kuşak I 113
devlet baba I 11
Devlet-i ebed müddet II 129, 206, 216, 247
dîdek I 131
dîdim I 132
dihkan I 138
din-i ilâhî II 214
dini musikî II 267
dîvân I 16; II 14n, 20, 99n, 215, 268, 269, 272
dîvân ehli II 202
dîvân-ı âlî II 98n
dîvân-ı hâkanî II 58
dîvân-ı hümâyûn II 20
dîvân-ı mezâlim, bk. dâr ül-adl
dîvân toplantıları II 201
dizgin I 113
dokiya, dahiya (yuğ) I 42n, 56
doks (domuz) I 43
Dokuz-Oğuzca (Tokuz-guzi) I 45
drugu, bk. Türk atı
dünyâ melîkesi I 128
dvanş (tavşan) I 43
eb (çadır, ev) I 45
efendi II 185
eget I 132
ehl-i kitâp I 135; II 133
ejder II 181
emîr ul-mâ, bk. amiral II 199
emîr us-sevâhil, bk. amiral II 199
enderûn II 267
eren I 151
erganun II 84
esb-i Türk, bk. Türk atı
esnaf teşekkülleri, loncalar II 125
eşkinci II 163
Etniki Etheriya II 260
Etil I 43n
Fâtih burnu I 32

Levent Zakvardi Arşivi

Fâtih kânûn-nâmesi II 15n
feodalite II 256
ferişte I 152
Garp müziği II 267
gâzilik II 32, 153
Gâziyân-ı Rûm II 32
gerdek gecesi I 132
geyüt I 132
Gog magog II 36
Gök Tanrı I 49, 75, 76, 79
Grégeois, bk. Yunan ateşi II 43
guldm-hâne, bk. köle mektepleri II 153, 171
Gulat-ı şia, bk. müfrit şîî
hâdim ul-haremeyn II 86
hâkan-beg I 122n
hamam II 207
hamam-i seferi I 113
han, ribât I 22, 109, 146, 154, 176, 177, 199; II 154, 234
hanekah I 177
hân-i yağma (yağma sofrası) I 103
hardç II 161, 283
haseki II 235
hâss II 19, 102
hastahâne I 109, 176, 177, 190; II 21, 67, 69, 164, 181, 207
Hatt-ı Uyguri I 47
hatun I 65
havass I 106
havari II 160
havra II 259, 269
haydari II 30, 31
hendese-hâne II 225
hünkâr mahfeli II 82
uluk (mübarek) I 52, 78, 87, 88, 104
ibâhiyye II 30, 31
idi-kut I 69
iğdiş, ikdiş I 115; II 173, 174
iğdiş at II 174n
iğdiş başı II 172, 173
iğdiş emîrleri II 173
ihsid I 137
ikdiş, bk. iğdiş
iktâ' I 120, 127; II 11, 18
iktâ' askerleri, bk. sipâhîler II 171
il II 132
ilçi II 132
it-tapar I 122
il tutmak I 121
imâret I 109; II 67, 69, 104
inal I 122
İngiliz barutu II 248
İrâd-ı cedid II 248
Iskender efsânesi I 37 n
İskender-i Sânî I 24
İsknederiye kapudanı II 116
İskender (Zulkarneyn) seddi I 37, 169
itizal I 176
kaftan II 74
kaganus I 14, 70
kağan I 43, 137
kâğıt I 149
kahvehâne II 103
kalender-hâne II 31
kalenderi II 29, 30, 31
kalgay, bk. veliahd
kalmg I 132
kam, şaman I 10, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 69, 84, 151, 152; II 179, 180
Kamereddün bahçesi II 180
kamis I 113
kanun II 22, 23, 34
kanûn-i Âl-i Osman II 201
kanûn-i hümâyûn II 15n
Kanûn-i Sultan Selim II 248
Kanûnnâme I 14, 15n, 67
kapalıçarşı II 234
kapitülâsyon, bk. capitulation
kapu ağası II 97
kapucular II 97
kapudan, kaptan II 112, 199
kaptan-ı deryâ II 266
kaptan paşa II 111, 123
kapitalist medeniyet II 278
kapitalizm II 277
karabudun I 91
karaton I 42
kâr-hâne (fabrika) II 283
kaval II 34
kavânin-i Osmâniye II 103
kayser I 100, 136, 201; II 40, 125
keçe II 100
kenâis-i kadîme II 23
kemençe II 34
kengeş I 122

Levent Şahverdi Arşivi

kervansaray I 109, 176, 190, 208, 213; II 21, 126, 152, 161, 181, 183
kervan yolu II 161
kılıç I 181, 189
kılıcıma doğranayım II 178
kılıç kuşanma (taklid-i seyf) merâsimi II 254
kılıç üzerinde yemin II 178
kımız I 72, 106n, 124, 125
kır (kız) I 41
kışlak I 119
kıvâl (burun) I 29
kızıl börk II 83
kızıl-elma II 104, 105, 194
kızıl-elma seddi II 216
kızıl küldü II 100
kilise teşkilâtı II 187n
Kira Hatun II 185
komik temsiller II 182
komünist cereyanlar I 140, 170, 175, 199, 288, 289
komünist Mezdekçi fikirler II 182
konak kanunu, hükm-i nuzûl I 31
kopuz II 34, 180
koşum takımları I 113
Kök-Sagun I 96
Kol Erkin I 97n, 122
köle ticâreti II 172
kös II 52
kubbe Türkiyye, bk. otağ
kuçi (koç) I 43
kurgan I 57
kurt I 52, 81n, 85, 94, 168, 184; II 181
kurt efsânesi I 82
kurultay I 78, 79, 122; II 20
küs-i hakanî II 34
kut (uğur) I 41, 108
kut dağı, kut taşı I 62, 67, 82
küfi yazı II 52
kündür I 122n
kyria II 185
kyrilique (yazı) I 46
Latin şapkası II 53
levend II 97
loncalar, bk. esnaf teşekkülleri II 125
manastır II 160, 161, 163, 167
macar altını II 101
macar eyeri II 265
meclis-i saltanî II 58
mecûsî (putperest) II 166
Medâris-i semâniye II 203
medrese I 64, 176, 177, 213, II 21, 32, 67, 69, 101, 152, 161, 183, 188, 207
megâzî (gazâlar) ilmi I 143
Megalo idea I 16, 17; II 260
mehdi I 201
mehdilik II 159
mehter-başı II 34
mehter-hâne II 34, 52, 267, 268n
mehter-hâne müziği II 267
melâmî II 30
melike I 129; II 150
mengü (ebedî) I 49
mescid II 193
meşk-hâne mektebi II 268
mevâcib hârân II 217
mevâlî (âzâdlı-köle) I 12, 138
mevlûd âyini I 10
mezhab (tapınak) II 54
mihr I 132
minber II 152
mi'rac I 158
mîri toprak idâresi, I 120; II 18, 19, 20, 21, 133, 157, 182, 217, 250, 277
mirzalar, bk. beyler II 111
moncuk I 42
Mongke Tangrı (ebedî Tanrı) I 97
monothelisme II 135, 214
Muharrem âyinleri II 177
mukaddes ittifak II 123, 128
muvallidûn II 173
Müfrit şiî, gulat-ı şîa I 170
müfti II 102, 203
mühendishâne mektepleri II 227, 248, 266
mülk II 13, 76
mûzıka-i hümâyûn II 267
nakkaş II 83
namaz (namus, nom) I 67, 151; II 167
Natigay (ruh), I 51n
nebiz, bk. sücü I 153
nefîr-i âm II 259
neo-bahâr I 64
nevbethâne II 31
ney II 32, 34, 180
nizâm-ı âlem II 1, 2, 12, 13, 15, 23, 215

Levent Şahverdi Arşivi

nizâm-ı cedîd II 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 265
Nizâmiye I 175
nizâmiye kıtaları II 265
Oğuz türesi I 80, 102, 106, 107
oibars I 42
ok I 103, 188; II 14, 175
ongun I 78, 104
on ok I 97
orta (tabur) II 263
oruç (rûze) I 151
orun I 79
Osmanlı sulhü, pacta Ottomana II 80
Osmanlı topçuları II 110
otağ (kubbe Türkiyye) I 42, 79, 124, 147
öğüz I 43n
ölü aşı II 178
örf I 120
Pan-germanizm I 14
pan-slavizm I 15, 112; II 287, 289
paşa, baş-ağa II 13
patrikhâne II 287
peçeli kadınlar I 130
perçem, bk. beçkem I 161n
polytheisme I 50
potin I 113
puthâne I 156, 160; II 100
putperestler (abedet-ül evsân) I 70, 71, 150, 169, 200; II 212
râfizî, (Rumlar) I 203; II 135 , 146
rasad-hâne II 204
rebâb II 32, 34, 180
redifler II 265
reis ül-küttâb (hâriciye nâzırı) II 241, 242
ressam (musavvir) II 83
ribât, bk. han
rind II 170
Rokoko uslûbu II 233
rûmî nijâd (Rum soyu) II 171
rus ceketi II 265
rüşdiye (orta mektep) II 267
rûze, bk. oruç
Sadrazam Kethüdası II 234
Saman I 96, 122
sahâbe Türbeleri II 104
Salıne sanatı II 182
sakkır (sekiz) I 41
sancak I 200; II 257
sancak beyi II 112
sancak-i şerîf II 208, 218, 259, 264
santur II 34
savcı (Peygamber, savcı) I 151
Sayfiye I 172
Sedd-i İskender I 37
Sekban II 257
Sekban askerleri II 258
Sekban ocağı, Sekban ocakları II 257, 265
Selçuk kartalı II 181
Semâ' (raks) I 10; II 32, 167, 168, 179, 182
Seneviye (din) I 45
Ser-asker II 98
Serdengeçti II 219
Serhad gazaları II 223
Ser-leşker II 18
Serpûşlar II 177
Sette (yedi) I 41
Seyyar hasta-hane I 113
Sıngın donanması II 123
Sınmaz Armada (İnvicible Armada) II 99
Sigor (sığır) I 43
Silig (İffetli) I 91
Sin-taş I 57
Sipâhiler, (ikta' askerleri) II 18, 153, 171
Sirim (yirmi) I 41
Sterlitz, asker ocağı II 283, 284
Su-başı II 18, 220
Sugûr I 172
Sul, bk yıl
Su tesisleri II 104
Sücü, süçiğ, nebiz (bal şarabı) I 129, 152, 153
Sunnet, (olmak) I 142; II 167, 169
Sûr II 69
Sürhab I 60
Sütlük I 132
Şad I 95, 122
Şâhlar Şâhı I 202
Şan-yu, bk. Tanyu
Şehirli (Bourgeois) sınıfı II 279

Levent Şahverdi Arşivi

Şeriat II 22, 23, 102, 149, 165, 192, 201, 281
Şeriat dilmleri II 203, 204
Şeyhülislâm II 102, 128, 203, 257, 263, 264, 283
Şiâiyye I 172
Şölen I 102
Şu'ûbiyye (milliyetçilik) I 13
Tabl (davul) II 34
Tabl-hâne II 30
Tab Tangrı I 54
Tâc I 182, 181
Tacik I 29
Tahrir defteri II 174
Talay I 97n
Tamgaç, Tavagaç, I 160, 161, 164
Tamuğ (Cehennem) I 50, 151
Tanbur II 34
T'ang-li ku-tu I 41
Tangrı, Tanrı I 41, 43, 49, 95, 151
Tanrı kutu I 48, 83
Tanrının kılıcı I 84
Tan-yu, Şan-yu I 41, 78, 83, 84
Tarhan I 22, 137
tarikat şeyhleri II 186
tarkan I 95, 122
taş-nine I 57
Tat I 31, 34
Tavgaç, bk. Tamgaç
Tekfur II 187
Tekin I 22, 122, 137, 139
Tekke II 33, 183
terken I 127, 129
tersâne II 248
Teslis (üçleme) inancı I 133
Tıbbiye (Dâr ut-tıb) II 266
tıkır (dokuz) I 41
tiki I 51
Til (İtil) I 48n
timâr I 120; II 18
timarhaneler II 237
Timar idaresi II 217
timarlı askerleri II 265
Timarlı Sipâhiler, Timarlı Sipâhi teşkilâtı II 217, 250
Tiyatro temsilleri II 182
tok (tovuk) I 43
Tokuz-guzi, bk. Dokuz Oğuzca
top döküm hâneleri II 218
Topkapı II 67
toprak aristokrasisi II 277
toy I 79, 102, 106, 107
Toyin I 67
tudun I 22, 122
tuğ II 257
tuğra I 35, 188, 189
tuğrul II 181
tulga I 184
tulum II 34
Turanî dil I 40
Turkia I 21
Turquerie II 233
tutuk I 122
tuyuğ II 230
tüfenkçi askerleri II 257
tümen I 78
türbe I 176; II 46, 81, 104, 105, 175, 223
türbek kilise II 223
türe I 23, 86, 89, 92, 94, 103, 118, 120; II 22
Türk (adı) I 23
Türk atı, Esb-i Türk, Drugu I 115
Türk çadırı I 109
Türk müziği II 267
Türk İmân (Türkmen) I 30
Türk-mânend I 29, 30
Türkmen (Türke benzer) I 30
Türkmen babaları II 167, 168, 186
Türk resim mektebi II 182
Türk sarığı II 53
Türk serpuşu II 265
Türk Tanrısı I 50, 88
Türk türesi I 105; II 27, 132
Uc I 72; II 3, 163, 187
Uc beyi II 25
Uc beyliği I 202
Uçmak I 50, 114, 151
Ud II 34
Ulak I 115; II 81
ulatu I 113
ulûfe (maaş) II 257
Uluğ gün, (kıyâmet) I 51, 151
Uluğ Kurultay I 79
Uluğ Kutluğ II 154
Uluğ Tanrı I 50, 151

Levent Şahverdi Arşivi

Umacı I 51
Umay I 51, 88
Ü-tu (Hun çadırı-otağ) I 42
Utar (oguz) I 41
Uzun kılıç I 113
Üç ok II 135
ütü I 113
Üzengi I 113
Veçem (üçüncü) I 43
Velâyet-i pederâne I 102, 105
Veliahd (Kalgay) II 114
Velilik I 193; II 76
Vıkır (öküz) I 41
Vihara I 64
Yabgu I 3, 22, 78, 79, 85, 102, 121, 122, 131n, 137, 164, 199; II 13, 26
yada, bk. Yat
yadamışi, cadamışı kerden I 62
yada taşı I 158, 59
yağız I 115
yalvaç (Peygamber, resûl) I 151
yam I 115
yamçı I 115
yargu (mahkeme) I 69, 120
yarlığ I 94, 97
yasak II 103
yat, yada I 60, 61, 97, 103, 188; II 44, 175
yatçı I 60
yayca I 61
yayık I 56
yaylık I 119
yatuk kişi, II 184
yazuk (günah) I 8, 151
Ye'cüc - Me'cüc I 3, 36, 37
yek (şeytan) I 151
Yeniçeri, Yeniçeriler II 35, 40, 11, 127, 128, 130, 171, 189, 196, 200, 208, 217, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 263, 283
yeniçerilik II 84
Yeniçeri ocağı II 188, 202, 269, 280, 283, 284
Yerfli barut II 248
Yeşil sancak (Sancak-ı Şerif) II 207
yetti I 41
yıl, sul, cal I 41
yılkı I 115
yir-sub (yer-su) I 51
yir-sular I 88
yolak I 120
yond I 115
yörüklük I 111, 117; II 26
yuğ (mâtem) I 42n, 56, 81n, 137; II 176, 177
yuğ basan II 178
Yunan ateşi, Grégeois II 43
yurd-i asli I 79
yurt I 118, 119
yurtluk (iktâ) I 127
yükünç (secde, namaz) I 67n, 151
Zâviye, Zâviyeler I 109; II 104, 152, 162, 168, 176, 183, 188
Zeâmet II 18
Zımmî II 142, 158, 159, 245, 269
Zındık II 73
Zındıklık I 176
Zikr-i erre, (hizar sesine benzeyen zikr) II 179
Zurna II 34
Zulkarneyn seddi, bk. İskender seddi

Levent Şakiroğlu Arşivi

KİTAPLAR İNDEKSİ

Akritas destanı I 214
Atlas Major II 200
Battal Gâzi destanı I 211
Cihân-nümâ II 200
Dânişmend-nâme I 130, 146, 214; II 140, 141, 164
Dede Korkut I 33, 104, 107, 130, 132, 214; II 178
Destân-i Köroğlu II 228
Dîvân ül-edeb I 155
Ekmel, II 201
Feres-nâme I 115
Fezâ-il ül-Etrâk I 144
Fusûs ul-hikem II 29
Futûh Mısr, II 41
Hadîkat üş-şühedâ II 231
Hadis-i Nev II 113
Hidâye II 204, 211
Hunstuanift I 66
Hüner-nâme II 89
Irk bitig (fal kitabı) I 46
Kitâb-i Bahriye II 199
Kitâb-i Mustatâb II 203
Kitab ul-kuniye I 116
Kitab-ül Ahcar I 60
Kodex Kumanikus I 72
Kudduri, II 169
Kutatgu-bilig II 212
Mecâlis-i seb'a I 24n
Mefâhir ul-Etrâk I 201
Mesnevî II 33
Mizân ul-hak II 103
Muhakemet ül lûgateyn I 183; II 211
Muvâzene-i Politikıyye lâyihası II 251
Nizâm-i devlet lâyihası II 215
Oğuz destanı, Oğuznâme I 20., 23, 26, 27, 28, 33, 42n, 75, 76, 96, 164
Risâle-i Melikşahî I 196
Satuk Buğra Han tezkiresi I 158
Sihâh I 155
Sunan (Ebû Dâvûd)
Şehnâme I 12, 20; II 89
Selçuknâme II 174
Şemail-nâme I 32, 80
Tabakat I 174
Tang-şu I 163
Tarih Bulgar I 46n, 154
Tarih-i Hind-i Garbî II 113
Tarih-i Kâşgar I 158
Tehâfüt ül-felâsiye I 178; II 66, 201
Tezkiret ül-ebniye II 104
Usul ul-hikem II 225
Üss-i Zafer II 265

Levent Şakirerdi Arşivi